

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

Η ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ 1881-1922
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΘΕΟΔΩΡΑ ΣΤ. ΦΑΛΑΓΚΑΡΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

† Παπαϊωάννου Απόστολος, Ομότιμος Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Πανταζής Σπυρίδων, Ομότιμος Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Σακελλαρίου Μαρία, Καθηγήτρια Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

† Παπαϊωάννου Απόστολος, Ομότιμος Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Πανταζής Σπυρίδων, Ομότιμος Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Σακελλαρίου Μαρία, Καθηγήτρια Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μπάκας Θωμάς, τ. Αναπλ. Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αθανασιάδης Θεοχάρης, Καθηγητής Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
Παντείου Πανεπιστημίου

Φωτιάδης Κωνσταντίνος, Ομότιμος Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ζάραγκας Χαρίλαος, Αναπλ. Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

«Η συλλογή και η επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που υποβάλλονται πραγματοποιείται σύμφωνα με τα οριζόμενα στις διατάξεις του Ν.4624/19 και του Κανονισμού (ΕΕ)2016/2019. Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων συλλέγει και επεξεργάζεται τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα αποκλειστικά στο πλαίσιο της υλοποίησης του σκοπού της παρούσας διαδικασίας. Για το χρονικό διάστημα που τα προσωπικά δεδομένα θα παραμείνουν στη διάθεση του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων το υποκείμενο έχει τη δυνατότητα να ασκήσει τα δικαιώματά του σύμφωνα με τους όρους του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα 2016/679 (Ε.Ε.) και τα οριζόμενα στα άρθρα 34 και 35 Ν. 4624/2019. Υπεύθυνη Προσωπικών Δεδομένων του Ιδρύματος είναι η κα. Σταυρούλα Σταθαρά (email: dpo@uoi.gr)».

Περίληψη

Η παρούσα διατριβή έχει ως θέμα τη μέση εκπαίδευση στα Τρίκαλα από το 1881 ως το 1922, σε μια περίοδο ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς οι συνθήκες – ιστορικές, οικονομικές και κοινωνικές – δεν ευνοούσαν την οργάνωση και εξάπλωση σχολικού δικτύου. Ερευνά διεξοδικά τα αρχεία του πρώτου – και μοναδικού μέχρι το 1889 – στη Δυτική Θεσσαλία Γυμνασίου και των τριών Ελληνικών σχολείων της πόλης (Βιβλίο Πράξεων, Μαθητολογία, Γενικοί και Ειδικοί Έλεγχοι, Βιβλία Πιστοποιητικών Σπουδής, Βιβλίο Υλικού). Πρόκειται για πλούσιο πρωτογενές υλικό, το οποίο εμπλουτίστηκε με υλικό από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, την Ιερά Μητρόπολη Τρίκκης και Σταγών, τις τοπικές βιβλιοθήκες, τον Τύπο της εποχής, και πλαισιώθηκε με βιβλιογραφικές αναφορές. Η έρευνα ξεκινά το 1881, έτος ορόσημο για τα Τρίκαλα και όλη τη Θεσσαλία, καθώς τότε απελευθερώνονται από τον οθωμανικό ζυγό και ενσωματώνονται στον εθνικό κορμό, και ολοκληρώνεται το 1922-23, με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την εμφάνιση των πρώτων προσφύγων μαθητών στα σχολεία της πόλης. Προσεγγίζει τη δημόσια και ιδιωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, με στόχο αφενός να αναδειξει ανεξερεύνητα ιστορικά τεκμήρια και να καλύψει ένα κενό στην τοπική εκπαιδευτική ιστορία και αφετέρου να τονίσει την αμφίδρομη σχέση, την αλληλεπίδραση εκπαίδευσης – κοινωνίας. Το υλικό προσεγγίστηκε με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου, της πλέον ενδεδειγμένης για τη μελέτη γραπτών τεκμηρίων και εκπαιδευτικών ντοκουμέντων, και, συμπληρωματικά με την ιστορικο-συγκριτική μέθοδο, ώστε να διερευνηθεί πλήρως το θέμα. Προηγήθηκε η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων που αφορούσαν τον τρόπο λειτουργίας της εκπαίδευσης κατά την εξεταζόμενη περίοδο, τους παράγοντες που επηρέασαν τη λειτουργία, τη σχέση εκπαίδευσης – κοινωνίας, τον ρόλο του φύλου σε σχέση με την πρόσβαση στα σχολεία και την πορεία της φοίτησης, τον ρόλο της κοινωνικής και γεωγραφικής προέλευσης των μαθητών/μαθητριών αναφορικά με τη φοίτηση και την επίδοση, καθώς και η διατύπωση δύο υποθέσεων για τη σχέση σχολείου και αναπαραγωγής κοινωνικών δομών και για τον ρόλο του σχολείου ως φορέα αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας. Οι απαντήσεις δίνονται στα σχετικά κεφάλαια και τις συναφείς ενότητες. Η διατριβή αποτελείται από δύο μέρη και εννιά συνολικά κεφάλαια, τις πηγές και τη βιβλιογραφία και, τέλος, το παράρτημα. Στο πρώτο μέρος και στα κεφάλαια που αφορούν τα Τρίκαλα και την ελληνική εκπαίδευση από την περίοδο

της Οθωμανοκρατίας μέχρι την εθνική τραγωδία της Μ. Ασίας, ορίζεται το ιστορικό πλαίσιο ως βασικό σημείο αναφοράς και σύγκρισης της εκπαιδευτικής κατάστασης των Τρικάλων με αυτή της υπόλοιπης ελληνικής επικράτειας. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται αναλυτικά το δευτεροβάθμιο σχολικό δίκτυο που αναπτύχθηκε μετά την απελευθέρωση της πόλης, σχεδόν από μηδενική βάση. Ειδικότερα, δίνεται πλήρης, όσο το επιτρέπουν, βέβαια, τα διασωθέντα αρχεία, εικόνα της μέσης εκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών, της φοίτησης, όπως αυτή διαμορφώθηκε από ιδεολογικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες, της κοινωνικής και γεωγραφικής προέλευσης των μαθητών/μαθητριών, της διαγωγής, της επίδοσης, της σχολικής ζωής, του διδακτικού και βοηθητικού προσωπικού. Επίσης σκιαγραφείται η ιδιωτική μέση εκπαίδευση και περιγράφεται η υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων. Έπειτα, παρουσιάζονται απόφοιτοι του Γυμνασίου Τρικάλων που δραστηριοποιήθηκαν και διακρίθηκαν σε διάφορους τομείς και επηρέασαν την τοπική και ελληνική κοινωνία και ιστορία. Τέλος, παραθέτονται τα συμπεράσματα. Μετά από τη μελέτη – ανάλυση του αρχαιακού υλικού, σε συνάρτηση με τα ερευνητικά ερωτήματα, διαπιστώθηκε ότι το σχολικό δίκτυο των Τρικάλων εξαπλώθηκε σταδιακά, ενώ η ίδρυση του Γυμνασίου έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην προώθηση της εκπαίδευσης. Η λειτουργία των σχολείων βασίστηκε στα διατάγματα που ίσχυαν για όλες τις ελληνικές περιοχές και επηρεάστηκε, όπως και η φοίτηση, από τις δύσκολες οικονομικές συνθήκες, τα υψηλά εκπαιδευτικά τέλη, την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των οικογενειών, τις αποστάσεις των χωριών από την πόλη, τις στρατιωτικές συγκρούσεις, τις αντιλήψεις της εποχής, τις ιδεολογικές αγκυλώσεις και τα πολιτικά γεγονότα. Πιο συγκεκριμένα, η συντριπτική πλειοψηφία του μαθητικού πληθυσμού ήταν αγόρια. Οι περισσότεροι μαθητές ήταν Τρικαλινοί, παιδιά αγροτών, χωρίς όμως το ποσοστό τους να είναι υψηλό, σε σχέση με τον ενεργό πληθυσμό αυτής της επαγγελματικής ομάδας, ενώ οι υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες, κυρίως δημοσίων υπαλλήλων, ελεύθερων επαγγελματιών και εμπόρων εκπροσωπούνται δυναμικά. Το ίδιο ισχύει και για την επίδοση των μαθητών. Αρκετοί από αυτούς διακρίθηκαν αργότερα σε διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής. Φαίνεται, λοιπόν, αφενός ότι υπήρχε έντονη αλληλεπίδραση κοινωνίας – εκπαίδευσης και αφετέρου ότι το σχολείο αντανάκλα τις ταξικές διακρίσεις της κοινωνίας, αναπαράγει τις κοινωνικές δομές και την κυρίαρχη ιδεολογία κάθε εποχής, την ιδεολογία της εξουσίας, που διαμορφώνει τη δομή και τα χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος και την ιδεολογία της κυρίαρχης αστικής τάξης.

Λέξεις – κλειδιά: Τρίκαλα, μέση εκπαίδευση, Ιστορία της εκπαίδευσης, Γυμνάσιο, Ελληνικό σχολείο, Οθωμανοκρατία, αρχές 20ού αιώνα

Abstract

This dissertation is about Secondary Education in Trikala from 1881 to 1922, during a particularly difficult period since circumstances – historical, financial and social – were unfavourable and, as a result, a school network could not get organized or develop. It thoroughly researches into the archives of the first – and the one and only up until 1889 – Gymnasium in Western Thessaly and, also, the archives of the three Greek schools of the town (the Teachers’ Minute-book, Class Registers, General and Special School Reports, Study Certification Books, Course material books). It is a plentiful primary subject matter that has been enriched with material from the State General Archives, the Holy Metropolis of Trikki and Stagon, the local libraries, the Press of that period, a subject matter which has been accompanied with bibliographical cross references. The research starts in 1881 – a milestone year as far as Trikala and Thessaly, in general, are concerned – since it was when they were liberated from the Ottoman yoke and got incorporated into the National torso and ends in 1922-1923, during the Asia Minor Disaster and the appearance of the first refugee pupils in the schools of the town. It approaches both the public and the private secondary education of boys and girls aiming at giving prominence to unexplored historical evidences and covering a gap in the history of the local education on the one hand and stressing the bidirectional relationship, the interaction between education and society on the other. The material was approached via the method of content analysis, the most appropriate kind of analysis for the study of written evidences and educational documents and, on the side, the historical-comparative method in order to look into the subject matter in full. What preceded was the verbiage of research questions regarding the way education functioned during the historical period under discussion, the factors that affected this function, the relationship between education and society, the role of the sexes in terms of the children’s access to schools and the progression of their attendance, the role of the social and geographical origin of the schoolboys/schoolgirls regarding their attendance and progress as well as the wording of two hypotheses about the relationship between school and propagation, the social structures and the role of the school as a propagation carrier of the dominant ideology. The answers are given in the relevant chapters and units. The dissertation consists of two parts and nine overall chapters, the sources, the bibliography and, finally, the appendix. In the first part and in the chapters about Trikala and the Greek education

during the Ottoman occupation up till the national tragedy of the Asia Minor, the historical frame is defined as the basic point of reference and comparison of the situation of education in Trikala with the one in the rest Greek domain. In the second part, there is an analytical introduction of the secondary school network which developed after the liberation of the town, nearly starting from scratch. More specifically, there is a full picture given, to the point the saved archives permit, of the secondary education of the boys and the girls and their attendance as this was moulded by ideological, social and financial factors, a picture of the pupils' social and geographical origin, their demeanour, their progress, their school life, a view of the teaching and ancillary staff. Furthermore, the private Secondary Education is outlined and the logistical structure of the schools is described. Finally, graduates of the Gymnasium of Trikala are presented; they are graduates who took action and distinguished themselves in various areas and influenced both the local and the Greek society and history. After the study-analysis of the archival material, in connection with the research questions, it was ascertained that the school network of Trikala spreaded gradually while the foundation of the Gymnasium played a catalytic role in the promotion of education. The function of the schools was based on the decrees that were in effect in all the Greek regions and was affected, as well as the attendance, by the difficult financial circumstances, the high educational fees, the sociofinancial situation of the families, the distances between the villages and the town, the military conflicts, the views of that era, the ideological ankyloses and the political events. More specifically, the overwhelming majority of the scholastic population were schoolboys. Most of the pupils were from Trikala, their parents were farmers, but their percentage was not high in comparison to the active population of this vocational group while the other vocational categories, mainly the ones of civil servants, freelances and merchants are dynamically represented. The same applies for the progress of the pupils. Quite a few of them distinguished themselves in several areas of public life later on. Therefore, it appears as if there was an intense interaction between society and education on the one hand and, on the other, it appears that the school reflects the class discriminations in society and recreates the social structures and the dominant ideology of every era, the ideology of the authority which shapes the structure and the features of the educational system and the ideology of the dominant bourgeoisie.

Key-words: Trikala, Secondary Education, History of the education, Gymnasium, Greek School, Ottoman occupation, the beginning of the 20th century

Συντομογραφίες

Β.Π.Σ.	Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΛΑΣ	Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
Φ.Ι.ΛΟ.Σ	Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων

Κατάλογος Πινάκων

- Πίνακας 1: Γεωργικές καλλιέργειες στον νομό Τρικάλων το 1911, σ. 31
- Πίνακας 2: Παραγωγή βασικών προϊόντων στον νομό Τρικάλων το 1911 σε κοιλά, σ. 31
- Πίνακας 3: Αριθμός εκτρεφόμενων ζώων στον νομό Τρικάλων το 1911, σ. 43
- Πίνακας 4: Βιομηχανικές επιχειρήσεις στα Τρίκαλα το 1920, σ. 51
- Πίνακας 5: Πληθυσμός Ν.Τρικάλων (1881-1920), σ. 64
- Πίνακας 6: Οικισμοί με πληθυσμό άνω των 1.000 κατοίκων, σ. 64
- Πίνακας 7: Ηλικία κατοίκων Δήμου Τρικκαίων, σ. 66
- Πίνακας 8: Επαγγελματική δραστηριότητα στην επαρχία Τρικάλων (1907 και 1920) και στον Δήμο Τρικκαίων (1920), σ. 81
- Πίνακας 9: Η διάρθρωση της εκπαίδευσης βάσει των Διαταγμάτων της Βαυαροκρατίας, σ. 99
- Πίνακας 10: Αριθμός δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης 1855-1910, σ. 130
- Πίνακας 11: Ίδρυση Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων στα Τρίκαλα σε σχέση με τον πληθυσμό του Δήμου Τρικκαίων, σ. 147
- Πίνακας 12: Επιτυχής ολοκλήρωση σπουδών στη μέση εκπαίδευση 1890-1923, σ. 158
- Πίνακας 13: Ποσοστά φοίτησης στη μέση εκπαίδευση κατά νομούς (επί 1.000 κατοίκων), σ. 160
- Πίνακας 14: Αναλογία μαθητών μέσης εκπαίδευσης επί 1.000 κατοίκων (μόνο αγόρια) 1910-1911, σ. 161
- Πίνακας 15: Πληθυσμός Τρικάλων με βάση τη δηλωθείσα εκπαίδευση 1907 και 1920, σ. 161
- Πίνακας 16: Εγγράμματα παιδιά στην περιοχή των Τρικάλων 1907 και 1920, σ. 165

Πίνακας 17: Μαθητές Ελληνικών σχολείων Τρικάλων κατά σχολικό έτος και τάξη, σ. 167

Πίνακας 18: Μαθητές Γυμνασίου Τρικάλων κατά σχολικό έτος και τάξη 1898-1923, σ. 169

Πίνακας 19: Εγκατάλειψη σπουδών στα Ελληνικά σχολεία των Τρικάλων 1890-1923, σ. 172

Πίνακας 20: Εγκατάλειψη σπουδών στο Γυμνάσιο Τρικάλων 1898-1923, σ. 173

Πίνακας 21: Μαθητική θνησιμότητα στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων 1890-1923, σ. 178

Πίνακας 22: Κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση μαθητών μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων 1890-1923, σ. 190

Πίνακας 23: Επαγγελματική απασχόληση ενεργού πληθυσμού στον νομό και την επαρχία Τρικάλων, σ. 191

Πίνακας 24: Κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση μαθητών Ελληνικών σχολείων Τρικάλων 1890-1923, σ. 192

Πίνακας 25: Κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση μαθητών Γυμνασίου Τρικάλων 1898-1923, σ. 194

Πίνακας 26: Γεωγραφική προέλευση μαθητών Ελληνικών σχολείων Τρικάλων 1890-1923, σ. 199

Πίνακας 27: Γεωγραφική προέλευση μαθητών Γυμνασίου Τρικάλων 1898-1923, σ. 201

Πίνακας 28: Διδακτικό προσωπικό Γυμνασίου Τρικάλων 1881-1923, σ. 214

Πίνακας 29: Διδακτικό προσωπικό Ελληνικών σχολείων Τρικάλων 1882-1923, σ. 222

Πίνακας 30: Διορισμοί – Υπηρεσιακές μεταβολές εκπαιδευτικών 1882-1906, σ. 226

Πίνακας 31: α) Μαθητές μέσης εκπαίδευσης που βαθμολογήθηκαν με «άριστα» 1890-1923, σ. 289

Πίνακας 31: β) Μαθητές μέσης εκπαίδευσης που βαθμολογήθηκαν με «λίαν ή πάνυ καλώς» 1890-1923, σ. 289

Πίνακας 31: γ) Μαθητές μέσης εκπαίδευσης που βαθμολογήθηκαν με «καλώς» και «σχεδόν καλώς» 1890-1923, σ. 289

Πίνακας 32: Κοινωνική προέλευση μαθητών μέσης εκπαίδευσης που βαθμολογήθηκαν με «άριστα» και «λίαν καλώς» 1898-1923, σ. 293

Πίνακας 33: Γεωγραφική προέλευση μαθητών μέσης εκπαίδευσης που βαθμολογήθηκαν με «άριστα» και «λίαν καλώς» 1890-1923, σ. 296

Πίνακας 34: Αριθμός μαθητριών Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίου Τρικάλων 1899-1923, σ. 305

Πίνακας 35: Εξέλιξη της φοίτησης των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση 1902-1923, σ. 307

Πίνακας 36: Φοίτηση κοριτσιών στα δευτεροβάθμια σχολεία των Τρικάλων σε σχέση με τη γεωγραφική τους προέλευση 1901-1923, σ. 308

Πίνακας 37: Κοινωνική προέλευση μαθητριών με βάση το επάγγελμα του πατέρα τους 1899-1923, σ. 310

Πίνακας 38: Ιδιωτικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης, σ. 313

Πίνακας 39: Διδακτικό προσωπικό ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων, σ. 321

Κατάλογος γραφημάτων

Γράφημα 1: Εκπαιδευτικά τέλη Γυμνασίου κατά σχολικό έτος, σ. 155

Γράφημα 2: Τέλος χαρτοσήμου Γυμνασίου κατά σχολικό έτος, σ. 155

Γράφημα 3: Εκπαιδευτικά τέλη Ελληνικών σχολείων κατά σχολικό έτος, σ. 156

Γράφημα 4: Τέλος χαρτοσήμου Ελληνικών σχολείων κατά σχολικό έτος, σ. 156

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.....	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
1. Επιλογή θέματος και σκοπός διατριβής.....	3
2. Πηγές-αρχειακό υλικό.....	4
3. Μεθοδολογία.....	7
3.1. Ερευνητικά εργαλεία - Μέθοδοι ανάλυσης υλικού.....	7
3.2. Ερευνητική διαδικασία και περιορισμοί έρευνας.....	8
4. Δομή και περιεχόμενο.....	10
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	14
ΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΩΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ (1881-1922).....	14
1.1. Η Θεσσαλία κατά την περίοδο της ένταξης της στο ελληνικό κράτος.....	14
1.2. Τα Τρίκαλα.....	18
1.2.1. Η ιστορία και η φυσιογνωμία της πόλης.....	18
1.2.2. Η οικονομική ζωή.....	29
α) Πρωτογενής τομέας.....	30
β) Δευτερογενής τομέας.....	46
γ) Τριτογενής Τομέας.....	52
δ) Συντεχνίες, σωματεία και εργατικό κίνημα.....	60
1.2.3. Κοινωνική ζωή και πνευματική κίνηση.....	63
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	93
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΩΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ (1922).....	93
2.1.1. Η εκπαίδευση επί Οθωμανοκρατίας (1453-1821) και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1827).....	93
2.1.2. Η εκπαίδευση επί Καποδίστρια (1828-1831).....	96
2.1.3. Η περίοδος της Βαυαροκρατίας (1833-1862).....	98
2.1.4. Η περίοδος της στασιμότητας (1862-1881).....	104
2.1.5. Η Τρικουπική περίοδος (1881-1895).....	106

2.1.6. Η περίοδος από το 1895 ως τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922): η περίοδος της «νεωτερικής νοοτροπίας» και το πνεύμα της «Νέας Αγωγής»	109
2.2. Εκπαιδευτικοί, Διδακτικά Βιβλία, Σχολικά Κτίρια (1833-1922).....	114
2.2.1. Δάσκαλοι και Καθηγητές.....	114
2.2.2. Διδακτικά Βιβλία.....	118
2.2.3. Σχολικά Κτίρια	120
2.3. Η Εκπαίδευση των Κοριτσιών	122
2.4. Η Ιδιωτική Εκπαίδευση	126
2.4.1. Ιδιωτικά Σχολεία.....	126
2.4.2. Κατ' οίκον διδασκαλία	130
2.4.3. Φροντιστήρια.....	131
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ.....	134
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	135
Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ (1881-1922).....	135
1.1. Η εκπαίδευση κατά τις τελευταίες δεκαετίες της Οθωμανοκρατίας.....	135
1.2. Η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου στα Τρίκαλα (1881-1922).....	143
1.3. Ο μαθητικός πληθυσμός.	150
1.3.1. Παράγοντες που επηρέασαν τη φοίτηση	150
1.3.2. Εξέλιξη του μαθητικού δυναμικού	167
1.4. Εγκατάλειψη σπουδών.....	172
1.5. Σχολική καθυστέρηση	176
1.6. Μαθητική θνησιμότητα	177
1.7. Ασθένειες μαθητών	178
1.8. Κοινωνική προέλευση των μαθητών.....	183
1.9. Γεωγραφική προέλευση των μαθητών	199
1.10. Το διδακτικό και βοηθητικό προσωπικό	214
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	229
Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΖΩΗ.....	229
2.1. Η αποστολή του σχολείου, η εκπαιδευτική πράξη και οι μετέχοντες σε αυτή...229	
2.2. Η λειτουργία των σχολείων μέσης εκπαίδευσης.....	232
2.3. Ο εσωτερικός κανονισμός των σχολείων	241
2.4. Ο εκκλησιασμός των μαθητών και η προσήλωση στα χριστιανικά ιδεώδη	244
2.5. Αυστηρότητα και στρατιωτική οργάνωση.....	247
2.6. Μαθητικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις.....	249

2.7. Ο ελεύθερος χρόνος των μαθητών και η ζωή εκτός σχολείου.....	252
2.8. Διαμαρτυρίες και αντιδράσεις των μαθητών. Οι πρώτες στάσεις και απεργίες .	257
2.9. Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις	260
2.9.1. Διαγωγή.....	260
α) Κοινωνικές και ιδεολογικές παράμετροι.....	260
β) Νομοθετικό πλαίσιο	264
γ) Η διαγωγή των μαθητών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων.....	264
2.9.2. Ποινές	265
α) Ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο.....	265
β) Νομοθετικό πλαίσιο.....	267
γ) Συμπεράσματα από τη μελέτη της επιβολής ποινών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων.....	270
2.10. Η αξιολόγηση των μαθητών.....	282
α) Ορισμός και παράμετροι αξιολόγησης.....	282
β) Νομοθετικό πλαίσιο	286
γ) Οι εξετάσεις στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων.....	288
δ) Συμπεράσματα από την έρευνα της επίδοσης των μαθητών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων.....	289
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	298
Η ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ	298
3.1. Το κλίμα της εποχής και η επίδρασή του στη φοίτηση των κοριτσιών.....	298
3.2. Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο.....	301
3.3. Οι πρώτες «παράνομες» εγγραφές μαθητριών στα δημόσια σχολεία μέσης εκπαίδευσης	304
3.4. Η φοίτηση των κοριτσιών σε σχέση με τη γεωγραφική τους προέλευση	308
3.5. Η φοίτηση των κοριτσιών σε σχέση με την κοινωνική τους προέλευση	310
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	313
Η ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ (1881-1922)	313
4.1. Ιδιωτικά σχολεία.....	313
α) Ίδρυση και λειτουργία σχολείων	314
β) Στέγαση – υποδομή σχολείων	318
γ) Προγράμματα και μέθοδος διδασκαλίας	319
δ) Διδακτικό προσωπικό.....	320
ε) Κοινωνική προέλευση μαθητών – μαθητριών	322

4.1.1. Ιδιωτικά σχολεία αρρένων	323
α) Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο «Ο Πλάτων»	323
β) Ιδιωτικό Λύκειο «Άγιος Σπυρίδων»	326
γ) Ιδιωτικό Λύκειο «Αθηνά»	327
δ) Ιδιωτικό Λύκειο Ν. Δημάκη	327
4.1.2. Ιδιωτικά σχολεία θηλέων	327
α) Ανώτερο Παρθεναγωγείο Κ. Ταμπαρόπουλου	327
β) Ιδιωτικό Παρθεναγωγείο Ά. Παπαδόπουλου	327
γ) Αστική Σχολή Θηλέων	328
4.2. Κατ' οίκον διδασκαλία	331
4.3. Ιδιαίτερα μαθήματα και φροντιστήρια	332
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	336
Η ΥΛΙΚΟΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	336
5.1. Στέγαση	336
5.2. Έπιπλα και σκεύη του Γυμνασίου	344
5.3. Γυμναστικά όργανα	349
5.4. Βιβλία και υλικό του μετεωρολογικού σταθμού Τρικάλων	350
5.5. Βιβλία σχολικής επιτροπής	351
5.6. Εποπτικά μέσα διδασκαλίας	351
5.7. Βιβλιοθήκη	354
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	356
ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ	356
6.1. Ιφιγένεια Γκίκα – Κοπάδη (1888-;)	358
6.2. Στέφανος Σαράφης (1890-1957)	360
6.3. Αλέξανδρος Βαμβέτσος (1890-1971)	362
6.4. Απόστολος Παγκούτσος (1891-1968)	364
6.5. Θεόδωρος Κλιάφας (1889-1961)	365
6.6. Αχιλλέας Καρανάσιος (1904-1982)	366
6.7. Λεωνίδας Μακρής (1897-1977)	367
6.8. Νίκος Παππάς (1906-1997)	368
6.9. Χρίστος Καρράς (1871-1966)	371
6.10. Ιωάννης Ματσόπουλος (1887-1978)	372
6.11. Χρήστος Καβράκος (1882-1944)	374

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7.....	376
ΣΥΝΟΨΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	376
ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	384

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Η εκπαίδευση, ως βασική κοινωνική διαδικασία και ως μέρος της ευρύτερης έννοιας της παιδείας, επιδρά αναμφισβήτητα καταλυτικά στην κοινωνική ζωή ενός τόπου και συντελεί στη διαμόρφωση της πολιτιστικής φυσιογνωμίας του. Κάθε φορά, κάτω από τις ιδιαίτερες ιστορικές, εθνικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, οι κοινωνίες φροντίζουν, τόσο άτυπα όσο και τυπικά, είτε κάνοντας χρήση της ευρύτερης έννοιας παιδεία είτε της στενότερης εκπαίδευση, να μορφώνουν και να εκπαιδεύουν τα νεαρά μέλη της κοινότητας, με απώτερο πάντα στόχο την ομαλή ένταξή τους στο σύνολο. Ωστόσο, οι περιστάσεις δεν είναι πάντοτε ευνοϊκές, για να επιτευχθεί η απρόσκοπτη και τελεσφόρος εκπαιδευτική διαδικασία.

Στα Τρίκαλα, όπως και στην ευρύτερη θεσσαλική περιφέρεια, κατά την περίοδο που καλύπτει η παρούσα μελέτη, ούτε οι συνθήκες ήταν πρόσφορες ούτε οι δομές κατάλληλες και επαρκείς για την οργάνωση και εξάπλωση του σχολικού δικτύου. Παρά τις αντιξοότητες, όμως, δε σταμάτησαν οι προσπάθειες που είχαν ήδη ξεκινήσει στους χρόνους της οθωμανικής δουλείας για σύσταση σχολείων και μόρφωση των παιδιών. Είναι πολύ ενδιαφέρον, λοιπόν, να δει κανείς ιστορικά, μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881, την ίδρυση και τη λειτουργία των πρώτων σχολείων στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, τις δυσκολίες, τις ιδεολογικές αγκυλώσεις, τα επιτεύγματα και τελικά να διακρίνει, μέσα στα τόσα, τη σημασία του σχολείου, ανεξαρτήτως βαθμίδας, στην τοπική κοινωνία. Ζούμε, άλλωστε, σε μια εποχή, ας μην το λησμονούμε αυτό, που το σχολείο εξακολουθεί να έχει πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση του ατόμου και της κοινωνίας, και με γνώμονα αυτό έχει διαμορφωθεί και ένα αίσθημα ευθύνης απέναντί της.

Η παρούσα μελέτη, προϊόν πολύμοχθης και πολύχρονης προσπάθειας, είναι βασισμένη στο πλούσιο πρωτογενές υλικό του αρχείου του πρώτου μετά την απελευθέρωση Γυμνασίου στα Τρίκαλα, που λειτούργησε κατόπιν ως Α΄ εξατάξιο Γυμνάσιο και σήμερα λειτουργεί ως 1^ο Γυμνάσιο και 1^ο Λύκειο Τρικάλων. Έχει ως θέμα την οργάνωση και εξέλιξη της μέσης εκπαίδευσης στα Τρίκαλα, πόλη της Δυτικής Θεσσαλίας με πλούσια οικονομική, πολιτιστική και πνευματική παράδοση, από την απελευθέρωσή της το 1881 ως το 1922.

Με στόχο να συμβάλω στη γνώση της τοπικής ιστορίας, αξιοποίησα ανεξερεύνητα ιστορικά τεκμήρια και διεξήλθα ενδελεχώς πολλές πτυχές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της πόλης, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Αν και

δεν εξαντλείται η διερεύνηση του ενδιαφέροντος αυτού ζητήματος, η μελέτη αυτή αποτελεί οπωσδήποτε μια σημαντική συμβολή στη διερεύνηση και ανάδειξη της τοπικής ιστορίας και σε κάθε περίπτωση συνιστά κίνητρο και αφετηρία για ενασχόληση και περαιτέρω έρευνα και από άλλους συστηματικούς ερευνητές.

Είναι φανερό ότι χωρίς τη συμβολή ορισμένων ανθρώπων η ολοκλήρωση αυτής της μελέτης θα ήταν δύσκολη. Γι' αυτό αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω αυτούς που με παρότρυναν και συνέβαλαν στην πραγματοποίηση αυτού του εγχειρήματος. Πρώτα – πρώτα τον Καθηγητή Νεότερης Ιστορίας και Πολιτισμού του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Απόστολο Παπαϊωάννου, που μου έδωσε τη δυνατότητα να εκπονήσω διδακτορική διατριβή και μου παρείχε πολύτιμες συμβουλές στη διάρκεια της έρευνας και συγγραφής. Έπειτα, τον πατέρα μου, φιλόλογο Σταύρο Φαλαγκάρα, ο οποίος, υπηρετώντας στο 1^ο Γυμνάσιο, «ανακάλυψε» το αρχείο του «εν Τρικκάλοις Γυμνασίου» και με προέτρεψε να ασχοληθώ με την έρευνά του. Επίσης τον λέκτορα Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Δημήτριο Ράπτη για την πολύτιμη από κάθε άποψη συνδρομή του, τον σεβασμιότατο μητροπολίτη Τρίκκης και Σταγών κ. Αλέξιο και τον ιερέα Ευάγγελο Καραμίντζο, τον δημοσιογράφο και συγγραφέα κ. Θύμιο Λώλη, τη συγγραφέα κ. Μαρούλα Κλιάφα, τον ερευνητή και συγγραφέα κ. Νεκτάριο Κατσόγιαννο, τον διευθυντή του «Θεσσαλικού Ημερολογίου» κ. Κώστα Σπανό, τον Πρόεδρο του Φ.Ι.ΛΟ.Σ. κ. Θεόδωρο Νημά, τους διευθυντές του 1^{ου} Λυκείου κκ. Ιωάννη Σακελλαρίου, Αθανάσιο Νάστα και Αθανασία Ζαραμπούκα, τον επιστάτη του σχολείου κ. Τάσο Παπακώστα, την κ. Πέπη Μπέη, τον συμβολαιογράφο Καλαμπάκας κ. Παύλο Μπαλογιάννη, τον καθηγητή κ. Χρίστο Θεοδωράκη, τον πρώην δήμαρχο Τρικκαίων κ. Κώστα Παπαστεργίου, τις υπαλλήλους των Γ.Α.Κ. (Αθηνών) κκ. Γεωργία Τσούρη, Ελένη Γαβαλά, Κατερίνα Ζωγράφου και Άννα Καλλικούρδη, τον πρώην Διευθυντή της Σχολής Χιλ κ. Άγγελο Μπακούλα και τον καθηγητή Πληροφορικής κ. Γιάννη Παπαβασιλείου. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τη μητέρα μου Χαρούλα, χωρίς τη βοήθεια της οποίας δε θα μπορούσα να αντεπεξέλθω στην απαιτητική καθημερινότητα. Τέλος, ευχαριστώ τα δυο μου παιδιά, Φίλιππο και Ιφιγένεια, που ασφαλώς στερήθηκαν χρόνο μητρικής φροντίδας, και τους αφιερώνω αυτή την πολύμοχθη εργασία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Επιλογή θέματος και σκοπός διατριβής

Η θητεία μου στη μέση εκπαίδευση, με ζωντανές σχολικές εμπειρίες, και η ενασχόλησή μου με τον κοινωνικό ρόλο της, ο προβληματισμός για τον δημοκρατικό και ταξικό χαρακτήρα του σχολείου, τις ίσες ευκαιρίες ή τις ανισότητες, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και την επίδρασή τους στην φοίτηση και επίδοση των μαθητών, καθώς επίσης η επαφή μου με το αρχειακό υλικό των σχολείων και η έφεση για γνώση της τοπικής ιστορίας, μου γέννησαν την ιδέα γι' αυτή την έρευνα. Η επαφή μου δε με το αρχείο του 1^{ου} Λυκείου Τρικάλων ήταν πρόκληση και η απαρχή του εγχειρήματος της συστηματικής έρευνάς του και της περιήγησης στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της πόλης, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι την τρίτη δεκαετία του 20^{ου}.

Έχοντας υπόψη μου ότι η εκπαίδευση, ως μέλημα κυβερνητικής πολιτικής και ως βασική και αναγκαία κοινωνική λειτουργία, μετά τη δεκαετία του 1960, αποτέλεσε μέχρι σήμερα αντικείμενο συστηματικής μελέτης, τόσο από ιστορικής όσο και κοινωνιολογικής προσέγγισης, θέλησα να συμβάλω κι εγώ με τις δυνάμεις μου σ' αυτή την κατεύθυνση.

Το παρόν σύγγραμμα, αποτέλεσμα ερευνητικής προσπάθειας και αξιολόγησης του συγκεκριμένου αρχείου, προσεγγίζει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση της πόλης, δημόσια και ιδιωτική, από το 1881 μέχρι το 1922. Πρόκειται, εξ όσων γνωρίζουμε από τη σχετική έρευνα, για την πρώτη ολοκληρωμένη μελέτη που καλύπτει ένα κενό στην τοπική εκπαιδευτική ιστορία.

Η μελέτη ξεκινά χρονικά από το 1881, έτος ορόσημο για την τοπική ιστορία, καθώς τότε η Θεσσαλία ενσωματώνεται, μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (1878), στο ελληνικό κράτος. Ύστερα από την προσάρτηση, η δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση αρχίζει να οργανώνεται από μηδενική σχεδόν βάση και με τους ίδιους όρους λειτουργίας που υπαγόρευε η κρατική εκπαιδευτική πολιτική. Λίγους μήνες μετά το ιστορικό γεγονός του 1881, ιδρύεται και το «εν Τρικκάλοις Γυμνάσιον». Η μελέτη ολοκληρώνεται το σχολικό έτος 1922-23, όταν εμφανίζονται στη μέση εκπαίδευση της πόλης μαθητές, παιδιά προσφυγικών οικογενειών, θύματα κι αυτοί της εθνικής τραγωδίας της Μ. Ασίας, οι συνέπειες της οποίας υπήρξαν καταλυτικές για την οικονομική και κοινωνική ζωή και γενικά τη μοίρα ολόκληρης της χώρας.

Ο σκοπός του πονήματος ήταν εξαρχής διττός: Αφενός να αναδειχθεί η ιστορία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των Τρικάλων κατά την εξεταζόμενη περίοδο και αφετέρου να τονιστεί η αμφίδρομη σχέση εκπαίδευσης και κοινωνίας, δηλαδή ο βαθμός στον οποίο επέδρασαν οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στη μέση εκπαίδευση των παιδιών και το πώς η μόρφωση αυτή επηρέασε και καθόρισε τις δομές της τρικαλινής κοινωνίας.

2. Πηγές – αρχειακό υλικό

Η έρευνα στηρίχτηκε, κατά κύριο λόγο, στην αξιοποίηση του πλούσιου αρχειακού υλικού του 1^{ου} Λυκείου, όπου βρίσκεται το αρχείο του «εν Τρικκάλοις Γυμνασίου», του πρώτου ιδρυθέντος Γυμνασίου στη Δυτική Θεσσαλία μετά την απελευθέρωση, και των τριών Ελληνικών σχολείων της πόλης των Τρικάλων. Συγκεκριμένα, ερευνήθηκαν οι Γενικοί Έλεγχοι, οι Ειδικοί Έλεγχοι, τα Μαθητολόγια, το Βιβλίο Υλικού, τα Βιβλία Πράξεων και τα Βιβλία Πιστοποιητικών Σπουδής των σχολείων, που συνιστούν ιστορικά τεκμήρια¹, όχι μόνο για την εκπαιδευτική διαδικασία αλλά και για τη γενικότερη κοινωνική ζωή και ιστορία της πόλης. Πρόκειται για πρωτογενείς² αρχειακές πηγές ανεξερεύνητες και ανέκδοτες, γεγονός που ενισχύει την πρωτοτυπία της διατριβής³.

Επιπλέον, η μελέτη εμπλουτίστηκε με το πολύτιμο υλικό των εφημερίδων της εποχής, της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, της Ι. Μ. «Τρίκης και Σταγών», της βιβλιοθήκης του Φ.Ι.ΛΟ.Σ., της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, του Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού ΚΛΙΑΦΑ Α. Ε. και των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ. Αθηνών).

Αναλυτικά ερευνήθηκαν:

α. Το αρχείο του 1^{ου} Λυκείου Τρικάλων. Η ανάλυση και επεξεργασία των στοιχείων που αναφέρονται στο Γυμνάσιο αρχίζει από το σχολικό έτος 1898-99, γιατί το αρχείο δυστυχώς καταστράφηκε στις αλληπάλληλες πυρκαγιές, και για τα Ελληνικά σχολεία το σχολικό έτος 1890-91. Πιο συγκεκριμένα, μελετήθηκαν και αξιοποιήθηκαν:

¹ Όλες οι πηγές δεν είναι τεκμήρια. Έχει σχέση το θέμα και οι μεθοδολογικές επιλογές. Περισσότερα για τον ορισμό της πηγής και του τεκμηρίου βλ. Γ. Κουκουλές, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, σσ. 30 και 129.

² Για τις κατηγορίες των πηγών, βλ. αναλυτικά L. Cohen-L. Manion, *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 1994, σσ. 79-80.

³ Σύμφωνα με τον Α. Βακαλόπουλο, όσο περισσότερο είναι το ανέκδοτο υλικό, τόσο μεγαλύτερη είναι και η πρωτοτυπία. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 376.

1. Το Βιβλίο Πράξεων του «εν Τρικκάλοις Γυμνασίου», από το σχολικό έτος 1898-99 μέχρι το σχολικό έτος 1922-23. Περιέχει πράξεις που αναφέρονται στην έναρξη και λήξη των μαθημάτων, στην κατανομή διδασκαλίας μαθημάτων, στις περιπτώσεις αλλαγής της Διεύθυνσης, στην παράδοση και παραλαβή της περιουσίας του Γυμνασίου, στις άδειες του Γυμνασιάρχη, στον ορισμό ημερομηνιών των εξετάσεων, στα αποτελέσματα αυτών, στις ποινές των μαθητών και γενικά στη λειτουργία του σχολείου.
2. Το Μαθητολόγιο του Γυμνασίου, από το σχολικό έτος 1898-99 μέχρι το 1922-23: Στα Μαθητολόγια τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον μαθητή είναι ο αύξων αριθμός, το ονοματεπώνυμο, ο τόπος καταγωγής, η ηλικία, το επάγγελμα πατέρα, ο χρόνος εγγραφής και η τάξη, το τεκμήριο εγγραφής (απολυτήριο, ενδεικτικό ή αποδεικτικό), το όνομα του κηδεμόνα, το ανάλογο χαρτόσημο εγγραφής α' και β' εξαμήνου και, τέλος, οι παρατηρήσεις αν ανανέωσε την εγγραφή ή πήρε αποδεικτικό σπουδών για την εγγραφή του σε άλλο σχολείο.
3. Ο Γενικός Έλεγχος του Γυμνασίου, από το σχολικό έτος 1898-99 μέχρι το 1922-23: Στους Γενικούς Ελέγχους καταχωρίζονταν ο αύξων αριθμός, ο αριθμός Μαθητολογίου, το ονοματεπώνυμο, το όνομα πατέρα, η διαγωγή, η ηλικία, το επάγγελμα πατέρα, η βαθμολογία και ο τελικός βαθμός με τον αντίστοιχο χαρακτηρισμό επίδοσης. Στις παρατηρήσεις αναγράφεται η προαγωγή, η παραπομπή ή η απόρριψη, η αποφοίτηση ή το αποδεικτικό σπουδών.
4. Ο Ειδικός Έλεγχος του Γυμνασίου, από το σχολικό έτος 1898-99 μέχρι το 1922-23: Στους Ειδικούς Ελέγχους αναγράφονται ο αύξων αριθμός, το ονοματεπώνυμο, η αναλυτική βαθμολογία του μαθητή σε κάθε μάθημα α' και β' εξαμήνου, ο προφορικός βαθμός, ο γραπτός και ο μέσος όρος αυτών, ενώ στις παρατηρήσεις ο χαρακτηρισμός απόλυσης, προαγωγής, παραπομπής για επανεξέταση και αποφοίτησης.
5. Το Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής (Β.Π.Σ.) του Γυμνασίου, από το σχολικό έτος 1898-99 μέχρι το 1922-23: Στα Β.Π.Σ. καταγράφονται ο αύξων αριθμός, ο αριθμός Μαθητολογίου, το ονοματεπώνυμο, το όνομα πατέρα, η ηλικία, το επάγγελμα πατέρα, το είδος πιστοποιητικού (απολυτήριο, ενδεικτικό, αποδεικτικό), η τάξη, η χρονολογία έκδοσης, ο βαθμός προόδου, η διαγωγή, τα τέλη χαρτοσήμου και, τέλος, υπέγραφε «ο λαμβάνων το πιστοποιητικόν».
6. Το Βιβλίο Υλικού του Γυμνασίου, από το σχολικό έτος 1898-99 μέχρι το 1922-23: Στο Βιβλίο Υλικού σημειώνονταν ο αύξων αριθμός και η χρονολογία παραλαβής

υλικού και ακολουθούσαν η περιληπτική έκθεση του είδους «κατά ποσόν και ποιόν», η δαπάνη σε δραχμές και παρατηρήσεις (αγορά, δωρεά και η κατάσταση στην οποία βρισκόταν).

7. Τα Μαθητολόγια του Α΄ και του Β΄ Ελληνικού σχολείου, από το σχολικό έτος 1890-91 μέχρι το 1922-23 και του Γ΄ Ελληνικού το 1922-23.

8. Ο Γενικός Έλεγχος του Α΄ και του Β΄ Ελληνικού σχολείου, από το σχολικό έτος 1890-91 μέχρι το 1922-23 και του Γ΄ Ελληνικού το 1922-23.

9. Ο Ειδικός Έλεγχος του Α΄ και του Β΄ Ελληνικού σχολείου, από το σχολικό έτος 1890-91 μέχρι το 1922-23 και του Γ΄ Ελληνικού το 1922-23.

10. Το Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής (Β.Π.Σ.) του Α΄ και του Β΄ Ελληνικού σχολείου, από το σχολικό έτος 1890-91 μέχρι το 1922-23 και του Γ΄ Ελληνικού το 1922-23.

β. Οι παρακάτω εφημερίδες σε ηλεκτρονική μορφή:

1) Εφημερίς της Κυβερνήσεως

2) «Αναγέννησις» Τρικάλων

3) «Θάρρος» Τρικάλων

4) «Φάρος του Ολύμπου» Τρικάλων

5) «Οι Εργάται» Τρικάλων

6) «Τρίκκαλα» Τρικάλων

7) «Πρόοδος» Τρικάλων

8) «Σατανάς» Τρικάλων

9) «Θεσσαλία» Βόλου

10) «Ακρόπολις» Αθηνών

11) «Αιών» Αθηνών

12) «ΕΜΠΡΟΣ» Αθηνών

13) «Ανατολικός Αστήρ» Κωνσταντινούπολης

γ. Γενικά Αρχεία του Κράτους

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους βρήκαμε πληροφορίες για το εκπαιδευτικό προσωπικό, κυρίως διορισμούς και υπηρεσιακές μεταβολές, τη στέγαση των σχολείων και τις ετήσιες αναφορές των Σχολαρχών.

δ. Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Τρίκκης και Σταγών

Στο αρχείο της Μητρόπολης φυλάσσονται πατριαρχικές επιστολές και εγκύκλιοι, νομαρχιακές εγκύκλιοι που αφορούν τη λειτουργία των σχολείων τις

τελευταίες δεκαετίες της Οθωμανοκρατίας και την εκπαίδευση των Βλάχων, καθώς και ενδεικτικά και απολυτήρια των δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων.

ε. Τοπικές βιβλιοθήκες

Στη βιβλιοθήκη του Φ.Ι.Λ.Ο.Σ., τη Δημοτική Βιβλιοθήκη και το Κέντρο Ιστορίας και Πολιτισμού Κλιάφα, τέλος, εντοπίσαμε πλούσιο υλικό για την ιστορική, κοινωνική, πνευματική και οικονομική ανασύνθεση της εξεταζόμενης περιόδου.

3. Μεθοδολογία

3.1. Ερευνητικά εργαλεία – Μέθοδοι ανάλυσης υλικού

Η έρευνα αρχειακού υλικού και η συγγραφή μιας επιστημονικής εργασίας είναι ένα έργο σύνθετο και δύσκολο, καθώς, για τον σχεδιασμό και την εκπόνησή του, πρέπει να αλληλεπιδράσουν ουσιαστικά ο επιβλέπων καθηγητής, ο υποψήφιος διδάκτωρ και το γενικότερο περιβάλλον στο οποίο διεξάγεται η ερευνητική προσπάθεια⁴. Ο στρατηγικός σχεδιασμός και η πορεία των ενεργειών που ακολουθούνται από την αρχή της έρευνας μέχρι τη συγγραφή συνιστούν τη μέθοδο εργασίας. Η μέθοδος είναι αυτή που συντονίζει το σύνολο των ενεργειών του ερευνητή, έως ότου ολοκληρωθεί η επίτευξη των στόχων του⁵. Εξυπακούεται πως, για να είναι επιστημονική και έγκυρη η έρευνα, θα πρέπει να στηρίζεται σε απρόσωπη και αντικειμενική ανάλυση και ο ερευνητής να περιορίζει στο ελάχιστο το προσωπικό στοιχείο και να τηρεί ουδέτερη στάση⁶.

Η μέθοδος έρευνας που ακολουθήθηκε στην παρούσα διατριβή είναι η τεχνική της ανάλυσης περιεχομένου, μια μέθοδος με πολλαπλούς σκοπούς, που διερευνά στοιχεία και εξάγει συμπεράσματα⁷. Μπορεί να εφαρμοστεί σε επιλεγμένες πτυχές της ιστορικής έρευνας στην εκπαίδευση, όπως η ανάλυση σχολικών εγγράφων, καθώς θεωρείται η προσφορότερη για τη μελέτη γραπτών τεκμηρίων και εκπαιδευτικών ντοκουμέντων⁸. Η ανάλυση έγινε με γνώμονα τους εξής δείκτες: φοίτηση, κοινωνική προέλευση, γεωγραφική προέλευση, φύλο, διαγωγή, ποινές, επίδοση. Μια ανάλυση αυτού του είδους παρέχει πληροφορίες για το κοινωνικό πλαίσιο και για την επίδραση διαφόρων παραγόντων, ιστορικών, οικονομικών, ιδεολογικών, στη διαμόρφωση και πορεία των εκπαιδευτικών πραγμάτων.

⁴ Ι. Κεκές, *Μεθοδολογία Επιστημονικής Εργασίας*, Ατραπός, Αθήνα 2004, σ. 14.

⁵ Μ. Βάμβουκας, *Ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και Μεθοδολογία*, Γρηγόρης, Αθήνα 1991, σ. 167.

⁶ Ι. Παρασκευόπουλος, *Μεθοδολογία Επιστημονικής Έρευνας*, τ. Α', Αθήνα 1993, σ. 17.

⁷ L. Cohen-L. Manion, *ό.π.*, σ. 86.

⁸ L. Cohen-L. Manion, *ό.π.*, σ. 87 και C. Robson, *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσον για τους κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 420.

Ωστόσο, για την πλήρη διερεύνηση του θέματος, κρίθηκε αναγκαία και η συνδρομή της ιστορικο – συγκριτικής μεθόδου, που συμπληρώνει την ανάλυση περιεχομένου, αποσαφηνίζει την πορεία των εκπαιδευτικών πραγμάτων μέσα στον χρόνο και ερμηνεύει το παρελθόν, καταδεικνύοντας τις οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές και πνευματικές παραμέτρους. Πρόκειται για μέθοδο περιγραφική και ερμηνευτική – αναλυτική, στο πλαίσιο της οποίας αναδομείται το παρελθόν με ένα πνεύμα κριτικής αναζήτησης, έχοντας ως στόχο την αναπαράσταση μιας προηγούμενης εποχής⁹. Συνδυάζει, λοιπόν, ιστορία και κοινωνικές θεωρίες, ερμηνεύει κοινωνικά φαινόμενα, σχέσεις αιτίου – αιτιατού¹⁰. Επιπλέον, η συγκεκριμένη μέθοδος επιτρέπει τη σύγκριση περιόδων αφενός και εκπαιδευτικής κατάστασης Τρικάλων – υπόλοιπης επικράτειας αφετέρου. Επιπλέον, συμβάλλει στην κατανόηση της σχέσης πολιτικής – εκπαίδευσης και εκπαίδευσης – κοινωνίας.

3.2. Ερευνητική διαδικασία και περιορισμοί έρευνας

Προκειμένου να ολοκληρωθεί επιτυχώς η έρευνα και η συγγραφή της διατριβής, ακολουθήθηκε ένας «βηματικός αλγόριθμος»¹¹, που υπαγόρευσε και τα βασικά στάδια του όλου εγχειρήματος: συλλογή υλικού, ταξινόμηση, τακτοποίηση, σύνθεση, αξιολόγηση, ερμηνεία¹². Αναλυτικότερα, σε πρώτη φάση προσδιορίστηκε το γενικό θέμα, που αφορούσε την ιστορία της εκπαίδευσης, και έγινε ο πρώτος γενικός σχεδιασμός. Από την ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας¹³, προέκυψε ότι δεν προηγήθηκε άλλη μελέτη για τα εκπαιδευτικά πράγματα των Τρικάλων της περιόδου που τελικά επιλέξαμε να εξετάσουμε, αλλά και καμία ενδελεχής έρευνα για τη μέση εκπαίδευση της περιοχής σε κάποια χρονική περίοδο. Στη συνέχεια καθορίστηκε το ειδικό θέμα και διατυπώθηκε ο τίτλος της διατριβής. Έπειτα, ακολούθησε η συλλογή των πληροφοριών, η συγκέντρωση όλου του αρχαιακού υλικού, που φωτογραφήθηκε, ώστε να είναι ευκολότερη η προσπέλασή του, και δημιουργήθηκε έτσι μια ψηφιακή βάση δεδομένων, διαθέσιμη ανά πάσα στιγμή για μελέτη. Για το θεωρητικό πλαίσιο

⁹ L. Cohen-L. Manion, *ό.π.*, σσ. 71-72.

¹⁰ Ν. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 308.

¹¹ Ι. Κεκές, *ό.π.*, σ. 31.

¹² L. Cohen-L. Manion, *ό.π.*

¹³ Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας είναι αυτή καθεαυτή ένα είδος ιστορικής μελέτης, εφόσον οι ερευνητές ανασυγκροτούν αυτό που έγινε στο παρελθόν από μια συγκεκριμένη άποψη. Βλ. L. Cohen-L. Manion, *ό.π.*, σ.70.

και την τεκμηρίωση της έρευνας, συγκεντρώθηκε η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία¹⁴ και η καταγραφή της.

Αφού προσδιορίστηκε ο σκοπός της έρευνας, διατυπώθηκαν τα ερευνητικά ερωτήματα¹⁵, ώστε να προσεγγίσουμε το θέμα με τον πιο αποδοτικό τρόπο, να επιλέξουμε το πληροφοριακό υλικό και τα δεδομένα που μας χρειάζονται και να οδηγηθούμε σε τεκμηριωμένα συμπεράσματα:

1. Πώς λειτούργησε η μέση εκπαίδευση κατά την εξεταζόμενη περίοδο;
2. Ποιοι παράγοντες επηρέαζαν τη φοίτηση;
3. Ποιος ήταν ο ρόλος του φύλου ως προς την πρόσβαση στην εκπαίδευση;
4. Ποια ήταν η σχέση κοινωνίας – εκπαίδευσης;
5. Τι ρόλο έπαιξε η κοινωνική τάξη στη φοίτηση και επίδοση των μαθητών;
6. Ποιος ήταν ο ρόλος της γεωγραφικής προέλευσης των μαθητών ως προς την εγγραφή και την πορεία των σπουδών;
7. Ποιος ήταν ο βαθμός αναπαραγωγής των κοινωνικών δομών και τάξεων στο σχολείο;
8. Κατά πόσον το σχολείο συνιστούσε βασικό φορέα αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας της εποχής;

Οι πληροφορίες για το επάγγελμα του πατέρα, τον τόπο καταγωγής των μαθητών, την ηλικία εγγραφής στο Γυμνάσιο και το Ελληνικό σχολείο, το φύλο και τον αριθμό των μαθητών, σε συνδυασμό με τους παράγοντες που επηρέαζαν τη φοίτηση, μας βοηθάνε να προσεγγίσουμε ιστορικά την εκπαίδευση και κυρίως να δούμε τη σχέση ανάμεσα σε αυτήν και την κοινωνία. Προσπαθήσαμε, λοιπόν, να προσδιορίσουμε αυτή τη σχέση, απαντώντας στα ερωτήματα που προέκυψαν κατά την έρευνα και επεξεργασία των πηγών και του υπόλοιπου υλικού, εστιάζοντας το ενδιαφέρον της μελέτης στα εξής ζητήματα:

α. Η ίδρυση και η λειτουργία δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης στην πόλη των Τρικάλων κατά τη χρονική περίοδο 1881-1922. Βασικά ερωτήματα που τέθηκαν ήταν κατά πόσο ο αριθμός των σχολείων ανταποκρινόταν στις ανάγκες του αστικού πληθυσμού και της υπαίθρου, ποιος ήταν ο ρόλος του

¹⁴Ι. Καραγιαννόπουλος, *Εισαγωγή στην Τεχνική της Επιστημονικής Ιστορικής Εργασίας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 30-31.

¹⁵ Βλ. σχετικά Ι. Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σσ. 27-28.

φύλου και πώς επηρέαζε τη δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση και, τέλος, ποια ήταν η θέση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στο θέμα αυτό.

β. Το επάγγελμα του πατέρα και η κοινωνικο – οικονομική κατάσταση της οικογένειας του μαθητή. Επιχειρήσαμε να προσδιορίσουμε τον βαθμό στον οποίο επηρέαζε το επάγγελμα του πατέρα την πορεία και την επίδοση του μαθητή και να ανιχνεύσουμε τις κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες που είχαν καλύτερη πρόσβαση στη μέση εκπαίδευση, αφενός στη δημόσια και αφετέρου στην ιδιωτική.

γ. Ο τόπος καταγωγής του μαθητή. Επικεντρωθήκαμε στο πόσο επηρέαζε την εγγραφή και τη φοίτηση η ορεινή ή πεδινή προέλευση, καθώς επίσης και στην ερμηνεία του μεγάλου ποσοστού των μαθητών από τα βλαχόφωνα ορεινά χωριά.

Στη συνέχεια ταξινομήθηκε/κατηγοριοποιήθηκε το υλικό σε θεματικές ενότητες: ιστορικό πλαίσιο, νομοθετικό πλαίσιο, κοινωνική προέλευση μαθητών, καταγωγή, διαγωγή, ποινές, βαθμολογία, εκπαιδευτικοί, διδακτήρια, υλικοτεχνική υποδομή, απόφοιτοι του Γυμνασίου που διακρίθηκαν σε διάφορους τομείς.

Ακολούθησε η επεξεργασία/ανάλυση του υλικού, η ποσοτική έρευνα με βάση τα Μαθητολόγια, τους Ελέγχους, τα Πρακτικά, και τα Βιβλία Πιστοποιητικών Σπουδής, η δημιουργία πινάκων με το σύστημα στατιστικής ανάλυσης Microsoft Excel, η ερμηνεία των αποτελεσμάτων και η εξαγωγή συμπερασμάτων, τηρώντας στάση αμερόληπτη, στο μέτρο του δυνατού¹⁶.

Οι περιορισμοί της έρευνας, οι δυσκολίες που συναντήσαμε, αφορούσαν κυρίως την έλλειψη αρχείων για κάποιες περιόδους. Για τα Ελληνικά σχολεία δεν υπήρχαν αρχεία πριν το 1890, ενώ για το Γυμνάσιο πριν το 1898. Επιπλέον, δε διασώθηκαν τα αρχεία κανενός ιδιωτικού σχολείου και περιοριστήκαμε στις πληροφορίες που συλλέξαμε από δημοσιεύματα στον Τύπο και από τις μετεγγραφές μαθητών τους στα δημόσια σχολεία. Δεν μπορέσαμε, τέλος, να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τους πολλούς ορφανούς μαθητές/μαθήτριες, οπότε διατυπώσαμε κάποιες εικασίες και πιθανές ερμηνείες.

4. Δομή και περιεχόμενο

Το περιεχόμενο του συγγράμματος χωρίζεται σε δύο μέρη και εννιά συνολικά κεφάλαια, πλαισιωμένα από την εισαγωγή στην αρχή, ενώ στο τέλος από τις πηγές, τη βιβλιογραφία και το Παράρτημα.

¹⁶ «Ο άνθρωπος δεν μπορεί να είναι αντικειμενικός. Μπορεί όμως ως επιστήμονας να τηρεί μια στάση σχετικά αμερόληπτη», Γ. Δερτιλής, *Παιδεία και Ιστορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 17.

Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, «Τα Τρίκαλα από την απελευθέρωση ως τη Μικρασιατική Καταστροφή (1881-1922)», γίνεται ιστορική αναδρομή με σκοπό την ανάδειξη της φυσιογνωμίας της πόλης, αναφορά στην πληθυσμιακή σύνθεση, στην οικονομική και κοινωνική ζωή, στο αγροτικό ζήτημα και στην πνευματική κίνηση. Περιγράφεται δηλαδή το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, «Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική από την Οθωμανοκρατία και την Επανάσταση του 1821 ως τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922)», γίνεται γενική αναφορά στην εκπαίδευση του υπόδουλου ελληνισμού, στις προσπάθειες για σύσταση εκπαιδευτικού συστήματος επί Καποδίστρια (1828-1831), κατά την εποχή της Βαυαροκρατίας (1833-1862), την περίοδο της στασιμότητας (1862-1881), την Τρικουπική περίοδο (1881-1895) και, τέλος, την περίοδο της «νεωτερικής νοοτροπίας» και το πνεύμα της «νέας Αγωγής» (1895-1922). Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους εκπαιδευτικούς, τα διδακτικά βιβλία, τα σχολικά κτίρια, την εκπαίδευση των κοριτσιών και την ιδιωτική εκπαίδευση.

Στο πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους, «Η δημόσια μέση εκπαίδευση στα Τρίκαλα (1881-1922)», μετά τη σύντομη αναδρομή στην εκπαίδευση επί Οθωμανοκρατίας στα Τρίκαλα, γίνεται λεπτομερής αναφορά στην ανάπτυξη του σχολικού δικτύου, την κίνηση και την εξέλιξη του μαθητικού δυναμικού, τη γεωγραφική και κοινωνική προέλευση των μαθητών και στους παράγοντες που επηρέαζαν τη φοίτηση.

Το δεύτερο κεφάλαιο, «Η σχολική ζωή», πραγματεύεται την αποστολή του σχολείου, την εκπαιδευτική πράξη και τους μετέχοντες σε αυτή, τη λειτουργία των σχολείων μέσης εκπαίδευσης με τον εσωτερικό κανονισμό, τον εκκλησιασμό, την αυστηρότητα και τη στρατιωτική οργάνωση, τις μαθητικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις, τις στάσεις και απεργίες των μαθητών, τη ζωή τους εκτός σχολείου, τη διαγωγή τους και τις ποινές και, τέλος, την αξιολόγησή τους.

Στο τρίτο κεφάλαιο, «Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών», γίνεται λόγος για το κλίμα της εποχής και τις αντιλήψεις της τρικαλινής κοινωνίας για τον προορισμό της γυναίκας, καθώς επίσης και την επίδρασή τους στη φοίτηση των κοριτσιών στα σχολεία των Τρικάλων. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο, οι πρώτες «παράνομες» εγγραφές των μαθητριών στη μέση εκπαίδευση, η κοινωνικο – οικονομική και γεωγραφική τους προέλευση.

Η ιδιωτική μέση εκπαίδευση στα Τρίκαλα (1881-1922) είναι το θέμα του τέταρτου κεφαλαίου. Αναφέρονται όσα έχουν σχέση με την ίδρυση, τη στέγαση και τη λειτουργία των ιδιωτικών σχολείων, τα προγράμματα και τις μεθόδους διδασκαλίας, το διδακτικό προσωπικό τους και την κοινωνική προέλευση των μαθητών και μαθητριών. Επίσης, γίνεται ξεχωριστή αναφορά στα ιδιαίτερα μαθήματα, τα φροντιστήρια και την «κατ' οίκον» διδασκαλία. Ιδιαίτερη μνεία, τέλος, γίνεται στα σχολεία με την πιο μακρόχρονη πορεία: το «Ιδιωτικόν Παιδευτήριον ο Πλάτων» και την Αστική Σχολή Θηλέων.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, «Η υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων μέσης εκπαίδευσης της πόλης των Τρικάλων», γίνεται λόγος για τη στέγαση των σχολείων, τα έπιπλα και τα σκεύη, τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας, τα γυμναστικά όργανα, τα βιβλία και τα όργανα του μετεωρολογικού σταθμού Τρικάλων, που ανήκε στο Γυμνάσιο, τα βιβλία της σχολικής επιτροπής και τη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου.

Έπειτα, στο έκτο κεφάλαιο, «Προσωπογραφίες», παρουσιάζονται απόφοιτοι του Γυμνασίου Τρικάλων που ακολούθησαν πανεπιστημιακές σπουδές, δραστηριοποιήθηκαν σε διάφορους τομείς, διακρίθηκαν και επηρέασαν αποφασιστικά καταστάσεις, όχι μόνο της τοπικής, αλλά και της ελληνικής κοινωνίας και ιστορίας.

Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται μία σύνοψη της εργασίας, παραθέτονται αναλυτικά τα συμπεράσματα και οι απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα και γίνονται προτάσεις για μελλοντική έρευνα, με αφετηρία την παρούσα διατριβή.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΩΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ (1881-1922)

1.1. Η Θεσσαλία κατά την περίοδο της ένταξής της στο ελληνικό κράτος

Η Θεσσαλία, από τα βάθη της προϊστορίας, έπαιξε και εξακολουθεί ως τις μέρες μας να παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πνευματικής ζωής της χώρας. Στο κέντρο της Ελλάδας και περιβαλλόμενη από ψηλά βουνά, όπως ο Όλυμπος, τα Χάσια, η Πίνδος, τα Άγραφα, η Όθρυς, το Πήλιο και η Όσσα, περιλαμβάνει στα εδάφη της μία από τις μεγαλύτερες ελληνικές πεδιάδες, που διαρρέεται, στον άξονα Ανατολής – Δύσης, από τον Πηνειό¹⁷.

Η γεωγραφική της θέση, με πρόσβαση ανατολικά στο Αιγαίο, και η πλούσια γη της υπήρξαν πάντα πόλος έλξης για νέους πληθυσμούς, αλλά και ξένους κατακτητές, με σημαντικότερους τους Τούρκους, η κυριαρχία των οποίων υπήρξε μακραιώνη. Μετά την πρώτη κατάληψη της περιοχής το 1393 από τον Βαγιαζίτ Α΄ και την οριστική κατάκτησή της το 1423 επί Μουράτ Β΄¹⁸, η τύχη της Θεσσαλίας κρίθηκε στο συνέδριο του Βερολίνου το 1878, μετά την τελευταία θεσσαλική εξέγερση¹⁹. Χωρίς ρητή διατύπωση, παραχωρήθηκε στην Ελλάδα, για να ενσωματωθεί, τελικά, στο ελληνικό κράτος με τη συμφωνία της Κωνσταντινούπολης το 1881²⁰, εκτός από την περιοχή της Ελασσόνας, που προσαρτήθηκε το 1912. Η ένωση αυτή δικαίωσε ένα όνειρο αιώνων κι έφερε την Ελλάδα ένα βήμα πιο κοντά στην επίτευξη των εθνικών της στόχων, δηλαδή την ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό

¹⁷ «...η υπό του θεού ευλογηθείσα...Θεσσαλία είχε η ευτυχεστέρα εναλλαγή κάμπων και βουνοσειρών, πεδιάδων και λόφων, υψωμάτων και χαμηλωμάτων, εξάρσεων και συνιζήσεων, ποταμών και χειμάρρων, χωρίων και πόλεων, ανθρώπων και ζώων...». Βλ. Β. Γαβριηλίδης, *Ανά την Θεσσαλίαν*, Εκδόσεις Έλλα, Λάρισα 1998, σ. 70.

¹⁸ Α. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 22-23.

¹⁹ Λίγους μήνες πριν την εξέγερση, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Νεολόγος» μία έκκληση των υπόδουλων Θεσσαλών: «...εξέλιπε πάσα ελπίς σωτηρίας. Δεν ημπορούμεν πλέον να υποφέρωμεν την βαρβαρότητα των αγρίων ορδών της Οθωμανικής κυβερνήσεως...και άλλο τι δεν υπολείπεται εις ημάς ή γενική εξέγερσις κατά τυράννου, όστις καταπιέζει αισχρώς και βαρβάρως τα αθώα πλάσματα της Θεσσαλίας...Τρέξατε λοιπόν, πάντες αδελφοί, δούλοι και ελεύθεροι Χριστιανοί εις βοήθειαν των αδελφών σας...». Βλ. Δ. Λαμπράκη, «1881-1961», *Θεσσαλικά Χρονικά*, Αθήνα 1965, σ. 193.

²⁰ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 107.

όλων των αλύτρωτων περιοχών²¹. Πέρα από την εδαφική επέκταση, το κράτος πέτυχε διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και ενίσχυση της αγροτικής οικονομίας με τον πολύτιμο θεσσαλικό σιτοβολώνα.

Ωστόσο, η Θεσσαλία, με την παρατεταμένη στρατιωτική κινητοποίηση που υπήρξε απαραίτητη για την απόσπασή της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την υποανάπτυξη στην οποία την είχε καταδικάσει η οθωμανική διοίκηση, επέφερε ένα δυσβάσταχτο κόστος για τα ισχνά δημοσιονομικά δεδομένα της Ελλάδας²². Έτσι, λίγα χρόνια μετά την προσάρτηση, υποχωρεί ο οικονομικός ενθουσιασμός που προκάλεσε το μείζον εθνικό γεγονός του 1881, αφού οι εκτιμήσεις για τον πλούτο των προσαρτημένων περιοχών και τις δυνατότητες ανάπτυξής τους απέχουν πολύ από την πραγματικότητα²³. Και πώς να μην υπάρχει αυτή η διάσταση, άλλωστε, όταν οι μέθοδοι καλλιέργειας είναι απαρχαιωμένες, το δίκτυο συγκοινωνίας σχεδόν ανύπαρκτο, με ελάχιστους χωματόστρωτους ή σκυρόστρωτους αμαξιτούς δρόμους, το μορφωτικό επίπεδο χαμηλό και το 75% των καλλιεργούμενων εκτάσεων το 1882 ανήκει στους μεγαλογαιοκτήμονες, τους γνωστούς τσιφλικάδες²⁴.

Οι γεωργοί, γνωστοί ως κολίγοι, δουλοπάροικοι ουσιαστικά και εξαθλιωμένοι, απαιτούν αποκατάσταση μέσω της διανομής των γαιοκτημονικών εκτάσεων στους καλλιεργητές. Το αγροτικό ζήτημα, πρόβλημα οικονομικό αλλά και κοινωνικό, θα ταλανίζει τη Θεσσαλία για δεκαετίες²⁵. Η αγροτική, κυρίως, ενασχόληση των Θεσσαλών, λοιπόν, η χαμηλή παραγωγικότητα, η έλλειψη κεφαλαίων και τεχνογνωσίας, σε συνδυασμό με την απουσία αγοραστικού κοινού, δε δημιουργούν πρόσφορο έδαφος ούτε για εκβιομηχάνιση την περίοδο της απελευθέρωσης. Για το

²¹ «...Εν έτι τμήμα της υποδούλου ελληνικής χώρας συνηνώθη τω ελευθέρω ελληνικό Κράτει και τρεις περίπου εκατοντάδες χιλιάδων Ελλήνων απηλλάγησαν του ζυγού βαρβάρου κατακτήσεως...». Βλ. εφημερίδα «Αιών», 1/1/1882, φ. 3740, σ. 1.

²² Α. Αντωνίου, «Δημοσιονομικές επιπτώσεις της ένωσης της Θεσσαλίας με την Ελλάδα», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, 9-11/11/2006*, τόμος 2^ο, Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 879.

²³ Ε. Πρόντζας, «Η οικονομία της Θεσσαλίας. Από ενσωματωμένη περιοχή σε σύγχρονη περιφέρεια του ελληνικού κράτους», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α', Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006, σ. 202. «...Η Θεσσαλία ενομιζετο, και αληθώς δύναται να κατασταθή η πλουσιωτέρα γη του κράτους. Αλλ' απαιτεί φροντίδα κυβερνητικήν, απαιτεί ενίσχυσιν της επιτοπίου βιομηχανίας, σύστημα καλλιεργείας νέον, διοχέτευσιν υδάτων, αποξήρανσιν ελών, και το σπουδαιότερον, συγκοινωνίαν...». Βλ. εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 14/9/86, φ. 103, σ. 2. Σύμφωνα με άρθρο της εφημερίδας «Αιών», τέλος, μόνο το ένα δέκατο των καλλιεργήσιμων γαιών καλλιεργούνταν. Βλ. εφημερίδα «Αιών», 2/11/1882, φ. 3999, σ. 3.

²⁴ Μ. Κλιάφα, *Θεσσαλία 1881-1981. Εκατό Χρόνια Ζωής*, Κέδρος, Αθήνα 1983, σ. 11.

²⁵ «Καθ' όλον το χρονικόν διάστημα από της απελευθέρωσης της Θεσσαλίας υπήρξε...αγροτικόν εν Θεσσαλία ζήτημα. Θα υπάρχη δε ακόμη, εφ' όσον και εν τσιφλίκιον διατηρείται...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 22/1/1910, φ. 954, σ. 3.

εμπόριο, αντίθετα, οι συνθήκες είναι ευνοϊκότερες, καθώς το λιμάνι του Βόλου²⁶, με καίρια θέση στην εσωτερική αγορά, βοηθά στην προώθηση των θεσσαλικών προϊόντων. Η διεύρυνση του οδικού δικτύου με τη διάνοιξη νέων δρόμων και τη βελτίωση των παλιών, σε συνδυασμό με τη δημιουργία σιδηροδρομικού δικτύου (1882-1886) και τη σύνδεση με τις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις, θα βελτιώσουν σημαντικά την εμπορική κίνηση. Με σημάδια οικονομικής καθυστέρησης, επομένως, λόγω της διόγκωσης του πρωτογενούς τομέα παραγωγής από τη μια και της καχεκτικής παρουσίας του δευτερογενούς και τριτογενούς από την άλλη, ενσωματώνεται η Θεσσαλία στο νεοελληνικό κράτος.

Η φτώχεια των αγροτών αφενός και τα πλούτη των τσιφλικάδων που εκπορεύονται από την εκμετάλλευση των πρώτων αφετέρου, σκιαγραφούν τις βασικές συνιστώσες της κοινωνίας εκείνης της εποχής. Μιας κοινωνίας που ανακατατάσσεται και επαναπροσδιορίζεται στο νέο οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον. Οι κοινωνικές αντιθέσεις οξύνονται από την οικονομική δυσπραγία, την έλλειψη παιδείας, όπως επίσης και από τις ιδεολογικές και κοινωνικές επιδράσεις της ευρωπαϊκής βιομηχανικής κοινωνίας, που γεννούν το αίτημα για αναδιαμόρφωση των κοινωνικών δομών²⁷.

Κεφάλαιο ουσιαστικής επένδυσης για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της Θεσσαλίας θα αποτελέσει η εκπαίδευση, η οποία μετά την ένταξη της περιοχής στην κεντρική διοίκηση της χώρας οργανώνεται, με την κρατική κυρίως εποπτεία, αλλά και τη συμβολή των Δήμων και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Επιγραμματικά περιγράφει την κατάσταση των εκπαιδευτικών πραγμάτων το 1881 ένας δημοσιογράφος της εφημερίδας «Αιών»: «Αλλ' οποία η νυν εν Θεσσαλία εκπαίδευσις; Αιδούμαι εμαυτόν και την χώραν ν' αποκαλύψω εγώ την εντελή έλλειψιν γυμνασίου και σχολείων έτι καθ' όλην την Θεσσαλίαν»²⁸. Σιγά – σιγά αρχίζουν να ιδρύονται σχολεία κατώτερης και μέσης βαθμίδας, τόσο στα αστικά

²⁶ «Ο λιμίν του Βόλου...πρώρισται να καταστή εις των σπουδαιωτάτων λιμένων της Ελλάδος και της Ανατολής...δι' ου θα εξάγονται πάντα τα προϊόντα, ου μόνον των πλουσίων της Θεσσαλίας επαρχιών, αλλά και των εγγύς αυτών επαρχιών της Ηπείρου και της μεσημβρινής Μακεδονίας...». Βλ. εφημερίδα «Αιών», ό. π.

²⁷ Α. Αντωνίου - Κ. Μπρέγιαννη, «Η Θεσσαλία από την αυγή του 20^{ου} αιώνα έως την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας. Πτυχές ιδεολογικών και κοινωνικών συγκρούσεων», στο συλλογικό έργο «Θεσσαλία», τ. Α', ό. π., σ. 292.

²⁸ Μ. Κλιάφα, ό. π., σ. 15.

κέντρα όσο και στην ύπαιθρο. Στη διάχυση της παιδείας προηγούνται οι πόλεις της Ανατολικής Θεσσαλίας, ενώ οι περιοχές της δυτικής έπονται με καθυστέρηση²⁹.

Όσον αφορά τον πληθυσμό της Θεσσαλίας, τέλος, βάσει της απογραφής του 1881, είναι 330.000 κάτοικοι, από τους οποίους το 9,1% είναι μουσουλμάνοι, κυρίως Τούρκοι και λίγοι Αλβανοί, και το 0,9% Εβραίοι³⁰. Στις πεδινές περιοχές κατοικούν Καραγκούνηδες και στις ορεινές, κυρίως στην Πίνδο, Βλάχοι. «Οι εύφορες πεδιάδες που βρίσκονται ανάμεσα στη Λάρισα, τα Φάρσαλα και τον Βόλο κατοικούνται σχεδόν όλες από Τούρκους γεωργούς. Οι κορυφές της Πίνδου, που χωρίζουν τη Θεσσαλία από την Ήπειρο, κατοικούνται από Τσιγγάνους, Κουτσόβλαχους ή Βλάχους της Πίνδου»³¹. Μεγαλύτερη θεσσαλική πόλη είναι η Λάρισα με 19.800 κατοίκους και δεύτερη τα Τρίκαλα με 10.900. Ακολουθεί ο Βόλος με 6.050 κατοίκους³². Οι περισσότεροι κάτοικοι συγκεντρώνονται στα χωριά, ενώ τα αστικά κέντρα είναι λίγα και λειτουργούν ως αγορές του αγροτικού περίγυρου. Ασαφής διάρθρωση και άναρχη εξάπλωση, αραιή δόμηση και χαλαρός πολεοδομικός ιστός, καθώς και έλλειψη τεχνικών υποδομών αποτελούν τα τυπικά γνωρίσματα της θεσσαλικής πόλης του 1881. Ο πληθυσμός της κατοικεί σε διακριτές γειτονιές, οργανωμένες με εθνοθησκευτικά κριτήρια, ενώ σημείο αναφοράς αποτελεί η αγορά με τα καταστήματα, εργαστήρια, χάνια για μετακινούμενους εμπόρους και επισκέπτες και φυσικά με τζαμί και χαμάμ³³.

Εν κατακλείδι, η Θεσσαλία, κατά την περίοδο της ένταξής της στο ελληνικό κράτος, βιώνει έντονες οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις, ενώ με βραδείς ρυθμούς μεταβάλλονται η φυσιογνωμία της, ο τρόπος ζωής και η νοοτροπία των κατοίκων της, στην προσπάθεια για μετάβαση από το τοπικό επίπεδο στο εθνικό και ουσιαστική ενσωμάτωση στο νεοσύστατο κράτος. Έτσι, αν και «από το 1881 δεν είναι πια μια τούρκικη χώρα», σύμφωνα με τον περιηγητή L. De Launay, «έξι χρόνια

²⁹ Λ. Γουργιώτη, «Η διαμόρφωση των κοινωνιών στη Θεσσαλία κατά τα νεότερα ιστορικά χρόνια 1650-1950», *Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, 9-11/11/2006*, τόμος 2^{ος}, Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 817.

³⁰ Μ. Σινίγιοι, «Η δημογραφική και οικονομική εξέλιξη της Θεσσαλίας (1881-1940)», *Τρικαλινά*, τόμος 2^{ος}, Τρίκαλα 1982, σ. 75.

³¹ Από άρθρο του Ιταλού συγγραφέα στρατιωτικών θεμάτων Κάρλο Μάλο. Βλ. Χ. Πολέζε, *Η Θεσσαλία με τη γραφίδα των περιηγητών. Από την Αρχαιότητα έως το 1937*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 217.

³² Στη Λάρισα κατοικούν 6.000 χριστιανοί, 10.800 μωαμεθανοί και 3.000 Εβραίοι, ενώ στα Τρίκαλα 7.500 χριστιανοί, 3.000 μωαμεθανοί και 400 Εβραίοι. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Η Θεσσαλία. Πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες 1833-1881», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τόμος 4^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 301.

³³ Β. Χαστάογλου, «Οι θεσσαλικές πόλεις πριν και μετά το 1881: Η παραδοσιακή πόλη και ο πολεοδομικός εκσυγχρονισμός της», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», ό. π., σσ. 172-173.

μετά την προσάρτησή της σου έδινε την αίσθηση μιας κατάστασης πραγμάτων που μόλις είχαν τελειώσει. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είχε εκεί ένα ύφος αυτοσχεδιασμού...»³⁴.

1.2. Τα Τρίκαλα

1.2.1. Η ιστορία και η φυσιογνωμία της πόλης

Τα Τρίκαλα, χτισμένα στους πρόποδες του βραχίονα που κατεβαίνει από τα Χάσια, και σε καίρια θέση, εκεί όπου η Θεσσαλία συναντά την Ήπειρο και τη Μακεδονία, είναι μια από τις παλιότερες ελληνικές πόλεις, με ξεχωριστή ομορφιά και γραφικότητα. Με ιστορία που ξεκινά από τα βάθη του χρόνου, μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, στις 23 Αυγούστου 1881, η πόλη αρχίζει σταδιακά να αναπτύσσεται δημογραφικά και οικονομικά, να εξελίσσεται κοινωνικά και να βάζει τη σφραγίδα της στην πολιτική και πνευματική ζωή του τόπου.

Αρχικά, έφερε την ονομασία Τρίκκη ή Τρίκκα, από την ομώνυμη αρχαία πόλη στη θέση της οποίας χτίστηκε, και έτσι μνημονεύεται στους αρχαίους συγγραφείς, ξεκινώντας από τον Όμηρο και την «Ιλιάδα»³⁵. Η ονομασία αυτή συναντάται μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους. Ως Τρίκαλα αναφέρονται για πρώτη φορά το 1082-1083, όταν την πόλη καταλαμβάνουν οι Νορμανδοί³⁶, ενώ από τους συγγραφείς πρώτη η Άννα Κομνηνή, στις αρχές του 12^{ου} αιώνα, αναφέρει το όνομα Τρίκκαλα³⁷, εξέλιξη πιθανώς του αρχαίου Τρίκκη³⁸. Σύμφωνα με την παράδοση, η πόλη πήρε το όνομά

³⁴ Χ. Πολέζε, *Η Θεσσαλία με τη γραφίδα των περιηγητών. Από την Αρχαιότητα έως το 1937*, ό. π., σ. 199.

³⁵ «Οι δ' είχαν Τρίκκη και Ιθώμην κλωμακόεσαν...». Ομήρου *Ιλιάδα*, Β 729.

³⁶ F. Hild - J. Koder - K. Σπανός - Δ. Αγραφιώτης, «Η Βυζαντινή Θεσσαλία», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 12^{ος}, Λάρισα 1987, σ. 102.

³⁷ Κ. Βλυτσάκης, *Σύντομος Ιστορία της πόλεως Τρικάλων*, Τυπογραφείο Α. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1892, σ. 11.

³⁸ Υπάρχουν διάφορες θεωρίες για την προέλευση του ονόματος Τρίκαλα. Ο γλωσσολόγος Χ. Συμεωνίδης υποστηρίζει ότι, επειδή η πόλη χτίστηκε στις υπώρειες τριών λόφων, που πιθανόν συνιστούσαν το Τρικάρανον όρος, πήρε και αυτή το όνομα Τρικάρανος (=τρίκορφος) πόλις. Ο πληθυντικός του τύπου, Τρικάρανα, εξελίχθηκε στο νεοελληνικό Τρίκαλα. Βλ. Χ. Συμεωνίδης, «Η προέλευση και η εξάπλωση του γεωγραφικού όρου “Τρίκαλα”», *Τρικαλινά*, τόμος 3^{ος}, Τρίκαλα 1983, σσ. 7-10. Ο Γ. Παπαγεωργίου - Εράλδης, γυμνασιάρχης του Γυμνασίου Τρικάλων, αμφισβητεί την ελληνική ονομασία Τρίκαλα και ισχυρίζεται ότι το όνομα ήταν κουτσοβλάχικο και προήλθε από το La Trikolò. Τους ισχυρισμούς αυτούς απορρίπτει ο καθηγητής Φ. Κουκουλές. Βλ. Ν. Κατσόγιαννος, *Τα Τρίκαλα και οι Σύνοικισμοί τους*, τόμος Α', εκδόσεις Καρατάσιου, Λάρισα 1992, σ. 10. Γενικότερα, τέσσερις εκδοχές, ως προς την προέλευση του ονόματος, σλαβική, λατινική, ελληνική και μικτή ελληνολατινική, υποστηρίχθηκαν κατά καιρούς από Έλληνες και ξένους ερευνητές και επιστήμονες, όπως ο Κ. Άμαντος, ο Α. Χατζής, ο Α. Κεραμόπουλος, ο Μ. Vasmer, ο G. Weigand. Βλ. Α. Λαζάρου, «Τρικαλίται Βλάχοι», *Τρικαλινά*, τόμος 8^{ος}, Τρίκαλα 1988, σσ. 159-161.

της από τη νύμφη Τρίκκη, κόρη του Πηνειού, ή κατ' άλλους κόρη του Ασωπού και γυναίκα του Υψέως.

Όσον αφορά την ιστορική πορεία της πόλης³⁹, ξεκινά γύρω στα μέσα της 3^{ης} π.Χ. χιλιετίας με την ίδρυσή της. Πρωτεύουσα της αρχαίας Εστιαιώτιδος, η Τρίκκη έλαβε μέρος στον Τρωικό πόλεμο, όπως αναφέρει ο Όμηρος στην «Ιλιάδα» (Β 729). Το 343 π.Χ. γνώρισε τη μακεδονική κυριαρχία με τον Φίλιππο Β', ενώ το 168 π.Χ. την κατέλαβαν οι Ρωμαίοι. Στα χρόνια του Ιουστινιανού (526-565) η πόλη ξαναχτίστηκε, διότι είχε κατααιρειωθεί εξαιτίας των επιδρομών, όπως αναφέρει ο Προκόπιος. Λόγω της στρατηγικής της θέσης, έγινε στόχος πολλών επιδρομών: Γότθων (396 μ.Χ.), Σλάβων (577 μ.Χ.), Βουλγάρων (976-1025 μ.Χ.), Βλάχων (11^{ος} αι.), Νορμανδών (1081 μ.Χ.), Καταλανών (1309-1311 μ.Χ.), Αλβανών (14^{ος} αι.), Σέρβων (1348 μ.Χ.), μέχρι την τούρκικη κατάκτηση το 1395, οπότε τα Τρίκαλα γίνονται έδρα του βιλαετίου Τίρχαλα⁴⁰ και εξελίσσονται σε σημαντικό διοικητικό και οικονομικό κέντρο όλης της Θεσσαλίας. Στις 23 Αυγούστου 1881 ο ελληνικός στρατός, υπό τον στρατηγό Σκαρλάτο Σούτσο, εισέρχεται στην πόλη των Τρικάλων, όπου τον υποδέχεται με ζητωκραυγές πλήθος κόσμου. Τον πανηγυρικό της ημέρας μαζί με ένα ποίημα εκφωνεί ο Ηπειρώτης ποιητής και πεζογράφος Χρ. Χρηστοβασίλης, που, κυνηγημένος από τους Τούρκους, είχε βρει καταφύγιο στα Τρίκαλα⁴¹.

Μετά την απελευθέρωση και την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος, με τον νόμο ΘΜ' της 19/20^{ης} Μαρτίου 1882 «Περί εισαγωγής της Ελληνικής Νομοθεσίας εις τας άρτι προσαρτηθείσας Θεσσαλικάς και Ηπειρωτικές Επαρχίας», συστάθηκε ο νομός Τρικάλων με τρεις επαρχίες, Τρικάλων, Καλαμπάκας, Καρδίτσης, και πρωτεύουσα τα Τρίκαλα⁴². Με το Β.Δ. της 3^{ης} Μαρτίου 1883 «Περί διαιρέσεως εις

³⁹ Κ. Βλυτσάκης, ό. π., σσ. 11 και 15-28 και Θ. Νημάς, *Τρίκαλα - Καλαμπάκα - Μετέωρα - Πίνδος - Χάσια*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 99.

⁴⁰ Η Ελλάδα ανήκε στο Εγιαλέτι της Ρούμελης, το οποίο διαιρούνταν σε σαντζάκια. Πολλά σαντζάκια ενώθηκαν αργότερα σε βιλαέτια. Η Θεσσαλία υπαγόταν στο σαντζάκι Τρικάλων με έδρα τα Τρίκαλα μέχρι το 1770, οπότε η έδρα μεταφέρεται στη Λάρισα. Βλ. Ε. Αλλαμανή, «Θεσσαλία», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 394.

⁴¹ «Αδέρφια καλώς ήρθαταν, Αδέρφια αγαπημένα! Με το σταυρό στο φλάμπουρο με τα σπαθιά ζωσμένα!...Πάει το μισοφέγγαρο από τη Θεσσαλία! Πάει κι ο Τούρκος και μαζί μ' αυτόν η τυραννία...». Βλ. Β. Πάνος, *Τρίκαλα 23 Αυγούστου 1881. Το χρονικό της προσάρτησης*, Αγαπώ την Πόλιν, Τρίκαλα 2005, σσ. 59 και 63.

⁴² Η Καρδίτσα αποσπάστηκε και αποτέλεσε ίδιον νομό από το 1899 ως το 1909, οπότε υπάγεται και πάλι στα Τρίκαλα μέχρι το 1944 που αποσπάστηκε πάλι για να αποτελέσει οριστικά ξεχωριστό νομό. Βλ. Θ. Νημάς, «Η εξέλιξη του πληθυσμού στον Ν. Τρικάλων από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως έως σήμερα με βάση τις επίσημες απογραφές», *Τρικαλινά*, τ. 3^{ος}, Τρίκαλα 2011, σσ. 48-49.

Δήμους της κατά τον νομόν Τρικάλων ομωνύμου επαρχίας»⁴³, η επαρχία Τρικάλων διαιρείται σε επτά δήμους, ανάμεσα στους οποίους και ο δήμος Τρικκαίων, α' τάξεως, με έμβλημά του τον «Ασκληπιό καθήμενο»⁴⁴. Σύμφωνα με την απογραφή του 1881, ο νομός Τρικάλων έχει 57.799 κατοίκους, ενώ ο δήμος Τρικκαίων 11.281. Ο πληθυσμός τους το 1920, λίγο πριν το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, ανέρχεται, μετά από ενδιάμεσες αυξομειώσεις, σε 92.043 και 21.474 αντίστοιχα. Στην πόλη των Τρικάλων κατοικούν το 1881 5.563 άνθρωποι, που το 1920 τετραπλασιάζονται σχεδόν και γίνονται 20.194⁴⁵. Και στις τρεις περιπτώσεις – νομού, δήμου, πόλης – η υψηλότερη συγκέντρωση πληθυσμού σημειώνεται το 1896⁴⁶. Τη μετέπειτα πληθυσμιακή πορεία σημαδεύουν αρνητικά ο πόλεμος του 1897, η μεγάλη θνησιμότητα λόγω των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης και το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις παραδουνάβιες χώρες αλλά και την Αμερική.

Τον πληθυσμό των Τρικάλων εκείνης της εποχής συνθέτουν Βλάχοι, Καραγκούνηδες, Σαρακατσάνοι, Τούρκοι, Εβραίοι, καθώς επίσης και λίγοι Αλβανοί και Τσιγγάνοι. Οι χριστιανοί το 1880 είναι 7.500, οι μουσουλμάνοι 3.000, ενώ η εβραϊκή κοινότητα αριθμεί 400 μέλη⁴⁷. Οι κάτοικοι, βέβαια, αυξάνονται κατά πολύ τον χειμώνα, λόγω του εποχικού πληθυσμού, που εγκαταλείπει τα ορεινά χωριά, για να επιστρέψει εκεί την άνοιξη⁴⁸. Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ο Άγγλος περιηγητής W. Leake είχε εντυπωσιαστεί από το φαινόμενο: «...Τόσο μεγάλος ήταν ο εποχιακός πληθυσμός της πολιτείας, που ενώ τα ελληνικά σπίτια ήταν μόλις 200 και τα τούρκικα 10.000, οι Έλληνες κάτοικοι ξεπερνούσαν τους Οθωμανούς...»⁴⁹. Μια αρκετά κατατοπιστική εικόνα για το μόνιμο και εποχικό πληθυσμό της πόλης, τέσσερα χρόνια πριν την προσάρτηση, δίνει ο Μητροπολίτης Λαρίσης Δωρόθεος Σχολάριος: «Η Τρίκκη...έχει πληθυσμόν μόνιμον περί τας 17.000, εξ ων Έλληνας

⁴³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 2/4/1883, φ. 126, σσ. 658-659. Άλλο Β.Δ. στις 4/5/1912 έδινε τη δυνατότητα σε χωριά ή συνοικισμούς να υποβάλουν αίτηση για υπαγωγή στους δήμους. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 1/6/1912, φ. 1681, σ. 3.

⁴⁴ «Διά Β.Δ. εκανονίσθησαν τα εμβλήματα των κατωτέρω δήμων ως εξής:...του δήμου Τρικκάλων «Ασκληπιός καθήμενος, έχων εν τη δεξιά φιάλην, εξ ης τρώγει όφεις, και εν τη αριστερά βακτηρίαν, περί ην περιελίσσεται». Βλ. εφημερίδα «*Θεσσαλία*», 17/8/1883, φ. 461, σ. 3.

⁴⁵ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920*, τ. II, Στατιστικά Αποτελέσματα διά την Θεσσαλίαν και Άρταν, Αθήνα 1929, σσ. ιβ' και νθ' και Υπουργείο Εσωτερικών, *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, Αθήνα 1909, τ. 1^{ος}, σσ. 103-105.

⁴⁶ Στον νομό απογράφονται 96.007 κάτοικοι, στον δήμο 30.387 και στην πόλη 21.149.

⁴⁷ Θ.Τριανταφύλλου, *Τα παλιά Τρίκαλα, Αναμνήσεις και Ιστορήματα*, τόμος Α', Δωδώνη, Τρίκαλα 1976, σ. 16.

⁴⁸ «Διπλασιάζονται», αναφέρει ο περιηγητής Ζ. Μολοσσός, «από Ελληνοβλάχους ή Κουτσοβλάχους-Ρωμιούς». Βλ. Ν. Κατσόγιαννος, ό. π., σ. 27.

⁴⁹ Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμος Γ1 1800-1810, Αθήνα 1975, σσ. 486-487

περί τας 13.700...παρεπιδημούντας δε επί εξ μήνας και παραχειμάζοντας πλέον των 20.000...»⁵⁰.

Η πόλη είναι οργανωμένη, με βάση κυρίως εθνικά και θρησκευτικά κριτήρια, σε συνοικίες, τους γνωστούς *μαχαλάδες*, οι περισσότερες από τις οποίες είναι πλέον γνωστές με τούρκικα ονόματα⁵¹, αφού τα βυζαντινά χάθηκαν στο πέρασμα του χρόνου: Καραγάτσι, Κουκουτζιάμι, Μεχμέτ Αγά, Σαράγια, Κουρσούμ – Τζαμί, Αστάρ –Τσαούς, Αλήκαρ, Τσανακτσίδικα. Οι Χριστιανοί είναι συγκεντρωμένοι στο Βαρούσι, στο Παλιοσάραγο, στα Τέσσερα Κανάλια μέχρι τα τρία Χάνια, οι Τούρκοι ζουν στους άλλους *μαχαλάδες* μαζί με ελληνικές οικογένειες, ενώ στη συνοικία Γιουκδή κατοικούν οι Εβραίοι των Τρικάλων⁵². Επιπλέον, Βλάχοι από τη Σαμαρίνα εγκαθίστανται στην Αγία Μονή και από το Περιβόλι στα Κουτσομούλια. Πολλές βλαχόφωνες οικογένειες εγκαθίστανται επίσης στο Τρικκαίογλου και στο Κουρσούμ-Τζαμί⁵³. Στον Αράπ *μαχαλά* ή αλλιώς Γύφτικα, που ήταν μία από τις φτωχότερες συνοικίες, ίσως ζούσαν Γύφτοι ή, κατ' άλλους, Βλαχότουρκοι⁵⁴, δηλαδή Βλάχοι που εξισλαμίστηκαν. Στα Τσανακτσίδικα, τέλος, θα εγκατασταθούν, στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, Μακεδόνες από τον νομό Καστοριάς, κυνηγημένοι από Τούρκους και Βούλγαρους, γι' αυτό και η συνοικία θα μείνει γνωστή ως Βουλγάρικα ή συνοικία των Μακεδόνων⁵⁵. Παρά τις εθνικές, φυλετικές ή θρησκευτικές διαφορές, όμως, οι κάτοικοι όλων των συνοικιών, διατηρώντας τα ήθη και έθιμά τους, συνυπάρχουν σε γενικές γραμμές αρμονικά.

Όσον αφορά τη φυσική μορφή της πόλης το 1881, αντανakλά τις βασικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές δομές της οθωμανικής περιόδου και την ισχύουσα πρακτική της καθημερινής ζωής: Η πόλη αφενός λειτουργεί διασπασμένη, με ασαφή διάρθρωση και αγροτική όψη, με οδικό δίκτυο στα χνάρια των αρχαίων οδών, χωρίς υποδομές και κεντρικούς δημόσιους χώρους. Η χωρική οργάνωση των *μαχαλάδων* αφετέρου, με σαφή όρια και εσωστρεφή διάταξη γύρω από το θρησκευτικό κτίριο – εκκλησία, τζαμί ή συναγωγή –, εξασφαλίζει τη συνάφεια που

⁵⁰ Δωρόθεος Σχολάριος, *Έργα και Ημέραι*, Τυπογραφείο Γ. Καρυοφύλλη, Αθήνα 1877, σ. 427.

⁵¹ Στις αρχές του 1910 η «Αναγέννησις» διαμαρτύρεται για τη διατήρηση «εξ έξεως» των τουρκικών ονομάτων και ζητά την αντικατάστασή τους «δι' ελληνικών λέξεων», διότι «τι θα πουν οι ξένοι όταν τα ότα τους πλήξουν τοιαύται βαρβαρικάί λέξεις ενθυμίζουσαι την εποχήν της δουλείας, ποίαν ιδέαν θα σχηματίσουν δι' ένα τόπον που συγκαταλέγεται μεταξύ του εκπολιτισμού και της προόδου;». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 27/1/1910, φ. 959, σ. 2.

⁵² Ν. Κατσόγιαννος, ό. π., σσ. 15 και 30.

⁵³ Ν. Κατσόγιαννος, ό. π., σσ. 47 και 91.

⁵⁴ Ν. Κατσόγιαννος, ό. π., σ. 211.

⁵⁵ Ν. Κατσόγιαννος, ό. π., σ. 299.

αντιστοιχεί στην κοινωνική οργάνωση, αλλά και τις απαιτήσεις του οθωμανικού φορολογικού συστήματος. Επιπλέον, η αγορά, σε απόλυτα διακεκριμένη θέση, εκτός από την εμπορική λειτουργία της, αποτελεί και τον μοναδικό τόπο για τη συνένωση των διαφόρων εθνοτήτων, ένα είδος «πυκνωτή» των κοινωνικών σχέσεων⁵⁶.

Τα Τρίκαλα του 1881, λοιπόν, είναι μία «τουρκόπολη», χωρίς ρυμοτομία, με λίγα πέτρινα κτίρια, πολλά πλιθόχτιστα και ξύλινα παραπήγματα, με έλη και ακαθαρσία, ελλείπει τεχνικών έργων⁵⁷. Η απουσία υποδομών, όμως, δεν καταφέρνει να επισκιάσει τη γραφικότητα και τη φυσική ομορφιά της πόλης: «Η Τρίκκη κείται εις θέσιν ωραιότατην και τερπνοτάτην...Ενταύθα ο παρατηρητής καταθέλγεται υπό των καλλονών της θέσεως, δι' ων η φύσις επρόικισε την Τρίκκην. Εν είδει ημικυκλίου υψούνται πέριξ αι σειραί του Πίνδου, και αι ωραία και εκτεταμένα εριβόλακες πεδιάδες της Θεσσαλίας»⁵⁸. Χτισμένη κλιμακωτά στις υπώρειες του πευκοβριθή λόφου του Προφήτη Ηλία και του βυζαντινού φρουρίου, με στενά λιθόστρωτα δρομάκια, τα γνωστά καλντερίμια, με αυλές γεμάτες δέντρα και λουλούδια, κι ένα ποτάμι, τον Ληθαίο ή Τρικαλινό, να τη διαρρέει, η πόλη πάντα είχε το δικό της χρώμα και άφηνε το στίγμα της σε κάθε επισκέπτη.

«...Ετούτο το ποτάμι δεν είναι απλώς ο Ληθαίος, παραπόταμος του Πηνειού, που διασχίζει τα Τρίκαλα. Είναι η ψυχή της πόλης, η φλέβα της...»⁵⁹. Ο Ληθαίος, πηγή ζωής και ομορφιάς, χωρίζει τα Τρίκαλα στα δύο και εκβάλλει στον Πηνειό, λίγο έξω από την πόλη. Είναι γνωστός από τη μυθολογία και θεωρείται γιος της Λήθης. Στις όχθες του, κατά τον Στράβωνα, γεννήθηκε και ανδρώθηκε ο περίφημος Ασκληπιός, πατέρας της Ιατρικής⁶⁰, που λατρεύτηκε σα θεός. Στην πόλη υπήρχε επίσης το αρχαιότερο και επιφανέστερο Ασκληπιείο. Την παρόχθια περιοχή του ποταμού «σκίαζαν πανύψηλα πλατάνια, λεύκες και ιτιές. Και στα μυθικά μεν χρόνια είχαν τους λουτρώνες των οι καλλιπάρειες κόρες του θεού Ασκληπιού, ενώ στα χρόνια της σκλαβιάς οι αγάδες και οι μπέηδες καθισμένοι οκλαδόν ρουφούσαν ξένοιαστοι τους μεθυστικούς ναργιλέδες των και έπιναν το δροσερό νεράκι από τις

⁵⁶ Β. Χαστάογλου, «Οι θεσσαλικές πόλεις πριν και μετά το 1881...», ό. π., σσ. 172-174.

⁵⁷ «...Τα Τρίκαλα, πόλις μεσόγειος και φέρουσα εν πάσι τον τουρκικόν τύπον, είναι σήμερον εστία παντοίων ακαθαρσιών και λίμνη σεσηπτότων υδάτων...Εις τα κακά δε ταύτα προστίθενται τα κύκλωθεν αυτής έλη, τα εκ του ποταμού σχηματιζόμενα και τοιουτοτρόπως καταντά ακατοίκητος σχεδόν εν ώρα μάλιστα θέρους...». Βλ. εφημερίδα «Οι Εργάται», 28/1/1884, φ. 10, σ. 1.

⁵⁸ Δωρόθεος Σχολάριος, ό. π., σ. 426.

⁵⁹ Τ. Τίγκα, «Το Ποτάμι», *Τρικαλινά*, τόμος 6^{ος}, Τρίκαλα 1986, σ. 280.

⁶⁰ «Έτερος δ' εστί Ληθαίος ποταμός ο περί Τρίκκην εφ' ω ο Ασκληπιός γεννηθήναι λέγεται». Βλ. Στράβων, XIV 647.

πηγές που ανάβλυζαν από τις όχθες του...»⁶¹. Ο ποταμός της Λήθης, ωστόσο, έχει σημαδέψει τον ρου της τρικαλινής ιστορίας με τις πλημμύρες του, με αποκορύφωμα την καταστροφική, βιβλική πλημμύρα του 1907, κατά την οποία πνίγηκαν πολλοί Τρικαλινοί.

Μπορεί το ποτάμι να χώριζε την πόλη στα δύο, υπήρχαν όμως πολύτοξα πέτρινα γεφύρια και μερικά ξύλινα που έζευγναν τις δύο όχθες⁶². Τα πιο μεγάλα πέτρινα ήταν της «Βουβής», της «Γούρνας» και της «Μαρούγγενας». Στη θέση της σημερινής κεντρικής γέφυρας, υπήρχε το 1881 μια χαμηλή ξύλινη, που παρασυρόταν κάθε φορά που η στάθμη του νερού του Ληθαίου ανέβαινε, παρεμποδίζοντας τη συγκοινωνία. Το 1886 Γάλλοι μηχανικοί κατασκεύασαν τη σημερινή σιδερένια γέφυρα⁶³. Συνολικά, τις όχθες του Ληθαίου, τουλάχιστον ως την προσάρτηση, συνέδεαν δώδεκα γέφυρες, επτά πέτρινες και πέντε ξύλινες, πλάι σε αυτές, που συνέδεαν τα ισάριθμα παραποτάμια εξοχικά κέντρα⁶⁴.

Άλλο σημείο αναφοράς για την πόλη των Τρικάλων αποτελεί το επιβλητικό Φρούριο, που ορθώνει το ανάστημά του στα βόρεια, πάνω στον ακρότατο λόφο του βραχίονα των Αντιχασίων. Οι ρίζες του ανιχνεύονται στην κλασική και ελληνιστική εποχή. Υπέστη πολλές καταστροφές, γι' αυτό ο Ιουστινιανός προέβη στη ριζική ανακαίνισή του κι από τότε δεσπόζει βουβό και αγέρωχο. Στην ανατολική πλευρά του οι Τούρκοι είχαν στήσει στα μέσα του 17^{ου} αιώνα ένα μεγάλο ρολόι, ο κώδωνας του οποίου ζύγιζε 650 περίπου κιλά⁶⁵. Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα προτείνεται η κατεδάφισή του και εγκρίνεται μάλιστα από το αρμόδιο Υπουργείο, αλλά ευτυχώς η απόφαση δεν υλοποιείται⁶⁶.

Στις υπώρειες του βυζαντινού κάστρου απλώνεται η «γειτονιά εκτός φρουρίου», η εύπορη, χριστιανική συνοικία της πόλης, το αρχοντικό Βαρούσι. Τα στενά λιθόστρωτα σοκάκια και τα διάφορα σπίτια με τα καφασωτά παράθυρα, τα χαγιάτια και τις ασβεστωμένες αυλές, χτισμένα μεταξύ του 17^{ου} και 19^{ου} αιώνα,

⁶¹ Θ. Τριανταφύλλου, ό. π., σ. 25.

⁶² «...αι δε όχθαι αυτού διά λιθίνων πολλών γεφυρών και δύο ξυλίνων συγκοινωνούσι...». Βλ. εφημερίδα «*Τρίκαλα*», 23/5/1883, φ. 4, σ. 3.

⁶³ Ο σκελετός της έγινε σε εργοστάσιο της Γαλλίας. Έχει μήκος 31μ. και ύψος 6,3 μ. και είναι τόσο στερεά κατασκευασμένη, ώστε στάθηκε αδύνατη η ανατίναξή της τον Απρίλιο του '41 από τους Άγγλους, προκειμένου να διευκολυνθεί η αποχώρησή τους. Θ. Τριανταφύλλου, ό. π., σσ. 12-13 και 25.

⁶⁴ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σείφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη*, τόμος Α', 1881-1910, Κέδρος, Αθήνα 1996, σ. 100.

⁶⁵ Θ. Νημάς, *Τρίκαλα-Καλαμπάκα...*, ό. π., σ. 122.

⁶⁶ «Προ ετών...όπως επιτραπή η κατεδάφισις του φρουρίου, όπερ παρεμποδίζει τον αέρα και το οποίον είναι εντελώς άχρηστον. Η Κυβέρνησις έσχε την καλωσύνην να επιτρέψη την κατεδάφισιν του Φρουρίου...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 12/1/1910, φ. 944, σ. 2

συνθέτουν μια άκρως γραφική εικόνα, που συμπληρώνουν τα χρώματα και τα αρώματα των τριανταφυλλιών, του βασιλικού, της γαζίας κι των κληματαριών. Τα βαρουσιώτικα αρχοντικά φέρουν τα τυπικά χαρακτηριστικά της βαλκανικής αρχιτεκτονικής. Τα ισόγεια χρησιμεύουν ως αποθήκες και στάβλοι. Τα σπίτια αναπτύσσονται συνήθως σε σχήμα Γ γύρω από μια μεγάλη αυλή. Η πέτρα είναι το κυρίαρχο υλικό στο ισόγειο, ενώ στους ξύλινους ορόφους προβάλλουν πάνω στα σοκάκια, με ορθογώνιες ή τριγωνικές προεξοχές, τα ονομαζόμενα σαχισιά. Στον όροφο υπάρχει και το χαγιάτι, ένας χώρος σκεπασμένος και ανοιχτός προς την αυλή, που αποτελούσε και το κέντρο ζωής της οικογένειας. Ήταν το καθημερινό δωμάτιο, όπου συγκεντρώνονταν όλα τα μέλη της στους ξύλινους καναπέδες – τα μπάσια ή μιντέρια – γύρω από το τζάκι, έτρωγαν και κοιμόντουσαν τις ζεστές καλοκαιρινές νύχτες. Τα χρώματα των εξωτερικών τοίχων είναι ζεστά και γήινα: ώχρες, ροδακινιά, κίτρινα, αλλά και πράσινα, λουλακί, τριανταφυλλιά⁶⁷. Η συνοικία ακμάζει τον 18^ο αιώνα με την πρόοδο του εμπορίου και της βιοτεχνίας, ενώ τα αρχοντικά και οι δέκα εκκλησίες της μαρτυρούν την οικονομική και πολιτιστική άνθιση της εποχής.

Στη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας, ο ελληνικός – χριστιανικός πληθυσμός υπερείχε πάντα αριθμητικά έναντι του τούρκικου. Ωστόσο, στην πόλη χτίστηκαν πολλά τζαμιά, στοιχεία για τον αριθμό των οποίων παραθέτουν Έλληνες και ξένοι περιηγητές⁶⁸. Σύμφωνα με τις περισσότερες μαρτυρίες, για μεγάλο χρονικό διάστημα λειτουργούσαν στα Τρίκαλα επτά τζαμιά. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το τζαμί που ξεχωρίζει είναι το περίφημο τζαμί του Οσμάν Σαχ ή αλλιώς Κουρσούμ Τζαμί, αρχιτεκτονικό μεγαλουργήμα του 16^{ου} αιώνα, που σώζεται μέχρι σήμερα και προστατεύεται από την UNESCO. Έργο του ελληνικής καταγωγής αρχιτέκτονα Σινάν πασά, χτίστηκε προς τιμή του Τούρκου πρίγκιπα Οσμάν Σαχ και ονομάστηκε έτσι λόγω του μεγάλων διαστάσεων μολυβοσκεπάστου θόλου του⁶⁹.

Η τρικαλινή αγορά, εκτός από τα χάνια, είχε πολλά εργαστήρια. Πλάι στα μπακάλικα και τα μπαρμπέρικα, υπήρχαν τα χρυσικάδικα, τα τσαρουχάδικα, τα

⁶⁷ Φ. Τσαπάλα - Βαρδούλη, «Τρίκαλα, Αρχιτεκτονική και Μνημεία στους Νεότερους Χρόνους», *Πρακτικά Συνεδρίου «Τοπικός Πολιτισμός και Εκπαίδευση (23-24/11/2006)*, Γένεσις, Τρίκαλα, 2009, σσ. 269-270.

⁶⁸ Σύμφωνα με τον W. Leake, το 1810 στα Τρίκαλα υπάρχουν 7-8 τζαμιά. Ο N. Μάγνης το 1860 αναφέρει 7 τζαμιά και 10 εκκλησίες, ενώ ο N. Γεωργιάδης το 1880 κάνει λόγο για 2 τζαμιά και 10 εκκλησίες. Β. Χαστάογλου, ό.π., σ. 171. Ο Μ. Γρηγορόπουλος, αντίθετα, το 1882 υποστηρίζει ότι υπάρχουν 9 τουρκικά τεμένη και ο N. Σχινάς πως μέχρι το 1886 υπάρχουν 7 τζαμιά, αριθμό που παραθέτει και το Λεξικό του Βουτυρά (1890). Βλ. N. Κατσόγιαννος, ό. π., σσ. 27 και 43.

⁶⁹ Von H. Franz Babinger, «Moschee und Grabmal des Osman-Schah zu Trikkala. Ein Werk des Baumeisters Sinan», *Τρικαλινά*, τόμος 7^{ος}, Τρίκαλα 1987, σσ. 73-74.

μεταξάδικα, τα τζολτζίδικα, που πουλούσαν τρίχινους σάκους, και τα σερτζίδικα, δηλαδή τα υαλοπωλεία. Κλειδαράδες, πεταλωτήδες, σαμαράδες και ράφτες συμπλήρωναν την εικόνα⁷⁰. Στους δρόμους της πόλης και στον χώρο του παζαριού υπήρχαν πολλοί Έλληνες και Τούρκοι γραφικοί μικροπωλητές που πουλούσαν χαλβά, παστέλια, μαλεμπί, στραγάλια, παγωτατζήδες, σαλεπιτζήδες και άλλοι που έκαναν επαγγέλματα του ποδαριού, όπως οι λούστροι, οι μπαλωματήδες, οι τροχατζήδες⁷¹. Αίσθηση προκαλούσε και η παρουσία πολλών χαμάληδων, ακόμη και γυναικών, που, με το χαρακτηριστικό σαμάρι στην πλάτη, μετέφεραν διάφορα φορτία. Ειδικά την ημέρα του εβδομαδιαίου παζαριού, κυκλοφορούσαν και πολλοί ζητιάνοι.

Η πόλη των Τρικάλων αρχίζει, μετά την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος, να αλλάζει όψη, να μεταμορφώνεται, στο πλαίσιο των προσπαθειών του Χ. Τρικούπη για την τεχνική και οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας. Στις πρώτες ενέργειες προς αυτή την κατεύθυνση συγκαταλέγεται η εκπόνηση νέων σχεδίων πόλεων και η εκτέλεση έργων υποδομής. Αφομοιώνοντας τα εθνικά πολεοδομικά πρότυπα, οι θεσσαλικές πόλεις μετασχηματίζονται εκ βάθρων, αναδιαρθρώνονται λειτουργικά και ενοποιούνται μορφολογικά⁷². Το 1881, λοιπόν, σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας περιόδου, κατά την οποία σχεδιάζεται ένας τύπος πόλης σε άμεση αντιστοιχία με τα καινούργια εθνικά και κοινωνικά δεδομένα. Σταδιακά, τα Τρίκαλα αλλάζουν μορφή και φιλοδοξούν από μια μικρή τουρκική πόλη να μεταμορφωθούν σε «ευρωπαϊκή», ακολουθώντας τις επιταγές του κυρίαρχου τότε αισθητικού κινήματος του νεοκλασικισμού⁷³, που προτάσσει ένα νέο μοντέλο αστικού χώρου με κορυφαίο παράδειγμα τον σχεδιασμό της Αθήνας το 1834.

Το σχέδιο της πόλης των Τρικάλων⁷⁴ εκπονείται το 1885, επί δημάρχου Κ. Ραδινού (1883-1888), από τον μηχανικό Μένανδρο Ποτεσσάριο, με γνώμονα τον μετασχηματισμό της παραδοσιακής πόλης σε σύγχρονο αστικό συγκρότημα και

⁷⁰ Τ. Γλούπας, Μ. Κλιάφα, Φ. Τσαπάλα - Βαρδούλη, *Στο Βαρούσι*, Γνώση, Αθήνα 1988, σ. 28.

⁷¹ Ν. Κατσόγιαννος, ό. π., σσ. 34 και 75.

⁷² Β. Χαστάογλου, ό. π., σσ. 180 και 197.

⁷³ Φ. Τσαπάλα - Βαρδούλη, ό. π., σ. 271. Ο νεοκλασικισμός ήρθε στην Ελλάδα στο α' μισό του 19^{ου} αιώνα από τον Όθωνα και τους Βαυαρούς αρχιτέκτονες που βοήθησαν στην ανοικοδόμηση της Αθήνας. Ως επίσημος αρχιτεκτονικός ρυθμός, επεκτάθηκε σε όλη την ελληνική επικράτεια. Στη Θεσσαλία ήρθε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Αρχικά, μπήκαν κάποια ένθετα νεοκλασικά στοιχεία στη λαϊκή αρχιτεκτονική, τα οποία σταδιακά υπερτερούσαν, καθώς η παραδοσιακή αρχιτεκτονική υποχωρούσε. Βλ. Δ. Παλιούρας, «Η Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική στη Θεσσαλία», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α', ό. π., σ. 377.

⁷⁴ Β. Χαστάογλου, ό. π., σσ. 182-185 και 193-194.

βασικούς άξονες την τάξη, την υγιεινή, τη λειτουργικότητα και την αισθητική⁷⁵. Η πόλη δομείται ως ενιαίο σύνολο, με κεντρική περιοχή για τις κύριες λειτουργίες και ιεραρχημένους δημόσιους χώρους. Αποτελείται από ένα συνεκτικό πλέγμα δρόμων με ομοιόμορφα οικοδομικά τετράγωνα προς διευκόλυνση της κυκλοφορίας και της οικοδόμησης. Το παραδοσιακό Βαρούσι διατηρείται εκτός ρυμοτόμησης. Δύο κάθετα τεμνόμενες λεωφόροι, η Ασκληπιού και η Λαρίσης, οργανώνουν τον καινούργιο ιστό, ενώ στη θέση της παλιάς τούρκικης αγοράς με το Παζάρ Τζαμί, όπου και γινόταν το εβδομαδιαίο παζάρι, προβλέπεται η δημιουργία νέας. Στο φιλόδοξο και περίτεχνο σχέδιο του Μ. Ποτεσσάριου περιλαμβάνονται και τέσσερις πλατείες σε πρόσφορες θέσεις, με την κεντρική εκεί όπου βρίσκεται το τζαμί της αγοράς.

Η παράβλεψη των συμφερόντων των ιδιωτών και οι κατεδαφίσεις πλήθους κτιρίων για την εφαρμογή του σχεδίου προκάλεσαν, όπως ήταν φυσικό, αντιδράσεις. Δεν έλειψαν, βέβαια, και οι νηφάλιες φωνές, όπως ο Β. Βαμβέτσος, που προέτρεπε τους συμπολίτες του να μην εμποδίσουν τη ζωτικής σημασίας ανάπτυξη της πόλης⁷⁶. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και ο Νομομηχανικός Αθ. Γεωργιάδης, που, με επιστολή προς τον Νομάρχη, επισήμανε την «αθλιάν όψιν» της πόλης και τόνισε την ανάγκη εφαρμογής του σχεδίου και διευθέτησης της κοίτης του ποταμού, ώστε να γίνουν τα Τρίκαλα «η ωραιότερα πόλις εν ταις Νέαις Επαρχίαις»⁷⁷, φράση που αποδείχτηκε προφητική. Το σχέδιο εφαρμόστηκε, τελικά, με αποκλίσεις από την αρχική του μορφή. Διανοίχτηκαν τρεις μεγάλες λεωφόροι, οι Ηπίου, Λαρίσης και Ασκληπιού, ενώ η κεντρική πλατεία Ρ. Φεραίου αναδείχτηκε σε κέντρο της κοινωνικής ζωής και συγκέντρωσε τα σημαντικότερα κτίρια της πόλης, τα ξενοδοχεία Στέμμα, Ολύμπιον, Πανελλήνιον και Πίνδος, καθώς επίσης και πολλές κατοικίες εύπορων οικογενειών, όπως των Αβέρωφ και Χατζηγάκη. Το 1890 χτίζεται και η δημοτική αγορά, τα Χασάπικα, κτίριο με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική γραμμή, χαρακτηριστικό σημείο στο κέντρο της πόλης. Οι κληρονομίες της οθωμανικής περιόδου, ωστόσο, δεν αποτελούν μέρος του νέου σχεδίου και δε διατηρούνται ως μνημεία, παρά την αισθητική ή χρηστική αξία τους, με εξαίρεση το Κουρσούμ Τζαμί,

⁷⁵ «... παρατηρεί τις άμα εισερχόμενος εν τη πόλει ημών το άρυθμον, το ακανόνιστον και ατελές, ουδέν δ' έργον, κατάστημα, ή οικίαν κατασκευασμένην, ουχί μετά καλαισθησίας...». Βλ. εφημερίδα «*Φάρος του Ολύμπου*», 9/1/1883, φ. 1146, σ. 1.

⁷⁶ «... Η εφαρμογή του σχεδίου πόλεως Τρικάλων είναι λίαν κατεπείγουσα... Προτρέπομεν πάντας τους συμπολίτας... ίνα μηδείς τούτον κάμει αντιδρασιν...». Βλ. εφημερίδα «*Πρόοδος*», 16/7/1886, φ. 1, σ. 3.

⁷⁷ Θ. Μυλωνάς, *Τα Τρίκαλα τη διετία 1884-1885*, «συλλογές», Αθήνα - Μεσολόγγι 2011, σ. 104.

τους στρατώνες και το οθωμανικό διοικητήριο για λόγους ανάγκης⁷⁸. Γενικά, τζαμιά, λουτρά, αγορές και άλλα κτίσματα κατεδαφίζονται. Αγνοείται, τέλος, και η τοπική αρχιτεκτονική παράδοση, διότι παρέπεμπε στο τουρκικό παρελθόν της πόλης, σε αντίθεση με την επίσημη νεοκλασική αρχιτεκτονική που θεωρήθηκε ότι άρμοζε σε ένα σύγχρονο αστικό περιβάλλον⁷⁹.

Το 1891 ο απεσταλμένος της εφημερίδας «Ακρόπολις», Β. Γαβριηλίδης, παρατηρεί ότι η μισή πόλη είχε ανακαινιστεί και τα δύο τρίτα των καταστημάτων ήταν νέα και προβλέπει πως «υφ' οιονδήποτε δήμαρχον τα Τρίκαλα θα γίνουν εκ των περικαλλεστέρων ελληνικών πόλεων...»⁸⁰. Την «ευρωπαϊκή όψη» της πόλης απεικονίζει σε άρθρο του και ο διευθυντής της εφημερίδας «Φωνή της Ηπείρου» το 1894, θίγοντας παράλληλα και το θέμα της καθαριότητας⁸¹. Ήδη μια δεκαετία νωρίτερα, η εφημερίδα «Τρίκαλα» είχε απευθύνει έκκληση προς τους αρμόδιους για καθαρισμό της κοίτης του Ληθαίου και λήψη μέτρων για την αποφυγή ασθενειών⁸². Εξάλλου, με την έλευση της άνοιξης κάθε χρόνο γίνεται ακόμη πιο εμφανής η έλλειψη καθαριότητας στην πόλη, για την οποία δεν ευθύνεται μόνο η απουσία υποδομών αλλά και οι συνήθειες των κατοίκων⁸³. Ως αποτέλεσμα «...αι οδοί δε πάσαι έβριθον και βρίθουσιν παντοίων ακαθαρσιών επικινδύνων λίαν εις την δημοσίαν υγείαν...»⁸⁴.

Λύσεις σε ζητήματα ζωτικής σημασίας δίνονται, σε μεγάλο βαθμό, επί δημάρχου Γ. Κανούτα (1888-1891 και 1903-1914). Τότε, κι ενώ η ελονοσία απειλεί την πόλη, αρχίζουν να κατασκευάζονται υπόνομοι και υδραυλικά έργα, αφού τα επιβάλλουν πλέον και λόγοι υγείας, καθώς και κεντρικά αποχωρητήρια⁸⁵. Κατεδαφίζεται επίσης το φράγμα Καραμαλή, υπεύθυνο για τις συχνές πλημμύρες του

⁷⁸ Στο Διοικητήριο στεγάστηκαν τα δικαστήρια, ενώ στους στρατώνες ο ελληνικός στρατός.

⁷⁹ Β. Χαστάογλου, ό. π., σσ. 189-191.

⁸⁰ «...Τα Τρίκαλα βαίνουν προς κομψότητα...Η από του σταθμού του σιδηροδρόμου ευρυτάτη λεωφόρος αληθινόν μπουλεβάρ. Αι Αθήναι με την ελεεινήν της είσοδον...εξευτελίζονται προ των Τρικκάλων». Βλ. Β. Γαβριηλίδης, ό. π., σ. 83.

⁸¹ «...Μην τύχη όμως να ρίγης το βλέμμα σου από το άνωθεν της γέφυρας μέρος του ποταμού. Πω πω βρώμα και κακό. Όλα τα σκουπίδια, όλας τας ακαθαρσίας εκεί τας ρίπτουν». Μ. Κλιάφα, ό. π., σ. 133.

⁸² Εφημερίδα «Τρίκαλα», 2/5/1883, φ. 1, σ. 2.

⁸³ Οι κάτοικοι συνήθιζαν να ρίχνουν «ακαθαρσίαν εντός του ποταμού και εις τας όχθας αυτού» και όχι να περιμένουν «τα κάρρα της καθαριότητος». Επίσης, πολλοί ουρούσαν «ουχί εις τα ουροδοχεία του δήμου αλλ' εις τας μάνδρας και όπου αν τύχωσιν». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 18/9/1909, φ. 831, σ. 2.

⁸⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 26/1/1902, φ. 389, σ. 2.

⁸⁵ Οι μέχρι τότε δημοτικοί απόπατοι, τα κρεοπωλεία, τα σφαγεία και τα βυρσοδεψεία ήταν βασικές «εστίες νοσημάτων». Βλ. εφημερίδα «Οι Εργάται», 15/7/1886, φ. 98, σ. 2.

ποταμού⁸⁶. Στις 18 Οκτωβρίου 1906, τέλος, εγκαινιάζεται το ηλεκτρικό εργοστάσιο του Μ. Σταματόπουλου και τα Τρίκαλα γίνονται η πρώτη θεσσαλική πόλη που ηλεκτροφωτίζεται «εν μέσω παταγωδών χειροκροτημάτων και υπό τους ήχους της Φιλαρμονικής»⁸⁷.

Με τα έργα αυτά ικανοποιούνται, ως έναν βαθμό βέβαια, δύο πάγια αιτήματα του τρικαλινού λαού, η καθαριότητα και ο φωτισμός της πόλης⁸⁸, χωρίς όμως να εκλείψουν τα προβλήματα από την τοπική καθημερινότητα, ένα από τα οποία ήταν και το ζήτημα της δημόσιας ασφάλειας. Σε μια παραμεθόρια περιοχή, με ορεινούς όγκους και για πολλά χρόνια ανύπαρκτο οδικό δίκτυο, ευνοήθηκε ιδιαίτερα η δράση ληστοσυμμοριών, που λυμαίνονταν την περιοχή, παρά την επικήρυξή τους και τα άλλα αστυνομικά μέτρα⁸⁹. Οι συμμορίες Σκουπραίων και Τσεκούρα κυρίως άφησαν εποχή μέχρι τη σύλληψή τους⁹⁰. Το θέμα της δημόσιας ασφάλειας απασχολούσε συχνά την τρικαλινή κοινωνία, που ζητούσε επανειλημμένα προστασία από τις αρχές. Η έλλειψη ανταπόκρισης οδήγησε σε πάνδημο συλλαλητήριο τον Απρίλιο του 1909, με αίτημα «την επαναφοράν της δημοσίας ασφαλείας και της εννόμου τάξεως εις την ύπαιθρον ιδίως χώραν»⁹¹, χωρίς όμως ουσιαστικά αποτελέσματα.

Τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, τα Τρίκαλα δε θυμίζουν πια σε τίποτα τη μικρή τουρκόπολη που απελευθέρωσε ο ελληνικός στρατός το 1881. Έχουν αλλάξει η μορφή τους, η σύνθεση του πληθυσμού, οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, η νοοτροπία του τρικαλινού λαού. Δε θυμίζουν πλέον ανατολίτικη πολιτεία, αλλά παραπέμπουν μάλλον σε ευρωπαϊκή πόλη, σύμφωνα με τα μέτρα και σταθμά εκείνης της εποχής.

⁸⁶ Ιω. Παπασωτηρίου, «Επαρχία Τρικάλων και επαρχία Καλαμπάκας», *Τρικαλινά*, τ. 7^{ος}, Τρίκαλα 1987, σ. 137.

⁸⁷ Μ. Κλιάφα, ό. π., σ. 231.

⁸⁸ «Είναι εντροπή επιτέλους να κυλιώμεθα εις τον βόρβορον και να έχομεν διαρκές σκότος καθ' όλην την νύκτα...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 23/2/1902, φ. 393, σ. 2.

⁸⁹ Για την υπόδειξη των περιβόητων Σκουπραίων ορίστηκε αμοιβή 1.000 δραχμών και για το φόνο τους 3.000. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 22/9/1907, φ. 672, σ. 3.

⁹⁰ «Το κράτος Γεωργίου του Α' και της χαριτωμένης Κυβερνήσεώς του αντικατέστησε καθ' ολοκληρίαν και κατά φοβερόν και φρικώδη τρόπον η ληστοσυμμορία Σκουπραίων...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 27/10/1907, φ. 676, σ. 1. Η συμμορία Τσεκούρα σε μια από τις επιδρομές της, που οδήγησαν και στη σύλληψή της, αιχμαλώτισε τον Ανακριτή και τον Ειρηνοδίκη. Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 24/5/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

⁹¹ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 26/4/1909, φ. 59, σ. 2.

1.2.2. Η οικονομική ζωή

Με την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881, ζήτημα μείζονος σημασίας για την ιστορία και πορεία του νεοελληνικού κράτους, εκτός από το εδαφικό status quo, ανατρέπεται και το οικονομικό. Η οικονομική ανάπτυξη των «Νέων Χωρών» προβάλλει ως επιτακτική εθνική ανάγκη. Προς αυτήν την κατεύθυνση καλείται να συνδράμει η Προνομιούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας⁹², που ιδρύεται το 1882 με κύριο μέτοχο τον Α. Συγγρό, και λειτουργεί με υποκαταστήματα σε Θεσσαλία, Αθήνα και Άρτα ως το 1899, οπότε και εξαγοράζεται από την Εθνική τράπεζα της Ελλάδος. Ωστόσο, η οικονομική αφομοίωση των νέων επαρχιών δεν είναι ομαλή και ευθύγραμμη και, αναμφίλεκτα, υπολείπεται έναντι της εθνικής. Σε άμεση εξάρτηση από τις διεθνοπολιτικές και εθνικές εξελίξεις και σε συνθήκες κοινωνικών συγκρούσεων και δημοσιονομικής έντασης του κράτους, η θεσσαλική οικονομία αναδεικνύει το δικό της μηχανισμό οργάνωσης. Ο μηχανισμός αυτός θα κληθεί να αντιμετωπίσει αφενός ισχυρές δονήσεις, όπως τη «διεθνοπολιτική δόνηση» από τον πόλεμο και την κατοχή του 1897-98, και τον «αγροτικό σπασμό» του 1910, και αφετέρου την αντιπαράθεση μεταξύ φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής και οικονομικού προστατευτισμού.⁹³ Άλλα προσκόμματα που παρεμβάλλονται στο δρόμο της ένταξης της θεσσαλικής οικονομίας στην εθνική, καθώς και της ανάπτυξής της, αποτελούν η ανεπάρκεια των εγχώριων δυνάμεων και η έλλειψη των απαιτούμενων θεσμικών αλλαγών. Την οικονομική πορεία τραχύνει και το φαινόμενο του δυϊσμού⁹⁴ που χαρακτηρίζει την ανάπτυξη των θεσσαλικών περιοχών, δηλαδή η άνιση εξέλιξη των οικονομικών μεγεθών μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Θεσσαλίας. Έτσι, οι δυτικές περιοχές, ανάμεσα στις οποίες και ο νομός Τρικάλων, υστερούν αναπτυξιακά⁹⁵, σε σχέση με τις ανατολικές, λόγω του κοινωνικού δυϊσμού, που συντίθεται από την κοινωνική δομή, και της κρατικής πολιτικής, που υπήρξε ευνοϊκότερη για την Ανατολική Θεσσαλία.

⁹² Βλ. περισσότερα Γ. Μουγογιάννης, «Επενδυτικές προσπάθειες στη Θεσσαλία. Η Προνομιούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας 1882-1899», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τ. 8^{ος}, Βόλος 1988, σσ. 83-108.

⁹³ Ε. Πρόντζας, ό. π., σ. 201.

⁹⁴ Χρ. Λαδιάς, «Η οικονομική ανάπτυξη του Νομού Τρικάλων στον 20^ο αιώνα», *Τρικάλινα*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988, σ. 399.

⁹⁵ «...εν Θεσσαλία δεν καταβάλλεται η αυτή φροντίς διά την Δυτικήν Θεσσαλίαν, ήτις καταβάλλεται διά την Ανατολικήν...ό,τι δε δύναται να προσδώσει ζωήν και κίνησιν εις μίαν πόλιν, έχει επισφραγισθή κυριολεκτικώς εν Λαρίση...». Βλ. εφημερίδα «*Τρίκκη*» 12/3/1905, φ. 124, σ. 1 στο Θ. Λώλης, *Τα εν-Τύπω των Τρικάλων. 1881-2006: Ιστορία 125 χρόνων*, Γένεσις, Τρίκαλα 2006, σ. 173.

α) Πρωτογενής τομέας

Η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτελούσαν ανέκαθεν τους βασικούς κλάδους του πρωτογενούς τομέα της τρικαλινής οικονομίας⁹⁶, καθώς το έδαφος, βασικός συντελεστής της παραγωγής, και η χωροφυσική σύνθεση της περιοχής γενικότερα πάντα τις ευνοούσαν. Αυτό, ωστόσο, δε συνεπάγεται και ισόρροπη ανάπτυξη των δύο κλάδων, αφού η πρόοδος του ενός δεν επιφέρει και την πρόοδο του άλλου. Και οι δυο αυτές εκφάνσεις της αγροτικής οικονομίας επηρεάζονται άμεσα, τόσο από το κοινωνικοπολιτικό σύστημα όσο και από το ανθρώπινο δυναμικό και το επίπεδο τεχνικής που αυτό κατέχει, πέρα από τον τρόπο και της μορφές οργάνωσης της εργασίας. Τον τρίτο κλάδο του πρωτογενούς οικονομικού τομέα συνιστούν τα δάση και η εκμετάλλευσή τους.

ι) Γεωργία

Ο νομός Τρικάλων στηρίχτηκε οικονομικά κυρίως στη γεωργία⁹⁷ και την κτηνοτροφία, αφού η φύση προίκισε την περιοχή με τους απαραίτητους χωροφυσικούς παράγοντες. Οι πεδιάδες των Τρικάλων και της Καλαμπάκας, ο Αχελώος ή Ασπροπόταμος και ο Πηνειός ή Σαλαμβριάς με τους παραποτάμους τους, που διασχίζουν τον νομό, και το ηπειρωτικό κλίμα αποτελούν τον ευμενή πρωτογενή συντελεστή της γεωργικής παραγωγής. «Ο κεχαριτωμένος ούτος τόπος...είναι εύφορος, παραγωγικός εις διάφορα είδη προϊόντων, τερπνός, και εις ευζωϊαν πρόσφορος: Γη τω όντι της Επαγγελίας», παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Δωρόθεος Σχολάριος⁹⁸, ενώ ο Μ. Καραγάτσης, με τη δυνατή πένα του, δίνει μια λιτή μα ταυτόχρονα μεστή εικόνα του καλλιεργούμενου κάμπου: « Τον χειμώνα βαθύχρωμος, αρμονικά χτενισμένος από τ' αλέτρι. Την άνοιξη, το καστανό χρώμα πρασινίζει. Το καλοκαίρι, πριν θεριστούν, τα στάχια κυματίζουν ως πέρα θάλασσα χρυσοπράσινη»⁹⁹. Εκτός από το περιβάλλον, καθοριστική σημασία για μια αποδοτική γεωργία έχει και το ανθρώπινο κεφάλαιο, οι τεχνικές γνώσεις του και οι μέθοδοι καλλιέργειας, πάντα σε συνδυασμό με τις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και την αναμικτή πολιτική του κράτους.

⁹⁶ «...Αι παραγωγικαί δυνάμεις του τόπου μας δεν συνίστανται μόνον εις την καλλιέργειαν των δημητριακών, αν και τούτο αποτελεί την κυριωτέραν αυτού βάσιν, περιλαμβάνουσιν ούχ ήττον υπό σπουδαίαν εμπορικὴν ἔκτασιν την κτηνοτροφίαν...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 3/10/1908, φ. 779, σ. 1.

⁹⁷ «Ο πλούτος της γης του τόπου μας, και όταν ακόμη ευρίσκεται εις δυσφορίαν, εἶνε ποικίλος εις εἶδη παραγωγικά των τεσσάρων του ἔτους εποχών...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», ό. π., σ. 1.

⁹⁸ Θ. Τριανταφύλλου, ό. π., σ. 10.

⁹⁹ Μ. Καραγάτσης, *Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1989, σ. 9.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Γεωργικές καλλιέργειες στον νομό Τρικάλων 1911

Προϊόντα	Έκταση σε στρέμματα
Σίτος	369.429
Αραβόσιτος	218.196
Κριθάρι	63.634
Καπνός	28.779
Σουσάμι	37.437
Φασόλια	23.281
Ρεβίθια	11.574
Ρύζι	542
Πεπονοειδή (κολοκύθια, αγγούρια)	11.282
Βαμβάκι (εγχώριο)	247
Βαμβάκι (αιγυπτιακό)	3.513
Αμπέλια φαγητού	2.352
Οπωροφόρα	3.564
Λιβάδια χόρτου	46.222
Ανεκμετάλλευτη γη	31.076

Πηγή: Στατιστική της Γεωργίας 1911, <http://dlib.statistics.gr>

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Παραγωγή βασικών προϊόντων στον νομό Τρικάλων το 1911 σε κοιά*

Προϊόντα	Όγκος
Σίτος	412.188
Αραβόσιτος	377.008
Κριθάρι	71.201
Καπνός	23.531
Φασόλια	30.294
Ρεβίθια	15.279
Ρύζι	1.642
Αμπέλια οίνου	71.205
Αμπέλια φαγητού	30.928
Τριφύλλι	39.427
Κρεμμύδια	18.003

*1 κοιά αντιστοιχούσε σε 22 οκάδες (1 οκά =1.283 γραμμάρια).
Πηγή: Στατιστική της Γεωργίας 1911, <http://dlib.statistics.gr>

Βασική καλλιέργεια στην περιοχή των Τρικάλων ήταν τα δημητριακά, σιτάρι, καλαμπόκι και κριθάρι, που κάλυπταν τα $\frac{2}{3}$ της καλλιεργήσιμης γης¹⁰⁰. Καλλιεργούνταν επίσης βαμβάκι, ζαχαρότευτλα, καπνός, όσπρια, αμπέλια, σουσάμι, λαχανικά και ρύζι. Όσον αφορά τα δημητριακά, το σιτάρι κάλυπτε 369.429 στρέμματα το 1911, το καλαμπόκι 218.196 και το κριθάρι 63.634. Σε ολόκληρη τη Δυτική Θεσσαλία, εξάλλου, η έκταση των 27.300 στρεμμάτων που καλλιεργούνταν με καλαμπόκι αντιστοιχούσε στη μισή από αυτή που ήταν σπαρμένη με σιτάρι, ενώ το κριθάρι ερχόταν τρίτο, καλύπτοντας γη 198.000 στρεμμάτων¹⁰¹. Η βαμβακοπαραγωγή ήταν περιορισμένη, λόγω του ανταγωνισμού με την Αίγυπτο και την Αμερική. Μεγάλη ώθηση της έδωσε ο αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος (1861-1865), που έπληξε την εκεί παραγωγή¹⁰². Το 1906 άρχισε να καλλιεργείται δοκιμαστικά στα Ζωγράφεια κτήματα και αιγυπτιακό βαμβάκι¹⁰³. Η καλλιέργεια των ζαχαρότευτλων εισήχθη από τον τσιφλικά Χ. Ζωγράφο, ο οποίος έχτισε και ζαχαροποιείο το 1894. Η έκταση της τευτλοκαλλιέργειας, ωστόσο, δεν ξεπέρασε ποτέ τα 6.500 στρέμματα¹⁰⁴. Εξαιρετικά αποδοτική, αντίθετα, ήταν η καπνοκαλλιέργεια, αφού το 73% του θεσσαλικού καπνού το 1896 παραγόταν στα Τρίκαλα, με την επαρχία Τρικάλων να κατέχει την τέταρτη θέση στην Ελλάδα, μετά την Αιτωλοακαρνανία, την Αργολίδα – Κορινθία και τη Φθιώτιδα – Φωκίδα. Το 1911 μάλιστα, το 42% του ελληνικού καπνού παραγόταν στη Θεσσαλία¹⁰⁵. Από τα όσπρια καλλιεργούνταν περισσότερο τα φασόλια, ενώ στην καλλιέργεια λαχανικών, που, πανελλαδικά, εκτεινόταν το 1890 σε 1.007.044 στρέμματα, τα Τρίκαλα βρίσκονταν στην πέμπτη θέση παραγωγής της ηπειρωτικής χώρας, πίσω από τη Λάρισα, τη Φθιώτιδα – Φωκίδα, την Αττικοβοιωτία και την Αιτωλοακαρνανία¹⁰⁶. Η ρυζοκαλλιέργεια, από την άλλη, η οποία εμφανίζεται στη Βαλκανική χερσόνησο μετά

¹⁰⁰ Χ. Λαδιάς ό. π., σ. 401.

¹⁰¹ Μ. Sivinjon, «Η δημογραφική και οικονομική εξέλιξη...», ό. π., σ. 80.

¹⁰² Το 1860 στην Ελλάδα υπήρχαν 21.105 στρέμματα, ενώ το 1887 61.916. Βλ. R.H.A. Bickford-Smith (μετάφραση Λ. Παπαδάκη), *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, Octavision, Αθήνα 2008, σ. 64.

¹⁰³ Φ. Λέκκα, «Νέες καλλιέργειες στα Ζωγράφεια κτήματα της Δ. Θεσσαλίας: το ρύζι το τεύτλο και το βαμβάκι» *Τρικαλινά*, τ. 24^{ος}, Τρίκαλα 2004, σ. 238. Την απόφαση αυτή επικροτεί και ο τοπικός τύπος: «Μετά τοπικής υπερηφανίας και χαράς ηκούσθη παρά των συμπολιτών μας όλων...η ληφθείσα απόφασις περί καλλιέργειας...εις μεγάλιν έκτασιν της βαμβακοπαραγωγής...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 10/11/1907, φ. 678, σ. 2.

¹⁰⁴ Φ. Λέκκα, ό. π., σ. 237.

¹⁰⁵ Μ. Κλιάφα, *Η επιχειρηματικότητα στα Τρίκαλα (1881-1960). Μια παραγνωρισμένη ιστορία*, Degiorgio, Τρίκαλα 2010, σ. 24 και R.H.A. Bickford-Smith, ό. π., σ. 66.

¹⁰⁶ R.H.A. Bickford-Smith, ό. π., σ. 67.

την τούρκικη κατάκτηση, εισήχθη, όπως και η καλλιέργεια ζαχαρότευτλων, στα Ζωγράφεια κτήματα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Εκτός από τις παραπάνω καλλιέργειες, επιδιώχθηκε και η σηροτροφία, αλλά λίγοι ασχολήθηκαν, καθώς οι περισσότεροι «απηγοητεύθησαν εκ των αλλεπαλλήλων αποτυχιών και παρημέλησαν τον πλουτοπαραγωγικόν τούτον κλάδον»¹⁰⁷. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και η Γεωργική Εταιρία, που γενικά αποσκοπούσε στην ενίσχυση της γεωργίας, χωρίς όμως ιδιαίτερα ενθαρρυντικά αποτελέσματα¹⁰⁸. Προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, και συγκεκριμένα το 1918-1919, καλλιεργήθηκαν στο νομό 280.900 στρέμματα σιτάρι, 240.000 καλαμπόκι, 50.400 καπνός και 178 βαμβάκι¹⁰⁹. Η καλλιέργεια της ελιάς, τέλος, δεν αναπτύχθηκε, γενικότερα στη Δυτική Θεσσαλία, για κλιματολογικούς κυρίως λόγους.

Με τις γεωργικές εργασίες ασχολούνταν κυρίως οι Καραγκούνηδες, που ζούσαν στα πεδινά, ενώ εποχικά δούλευαν στα χωράφια, κυρίως την περίοδο του θερισμού, και Τσιγγάνοι, όπως παρατηρεί ο Γάλλος περιηγητής P. Rouget το 1917: «Με τις πρώτες κιάλας μέρες του Ιουνίου, οι Τσιγγάνοι φεύγουν για το θεσσαλικό βασίλειο των σιταριών και των πελαργών...συρρέουν στις πεδιάδες της Λάρισας, των Φαρσάλων και των Τρικάλων...Τα τσιφλίκια συγκέντρωσαν τους εργάτες του μεροκάματου»¹¹⁰. Στην επαρχία Τρικάλων, σύμφωνα με την απογραφή του 1907, ο αριθμός των γεωργών ανέρχεται σε 8.941, με την αγροτική καλλιέργεια να αποτελεί την κύρια απασχόληση των κατοίκων, όταν οι κτηνοτρόφοι είναι 2.666 και οι έμποροι 1.559¹¹¹.

Ωστόσο, ενώ η Δυτική Θεσσαλία περιελάμβανε ευρύτερο φάσμα φυσικών πόρων σε σχέση με την Ανατολική, δεν ήταν ανάλογη και η εκμετάλλευσή τους. Έτσι, σύμφωνα με τη γεωργική έρευνα του 1919, το 1/3 της καλλιεργήσιμης γης του νομού Τρικάλων παρέμενε ανεκμετάλλευτο, ενώ μόνο το 10% της συνολικής έκτασης καλλιεργούνταν αποτελεσματικά¹¹². Άλλωστε, ήδη από το 1892, ολόκληρη η Θεσσαλία είχε πάνω από 3 εκατομμύρια στρέμματα, κατάλληλα για καλλιέργεια σιτηρών, που όμως δεν καλλιεργούνταν¹¹³. Βασικός ανασταλτικός παράγοντας, πέρα

¹⁰⁷ Εφημερίδα «Αναγγένησις», 19/4/1902, φ. 401, σ. 3.

¹⁰⁸ Εφημερίδα «Αναγγένησις», 27/4/1902, φ. 402, σ. 1

¹⁰⁹ Μ. Κλιάφα, Τρίκαλα. Από τον Σείφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη, τ. Β' 1911-1940, Κέδρος, Αθήνα 1998, σ. 113.

¹¹⁰ Χ. Πολέζε, ό. π., σσ. 419-421.

¹¹¹ Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907..., ό. π., τ. 2^{ος}, σ. 354.

¹¹² Χρ. Λαδιάς, ό. π., σ. 400.

¹¹³ R.H.A. Bickford-Smith, ό. π., σ. 51.

από το γαιοκτητικό καθεστώς που θα αναλύσουμε παρακάτω, είναι η έλλειψη τεχνικών γνώσεων αλλά και μέσων και υποδομών. Το σύστημα παραγωγής είναι απαρχαιωμένο¹¹⁴, σχεδόν ίδιο με την εποχή του Ησίοδου. Οι αγρότες θερίζουν με δρεπάνια, αλωνίζουν με τα βόδια και οι μεταφορές γίνονται με κάρα, από τη στιγμή που τα ατμοκίνητα άροτρα και οι άλλες σύγχρονες γεωργικές μηχανές θα παραμείνουν άγνωστες μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, οπότε και εμφανίζονται στον θεσσαλικό κάμπο οι ατμοκίνητες αλωνιστικές μηχανές¹¹⁵.

Η ελληνική κυβέρνηση, θέλοντας να τονώσει την οικονομία στις νεοαποκτηθείσες περιοχές και να βελτιώσει τη δύσκολη θέση των αγροτών, αποφάσισε το 1882 να απαλλάξει τα θεσσαλικά προϊόντα από κάθε έγγειο φορολογία¹¹⁶. Το μέτρο αυτό, εντούτοις, δε στάθηκε ικανό να αντισταθμίσει εξωγενείς παράγοντες που επηρέαζαν αρνητικά την καλλιέργεια και την παραγωγή. Οι φτωχές σοδειές λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών, όπως η ανομβρία ή αντίθετα οι καταρακτώδεις βροχές και οι πλημμύρες, ο παγετός και το χιόνι, σε συνδυασμό με την έλλειψη τεχνικών έργων, αλλά και η καταστροφή σπαρτών λόγω αρουραίων και ακρίδων¹¹⁷, επιβάρυναν την ούτως ή άλλως καχεκτική οικονομία του νομού. Επιπλέον, αρνητικά επηρέασαν την αγροτική οικονομία η υποτίμηση του σίτου και η είσοδος στην ευρωπαϊκή αγορά σιτηρών φθηνότερων και με μικρότερο μεταφορικό κόστος από την Αμερική και την Αυστραλία, γεγονός που, μετά το 1883, κλείνει τις αγορές των ακριβότερων θεσσαλικών σιτηρών¹¹⁸. Λογικό είναι, λοιπόν, το μόνιμο παράπονο των αγροτών, ότι «ουδείς, ου μόνον των κυβερνητών αλλά ουδέ των Θεσσαλών βουλευτών εσκέφθη μέτρον τι προστατευτικόν υπέρ της γεωργίας»¹¹⁹.

¹¹⁴ Οι γεωργικές εργασίες γίνονται με «το άροτρο του Ησίοδου, το κοινωνικό δρέπανον και τους λοιπούς αρχαϊκούς τρόπους της καλλιέργειας. Ούτε άροτρον μηχανικόν ούτε μηχανή θεριστική». Βλ. εφημερίδα «*Φάρος του Ολύμπου*», 9/1/1883, φ. 1146, σ. 2.

¹¹⁵ «...κατά μέγα μέρος ο θερισμός ενεργείται υπό θεριστών εργατών, των μηχανών ελαχίστων ή ουδεμίας λειτουργουσών...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 8/6/1902, φ. 408, σ. 2. «...εγενικεύθη δε και ο αλωνισμός, ο οποίος εις πλείστα χωρία ήρχισε να γίνεται δι' αλωνιστικών μηχανών...». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 28/6/1912, αρχείο Θ. Λώλη.

¹¹⁶ «Διά του από 8 Οκτωβρίου Β. Διατάγματος, απηλλάγησαν παντός εγγείου φόρου τα προϊόντα των καταληφθεισών χωρών εν Ηπείρω και εν Θεσσαλία...διότι η παρούσα οικονομική κατάσταση υπηγόρευσε την ανάγκη εκτάκτων προς ανακούφισιν μέτρων...». Βλ. εφημερίδα «*Αιών*», 16/1/1882, φ. 3753, σ. 3 και *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 3/11/1881, φ. 98, σ. 549.

¹¹⁷ «...οι αρουραίοι, η επάρατος πληγή, η καταστρέφουσα την γεωργίαν...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 22/10/1911, φ. 1505, σ. 3. «Η μάστιξ αυτή του γεωργού (ακρίδες)...ενέσκηψε και πάλι εφέτος...ίνα εξακολουθήση το καταστρεπτικόν της έργον». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 5/4/1912, φ. 1661, σ. 3.

¹¹⁸ Ε. Πρόντζας, ό. π., σ. 203.

¹¹⁹ Εφημερίδα «*Θεσσαλία*», 23/2/1904. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σεϊφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη...*, ό. π., τ. Α', σ. 246.

Παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες, όμως, δεν έλειπαν και οι καλές χρονιές, όπως το 1889. Τότε η σοδειά ήταν τόσο μεγάλη, ώστε έγινε και εξαγωγή σίτου¹²⁰.

Κορυφαίος διαταρακτικός παράγοντας για όλους τους κλάδους της θεσσαλικής οικονομίας στάθηκε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η οθωμανική κατοχή που τον ακολούθησε, μόλις μια δεκαπενταετία μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας. Τη ζοφερή καθημερινότητα, με τις βιαιοπραγίες του τούρκικου στρατού, επιδεινώνουν και οι φορολογικές απαιτήσεις του Σεϊφουλλάχ πασά, που αναγκάζουν πολλούς Τρικαλινούς «να τραπώσι ανά τα όρη, επειδή αδυνατούν να πληρώσουν, ένεκα της πενίας των»¹²¹, αφού είχαν παραμελήσει τις γεωργικές κτηνοτροφικές ασχολίες τους. Μετά τη λήξη της κατοχής, η κυβέρνηση, προκειμένου να ενισχύσει τους Θεσσαλούς αγρότες, απέστειλε 8 εκατομμύρια για αγορά εργαλείων. Όπως καταγγέλλεται, όμως, σε εφημερίδες της εποχής, τα χρήματα αυτά μοιράστηκαν ανάλογα με τις συμπάθειες των πολιτικών και ουσιαστικά σπαταλήθηκαν. «Έλαβον οι μη παθόντες», σχολιάζει χαρακτηριστικά η «*Ακρόπολις*» στις 6/11/1898, ενώ η «*Αναγέννησις*», μερικά χρόνια αργότερα, αποτιμά πως κανένας δεν ωφελήθηκε, εκτός από το «τέρας του φατριασμού και της συναλλαγής»¹²². Ως απότοκος των γεγονότων αυτής της περιόδου εμφανίζεται και η έξαρση της ληστείας, γνωστής μάλιστα για τη Θεσσαλία από την εποχή της Οθωμανοκρατίας. Οι ληστοσυμμορίες, με ορμητήρια τους ορεινούς όγκους, λυμαίνονταν τα χωριά της πεδιάδας, αρπάζοντας αλεύρι και άλλα γεωργικά προϊόντα, καθώς επίσης και ζώα. Συχνά ληστές αναγκάζονταν να γίνουν και καταχρεωμένοι αγρότες¹²³.

Από την περίοδο της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας και για δεκαετίες αργότερα, η γεωργία βαδίζει παράλληλα με ένα ζήτημα που ανακύπτει από το γαιοκτητικό καθεστώς, ζήτημα δικαιοκτικό και οικονομικό, με βαθιές κοινωνικές προεκτάσεις και πολιτικές παραμέτρους. Το αγροτικό ζήτημα, συνοδοιπόρος του πιο νευραλγικού τομέα της θεσσαλικής οικονομίας, καθορίζει την πορεία του και επηρεάζει την ανάπτυξη και την απόδοσή του, αλλά και τη ζωή των εργατών της γης,

¹²⁰ «Από της προσαρτήσεως της Θεσσαλίας, εξαίρεσει της του 1882, αι εσοδείαι των άλλων ετών υπήρξαν πτωχόταται. Ένεκεν τούτου πλείστοι χωρικοί ενόμιζον ότι ο θεός δεν είδε με καλό μάτι την Θεσσαλίαν γενομένην Ελληνική, ετιμώρει δε αυτούς συντελέσαντας εις την απελευθέρωσίν των, άλλοτε μεν υπέρ το δέον ανοίγων τους καταρράκτας του ουρανού, άλλοτε δε διατάσσων τον λίβαν να πνεύση». Βλ. εφημερίδα «*Ακρόπολις*», 7/7/1889, φ. 2571, σ. 1.

¹²¹ «*Εφημερίς*», 15/1/1898. Βλ. Μ. Κλιάφα, ό. π., σ. 176.

¹²² Μ. Κλιάφα, ό. π., σ. 182 και «*Αναγέννησις*», 16/3/1902, φ. 396, σ. 1.

¹²³ Γ. Νικολάου «Η κατάσταση στην περιοχή Τρικάλων τη δεκαετία 1867-1877 με βάση ανέκδοτα έγγραφα του γαλλικού προξενικού πρακτορείου Λάρισας και του υποπροξενείου Βόλου», *Τρικαλινά*, τ. 23^{ος}, Τρίκαλα 2003, σ. 170.

των ανθρώπων του μόχθου, που στενάζουν για γενιές ολόκληρες κάτω από την πυγμή του γαιοκτήμονα – δυνάστη. Θα ήταν παράλειψη, λοιπόν, να μην αναφερθούμε σε αυτό το θέμα που ταλάνισε για πολλά χρόνια τη Θεσσαλία και σημάδεψε την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου.

ii) Το αγροτικό ζήτημα

Το αγροτικό ή θεσσαλικό ζήτημα εμφανίζεται οξύτατο μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος¹²⁴, με το καθεστώς της μεγάλης γαιοκτησίας που επικρατεί, και διανύει μια μακρά πορεία ως την οριστική διευθέτησή του το 1923. Με την ενσωμάτωση της περιοχής το 1881, το σύστημα της ιδιοκτησίας μεταβάλλεται. Τα τσιφλίκια των Οθωμανών, μετά την αποχώρησή τους από τη Θεσσαλία, περιέρχονται στην κυριότητα εύπορων Θεσσαλών, αλλά και πλούσιων αστών του παροικιακού Ελληνισμού, όπως του Π. Στεφάνοβικ, του Χ. Ζωγράφου, του Κ. Ζάππα, του Γ. Αβέρωφ, του Γ. Ζαρίφη, του Α. Συγγρού, του Π. Χαροκόπου¹²⁵. Έξι περίπου εκατομμύρια στρέμματα γης, που αντιπροσώπευαν γύρω στο 50% της συνολικής θεσσαλικής επιφάνειας, περνούν στα χέρια σαράντα περίπου πλούσιων Ελλήνων¹²⁶.

Και ενώ στο οθωμανικό δίκαιο δεν υπάρχει η έννοια της κυριότητας, αφού η γη, σύμφωνα με το Κοράνι, ανήκει στον θεό, και οι κύριοι των τσιφλικιών έχουν μόνο το δικαίωμα «εξουσιάζσεως» του εδάφους (tasarruf), της είσπραξης δηλαδή μόνο των προσόδων¹²⁷, το 1881 αλλάζει το ιδιοκτησιακό καθεστώς¹²⁸. Με την εφαρμογή του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου που ίσχυε στο ελληνικό κράτος, οι μεγαλογαιοκτήμονες αποκτούν και το δικαίωμα της απόλυτης κυριότητας επί των

¹²⁴ «Μέγα ζήτημα θα έχωμεν εφεξής και οι εν Θεσσαλία, το ζήτημα το αγροτικόν...είναι όμως αναντίρρητον ότι τούτο πρέπει να τεθή αμέσως υπό σκέψιν, διότι είναι αδύνατον οι χωρικοί της Θεσσαλίας να μείνωσιν επί πολύ εις την παλαιάν κατάστασιν μη έχοντες γην και στέγην...». Βλ. εφημερίδα «Θεσσαλία», 23/1/1882, φ. 303, σ. 2.

¹²⁵ Ο Ζωγράφος αγοράζει ήδη από το 1876 64.000 στρέμματα, ο Σκυλίτσης κατέχει το 1907 70.000 στρέμματα και ο Ζαρίφης 25.000 στρέμματα. Βλ. Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1985, σ. 127.

¹²⁶ Β. Πατρώνης, « Οι γαιοκτητικές σχέσεις στη Θεσσαλία, 1881-1910: Από την Προσάρτηση στο Κιλέρ», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (9-11/11/2006)*, τ. Β', Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 745.

¹²⁷ Κ. Αρώνη - Τσίγλη, «Το αγροτικό ζήτημα Θεσσαλία-Νέες Χώρες 1909-1922», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 6^ο, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 267.

¹²⁸ Η σχέση που είχαν οι αγρότες-κολίγοι επί οθωμανικής κυριαρχίας με τη γη θεωρήθηκε από το ελληνικό αστικό δίκαιο σαν ένας «φεουδαρχικός περιορισμός της κυριότητας». Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Το Θεσσαλικό Πρόβλημα», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 70. Με απόφαση του Αρείου Πάγου ο γαιοκτήμονας αποκτά «πλήρη κυριότητα επί της γης και επί όλων των επ' αυτής ακινήτων». Βλ. Λ. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους 1881-1993*, Δωδώνη, Τρίκαλα 1994, σ. 70.

γαιοκτησιών τους. Οι αγροτικοί πληθυσμοί, λοιπόν, που επί Οθωμανοκρατίας διαβιούσαν ως κληρονομικοί επίμορτοι καλλιεργητές, με τη νομή να θεωρείται παραδοσιακά ένα εμπράγματο και κληρονομητό δικαίωμα, μεταβάλλονται με το νέο νομικό καθεστώς σε «αγροτοεργάτες»¹²⁹, ουσιαστικά σε «αγροτοσκλάβους»¹³⁰, όπως θα αποδειχθεί, του θεσσαλικού κάμπου. Οι ακτήμονες κολίγοι, απλοί αγρομισθωτές στο εξής, συνδέονται πλέον με τη γη με ετήσια αγροληπτικά συμβόλαια, χωρίς υποχρεωτική ανανέωσή τους, στα οποία εμφανίζονται ως ενοικιαστές κτημάτων, ενώ στην ουσία είναι συμπράττοντες σε κοινή καλλιέργεια με τον τσιφλικά¹³¹, «...όπερ συνετέλεσε μόνον εις το να αμβλύνει έτι περισσότερο υποχειρίους (τους κολίγους) εις την απληστίαν και την εκμετάλλευσιν των τσιφλικιούχων και των επιστατών των...»¹³².

Κατοχυρωμένοι, λοιπόν, νομικά οι νεοτσιφλικάδες και εξασφαλισμένοι, βάσει της ελληνοτουρκικής σύμβασης του 1881, που απαγόρευε την εθνικοποίηση των κτημάτων της Θεσσαλίας με προοπτική τη διανομή τους στους ακτήμονες κολίγους¹³³, καθιλώνουν τη χώρα σε μια εποχή «χειρότερη από μεσαιωνική», όπως παρατηρεί εύστοχα ο περιηγητής P. Rouget¹³⁴. Επιπλέον, μαρτυρίες κολίγων επιβεβαιώνουν την εκμετάλλευση και την εξαθλίωση τους¹³⁵.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1881, σε μία έκταση 12.258 τετραγωνικών χιλιομέτρων στη Θεσσαλία υπάρχουν 658 χωριά, από τα οποία μόνο τα 198 είναι «ελεύθερα» κεφαλοχώρια, ενώ τα υπόλοιπα είναι τσιφλίκια¹³⁶, όπου κατοικούν τα 2/5

¹²⁹ Λ. Γουργιώτη, «Η διαμόρφωση των κοινωνιών στη Θεσσαλία...», ό. π., σ. 813.

¹³⁰ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1975, σ. 117.

¹³¹ Λ. Αρσενίου, ό. π., σ. 51.

¹³² Αναδρομική εξιστόρηση του αγροτικού προβλήματος από τον Α. Παπαναστασίου στη Βουλή το 1911. Βλ. Θ. Αθανασόπουλος, «Κοινωνική εξαθλίωση των κολίγων», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, ό. π., σ. 975.

¹³³ Άρθρο 3 της Σύμβασης. Βλ. Θ. Αθανασόπουλος, ό. π., σ. 971 και 975.

¹³⁴ «...ο καινούριος αφέντης αποδεικνύεται ικανός μόνον για να εκμεταλλεύεται τους ανθρώπους και τα χωράφια, και έπειτα να στρέφεται προς την Ευρώπη, στις μεγαλουπόλεις της απόλαυσης. Αυτά τα κτήματα καλύπτουν ενίοτε χιλιάδες εκτάρια ενός μόνον ιδιοκτήτη. Από τη μία μεριά βρίσκεται ο δικαιούχος και από την άλλη ένας πληθυσμός διάσπαρτος σε καλύβες από πλιθιά, και αποδεκατισμένος από τη συνεχή μετακίνηση...». Βλ. Χ. Πολέζε, ό. π., σ. 418.

¹³⁵ «...οι Τούρκοι πούλησαν στον Ζωγράφο το μέρος...εμείς όλοι γίναμε κολίγοι. Ότι ήθελε μας έκανε. Άμα ήθελε σου έδινε να κάνεις χωράφι, άμα δεν ήθελε σ' έδιωχνε. Τα σπίτια που είχαμε τότε ήταν από πλιθιά. Μπουσουλώντας έμπαινες, μπουσουλώντας έβγαινες...». Μαρτυρία Ι. Τέγου στο Μ. Κλιάφα, *Σιωπηλές Φωνές. Μαρτυρίες Θεσσαλών για τον 20^ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σ. 27. «...αν έλειπε βόδι ή ψοφούσε, μας έδινε το αφεντικό άλλο και το κρατούσε από την είσπραξη...το αφεντικό στα 100 κουβέλια ρεβίθια έπαιρνε τα 30. Τ' άλλα τα μοιραζόμασταν εμείς οι κολίγοι...το φαί μας ήταν γυφτοφάσουλα με ζύδι...Κρέας τρώγαμε μόνο κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα...». Μαρτυρία Σ. Τσιγάρα στο Μ. Κλιάφα, *Θεσσαλία...*, ό. π., σ. 97.

¹³⁶ Κ. Αρώνη - Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα. Κοινωνικοί αγώνες στην ελληνική ύπαιθρο», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 5^ο, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 85. Κατά τον Μ. Sivignon, το 1896 τα

του πληθυσμού της Θεσσαλίας¹³⁷. Στην περιοχή των Τρικάλων ειδικότερα, το 25,97% του πληθυσμού κατοικεί σε τσιφλίκια¹³⁸ και το 60% της καλλιεργήσιμης επιφάνειας των πεδινών περιοχών βρίσκεται στην κατοχή μεγαλοκτηματιών¹³⁹, που κυριαρχούν οικονομικά και πολιτικά στην περιοχή. Εξάλλου, από την προσάρτηση μέχρι το 1896 δεν εκφράζεται καμία πολιτική βούληση για ρηξικέλευθες αλλαγές στο γαιοκτητικό καθεστώς, πέρα από την πρόθεση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη για επίλυση του αγροτικού ζητήματος, η οποία, όμως, δεν έγινε πράξη ποτέ¹⁴⁰.

Έχοντας, λοιπόν, ο αγρότης «σχετική οικονομική αυτοτέλειαν, αλλ' όχι και πολιτική», με την άρχουσα τάξη «να τον κρατή εις το σκότος»¹⁴¹ και καθώς «οι νέοι κύριοι των χωρίων εισίν απαιτητικώτεροι των Τούρκων»¹⁴², αρχίζει να αγωνίζεται και να διεκδικεί το δίκιο του. Σε πρώτη φάση, πολλά χωριά, μετά την προσάρτηση, αρνούνται να υπογράψουν τα ετήσια συμβόλαια μίσθωσης και να καταβάλουν στους γαιοκτήμονες μέρος από τη σοδειά τους, το γνωστό «γήμορο», ενώ παράλληλα εκδιώκουν τους επιστάτες και άλλα όργανα των τσιφλικούχων. Δε διστάζουν, επίσης, οι αγρότες να προβούν και σε δυναμικότερες ενέργειες, όπως η κατάληψη των τσιφλικιών. Η πρώτη τέτοιου είδους εξέγερση σημειώνεται το φθινόπωρο του 1881, στο χωριό Σκλάταινα (Ρίζωμα), λίγο έξω από τα Τρίκαλα, που καταστέλλεται τελικά με την επέμβαση της χωροφυλακής¹⁴³. Μετά τις πρώτες αυτές κινήσεις των κολίγων, παρατηρείται ένα πραγματικό «όργιο βίας»¹⁴⁴ και τρομοκρατίας σε βάρος τους από τους τσιφλικάδες, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις στέρησης της ελευθερίας τους. Το 1882 η εφημερίδα «Ανεξαρτησία» πληροφορεί για τη φυλάκιση αγροτών σε

ελεύθερα χωριά είναι 270 και τα τσιφλίκια 400, ενώ ως το 1918 τα 204 από αυτά τα τσιφλίκια αγοράζονται από τους κατοίκους τους. Βλ. Μ. Σιβίγνιον, ό. π., σ. 88.

¹³⁷ 11.000 οικογένειες κολίγων-καλλιεργητών και άλλες 7.000 παρακεντέδων, δηλαδή 100.000 περίπου άνθρωποι υπολογίζει ο Λ. Αρσενίου. Βλ. Λ. Αρσενίου, ό. π., σ. 24.

¹³⁸ Μ. Κλιάφα, *Η επιχειρηματικότητα στα Τρίκαλα*, ό. π., σ. 23.

¹³⁹ Χ. Λαδιάς, ό. π., σ. 399.

¹⁴⁰ Με την ανοχή και τη σύμπραξη των τοπικών αρχών, οι γαιοκτήμονες κυριαρχούν και καταπνίγουν δικαιώματα των κολίγων. Χρησιμοποιώντας, επίσης, το τσιφλίκι σαν «εκλογική βάση», δημιουργούν ένα πλέγμα πελατειακών σχέσεων με στόχο και την πολιτική εκμετάλλευση των ακτημόνων, εφόσον ο εκλογικός έλεγχος της περιφέρειάς τους συνδεόταν άμεσα με την προώθηση των συμφερόντων τους. Βλ. Α. Αντωνίου - Δ. Σακκής, «Θεσσαλικό Αγροτικό Ζήτημα. Η πορεία των κινητοποιήσεων», στο συλλογικό έργο *«Θεσσαλία»*, ό. π., σσ. 255-256.

¹⁴¹ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τ. Α', Ίκαρος, Αθήνα 1970, σ. 25.

¹⁴² «...οι νέοι κύριοι ου μόνον την νομικήν απαρνούνται αυτοίς, αλλ' εκβιάζουσι τους δυστυχείς να τους πληρώσωσι και ενοίκιον διά τας οικίας, εις ας κατοικούσιν και ας οι χωρικοί θεωρούσι προ αμνημονεύτων χρόνων ως ιδίας...». Από άρθρο της εφημερίδας «Αιών», 24/9/1881. Βλ. Β. Πατρώνης, ό. π., σ. 745.

¹⁴³ Κ. Αρώνη - Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα. Κοινωνικοί αγώνες...», ό. π., σσ. 86-87.

¹⁴⁴ Επιδρομές στα αλώνια για αρπαγή του γήμορου, επιδρομές στα σπίτια των κολίγων, λεηλασίες, βιασμοί και άλλες ατιμωτικές πράξεις. Βλ. Λ. Αρσενίου, ό. π., σσ. 48-49.

Τρίκαλα και Καρδίτσα, λόγω αμφισβήτησης του γαιοκτητικού καθεστώτος¹⁴⁵. Αντί, όμως, να παρθούν από την πολιτεία μέτρα για την προστασία τους, βγαίνουν διαταγές να «προστατευθούν οι ιδιοκτήτες από πάσαν παράνομον ενέργειαν των αγροληπτών...»¹⁴⁶.

Στον αντίποδα αυτών των εξελίξεων, προβάλλουν η ίδρυση κομμμάτων υπέρ των κολίγων¹⁴⁷ και η εμφάνιση κραταίων συμμάχων τους. Στο πλευρό των αγροτών τάσσονται και γαιοκτήμονες, όπως ο Μαλλιόπουλος¹⁴⁸, καθώς επίσης ο Ταρμπάζης¹⁴⁹ και ο Αδαμόπουλος, που εκλέγονται και βουλευτές¹⁵⁰, και αγωνίζονται εντός και εκτός βουλής για τα δίκαια του Θεσσαλού αγρότη. Σύμμαχοί τους και πολλοί ριζοσπάστες διανοούμενοι, ανάμεσα στους οποίους οι Δ. Μπούσδρας, Σ. Τριανταφυλλίδης, Θ. Μακρής, Μ. Αντύπας, Π. Δρακούλης, που παίζουν ενεργό ρόλο στη δημιουργία και εξάπλωση του αγροτικού κινήματος¹⁵¹. Από αυτούς, ο Μ. Αντύπας, που θέτει σκοπό της ζωής του τη χειραφέτηση των κολίγων, οργώνοντας τον θεσσαλικό κάμπο και διαφωτίζοντας τους αγρότες, δολοφονείται το 1907. Στο πλευρό των αγροτών στέκεται επίσης ο εκ Μεγαλοχωρίου δάσκαλος Χρ. Καράς, από τους πρωτεργάτες του δίκαιου ξεσηκωμού τους, που, για τους αγώνες του υπέρ των κολίγων, επονομάστηκε «Μαρίνος Αντύπας των Τρικάλων»¹⁵². Τους κολίγους υποστηρίζει και μερίδα της ανερχόμενης αστικής τάξης, όταν συνειδητοποιεί ότι οι αγρότες αποτελούν βασικό μοχλό για την τόνωση της οικονομίας και την ενίσχυση της αγοράς και της κατανάλωσης¹⁵³.

¹⁴⁵ «Αν επισκεφτεί κανείς τας φυλακάς Τρικάλων - Καρδίτσας, θα εύρη περί τους τριακοσίους αγρότας φυλακισμένους αγεληδόν και αμοιβαδόν, ένεκα αμφισβήτησεως περί κατοχής γαιών και διανομής καρπών». Βλ. Α. Μυλωνάς, «Το αγροτικό κίνημα στη Θεσσαλία και ειδικότερα στα Τρίκαλα», *Τρικαλινό Ημερολόγιο 2002-2003*, σ. 72.

¹⁴⁶ Γ. Κορδάτος, ό. π., σ. 115.

¹⁴⁷ Στα Τρίκαλα ιδρύονται το Κόμμα των Αγροτών με αρχηγό τον βουλευτή Ν. Ταρμπάζη και ένα ακόμη με αρχηγό τον επίσης βουλευτή Κ. Ραδινό. Σύνθημα η αποπομπή των ιδιοκτητών - τσιφλικάδων και η μετατροπή των τσιφλικιών σε κεφαλοχώρια. Βλ. Λ. Αρσενίου, ό. π., σ. 61.

¹⁴⁸ «...ο κ. Δ. Μαλλιόπουλος εις εκ των μεγαλειτέρων γαιοκτητών (Καρδίτσας)...εκποιεί όλα τα μεγάλα κτήματά του υπέρ των γεωργών...και προσφέρει στους αγρότες οικονομική ενίσχυση 1.000 δρχ.». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 4/2/1910, φ. 967, σ. 1.

¹⁴⁹ Δύο χρόνια αργότερα ο Ν. Ταρμπάζης αλλάζει στρατόπεδο: «Ο πρώην βουλευτής Ν. Ταρμπάζης προσελήφθη από της επιστασίας του Χρηστάκη εφένδη εν Ζάρκω ως υπάλληλος με μισθόν τεσσάρων λιρών οθωμανικών κατά μήνα». Βλ. εφημερίδα «Οι Εργάται», 27/4/1886, φ. 93, σ. 3.

¹⁵⁰ Γ. Κορδάτος, ό. π., σ. 116.

¹⁵¹ Α. Αντωνίου - Δ. Σακκής, ό. π., σ. 262.

¹⁵² Εφημερίδα «Θάρρος», 20/5/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

¹⁵³ Ο «φιλαγροτισμός» ήταν η μάσκα που φορούσε μια μερίδα της ελληνικής μπουρζουαζίας, για να δημοκοπήσει και να στερεωθεί έτσι στην εξουσία, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γ. Κορδάτος. Βλ. Γ. Κορδάτος, ό. π., σ. 125.

Από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα, οι ανοργάνωτες διαμαρτυρίες των αγροτών μετατρέπονται σε δυναμικό αγροτικό κίνημα¹⁵⁴, με πνευματικούς και πολιτικούς ηγέτες, μαζική συμμετοχή και κοινωνικό έρεισμα. Ιδρύονται οι πρώτοι θεσσαλικοί γεωργικοί σύλλογοι¹⁵⁵: το 1904 ο «Θεσσαλικός Γεωργικός Σύλλογος» στη Λάρισα, το 1906 ο «Γεωργικός Σύνδεσμος Τρικάλων»¹⁵⁶ και το 1909 ο «Γεωργικός Πεδινός Σύνδεσμος προς Εμφύχωσιν της Γεωργίας» στην Καρδίτσα. Κύριο αίτημά τους είναι η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και η διανομή της γης στους αγρότες. Με την ίδια αξίωση πραγματοποιούνται και τα πρώτα συντονισμένα συλλαλητήρια¹⁵⁷ σε όλη τη Θεσσαλία, στα οποία συρρέει πλήθος κόσμου. Στις 6/3/1910 στο Κιλελέρ, στο Τσουλάρ και στη Λάρισα οι προσπάθειες των άοπλων χωρικών να μεταβούν και να συμμετάσχουν στο μεγάλο συλλαλητήριο της Λάρισας βάφονται με αίμα¹⁵⁸. «Είναι αληθώς πολύ κακόν πράγμα να τίθηται ο στρατός αντιμέτωπος του λαού και να πίπτωσι πολίται υπό τας σφαίρας των αδελφών», σχολίαζε λίγες μέρες αργότερα η «Αναγέννησις»¹⁵⁹.

Ωστόσο, αυτό το αδικοχαμένο αίμα προώθησε το αγροτικό πρόβλημα, προκάλεσε ισχυρές ρωγμές στην κυριαρχία των τσιφλικούχων και διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη λύση του.

Όλα αυτά τα χρόνια η πολιτεία κωφεύει. Ήδη από το 1883, ο Χ. Τρικούπης δηλώνει στη Βουλή ότι «δεν υφίσταται αγροτικό ζήτημα»¹⁶⁰, επικυρώνοντας ουσιαστικά με αυτή τη ρήση τους αμφίβολους τίτλους αγοράς των Ελλήνων κεφαλαιούχων – τσιφλικάδων. Ο πρώτος πολιτικός που τάσσεται υπέρ της απαλλοτρίωσης της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας είναι ο βουλευτής Αγίας Μ. Δάλλας, που μαζί με τον Γ. Φιλάρετο φέρνουν το θέμα για συζήτηση στη Βουλή το 1892,

¹⁵⁴ «...ο ησυχώτατος και φιλονομώτατος θεσσαλικός λαός, όστις περιέμεινε μέχρι τούδε τόσα χρόνια βελτίωσιν της καταστάσεώς του, δεν ήτο δυνατόν να περιμένη περισσότερον, έπρεπε να ξεγεγηθή, το μαχαίρι έφθασεν ως το κόκκαλο». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 15/12/1909, φ. 919, σ. 1.

¹⁵⁵ Β. Πατρώνης, ό. π., σ. 747.

¹⁵⁶ Ήταν ο πρώτος Γεωργικός Σύνδεσμος της Δυτικής Θεσσαλίας με ιδρυτές τους Γ. Σπυρόπουλο και Φ. Παπανικολάου από τα Μ. Καλύβια. Βλ. Ν. Χιώτης, «Θεσσαλικοί αγώνες των Μεγαλοκαλυβιωτών για την απαλλοτρίωση της αγροτικής γης», *Τρικαλινό Ημερολόγιο 1991*, σ. 142.

¹⁵⁷ «Πολυπληθέστατον, μεγαλοπρεπέστατον, επιβλητικώτατον το χθεσινόν γεωργικόν συλλαλητήριον» με αιτήματα την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και τη σύσταση Γεωργικής Τράπεζας. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 8/2/1910, φ. 971, σ. 2.

¹⁵⁸ 11 νεκροί και 13 βαριά τραυματισμένοι είναι ο απολογισμός της ανάμειξης του στρατού στη λαϊκή διαδήλωση. Βλ. Α. Αντωνίου - Δ. Σακκής, ό. π., σσ. 267-268 και Α. Αντωνίου, « Το αγροτικό κίνημα στα Τρίκαλα κατά την περίοδο στις κορυφώσεως των αγροτικών κινητοποιήσεων το 1910», *Τρικαλινά*, τ. 24^{ος}, Τρίκαλα 2004, σ. 222. Ο πρώτος νεκρός σε αγροτικό συλλαλητήριο έπεσε στην Καρδίτσα στις 27/2/1910. Βλ. Α. Αντωνίου - Δ. Σακκής, ό. π., σ. 265.

¹⁵⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 9/3/1910, φ. 999, σ. 1.

¹⁶⁰ Ο Τρικούπης υποστήριζε πως το θέμα δεν άνηκε στις αρμοδιότητες της Βουλής, αλλά υπαγόταν σε αυτές των δικαστηρίων ως καθαρά νομικό ζήτημα. Βλ. Κ. Αρώνη - Τσίχλη, ό. π., σ. 87.

χωρίς όμως να εισακουστούν¹⁶¹. Όσον αφορά τις απόπειρες νομοθετικής ρύθμισης του θέματος, αρχικά το 1906 η κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη ψηφίζει το Νομοσχέδιο «Περί Μορτής εν Θεσσαλία», το οποίο ρυθμίζει επιφανειακά τις σχέσεις τσιφλικάδων – κολίγων, ενώ ουσιαστικά μονιμοποιεί όλες τις αυθαιρεσίες των πρώτων, προκαλώντας την οργή των Θεσσαλών αγροτών. Έπειτα, το 1911 ψηφίζεται νόμος που απαγορεύει τις εξώσεις κολίγων από τα κτήματα. Ένα σημαντικό βήμα γίνεται με την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911, όπου προβλέπεται η απαλλοτρίωση ιδιοκτησιών¹⁶², πράγμα που γίνεται πράξη με νόμο το 1917 από τον Βενιζέλο και την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η άνοδος των αντιβενιζελικών στην εξουσία το 1920, όμως, αναστέλλει την εφαρμογή της μεταρρύθμισης ως το 1923, οπότε και ξεκινά δυναμικά, επί Πλαστήρα, υπό την πρόσθετη πίεση της αποκατάστασης των προσφύγων.

Μέχρι τότε διανεμήθηκαν κάποιες εκτάσεις τσιφλικιών, με παράλληλη χορηγία γεωργικών δανείων¹⁶³, σε ακτήμονες καλλιεργητές και πρόσφυγες από τη Βουλγαρία και την Ανατολική Ρωμυλία, κυρίως μεταξύ 1907-1914¹⁶⁴. Στα Τρίκαλα απαλλοτριώθηκαν 100.000 στρέμματα γης του Στεφάνοβικ μέχρι το 1909¹⁶⁵, μέρος της περιούσιας του Ζάππα το 1911¹⁶⁶, το τσιφλίκι των Ζαπτσαίων (Αγίων Αποστόλων), έκτασης 6.000 στρεμμάτων με Οθωμανό ιδιοκτήτη το 1919 και το κτήμα Ρώμα το 1920¹⁶⁷.

¹⁶¹ Γ. Μουγογιάννης, «Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία», *Αρχειό Θεσσαλικών Μελετών*, τ. Ζ', Βόλος 1985, σ. 104.

¹⁶² «χάρη δημοσίας ωφελείας, συμπεριλαμβανομένης και της αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών». Τροποποίηση άρθρ. 17 Συντάγματος περί ιδιοκτησίας. Βλ. Γ. Μουγογιάννης, ό. π., σ. 115.

¹⁶³ «Ηρξάτο η Κυβέρνησις να χορηγή τα εκ 500 δραχμών δάνεια εις τους χωρικούς...τα χρήματα ταύτα θα χρησιμεύσουν εις του γεωργούς προς προμήθειαν του σπόρου και την θεραπεία άλλων αναγκών της εργασίας αυτών...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 27/10/1907, φ. 676, σ. 2.

¹⁶⁴ Την περίοδο αυτή το Δημόσιο αγόρασε και μεταπώλησε το 1/6 του συνόλου των τσιφλικιών. Βλ. Κ. Αρώνη - Τσίχλη, ό. π., σ. 90. Στον θεσσαλικό κάμπο παραχωρήθηκαν 1.100.000 στρέμματα σε γηγενείς και πρόσφυγες από την Αν. Ρωμυλία. Πρόκειται για εκτάσεις των Στεφάνοβικ και Ζάππα. Βλ. Α. Κονταξή «Προσφυγικές εγκαταστάσεις στον θεσσαλικό χώρο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α', ό. π., σ. 274. «Διά της διανομής των Στεφανοβικείων ως και των Ζαπτείων κτημάτων μεγάλη μερίς γεωργών της Θεσσαλίας αποκαθίσταται, γίνεται δε καλή απαρχή της βαθμιαίας και κανονικής λύσεως του γεωργικού ζητήματος...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 17/5/1908, φ. 707, ό. π., σσ. 1-2.

¹⁶⁵ «Η υπό του δημοσίου διανομή των κτημάτων Στεφάνοβικ εις τον νομόν Τρικκάλων σχεδόν επερατώθη...Η διανεμηθείσα έκτασις ανέρχεται εις 100.000 στρέμματα...». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 18/9/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

¹⁶⁶ Η διαδικασία της διανομής των Ζαπτείων κτημάτων σε ακτήμονες συνδέεται άμεσα με την προεκλογική εκστρατεία του, αφού «ο κ. Ζάππας κατά τις προσεχείς εκλογές θα κατέλθι εις τον πολιτικόν αγώνα». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 6/12/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

¹⁶⁷ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα, Από τον Σεΐφουλλάχ...*, τ. Β', ό. π., σ. 113.

Κοντολογίς, το αγροτικό ζήτημα αποτέλεσε τη βασική τροχόπεδη στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, με την ουσιαστική «δέσμευση» των παραγωγικών εκτάσεων και τη στασιμότητα της καλλιέργειας, αφού οι μεν καλλιεργητές στο σύνολό τους ήταν ακτήμονες, οι δε ιδιοκτήτες απρόθυμοι να προβούν σε επενδύσεις εγγείων βελτιώσεων και εκσυγχρονισμού των καλλιεργητικών μεθόδων¹⁶⁸. Οι πολιτικές σκοπιμότητες, όμως, παραγκώνισαν τις γενικότερες οικονομικές απώλειες του κράτους, από τη στιγμή που οι περισσότεροι κύριοι των κτημάτων διέμεναν εκτός ελληνικών συνόρων και επομένως τα χρήματά τους δεν κυκλοφορούσαν στην εγχώρια αγορά. Αντί, λοιπόν, η πολιτεία να αντιμετωπίσει το ζήτημα ως επιτακτική οικονομική και κοινωνική ανάγκη, προτίμησε να επιδοθεί σε στρουθοκαμηλισμό.

iii) Κτηνοτροφία

Για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας ως οργανωμένης παραγωγικής λειτουργίας, πρωταρχική προϋπόθεση αποτελεί το κατάλληλο χωροφυσικό περιβάλλον. Οι εδαφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες και συγκεκριμένα η σύσταση του εδάφους, το είδος και η μορφή της βλάστησης, η ποικιλία της χορτονομής και η καταλληλότητα του κλίματος, σε συνδυασμό με την ύπαρξη του απαραίτητου υδροσυστήματος, θέτουν τις βάσεις για την πρόοδο της κτηνοτροφίας. Έτσι, οι παρυφές και οι χέρσες εκτάσεις του θεσσαλικού κάμπου συνιστούσαν το απέραντο χειμαδιό, όχι μόνο για τα ντόπια κοπάδια αλλά και για εκείνα φυλών από τα γύρω βουνά¹⁶⁹. Εξάλλου, λόγω της ακμάζουσας γεωργοκτηνοτροφίας της, κατά την αρχαιότητα, η Θεσσαλία φημιζόταν ως «μάκαιρα» ή «ευδαιμονεστάτη»¹⁷⁰.

Η περιοχή των Τρικάλων, με τη χωροφυσική της διάπλαση και την επάρκεια των βοσκών, προσφερόταν ανέκαθεν για την εκτροφή ζώων. Ενδεικτικά, το 1900 οι βοσκότοποι καταλαμβάνουν το 80% της έκτασης του νομού, ενώ οι καλλιεργούμενες ή επιδεχόμενες καλλιέργεια περιοχές το 16%¹⁷¹. Επιπλέον, και οι κλιματολογικές συνθήκες ήταν ευνοϊκότερες στη δυτική Θεσσαλία παρά στην ανατολική. Βέβαια, οι

¹⁶⁸ «Ο τσιφλικούχος διαχειμάζει και παραθερίζει εις τα κέντρα της Πρωτευούσης ή του Εξωτερικού, αδιαφορών διά την επί πλέον ανάπτυξιν και εξέλιξιν των κτημάτων του, μη παραλείπων όμως να εισπράττη τον συνήθη προϋπολογισμό του φεούδου του...». Εφημερίδα «Μικρά» Λάρισα, 25/2/1910 στο Α. Αντωνίου - Δ. Σακκής, ό. π., σ. 258.

¹⁶⁹ Μ. Γκιόλιας, «Αγροτική οικονομία και κτηνοτροφία στην αρχαία Θεσσαλία», *Τρικάλινα*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988, σ. 416.

¹⁷⁰ Σ. Γαλανοπούλου - Σενδουκά και Ε. Κοντσιώτου, «Γεωργία και Πολιτισμός στη Θεσσαλία: Βίοι παράλληλοι», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, ό. π., σ. 886.

¹⁷¹ Φ. Λέκκα, ό. π., σ. 229.

υψηλές θερμοκρασίες στην ενδοχώρα τους καλοκαιρινούς μήνες¹⁷² δεν προσφέρονταν για τη συντήρηση των κοπαδιών. Γι' αυτό τον λόγο, μεταφέρονταν στα βουνά, ενώ στον κάμπο έμεναν τα ζώα που χρησίμευαν στις αγροτικές εργασίες και όσα δεν επηρεάζονταν από τη ζέστη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αριθμός εκτρεφόμενων ζώων στον Νομό Τρικάλων το 1911

Είδος	Αριθμός
Πρόβατα	477.420
Αίγες	155.490
Βοοειδή	54.416
Αγελάδες	20.567
Χοίροι	24.010
Ίπποι	13.405
Βουβάλια	4.751
Όνοι	19.884
Ημίονοι	3.032
Κότες	205.300
Καμήλες	3

Πηγή: Γεωργική Απογραφή 1911, <http://dlib.statistics.gr>

Τα είδη που κυρίως εκτρέφονταν στα Τρίκαλα, αλλά και στη Θεσσαλία γενικότερα, ήταν πρωτίστως τα γιδοπρόβατα και δευτερευόντως τα βοοειδή, οι χοίροι και τα άλογα¹⁷³. Στα ορεινά υπήρχαν περισσότερα γίδια, ενώ στα πεδινά πρόβατα. Στη γεωργική απογραφή του 1911, στον νομό Τρικάλων καταγράφονται 632.910 αιγοπρόβατα και 54.416 βοοειδή, ενώ, στις πεδιάδες και στην περιοχή των Αγράφων κυρίως, υπάρχουν 24.010 χοίροι. Εκτός από τα συνήθη ζώα, απογράφονται και 3 καμήλες. Ήδη είκοσι χρόνια νωρίτερα, ο Α. Αγαθοκλής είχε φέρει δεκάδες καμήλες προκειμένου να λύσει το πρόβλημα της μεταφοράς των πρώτων υλών στον

¹⁷² Το θερμόμετρο άγγιξε τους 44 βαθμούς Κελσίου στις 14/8/11. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 14/8/11, αρχείο Θ. Λώλη.

¹⁷³ «Εν τη πεδιάδι των Τρικάλων ανετρέφοντο το πάλαι οι γενναίοι εκείνοι ίπποι, οι υμνηθέντες υπό των ποιητών διά τας εν τοις αγάσι των Ολυμπίων νίκας των». Από το ημερολόγιο ακολούθου του Γεωργίου του Α΄ κατά την επίσκεψή του στα Τρίκαλα, μετά την απελευθέρωση. Βλ. Θ. Τριανταφύλλου, ό. π., σ. 17.

αλευρόμυλό του¹⁷⁴. Η έκταση των καλλιεργήσιμων βοσκών, σύμφωνα με την ίδια απογραφή, ανερχόταν σε 377.752 στρέμματα.

Με την κτηνοτροφία και το εμπόριο κτηνοτροφικών προϊόντων ασχολούνταν, κατά κύριο λόγο, οι Βλάχοι στις ορεινές περιοχές και στα χωριά του Ασπροποτάμου, έχοντας αποκτήσει μάλιστα ιδιαίτερη οικονομική άνεση. Δικά τους πρόβατα, για τις ανάγκες της κλειστής οικονομίας τους, διατηρούσαν και οι Σαρακατσάνοι. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, αρχίζουν να εκτρέφουν ζώα όχι μόνο για οικογενειακή κατανάλωση, αλλά και για εμπορία¹⁷⁵.

Μεγάλο μέρος των βοσκήσιμων εκτάσεων, θερινών και χειμερινών, ανήκε στους Δήμους και τις Κοινότητες, που τις νοίκιαζαν στους κτηνοτρόφους, ύστερα από δημοπρασία¹⁷⁶, εισπράττοντας κατ' αυτόν τον τρόπο πολλά χρήματα υπέρ της τοπικής αυτοδιοίκησης. Με εγκυκλίους του Υπουργείου Οικονομικών ενημερώνονταν οι ιδιοκτήτες βοσκήσιμων γαιών να δηλώσουν και να πληρώσουν το τέταρτο του αναλογούντος φόρου¹⁷⁷.

Την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, πέρα από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, επηρέαζαν και κοινωνικοί και πολιτικοί παράγοντες. Το φαινόμενο της ληστείας, μάλιστα για την εποχή εκείνη, αφορά και αυτόν τον κλάδο της οικονομίας, καθώς οι ληστοσυμμορίες θεωρούν εύκολο στόχο τους ποιμένες και τα κοπάδια τους¹⁷⁸. Συχνές είναι και οι επίσημες αναφορές και καταγραφές κλοπής ζώων από Έλληνες αλλά και Τούρκους στρατιώτες, δεδομένου ότι τα Τρίκαλα μετά την προσάρτηση ήταν παραμεθόριος περιοχή¹⁷⁹. Με την ελληνοτουρκική σύρραξη του 1897 και την κατοχή που τη διαδέχεται, πλήττεται και ζημιώνεται, σε μεγάλο βαθμό, και η κτηνοτροφία, όπως και κάθε άλλη παραγωγική δραστηριότητα. Για την ενίσχυση και προαγωγή της κτηνοτροφίας, «ενός των μάλλον πλουτοπαραγωγικών κλάδων του τόπου», ιδρύεται Κτηνοτροφικός Σύλλογος το 1910¹⁸⁰.

Σε γενικές γραμμές, η κτηνοτροφία του νομού, αξιοσημείωτη και υπολογίσιμη, συνέβαλε σημαντικά, τόσο στην πρόοδο της αγροτικής παραγωγής όσο

¹⁷⁴ Μ. Κλιάφα, «Ο Μύλος Αγαθοκλή (Ματσόπουλου). Η πρώτη βιομηχανική επένδυση στα Τρίκαλα», *Τρικαλινά*, τ. 29^{ος}, Τρίκαλα 2009, σ. 277.

¹⁷⁵ Λ. Αρσενίου, «Κοινωνικές ομάδες στον Νομό Τρικάλων», *Τρικαλινά*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988, σσ. 229-230.

¹⁷⁶ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 1/10/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

¹⁷⁷ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 28/10/1910, φ. 1196, σ. 2.

¹⁷⁸ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 2/6/1903/, φ. 470, σ. 2.

¹⁷⁹ Πάμπολλες είναι οι αναφορές για κλοπές προβάτων και άλλων ζώων από Τούρκους στρατιώτες στα αρχεία του Προξενείου Ελασσόνας. Βλ. Ι. Αδάμου, «Τα Τρίκαλα μέσα από τα ανέκδοτα αρχεία του Ελληνικού Προξενείου Ελασσόνας (1882-1912)», *Τρικαλινά*, τ. 15^{ος}, Τρίκαλα 1995, σσ. 187-199.

¹⁸⁰ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 20/10/1910, φ. 1189, σ. 2.

και στην ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα της τρικαλινής οικονομίας, τροφοδοτώντας τον με τις διαθέσιμες κτηνοτροφικές πρώτες ύλες.

iv) Εκμετάλλευση δασών

Ο νομός Τρικάλων είχε πάντα πλούσιες και πολύτιμες δασικές εκτάσεις, οι οποίες ήταν είτε δημόσιες και κοινοτικές είτε μοναστηριακές ή ιδιωτικές. Έλατα, πεύκα, βελανιδιές και οξιές κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος των δασικών αυτών περιοχών, οι κυριότερες από τις οποίες βρίσκονταν στις πλαγιές της Πίνδου. Το 1892 τα δάση των Τρικάλων καταλάμβαναν έκταση 2.200.000 στρεμμάτων, τη μεγαλύτερη στο ελληνικό κράτος, αφήνοντας μακράν πίσω τη Φθιώτιδα – Φωκίδα με 1.660.000 στρέμματα και την Αιτωλοακαρνανία με 1.210.000¹⁸¹.

Η εκμετάλλευση των δασών αφορούσε την οικιακή χρήση, την κατανάλωση ξυλείας ως καυσίμου¹⁸², ενώ παράλληλα τροφοδοτούσε και τον δευτερογενή τομέα της οικονομίας, καθώς στην περιοχή υπήρχε εργοστάσιο κατεργασίας ξύλου¹⁸³. Πρόκειται για κλάδο του πρωτογενούς οικονομικού τομέα αναξιοποίητο¹⁸⁴, κάτω από το βάρος της κυρίαρχης γεωργοκτηνοτροφίας, του Άτλαντα της τρικαλινής οικονομίας. Με την εκμετάλλευση των δασών ασχολούνταν κυρίως οι Βλάχοι¹⁸⁵, ενώ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα εγκαθίστανται στην περιοχή των Τρικάλων και Μακεδόνες υλοτόμοι από το Νεστόριο Καστοριάς¹⁸⁶.

Ωστόσο, η αποδοτικότητα αυτού του οικονομικού κλάδου έπρεπε να αντισταθμίσει τρεις «μάστιγες»¹⁸⁷: την ανεξέλεγκτη και χωρίς άδεια υλοτόμηση από τους κατοίκους, τον τραυματισμό των πεύκων για την εξαγωγή ρετσινιού, προκειμένου να αρωματίσουν το κρασί, και τη συνήθεια των βοσκών να πυρπολούν τα δάση, για να δημιουργήσουν βοσκότοπους. Επιπλέον, σε εμπρησμούς δασικών εκτάσεων προέβαιναν και οι Τούρκοι, όπως τον Σεπτέμβριο του 1911, που πυρπόλησαν το κοινοτικό δάσος Μαλακασίου¹⁸⁸. Για την προστασία των δασών

¹⁸¹ R.A.H. Bickford-Smith, ό. π., σσ. 70-71.

¹⁸² «Καταπληκτική ζήτηση και κατανάλωσις των προς θέρμανσιν καυσοξύλων. Καθ' εκάστην πολλά φορτία εισέρχονται εις την πόλιν και πωλούνται σχεδόν αμέσως...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 14/11/1903, φ. 485, σ. 2.

¹⁸³ M. Siviñon, ό. π., σ. 86.

¹⁸⁴ «...δυστυχώς τα εκάστοτε κοινοτικά συμβούλια δεν φροντίζουν ποσώς να εκμεταλλευθούν τας προόδους των τε δασών και των λειβαδιών...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 27/1/1911, φ. 1273, σ. 2.

¹⁸⁵ X. Λαδιάς, ό. π., σ. 400.

¹⁸⁶ M. Κλιάφα, *Άνθρωποι του μόχθου*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, σ. 43.

¹⁸⁷ R.A.H. Bickford-Smith, ό. π., σ. 70.

¹⁸⁸ Εφημερίδα «Θάρρος», 4/9/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

εκδόθηκαν διατάγματα ήδη από το 1833, αλλά και νόμοι¹⁸⁹, χωρίς όμως πρακτικά αποτελέσματα. Κατά καιρούς αποστέλλονταν και υπουργικές εγκύκλιοι προς νομάρχες, δασάρχες και εισαγγελείς για «το ζήτημα της συντηρήσεως των δασών» και την τιμωρία όσων «συνήργησαν εις την καταστροφήν των»¹⁹⁰. Στην προσπάθειά του για την προστασία των δασών και την ορθή εκμετάλλευσή τους, ώστε «ν' απολακτίση την αυθαιρεσίαν» και τα δάση «να χορηγώσιν εις το έθνος ικανούς πόρους»¹⁹¹, το κράτος το 1912 μετακαλεί και Γερμανό δασολόγο, ο οποίος επιθεωρεί όλα τα δάση του νομού¹⁹².

β) Δευτερογενής τομέας

Βιοτεχνία – Βιομηχανία

Την περίοδο της προσάρτησης της Θεσσαλίας, η γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή και η εκμετάλλευση των δασών του νομού Τρικάλων τροφοδότησαν και κάποιες δευτερογενείς δραστηριότητες, που αφορούσαν κυρίως τη διάθεση σε βιοτεχνίες πρώτων υλών, οι οποίες δεν απαιτούσαν ιδιαίτερη επεξεργασία και εξειδικευμένες τεχνικές γνώσεις. Βιομηχανία, άλλωστε, ουσιαστικά δεν υπήρχε στο ελληνικό κράτος, αφού απουσίαζαν κεφάλαια και κινητήρια δύναμη, ενώ η ανάπτυξή της ήταν παρούσα στις πολιτικές εξαγγελίες και τον κρατικό προγραμματισμό συνήθως μόνο ως πρόθεση ή σχέδιο και όχι ως εφαρμογή. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αρχίζουν να εμφανίζονται μονάδες παραγωγής που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν βιομηχανικές και αποσκοπούσαν κυρίως στην εξυπηρέτηση τοπικών αναγκών. Τα πρώτα μικρά εργοστάσια ιδρύονται με ιδιωτική πρωτοβουλία, ενώ επί Χ. Τρικούπη, και στο πλαίσιο του αστικού εκσυγχρονισμού, λαμβάνονται μέτρα προστατευτικά για τη βιομηχανική δραστηριότητα, καθώς «εκ των κυρίων παραγόντων της οικονομικής κακοδαιμονίας της Ελλάδος είναι η έλλειψις βιομηχανίας», όπως επισημαίνεται δεκαετίες αργότερα¹⁹³.

Στον νομό Τρικάλων, όπως και στην υπόλοιπη Θεσσαλία μετά την απελευθέρωση, το έδαφος δεν ήταν πρόσφορο για εκσυγχρονισμό, που για τους Θεσσαλούς σήμαινε, πρωτίστως, αστικοποίηση και βιομηχανία. Η κυριαρχία του πρωτογενούς τομέα με την αγροτική κυρίως ενασχόληση των κατοίκων, η χαμηλή

¹⁸⁹ R.A.H. Bickford-Smith, ό. π., σ. 69.

¹⁹⁰ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 26/6/1912, φ. 1701, σ. 3.

¹⁹¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 11/4/1910, φ. 1027, σ. 2.

¹⁹² «...ο κ. Στέγγελ εξέφρασε την γνώμη ότι ουδέν σχεδόν των δασών είναι κατάλληλον προς υλοτομίαν δι' εμπορεύσιμον ξυλείαν, και ότι η υλοτομία δεν εγένετο μέχρι τούδε μεθοδικώς και ένεκα τούτου εσπαταλάτο εις μάτην πολλή ξυλεία». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 30/5/1912, αρχείο Θ. Λώλη.

¹⁹³ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 7/10/1909, φ. 850, σ. 1.

παραγωγικότητα ως συνέπεια της ανύπαρκτης εκμηχάνισης και η απουσία αγοραστικού κοινού δεν αποτελούν τις ιδανικές συνθήκες για εκβιομηχάνιση. Η έλλειψη κεφαλαίων, εργατικού δυναμικού με την ανάλογη τεχνογνωσία, εσωτερικής αγοράς και μεταποιητικής παράδοσης με τη μορφή εργαστηρίων, ικανών να μετασχηματιστούν σε εργοστάσια, έχουν ως αποτέλεσμα «να ελλείπη η βιομηχανία, η τοσούτον πολύτιμος προς εξυπηρέτησιν των κοινωνικών αναγκών»¹⁹⁴, και διαμορφώνουν το πλαίσιο αναφοράς για τη θεσσαλική βιομηχανία του 1881¹⁹⁵. Ανασταλτικό παράγοντα, τέλος, συνιστά και η έλλειψη οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, όχι μόνο στη Θεσσαλία, αλλά και στην ευρύτερη ελληνική περιφέρεια.

Στα Τρίκαλα, ήδη από την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, Χριστιανοί, Εβραίοι και μερικοί Τούρκοι δραστηριοποιούνται βιοτεχνικά, διατηρώντας εργαστήρια στην αγορά της πόλης, τα οποία, κατά είδος, αποτέλεσαν επαγγελματικές συντεχνίες, τα περίφημα «ρουφέτια» ή «εσνάφια» και «συνάφια»¹⁹⁶. Επιπλέον, από τον 17^ο αιώνα υπήρχε και γυναικεία συντεχνία παραγωγής σαπουνιού στα Τρίκαλα, όπως μαρτυρεί ένα έγγραφο του Κώδικα Τρίκκης¹⁹⁷. Οι κύριες βιοτεχνικές ασχολίες είναι η βυρσοδεψία και η εριουργία. Από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, η Θεσσαλία περνά από την οικοτεχνία στη βιοτεχνική παραγωγή και ως την προσάρτηση στον εθνικό κορμό λειτουργούν ήδη στην περιοχή των Τρικάλων υφαντουργεία, βυρσοδεψεία, κεραμοποιεία, χαλβαδοποιεία, νερόμυλοι και μαντάνια, όλα σε πρωτόγονη κατάσταση βέβαια¹⁹⁸, καθώς δεν υπάρχει «ατμοκίνητον εργοστάσιον, προσομοιάζον τοις εν Πειραιεί τοιούτοις»¹⁹⁹.

i) Βυρσοδεψία

Όσον αφορά την κατεργασία δερμάτων, στα τρικαλινά βυρσοδεψεία, τα οποία βρίσκονταν στη συνοικία Ταμπάκικα, πίσω από τον σιδηροδρομικό σταθμό, στις όχθες του Ληθαίου, αλλά και στη δεξιά όχθη του μικρού ποταμού που πηγάζει στο

¹⁹⁴ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 9/1/1883, φ. 1146, σ. 1.

¹⁹⁵ Φ. Λέκκα, «Η βιομηχανία στη Θεσσαλία (1881-1940). Μια πρώτη συνολική καταγραφή», στο συλλογικό έργο «Θεσσαλία», ό. π., σ. 224.

¹⁹⁶ Αμπατζήδικα, τζολτζίδικα, τακιατζήδικα, στατεράδικα, κανταρτζήδικα κ.ά. Βλ. Φ. Μπαλαμώτη, «Τρικαλινά εργαστήρια και συντεχνίες κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα. Η πυρκαγιά του 1818», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 20^{ος}, Λάρισα 1991, σσ. 11-12.

¹⁹⁷ Κ. Μπουρδάρα, «Η οικονομική δραστηριότητα της Ελληνίδας στο Βυζάντιο και στην Οθωμανοκρατία (Η γυναικεία συντεχνία των Τρικάλων)», *Τρικαλινά*, τ. 6ος, Τρίκαλα 1986, σσ. 130-132. «Ενώπιον της ημών ταπεινότητος προκαθημένης και των εντιμοτάτων κληρικών και αρχόντων της καθ' ημάς Μητροπόλεως Τρίκκης, ελθούσαι αι γυναίκες του ρουφετίου Σαπουνάδων...», Κώδιξ Τρίκκης, φ. 126α. Βλ. Ν. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980, σ. 45.

¹⁹⁸ Μ. Κλιάφα, *Η επιχειρηματικότητα...*, ό. π., σ. 15. Το 1871 λειτουργούν στα Τρίκαλα 10 κεραμοποιεία και 101 μύλοι. Βλ. Φ. Λέκκα, ό. π., σ. 225.

¹⁹⁹ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 9/1/1883, φ. 1146, σ. 1.

Κεφαλόβρυσο, 5 χλμ. από την πόλη²⁰⁰, επεξεργάζονταν διάφορα είδη δερμάτων, ανάμεσα στα οποία και τα γνωστά κόκκινα γίδινα δέρματα, που είχαν μεγάλη ζήτηση σε όλη την Ελλάδα και προορίζονταν για παντόφλες και μπότες²⁰¹.

ii) Εριουργία – Υφαντουργία

Η εριουργία – υφαντουργία, σημαντικό κεφάλαιο της θεσσαλικής ζωής, διεξαγόταν από πολύ παλιά και σε μεγάλη κλίμακα σε επίπεδο οίκου, με συμμετοχή όλων των μελών της οικογένειας για την κάλυψη των αναγκών της σε ρούχα, στρωσίδια, κουβέρτες, και, σταδιακά, γίνεται το πέρασμα από την οικοτεχνία στην ευρύτερη βιοτεχνική παραγωγή. Τα χειροποίητα κόκκινα βαμβακερά νήματα, βαμμένα με φυτική βαφή, το ριζάρι, ήταν το πιο περιζήτητο νηματουργικό προϊόν στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη²⁰². Οι Βλάχοι στα χωριά του Ασπροποτάμου και των Αγράφων ύφαιναν σκουτιά, ένα είδος χοντρού μαλλιού, με το οποίο έφτιαχναν τις ποιμενικές κάπες, τις λεγόμενες καπότες²⁰³. Τα ηνία στη μαζική παραγωγή, ωστόσο, κρατούσε, από το 1864 που ιδρύθηκε, το υφαντουργείο Τεγόπουλου²⁰⁴.

iii) Αλευροποιΐα

Η πιο συνηθισμένη μεταποιητική δραστηριότητα στη Θεσσαλία ήταν η αλευροποιΐα, γι' αυτό και οι πρώτες και σημαντικότερες βιομηχανικές επενδύσεις αφορούσαν το αλεύρι, το βασικό διατροφικό είδος, λόγω αφθονίας της πρώτης ύλης αλλά και ασφαλούς επιχειρηματικού εδάφους²⁰⁵. Η πρώτη βιομηχανική μονάδα που ιδρύθηκε στα Τρίκαλα ήταν ο μύλος των αδερφών Αγαθοκλή το 1885. Πρόκειται για ένα υδροκίνητο, αρχικά, εργοστάσιο αλεύρων και ζυμαρικών, κατασκευασμένο κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα²⁰⁶, εφάμιλλο Μουσείου, «αληθές Belveder των Τρικάλων»,

²⁰⁰ Λ. Αρσενίου, «Πρωτοποριακές βιοτεχνίες στη Δ. Θεσσαλία πριν από τη βιομηχανική ανάπτυξη», *Τρικαλινά*, τ. 10^{ος}, Τρίκαλα 1990. Γνωστά βυρσοδεψεία της εποχής που εξετάζουμε ήταν των Κ. Γιαντζή, Ζ. Κατσιάνα, Μ. Μασαούτη, Ζ. Γόγου, Η. Μπακάλη, Α. Στεργίου, Α. Ταμπάκη, Κ. Γκλουτζή, Θ. Μπακόλη, Χ. Καστανούλη και Δ. Ταμπακά. Βλ. Φ. Λέκκα, «Μεταποιητικές επιχειρήσεις στη Θεσσαλία» στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Β', ό. π., σ. 115.

²⁰¹ W. M. Leake, «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1809» (μετάφραση Γ. Καραϊσκού), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 29^{ος}, Λάρισα 1996, σ. 45.

²⁰² Λ. Γουργιώτη, ό. π., σ. 808. Βιοτεχνία βαφής νημάτων υπήρχε στο χωριό Ζάρκο. Βλ. Χ. Λαδιάς, ό. π., σ. 400.

²⁰³ Μ. Κλιάφα, *Άνθρωποι του μόχθου...*, ό. π., σ. 51. Οι Βλάχοι ασχολούνταν με όλα τα δευτερογενή επαγγέλματα που είχαν σχέση με τους κτηνοτρόφους. Εκτός από κάπες, κατασκεύαζαν τσαρούχια, κούκους (σκούφους), ταλαγάνια. Βλ. Η. Κωστόπουλος, «Οι Βλάχοι», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1984.

²⁰⁴ Άλλα υφαντουργεία ήταν των Αφών Γούλα, Γ. Κωτάνη, Δ. Ραρά, Χ. Χονδρού, Γ. Τίμπα, Α. Τσιάκα. Βλ. Φ. Λέκκα, ό. π., σ. 115.

²⁰⁵ Οι χαμηλές τιμές του εισαγόμενου σίτου και οι υψηλοί εισαγωγικοί δασμοί στο αλεύρι δε ζημίωναν τους ιδιοκτήτες ατμομύλων, ιδίως μετά το 1884. Βλ. Φ. Λέκκα, «Η βιομηχανία...», ό. π., σ. 226.

²⁰⁶ Εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 10/7/1885, φ. 71, σ. 3.

σύμφωνα με τα διθυραμβικά σχόλια της εφημερίδας «Ακρόπολις»²⁰⁷. Η επιχείρηση, όμως, χρεοκόπησε το 1920 και ο νέος ιδιοκτήτης, η Εθνική Κτηματική Τράπεζα, τη νοίκιασε στους αδελφούς Ματσόπουλου.²⁰⁸ Το 1912 ιδρύθηκε άλλο ένα μεγάλο εργοστάσιο αλευροποιίας, των Μπέλλα – Κατσιάμπα και Κονδύλη, με «νέα μηχανήματα τελειοτάτης εφευρέσεως»²⁰⁹.

iv) Άλλες μεγάλες μονάδες

Ορυζοποιείο Ζωγράφου

Ο μεγαλοτραπεζίτης της Κωνσταντινούπολης και ιδιοκτήτης 13 χωριών στη Δ. Θεσσαλία, Χ. Ζωγράφος, είχε αρχίσει τις αγορές κτημάτων από τη δεκαετία του 1860, πιστεύοντας ότι «ταύτα έχωσιν εν αυτοίς εμπόριον και βιομηχανίαν»²¹⁰, και το 1887 προέβη στο πρώτο του βιομηχανικό εγχείρημα με την ίδρυση ορυζοποιείου στη Λαζαρίνα. Η λειτουργία του απαιτούσε ειδικές υδραυλικές εγκαταστάσεις, εκμηχανισμένο αλωνισμό και εκκοκκιστικές μηχανές αποφλοιώσης, που αγοράστηκαν από την Ιταλία. Η κατασκευή του ολοκληρώθηκε το 1890 και κόστισε 267.000 δρχ²¹¹.

Ζαχαροποιείο Ζωγράφου

Το 1894 οι αδερφοί Ζωγράφου ίδρυσαν στην Λαζαρίνα εργοστάσιο ζάχαρης, που αποτέλεσε την πλέον αξιοσημείωτη βιομηχανική μονάδα, αφού οι περισσότερες δεν ξεπερνούσαν τα όρια της βιοτεχνίας. Εγχείρημα τολμηρό και ριψοκίνδυνο για τα δεδομένα της εποχής, καθώς κόστισε 1.600.000 γαλλικά φράγκα και παρήγε 1.500 τόνους ετησίως, ποσότητα διπλάσια από την εγχώρια κατανάλωση ζάχαρης²¹², κοσμούσε όλη τη Θεσσαλία «ως αληθής αδάμας»²¹³ ως το 1909. Τότε, με την άρση της δασμολογικής προστασίας στην εγχώρια ζάχαρη και με μικρή κρατική αποζημίωση, το εργοστάσιο παύει τη λειτουργία του, προκαλώντας «θανάσιμον τραύμα κατά της οικονομικής ευρωστίας του τόπου»²¹⁴.

²⁰⁷ «Τα Τρίκκαλα δεν είναι πόλις βιομηχανική, έχει δ' όμως ένα, αλλά λέοντα βιομήχανον, τον κ. Αγαθοκλή...Το μέγα αυτών Αλευροποιείον είναι θαύμα ιδέσθαι. Τελειότερον κατάστημα δεν θα εύρετε ουδαομού!...Κατεσκευάσαν και ιδίαν θαυμαστήν λεωφόρον μετά δενδροστοιχίας...ενώ συνήθως εν Ελλάδι οι βιομήχανοι...καταστρέφουσι και τας υπάρχουσας...». Βλ. εφημερίδα «Ακρόπολις», 2/8/1896, φ. 5170, σ. 2.

²⁰⁸ Φ. Λέκκα, ό. π., σ. 240.

²⁰⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 28/9/1911, φ. 1481, σ. 1 και 14/4/1912, φ. 1670, σ. 3. Άλλες αλευροβιομηχανίες ήταν των Γαζή, Α. Τσιουφή, Χ. Πράπα, Μ. Χατζηστεργίου, Α, Κατσιάμπα, Αφών Τσαγγάδα, Α. Σταμάτη, Αφών Βοΐλα. Βλ. Φ. Λέκκα, «Μεταποιητικές...», ό. π., σ. 114.

²¹⁰ Φ. Λέκκα, ό. π., σ. 228.

²¹¹ Φ. Λέκκα, « Νέες καλλιέργειες...», ό. π., σ. 235.

²¹² Φ. Λέκκα, « Η βιομηχανία...», ό. π., σ. 228.

²¹³ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 25/5/08, φ. 708, σ. 2.

²¹⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 5/11/1909, φ. 880, ό. π., σσ. 1-2.

Εργοστάσιο παραγωγής ενέργειας

Η κατασκευή και η λειτουργία του ηλεκτρικού εργοστασίου του Μ. Σταματόπουλου το 1906 αποτέλεσε σταθμό στην εξέλιξη της πόλης. Ήταν το πρώτο εργοστάσιο παραγωγής ενέργειας στη Θεσσαλία και ένα από τα πέντε πρώτα που κατασκευάστηκαν στην Ελλάδα. Βοήθησε στη δημιουργία πολλών βιοτεχνιών και βιομηχανιών μέχρι το τέλος της λειτουργίας του, το 1959²¹⁵.

ν) Λοιπές μονάδες

Τυροκομείο Δημητριάδη

Στο Πετρίλο Αγράφων λειτούργησε το πρώτο σύγχρονο τυροκομείο του Ρ. Δημητριάδη, γεωπόνου με σπουδές στο Montpellier και ειδίκευση στην κτηνοτροφία, που παρήγε το «τυρί Αγράφων» με πανελλήνια αναγνώριση και διάδοση²¹⁶.

Καπνεργοστάσια

Λόγω της κρίσης στις εξαγωγές σιτηρών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και της συνεχούς επέκτασης της καλλιέργειας του καπνού, πολλοί επιχειρηματίες επενδύουν σε καπναποθήκες, όπου, εκτός από επεξεργασία του καπνού, γίνεται και παραγωγή χειροποίητων τσιγάρων, για να στραφούν στη συνέχεια στη βιομηχανική παραγωγή. Έτσι, ιδρύονται και τα πρώτα καπνεργοστάσια των Τρικάλων, των αδερφών Πατίκη, των αδερφών Κισκίνη με την επωνυμία «Νίκη» το 1910 και των Ι. Μπλέτσα – Φ. Κατσαρού το 1918 με την επωνυμία «Εξέλσιορ»²¹⁷.

Εργοστάσια Ξύλου

Εξαιτίας της υποτυπώδους εκμετάλλευσης του δασικού πλούτου, σε ολόκληρο τον νομό, πέρα από τα λιγοστά ξυλουργεία, λειτουργούσε ένα μόνο εργοστάσιο ξύλου²¹⁸.

Εργοστάσιο Ορειχαλκουργίας και Στατηροποιΐας

Οι αδερφοί Β. και Χ. Κίτσιος, από το Χαλίκι Ασπροποτάμου, ίδρυσαν το 1880 εργοστάσιο Ορειχαλκουργίας και Στατηροποιΐας με την επωνυμία «Πρόοδος»²¹⁹.

²¹⁵ Ν. Κατσόγιαννος, ό. π., σσ. 65-66.

²¹⁶ Φ. Λέκκα, ό. π., σ. 228.

²¹⁷ Φ. Λέκκα, «Μεταποιητικές...», ό. π., σ. 116.

²¹⁸ «Νέα ζωή αρχίζει ν' ανατέλλει εις τον τόπο μας εις νέους ορίζοντας εργασίας και δράσεως...μέγα ατμοκίνητον εργοστάσιον ξυλουργικής βιομηχανίας Ν. Ζαρδαβά - Μ. Μαυράκη». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 5/5/1912, φ. 1636, σ. 3.

²¹⁹ Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 1/1/1910, φ. 934, σ. 4.

Χαλβαδοποιείο Μάτη

Είναι ένα από τα παλαιότερα εργοστάσια της πόλης με έτος ιδρύσης το 1898²²⁰.

Μεταλλεία

Το 1920 υπάρχει στα Τρίκαλα ένα λιγνιτωρυχείο, που εκμεταλλεύεται τα κοιτάσματα λιγνίτη της Καλαμπάκας, ωστόσο, είναι άγνωστο αν και σε ποιον βαθμό ο λιγνίτης αυτός εξυπηρέτησε την τοπική βιομηχανία²²¹.

Ποτοποιεία

Στην πόλη λειτουργούσαν αρκετά εργοστάσια ποτοποιίας, ανάμεσα στα οποία το οινοπνευματοποιείο Ζ. Σακελλαρίου – Α. Κασιάτη²²² και το εργοστάσιο Γ. Χατζηστεργίου, ένα από τα σπουδαιότερα των Τρικάλων, που είχε καθιερώσει μάλιστα και χρηματικό έπαθλο για όποιον αποδείκνυε τη μη γνησιότητά του²²³.

Στην ανάπτυξη της τρικαλινής και θεσσαλικής βιομηχανίας βοήθησε σημαντικά η βελτίωση της συγκοινωνίας, με τη δημιουργία ευρύτερου οδικού δικτύου και φυσικά τη λειτουργία σιδηροδρομικής γραμμής. Καθοριστική, επίσης, υπήρξε η συμβολή της αγροτικής μεταρρύθμισης και της συνακόλουθης εμπορευματοποίησης της γεωργίας, η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο, και η άφιξη των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, που αναζωογόνησε τη βιομηχανία, χάρη στο ειδικευμένο και φθινό εργατικό δυναμικό και το επιχειρηματικό πνεύμα πολλών εξ αυτών.

Το 1920 στα Τρίκαλα υπήρχαν 861 επιχειρήσεις, από τις οποίες οι 228 ήταν μηχανοκίνητες. Ωστόσο, οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες ήταν μόλις πέντε: δύο καπνού, δύο υφαντικές και ένα μεταλλείο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Βιομηχανικές επιχειρήσεις στα Τρίκαλα το 1920

Κατηγορίες επιχειρήσεων	Αριθμός	Εργαζόμενοι
Βιομηχανίες εκμετάλλευσης υπεδάφους, μεταλλουργικές, οικοδομικές	121	427

²²⁰ Φ. Λέκκα, ό. π., σ. 114.

²²¹ Φ. Λέκκα, « Η βιομηχανία... », ό. π., σσ. 237 και 251.

²²² Εφημερίδα «Αναγέννησις», 11/5/1902, φ. 404, σ. 4.

²²³ Εφημερίδα «Θάρρος», 12/8/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

Επεξεργασίας προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας, θήρας, αλιείας	535	1.656
Υφαντικές	187	602
Χημικές	8	25
Γενικών ή ομαδικών αναγκών	10	63
Σύνολο	861	2.773

Πηγή: Βιομηχανική απογραφή 1920, <http://dlib.statistics.gr>

Όσον αφορά τον «κόσμο της μεταποίησης» στη Θεσσαλία, στο διάστημα 1881-1907, με βάση τις δύο απογραφές, ο πληθυσμός του διπλασιάστηκε: 14.487 απασχολούνταν στη βιοτεχνία – βιομηχανία το 1881, ενώ 29.188 το 1907²²⁴. Ο αριθμός των θεσσαλικών επιχειρήσεων, τέλος, το 1920 ανερχόταν σε 2.572, από τις οποίες το 67% βρισκόταν στους νομούς Μαγνησίας και Λάρισας και το 33% στους νομούς Τρικάλων και Καρδίτσας²²⁵. Στις τρικαλινές επιχειρήσεις εργάζονταν 2.773 άνθρωποι, από τους οποίους οι 269 απασχολούνταν στις πέντε μεγάλες επιχειρήσεις που προαναφέρθηκαν.

γ) Τριτογενής Τομέας

ι) Εμπόριο

Η πλούσια γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή, αλλά και οι βιοτεχνικές ασχολίες των Τρικαλινών, έδωσαν το εναρκτήριο λάκτισμα στην τριτογενή οικονομική δραστηριότητα. Η καίρια θέση της πόλης επέδρασε καταλυτικά²²⁶, μαζί με τους κύριους τροφοδότες, στη δημιουργία μιας αξιόλογης εμπορικής κίνησης, ήδη από την περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Τη συμβολή των Τρικάλων στη διεξαγωγή εμπορίου ανάμεσα σε Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία επισημαίνουν και ξένοι περιηγητές²²⁷.

Κέντρο της εμπορικής ζωής της πόλης αποτελούσε η «καλοεφοδιασμένη αγορά» της, που κέντριζε το ενδιαφέρον των επισκεπτών²²⁸, και που εκεί βρίσκονταν τα συντεχνιακά καταστήματα των Τρικαλινών εμπόρων, Χριστιανών, Εβραίων και

²²⁴ Φ. Λέκκα, ό. π., σ. 232.

²²⁵ Μ. Κλιάφα, *Θεσσαλία...*, ό. π., σ. 268.

²²⁶ «...η δε πόλις μας ως εκ της φυσικής τοποθεσίας της και της γειτνιάσεώς της προς την Ήπειρον και την Νότιον Μακεδονίαν αποτελεί την βάση και το κέντρον μεγίστης σημασίας εμπορίου...». Βλ. εφημερίδα *«Αναγέννησις»*, 3/10/1908, φ. 779, σ. 1.

²²⁷ «...μέχρι τον τελευταίο πόλεμο (1897) ανθούσε, καθώς ήταν σπουδαίο εμπορικό κέντρο ανάμεσα στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία...». Luigi Savignoni, *«Στη Θεσσαλία»* (1898). Βλ. Χ. Πολέζε, ό. π., σ. 383.

²²⁸ Από τις εντυπώσεις του W. Leake (1805). Βλ. Κ. Σιμόπουλος, ό. π., σ. 411.

λιγιστών Τούρκων. Σημείο αναφοράς, βέβαια, ήταν πάντα η εβδομαδιαία αγορά, «το γραφικό παζάρι της που σκιαζόταν από ποικίλες πέργολες»²²⁹, στον χώρο της σημερινής κεντρικής πλατείας, γύρω από το Παζάρ Τζαμί. Το γνωστό σε όλη τη Θεσσαλία τρικαλινό παζάρι, που γινόταν κάθε Δευτέρα, αποτελούσε το επίκεντρο της οικονομικής κίνησης της Δυτικής Θεσσαλίας, καθώς συνέρρεε σε αυτό πλήθος κόσμου από την Καρδίτσα, τα Φάρσαλα, τη Λάρισα, τον Βόλο, το Μέτσοβο και τα Ιωάννινα. Γινόταν αγοραπωλησία «δημητριακών καρπών, διαφόρων ζώων, τοπικών προϊόντων, ελαίου και οπωρών εκ Βόλου, και άλλων εργοχείρων και χρεωδών εξ' όλης της περιφέρειας», όπως παραθέτει ο Δωρόθεος Σχολάριος στο βιβλίο του «Έργα και Ημέραι»²³⁰.

Κορυφαίο εμπορικό και γενικότερα οικονομικό γεγονός, όμως, μετά την προσάρτηση, ήταν η ετήσια εμποροπανήγυρη, μεγάλη υπαίθρια αγορά πάσης φύσεως προϊόντων και εμπορευμάτων, καθώς και ζώων, που διαρκούσε μια εβδομάδα περίπου και διεξαγόταν το φθινόπωρο. Κατά την Οθωμανοκρατία, γνωστές ήταν οι εμποροπανηγύρεις του Μοσχολουρίου Καρδίτσας, της Ελασσόνας και των Φαρσάλων²³¹. Οι αγορές αυτές συνέβαλλαν στην οικονομική σύνδεση πόλης – υπαίθρου, στην ανάπτυξη εμπορικών συναλλαγών, αλλά και στην τόνωση της κοινωνικής ζωής και την ψυχαγωγία με ποικίλα δρώμενα. Γι' αυτόν τον λόγο, μετά την απελευθέρωση, καθιερώνονται εμποροπανηγύρεις σε όλη τη Θεσσαλία. Το 1882 οι Τρικαλινοί υπέβαλαν αίτηση στο Υπουργείο Εσωτερικών, ζητώντας την καθιέρωση ετήσιας πανηγυρης, ώστε «μεγάλως θέλει ωφεληθή ο τόπος»²³², και τον Σεπτέμβριο του 1883 το αίτημα τους ικανοποιείται²³³ με τη σύσταση εμποροπανηγυρης διάρκειας οχτώ ημερών και την προσδοκία για «συρροή εμπόρων και αγοραστών»²³⁴. Η εμπορική αυτή συνάθροιση αναδεικνύεται ως μια από τις σπουδαιότερες στον θεσσαλικό χώρο, προσελκύοντας κόσμο «εξ απάσης της

²²⁹ Χ. Πολέζε, ό. π., σ. 383.

²³⁰ Δωρόθεος Σχολάριος, ό. π., σ. 428.

²³¹ Α. Μουζάκη, *Εμποροπανηγύρεις-Το εμπόριο της περιπλάνησης*, www.argolikivivliothiki.gr.

²³² Εφημερίδα «Τρίκκαλα», 26/5/1883, φ. 5, σ. 2.

²³³ Η εμποροπανήγυρη συστάθηκε με το Β.Δ. «Περί συστάσεως εμπορικής πανηγύρεως κατά την πόλιν Τρίκκαλα», στη θέση Κούκου Τσαμή Αργασιτικά, από τις 8 ως τις 15 Σεπτεμβρίου κάθε χρόνο. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 13/8/1883, φ. 326, σ. 1871.

²³⁴ Εφημερίδα «Καρδίτσα», 1/9/1884, φ. 75, σ. 1.

Θεσσαλίας και του εξωτερικού»²³⁵, και τονώνοντας σε μεγάλο βαθμό την τοπική οικονομία, αφού γύρω στις 500.000 δρχ. διατίθενται σε αγοραπωλησίες²³⁶.

Οι πιο ανεπτυγμένοι τομείς εμπορικής δραστηριότητας, πέρα από την εμπορία δημητριακών, πράγμα λογικό για πόλη του θεσσαλικού σιτοβολώνα, ήταν η εμπορία τυροκομικών προϊόντων, δερμάτων και υφασμάτων. Το εξαγωγικό εμπόριο, που αφορούσε δημητριακά, γαλακτοκομικά (τυρί και βούτυρο), έρια, μετάξι²³⁷, καπνό, σουσάμι και δέρματα, διεξαγόταν από τους Χριστιανούς, ενώ η εισαγωγή υφασμάτων, αποικιακών και «ολίγων του συρμού»²³⁸ γινόταν και από Εβραίους²³⁹, αλλά και κάποιους Τούρκους. Οι Βλάχοι της Πίνδου είχαν στα χέρια τους το εμπόριο σκουτιών και γαλακτοκομικών στην Ήπειρο και την Ιταλία, αφού από την περιοχή τους περνούσαν οι μοναδικές διαβάσεις προς τα εκεί, ενώ αργότερα ελέγχουν και τους εμπορικούς δρόμους προς την υπόλοιπη Ελλάδα και την Ευρώπη. Με το εμπόριο ζώων και κτηνοτροφικών ειδών, από την άλλη, ασχολούνταν οι Καραγκούνηδες²⁴⁰. Σύμφωνα με την απογραφή του 1907, στα Τρίκαλα απογράφονται 1559 έμποροι²⁴¹ και απαρτίζουν αριθμητικά, την τέταρτη επαγγελματική ομάδα, μετά τους γεωργούς, τους κτηνοτρόφους και τους βιοτέχνες – χειροτέχνες.

Με στόχο την ενίσχυση του τοπικού εμπορίου, αλλά και την προάσπιση των συμφερόντων των εμπόρων, ιδρύθηκε το 1908²⁴² ο Εμπορικός Σύλλογος Τρικάλων, ενώ το 1900 άρχισε να λειτουργεί και η Εμπορική Σχολή Βόλου, όπου φοίτησαν και Τρικαλινοί, μετέπειτα έμποροι και οικονομικοί παράγοντες της πόλης, όπως ο Θ. Κλιάφας και ο Ιω. Μάτης. Επιπλέον, στο πλαίσιο της προσπάθειας για ανόρθωση και περαιτέρω ανάπτυξη όλων των τομέων της οικονομίας, διοργανώθηκε το 1909 το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου, από το οποίο όμως,

²³⁵ «Ως γνωστόν η πόλις μας είνε μία των μεγαλειτέρων θεσσαλικών πόλεων, δι' ο και η πανήγυρις αυτής τυγχάνει, αν μη πρώτη κατά την κίνησιν και κατανάλωσιν, τουλάχιστον όμως ουδεμιάς κατωτέρα...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 9/8/1908, φ. 717, σ. 1.

²³⁶ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 24/5/1903, φ. 456, σ. 2.

²³⁷ Μετάξι εξαγόταν από τον 18^ο αιώνα σε Τρανσυλβανία, Ρουμανία, Ουγγαρία και Αυστρία. Βλ. Α. Καραθανάσης, «Τρικαλινοί έμποροι στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες (ΙΗ΄ - ΙΘ΄ αι.)», *Τρικαλινά*, τ. 14^ο, Τρίκαλα 1994, σ. 95.

²³⁸ Εφημερίδα «Τρίκαλα», 30/8/1883, φ. 17, σ. 2.

²³⁹ Οι Εβραίοι έλεγχαν μεγάλο μέρος της αγοράς και του εβδομαδιαίου παζαριού. Βλ. Ρ. Monceau, «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1887» (μετάφραση Η.-Ρ. Corrieu), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 36^ο, Λάρισα 1999, σ. 56.

²⁴⁰ Λ. Αρσενίου, «Κοινωνικές ομάδες...», ό. π., σσ. 230-232.

²⁴¹ Εφημερίδα «Θάρρος», 23/10/1909, φ. 134, σ. 1

²⁴² Το 1908 ιδρύθηκε επίσημα, αν και υπάρχουν έγγραφα όπου φαίνεται πως ιδρύθηκε πολύ νωρίτερα. Βλ. *Εμπορικός Σύλλογος Τρικάλων - Ιστορική αναδρομή*, www.estrikala.gr. Επίσης και στον τρικαλινό τύπο αναφέρεται ο Εμπορικός Σύλλογος από το 1903.

«μόνον οι εμπορικοί Σύλλογοι Τρικκάλων και Καρδίτσης υστέρησαν και λάμπουν διά της απουσίας των»²⁴³.

Ο τριτογενής οικονομικός τομέας ήταν πάντοτε εξαρτημένος από τους άλλους δύο, αλλά και από τη γενικότερη κοινωνικοπολιτική κατάσταση. Έτσι, όταν η γεωργική παραγωγή είναι χαμηλή ή η σοδειά καταστρέφεται, παρατηρείται και μείωση της εμπορικής κίνησης²⁴⁴. Μεγάλη στασιμότητα προκάλεσαν, επίσης, ο πόλεμος του 1898, η καταστροφική πλημμύρα του 1907, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο εμπορικός αποκλεισμός των Συμμάχων το 1916 και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Την ανάπτυξη του εμπορίου δυσχέραινε σίγουρα και η έλλειψη οδικού δικτύου και καλής συγκοινωνίας²⁴⁵ μεταξύ πόλης – υπαίθρου – περιφέρειας. Εκτός αυτών, τους εμπόρους επιβάρυναν και φόροι, όπως ο φόρος επιτηδευμάτων, ο φόρος υπέρ του Λιμενικού Ταμείου του Βόλου, «φόρος επαχθής, φόρος κακοβούλου σατανικής συμπαιγνίας»²⁴⁶ και ο φόρος «επί των πωληθησομένων ζώων» στο ετήσιο παζάρι²⁴⁷. Οι Τρικαλινοί εισαγωγείς, τέλος, έπρεπε να καταβάλλουν και τους προβλεπόμενους δασμούς για τα εισαγόμενα εμπορεύματα, πηγαίνοντας μάλιστα στη Λάρισα ή τον Βόλο, αφού στα Τρίκαλα δεν υπήρχε τελωνείο. Το 1911, λοιπόν, υποβλήθηκε αίτημα ίδρυσης τελωνείου, ώστε η υλοποίηση του «να συντελέσει εις την προαγωγήν και διευκόλυνσιν του εμπορίου»²⁴⁸.

Μάστιγα για τους εμπόρους, και για τα κρατικά έσοδα βέβαια, αποτελούσε το λαθρεμπόριο, που ευνοούνταν από το γεγονός ότι τα Τρίκαλα ήταν παραμεθόριος νομός με ελλιπή, όπως υποστηρίζει ο τοπικός τύπος, φύλαξη των συνόρων. Τα πρωτεία σε αυτό κατείχε το λαθρεμπόριο καπνού και σιγαροχάρτου²⁴⁹, ενώ έπονταν

²⁴³ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 5/11/1909, φ. 880, σ. 2.

²⁴⁴ «Και έμποροι και βιομήχανοι και εμπραγγεματίζα και εργάτα παραπονούνται. Και η στασιμότης αυτή είνε αποτέλεσμα της περισυνής καταστροφής της εσοδείας». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 8/3/1903, φ. 445, σ. 2.

²⁴⁵ «...η συγκοινωνία και αι ευκολία ταύτης είνε αι μεγαλύτεραι και κυριώτεραι αρτηρίαί της κινήσεως του εμπορίου...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 25/10/1908, φ. 782, σ. 1.

²⁴⁶ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 21/2/1910, φ. 984, σ. 1. Επρόκειτο για φόρο που πλήρωναν όλοι οι Θεσσαλοί, μεγάλο μέρος των εσόδων, όμως, χρησιμοποιήθηκε για την οδοποιΐα προς το Πήλιο κι όχι για τη διαμόρφωση του λιμανιού. Βλ. «Θάρρος», 7/12/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

²⁴⁷ Εφημερίδα «Θάρρος», 11/9/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

²⁴⁸ «...ζήτημα σπουδαίως μέλλον να εξυτηρητήση το διεξαγόμενον ενταύθα εμπόριον και διευκολύνη τα μέγιστα τας απ' ευθείας συναλλαγάς και προμηθείας εκ των μεγάλων ευρωπαϊκών κέντρων...». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 11/8/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

²⁴⁹ «Εις μεγάλην κλίμακα διενεργείται καθ' όλον τον Νομόν μας το λαθρεμπόριον του καπνού και του σιγαροχάρτου...Η αύξησις του λαθρεμπορίου οφείλεται εις την έλλειψιν στρατιωτών καθ' όλην την οροθετικήν γραμμήν και εις τους σταθμούς των παραμεθωρίων χωρίων...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 18/3/1910, φ. 1007, σ. 2.

το λαθρεμπόριο δερμάτων²⁵⁰ και όπλων²⁵¹. Επιπροσθέτως, τους Τρικαλινούς εμπόρους ταλάνιζαν και οι τοκογλύφοι, που, εκμεταλλευόμενοι τη γενικότερη ένδεια και την απουσία οργανωμένου τραπεζικού συστήματος την περίοδο της απελευθέρωσης, δάνειζαν χρήματα με υψηλό τόκο. Λύση στο ζήτημα των πιστωτικών αναγκών και εξασφάλιση των απαραίτητων κεφαλαίων, με όρους οργανωμένης αγοράς πλέον και όχι τοκογλυφίας, έδωσε η ίδρυση τραπεζικών ιδρυμάτων, παράλληλα με τα τραπεζικά γραφεία και τα τοκιστικά καταστήματα²⁵². Το 1883 ιδρύθηκε στην πόλη υποκατάστημα της Προνομιούχου Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας, που δάνειζε με τόκο 8% και ωφέλησε σε μεγάλο βαθμό το τοπικό εμπόριο²⁵³.

Μεγάλη ώθηση στις εμπορικές συναλλαγές και την τρικαλινή οικονομία γενικότερα έδωσε, ιδίως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα²⁵⁴, η κατασκευή του Θεσσαλικού Σιδηροδρόμου²⁵⁵ και η χάραξη οδικού δικτύου, που κατέστησαν ευκολότερη και την πρόσβαση στο λιμάνι του Βόλου, η διεύρυνση της εγχώριας αγοράς και η διάνοιξη νέων εμπορικών δρόμων, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, καθώς επίσης και η άφιξη μεγάλου αριθμού προσφύγων το 1922, η ενσωμάτωση των οποίων έδωσε τελικά νέα πνοή στην εμπορική δραστηριότητα του τόπου.

ii) Συγκοινωνίες

Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, η οικονομική και διοικητική λειτουργία του στηριζόταν σε ανύπαρκτες ή στοιχειώδεις υποδομές. Το βαρύ δημοσιονομικό φορτίο που απαιτούνταν για την κατασκευή τους κρατούσε την Ελλάδα μακριά από τα έργα ευρωπαϊκών προτύπων. Επιπλέον, ούτε ιδιώτες εκδήλωναν ενδιαφέρον για επενδύσεις στις συγκοινωνίες, καθώς αυτές δεν

²⁵⁰ Καταγγελία για δωροδοκία Τούρκων τελωνειακών υπαλλήλων, προκειμένου να περνούν δέρματα στη Μακεδονία και να πωλούνται ως μακεδονικά με ανώτερη τιμή. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις» 6/7/1902, φ. 412, σ. 4.

²⁵¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 6/7/1908, φ. 697, σ. 2.

²⁵² Τραπεζικά γραφεία είχαν οι Ηλίας Κοέν (1881), Σολομών Μεγήρ και Μωσής και Αβραάμ Λευή (1903), ενώ τοκιστικό κατάστημα οι Κ. Γιαρέντης, Α. Παπαϊωαννίδης και Ν. Αναστασίου (1905). Βλ. Μ. Κλιάφα, *Η επιχειρηματικότητα...*, ό. π., σ. 21.

²⁵³ «Προχθές εγένοντο επισήμως τα εγκαίνια του εν Τρικκάλοις συσταθέντος υποκαταστήματος της Ηπειροθεσσαλικής Τραπέζης, παρουσία των αρχών και της εκλεκτοτέρας ενταύθα κοινωνίας...». Βλ. εφημερίδα «Τρίκκαλα», 28/7/1883, φ. 13, σσ. 2-3.

²⁵⁴ «...από το 1900 και εντεύθεν το εμπόριον, μολονότι στερούμενον των υλικών μέσων και των υλικών ενθαρρύνσεων, ήρχισε να σημειώνη ευοίωνα σημεία προόδου και δράσεως, ν' αναπτύσση τας εργασίας του σημαντικώς και να εφελκύη ως εκ τούτου την εμπιστοσύνην των κεφαλαίων...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 1/11/1908, φ. 783, σ. 1.

²⁵⁵ Το 1908 η Εταιρεία του Θεσσαλικού Σιδηροδρόμου αναλαμβάνει τη δωρεάν μεταφορά παντός εμπορεύματος από οποιονδήποτε σταθμό της γραμμής προς όλα τα λιμάνια του κόσμου και το αντίστροφο. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 18/10/1908, φ. 781, σ. 2.

ήταν ιδιαίτερα κερδοφόρες. Γέφυρες, αμαξιτοί δρόμοι και λιμάνια σε κακή κατάσταση συνθέταν τη γενική εικόνα. Σκοπός των χειρσαίων συγκοινωνιών ήταν η σύνδεση, υποτυπώδης βέβαια, της πόλης με την ύπαιθρο και των ηπειρωτικών περιοχών με τα εμπορικά κέντρα.

Την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, η κρατική μέριμνα για τις συγκοινωνίες μπαίνει σε προτεραιότητα, στο όνομα του εκσυγχρονισμού, αλλά και λόγω της αστικοποίησης και της οικονομικής ανάπτυξης. Στο πλαίσιο αυτό αρχίζει και η προσπάθεια βελτίωσης και επέκτασης του υπάρχοντος θεσσαλικού οδικού δικτύου, ενώ παράλληλα ξεκινούν και οι εργασίες για τη δημιουργία σιδηροδρομικού.

Στα Τρίκαλα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, υπήρχαν ελάχιστοι χωματόστρωτοι ή σκυρόστρωτοι αμαξιτοί δρόμοι και γέφυρες αμφιβόλου κατασκευής, που γίνονταν έρμαιο των συχνών πλημμυρών, καθιστώντας την κυκλοφορία οχημάτων και ανθρώπων όχι μόνο προβληματική²⁵⁶, αλλά και επικίνδυνη²⁵⁷. Οι μεταφορές προϊόντων και ανθρώπων γίνονταν κυρίως με άλογα, μουλάρια και όνους. Συχνά, στην καλύτερη των περιπτώσεων και για πρόσωπα σημαντικά, χρησιμοποιούνταν και άμαξες «εξ εκείνων με τας οποίας οι γεωργοί μεταφέρουσι τα δεμάτια των γεννημάτων από τους αγρούς των εις τα αλώνια»²⁵⁸, όπως συνέβη κατά τη μεταφορά του νεοδιορισθέντα Γυμνασιάρχη Κ. Νεστορίδη και της συζύγου του από το Μεσδάνι στα Τρίκαλα, τον Σεπτέμβριο του 1883.

Ήδη από το 1883 είχε τεθεί το ζήτημα της καλής συγκοινωνιακής σύνδεσης με τη Λάρισα, αφού αυτή η οδός «συντηρούσε το εμπόριο και συνεισέφερε τόσα στο δημόσιο»²⁵⁹. Το οδικό δίκτυο, λοιπόν, άρχισε σταδιακά να επεκτείνεται, προκειμένου να συνδεθεί η πόλη με την υπόλοιπη Θεσσαλία, τη βόρεια και νότια Ελλάδα. Ο απολογισμός της προσπάθειας αυτής το 1892 ήταν 53 χιλιόμετρα που κόστισαν

²⁵⁶ «Ουδεμίαν αναμφιβόλως έχουσιν ιδέαν οι εντός της παλαιάς Ελλάδος οικούντες εις οποίον σημείον διατελεί η συγκοινωνία εν Θεσσαλία, ιδίως εν ώρα χειμῶνος...Λίμναι μεγίστης εκτάσεως...αποκρύπτουσαι τας οδοὺς και τας διόδους...Αλλά μη υπάρχωσι τουλάχιστον γέφυραι επί των ποταμών; Οι κάτοικοι των χωρίων μεταβάλλονται εις υδρόβια ζῶα όταν πρόκειται να διέλθωσι τους ποταμούς ή τους ρύακας...». Βλ. εφημερίδα «*Τρίκαλα*», 12/5/1883, φ. 26, σ. 1.

²⁵⁷ «Προχθές οι μηχανικοί του Σιδηροδρόμου Θεσσαλίας, διερχόμενοι τον Πηνεϊόν, παρ' ολίγον να πνιγώσιν εντός αυτού, άτε ανατραπέντος του πορθμείου, δι' ου ηθέλησαν να διαπεράσωσιν εις την απέναντι όχθην...ανάγκη προσωρινών τουλάχιστον ξυλίνων γεφυρών διά την αποφυγήν των κινδύνων...». Βλ. εφημερίδα «*Τρίκαλα*», 23/5/1889, φ. 4, σ. 3. Συχνά η προβληματική συγκοινωνία απέβαινε μοιραία για τους ντόπιους αλλά και για τους ξένους: «Τρεις δυστυχείς Ιταλοί εργάται μεταβαίνοντες πεζή εις Λάρισσαν επνίγησαν εν τίνι τάφρω πλήρει ύδατος εν τω μέσω δε της δημοσίας οδού...». Βλ. εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 25/2/1885, φ. 58, σ. 2.

²⁵⁸ Γ. Σωτήρης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1974, σ. 54.

²⁵⁹ Εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 11/10/1883, φ. 2, σ. 1.

554.200 δραχμές²⁶⁰. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως για την οδοποιΐα εργάζονταν υποχρεωτικά, βάσει νόμου του 1910, όλοι οι άντρες ηλικίας 18-65 ετών²⁶¹.

Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, εντούτοις, και ενώ έχει αρχίσει από χρόνια να εφαρμόζεται πρόγραμμα οδοποιΐας, οι χερσαίες συγκοινωνίες εξακολουθούν να προκαλούν σωρεία προβλημάτων, αλλά και την αγανάκτηση των πολιτών. Η οδός Τρικάλων – Λάρισα, ζωτικής σημασίας για την οικονομία του νομού, κλείνει συχνά λόγω καιρικών συνθηκών, με αποτέλεσμα να παρακωλύεται η καθημερινή²⁶² σύνδεση με τη γείτονα πόλη και ενδιάμεσο σταθμό για το εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο του Βόλου. Από την άλλη, η συγκοινωνία Τρικάλων – υπαίθρου βρισκόταν σε πολύ χειρότερη κατάσταση, «ελεεινή και αξιοδάκρυτον», που «τα μελανά χρώματα δεν επαρκούσαν για την απεικόνισή της»²⁶³. Οι δρόμοι χρειάζονταν συχνά επισκευαστικά έργα, τα οποία, όμως, δε γίνονταν πάντα «διά σκύρρων», αλλά «δι' ογκολίθων»²⁶⁴, ώστε «δεν εμπορεί κανείς να ονομάση δρόμους δημοσίους τους ήδη υπάρχοντας με την αθλίαν κατάστασιν»²⁶⁵. Επαρχιακοί δρόμοι – κλειδιά για τη σύνδεση των χωριών με την πρωτεύουσα του νομού, περισσότερο την παρεμπόδιζαν, λόγω της προχειρότητας των έργων, αλλά και των ανεπαρκών επισκευών, ιδίως των γεφυρών. Έτσι, ο δρόμος προς την Πύλη, μέσω του οποίου επικοινωνούσε το μεγαλύτερο μέρος της επαρχίας με τα Τρίκαλα, η γέφυρα της Σαρακίνας που συνιστούσε τη μόνη δίοδο για τα χωριά του Ασπροποτάμου και οι γέφυρες του Πηνειού προς τη Λάρισα γίνονταν τακτικά θέμα στον τοπικό τύπο²⁶⁶.

Και εντός της πόλης, όμως, τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα. Πολλές από τις μεγαλύτερες αρτηρίες της, που παρείχαν πρόσβαση στην αγορά και το κέντρο της και συνδέαν τους συνοικισμούς μεταξύ τους αλλά και με την ύπαιθρο, βρίσκονταν στην «πρωτογενή τους κατάσταση», καθιστώντας συγχρόνως τη συγκοινωνία προβληματική.. Πολυσύχναστοι δρόμοι, όπως οι οδοί Βλαχάβα, Αχιλλέως και Μακεδονίας, «κατά το πλείστον ατελείς και γέμουσαι βόθρων», έμεναν

²⁶⁰ R.A.H. Bickford-Smith, ό. π., σ. 115.

²⁶¹ Όσοι δεν ήθελαν να εργαστούν πλήρωναν για κάθε μέρα εργασίας 2,50 δραχμές. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 13/8/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

²⁶² Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα εμφανίζονται οι πρώτες εταιρείες αμαξιτής συγκοινωνίας, πλάι στους παραδοσιακούς αγωγιάτες, με καθημερινά δρομολόγια για τη Λάρισα: «...Αναχωρεί καθ' εκάστην άμαξα εις τας 9 π.μ. και φθάνει εις Λάρισσαν την 5^{ην} μ.μ.». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 18/10/1903, φ. 481, σ. 3.

²⁶³ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 11/3/1910, φ. 1001, σ. 2.

²⁶⁴ «Ο εργολάβος αντί να ρίψη σκύρρα έρριψε αθραύστους λίθους εκ του Πηνειού και αντί να εξυπηρετήσει την συγκοινωνία απεναντίας δυσχεραίνει ταύτην». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 28/5/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

²⁶⁵ Εφημερίδα «Θάρρος», 26/10/1908, αρχείο Θ. Λώλη.

²⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά εφημερίδα «Θάρρος», 13/11/1908 και 4/12/1908, αρχείο Θ. Λώλη.

ανεπισκεύαστες, ενώ εκτελούσαν «επί μήνας ολοκλήρους χρέη οδοστρωτήρος οι διαβάται συντριβόμενοι και υποφέροντες»²⁶⁷.

Παρά τα προβλήματα υποδομής, σημειώνεται πρόοδος στην ποιότητα των μεταφορών με την εμφάνιση των αυτοκινήτων, τα οποία «αυξάνονται και πληθύνονται», αντικαθιστώντας τα κάρρα, και προσδίδουν «μίαν εικόνα πόλεως εκπολιτισθείσης». Η εξέλιξη αυτή, ωστόσο, ανέδειξε για άλλη μια φορά το ζήτημα των δημοτικών δρόμων που δυσκόλευαν τη διέλευση των αυτοκινήτων, καθώς «κατήντησαν μπάρες λιμναζόντων υδάτων και λάσπεως», ενώ «από του είκοσι ένα χρήζονταν επιδιορθώσεως ή επισκευής»²⁶⁸.

Τομή για τις συγκοινωνίες, όχι μόνο των Τρικάλων αλλά και όλης της Θεσσαλίας, αποτέλεσε η κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου²⁶⁹, η οποία οφείλεται στο επιχειρηματικό πνεύμα του Κωνσταντινουπολίτη τραπεζίτη Θ. Μαυρογορδάτου. Θέλοντας το ελληνικό κράτος να επιδείξει τις εκσυγχρονιστικές του δυνατότητες και να συνδεθεί με τους διεθνείς άξονες, αποφάσισε την προώθηση των συγκοινωνιακών υποδομών. Στο πλαίσιο αυτό άρχισαν και οι εργασίες κατασκευής του Σιδηροδρόμου Θεσσαλίας το 1882²⁷⁰, επί πρωθυπουργίας Χ. Τρικούπη. Εκτός από τον εργολάβο Θ. Μαυρογορδάτο, σημαντικό ρόλο στην καλή κατασκευή του δικτύου έπαιξε και ο Ιταλός μηχανικός Evaristo de Chirico, πατέρας του γνωστού ζωγράφου²⁷¹. Επρόκειτο για επιχείρηση «μάλλον εθνική», που σκόπευε στην ανάπτυξη της συγκοινωνίας, «ης άνευ και η γεωργία και η βιομηχανία και το εμπόριον και η διανοητική ανάπτυξις μένουσιν εν στασιμότητι»²⁷².

Η κατασκευή του έργου διενεργήθηκε τμηματικά και ολοκληρώθηκε το 1886, συνδέοντας τον Βόλο με το δυτικό τμήμα της θεσσαλικής πεδιάδας. Το 1884 συνδέθηκαν ο Βόλος με τη Λάρισα²⁷³ και δυο χρόνια αργότερα ολοκληρώθηκε το δίκτυο, συνδέοντας τον Βόλο με την Καρδίτσα, τα Τρίκαλα και την Καλαμπάκα²⁷⁴.

²⁶⁷ Εφημερίδα «Θάρρος», 1/3/1911, φ. 565, σ. 1.

²⁶⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 21/10/1919, φ. 3642, σ. 1.

²⁶⁹ Βλ. αναλυτικά Γ. Μουγογιάννης, «Οι θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι 1884-1984. Οικονομικές και κοινωνικές προσεγγίσεις», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 7^{ος}, Λάρισα 1984, σσ. 97-111.

²⁷⁰ Το σύμπλεγμα των σιδηροδρόμων της Θεσσαλίας περιελάμβανε δύο κύριες γραμμές: τη γραμμή Βόλου-Λάρισας, έκτασης 62 χιλιομέτρων, και τη γραμμή Βελεστίνου-Καλαμπάκας, μήκους 146 ή 147 χιλιομέτρων περίπου. Το συνολικό μήκος των γραμμών ανερχόταν σε 208 ή 210 χλμ. Βλ. εφημερίδα «Αιών», 2/11/1882, φ. 3999, σ. 3.

²⁷¹ «Σιδηρόδρομος Θεσσαλίας», www.sfs.gr.

²⁷² Εφημερίδα «Τρίκαλα», 26/5/1883, φ. 5, σ. 1.

²⁷³ Επρόκειτο για δίκτυο μετρικής γραμμής μήκους 60 χλμ., με διάρκεια ταξιδιού δυόμισι ώρες. Βλ. «Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας», www.ose.gr.

²⁷⁴ «Επερατώθη πρό τινων ημερών η μέχρι Καλαμπάκας σιδηροδρομική γραμμή». Βλ. εφημερίδα «Οι Εργάται», 11/6/1886, φ. 96, σ. 1.

Ως το 1892 στη Θεσσαλία είχαν αποπερατωθεί 204 χιλιόμετρα σιδηροδρομικής γραμμής²⁷⁵. Στη συνέχεια, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η Λάρισα συνδέθηκε με την Αθήνα, με τον Λαρισαϊκό Σιδηρόδρομο, ενώ το 1908 εγκαινιάστηκε η σιδηροδρομική συγκοινωνία Τρικάλων – Αθηνών²⁷⁶.

Δεν έλειψαν, βέβαια, και τα προβλήματα στη λειτουργία του δικτύου, από τη δημιουργία του ως το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε. Τον Αύγουστο του 1883 σημειώθηκε ο πρώτος εκτροχιασμός²⁷⁷, ενώ συχνό φαινόμενο ήταν οι καθυστερήσεις και η διακοπή της λειτουργίας λόγω καιρικών συνθηκών. Επιπλέον, μετά τη σύσταση του Λαρισαϊκού, προέκυψε ζήτημα με την ανταπόκριση των δύο τρένων στο Δεμερλί, αφού συχνά δε γινόταν η «συνάντησίς» τους²⁷⁸.

Αναμφίβολα, το συγκοινωνιακό δίκτυο παρείχε στα Τρίκαλα μεγάλες αναπτυξιακές δυνατότητες σε όλους τους τομείς. Με καθημερινά δρομολόγια προς τις άλλες θεσσαλικές πόλεις και την Αθήνα, επέτρεψε την ευκολότερη μετακίνηση ανθρώπων και προϊόντων και προώθησε την καλύτερη εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών του τόπου. Χωρίς τις χερσαίες συγκοινωνίες η όποια σκέψη για ανάπτυξη του νομού θα ήταν «καθαρά ματαιοπονία»²⁷⁹.

δ) Συντεχνίες, σωματεία και εργατικό κίνημα

Όσον αφορά την επαγγελματική δραστηριότητα που σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα της οικονομίας της εποχής που εξετάζουμε, είναι, σε μεγάλο βαθμό, άρρηκτα συνδεδεμένη με τη συντεχνιακή οργάνωση²⁸⁰. Από τον 16^ο αιώνα το συντεχνιακό σύστημα γνωρίζει ανοδική πορεία, για να κορυφωθεί τον 18^ο, οπότε όλα σχεδόν τα επαγγέλματα αποτελούν μονοπώλιο των συντεχνιών. Κατά την Οθωμανοκρατία, μαρτυρούνται επαγγελματικές ενώσεις σε διάφορες πόλεις, που ήταν κυρίως διοικητικά, εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα, ανάμεσα στις οποίες και τα Τρίκαλα²⁸¹.

²⁷⁵ R.A.H. Bickford-Smith, ό. π., σ. 117.

²⁷⁶ «Από χτες η πόλις μας...κατορθώνει να επικοινωνή απ' ευθείας και τάχιστα μετά των λοιπών της Θεσσαλίας πόλεων και των Αθηνών...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 20/9/1908, φ. 778, σ. 1.

²⁷⁷ «Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας», www.ose.gr.

²⁷⁸ Εφημερίδα «Θάρρος», 21/6/1919, φ. 2676, σ. 2.

²⁷⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 25/10/1908, φ. 782, σ. 1.

²⁸⁰ Εκτός συντεχνιών δραστηριοποιούνται οι πλανόδιοι τεχνίτες και μικροέμποροι (γυρολόγοι) συνθέτοντας τις λεγόμενες «συντροφίες». Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος}-20^{ος} αι.)*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986, σσ. 12-13.

²⁸¹ Ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν οργανωμένες συντεχνίες στην Κων/πολη, στη Σμύρνη, στη Φιλιππούπολη, στο Αργυρόκαστρο, στο Διδυμότειχο, στις Σέρρες, στην Καβάλα, στη Θεσ/νίκη, στα Γιαννιτσία, στη Νάουσα, στην Έδεσσα, στη Βέροια, στην Κοζάνη, στη Σιάτιστα, στην Καστοριά, στα Γιάννενα, στην Πρέβεζα, στην Άρτα, στα Τρίκαλα, στην Ελασσόνα, στη Λάρισα, στον Βόλο, στη

Τα τρικαλινά σινάφια των δύο τελευταίων αιώνων της τουρκικής κατοχής είναι πάμπολλα²⁸², ενώ, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αυτοί οι φορείς επαγγελματικής οργάνωσης αρχίζουν να εξελίσσονται «υπό το βάρος ιδεολογικών και κοινωνικών ρευμάτων που διατρέχουν την οικονομία της αγοράς»²⁸³, για να συγκροτηθούν στις αρχές του επόμενου αιώνα τα πρώτα επαγγελματικά σωματεία. Στη δημιουργία αυτών των νέων συλλογικών μηχανισμών προάσπισης δικαιωμάτων και συμφερόντων, συμβάλλουν οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και ζυμώσεις της περιόδου, με κύριους εκπροσώπους την ένταξη στο ελληνικό κράτος, τον πόλεμο του 1897, τις απαρχές της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης. Επιπλέον, ακολουθώντας την εν σπέρματι ανάπτυξη του ευρωπαϊκού συνδικαλισμού, αρχίζει να αναπτύσσεται και το εργατικό κίνημα.

Τα πρώτα σωματεία που ιδρύθηκαν στα Τρίκαλα «προς περιφρούρησιν των δικαιωμάτων των και προς ανάπτυξιν και πρόοδον του επαγγέλματός των»²⁸⁴ ήταν των κρεοπωλών, των πεδילוποιών (τσαρουχάδων) και των ραπτών το 1902²⁸⁵, ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων το 1903²⁸⁶ και τα σωματεία κουρέων, αμαξηλατών, καφεϋπαλλήλων, ξυλουργών και καπνεργατών στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα²⁸⁷. Λίγο αργότερα συστάθηκε ο Σύλλογος «Αθηνά Εργάνη», στον οποίο μετείχαν από κοινού εργάτες και εργοδότες²⁸⁸.

Στη δημιουργία εργατικού κινήματος και συνδικαλιστικής συνείδησης βοήθησε και η ανάγνωση ευρωπαϊκών και αθηναϊκών εφημερίδων, όπως και η

Λειβαδιά, στο Γαλαξείδι, στην Αθήνα, στην Πάτρα, στην Τρίπολη, στη Σπάρτη, στον Πύργο, στην Κρήτη, στη Χίο, στη Μυτιλήνη. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 11.

²⁸² Αμπατζήδικα, κορδελάδικα, καζαντήδικα, μεταξάδικα, μουμουτζήδικα, μπακάλικα, μασματζήδικα, πανάδικα, ραπτάδικα, ταμπάκικα, τσαρουχάδικα, τακιατζήδικα κ.ά. Βλ. αναλυτικά Φ. Μπαλαμώτη, *ό. π.*, σσ. 11-12.

²⁸³ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα τα κοινωνικά στρώματα των θεσσαλικών πόλεων δέχονται ιδεολογικές και κοινωνικές επιδράσεις από την ευρωπαϊκή βιομηχανική κοινωνία, αλλά και από το στενότερο βαλκανικό περιβάλλον. Σταδιακά, το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο εξελίσσεται. Βλ. Α. Αντωνίου και Μ. Μπρέγιαννη, «Η Θεσσαλία από την αυγή του 20^{ου} αιώνα έως την επιβολή της Μεταξικής δικτατορίας. Πτυχές ιδεολογικών και κοινωνικών συγκρούσεων», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α', *ό. π.*, σ. 29.

²⁸⁴ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 13/12/1908, φ. 789, σ. 2.

²⁸⁵ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 2/3/1902, φ. 394, σ. 3, 9/3/1902, φ. 395, σ.2, 27/4/1902, φ. 402, σ. 2 και 18/5/1902, φ. 405, σ. 3.

²⁸⁶ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 1/3/1903, φ. 444, σ. 2.

²⁸⁷ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 1/3/1908, φ. 697, σ. 1, 8/10/1909, φ. 851, σ. 2 και 26/11/1909, φ. 901, σ. 2.

²⁸⁸ Μ. Κλιάφα, «Το εργατικό κίνημα στα Τρίκαλα (1900-1960)», *Τρικάλινά*, τ. 23^{ος}, Τρίκαλα 2003, σ. 289. Το 1919 υπήρχαν στα Τρίκαλα τα εξής σωματεία και σύλλογοι: Εμπορικός, Παντοπωλών, Καφεζαχαροπλαστών, Πανεργατικός, Εργατών, Αθηνά Εργάνη, Καπνεργατών, Σιγαροποιών, Κρεοπωλών, Λαχανοπωλών, Τυρεμπόρων, Ξενοδόχων, Τυροκόμων, Αμαξοκαρραγωγέων, Κτηνοτρόφων, Κτηματικός, Κουρέων, Ραπτών, Υποδηματοποιών και Φαρμακευτικός. Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 20/6/1919, φ. 2675, σ. 1.

εφημερίδα «Ο Εργάτης» του Βόλου²⁸⁹. Στα καθοριστικής σημασίας βήματα του τρικαλινού εργατικού κινήματος συγκαταλέγονται, επίσης, η ίδρυση του «Εργατικού Συνδέσμου» το 1914 και του Εργατικού Κέντρου το 1920, το οποίο εντάχθηκε στην Πανεργατική Συνομοσπονδία²⁹⁰.

Παράλληλα με τη συγκρότηση σωματείων, οργανώθηκαν και οι πρώτες απεργιακές κινητοποιήσεις. Τον Δεκέμβριο του 1903 απήγγησαν οι σιγαροποιοί «αιτούντες αύξησιν της διδομένης εις αυτούς αντιμισθίας»²⁹¹, αίτημα που μάλλον δεν ικανοποιήθηκε, αφού το 1911 απεργούν και πάλι «επί ημερομισθίω πενιχρώ»²⁹². Από τα πιο δραστήρια σωματεία, με δυναμικές κινητοποιήσεις, οι καπνεργάτες, τον Σεπτέμβριο του 1909 απήγγησαν με επιτυχία για τέσσερις μέρες, ζητώντας την απομάκρυνση του διευθυντή του καπνεργοστασίου για «ανηκούστους πράξεις» και «επί αποπείρα παρά φύσιν ασελγείας» σε βάρος εργατών²⁹³, ενώ τον Μάρτιο του 1911 ξεκίνησαν απεργία διαρκείας, ύστερα από απόρριψη του υπομνήματος τους προς τους καπνεμπόρους για κανονισμό των εργατικών ωρών²⁹⁴.

Ένα θέμα που απασχόλησε για πολλά χρόνια εργοδότες και εργαζομένους ήταν το ζήτημα της Κυριακάτικης αργίας. Για πρώτη φορά τέθηκε επί τάπητος το 1903, σε συζήτηση του Εμπορικού Συλλόγου, προκαλώντας την αντίδραση των Ισραηλιτών, αλλά και πολλών Χριστιανών²⁹⁵. Τον Νοέμβριο του 1909 ψηφίστηκε σχετικό νομοσχέδιο²⁹⁶, ωστόσο, η εφαρμογή του αποδείχτηκε προβληματική²⁹⁷. Το θέμα επιλύθηκε οριστικά με τα εργατικά νομοσχέδια των βενιζελικών κυβερνήσεων των ετών 1911-1915²⁹⁸, που έθεσαν τις βάσεις για την προστασία των εργαζομένων.

²⁸⁹ Στο κουρείο των αδελφών Χαλκιδέως μπορούσαν οι Τρικαλινοί να διαβάσουν αθηναϊκές και ευρωπαϊκές εφημερίδες. Στον «Εργάτη» πρωτοδημοσιεύτηκε στα Ελληνικά το «Κομμουνιστικό Μανιφέστο σε μετάφραση Κ. Χατζόπουλου. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σείφουλλάχ...*, τ. Α', ό. π., σ. 279.

²⁹⁰ Μ. Κλιάφα, ό. π.

²⁹¹ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 6/12/1903, φ. 489, σ. 3.

²⁹² Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 4/3/1911, φ. 1304, σ. 2.

²⁹³ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 18/9/1909, φ. 831, σ. 2 και 19/9/1909, φ. 832, σ. 2. Ο διευθυντής Ευ. Κοτορός αθώωθηκε στο δικαστήριο. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 20/11/1909, φ. 895, σ. 2.

²⁹⁴ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 15/3/1911, φ. 1313, σ. 2.

²⁹⁵ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 5/7/1903, φ. 463, σ. 2.

²⁹⁶ Αρ. 1. Κατά τας Κυριακάς και τας...οριζόμενας εορτασίμους ημέρας απαγορεύεται εις τους εν των Κράτει οπαδούς παντός θρησκευματος πάσα βιομηχανική, βιοτεχνική και εμπορική εργασία. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 13/11/1909, φ. 888, σ. 5.

²⁹⁷ Οι Ισραηλίτες ζήτησαν με ψήφισμα προς τη Νομαρχία να εξαιρεθούν τα καταστήματά τους από τον νόμο της Κυριακής αργίας. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 27/2/1910, φ. 990, σ. 2. Προς αποφυγή παραβάσεων, θεσπίστηκαν πρόστιμα 25-500 δρχ. και κράτηση 3-30 ημερών σε περίπτωση ένδειας. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 17/2/1910, φ. 980, σ. 2.

²⁹⁸ Ψηφίστηκαν οι νόμοι 3934/1911 για τις συνθήκες και ώρες εργασίας, 429/1912 για την προστασία των ευαίσθητων ομάδων (γυναικών και ανηλίκων), 281/1914 για τα σωματεία και 551/1915 για την αποζημίωση εργατικών ατυχημάτων. Επίσης, τον Νοέμβριο του 1911 δημιουργήθηκε τμήμα Εργασίας

Επρόκειτο για την πρώτη ελληνική εργατική και κοινωνική νομοθεσία, με εκσυγχρονιστική οπτική, που ρύθμιζε τις συνθήκες και ώρες εργασίας, καθώς και συνδικαλιστικά ζητήματα, θωρακίζοντας, σε μεγάλο βαθμό, την εργατική τάξη.

Εν κατακλείδι, οι επαγγελματικές οργανώσεις των Τρικαλινών έδωσαν μεγάλη ώθηση στην οικονομική ζωή του τόπου, στηρίζοντας και αναπτύσσοντας την επιχειρηματικότητα, προστατεύοντας και ενισχύοντας τις παραγωγικές τάξεις. Με ενεργό παρουσία και αφουγκραζόμενες τον παλμό της αγοράς, συνέβαλαν καθοριστικά στην επισήμανση και αντιμετώπιση προβλημάτων, όπως επίσης και στη βιωσιμότητα όλων των οικονομικών κλάδων, με απώτερο στόχο την τοπική ευημερία.

1.2.3. Κοινωνική ζωή και πνευματική κίνηση

Η οικονομική κατάσταση ενός τόπου συνιστά μία από τις βασικές παραμέτρους που, αναπόφευκτα, επηρεάζει την κοινωνική και πνευματική ζωή του. Ο οικονομικός παράγοντας προσδιορίζει τη δημογραφική ανάπτυξη, προκαλεί κοινωνικές μεταλλαγές και ανακατατάξεις και καθορίζει, σε μεγάλο βαθμό, την πολιτιστική στάθμη. Η κοινωνική και πνευματική κινητικότητα δέχονται, επίσης, την άμεση επίδραση του διεθνοπολιτικού περιβάλλοντος. Έτσι, στη μικρή Ελλάδα του 1830, που χρεωμένη και εξαρτημένη από ξένες δυνάμεις, προσπαθεί να δημιουργήσει τις στοιχειώδεις υποδομές, ώστε να αποτελεί κράτος, ο εκσυγχρονισμός και η αστικοποίηση τίθενται μεν σε προτεραιότητα, σε καμία περίπτωση, όμως, δε νοείται συμπόρευση με την ανεπτυγμένη Ευρώπη.

Με καθυστέρηση μισού σχεδόν αιώνα, η Θεσσαλία προσπαθεί, μετά την ενσωμάτωσή της στον εθνικό κορμό, να προλάβει τις εξελίξεις και να συμβαδίσει με τους ρυθμούς των κοινωνικών και πολιτιστικών αλλαγών του υπόλοιπου κράτους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αποπειρώνται και τα Τρίκαλα να βγουν από το τέλμα της οθωμανικής κατοχής και να προσαρμοστούν σε ένα νέο κοινωνικό και πολιτιστικό status quo.

Έναν πρώτο δείκτη αυτής της προσπάθειας ενσωμάτωσης συνιστά η πληθυσμιακή εξέλιξη του νομού Τρικάλων και της πρωτεύουσας ειδικότερα.

και Κοινωνικής Πρόνοιας στο Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας. Βλ. Χ. Αγριαντώνη, «Εξαρση και Κρίση. Η οικονομία της περιόδου 1909-1922», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 6^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 109.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Πληθυσμός Ν. Τρικάλων (1881-1920)

Έτος	Επαρχία Τρικάλων	Επαρχία Καλαμπάκας	Σύνολο	Διαφορά %	Δήμος Τρικκαίων	Διαφορά %
1881	37.049	20.750	57.799	-	11.281	-
1889	50.718	20.251	70.969	22,79%	21.622	87,48%
1896	67.451	28.556	96.007	26,64%	30.387	40,54%
1907	61.230	29.318	90.548	-5,69%	25.793	-15,12%
1920	66.741	25.302	92.043	1,65%	21.474	-16,74%

Πηγές:

1) Υπουργείο Εσωτερικών, Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, Αθήνα 1909, τ. Ι, σ. 103 (Επεξεργασία στοιχείων).

2) Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920, τ. ΙΙ, Στατιστικά αποτελέσματα διά την Θεσσαλίαν και Άρταν, Αθήνα 1929, σ. η' (Επεξεργασία στοιχείων).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Οικισμοί με πληθυσμό άνω των 1.000 κατοίκων

	Απογραφή 9/1881	Απογραφή 16/4/1889	Απογραφή 6/10/1896	Απογραφή 27/10/1907	Απογραφή 19/12/1920
Τρίκαλα	5.563	14.820	21.149	17.809	20.194
Καλαμπάκα	1.022	1.939	2.326	2.305	2.837
Καστράκι	1.049	1.194	1.468	1.886	1.514
Ζάρκο	1.585	1.930	1.187	1.358	2.015
Οιχαλία	1.136	1.773	1.454	1.549	2.123
Φαρκαδόνα	-	1.104	1.108	1.335	1.436
Κρανέα	2.444	-	1.185	-	-
Γαρδίκι	1.654	-	2.396	-	-
Καστανέα	1.097	1.175	1.179	1.245	-
Μ. Καλύβια	-	1.310	1.975	1.449	1.713
Πυργετός	1.095	-	-	-	-

Γριζάνο	-	1.194	-	1.051	1.407
Μαλακάσι	-	-	1.277	1.074	-
Περτούλι	-	-	2.046	-	-
Φήκη	-	-	-	1.035	-
Μεγαλοχώρι	-	-	-	-	1.159

Πηγή: Θ. Νημάς, «Η εξέλιξη του πληθυσμού στον Ν. Τρικάλων από την Άλωση της Κων/πολης έως σήμερα», *Τρικαλινά*, τ.31^{ος}, Τρίκαλα 2011, σσ. 89-91.

Οι πληθυσμιακές διακυμάνσεις που απεικονίζονται στον Πίνακα 5 αντικατοπτρίζουν τις περιόδους οικονομικής ανάπτυξης ή ύφεσης, τις οποίες συνόδευε και ανάλογη εισροή ή εκροή πληθυσμού. Η μεγαλύτερη αύξηση σημειώθηκε το 1896, και σε επίπεδο νομού και σε επίπεδο δήμου, ενώ το 1907 νομός και δήμος γνώρισαν πτώση, που την ακολούθησε περίοδος σχετικής στασιμότητας μέχρι το 1920. Τα φαινόμενα μετά το 1896 ερμηνεύονται βάσει του πολέμου του 1897, της μεγάλης θνησιμότητας της περιόδου, λόγω των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης και των ασθενειών²⁹⁹, και του μεταναστευτικού ρεύματος, κυρίως προς την Αμερική και τη Βραζιλία στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, αυτής της «φοβεράς νόσου»³⁰⁰, που δεν κατάφερε να αντισταθμίσει η εγκατάσταση προσφύγων από τη Μακεδονία. Τη στασιμότητα του πληθυσμού μέχρι την απογραφή του 1920 εξηγεί και η επιδημία ισπανικής γρίπης που ενέσκηψε το φθινόπωρο του 1918 και επέφερε μεγάλες ανθρώπινες απώλειες³⁰¹. Όσον αφορά τον πληθυσμό της πόλης, ένας παράγοντας που πρέπει επιπλέον να ληφθεί υπόψη, είναι η μετακίνηση των ορεινών πληθυσμών κατά τη διάρκεια του έτους, αλλά και των νομάδων κτηνοτρόφων, που αποτυπώνεται και στα αποτελέσματα των απογραφών. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 6, στις απογραφές που έγιναν νωρίς το φθινόπωρο, οι ορεινές κοινότητες Κρασιά, Γαρδίκι, Καστανιά, είχαν μεγάλο αριθμό κατοίκων, σε αντίθεση με αυτές που έγιναν άνοιξη και χειμώνα, οπότε οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών βρίσκονταν στην πόλη των Τρικάλων. Οι Σαρακατσάνοι νομάδες κτηνοτρόφοι, τέλος, απογράφονταν όπου βρίσκονταν με τα

²⁹⁹ Στον τοπικό τύπο δημοσιεύονταν κάθε μήνα δελτία θνησιμότητας. Πνευμονία, βρογχοπνευμονία και φυματίωση ήταν από τις κυριότερες αιτίες θανάτου. Βλ. ενδεικτικά εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 3/2/1907, φ. 648, σ. 2.

³⁰⁰ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 8/3/1903, φ. 445, σ. 2. «Το ρεύμα των μεταναστεύσεων εξακολουθεί ραγδαίον και ακατάσχετον...ούτα δε απογυμνούνται η πατρίς ημών...», παρατηρεί η ίδια η εφημερίδα στις 10/3/1907, φ. 650, σ. 1.

³⁰¹ Ενδεικτικά, τον Οκτώβριο του 1918, από τους 286 θανάτους στην πόλη, οι 216 οφείλονταν στη γρίπη και τον Νοέμβριο από τους 154 οι 99. Τον Δεκέμβριο, που η νόσος βρισκόταν σε ύφεση, τα θύματά της ήταν 60. Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 17/11/1918, φ. 2468, σ. 2 και 3/1/1919, φ. 2514, σ. 2.

κοπάδια τους, συνήθως στα ορεινά, καλοκαίρι και φθινόπωρο, αυξάνοντας τον πληθυσμό των ντόπιων, όπως για παράδειγμα συνέβη με το Περτούλι το 1896³⁰².

Η τρικαλινή κοινωνία ήταν πολυεθνική: Έλληνες, Τούρκοι, Εβραίοι, Άραβες, Αλβανοί και Τσιγγάνοι ζούσαν σε χωριστούς μαχαλάδες, συνθέτοντας ένα γλωσσικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό μωσαϊκό. Το στοιχείο που υπερτερούσε πάντοτε αριθμητικά ήταν το ελληνικό³⁰³, με το τούρκικο και εβραϊκό να έπονται. Επικρατούσα γλώσσα ήταν η Ελληνική και θρησκεία η Ορθόδοξη Χριστιανική³⁰⁴.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ηλικία κατοίκων Δήμου Τρικκαίων

Απογραφή 1907		Απογραφή 1920
Ηλικίες	Ποσοστό επί % του συνόλου	Ποσοστό επί % του συνόλου
0-14	35,64	28,65
15-39	43,91	48,47
40-64	19,03	18,52
65-	1,42	4,66

Πηγή: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Γενική απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1929, σ. ιθ'.

Επρόκειτο, επίσης, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 7, για μια κοινωνία νέων – με τα σημερινά δεδομένα – ανθρώπων. Και το 1907 και το 1920, το μεγαλύτερο ποσοστό των Τρικαλινών άνηκε στην ηλικιακή ομάδα 15-39, με την ομάδα 0-14 να ακολουθεί. Αντίθετα, το ποσοστό των 65 ετών και άνω είναι πολύ μικρό. Το προσδόκιμο όριο ηλικίας, βέβαια, δεν ήταν το ίδιο με το σημερινό, αν ληφθούν υπόψη οι όροι διαβίωσης και η ποιότητα ζωής.

³⁰² Στο Περτούλι οργανώνεται κάθε χρόνο από το 1980 το Πανελλήνιο Αντάμωμα των Σαρακατσαναίων.

³⁰³ Το 1881 ο μουσουλμανικός πληθυσμός, κυρίως Τούρκοι, ήταν μόλις το 2,4% του συνολικού, όταν στον Τύρναβο άγγιζε το 30%, στη Λάρισα το 24,7%, στα Φάρσαλα και τον Δομοκό το 23,8% και στον Αλμυρό το 11,8%. Βλ. Δ. Γούσιος, «Η σύγχρονη Θεσσαλία», στο συλλογικό έργο «Θεσσαλία», τ. Α', ό. π., σ. 16.

³⁰⁴ Σύμφωνα με την απογραφή του 1907, στην επαρχία Τρικάλων 27 μιλούσαν την Αλβανική, 312 την Κουτσοβλαχική και 129 την Τουρκική. Εκτός από τους Χριστιανούς, 263 πρέσβευαν τη Μουσουλμανική θρησκεία και 555 την Ιουδαϊκή. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 23/10/1909, φ. 134, σ. 1. Το 1920, οι Μουσουλμάνοι ήταν 1291 και οι Ισραηλίτες 417. Όσον αφορά τη γλώσσα, 32 μιλούσαν την Αλβανική, 3.457 την Κουτσοβλαχική, 18 τη Βουλγαρική, 242 την Ισπανική και 615 την Τουρκική. Βλ. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920*, ό. π., σσ. 214-216.

Τους Έλληνες εκπροσωπούσαν Καραγκούνηδες, Βλάχοι και Σαρακατσάνοι, που συνυπήρχαν για αιώνες στον νομό.

Καραγκούνηδες

Ζούσαν κυρίως στις πεδινές περιοχές, ασχολούμενοι με τη γεωργία. Είχαν τα δικά τους ήθη και έθιμα και έδιναν μεγάλη σημασία στη λαϊκή τους παράδοση. Θεωρούνται απόγονοι των αρχαίων Θεσσαλών πενεστών³⁰⁵ και εργάζονταν ως ακτήμονες καλλιεργητές στα χωράφια μεγαλογαιοκτημόνων, ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε και ξεσηκώθηκαν κατά του καθεστώτος δουλοπαροικίας.

Βλάχοι

Η παρουσία τους στη Θεσσαλία χρονολογείται από τους μεσαιωνικούς χρόνους και για πρώτη φορά αναφέρονται στις βυζαντινές πηγές τον 11^ο αιώνα³⁰⁶. Από τις αρχές του 12^{ου} αιώνα, λόγω της πληθυσμιακής δύναμής τους, η Θεσσαλία αποκαλείται στις πηγές και «Μεγάλη Βλαχία»³⁰⁷. Ως προς την καταγωγή τους, έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες, με επικρατέστερη αυτή που υποστηρίζει πως οι Βλάχοι ήταν Έλληνες αυτόχθονες, που εκλατινίστηκαν υπηρετώντας στις ρωμαϊκές λεγεώνες³⁰⁸. Παρά την έντονη ρουμανική προπαγάνδα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, πήραν μέρος στους απελευθερωτικούς αγώνες εναντίον των Τούρκων με ισχυρό εθνικό φρόνημα, δείχνοντας ότι «δεν ανήκουσιν εις έτερον έθνος, αλλ' εις το ημέτερον, όπως οι εν Μικρά Ασία ομοεθνείς οι ομιλούντες την Τουρκικήν και οι εν Ηπείρω οι ομιλούντες την Αλβανικήν», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μητροπολίτης Λαρίσης Νεόφυτος το 1880³⁰⁹.

Ζούσαν στα ορεινά, ιδίως στην Πίνδο, στα γνωστά βλαχοχώρια του Ασπροποτάμου, Κρανιά, Γαρδίκι, Καστανιά, Βενδίστα, διαχειμάζαν, όμως, στα Τρίκαλα. Ανέπτυξαν αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα, ασχολούμενοι βασικά με την κτηνοτροφία, αλλά και το εμπόριο μάλλινων υφασμάτων και γαλακτοκομικών, ελέγχοντας το σταυροδρόμι Ελλάδας – Ευρώπης, γεγονός που ευνόησε και επιτάχυνε την αστικοποίησή τους.

³⁰⁵ *Εγκυκλοπαίδεια Δομή*, τ. 13^{ος}, σ. 354.

³⁰⁶ Ο Κεκαυμένος στο «Στρατηγικόν» του, που γράφτηκε ανάμεσα στα 1075 και 1078, δίνει πλήρη περιγραφή των Βλάχων της Θεσσαλίας. Βλ. Γ. Σούλης, «Η Θεσσαλική Βλαχία» (μετάφραση Ν. Ντεσλή), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 15^{ος}, Λάρισα 1989, σ. 13.

³⁰⁷ R. Lawless, «Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Οθωμανοκρατία», *Τρικάλινα*, τ. 1^{ος}, Τρίκαλα 1981 (ανατύπωση 1996), σ. 31.

³⁰⁸ Άλλες θεωρίες προβέβουν πως οι Βλάχοι ήταν Αρωμόνοι από τη Δακία ή Ρωμαίοι άποικοι. Βλ. Η. Κωστόπουλος, «Οι Βλάχοι...», ό. π., σ. 98.

³⁰⁹ Από επιστολή του Λαρίσης Νεόφυτου προς τον Τρίκκης Μελέτιο, 19/1/1880, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών και Χ. Μπαμπούνης, «Έρευνα στο Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 13^{ος}, 1980, σ. 431.

Σαρακατσάνοι

Ήταν νομάδες κτηνοτρόφοι, με καταγωγή πιθανόν από την περιοχή των Αγράφων, οι οποίοι ζούσαν σε κλειστές κοινότητες, οργανωμένες με τα χαρακτηριστικά της πατριάς³¹⁰. Μετακινούνταν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, οπότε αφομοιώθηκαν από την ελληνική κοινωνία. Πολλοί Σαρακατσάνοι ζούσαν εποχικά στους βοσκότοπους των Τρικάλων.

Μουσουλμάνοι

Οι Τούρκοι των Τρικάλων, και της Θεσσαλίας γενικότερα, ονομάζονταν Κονιάροι από τον τόπο καταγωγής τους, το Ικόνιο. Ο πολυάριθμος, αρχικά, πληθυσμός τους με τα χρόνια αραίωνε «διά τε το νοσώδες του κλίματος και την διηνεκή στρατολογία και προπάντων εκ των επανειλημμένων επιδημιών της πανώλους», αναφέρει ο Ν. Γεωργιάδης³¹¹. Ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία και ζούσαν σύμφωνα με τα δικά τους ήθη και έθιμα.

Ήταν «λαός θρησκευτικός, τα μάλα προσέχων περί την εξάσκησιν όλων των υπό της θρησκείας αυτού επιβαλλομένων υποχρεώσεων», γεγονός που σέβονταν οι Τρικαλινοί, αναγνωρίζοντας τη σημασία που είχαν για τους αλλόθρησκους συμπολίτες τους οι μεγάλες θρησκευτικές γιορτές τους³¹². Οι ελληνικές αρχές τιμούσαν, επίσης, με την παρουσία τους και εθνικές επετείους των Τούρκων, όπως την ανάρρηση στον θρόνο του Σουλτάνου³¹³.

Στη μακραίωνη συνύπαρξή τους, Τούρκοι και Έλληνες ζούσαν χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, αφού και οι μιν και οι δε πατρίδα τους είχαν τα Τρίκαλα³¹⁴. Η ισορροπία αυτή διαταράχτηκε το 1881, όταν άλλαξε άρδην το πολιτικό και καθεστωτικό καταρχάς σκηνικό. Η πόλη, όπως και όλη η Θεσσαλία, απελευθερώθηκε και οι απόγονοι των Τούρκων αποικιστών κλήθηκαν να αποφασίσουν το μέλλον τους: παραμονή με ελληνική υπηκοότητα ή επιστροφή στα προγονικά εδάφη. Βέβαια, η φυγή των Τούρκων από τη Θεσσαλία είχε αρχίσει πριν το 1881, λαμβάνοντας

³¹⁰ Οι αρχαιολογικές αυτές ομάδες ονομάζονταν τσελιγκάτα, καθένα από τα οποία είχε δικό του αρχηγό, τον τσέλιγκα. Διατηρούσαν ιδιότυπα χαρακτηριστικά συλλογικής ζωής και λειτουργούσαν σε πολύ κλειστά πλαίσια. Βλ. *Εγκυκλοπαίδεια Δομή*, τ. 26^{ος}, σ. 247.

³¹¹ Τα εκτεταμένα τουρκικά νεκροταφεία της Θεσσαλίας πάντοτε προκαλούσαν την περιέργεια των ξένων περιηγητών. Βλ. Ε. Αλλαμανή, «Θεσσαλία...», ό. π., σ. 398.

³¹² Εφημερίδα «*Τρίκαλα*», 28/7/1883, φ. 13, σ. 1.

³¹³ Εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 26/8/1887, φ. 128, σ. 3.

³¹⁴ Ενδεικτικό των καλών σχέσεων είναι και το γεγονός ότι, μισό αιώνα πριν την απελευθέρωση, το 1842, ο επίσκοπος Ιωσήφ και οι κάτοικοι της πόλης, συνέταξαν επιστολή προς τον Πατριάρχη με στόχο την αποκατάσταση μιας αδικίας σε βάρος του Χασάν πασά εφέντη, διοικητή των Τρικάλων. Βλ. Β. Σπανός, «Μια επιστολή Τρικαλινών προς τον Πατριάρχη υπέρ του διοικητή της περιοχής τους (1842)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 32^{ος}, Λάρισα 1997, σσ. 177-178.

μεγάλες διαστάσεις την περίοδο 1878-1881. Η Συνθήκη της προσάρτησης έδινε στους Τούρκους το δικαίωμα να ζήσουν στην Ελλάδα και να διατηρήσουν την περιουσία τους, αλλά η φυγή τους συνεχίστηκε³¹⁵. Οι περισσότεροι Τούρκοι της Θεσσαλίας ωστόσο, την εγκατέλειψαν μετά τον πόλεμο του 1897³¹⁶. Η αναχώρηση των Οθωμανών μετά την απελευθέρωση προκάλεσε λύπη στους Τρικαλινούς, αλλά και απορία, εφόσον «το Ελληνικόν Έθνος, συνεπές προς τους ελευθέρους αυτού θεσμούς, παρέσχεν αυτοίς πάσαν προστασίαν»³¹⁷. Δεν έλειψαν, βέβαια, και καταδικαστέες πράξεις εκείνη την περίοδο, όπως οι καταστροφές στα οθωμανικά νεκροταφεία, με δράστες όχι πολίτες, αλλά στρατιώτες, που προκάλεσαν την αγανάκτηση των Τρικαλινών³¹⁸.

Το τουρκικό στοιχείο ενισχύθηκε την πρώτη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα με αρκετούς λιποτάκτες, που ζητούσαν άσυλο από τις ελληνικές αρχές. Ο Δήμος και η Νομαρχία ανταποκρίνονταν στο αίτημα, φροντίζοντας τη διατροφή τους μέχρι την εξεύρεση εργασίας³¹⁹. Όσοι Τούρκοι ζούσαν στα Τρίκαλα, τα εγκατέλειψαν μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923, καθώς η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών ήταν ένας από τους όρους της.

Στην πόλη και τα χωριά γύρω από αυτήν ήταν εγκατεστημένοι και Αλβανοί, που εργάζονταν κυρίως ως βοσκοί και ως εποχικοί εργάτες κατά τη διάρκεια του θερισμού. Πριν την προσάρτηση, σε Αλβανούς ατάκτους είχε ανατεθεί η φύλαξη των συνόρων, οι σχέσεις μαζί τους, όμως, δεν ήταν καλές, καθώς αυτοί επιδίδονταν συχνά σε ληστρικές επιδρομές, τρομοκρατώντας τους κατοίκους της υπαίθρου.

Τσιγγάνοι – Γύφτοι

Την πολύχρωμη και πολύβηη κοινωνική παλέτα συμπλήρωναν λίγοι Τσιγγάνοι, νομάδες εποχικοί εργάτες στα χωράφια ή γυρολόγοι μικροπωλητές, που ζούσαν σε κλειστές κοινότητες, με τη δική τους ιδιαίτερη κουλτούρα, και λίγες

³¹⁵ «...ολίγοι δεν δύναται να μείνωσιν, αφού οι πολλοί απήλθον», αναφέρει χαρακτηριστικά η εφημερίδα «*Φάρος του Ολύμπου*», 22/3/1884, φ. 1182, σ. 3.

³¹⁶ Ο αριθμός των Τούρκων απογραφέντων το 1907 (2.795) αντιπροσωπεύει λιγότερο από το 1% του συνολικού πληθυσμού της Θεσσαλίας. Βλ. M. Sivignon, «*Spatial Differentiation in Thessaly (1881-1914)*», 1^ο *Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, ό. π., σ. 733.

³¹⁷ «Μετά θλίψεως βλέπομεν την αναχώρησιν των μέχρι τούδε συμπολιτών ημών Οθωμανών, οίτινες...εγκαταλείπουσιν την πατρώαν γην...Αλλά διατί αναχωρούσιν; Απήλαυσαν δε πάντοτε ιδίων περιποιήσεων παρά ταις δημοσίαις αρχάς, και ενίοτε μάλιστα μέχρι σκανδάλου». Βλ. εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 26/5/1884, φ. 27, σ. 1.

³¹⁸ «...στρατιώται τίνες του πεζικού, νεοσύλλεκτοι ευτυχώς, ασημονούσιν επί των νεκροταφείων των συμπολιτών ημών Οθωμανών. Ιεροσυλία αύτη κατηγγέλη τοις αρμοδίοις προθυμοποιηθείσιν εν τω άμα να λάβωσιν αυστηρότατα μέτρα κατά των παρεκτραπέντων οπλιτών». Βλ. εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 14/1/1884, φ. 8, σ. 4.

³¹⁹ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 1/10/1909, φ. 844, σ. 2.

οικογένειες Γύφτων στη συνοικία Γύφτικα, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν οργανοπαίκτες³²⁰. Εκτός από αυτούς, υπήρχαν και άλλοι που εγκαθίσταντο για μικρό χρονικό διάστημα σε σκηνές στις όχθες του ποταμού³²¹ και αλλού και στη συνέχεια αναχωρούσαν για άλλα μέρη. Αυτό το γεγονός, όπως και η παρουσία των δύο αυτών νομαδικών πληθυσμιακών ομάδων γενικότερα, που πολλές φορές συγγέονταν και ταυτίζονταν, προκαλούσαν συχνά απαξιωτικά και χλευαστικά σχόλια μερίδας της τρικαλινής κοινωνίας και του τύπου³²².

Σημαντικό τμήμα της κοινωνίας, με πολυσχιδή δραστηριότητα και συμβολή σε όλους τους τομείς της ζωής της πόλης αποτελούσαν οι Εβραίοι.

Η Εβραϊκή κοινότητα

Η παρουσία των Εβραίων στην Ελλάδα είναι μακραίωνη και χρονολογείται από τον 3^ο αιώνα π.Χ., από επιγραφές και επιτύμβιες πλάκες. Ο εβραϊκός αυτός πληθυσμός αυξήθηκε κατά τη Ρωμαϊκή εποχή και, γνωστός με την ονομασία Ρωμανιώτες, αποτέλεσε τη βάση των εβραϊκών εστιών των βυζαντινών χρόνων³²³. Σε πηγές της βυζαντινής περιόδου αναφέρεται και η παρουσία Εβραίων στα Τρίκαλα³²⁴. Πρόκειται για μια από τις παλιότερες κοινότητες στην Κεντρική Ελλάδα και η δεύτερη στη Θεσσαλία, από άποψη σημασίας και αριθμητικής δύναμης, σύμφωνα με την απογραφή του 1881³²⁵. Ο πληθυσμός της ενισχύθηκε σημαντικά με την εγκατάσταση Εβραίων Σεφαραδίμ από την Ιβηρική Χερσόνησο το 1492, Εβραίων από τη Σικελία και Εβραίων που έφεραν οι Τούρκοι από την εκστρατεία τους στην

³²⁰ Ν. Κατσόγιαννος, *Τα Τρίκαλα και οι συνοικισμοί τους...*, ό. π., σ. 223.

³²¹ Αυτοί ήταν από τα πρώτα θύματα της μεγάλης πλημμύρας του 1907, καθώς τότε έστηναν τα τσαντήρια τους κοντά στις όχθες του ποταμού Ληθαίου, κι έτσι πρώτοι δέχτηκαν την ορμή των νερών του ποταμού. Βλ. Ε. Γουγουλάκη, *Περίπατος στα Τρίκαλα τους χθες και...του σήμερα*, Κόσμος Πρες, Τρίκαλα 1985, σσ. 146-147.

³²² «...Παρακαλούμεν τους αρμοδίους ν' απομακρύνωσι τους κυρίους γύφτους εκτός θέσεως εν η εγκατεστάθησαν με όλας αυτών τας βρωμεράς σκηνάς και με τα παντοίου είδους ακάθαρτα ζώα των...». Βλ. εφημερίδα «*Τρίκαλα*», 6/6/1883, φ. 7, σ. 2.

³²³ Η πρώτη μαρτυρία είναι μια επιγραφή του 300-250 π. Χ. από την Αττική. Βλ. «*Οι Εβραίοι της Ελλάδας*», www.jewishmuseum.gr. Από τον προφήτη Ζαχαρία (749-747 π. Χ.) αντλούμε, τον 8^ο π. Χ. αιώνα, την παλιότερη πληροφορία πως «οι Ιουδαίοι είχαν οδηγηθεί σαν δούλοι στην Ελλάδα», χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται πότε ακριβώς συνέβη αυτό. Στο βιβλίο των Μακκαβαίων περιλαμβάνεται κατάλογος με τις Εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα, στον οποίο αναφέρεται και η Θεσσαλία. Στον 3^ο π. Χ. αιώνα, τέλος, ανάγονται και οι εβραϊκές επιτύμβιες στήλες που βρέθηκαν στη Δημητριάδα. Βλ. Κ. Λιάπης, «Οι Εβραίοι στη Θεσσαλομαγνησία», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 4^ο, Λάρισα 2001, σ. 165.

³²⁴ Το 1173 μ. Χ., ο Ραββίνος Βενιαμίν από την Τουδέλα της Ισπανίας, που ταξίδεψε στην Ελλάδα για να διαπιστώσει τον αριθμό των Ελλήνων Εβραίων, αναφέρει στο «Οδοιπορικό» του ότι συνάντησε Εβραίους στην Κέρκυρα, στην Πάτρα, στη Ναύπακτο, στην Κόρινθο, στη Θήβα, στη Χαλκίδα, στη Θεσσαλονίκη, στη Δράμα, στην Άρτα, στον Αλμυρό, στις Πλαταιές, στη Λάρισα και στα Τρίκαλα. Βλ. «*Η Εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδας*», <http://nylou.com>.

³²⁵ Η πιο σημαντική κοινότητα ήταν στη Λάρισα, με 68% του συνολικού πληθυσμού της Θεσσαλίας, ακολουθούσε η κοινότητα των Τρικάλων με 20% και του Βόλου με 12%. Βλ. περιοδικό «*Χρονικά*», τεύχος 98, Δεκέμβριος 1987 - Ιανουάριος 1988, σ. 6.

Ουγγαρία το 1545. Αργότερα εγκαταστάθηκαν και Ασκεναζίμ από τη βόρεια και ανατολική Ευρώπη³²⁶. Το 1873 η κοινότητα αριθμούσε 400 μέλη, η απογραφή του 1907 κατέγραψε 110 οικογένειες³²⁷, ενώ το 1920 απογράφηκαν 416 Ισραηλίτες³²⁸.

Όσον αφορά την επαγγελματική τους ζωή, από τον 16^ο αιώνα και μετά, οι Εβραίοι των Τρικάλων ασχολούνται με την παραγωγή μάλλινων, βαμβακερών, μεταξωτών και λινών υφασμάτων, με τη βαφική τέχνη, ενώ για χρόνια διατηρούσαν το μονοπώλιο κρασιού. Αργότερα, ασχολήθηκαν κυρίως με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, ελέγχοντας μεγάλο τμήμα της αγοράς. Πολλοί από αυτούς αναδείχθηκαν σε σημαντικούς οικονομικούς παράγοντες της πόλης³²⁹.

Οι Τρικαλινοί Εβραίοι κατοικούσαν στη συνοικία Γιουκδή³³⁰, με θρησκευτικό κέντρο τη Συναγωγή τους, τηρώντας τα ήθη και έθιμά τους. Η κοινότητά τους είχε δραστήριους και φιλοπρόόδους προέδρους, όπως ο Ι. Σίδης³³¹ και ο Ι. Γιακουέλ³³², και αντιμετωπιζόταν με συμπάθεια, σε γενικές γραμμές, αν και δεν έλειπαν και οι προκαταλήψεις σε βάρος της³³³ και κάποιες αντισημιτικές συμπεριφορές³³⁴, που όμως αποτελούσαν εξαίρεση και όχι τον κανόνα. Εκτός από την κοινότητά τους, αξιόλογη δράση ανέπτυξε και η Αδελφότητα «Ισδρά Μπεςαρόθ», που ιδρύθηκε από την Ισραηλιτική νεολαία το 1902³³⁵, ενώ το 1917 οι Τρικαλινοί Εβραίοι απέκτησαν τη δική τους έντυπη φωνή, το περιοδικό «Ισραήλ»³³⁶.

Αξιοσημείωτα είναι το κοινωνικό έργο και η φιλανθρωπική δράση των Εβραίων, που δεν περιορίζονταν στον χώρο της κοινότητας τους, αλλά αφορούσαν σημαντικούς τομείς της ζωής της πόλης και ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες.

³²⁶ Ι. Βενουζίου, «Ισραηλιτική κοινότητα Τρικάλων», *Τρικαλινό Ημερολόγιο 2002-2003*, σ. 337 και Ρ. Φρεζής, «Οι Ισραηλιτικές κοινότητες της Θεσσαλίας», *Αρχειό Θεσσαλικών Μελετών*, τ. 14^{ος}, Βόλος 2005, σ. 283.

³²⁷ Ι. Βενουζίου, ό. π.

³²⁸ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920*, ό. π., σ. 232.

³²⁹ Ο τραπεζίτης Η. Κοέν, γνωστός και για τις δωρεές του, ήταν ο πιο πλούσιος Τρικαλινός το 1883, με περιουσία 40.000-50.000 οθωμανικές λίρες. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Η επιχειρηματικότητα...*, ό. π., σ. 18.

³³⁰ «Είχαμε μεγάλη συνοικία, στ' ανατολικά Τρίκαλα με μεγάλες φαμίλιες τους Κοέν, που τους λέγανε και Λιάχους, άρχοντες και τραπεζίτες και πάμπλουτους, τους Λεβή, τους Σαμπεθάι, τους Καμπελή, τους Μορδοχάι κι άλλους. Είχαν τη Χάβρα τους, το νεκροταφείο τους και τη μισή αγορά δική τους». Βλ. Ν. Παππάς, *ο Πρωτότοκος*, Καρανάσης, Αθήνα 1983, σ. 91.

³³¹ Εφημερίδα «*Φάρος του Ολύμπου*», 19/9/1884, φ. 1201, σ. 3.

³³² Εφημερίδα «*Θάρρος*», 10/3/1918, φ. 2235, σ. 1.

³³³ «...περί του στίγματος το οποίον η ιστορία των αιώνων ενεκόλαψεν εις την εβραϊκήν φυλήν...ότι πίνωσι Χριστιανικόν αίμα...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 17/3/1907, φ. 651, σσ. 1-2.

³³⁴ Τον Απρίλιο του 1902 ο δικηγόρος Ιησούς Σαμουηλίδης κατηγορήσε την εφημερίδα «*Τρίκη*» για «αντισημιτική εκστρατεία». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 27/4/1902, φ. 402, σ. 3.

³³⁵ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 21/9/1902, φ. 423, σ. 2.

³³⁶ «Ο «*Ισραήλ*» θα είναι το μόνον εν τη Ελληνική Ισραηλιτικόν όργανον, θ' ασχολήται ιδίως με εθνικά ζητήματα, τα οποία απασχολούν σήμερον ου μόνον τον εβραϊκόν κόσμον αλλά και πάντα φιλελεύθερον άνθρωπον». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 28/10/1917, φ. 2097, σ. 2.

Ενίσχυσαν με δωρεές τον Γυμναστικό Σύλλογο της πόλης³³⁷, την ίδρυση νοσοκομείου³³⁸, την προικοδότηση «απόρων νεανίδων»³³⁹, τους πρόσφυγες³⁴⁰ και τους φυλακισμένους³⁴¹. Συχνά η κοινωφελής δράση τους ξεπερνούσε τα όρια της πόλης των Τρικάλων, μέσω ερασιτεχνικών θεατρικών παραστάσεων κυρίως, τα έσοδα των οποίων διετίθεντο υπέρ αναξιοπαθόντων, όπως τα θύματα της πυρκαγιάς στη Θεσσαλονίκη το 1917³⁴² και οι Εβραίοι – θύματα του πολέμου της Παλαιστίνης το 1918³⁴³.

Πιστοί στις παραδόσεις τους και ιδιαίτερα ευσεβείς, γιόρταζαν με μεγαλοπρέπεια τις θρησκευτικές γιορτές τους³⁴⁴ και την εθνική τους επέτειο³⁴⁵, τελώντας δοξολογία στη Συναγωγή, παραθέτοντας δεξιώσεις και οργανώνοντας λαμπαδηφορίες, στοιχεία ενδεικτικά της οικονομικής ακμής τους. Σε όλες τις εκδηλώσεις τους παρίσταντο και οι αρχές του τόπου, καθώς και πολλοί πολίτες εκτός κοινότητας.

Μεγάλη σημασία έδιναν, τέλος, στην εκπαίδευση, οργανώνοντας διαλέξεις με στόχο την ευαισθητοποίηση των γονέων επί του θέματος³⁴⁶ και προτείνοντας την ίδρυση Εβραϊκού σχολείου το 1884, «εν ώ τα τέκνα των Ισραηλιτών θα εκμανθάνωσι την ισπανοεβραϊκήν και την ελληνικήν»³⁴⁷. Το σχολείο αυτό χτίστηκε με συγχρηματοδότηση Εβραϊκής κοινότητας και Δήμου Τρικκαίων και εγκαινιάστηκε

³³⁷ Ο τραπεζίτης Η. Κοέν δώρισε 500 δρχ. στον Γυμναστικό Σύλλογο. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 12/1/1902, φ. 387, σ. 3.

³³⁸ Οι γιοι του Η. Κοέν, Γιαχιέλ και Χαΐμ, διέθεσαν 10.000 δρχ. για τη σύσταση Πολιτικού Νοσοκομείου, «εκπληρούντες τελευταίαν προφορικήν θέλησιν του μακαρίτου πατρός των». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 28/10/1921, φ. 3507, σ. 2.

³³⁹ Προικοδότηση 9 χριστιανών και 6 ισραηλιτισσών, κάθε χρόνο, με ποσό 500 δρχ. για καθεμιά, ύστερα από κλήρωση, σύμφωνα με τους όρους του Μεγερείου κληροδοτήματος. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 25/3/1919, φ. 2592, σ. 2.

³⁴⁰ Δωρεά ειδών του καταστήματος των αδερφών Λευή στους πρόσφυγες «χάριν των εορτών του Πάσχα». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 5/4/1908, φ. 702, σ. 2.

³⁴¹ Ο «γενναιόδωρος και μεγαλόψυχος» κ. Μεγίρ, τραπεζίτης, πρόσφερε 10 αρνιά, εν όψει Πάσχα, στους φυλακισμένους. Το ίδιο είχε κάνει και στο παρελθόν. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 10/4/1911, φ. 1334, σ. 2. Οι φυλακισμένοι των Τρικάλων, εξάλλου, ήταν σε πολύ κακή κατάσταση. Ο υπουργός διακαιοσύνης Τοπάλης, αναφερόμενος σε αυτές το 1902, σχολίασε ότι είναι «αι ελεεινότεραι και αθλιέστεραι φυλακαί του Κράτους». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», φ. 407, σ. 2.

³⁴² Εφημερίδα «Θάρρος», 8/9/1917, φ. 2048, σ. 2.

³⁴³ Εφημερίδα «Θάρρος», 3/5/1918, φ. 2275, σ. 2.

³⁴⁴ Πρωτοχρονιά, Πάσχα, Σάββατο των Σαββάτων, Σκηνοπηγία, τελετή της Εσθήρ. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 30/9/1910, φ. 1172, σ. 2., 7/10/1910, φ. 1178, σ. 2 και 19/2/1912, φ. 1621, σ. 3.

³⁴⁵ Πρόκειται για την επέτειο της διακήρυξης της Αγγλίας για δημιουργία Εβραϊκού κράτους (1917) και της απόφασης της διάσκεψης στο Σαν Ρέμο για ίδρυση κράτους στην Παλαιστίνη. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 22/10/1918, φ. 2443, σ. 2. και 8/5/1920, φ. 2988, σ. 1.

³⁴⁶ «Ο κ. Ιάκωβος Σίδης, προϊστάμενος της Ισραηλιτικής κοινότητας, απήγγειλε λίαν κατάλληλον λόγον, δι' ου προέτρεψε τους συμπολίτας του όπως φροντίσωσι διά την εκπαίδευσιν των τέκνων τους, και την απόρριψη πολλών προλήψεων...». Βλ. εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 19/9/1884, φ. 1201, σ. 3.

³⁴⁷ Εφημερίδα «Ακρόπολις», 10/6/1884, φ. 793, σ. 4.

στις 16/10/1911, αποτελώντας «το μόνον εν Ελλάδι σχολείον Ισραηλιτικής κοινότητας»³⁴⁸.

Πρόσφυγες και μετανάστες

Σημαντικός παράγοντας για τη δύναμη του πληθυσμού και τις κοινωνικές ανακατατάξεις ήταν το μεταναστευτικό και προσφυγικό κύμα στις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Ηπειρώτες και Μακεδόνες εγκαθίστανται στα Τρίκαλα, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, για επαγγελματικούς κυρίως λόγους, ενώ, από τις αρχές του επόμενου, σημειώνονται μαζικές αφίξεις Μακεδόνων, στην προσπάθειά τους να αποφύγουν «τας πιέσεις των Τούρκων ως και την στρατολογία»³⁴⁹. Αργότερα, φτάνει στην πόλη «σωρεία Ηπειρωτών, κατατρυχομένων υπό των στερήσεων, της πείνης, των κακουχιών και παντοειδών άλλων δυστυχιών»³⁵⁰. Επιπλέον, την πρώτη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα, 100 περίπου οικογένειες από τα Άνω Βοδενά της Αν. Ρωμυλίας κατανέμονται στην περιοχή του Αλυρού, στα Νιάματα και τα Τρίκαλα³⁵¹, όπου εγκαθίστανται προσωρινά στο Φρούριο, μέχρι να ολοκληρωθούν οι προσφυγικοί συνοικισμοί³⁵². Ο κατάλογος των προσφύγων, όμως, δεν τελειώνει εδώ. Την περίοδο 1919-1921, λόγω της Ρωσικής Επανάστασης και της κατάληψης ρωσικών επαρχιών από τους Τούρκους, η πόλη δέχεται πρόσφυγες και από εκεί³⁵³. Το τελευταίο προσφυγικό κύμα είναι αυτό που έπεται της Μικρασιατικής Καταστροφής το 1922. Σε πρώτη φάση, φτάνουν τον Σεπτέμβριο 450 πρόσφυγες από τα Δαρδανέλια κι άλλοι 200 τον Οκτώβριο, ενώ αργότερα ακολουθούν αφίξεις προσφύγων από τη Μ. Ασία, τον Πόντο και τη Θράκη³⁵⁴, για να πλημμυρίσουν σύντομα τα Τρίκαλα με 3.000 περίπου πρόσφυγες³⁵⁵. Προκειμένου να ανταποκριθεί ο δήμος στις ανάγκες στέγασης και περίθαλψής τους, επιτάσσονται σχολικά κτίρια και μοναστηριακά μετόχια, εγκρίνονται ειδικά κονδύλια και διοργανώνονται έρανοι³⁵⁶. Επιπλέον, χάρη στην ευαισθησία των πολιτών, και «εκ στοιχειώδους αισθήματος ανθρωπισμού»,

³⁴⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 6/4/1911, φ. 1331, σ. 2 και 16/10/1911, φ. 1499, σ. 3.

³⁴⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 15/3/1911, φ. 1313, σ. 2.

³⁵⁰ Εφημερίδα «Θάρρος», 23/15/1918, φ. 2295, σ. 1.

³⁵¹ Α. Κονταξή, «Προσφυγικές εγκαταστάσεις στον θεσσαλικό χώρο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο συλλογικό έργο «Θεσσαλία», τ. Α', ό. π., σ. 275.

³⁵² «Διά του χθεσινού τραίνου αφίκοντο πλείστα οικογένειαι προσφύγων εξ Αν. Ρωμυλίας...και μέλλουσι να στεγασθώσι τον χειμώνα εντός φρουρίου». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 20/10/1907, φ. 675, σ. 3. Στις 6/10/1907 είχε ανακοινωθεί η «θεμελίωση συνοικισμού των εκ Βοδενών Αν. Ρωμυλίας προσφύγων». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 6/10/1907, φ. 673, σ. 2.

³⁵³ Εφημερίδα «Θάρρος», 15/4/1919, φ. 2610, σ. 1.

³⁵⁴ Α. Κονταξή, ό. π., σ. 279.

³⁵⁵ Στην Καρδίτσα οι πρόσφυγες είναι 800 και στην Καλαμπάκα 100. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 24/9/1922, αρχείο Θ. Λώλη.

³⁵⁶ Ο έρανος που έγινε τον Οκτώβριο του 1922 απέδωσε 91.685 δρχ. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 26/10/1922, φ. 3814, σ. 1.

συλλέγονται ρούχα και τρόφιμα³⁵⁷ και ανεβαίνουν θεατρικές παραστάσεις, τα έσοδα των οποίων διατίθενται υπέρ των προσφύγων, ώστε να μη «μείνουν απροστάτευτοι και αποθάνουν εκ της αδιαφορίας»³⁵⁸. Πολύτιμη στάθηκε και η προσφορά γιατρών και οδοντιάτρων, όπως του Κ. Νικήτα, για δωρεάν περίθαλψη απόρων προσφύγων³⁵⁹.

Στον αντίποδα της εισροής πληθυσμού, βρίσκεται η εκροή και κυρίως η εξωτερική μετανάστευση, που έλαβε χώρα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και επέφερε κοινωνικές μεταλλαγές, καθώς οι μετανάστες ήταν κατά κύριο λόγο νέοι αγρότες. Το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις παραδουνάβιες χώρες και την Αμερική ήταν αρκετά μεγάλο, ώστε να ιδρυθεί στην πόλη το 1910 μεταναστευτικό γραφείο³⁶⁰ και το 1911 Σύλλογος Τρικαλινών εν Αμερική ο «Άγιος Παντελεήμων»³⁶¹.

Άλλα γεγονότα που προκάλεσαν κοινωνικούς τριγμούς και αναταράξεις, καθώς και πληθυσμιακές μεταβολές μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας, ήταν ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, η πλημμύρα του 1907, ο Εθνικός Διχασμός (1915-1922) και οι ασθένειες, σε συνδυασμό με την έλλειψη οργανωμένης περίθαλψης.

Ο Πόλεμος του 1897

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, γνωστός και ως Πόλεμος των τριάντα ημερών, απόρροια της τότε έκβασης του Κρητικού ζητήματος, αποτέλεσε κορυφαίο διαταρακτικό παράγοντα για τη ζωή της πόλης. Οδήγησε σε πολύμηνη κατάληψη της Θεσσαλίας από τον Ετέμ Πασά, με πολλές ανθρώπινες απώλειες, και σε καθεστώς Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, αποφέροντας τεράστιες οικονομικές επιβαρύνσεις για το κράτος και δυσχεραίνοντας κατά πολύ τη ζωή των Τρικαλινών.

Και το κοινωνικό κόστος, όμως, ήταν μεγάλο, αφού, λόγω της διακοπής των επαγγελματικών ασχολιών των κατοίκων και των «αρπαγών και λεηλασιών» από Τούρκους στρατιώτες και Γκέκηδες, αλλά και από τους απελεύθερους των φυλακών³⁶², πολλές οικογένειες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να αναζητήσουν καταφύγιο στα ορεινά ή να φτάσουν ως πρόσφυγες στην Αθήνα κυρίως³⁶³. Η κοινωνική συνοχή και η ομαλή συμβίωση Ελλήνων και όσων Τούρκων

³⁵⁷ Εφημερίδα «Θάρρος», 17/10/1922, αρχείο Θ. Λώλη.

³⁵⁸ Εφημερίδα «Θάρρος», 18/10/1922, αρχείο Θ. Λώλη.

³⁵⁹ Εφημερίδα «Θάρρος», 26/10/1922, φ. 3814, σ. 4.

³⁶⁰ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 1/2/1910, φ. 964, σ. 2.

³⁶¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 17/3/1911, φ. 1315, σ. 2.

³⁶² Εφημερίδα «Ακρόπολις», 17/5/1897, φ. 5455, σ. 4 και 12/5/1897, φ. 5450, σ. 61.

³⁶³ «...Και επί του πληθυσμού της Θεσσαλίας σπουδαίως θα επιδράση η κατάσταση αυτή. Η φυγή, η περιπλάνησις εις τα όρη των κατοίκων των πόλεων και των χωρίων, η έλλειψις στέγης και των επιτηδείων επιφέρουσι νόσους και απωλείας πολλών υπάρξων...». Βλ. εφημερίδα «Ακρόπολις»,

ζούσαν ακόμη στην πόλη δεν κλονίστηκαν ιδιαίτερα³⁶⁴. Είχε προηγηθεί, άλλωστε, η προσπάθεια του Χατζή Αλή Πασά, τον Μάιο του 1897, να κατευνάσει τα πάθη. Σε δημόσια ομιλία του τόνισε ότι δεν υπήρχε λόγος να αλληλομισηθούν οι Τρικαλινοί, αφού «πολεμούν μόνο οι στρατοί κατά τας διαταγάς των βασιλέων των και κατά των απόλων κατοίκων δεν υπάρχει λόγος να γίνεται πόλεμος», και ευχήθηκε να μην καταστραφεί από την ελληνική διοίκηση «ό,τι δεν εξολώθρευσεν ο Ετέμ και ο Σεϊφουλλάχ», ώστε την «εκ του πολέμου συμφοράν» να μην διαδεχθεί «άλλη, επίσης οδυνηρά, η εκ της καταστροφής του Θεσσαλικού πληθυσμού»³⁶⁵.

Η πλημμύρα του 1907

Ο ποταμός Ληθαίος, πηγή ζωής και ομορφιάς αλλά και σημείο αναφοράς για την πόλη των Τρικάλων, πλημμύριζε συχνά, λόγω καιρικών συνθηκών και απουσίας υδραυλικών έργων και υποδομών, καθώς επίσης και εξαιτίας του φράγματος Καραμαλή λίγο έξω από την πόλη³⁶⁶. Οι γέφυρές του παρασύρονταν, με αποτέλεσμα να διακόπτεται η συγκοινωνία των δύο τμημάτων της πόλης εκατέρωθεν του ποταμού και να παρεμποδίζεται η κυκλοφορία των κατοίκων. Το φαινόμενο της υπερχειλίσης του Ληθαίου, λοιπόν, δεν ξένιζε τους Τρικαλινούς, ιδίως όταν έβρεχε.

Η καταιγίδα και η πλημμύρα της 4^{ης} Ιουνίου 1907, ωστόσο, σημάδεψαν ανεξίτηλα τη ζωή της πόλης, καθώς έσπειραν τον θάνατο και την καταστροφή. Μέσα σε μια νύχτα, τα Τρίκαλα μεταβλήθηκαν σε λάσπη και ερείπια, με το νερό να έχει σκεπάσει ακόμη και την κεντρική γέφυρα. Ο κάμπος είχε μετατραπεί σε θάλασσα³⁶⁷. «Είνε φρικώδης και τρομακτικώς απίστευτος η καταστροφή, ην υπέστη η πόλη μας... τοιαύτη κατά το μέγεθος, την δύναμιν και την καταστροφήν, ώστε αδυνατεί γραφίς να παραστήση διά λέξεων εκείνο το οποίον έλαβε χώρα», έγραψε η

15/5/1897, φ. 5453, σ. 4. Στην Αθήνα δημιουργείται κατάλογος εισφορών υπέρ των προσφύγων. Βλ. «*Ακρόπολις*», 17/5/1897, φ. 5455, σ. 3.

³⁶⁴ Ο στρατηγός Στ. Σαράφης στις ιστορικές αναμνήσεις του αναφέρει: «Η αλήθεια είναι πως ο τουρκικός στρατός φέρθηκε γενικά καλά, τουλάχιστον στην περιοχή μας. Σεβάστηκε την τιμή και περιουσία του πληθυσμού... Το ίδιο ο τουρκικός πληθυσμός της περιοχής! Όχι μόνο δεν έκαναν κακό και αρπαγές, παρά οι Τρικαλινοί μπέηδες σε κάθε περίπτωση έτρεχαν στον Τούρκο Διοικητή, διαμαρτύρονταν, έδιναν εξηγήσεις και κατόρθωσαν να περάσει ο καιρός της σκλαβιάς χωρίς μεγάλες ζημιές». Βλ. Στ. Σαράφης, *Άπαντα, Ιστορικές Αναμνήσεις, τ. Β'*, Σύγχρονο Βιβλίο, Αθήνα 1964, σ. 13.

³⁶⁵ Εφημερίδα «*Ακρόπολις*», 1/5/1897, φ. 5439, σ. 2.

³⁶⁶ «Είνε ο εφιάλης μιας πόλεως ολοκλήρου. Είνε ο κακός δαίμων της καταστρεπτικής πλημμύρας του 1907... Μία δέσμευσις του ύδατος του ποταμού, όστις διασχίζει την πόλιν μας, γενομένη από πεντηκονταετίας και πλέον...». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 25/1/1911, φ. 1271, σ. 1. Με την κατεδάφιση του φράγματος από τον δήμαρχο Γ. Κανούτα στην τρίτη θητεία του (1907-1914) και την κατασκευή των απαραίτητων έργων λύθηκε το πρόβλημα των πλημμυρών.

³⁶⁷ «Το πρωί ανέβηκα στο φρούριο και κύτταξα γύρω μου! Όλος ο κάμπος ήταν θάλασσα. Είχαν ξεχειλίσει τα ποτάμια, ο Ληθαίος, ο Αϊμονιώτης, ο Κουμέρης, ο Σαλαμπριάς και είχαν ενωθεί». Βλ. Στ. Σαράφης, ό. π., σ. 22.

«Αναγέννησις»³⁶⁸. Με τους δρόμους να έχουν μετατραπεί σε χειμάρρους, δεκατέσσερις συνοικίες της πόλης, δηλαδή τα ¾ της, «έφεραν τρομερά ίχνη καταστροφής», ενώ ο τραγικός απολογισμός ήταν 150 περίπου νεκροί, 2.000 κατεστραμμένα σπίτια και γύρω στις 1.500 οικογένειες άστεγοι³⁶⁹. Οι επιζήσαντες έκαναν λόγο για «μια νύχτα κολάσεως, όπως την περιέγραψαν οι παλαιοί ιεροκήρυκες»³⁷⁰, ενώ «η βοή και ο ρόχθος ο τρομακτικός των υδάτων αναμειγνιέτο με τις φωνές των πνιγέντων ανθρώπων, οίτινες επίστευον ότι επανήλθεν η εποχή του Νώε προς τιμωρίαν των αμαρτωλών»³⁷¹.

Ο καθηγητής του Γυμνασίου της πόλης Αθ. Παπανικολάου αποτύπωσε σε ένα ποίημά του το τραγικό εκείνο βίωμα:

«Επί ευδρόσου κορυφής των φίλων Καμβουνίων
νεφέλη μέλαινα πυκνή, ως δαίμων αιωρείται
και πανταχόθεν ο βορράς συρίττων και μηνίων
την περισφίγγει απηνώς. Το όρος συγκλονείται.

Υπό τους ήχους της βροντής
αι αστραπαί, οι κεραυνοί την χάλαζαν σκορπίζουσιν
ως δαίμονες αλάστορες εν μέσω σελαγίζουσιν,
άγριας εορτής...

Επνίγη το Τρικκαίογλου, ο Άγιος Κωνσταντίνος,
το μεταξύ διάστημα εις λίμνην μετεβλήθη,
των πλινθοκτίστων οικιών κατέρρευσε το σμήνος,
και εις απαίσιοις πνιγμός, ως λαίλαψ διεχύθη
εις άνδρας, κτήνη και πτηνά!

Ως η του Νώε κιβωτός, στέγαι πολλάι εφάινοντο
και επ' αυτών ολοφυρμός και κοπετός εμαίνοντο
και άλγη ικανά...»³⁷².

Το μέγεθος της τραγωδίας προκάλεσε πανελλήνια συγκίνηση. Ο Βασιλιάς και ο Υπουργός Εσωτερικών επισκέφτηκαν την πόλη, ενώ, εκτός από την κρατική χρηματική βοήθεια, «υπό των απανταχού φιλανθρώπων» άρχισαν έρανοι υπέρ των

³⁶⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 23/6/1907, φ. 660, σ. 2.

³⁶⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», ό. π., και 14/7/1907, φ. 662, σ. 3.

³⁷⁰ Μαρτυρία Σ. Περγαντή. Βλ. Β. Πάνος, *Το ποτάμι της οργής. 1907 η πλημμύρα του Ληθαίου, Αγαπώ την πόλιν, Τρίκαλα 2007*, σ. 17.

³⁷¹ Μαρτυρία Σ. Ράπτη. Βλ. Β. Πάνος, ό. π., σ. 24.

³⁷² Αθ. Παπανικολάου, *Λυρικά Πάρεργα*, Τύποις Ληθαίου, Τρίκαλα, 1910, σ. 53-55.

πλημμυροπαθών³⁷³. Εντούτοις, τα ποσά που συγκεντρώθηκαν δεν επαρκούσαν³⁷⁴ για την αποκατάσταση των θυμάτων και την ανοικοδόμηση νέων οικιών. Η ολιγορία της Πολιτείας, όμως, και η εξαθλίωση των κατοίκων οδήγησαν στην διοργάνωση πάνδημου συλλαλητηρίου στις 5 Ιουλίου³⁷⁵, στις δύο πλατείες εκατέρωθεν του Ληθαίου, και επίδοση ψηφίσματος διαμαρτυρίας προς την Κυβέρνηση και τον Βασιλιά.

Χρειάστηκε πολύς καιρός, μέχρι να ξαναβρεί η πόλη τις ισοροπίες της και να συνεχιστεί η οικονομική ανάπτυξη και ο αστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας της, ως την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, οπότε οι Τρικαλινοί χωρίζονται σε δύο στρατόπεδα, βάσει πολιτικών κριτηρίων.

Ο Εθνικός Διχασμός (1915-1922)

Η διαμάχη Βενιζέλου – Κωνσταντίνου, με αφορμή τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη σκοπιμότητα της συμμετοχής της Ελλάδας σε αυτόν, οδήγησε σε μια σειρά γεγονότων και συγκρούσεων στο εσωτερικό της χώρας, που, σταδιακά, έλαβαν διαστάσεις εμφυλίου πολέμου. Η αντιπαράθεση Βενιζελικών – Βασιλικών, η «Εθνική Άμυνα», η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Επιστράτων, η επιστράτευση του 1918, είχαν αντίκτυπο και στα Τρίκαλα, όπου δημιουργήθηκαν δύο αντίπαλα στρατόπεδα³⁷⁶.

Οι πολιτικές συγκρούσεις, σε συνδυασμό με τον οικονομικό αποκλεισμό που επέβαλαν οι Σύμμαχοι στην Ελλάδα, είχαν άμεσες επιπτώσεις, κυρίως για τις λαϊκές τάξεις και τις οικογένειες των επιστράτων. Περιορισμός και διακοπή των παραγωγικών δραστηριοτήτων³⁷⁷, έλλειψη πετρελαίου και πρώτων υλών, με συνακόλουθη δυσλειτουργία εργοστασίων και αλευροβιομηχανιών, προκάλεσαν έλλειψη βασικών ειδών διατροφής και τάσεις αισχροκέρδειας και επέφεραν τα πρώτα

³⁷³ 100.000 δρχ. πρόσφερε το κράτος, 3.000 δρχ. η Εθνική Τράπεζα, 500 δρχ. η Εθνική Ασφαλιστική, 500 δρχ. ο Σύλλογος Τεχνοεργατών Λαμίας, 2.000 δρχ. η οικογένεια Πήχτου, 2.000 δρχ. η οικογένεια Κοέν, 1.600 δρχ. ο Μεγίρ Σολομών, 1.000 δρχ. οι αφοί Βλιτσάκη, 1.000 δρχ. ο Αγαθοκλής Γαλάνης, 500 δρχ. η Μονή Δουσίκου και 11.611 δρχ. συγκέντρωσαν οι κάτοικοι άλλων πόλεων. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 23/6/1907, φ. 660, σ. 3, 4/8/1907, φ. 665, σ. 2 και Β. Πάνος, ό. π., σ. 52.

³⁷⁴ Οι υλικές ζημιές υπολογίζονταν σε 4.000.000 δρχ. Βλ. Δ. Παπαζήσης, «Η πλημμύρα των Τρικάλων», Περιοδικό «Η Τρίκκη», Αθήνα 1977, σ. 7.

³⁷⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 7/7/1907, φ. 661, σ. 2.

³⁷⁶ Εκτός από τους πολίτες, διχάστηκαν και οι τοπικές εφημερίδες. Το «Θάρρος» τάσσεται υπέρ των Βενιζελικών, ενώ η «Αναγέννησις» υπέρ των Βασιλικών. Το 1916, το αντικαθεστωτικό «Θάρρος» υποχρεώνεται να διακόψει τη λειτουργία του και ο εκδότης του εξορίζεται.

³⁷⁷ «Ουδεμία επιχείρησις γίνεται, αι εργασίαι έλειψαν και ο λαός αισθάνεται τρομακτικώς τας δυσχερείας αυτάς». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 12/4/1915, αρχείο Θ. Λώλη.

σημάδια κοινωνικής εξαθλίωσης³⁷⁸. Πείνα, ανέχεια, μισαλλοδοξία, χαφιεδισμός, διώξεις βενιζελικών αρχικά και αντιβενιζελικών αργότερα, παρακρατική δράση του Συνδέσμου Τρικαλινών Επιστράτων³⁷⁹, δημόσια δήλωση φρονημάτων³⁸⁰, ανάθεμα του Βενιζέλου³⁸¹, ληστρικές συμμορίες και «αντάρτικα σώματα της ουδετέρας ζώνης»³⁸², ακόμη και θύματα «υπό των οργιαστών»³⁸³ συνθέτουν το κλίμα της ταραγμένης και ζοφερής περιόδου 1916-1917 και οδηγούν σε κήρυξη στρατιωτικού νόμου στον νομό Τρικάλων³⁸⁴.

Δυστυχώς τα πολιτικά πάθη δεν άφησαν ανεπηρέαστο και τον τομέα της εκπαίδευσης και την ευαίσθητη κοινωνική ομάδα των παιδιών. Καθηγητές κρίνουν την επίδοση μαθητών βάσει της ιδεολογίας των γονιών τους, χειροδικούν, τους αφήνουν μετεξεταστέους³⁸⁵, ενώ, σύμφωνα με καταγγελία μαθητών του Γυμνασίου, ο Γυμνασιάρχης Ρεντίφης υποχρέωσε τους μαθητές του σχολείου να πάρουν μέρος στο ανάθεμα κατά του Βενιζέλου, καθώς «τοιουτοτρόπως αναθεματίζονται οι προδότες

³⁷⁸ Υπό την πίεση του επισιτιστικού προβλήματος και ύστερα από λαϊκές διαμαρτυρίες, λήφθηκαν μέτρα κατά της απόκρυψης τροφίμων για κερδοσκοπικούς λόγους, η οποία θα διωκόταν πλέον ως λαθρεμπόριο. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 26/2/1917, φ. 2738, σ. 1. Δημιουργήθηκε κατάλογος εισφορών των εύπορων Τρικαλινών «υπέρ πενομένων άνευ εργασίας εργατών»: Κοέν 1.000 δρχ., Μεγύρ 1.000 δρχ., Αβέρωφ 1.000 δρχ., Πήχτος 1.500 δρχ., Βλιτσάκης 500 δρχ., Παπαγιαννίδης 500 δρχ. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 14/2/1917, φ. 2727, σ. 1. Από την άλλη, το «Θάρρος» πρότεινε ως λύση την επίταξη τροφίμων: «...μόνον η επίταξις θα μας σώση από τας πλεονεκτικὰς τάσεις των αισχροκερδών». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 23/7/1917, φ. 2002, σ. 1. Επιπλέον, το Υπουργείο Επισιτισμού δένειμε, μέσω νομαρχιακής επιτροπής, τρόφιμα με δελτίο. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 25/7/1917, φ. 2004, σ. 2 και 31/10/1917, φ. 2100, σ. 1.

³⁷⁹ «Ο Σύνδεσμος των Επιστράτων ασκών...έργον υποβοηθητικόν της καταδιωκτικής αρχής εις ανακάλυψιν των συνεργασθέντων μετά των ξένων επαναστατών και προδοτών καλεί πάντα δυνάμενον να καταθέση τι περί τίνος όστις έπαίξε ρόλον προδότου ή επαναστάτου να προσέλθη εις επί τούτου ορισθείσαν επιτροπή». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 24/11/1916, φ. 2713, σ. 1.

³⁸⁰ «...δηλούμεν και αύθις...ότι ημείς ουδέποτε ησπάσθημεν επαναστατικά φρονήματα, όντες ανέκαθεν πιστοί υπήκοοι της Α.Μ. του Βασιλέως μας», δήλωναν οι Διευθυντές του Πανελληνίου, Εμ. Ελευθεριάδης και Δ. Κλειδωνάς. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», ό. π.

³⁸¹ «Ουδένα διαφεύγει η υψίστη σημασία του σήμερα τελουμένου εν τη πόλει μας ΑΝΑΘΕΜΑΤΟΣ κατά του προδότου της πατρίδος μας...Αυτός κινεί τους ισχυρούς της γης να δολοφονήσουν την μικράν Ελλάδα! Αυτός κάμνει σήμερα να υποφέρουν από πείνα αθώα πλάσματα...Ουδείς να λείψη από την ιεράν αυτήν τελετήν». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 17/12/1916, από αναδημοσίευση στο «Θάρρος», 23/7/1917, φ. 2002, σ. 1. Το ανάθεμα έγινε στα Σαράγια κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό και υποχρεώθηκαν να πάρουν μέρος και οι βενιζελικοί. Πρωτοστάτησαν ο Δεσπότης, οι παπάδες και οι αρχές της πόλης. Βλ. Στ. Σαράφης, ό. π., σσ. 136-136.

³⁸² «Το τυραννικόν φαύλον καθεστώς επροικοδότησε τον τόπον μας με τας σημερινάς ληστρικές συμμορίας. Είνε τα περίφημα ανταρτικά σώματα της ουδετέρας ζώνης». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», ό. π.

³⁸³ Θύματα των γεγονότων της 18^{ης} και 19^{ης} Νοέμβρη 1916. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 3/7/1917, φ. 1982, σ. 1.

³⁸⁴ Επέκταση και στον νομό Τρικάλων του ΔΞΘ' νόμου «Περί καταστάσεως πολιορκίας». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 31/10/1917, φ. 2100, σ. 1.

³⁸⁵ «...ο πατέρας μου ήταν δημοκρατικός στα φρονήματά του. Αντιβασιλικός...Ο Μανιάτης καθηγητής γινόταν όλο και πιο εχθρικός μαζί μου. Πάσκιζε να μειώνει την επίδοσή μου. Με φώναζε ανεπίδεκτο, βλάκα, καθυστερημένο...Μου έσπαζε τα μούτρα...Οι συμμαθητές μου έτρεχαν να τους λύσω τις απορίες τους για τα μαθηματικά. Ο Βουγιούκας μ' άφησε επανεξεταστέο...». Βλ. Ν. Παππάς, ό. π., σσ. 22-23.

της πατρίδος προπαντός δε υφ' υμών», απειλώντας τους μάλιστα με αποβολή, σε περίπτωση που δε συμμετείχαν³⁸⁶.

Μια άλλη κοινωνική ομάδα, παραγκωνισμένη σε μεγάλο βαθμό, οι γυναίκες, καλείται, μετά το 1917 και λόγω της επιστράτευσης των ανδρών, να παίξει ενεργό ρόλο. Οι Τρικαλινές αναλαμβάνουν τα ηνία της οικογένειας και αρχίζουν να εργάζονται, προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις οικονομικές ανάγκες³⁸⁷. Εκτός από τα χωράφια και τα εργοστάσια, προσλαμβάνονται και σε δημόσιες υπηρεσίες³⁸⁸, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη γυναικεία χειραφέτηση.

Ασθένειες και υγειονομική περίθαλψη

Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, οι ασθένειες αποτελούσαν τη βασική αιτία θνησιμότητας. Έλλειψη οργανωμένης ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, κακουχίες, οικονομική στενότητα και άγνοια της μεγάλης λαϊκής μάζας, καθώς και ελλιπής καθαριότητα της πόλης, καθόριζαν την εξάπλωση και έκβαση των διαφόρων νοσημάτων και την εξέλιξη ασθενειών σε επιδημίες. Κυριότερες ασθένειες ήταν η φυματίωση, η πνευμονία, η βρογχοπνευμονία, η μηνιγγίτιδα, η φθίση και ο πυρετός, επιφέροντας υψηλά ποσοστά θνησιμότητας³⁸⁹ κάθε χρόνο.

Το 1911, και ενώ η χολέρα απειλεί την πόλη, έγινε η πρώτη μαζική και συντονισμένη προσπάθεια πρόληψης και αντιμετώπισης νόσου. Νομαρχία, Δήμος και Αστυνομία ανακοίνωσαν τη λήψη μέτρων προς αποφυγή της «κακής νόσου»³⁹⁰ και τη λειτουργία λοιμοκαθαρηθρίων³⁹¹, ενώ ο Ιατρικός Σύλλογος, που είχε συσταθεί τον

³⁸⁶ Την καταγγελία υπέγραψαν 10 μαθητές Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 12/10/1917, φ. 2082, σ. 1.

³⁸⁷ Για την ενίσχυση των απόρων οικογενειών των επιστράτων οργανώνονται θεατρικές παραστάσεις από τους μαθητές του Γυμνασίου. Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 21/12/1917, φ. 2151, σ. 2. Επίσης, γίνονται διαλέξεις για τον ίδιο σκοπό, ώστε «σύμπασα η κοινωνία της πόλεώς μας...να αποδείξει ότι γνωρίζει να προοστατή εν παντί αγαθοεργώ και εκπολιτιστικώ έργω». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 15/2/1916, φ. 2504, σ. 1.

³⁸⁸ «Λόγω επιστράτευσης δύο υπαλλήλων της Υπηρεσίας Περιθάλψεως ζητούνται δύο δεσποινίδες εγγράμματου». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 7/4/1918, φ. 2254, σ. 1. Στην επόμενη σελίδα ζητούνται «δύο γραφείς, παιδιά ή δεσποινίδες» από την ίδια υπηρεσία.

³⁸⁹ Ενδεικτικά, τον Ιανουάριο του 1909 πέθαναν 61 Τρικαλινοί από φυματίωση, οστρακιά και πνευμονία, αριθμός πολύ μεγάλος, αφού «ουδέποτε εις διάστημα μηνός απεβίωσαν εις τα Τρίκαλα τόσο άνθρωποι». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 1/2/1909, αρχείο Θ. Λώλη. Το 1911 οι νεκροί ήταν 408, κυρίως από βρογχοπνευμονία, πνευμονία, γαστρεντερίτιδα, κακοήθεις πυρετούς, μηνιγγίτιδα, φθίση και ιλαρά. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 5/1/1912, φ. 1579, σ. 3.

³⁹⁰ Ελήφθησαν επιπλέον μέτρα καθαριότητας, που υποδείκνυαν στους κατοίκους εντεταλμένοι χωροφύλακες, ανάμεσα στα οποία και υποχρεωτική κατασκευή βόθρων στις οικίες για τα ακάθαρτα νερά. Τα δημοτικά κάρρα για την καθαριότητα αυξήθηκαν, ενώ ιδρύθηκαν και λοιμοκαθαρηθρία. Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 1/9/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

³⁹¹ Απαγορεύτηκε η είσοδος στην πόλη χωρίς πιστοποίηση ελέγχου από το μεθοριακό λοιμοκαθαρηθριο. Η εντολή προέβλεπε επί τόπου πυροβολισμό όποιου επιχειρούσε «να διέλθω λάθρα». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 30/8/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

Φεβρουάριο του 1910, εξέδωσε οδηγίες για την προφύλαξη των πολιτών³⁹². Μέχρι τότε η πρόληψη και θεραπεία κάποιων ασθενειών περιοριζόταν σε ποσοδικές διαλέξεις γιατρών³⁹³ και σε απολυμάνσεις δημοσίων υπηρεσιών και κτιρίων, ιδίως σχολείων³⁹⁴. Η μεγαλύτερη, βέβαια, επιδημική νόσος που έπληξε τα Τρίκαλα και άφησε πίσω της εκατοντάδες θύματα ήταν η ισπανική γρίπη το 1918.

Όσον αφορά την περίθαλψη, δεν υπήρχε οργανωμένο σύστημα υγείας και κρατική μέριμνα. Οι γιατροί και οι φαρμακοποιοί ήταν πολλοί για τα δεδομένα της εποχής: 73 οι πρώτοι το 1920 και 18 οι δεύτεροι³⁹⁵. Εξυπηρετούσαν, ωστόσο, όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα να τους επισκεφτούν, χωρίς να αποκλείονται και οι φτωχινές εξαιρέσεις που ασκούσαν λειτούργημα, εξετάζοντας δωρεάν τους απόρους, όπως οι γιατροί Α. Έξαρχος και Γ. Ραδινός, και χορηγώντας τους φάρμακα άνευ χρηματικού αντιτίμου, όπως ο φαρμακοποιός Γ. Κλειδωνάς³⁹⁶.

Βασική έλλειψη στον τομέα της υγείας αποτελούσε η απουσία Νοσοκομείου. Ήδη από το 1884, μετά την ανασύσταση του φιλανθρωπικού συλλόγου «Αδελφότης», είχε θιγεί το ζήτημα στον τοπικό τύπο. Η συνδρομή του συλλόγου αυτού, η περιουσία του οποίου ανερχόταν σε 700 οθωμανικές λίρες, θεωρήθηκε η μόνη δυνατή λύση για την ίδρυση Νοσοκομείου, παρόλο που «διά την σύστασίν του έχει καθήκον να φροντίση κατά πρώτον λόγον ο Δήμος»³⁹⁷. Άλλη μία πρόταση υποβλήθηκε, το 1902, από τον Νομάρχη Μ. Δάλλα στο Υπουργείο για κατασκευή και συντήρηση Νοσοκομείου και Φθισιατρείου με τα μοναστηριακά εισοδήματα, που ανέρχονταν ετησίως σε 227.000 δρχ., ποσό εξαιρετικά μεγάλο για τα δεδομένα της εποχής³⁹⁸. Το αίτημα των Τρικαλινών ικανοποιήθηκε, τελικά, τον Οκτώβριο του 1905 με την

³⁹² Εφημερίδα «Θάρρος», 3/9/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

³⁹³ Ενδεικτικά, το 1907 δόθηκαν δύο διαλέξεις, μία από τον γιατρό Δ. Κυρνάσιο «περί του σκοπού του Συλλόγου προς περιστολήν των ελωδών νόσων» και μία από τον γιατρό Καρδαμάτη «προς περιστολήν των ελωδών πυρετών». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 7/7/1907, φ. 661, σ. 3 και 11/8/1907, φ. 666, σ. 2.

³⁹⁴ Για παράδειγμα, απολύμανση των σχολείων έγινε τον Νοέμβριο του 1907 «υπό την αυστηράν επίβλεψιν και επιμελεστάτην μέριμναν του δραστηρίου στρατιωτικού φαρμακοποιού Χ. Τσάτσου», προς αποφυγή ασθενειών, μετά την προσωρινή φιλοξενία προσφύγων. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 17/11/1907, φ. 679, σ. 2. Το ίδιο έγινε και αργότερα, ύστερα από την επίταξη των σχολείων για στρατωνισμό επιστράτων.

³⁹⁵ Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920...*, ό. π., σ. 129.

³⁹⁶ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 18/10/1903, φ. 481, σ. 3 και «Θάρρος», 17/10/1922, φ. 3805, σ. 4.

³⁹⁷ «...Δεν είναι λοιπόν καιρός να σκεφθώμεν και ημείς τουλάχιστον περί νοσοκομείου; Εάν η δημοτική αρχή...δεν φροντίζει...ας φροντίσωμεν ημείς οι πολίται τη συνδρομή του Συλλόγου η “Αδελφότης” ν’ αποκτήσωμεν νοσοκομείον εν τη πόλει ταύτη...». Βλ. εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 8/6/1884, φ. 1191, σ. 1.

³⁹⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 17/8/1902, φ. 419, σ. 2.

ίδρυση του Νοσοκομείου «Άγιος Παντελεήμων»³⁹⁹. Οικονομικά στηριζόταν στις επιχορηγήσεις του Δήμου και στους πόρους της «Φιλελεήμονος Αδελφότητας», αλλά και σε ετήσιους λαϊκούς εράνους⁴⁰⁰. Τη συντήρηση του ευαγούς ιδρύματος ενίσχυαν, επιπλέον, δωρεές πολιτών⁴⁰¹, θεατρικές παραστάσεις⁴⁰², χοροί⁴⁰³, αλλά και η ευαισθησία των μαθητών, που το 1908 έψαλαν τα κάλαντα της Πρωτοχρονιάς υπέρ του Νοσοκομείου⁴⁰⁴.

Εντούτοις, με το πέρασμα του χρόνου, το Νοσοκομείο αυτό δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες της πόλης, «αναλόγως του πληθυσμού της και της αναπτύξεώς της», και θεωρήθηκε «αισθητοτάτη και επιβλαβής η έλλειψις ενός Νοσοκομείου πολιτικού»⁴⁰⁵. Η ίδρυση του πρόβαλλε επείγουσα και επιτακτική, ειδικά μετά την επιδημική γρίπη του 1918, που κατέδειξε την ανεπάρκεια του υπάρχοντος ιδρύματος.

Όσον αφορά την κοινωνική διαστρωμάτωση των Τρικαλινών, αντικατοπτρίζει το μέγεθος και το είδος του παραγωγικού πλούτου της περιοχής. Είναι σαφώς αντίστοιχη με τις κύριες παραγωγικές δραστηριότητες και ανάλογη του βαθμού εκμετάλλευσης των διαθέσιμων πρώτων υλών και πλουτοφόρων πηγών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Επαγγελματική δραστηριότητα στην επαρχία Τρικάλων (1907 και 1920) και στον Δήμο Τρικκαίων (1920)

α) Απογραφή 1907

Γεωργία	Κτηνοτροφία	Εμπόριο	Χειροτεχνία, χειρωνακτική, βιοτεχνία	Ελευθέρια Επαγγέλματα	Δημοτική και Δημόσια Υπηρεσία	Ένοπλες Δυνάμεις	Άνευ Επαγγέλματος
8.941	2.666	1.559	4.236	331	280	742	41.366

³⁹⁹ Επρόκειτο για ένα μικρό νοσοκομείο με μόλις 8 κρεβάτια, που στεγαζόταν σε οίκημα ιδιοκτησίας του δεσπότη Προκοπίου Κουκουλάρη. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σειφουλλάχ...*, τ. Α', ό. π., σ. 259.

⁴⁰⁰ Εφημερίδα «Θάρρος», 10/12/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

⁴⁰¹ «...η χήρα Γ. Πίχτου...δηλοί ότι δωρείται υπέρ του Νοσοκομείου δρχ. 500». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 27/9/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

⁴⁰² Ο θίασος του θεάτρου «Απόλλων» έδωσε παράσταση με εισιτήριο 2,20 δρχ. υπέρ του Νοσοκομείου. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 21/6/1908, φ. 711, σ. 2.

⁴⁰³ Εφημερίδα «Θάρρος», 14/1/1912, αρχείο Θ. Λώλη.

⁴⁰⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 20/12/1908, φ. 790, σ. 2.

⁴⁰⁵ Εφημερίδα «Θάρρος», 18/10/1919, φ. 2794, σ. 1.

β) Απογραφή 1920

	Γεωργία	Κτηνοτροφία	Εμπόριο	Βιοτεχνία, Βιομηχανία	Δημόσια και ιδιωτική Διοίκηση, ελευθέρια επαγγέλματα	Άνευ Επαγγέλματος
Επαρχία	14.320	2.409	1.596	4.021	1.390	25.300
Δήμος	2.715	303	1.358	2.776	1.008	8.490

Πηγές:

- 1) Υπουργείο Εσωτερικών, Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. Β', Αθήνα 1909, σσ. 354-360.
- 2) Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920, τ. ΙΙ, Εθ. Τυπογραφείο, Αθσς. 112-131.

Είναι προφανές, βάσει του Πίνακα 8, ότι η κύρια ασχολία των Τρικαλινών, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, ήταν η γεωργία. Η απασχόληση της πλειονότητας του πληθυσμού στον αγροτικό τομέα δικαιολογείται, άλλωστε, από τη χωροφυσική σύνθεση της περιοχής, και γι' αυτό η γεωργοκτηνοτροφική δραστηριότητα συνέχισε να κρατά τα ηνία, ακόμα και μετά τις κοινωνικές μεταλλαγές που συντελέστηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Εξίσου εμφανής είναι και η δυναμική εκπροσώπηση του δευτερογενούς τομέα το 1920, ο οποίος το 1907, ελλείπει βιομηχανίας, περιοριζόταν στην υποτυπώδη βιοτεχνία. Η άνοδος των αστικών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών είναι πλέον ορατή τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Στο μεσοδιάστημα των δύο απογραφών, ο δευτερογενής και ο τριτογενής τομέας (βιομηχανία, εμπόριο, υπηρεσίες), μείωσαν την απόσταση που τους χώριζε από τον πρωτογενή, χωρίς, ωστόσο, να τον υπερκεράσουν. Η δημιουργία υποδομών, η οργάνωση δημόσιων υπηρεσιών, στο πλαίσιο της εκσυγχρονιστικής προσπάθειας του κράτους, και η εξάπλωση της εκπαίδευσης, με τη συνακόλουθη αύξηση των πτυχιούχων, ερμηνεύουν αυτή την εξέλιξη. Ειδικά στον δήμο Τρικκαίων, η άνοδος των αστικών επαγγελματιών γίνεται άμεσα αντιληπτή, με τον αγροτικό τομέα να υπολείπεται. Είναι φανερό ότι οι κάτοικοι της τρικαλινής υπαίθρου ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, ενώ ο αστικός

κοινωνικοεπαγγελματικός μετασχηματισμός αφορούσε σε μεγαλύτερο βαθμό τους κατοίκους εντός των ορίων του δήμου.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, λοιπόν, η, εν σπέρματι αρχικά, αστική ιδεολογία άρχισε να καλλιεργείται και να ενισχύεται, με συνέπεια τη σταδιακή μεταβολή και μετάβαση σε μια νέα κοινωνική δομή. Γύρω στο 1920, η τρικαλινή αστική τάξη εδραιώνει πλέον την παρουσία της στην οικονομική και πολιτική ζωή του τόπου, ως εκπρόσωπος του «αστικού – εθνικού κράτους»⁴⁰⁶ που προέκυψε μετά το Γουδί και τη διακυβέρνηση Βενιζέλου.

Η άνοδος της αστικής τάξης και οι κοινωνικές ανακατατάξεις που προκάλεσε τροποποίησαν, όπως ήταν επόμενο, και τις κοινωνικές συμπεριφορές, ενώ παράλληλα, δρομολόγησαν και πολιτιστικές εξελίξεις. Μία από τις εκφάνσεις της ευπορίας του αναδύομένου αστικού κόσμου ήταν η ανοικοδόμηση νεοκλασικών κτιρίων, τα οποία ανεγέρθηκαν κυρίως κατά μήκος της οδού Σιδηροδρόμου, γύρω από την εκατέρωθεν του Ληθαίου πλατεία, αλλά και σε άλλα σημεία της πόλης, ακόμη και μέσα στο Βαρούσι, «αντικαθιστώντας την ανατολίτικη αισθητική του γραφικού με την αισθητική της νεοκλασικής μεγαλοπρέπειας»⁴⁰⁷. Γύρω στο 1895, η πλατεία Ρ. Φεραίου ήταν μία από τις ωραιότερες νεοκλασικού ύφους ελληνικές πλατείες, καθώς την περιέβαλλαν τα μεγαλοπρεπέστερα νεοκλασικά της πόλης: το αρχοντικό Χατζηγάκη (1887), το αρχοντικό Αβέρωφ και το ξενοδοχείο «Στέμμα» (1887). Στην ίδια ευθεία με τα παραπάνω αρχοντικά ανεγέρθηκε, την περίοδο 1910-15, το ξενοδοχείο «Πανελλήνιον», ενώ λίγο πριν από το 1910 χτίστηκε και το ξενοδοχείο «Πίνδος»⁴⁰⁸.

Παράλληλα, άρχισαν να υιοθετούνται δυτικότερες συνήθειες στο ντύσιμο, τη διασκέδαση και τη συμπεριφορά. Καθετί ξένο ασκούσε τόση έλξη στους ανερχόμενους αστούς «όση ο χρυσός στο χρυσοθήρα», ανέφερε η «Αναγέννησις» το 1907, επικρίνοντας την ξενομανία που είχε καταλάβει την τοπική κοινωνία⁴⁰⁹. Έτσι, η παραδοσιακή ενδυμασία αντικαταστάθηκε από την ευρωπαϊκή⁴¹⁰, ενώ έγινε

⁴⁰⁶ Το 1907 ο αστικός πληθυσμός της χώρας προσέγγιζε το μισό εκατομμύριο. Βλ. Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, ό. π., σσ. 25 και 75.

⁴⁰⁷ Κ. Μπαρούτας, *Η αισθητική των Τρικάλων*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 33.

⁴⁰⁸ Σ. Γοργοέτας, «Αρχοντικά και νεοκλασικά κτίρια των Τρικάλων», *Τρικαλινό Ημερολόγιο 2002-2003*, σσ. 143-146.

⁴⁰⁹ «...πάσχομεν από μια αρρώστηα μεγάλη, πολύ μεγάλη και η αρρώστηα αυτή...που είναι τόσο κολλητική, είνε η ξενομανία. Έχομεν εκφυλισθεί τελείως...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 12/5/1907, φ. 656, σ. 2.

⁴¹⁰ Πολλές αστές συνήθιζαν να παραγγέλνουν ρούχα και καπέλα ακόμη και στο εξωτερικό, κυκλοφορώντας με «φόρεμα με ουρά και καπέλο με φτερά» κι όχι με «το άκομπο τρικαλινό φουστάνι

προσπάθεια να αποβληθούν συνήθειες του παρελθόντος, αφού ο ευρωπαϊκός αέρας υπαγόρευε ένα διαφορετικό τρόπο ζωής. Έθιμα «βάρβαρα, απολίτιστα και εξευτελιστικά», όπως η αναγγελία θανάτων και μνημοσύνων «διά του κήρυκος»⁴¹¹ και η δημόσια καρατόμηση των ληστών⁴¹², αποκηρύσσονται, καθώς δε συνάδουν με τα νέα αστικά πρότυπα.

Όσον αφορά τη διασκέδαση, πλάι στα παραδοσιακά στέκια εμφανίζονται καινούργια, καθώς και νέα είδη ψυχαγωγίας. Για δεκάδες χρόνια πρωταγωνιστικό ρόλο στη διασκέδαση είχαν τα καφενεία στις όχθες του Ληθαίου και στις πλατείες, με πιο παλιό και γνωστό αυτό του Κωστίκα («Παράδεισος»). Ξεχώριζαν, επίσης, το «Πανελλήνιον», το «Εθνικόν» και «Τα ωραία Τρίκαλα». Τα χάνια της πόλης, τα λουτρά και τα καπηλειά αποτελούσαν παραδοσιακά στέκια των Τρικάλων, ενώ μετά την απελευθέρωση τον χάρτη της διασκέδασης συμπλήρωσαν τα καφέ αμάν, τα καφέ σαντάν, τα ζυθοπωλεία και οι χαρτοπαικτικές λέσχες⁴¹³. Ειδικά η χαρτοπαιξία πήρε γρήγορα μεγάλες διαστάσεις και εξελίχθηκε σε «πληγή ειδεχθή, γάγγραινα κοινωνική», απειλώντας την τοπική κοινωνία περισσότερο «από την επιδημία της χολέρας ή της πανώλους», όπως τόνιζε παραστατικά η «Αναγέννησις» το 1902⁴¹⁴.

Στα καφενεία και τα εξοχικά κέντρα Πορτ – Αρθούρ και Μαρούγγινα οι Τρικαλινοί είχαν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν και διάφορα λαϊκά θέματα, όπως ταχυδακτυλουργία, σχοινοβασία και άλλα ακροβατικά⁴¹⁵, τεχνικές υποβολής και υπνωτισμού⁴¹⁶, που προσέλκυαν πλήθος κόσμου, ακόμη και διαλέξεις από έγκριτους πολίτες ή καθηγητές Πανεπιστημίου για πολιτειακά, κοινωνικά και λογοτεχνικά

και το πενιχρό πατροπαράδοτο μαντιλάκι», όπως σχολίαζε στο «Θάρρος» η Ιφ. Γκίκα, η πρώτη απόφοιτη του Γυμνασίου Τρικάλων. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 18/1/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

⁴¹¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 2/6/1907, φ. 659, σ. 1.

⁴¹² Εφημερίδα «Οι Εργάται», 30/6/1884, φ. 32, σ. 2.

⁴¹³ Στα καφέ αμάν, εξέλιξη των καπηλειών, κυριαρχούσε ο αμανές, το ανατολίτικο τραγούδι δηλαδή, και εκεί δημιουργήθηκαν τα πρώτα στεγασμένα πάλκα, που συνέβαλαν αργότερα και στη διάδοση του ρεμπέτικου τραγουδιού. Στα καφέ σαντάν, από την άλλη, όπου σύχναζαν και οι γόνιμοι των αστικών οικογενειών, οι θαμώνες άκουγαν κυρίως ευρωπαϊκή μουσική και ελαφρά ελληνικά τραγούδια, ενώ κυριαρχούσαν οι ξένες αρτίστες και σερβιτόρες. Γενικά, η τρικαλινή κοινωνία αντιμετώπιζε με καχυποψία τα καφέ σαντάν και κατέκρινε τους νέους που σύχναζαν σε αυτά. Οι δε αρτίστες θεωρούνταν από πολλούς πόρνες που δήλωναν αρτίστες, για να αποφύγουν τον ιατρικό έλεγχο. Βλ. Ν. Κατσόγιαννος, *Τωρινά και Περασμένα και τα Παλιά Στέκια των Τρικάλων*, τ. Α', Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Τρικκαίων, Τρίκαλα 1998, σσ. 50, 58, 71. Συχνά λάμβαναν χώρα «διαπληκτισμοί και ασχημίες», καθώς σύχναζαν εκεί «άνθρωποι παντός φυράματος», που καθιστούσαν ένα τέτοιο μαγαζί απρόσιτο «παντί κάπως κηδομένου της υπολήψεως αυτού». Βλ. εφημερίδα «Οι Εργάται», 23/10/1883, φ. 4, σ. 3. Ίσως γι' αυτούς τους λόγους απαγορεύτηκε στους ιερείς και τους ιερομόναχους να συχναίνουν σε καφενεία και οινοπωλεία. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 20/8/1907, φ. 668, σ. 3.

⁴¹⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 21/12/1902, φ. 434, σ. 2. Ως μεθοριακή πόλη μέχρι το 1912, τα Τρίκαλα φιλοξενούσαν μεγάλο αριθμό στρατιωτών, γι' αυτό και υπήρχαν αρκετές χαρτοπαικτικές λέσχες, ακόμη και κρυφές, αλλά και άλλα κέντρα διασκέδασης.

⁴¹⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 23/6/1912, φ. 1699, σ. 3.

⁴¹⁶ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 12/3/1910, φ. 1002, σ. 2.

ζητήματα⁴¹⁷. Ιδιαίτερα προσφιλές στο κοινό, από την πρώτη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα, ήταν το θέατρο σκιών, παραστάσεις του οποίου δίνονταν στα καφενεία ή την κεντρική πλατεία από τους γνωστούς караγκιοζοπαίκτες Θ. Μέμο και Γ. Κρανώτη⁴¹⁸.

Τα νέα είδη, ωστόσο, που κατόρθωσαν να επισκιάσουν τα προηγούμενα, ήταν το θέατρο και ο κινηματογράφος, προκαλώντας συχνά κοσμοσυρροή⁴¹⁹. Χωρίς να υπάρχει θεατρική υποδομή, τα Τρίκαλα επισκέπτονταν θίασοι που περιόδευαν στις επαρχιακές πόλεις, ενώ δημιουργήθηκαν και τοπικοί θίασοι. Ο γενάρχης του τρικαλινού θεάτρου Α. Κουσκολέκας έπαιξε στην πρώτη γνωστή παράσταση κωμωδίας στη δυτική Θεσσαλία, «Ο ποιητής και ο δικηγόρος», το 1909⁴²⁰. Αξιομνημόνευτη είναι, επίσης, η συμβολή του σχολικού θεάτρου, που με ερασιτεχνικές παραστάσεις έδινε δυναμικό παρών στις εθνικές γιορτές και σε εκδηλώσεις φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Αξιόλογη δράση, όμως, ανέπτυξε και η Ισραηλιτική κοινότητα για κοινωφελείς σκοπούς⁴²¹. Οι παραστάσεις δίνονταν στα καφενεία και κυρίως στο «Μέγα Καφενείον» Κλειδωνά – Ελευθεριάδου, το πρώτο μεγάλο καφενείο των αστών, που συγκέντρωνε την «εκλεκτοτέρα κοινωνία»⁴²² και πρωτοστατούσε στις κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις της πόλης, αλλά και στο «Εθνικόν» μέχρι το 1915, οπότε τα σκήπτρα παίρνει το «Πανελλήνιον», που αργότερα θα φιλοξενήσει τους ονομαστότερους ελληνικούς θιάσους⁴²³. Σε χώρο θεατρικών παραστάσεων αναδείχτηκε και το Γυμναστήριο της πόλης, όπου το 1908 στήθηκε η πρώτη μόνιμη θερινή σκηνή, το θέατρον «Απόλλων»⁴²⁴. Οι Τρικαλινοί,

⁴¹⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διάλεξη του καθηγητή Πανεπιστημίου Ν. Καζάζη για την κατάσταση του κράτους και την ανάγκη ανόρθωσης (Εφημερίδα «Θάρρος», 21/9/1909, αρχείο Θ. Λώλη), τη διάλεξη του Α. Αργυρόπουλου, δρ. Δικαίου, για την κοινωνική και πολιτειακή κατάσταση (Εφημερίδα «Αναγέννησις», 24/1/1910, φ. 956, σ. 2) και τη διάλεξη του ποιητή Γ. Αργυρόπουλου περί ποίησης (Εφημερίδα «Αναγέννησις», 19/4/1916, φ. 2550, σ. 1).

⁴¹⁸ Φ. Βογιατζής, «Το θέατρο σκιών στα Τρίκαλα», *Τρικαλινά*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988, σσ. 389-391. Ιδιαίτερα δημοφιλής ήταν ο Γ. Κρανώτης ή Γιώργαρος, «γνωστός διά τα καλαμπούρια του και τα αστεία που κάμουν και τον πλέον στενοχωρημένον να γελά». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 25/4/1910, φ. 1037, σ. 2.

⁴¹⁹ «Η λέξις κοσμοπλημμύρα είναι αδύνατον να δώση ακριβή εικόνα της χθεσινής συγκεντρώσεως θεατών...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 19/2/1912, φ. 1621, σ. 3.

⁴²⁰ Φ. Βογιατζής, «Το θέατρο στα Τρίκαλα (1881-1984)», *Τρικαλινά*, τ. 5^{ος}, Αθήνα 1985, σ. 138.

⁴²¹ Ενδεικτικά, ανέβασε τα δράματα «Εσθήρ» και «Αταλία». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 8/9/1917, φ. 2048, σ. 2 και 3/5/1918, φ. 2275, σ. 2.

⁴²² «Εις την αίθουσαν του καφενείου Κλειδωνά συγκεντρούται καθ' εκάστην εσπέραν η εκλεκτοτέρα κοινωνία της πόλεώς μας μετά των οικογενειών των...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 24/4/1912, φ. 1678, σ. 3.

⁴²³ Οι θίασοι Βεάκη (4/11/1927), Μ. Κοτοπούλη (1/1/1935) και Αττίκ (18/10/1935) θα δώσουν παραστάσεις εκεί. Βλ. Φ. Βογιατζής, ό. π., σ. 140.

⁴²⁴ Ν. Κατσόγιαννος, ό. π., σ. 321. Θερινό θέατρο λειτουργούσε και το 1886 από τον θίασο Βασιλειάδη, που «εμίσθωσε κατάλληλον γήπεδον...ώστε ουδενός υπολειπόμεθα πλέον της

λοιπόν, είχαν συχνά την ευκαιρία να απολαμβάνουν θεατρικές παραστάσεις ποικίλου περιεχομένου – κωμωδίες, δράματα, κοινωνικά, πατριωτικά έργα, επιθεωρήσεις – από γνωστούς θιάσους, που αποσπούσαν θετικές κριτικές από το κοινό και τον τύπο της εποχής. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τους θιάσους Βέλλου – Πολιτάκη με το έργο «Μάγδα»⁴²⁵, Βασιλειάδη με τα έργα «Η κόρη του Ραβίνου» και «Αθανάσιος Διάκος»⁴²⁶, Απέργη με τα έργα «Αριστοφάνης», «Η Κυρία με τας Καμελίας», «Οιδίπους Τύραννος»⁴²⁷, Φωτειάδου με την «Γκόλφω»⁴²⁸ και Ράλλη⁴²⁹.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα έκανε την εμφάνισή του στα Τρίκαλα και ο κινηματογράφος, με προβολές στα καφενεία και στην πλατεία Ρ. Φεραίου, μέχρι το 1925, που κατασκευάστηκε στον χώρο του Γυμναστηρίου ο πρώτος θερινός κινηματογράφος με το όνομα «Ιντεάλ»⁴³⁰. Επρόκειτο για βουβές ταινίες τύπου ζουρνάλ, που προβάλλονταν, πολλές φορές, με τη συνοδεία ζωντανής μουσικής. Το καινούργιο θέαμα ήταν τόσο εντυπωσιακό «με τας ωραίας εικόνας του, επιτυχείς και ζωντανάς», ώστε ο κόσμος «στοιβαζόταν μέσα εις το καφενεϊόν σαν σαρδέλλες»⁴³¹, αδιαφορώντας για την αποπνικτική, λόγω συνωστισμού, ατμόσφαιρα, προκειμένου να παρακολουθήσει τις ταινίες.

Η εκάστοτε άφιξη κινηματογράφου αποτελούσε μέγα γεγονός, γι' αυτό και ο τοπικός τύπος συνήθιζε να ενημερώνει εγκαίρως το φιλοθέαμον κοινό. Οι πιο γνωστοί κινηματογράφοι που πρόσφεραν ψυχαγωγία στους Τρικαλινούς ήταν ο «μέγας, τέλειος Αμερικανικός Κινηματογράφος εις το θερινόν θέατρον ο “Παράδεισος”» το 1910⁴³², ο πιο διάσημος του Ιταλού μηχανικού Τζ. Μπέλμε, που επισκέφθηκε επανειλημμένα την πόλη το 1910 και το 1911 με πλήθος ταινιών «νέων, θαυμασίων»⁴³³ και αυτός του Ρ. Κούμη το 1912, «ο θαυμασιώτερος των εν Ελλάδι», που πρόβαλλε ταινίες «με ελληνικάς επιγραφάς, πρωτοφανείς, μόλις εισαχθείσας εις τας Αθήνας»⁴³⁴. Εκτός από μέσο ψυχαγωγίας, ο κινηματογράφος αναδείχτηκε και σε

πρωτευούσης» κι έτσι «η πόλις απέκτησε... μικρόν θέατρον». Βλ. εφημερίδα «Οι Εργάται», 15/7/1886, φ. 98, σ. 3 και 28/7/1886, φ. 99, σ. 3.

⁴²⁵ Εφημερίδα «Θάρρος», 9/11/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

⁴²⁶ Εφημερίδα «Οι Εργάται», ό. π.

⁴²⁷ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 1/7/1910, φ. 1092, σ. 2, 24/8/1910, φ. 1138, σ. 3 και 3/9/1910, φ. 1147, σ. 3.

⁴²⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 29/6/1902, φ. 411, σ. 3.

⁴²⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 24/5/1908, φ. 708, σ. 3.

⁴³⁰ Ν. Κατσόγιαννος, ό. π., σ. 323.

⁴³¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 12/5/1907, φ. 656, σ. 3.

⁴³² Εφημερίδα «Αναγέννησις», 29/5/1910, φ. 1063, σ. 2.

⁴³³ Ενδεικτικά, πρόβαλε τις ταινίες «Ο γάμος του δημάρχου Αγαθοπούλου» και «Μαρία Αντωνιέττα». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 17/6/1910, φ. 1079, σ. 2 και 20/4/1911, φ. 1341, σ. 2.

⁴³⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 17/1/1912, φ. 1590, σ. 3.

μέσο ενημέρωσης, προβάλλοντας σκηνές από την πολιτική επικαιρότητα και τους πολέμους, στους οποίους εμπλεκόταν η Ελλάδα.

Αλλαγές συντελέστηκαν, επίσης, στις προτιμήσεις των Τρικαλινών αστών όσον αφορά τη μουσική και τον χορό. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα άρχισε να ακούγεται στα αστικά στέκια η ευρωπαϊκή μουσική και καθιερώθηκε, παράλληλα, στα αστικά σαλόνια το πιάνο. Στα σπίτια Τρικαλινών μεγαλοαστών, όπως ο Αβέρωφ και ο Νακόπουλος, διοργανώνονταν δεξιώσεις⁴³⁵, οι γνωστές χοροεσπερίδες ή βεγγέρες, ενώ στα καφενεία και στην κεντρική πλατεία συναυλίες, οπερέτες και κονσέρτα⁴³⁶. Την ίδια εποχή εμφανίστηκαν και οι πρώτοι χοροδιδάσκαλοι, για να μνήσουν τους Τρικαλινούς στους ευρωπαϊκούς χορούς, διδάσκοντάς τους βαλς, πόλκα, μαζούρκα, καντρίλιες και αργότερα ταγκό, σε χοροδιδασκαλεία ή κατ' οίκον⁴³⁷.

Αδιάσπαστο κομμάτι της κοινωνικής ζωής της πόλης αποτελούσε και η βόλτα στην κεντρική πλατεία, όπως επίσης και στην οδό Ασκληπιού. Τα Σαββατοκύριακα η πλατεία Ρ. Φεραίου, τόπος συνάθροισης της αστικής τάξης, γέμιζε με κόσμο, που είχε την ευκαιρία να απολαύσει τις «για κάθε μουσική απαίτηση» μελωδίες της Φιλαρμονικής⁴³⁸. Με σύνορο την κεντρική γέφυρα του Ληθαίου, η λαϊκή τάξη σύχναζε στην Πλατεία Ενώσεως, εκεί όπου είχαν τα στέκια τους οι λούστροι, οι αχθοφόροι και οι υπόλοιποι μεροκαματιάρηδες⁴³⁹, σε απόσταση από τους κοσμικούς Τρικαλινούς. Η οδός Σιδηροδρόμου, από την άλλη, ο πιο κεντρικός και γραφικός δρόμος της πόλης, με τις ακακίες και τα μεθυστικά αρώματα από ιτιά, γιασεμί, νυχτολούλουδο, τριανταφυλλιά και βασιλικό, ήταν ουσιαστικά ο μόνος περίπατος των Τρικαλινών, όπου γίνονταν οι κυριακάτικες οικογενειακές βόλτες που κατέληγαν

⁴³⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 4/2/1912, φ. 1608, σ. 3.

⁴³⁶ Το 1909 έφτασε στην πόλη «η μεγάλη ελληνική οπερέττα του Κ. Παπαϊωάννου διά να δώσει σειράν παραστάσεων». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 18/9/1909, αρχείο Θ. Λώλη. Στην κεντρική πλατεία έδινε παραστάσεις κονσέρτο με τον κ. Αβατάγγελο στο βιολί, τον κ. Αδινόλη στο πιάνο και την κ. Λουίζα στο τραγούδι. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 13/7/1912, φ. 1716, σ. 3.

⁴³⁷ Ο πρώτος γνωστός χοροδιδάσκαλος της πόλης ήταν ο Ν. Μούσης, που παρέδιδε μαθήματα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Βλ. Ν. Κατσόγιαννος, ό. π., σ. 124. Ακολούθησαν ο «διαπρεπής Ισραηλίτης Ι. Πισσών» (Εφημερίδα «Αναγέννησις», 31/1/1910, φ. 945, σ. 3.), ο «εξ Αμερικής Γ. Σκούρτης» (Εφημερίδα «Θάρρος», 31/10/1917, φ. 2100, σ. 2.) και ο Σ. Πισσών (Εφημερίδα «Θάρρος», 26/10/1922, φ. 3814, σ. 4).

⁴³⁸ «Η πλατεία είχε κατακλυσθή από τον κόσμο. Η μουσική έπαιξε όμορφα και καινούργια κομμάτια...Ο κ. Λαλάκος προσπαθεί...να ευχαριστήσει κάθε μουσική απαίτηση». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 8/6/1922, φ. 3174, σ. 1.

⁴³⁹ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σείφουλλάχ...*, ό. π., τ. Β', σ. 18. Ανάμεσα στους αχθοφόρους υπήρχαν και πολλές γυναίκες, τόσο ταλαιπωρημένες που από τις φούστες και τα μαλλιά καταλάβαινες ότι δεν ήταν άντρες, γεγονός που προκαλούσε αλγεινή εντύπωση στους ξένους. Βλ. Th. D. Goodell, «Ένα ταξίδι στη Θεσσαλία του 1897» (μετάφραση Β. Αργυρούλης), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 31^{ος}, Λάρισα 1997, σ. 285.

στο καφενείο του Σιδηροδρομικού Σταθμού ή σε κάποιο ζαχαροπλαστείο⁴⁴⁰. Συγκέντρωνε όλη την κοσμική κίνηση και αποτελούσε μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για την αποκατάσταση των νεαρών, καθώς η βόλτα εκεί είχε και την έννοια του «νυφοπάζαρου».

Στην πολιτιστική εξέλιξη και τη σταδιακή αποκρυστάλλωση της πνευματικής φυσιογνωμίας των Τρικάλων συνέβαλαν, αναμφίβολα, και οι Σύλλογοι και Αδελφότητες, που άρχισαν να ιδρύονται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Με κοινωφελή χαρακτήρα και εκπολιτιστικό ή φιλανθρωπικό σκοπό, καλλιέργησαν τις πνευματικές ανησυχίες της τοπικής κοινωνίας, προσέφεραν διεξόδους στη νεολαία και συνεισέφεραν στη λαϊκή επιμόρφωση.

Το 1884 ανασυστάθηκε η «Αδελφότης»⁴⁴¹, η οποία είχε δημιουργηθεί επί Οθωμανοκρατίας, με σκοπό τη διατήρηση των σχολείων και το φιλανθρωπικό έργο. Η δράση του συλλόγου αυτού αναδείχτηκε σύντομα σε συνιστώσα προόδου και πολιτισμού για την πόλη των Τρικάλων.

Ένα χρόνο αργότερα το Σωματείο των Ραπτών ίδρυσε την «Αδελφότητα του Ελέους». Επρόκειτο για σύλλογο με φιλανθρωπικό κυρίως χαρακτήρα, που αποσκοπούσε στη συνδρομή και αποκατάσταση ευαίσθητων κοινωνικών ομάδων, όπως οι άποροι και τα ορφανά κορίτσια⁴⁴².

Ο πολιτικός σύλλογος με την επωνυμία «Ο Ρήγας» συγκροτήθηκε το 1886 και, με την πρόσκληση για συμμετοχή φοιτητών, επιστημόνων, εμπόρων και κτηματιών, απέβλεπε, μέσα από δημόσιες συνεδριάσεις, στην «πολιτική και κοινωνική ανάπτυξη του τόπου»⁴⁴³.

Ένας από τους πιο ιστορικούς συλλόγους της πόλης, ο Γυμναστικός, ιδρύθηκε το 1896⁴⁴⁴, αλλά, λόγω του πολέμου του 1897 και των συνεπειών του, αναγκάστηκε να αναστείλει τη λειτουργία του για πέντε περίπου χρόνια. Στα τέλη του 1901 η νέα διοίκησή του φρόντισε για τη δημιουργία Γυμναστηρίου και στις 30 Δεκεμβρίου έγιναν τα εγκαίνια του Συλλόγου σε πανηγυρική ατμόσφαιρα⁴⁴⁵. Σε αναγνώριση της

⁴⁴⁰ Στ. Σαράφης ό. π., σ. 21.

⁴⁴¹ Εφημερίδα «*Φάρος του Ολύμπου*», 8/6/1884, φ. 1191, σ. 1.

⁴⁴² Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 27/11/1885, φ. 103, σσ. 336-338.

⁴⁴³ Εφημερίδα «*Πρόδος*», 17/9/1886, φ. 10, σ. 2.

⁴⁴⁴ Ιδρύθηκε με το Β.Δ. «Περί εγκρίσεως καταστατικού του Γυμναστικού Συλλόγου Τρικκάλων» της 4^{ης} Ιουνίου 1896. Σκοπός του ήταν «η σωματική ανάπτυξις των μελών και εταίρων αυτού και η παρασκευή αθλητών». Βλ. Κ. Σοφινός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900)*, τ. Β', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987, σ. 770.

⁴⁴⁵ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 1/1/1902, φ. 385, σ. 1.

προσφοράς του, γίνονταν δωρεές και διοργανώνονταν αθλητικές εσπερίδες⁴⁴⁶ για την ενίσχυσή του, καθώς επίσης και του Γυμναστηρίου.

Η ίδρυση Φιλαρμονικής Εταιρείας το 1896⁴⁴⁷ ήρθε να καλύψει το κενό της μουσικής παιδείας, με μεθοδική διδασκαλία, και να ικανοποιήσει το φιλόμουσο τρικαλινό κοινό με δημόσιες συναυλίες, υπό τη διεύθυνση του αρχιμουσικού Γεώργεβιτς⁴⁴⁸. Λόγω, όμως, των δραματικών γεγονότων που ακολούθησαν – πόλεμοι και Διχασμός – και τη συνακόλουθη μείωση των οικονομικών της, η δραστηριότητά της κάμφθηκε και, μετά από συγχώνευση με τον Γυμναστικό Σύλλογο, δημιουργήθηκε ο Μουσικογυμναστικός Σύλλογος το 1914⁴⁴⁹. Εντωμεταξύ, το 1909 είχε συσταθεί και Μαντολινάτα, η οποία μάλιστα, είχε και «ιδιαίτερον τμήμα διά κυρίας και δεσποινίδας»⁴⁵⁰.

Ένας καθαρά γυναικείος σύλλογος, η «Φιλόπτωχος των Κυριών Εταιρεία», δημιουργήθηκε το 1902⁴⁵¹, χάρη στη διάθεση των Τρικαλινών κυριών να προσφέρουν βοήθεια σε άπορες οικογένειες και να συμβάλουν και αυτές στην πρόοδο της πόλης, κατά τα πρότυπα αθηναϊκών και ευρωπαϊκών συλλόγων.

Εκτός από τις συλλογικές κινητοποιήσεις για τη δημιουργία σωματείων, υπήρξαν και μεμονωμένες πρωτοβουλίες και ενέργειες προς αυτή την κατεύθυνση. Έτσι, λοιπόν, χάρη στον καθηγητή Μαθηματικών του Γυμνασίου Ι. Βαϊνόπουλο, συστάθηκε το 1909 η «Φιλόπτωχος Εκπαιδευτική Εταιρεία», επιδιώκοντας τη «διάδοση πρακτικών και ωφέλιμων γνώσεων στις λαϊκές τάξεις με στόχο την

⁴⁴⁶ Τον Ιανουάριο του 1910 σε αθλητική εσπερίδα υπέρ του Γυμναστηρίου εμφανίστηκε ο ολυμπιονίκης Τόφαλος. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 15/1/1910, φ. 947, σ. 2.

⁴⁴⁷ Με το Β.Δ. της 8^{ης} Ιουνίου 1896 «Περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Τρικκάλοις Φιλαρμονικής Εταιρείας» συστάθηκε «εταιρεία προτιθεμένη την διδασκαλίαν και διάδοσιν της μουσικής». Βλ. Κ. Σοφινός, ό. π., σ. 77. Σύμφωνα με τον Γ. Παπαζήση, ωστόσο, δημοτική φιλαρμονική υπήρχε από το 1886-87. Την πληροφορία αυτή τη στηρίζει σε δημοσίευμα του 1894 στην εφημερίδα «Αναγέννησις». Βλ. Θ. Τριανταφύλλου, ό. π., σ. 176.

⁴⁴⁸ «Τα Τρίκαλα είχαν πάντοτε και την άρτια φιλαρμονική τους, τότε, η οποία ελάμπρυνε και έδιδε τόνο χαρμόσυνο και πανηγυρικό σε κάθε επίσημη μέρα και περίπτωση. Ως πρώτος οργανωτής... φέρεται ο αρχιμουσικός - απόστρατος μουσικός - Γεώργεβιτς». Βλ. Α. Καρανάσιος, *Παλιά πνευματικά Τρίκαλα*, Τρίκαλα 1965, σ. 41.

⁴⁴⁹ «...η οργάνωσις της μάντας Φιλαρμονικής του Μουσικού και Γυμναστικού Συλλόγου Τρικκάλων βαίνει ολοταχώς προς ταχύν καταρτισμόν...Το σωματείον ως νεοσύστατον επιβαρύνεται με πολλές δαπάνας...». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 23/11/1914, αρχείο Θ. Λώλη. Στο νέο καταστατικό του συλλόγου προβλεπόταν και η εγγραφή γυναικών ως μελών. Κατά τη γενική συνέλευση, όμως, το προοδευτικό αυτό άρθρο προκάλεσε έντονες αντιδράσεις. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Μια σερενάτα στο Ληθαίο. Η μουσική κίνηση στα Τρίκαλα (1881-1965)*, Κέδρος, Αθήνα 2003, σ. 34.

⁴⁵⁰ Το τμήμα δημιουργήθηκε ύστερα από παράκληση πολλών οικογενειών. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 16/11/1909, φ. 891, σ. 2. Το 1911 ξέσπασε διαμάχη ανάμεσα στις δύο μάντες, με αποτέλεσμα καμία από αυτές να μη δίνει συναυλίες το καλοκαίρι. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 9/7/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

⁴⁵¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 16/2/1902, φ. 392, σ. 3.

ανθρωπιστική και επαγγελματική τους μόρφωση»⁴⁵². Η Εταιρεία ίδρυσε γι' αυτόν τον λόγο Νυχτερινή Λαϊκή Σχολή για απόρους με τρία τμήματα, ανάλογα με το επίπεδο των μαθητών, και δωρεάν φοίτηση, στην οποία έσπευσαν να γραφτούν πάνω από 150 παιδιά⁴⁵³. Οργάνωσε, επίσης, και Βιβλιοθήκη⁴⁵⁴, που ενίσχυσε σημαντικά τη λαϊκή επιμόρφωση, συνιστώντας ταυτόχρονα δείκτη πνευματικής ανόδου και έκφραση πολιτισμού.

Το κλίμα των συλλογικών προσπαθειών για κοινωφελείς σκοπούς, προς αναβάθμιση του τόπου και της ποιότητας ζωής όλων των κατοίκων της πόλης, δεν άφησε ασυγκίνητους και τους μαθητές. Με πρωτεργάτες γυμνασιόπαιδες κι έναν απόφοιτο του Σχολαρχείου, δημιουργήθηκε, στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, ο φιλολογικός σύλλογος «Κοραής»⁴⁵⁵. Ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα και έκανε πολλούς αγώνες για την πνευματική αφύπνιση των Τρικάλων, ενώ για ένα διάστημα εξέδιδε και ένα χειρόγραφο περιοδικό.

Η πολιτισμική ανάταση της περιοχής αντικατοπτρίζεται σίγουρα και στην έκδοση εντύπων, κυρίως εφημερίδων. Ο τύπος της εποχής, ελλείψει πολυμέσων, ήταν πηγή ενημέρωσης⁴⁵⁶, βήμα έκφρασης, αλλά και πνευματικής καλλιέργειας. Παρά την πολιτική – κομματική γραμμή που ακολουθούσαν οι τοπικές εφημερίδες και το ταξικό κοινό στο οποίο απευθυνόταν η καθεμιά, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διεύρυνση του ορίζοντα των Τρικαλινών. Στην ύλη τους περιλαμβάνονταν, εκτός από ειδήσεις, κοινωνικά σχόλια, δικαστικές αποφάσεις, πλειστηριασμοί, διαφημίσεις, άρθρα πολιτών, οικονομικές ανακοινώσεις, πολιτιστικά θέματα, κριτικές και ποιήματα ή λογοτεχνικά έργα δημοσιευμένα σε συνέχειες. Αρχικά, ήταν δεκαπενθήμερες ή εβδομαδιαίες, με προκαθορισμένη ετήσια συνδρομή, ενώ αργότερα κάποιες από αυτές έγιναν καθημερινές.

Οι κυριότερες εφημερίδες⁴⁵⁷ που κυκλοφόρησαν στα Τρίκαλα ήταν οι εξής: «Φάρος του Ολύμπου» (1881)⁴⁵⁸, «Οι Εργάται» (1883)⁴⁵⁹, «Τρίκαλα» (1883),

⁴⁵² Εφημερίδα «Θάρρος», 9/1/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

⁴⁵³ Εφημερίδα «Θάρρος», 12/3/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

⁴⁵⁴ Τον πυρήνα της αποτέλεσαν βιβλία της βιβλιοθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου, που καταστράφηκε το 1897, και οι προσφορές «των εχόντων βιβλία». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 23/9/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

⁴⁵⁵ Σκαπανείς του «Κοραή» ήταν οι Α. Καρανάσιος, Κ. Παπαδημητρίου, Ι. Μουχτάρης, Β. Βλαχάβας, Χ. Φύλιος, Δ. Πούτος, Σ. Ζαφειρόπουλος και Χ. Πανουργιάς. Βλ. Θ. Τριανταφύλλου, ό. π., σσ. 183-184.

⁴⁵⁶ Μέχρι να καθιερωθούν οι εφημερίδες ως μέσο ενημέρωσης, τα νέα τα ημέρας διαλαλούσε ένας δημόσιος κήρυκας (τελάλης). Ο Ν. Καλογερόπουλος, γνωστός και ως Πατσιλάς, άφησε εποχή ως τελάλης των Τρικάλων. Βλ. Θ. Τριανταφύλλου, ό. π., τ. Β', σ. 126.

⁴⁵⁷ Βλ. Αναλυτικά Θ. Λώλης, *Τα εν-Τύπω των Τρικάλων...*, ό. π., σσ. 9-19 και 21-187.

«Φωνή των Τρικκάλων» (1884), «Πρόοδος» (1886)⁴⁶⁰, «Τρίκη» (1888), «Ληθαίος» (1888), «Επόπτης» (1888), «Αναγέννησις» (1893)⁴⁶¹, «Θάρρος» (1908)⁴⁶² και οι σατιρικές «Ψαλλίδα» (1888), «Σατανάς» (1884), «Διάβολος» (1889) και «Κουνενές» (1890). Εκδόθηκαν επίσης και τα περιοδικά⁴⁶³ «Άρδην» (1886) και «Μετέωρα» (1907), θρησκευτικού και λογοτεχνικού περιεχομένου αντίστοιχα.

Στην πνευματική αφύπνιση και καλλιέργεια και τη δημιουργία πολιτιστικής κίνησης συνέβαλαν, τέλος, και τα βιβλιοπωλεία της πόλης, τα παλιότερα από τα οποία συναντάμε μετά την απελευθέρωση⁴⁶⁴. Το 1883, λοιπόν, υπήρχαν δύο καταστήματα, ο «Φοίνιξ» και τα «Τρίκαλα»⁴⁶⁵, ενώ το 1900 λειτούργησε το βιβλιοπωλείο Πανουργιά.

Συγκεφαλαιώνοντας, διαπιστώνουμε ότι οι κοινωνικές μεταλλαγές και η πολιτιστική ανάπτυξη των Τρικάλων συντελέστηκαν αργά σχετικά, αλλά σταθερά, παράλληλα με την οικονομική εξέλιξη της περιοχής. Σε μια πόλη που αλλάζει μορφή στο πέρασμα του χρόνου, σταδιακά ανέρχεται, για να κυριαρχήσει τελικά, η αστική τάξη, σε αντίθεση με τη λαϊκή, που εξακολουθεί «υπέρ πάσαν άλλην να υφίσταται τας ταλαιπωρίας του βίου» και για την οποία «ουδέποτε ουδεμία φροντίς ελήφθη»⁴⁶⁶. Θεμέλιος λίθος του αστικού μετασχηματισμού και εκπολιτισμού υπήρξε η ιδιωτική πρωτοβουλία εκ μέρους των προνομιούχων τάξεων, ενώ η δημοτική αρχή, και γενικότερα η κρατική μέριμνα, έπαιξε ρόλο δευτερεύοντα και συνεπικουρικό⁴⁶⁷,

⁴⁵⁸ Είναι η πρώτη τρικαλινή εφημερίδα που κυκλοφόρησε μετά την απελευθέρωση μέχρι το 1887. Εκδότης και διευθυντής της ήταν ο Ευθ. Οικονομίδης, που εξέδιδε την εφημερίδα «Φάρος της Όθρυος» στη Λαμία (1856-1881). Ήταν εβδομαδιαία. Βλ. Θ. Λώλης, ό. π., σ. 178.

⁴⁵⁹ Εβδομαδιαία, μαχητική, δημοκρατική εφημερίδα (1883-1884), που πολιτικά υποστήριζε τον Τρικούπη και τοπικά τα δικαιώματα των εργατών. Βλ. Θ. Λώλης, ό. π., σ. 126.

⁴⁶⁰ Εβδομαδιαία εφημερίδα (16/7/1886-3/10/1886) με εκδότη-συντάκτη τον Β. Βαμβέτσο, Ελληνοδιδάσκαλο και ιδρυτή του ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου «Ο Πλάτων». Βλ. Θ. Λώλης, ό. π., σ. 141.

⁴⁶¹ Κυκλοφόρησε από το 1893 ως το 1969. Αρχικά εβδομαδιαία και αργότερα δισεβδομαδιαία, το 1909 έγινε καθημερινή. Πρώτος εκδότης της ήταν ο Ιω. Θεοδωρόπουλος. Βλ. Θ. Λώλης, ό. π., σ. 29.

⁴⁶² Δισεβδομαδιαία εφημερίδα με ιδιοκτήτη-διευθυντή τον Λ. Κλειδωνόπουλο, ήταν η πρώτη στα Τρίκαλα και τη Δ. Θεσσαλία που μετατράπηκε σε καθημερινή το 1909 και η πρώτη που δημοσίευσε τηλεγραφική ανταπόκριση από την Αθήνα. Έκλεισε για 7 μήνες το 1916, μετά την εκλογική επικράτηση των Βασιλικών και για αρκετές μέρες το 1920, έπειτα από ζημιές που προκάλεσαν Αντιβενιζελικοί στο τυπογραφείο της. Βλ. Θ. Λώλης, ό. π., σ. 89.

⁴⁶³ Θ. Λώλης, ό. π., σ. 19.

⁴⁶⁴ Θ. Τριανταφύλλου, ό. π., σ. 235.

⁴⁶⁵ «Το βιβλιοπωλείον Τρίκαλα επλουτίσθη...με διάφορα διδακτικά και άλλα βιβλία...». Βλ. εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 1/1/1883, φ. 1145, σ. 2.

⁴⁶⁶ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 14/9/1886, φ. 103, σ. 1. Συχνά στις εφημερίδες δημοσιεύονταν εκκλήσεις για οικογένειες που είχαν ανάγκη από βοήθεια, καθώς στερούνταν «απολύτως και αυτού του άρτου». Βλ. ενδεικτικά «Αναγέννησις», 21/6/1903, φ. 461, σ. 3.

⁴⁶⁷ Οι δημοτικές αρχές προσπάθησαν, ως έναν βαθμό βέβαια, να στηρίξουν τις ασθενέστερες τάξεις και ευπαθείς κοινωνικές ομάδες με ειδικά κονδύλια για απόρους («Κατ' έτος ο Δήμος μας τας παραμονάς των Χριστουγέννων και του Πάσχα διένειμεν εις τους απόρους της πόλεως και των χωρίων μικρά βοηθήματα, ίνα και αυτοί προμηθευθώσι τα απολύτως αναγκαία...». Βλ. εφημερίδα

ενισχύοντας τις προσπάθειες των ιδιωτών, όσο τους το επέτρεπε η εκάστοτε οικονομική κατάσταση, αλλά και η πολιτική βούληση.

«Αναγέννησις», 14/4/1910, φ. 1029, σ. 2), για την ενίσχυση απόρων μαθητών και φοιτητών (Εφημερίδα «Θάρρος», 12/4/1909 και 27/9/1909, αρχείο Θ. Λώλη.) και για τη διατροφή νόθων παιδιών (Εφημερίδα «Θάρρος», 21/11/1911, αρχείο Θ. Λώλη).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΩΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ (1922)

2.1.1. Η εκπαίδευση επί Οθωμανοκρατίας (1453-1821) και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1827)

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) και η πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σηματοδοτούν την έναρξη μιας από τις δυσκολότερες περιόδους για τον Ελληνισμό. Η δημογραφική κάμψη, η οικονομική ύφεση και η φυγή των λογίων του Βυζαντίου στη Δύση περιορίζουν κάθε αξιόλογη πνευματική δραστηριότητα και, έναν αιώνα μετά την άλωση, υπάρχει πλήρης έλλειψη σχολείων¹.

Καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας, η κεντρική διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν απαγόρευσε τη λειτουργία σχολείων. Τα τελευταία ιδρύονταν με την οικονομική συνδρομή είτε του Πατριαρχείου² είτε των ελληνικών κοινοτήτων και Ελλήνων διανοουμένων του εξωτερικού. Ο Πρώσος περιηγητής Bartholdy αναφέρει στις αρχές του 19^{ου} αιώνα: «Όλα μπορούν να γίνουν για το φωτισμό των Ελλήνων, αφού οι Τούρκοι τους αφήνουν ελεύθερους σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση»³. Αναπτύσσεται έτσι ένα εμβρυϊκό σχολικό δίκτυο με σοβαρές ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό και αναλυτικό πρόγραμμα⁴. Τρεις κύκλοι σπουδών υπάρχουν στο δίκτυο αυτό⁵: α) Στοιχειώδης Εκπαίδευση, που παρέχεται στα Κοινά Σχολεία ή αλλιώς Σχολεία Κοινών και Ιερών Γραμμάτων, β) Μέση Εκπαίδευση, που παρέχεται στα Ελληνικά Σχολεία, όπου διδάσκεται κυρίως η αρχαία ελληνική γλώσσα, και γ) Ανώτερη Εκπαίδευση, κατά τη διάρκεια της οποίας διδάσκονται

¹ Ε. Λαπαθιώτη, «Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Οθωμανοκρατία (1453-1821)», *Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης, Πρακτικά Α' Συνεδρίου ΟΙΕΛΕ*, Αθήνα 1980, σ. 36.

² Η Εκκλησία στο Βυζάντιο θεωρούσε ότι η λαϊκή παιδεία θα οδηγούσε στην ειδωλολατρία. Το 1593 η Μεγάλη Σύνοδος της Ορθόδοξης Εκκλησίας αποφάσισε να προαγάγει το θέμα της εκπαίδευσης, προωθώντας την ίδρυση σχολείων στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Βλ. Γ. Μουγογιάννης, «Η παιδεία στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 5^{ος}, Λάρισα 1983, σ. 49.

³ Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμος Γ¹ 1800-1810, Αθήνα 1975, σ. 185.

⁴ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης: Από την Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους μέχρι το 2007*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 16.

⁵ Σ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, τ. Α', Δανιάς, Αθήνα 1987, σ. 47.

Φιλοσοφία και Επιστήμες σε ιδρύματα όπως η Μεγάλη του Γένους Σχολή, η Αθωνιάδα Ακαδημία, η Νέα Ακαδημία στη Μοσχόπολη.

Αρχικά, τα μαθήματα γίνονται σε σπίτια ή νάρθηκες εκκλησιών και κελιά μοναστηριών⁶, ενώ οι δάσκαλοι είναι κυρίως κληρικοί⁷. Ως σχολικά βιβλία χρησιμοποιούνται εκκλησιαστικά κείμενα, όπως η Οκτώηχος, το Ψαλτήρι, ο Απόστολος, και το αλφαβητάρι της Οθωμανοκρατίας αποτελεί η Χρήσιμος Παιδαγωγία⁸. Το πρόγραμμα, η ύλη των μαθημάτων και η μέθοδος διδασκαλίας εξαρτώνται από τον δάσκαλο. Ωστόσο, βασική διδακτική μέθοδο αποτελεί η από καθέδρας διδασκαλία: Ο δάσκαλος παραδίδει ή υπαγορεύει και οι μαθητές ακούν ή αντιγράφουν. Στόχος, άλλωστε, είναι η μετακένωση στη μνήμη των μαθητών ενός δεδομένου ποσού γνώσεων, χωρίς διάλογο και καλλιέργεια της κριτικής σκέψης⁹.

Βασικοί φορείς της εκπαίδευσης επί Οθωμανοκρατίας υπήρξαν η Εκκλησία αρχικά και κατόπιν οι Φαναριώτες και η αστική τάξη. Σταδιακά, η κηδεμονία της Εκκλησίας περιορίζεται, καθώς κερδίζουν έδαφος ριζοσπαστικές εκπαιδευτικές απόψεις που έλκουν την καταγωγή τους από τον Διαφωτισμό¹⁰. Το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τέλος, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα συμβάλλει στην αφύπνιση του υπόδουλου ελληνισμού αλλά και στην καλλιέργειά του.

Ύστερα από τέσσερις περίπου αιώνες σκλαβιάς, οι Έλληνες επαναστατούν. Η όποια εκπαιδευτική υποδομή των χρόνων της Οθωμανοκρατίας, βασισμένη πρωτίστως στην ιδιωτική πρωτοβουλία, καταστρέφεται κατά τη διάρκεια του πολέμου της απελευθέρωσης (1821–1827). Εξαιτίας των συνθηκών και των πενιχρών οικονομικών, από το 1821 ως το 1828 κανένας σχολικός μηχανισμός δε λειτούργησε

⁶ Διατηρούνταν όμως σχολεία και «εν ιδιωτικούς οίκους και τινές (σχολαί) μάλιστα υπό γυναικών διδασκουσών τα γράμματα». Βλ. Γ. Παπαδόπουλος, «Περί των προγενεστέρων ελληνικών σχολείων, περιοδικό *«Πανδώρα»*, τ. 8^{ος}, τεύχος 176, 1857, σ. 170.

⁷ Αργότερα οι έννοιες κληρικός - δάσκαλος αποσυνδέονται και ο δάσκαλος αποκτά επαγγελματική συνείδηση, όταν, αντί προσφορών και δώρων, λαμβάνει μισθό. Βλ. Ε. Λαπαθιώτη, ό. π., σ. 40.

⁸ Ε. Καλαφάτη, *Τα Σχολικά Κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (1821-1929)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1988, σ. 16. Ως σχολικό εγχειρίδιο χρησιμοποιούνταν και η *Χρηστοθήθεια*, ο πρώτος οδηγός συμπεριφοράς που συντάχθηκε από τον Αντώνιο Βυζάντιο το 1720, με σκοπούς τη «διακόσμησιν των ηθών των νέων» και την εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής. Βλ. Έ. Βαϊκούση, «Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18^{ος} - 19^{ος} αιώνες)», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου « Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1-5/10/1984)*», τ. Α', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986, σ. 288.

⁹ Α. Αγγέλου, «Η εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 327.

¹⁰ Π. Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 33. Πατριαρχική Εγκύκλιος του 1819 αποδοκίμαζε την «καταφρόνησιν» των πατροπαράδοτων μαθημάτων και την «ολοτελή αφοσίωσιν μαθητών και δασκάλων στα νεωτερικά». Βλ. Κ. Λάππας, «Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων (1770-1821)», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 2^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 99.

ουσιαστικά, έτσι ώστε να μιλάμε για «έτος μηδέν» στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, όταν ιδρύεται το ανεξάρτητο κράτος¹¹.

Το θέμα της εκπαίδευσης, ωστόσο, απασχολεί τις καταστατικές αρχές της Επανάστασης, εφόσον ο «φωτισμός» του γένους θεωρείται προϋπόθεση για να αξιοποιηθεί η ελευθερία που θα κερδιζόταν με τα όπλα¹². Σε διακήρυξη της, στις 27/4/1822, η Πελοποννησιακή Γερουσία τονίζει την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης, που θεωρεί «τόσον αναγκαία διά την ανάπτυξιν του λογικού όσο αναγκαία η τροφή διά τη συντήρησιν της ζωής», κάνει λόγο για δωρεάν παροχή της και προκρίνει την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου για τη διδασκαλία¹³. Στο Σύνταγμα του 1823 διατυπώνεται για πρώτη φορά ο όρος «δημόσια εκπαίδευση» και υιοθετείται η αλληλοδιδασκτική¹⁴ ως μέθοδος διδασκαλίας. Για πρώτη φορά διορίζεται «Έφορος της παιδείας και ηθικής ανατροφής των παιδών» ο Θ. Φαρμακίδης¹⁵. Το 1824 η εκπαίδευση οργανώνεται σε τρεις κύκλους¹⁶: α) Προκαταρκτική ή Δημόδης, β) Λύκεια στις πρωτεύουσες των νομών, γ) Πανεπιστήμιο με τέσσερις σχολές (Θεολογία, Φιλοσοφία, Νομική, Ιατρική). Στο Σύνταγμα του 1827, τέλος, προβλέπεται θέση «Γραμματέως (υπουργού) επί του δικαίου και της παιδείας»¹⁷.

Όσον αφορά το διδακτικό προσωπικό, η πρόσληψη γίνεται με επαγγελματικά κριτήρια χαλαρά, προκειμένου να επιτευχθεί γρήγορη στελέχωση των σχολείων. Πρόκειται για ιερείς και λαϊκούς, κατά κανόνα με ελλιπή κατάρτιση, από τους

¹¹ Η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων ήταν αγράμματη. Ακόμη και πολλοί από τους αρχηγούς της επανάστασης δεν ήξεραν καν να γράψουν το όνομά τους. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 391.

¹² Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Α', Ερμής, Αθήνα 1987, σ. κγ'. «Και ποία τω όντι έθνη εισί τα μάλλον ευδαίμονα και μάλλον ισχυρά; Βεβαίως εκείνα, εν οίς οι ιεροί των Μουσών βομοί καπνίζουσι αενάως, εν οίς τα γράμματα και αι επιστήμαι ενδεδεχώς καλλιεργούνται...». Από τον λόγο του επισκόπου Τρίκκης Κωνσταντίου για τη θεμελίωση της Δωροθέας Σχολής Τρικάλων. Βλ. εφημερίδα «*Ανατολικός Αστήρ*» Κων/πόλεως, 19/11/1875, φ. 1343, σσ. 2-3.

¹³ Α. Δημαράς, ό. π., σσ. 5-8.

¹⁴ Δημιούργημα του J. Lancaster το 1805, η μέθοδος τροποποιήθηκε από τον Γάλλο C.L. Sarazin το 1829. Το εγχειρίδιο του Sarazin μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον μαθητή του Ιω. Κοκκώνη. Η μέθοδος αυτή κυριάρχησε στο ελληνικό σχολείο τον 19^ο αιώνα. Βλ. Γ. Τζάρτζας, *Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο στην υπηρεσία της πειθαρχημένης κοινωνίας*, www.alfavita.gr. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, οι πιο προχωρημένοι μαθητές, οι «πρωτόσχολοι», δίδασκαν τους υπόλοιπους με την εποπτεία του δασκάλου. Το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο, με ιδρυτή τον Χρ. Περραιβό, λειτούργησε στη Μάνη το 1819. Βλ. Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Κριτική, Αθήνα 1997, σ. 99.

¹⁵ Π. Κυπριανός, ό. π., σσ. 68-69.

¹⁶ Ε. Κούκου, «Η Παιδεία από το 1821 ως το 1827», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 588.

¹⁷ Α. Δημαράς, ό. π., σ. 47.

οποιούς πολλοί έβλεπαν το επάγγελμα του δασκάλου ως λύση επιβίωσης, με γλίσχρες βέβαια αποδοχές¹⁸.

2.1.2. Η εκπαίδευση επί Καποδίστρια (1828-1831)

Η πρώτη προσπάθεια συγκρότησης εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα του 1828 γίνεται από τον Ιωάννη Καποδίστρια, που το 1827 εκλέγεται Κυβερνήτης για επτά χρόνια. Ο Καποδίστριας προσπαθεί πάνω σε ερείπια, από μηδενική βάση, σε μια χώρα 600.000 κατοίκων, που στην πλειοψηφία τους ήταν αναλφάβητοι αγροτοκτηνοτρόφοι¹⁹, να οργανώσει παιδεία, διοίκηση και στρατό.

Έχοντας μελετήσει ο ίδιος το παιδαγωγικό σύστημα του Πεσταλότσι και το εκπαιδευτικό του Φέλεμπεργκ²⁰, επιθυμεί να τα εφαρμόσει και στην Ελλάδα. Πιστεύει πως η γενική εκπαίδευση θα οδηγήσει στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του κράτους. Γι' αυτό δίνει προτεραιότητα στη βασική, στοιχειώδη εκπαίδευση, την οποία άλλωστε θεωρούσε ακρογωνιαίο λίθο της ανοικοδόμησης ενός ρεαλιστικού εκπαιδευτικού συστήματος²¹. Δεύτερος στόχος του η οργάνωση της τεχνικής – επαγγελματικής εκπαίδευσης. Στα σχέδια του Κυβερνήτη, όμως, δεν υπάρχει πρόβλεψη για μέση εκπαίδευση, καθώς θεωρεί πως «το αλφαβητάρι πρέπει να προηγηθεί του Γοργιά»²², πόσο μάλλον για ανώτερη. Πυρήνας της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας του είναι η σταδιακή και πυραμιδωτή επέκταση της εκπαίδευσης²³.

Η εξασφάλιση οικονομικών πόρων για τη χρηματοδότηση της παιδείας και την ίδρυση σχολείων επιτυγχάνεται με τη συνδρομή πλουσίων, Ελλήνων και ξένων, τη φορολόγηση της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας, τον κρατικό προϋπολογισμό, αλλά και από ιδίους πόρους του Κυβερνήτη. Τόσο μεγάλο ήταν το πάθος του Καποδίστρια για την εκπαίδευση, που προβαίνει στην άμεση ίδρυση 55 σχολείων στη Πελοπόννησο, 44 στα νησιά και 4 «πειρατικών» σε μέρη της Στερεάς

¹⁸ Οι αποδοχές των δασκάλων συμπληρώνονταν με υλικές παροχές, όπως είδη ένδυσης και διατροφής, ακόμη και με χορήγηση καυσόξυλων. Βλ. Δ. Κοσμάς, *Το Α΄ Γυμνάσιο Θηλέων Θεσσαλονίκης*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 24.

¹⁹ Χ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα 1942, σ. 10.

²⁰ Β. Χατζηβασιλείου, *Το σύστημα των ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 21.

²¹ Σε μια χώρα καθημαγμένη από τον εθνικό απελευθερωτικό αγώνα ήταν λογικό να δοθεί προτεραιότητα στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Η ομολογία του Υπουργού Παιδείας Μ. Σούτζου, εξάλλου, δεν άφηγε περιθώρια για άλλη επιλογή: «...όσο για την παιδεία, δεν έχω να σας πω τίποτε. Σχολεία δεν έχουμε ούτε ένα». Βλ. Π. Ράπτης, *Όψεις και ζητήματα της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 19^{ου} και 20^{ου} αιώνων*, Γρηγόρης, Αθήνα 2011, σ. 58.

²² Β. Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 22.

²³ Π. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 59.

που δεν είχαν εγκαταλείψει ακόμα οι Τούρκοι²⁴. Για την αποτελεσματικότερη συγκρότηση εκπαιδευτικού συστήματος, εξάλλου, ιδρύεται και Υπουργείο Δημόσιας Παιδείας και Εκκλησιαστικών Πραγμάτων το 1829²⁵.

Το 1831 λειτουργούν 121 επίσημα κυβερνητικά αλληλοδιδασκτικά και ελληνικά σχολεία με 9.246 μαθητές, ενώ άλλοι 5.000 μαθητές διδάσκονται από ελεύθερους δασκάλους²⁶. Εκτός από τα σχολεία αυτά, λειτουργούν το Ορφανοτροφείο στην Αίγινα, Χειροτεχνεία, το Πρότυπο Σχολείο, Γεωργική Σχολή στην Τίρυνθα, Στρατιωτικό Σχολείο Ευελπίδων στο Ναύπλιο, Εκκλησιαστικό Σχολείο στον Πόρο. Το 1830 ιδρύεται το Κεντρικό Σχολείο στην Αίγινα, το μόνο σχολείο μέσης βαθμίδας, όπου «θέλουν προπαρασκευασθή εγκαίρως οι μέλλοντες να διευθύνωσι τα τυπικά σχολεία διδάσκαλου»²⁷.

Σκοπός της εκπαίδευσης κατά την καποδιστριακή περίοδο είναι η ηθική αγωγή των νέων, με απώτερο στόχο την υπηρετήση της πατρίδας, η διαμόρφωση δηλαδή ηθικών και πειθαρχημένων πολιτών²⁸. Ως μέσο επίτευξης αυτού του σκοπού προκρίνεται το αλληλοδιδασκτικό σχολείο²⁹, το οποίο «στοχεύει στη δημιουργία ενός μόνο τύπου μαθητή και παίζει ρόλο καταλυτικό στην προσπάθεια πειθάρχησης του μελλοντικού πολίτη»³⁰. Καθοριστικής σημασίας ασφαλώς ήταν και ο οικονομικός παράγοντας, καθώς οι χαμηλές δαπάνες του αλληλοδιδασκτικού σχολείου το καθιστούσαν ιδανική λύση για ένα κράτος όπως η Ελλάδα της συγκεκριμένης περιόδου.

Η προσφορά του Καποδίστρια στον εκπαιδευτικό τομέα υπήρξε σημαντική και η μέριμνα που επέδειξε για την πνευματική ανόρθωση του τόπου άξια ιδιαίτερης μνείας στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Με τη δολοφονία του, όμως, το Σεπτέμβριο του 1831, και το πολιτικό χάος που ακολουθεί, το σχολικό δίκτυο

²⁴ Β. Ραφαηλίδης, *Ιστορία (κομμοκρατική) του νεοελληνικού κράτους 1830-1974*, εκδόσεις του 21^{ου}, Αθήνα 1993, σελ. 26.

²⁵ Ήταν ένα από τα έξι υπουργεία που ιδρύθηκαν με το Β΄ Ψήφισμα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης στο Άργος. Γραμματέας του Υπουργείου ορίστηκε ο Ν. Χρυσόγελος και Έφορος ο Α. Μουστοξύδης. Βλ. Π. Κυπριανός, ό. π., σ. 73.

²⁶ Ε. Κούκου, *Η παιδεία από το 1821-1831*, ό. π., σ. 592.

²⁷ Γ. Κόκκωνας, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου 1830-1834*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1997, σελ. 17.

²⁸ Π. Κυπριανός, ό. π., σσ. 74 και 80.

²⁹ Με Β.Δ. το 1833 ορίστηκε η σύσταση ειδικής επιτροπής για την υποβολή προτάσεων σχετικά με το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Μέλη της επιτροπής ήταν οι Ιω. Κοκκώνης, Κ. Σχινάς, Α. Πολυζωίδης, Α. Σούτσος, Γ. Βενθύλος. Η επιτροπή δεν κατέληξε ούτε στη συνδιδασκτική μέθοδο, που τη θεωρούσε ορθότερη, αλλά πολύ δαπανηρή, ούτε στην αλληλοδιδασκτική, που, αν και ανεπαρκής, πρόσφερε γρηγορότερα και οικονομικότερα τις στοιχειώδεις γνώσεις. Ως συμβιβαστική λύση ο Κοκκώνης πρότεινε την τροποποίηση από τον ίδιο του Οδηγού Αλληλοδιδασκτικής του Sarazin, όπως και έγινε. Βλ. Α. Κοντονή, ό. π., σσ. 98-99.

³⁰ Γ. Τζάρτζας, *Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο...*, ό.π.

οδηγείται σε αποδιάρθρωση, με αποτέλεσμα να κλείσουν τα μισά σχεδόν σχολεία³¹ και να μειωθεί δραματικά ο αριθμός δασκάλων και μαθητών.

2.1.3. Η περίοδος της Βαυαροκρατίας (1833-1862)

Την περίοδο ακυβερνησίας και εμφύλιου σπαραγμού που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια εκμεταλλεύτηκαν οι προστατίδες δυνάμεις Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία, για να επιβάλουν την απόλυτη μοναρχία, με μονάρχη τον Όθωνα Α΄, πρίγκιπα της Βαυαρίας. Με την άφιξη του Όθωνα το 1833, που ως ανήλικος συνοδευόταν από συμβούλιο Αντιβασιλείας, ξεκινά η περίοδος της Βαυαροκρατίας.

Η Αντιβασιλεία κυβέρνησε τη χώρα σύμφωνα με ένα αυστηρά συγκεντρωτικό σύστημα, αποκλείοντας τους Έλληνες από τις θέσεις εξουσίας. Πολύτιμο έρεισμα για τη στερέωση και αναπαραγωγή της βαυαρικής δυναστικής επιλογής θα αποτελούσε μια αφοσιωμένη κοινωνική ομάδα, μια εγχώρια ελίτ, γαλουχημένη με τα ίδια ιδανικά και με ταυτόσημο ιδεολογικό λόγο. Το σχολείο, άλλωστε, όπως υποστήριξε ο Λ. Αλτουσέρ, ήταν πάντα ο βασικός ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους³². Γι' αυτό οι Βαυαροί απέβλεψαν, μέσα από την εκπαίδευση, να δημιουργήσουν το δυναμικό που θα καθοδηγούσε ιδεολογικά τον λαό³³. Αντί λοιπόν να λάβουν υπόψη τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συντεταγμένες του τόπου, αλλά και τη σχολική πραγματικότητα του 1833, με τα σχολεία να λειτουργούν χωρίς κάποιο συγκεκριμένο σύστημα, κοινό πρόγραμμα, προσωπικό με καθορισμένα προσόντα, καθορισμένες τάξεις³⁴, μεταφυτεύουν ξένα εκπαιδευτικά νομοθετήματα. Με έμμεσες και άμεσες έντονες γερμανικές, κυρίως, επιδράσεις και μιμήσεις, διαμορφώνεται το θεσμικό πλαίσιο και θεμελιώνεται ένα εκπαιδευτικό σύστημα που θα κυριαρχήσει για έναν ολόκληρο αιώνα³⁵.

Κατά τη θεσμοθέτηση του συστήματος, βρήκαν απήχηση οι κυρίαρχες πνευματικές και ιδεολογικές αναζητήσεις της εποχής: ο ρομαντισμός, ο κλασικισμός,

³¹ Χ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, ό. π., σ. 7.

³² Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 171.

³³ Έδωσαν προτεραιότητα στη μέση εκπαίδευση και το Πανεπιστήμιο, ώστε να επανδρώσουν τη διοικητική μηχανή και μια επιστημονική-πνευματική ελίτ, που θα είχε τον ρόλο του ιδεολογικού καθοδηγητή του λαού. Βλ. Π. Ράπτης, ό. π., σ. 37.

³⁴ Χ.Λέφας, ό. π., σσ., 8-9.

³⁵ Α. Δημαράς, «Εκπαίδευση», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 484-485 και Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-1998*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 45.

το φαναριώτικο πνεύμα, η αριστοκρατική παιδεία, ο μεγαλοϊδεατισμός³⁶. Αυτό στη σχολική πράξη σήμαινε επιβολή της αρχαιομάθειας, της αρχαιολατρίας και της αρχαϊζουσας γλώσσας σε βάρος της ζωντανής γλώσσας του λαού³⁷, εφόσον η κλασική αρχαιότητα παρουσιάζεται ως το μόνο δυνατό σημείο για τη συγκρότηση μιας «νέας» ελληνικής ταυτότητας. Όμως, μέσα από αυτή τη ζύμωση, πνίγηκε κάθε προσπάθεια για πνευματική αναγέννηση, ενώ ο λογιотаτισμός που ανέκυψε οδήγησε σε μια μη παραγωγική και τυφλή αποθέωση του αρχαίου ελληνικού κόσμου³⁸.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν ο προσανατολισμός και η στοχοθεσία του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο Γερμανός P. Kirper σχολιάζει σχετικά στη διδακτορική διατριβή του το 1897: «Το νομοσχέδιο έμοιαζε με το παπούτσι του Ξενοκράτη. Ήταν καλοστολισμένο και από άριστο δέρμα, με ένα μόνο μειονέκτημα: Δεν ταίριαζε στο πόδι για το οποίο ράφτηκε»³⁹. Και ενώ ο Καποδίστριας έδωσε βάρος στην πρωτοβάθμια λαϊκή παιδεία, οι Βαυαροί επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και τη δημιουργία εκτεταμένου σχολικού δικτύου. Έτσι, στα πέντε πρώτα χρόνια της περιόδου, οικοδομείται ένα τριτοβάθμιο εκπαιδευτικό σύστημα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Η διάρθρωση της εκπαίδευσης βάσει των διαταγμάτων της Βαυαροκρατίας

<p>Βαυαροκρατία (1833-1862) Εκπαιδευτικοί νόμοι 1834, 1836</p>	<p>Δημοτικό (Επταετής φοίτηση - πληρωμή διδάκτρων. Από τη Δ΄ τάξη μπορεί κάποιος να πάει στο ελληνικό σχολείο).</p> <p>Ελληνικό σχολείο (Τρεις τάξεις – χωρίς δίδακτρα) Εισαγωγή χωρίς εξετάσεις (Άτυπα γίνονται εξετάσεις από τη δεκαετία του 1850. Τυπικά από το 1867).</p> <p>Γυμνάσιο (Τέσσερις τάξεις – χωρίς δίδακτρα). Εισαγωγή με εξετάσεις</p> <p>Πανεπιστήμιο (χωρίς δίδακτρα). Εισαγωγή χωρίς εξετάσεις Δίπλα στον βασικό κορμό του εκπαιδευτικού συστήματος υπάρχουν ορισμένα επαγγελματικά σχολεία τα οποία δεν έχουν κοινωνική ζήτηση και δεν οδηγούν στο πανεπιστήμιο.</p>
--	---

Πηγή: Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 48.

³⁶ Παρά τις διαφορετικές αρχές τους, συναντώνται σε αξίες όπως η μελέτη του παρελθόντος και κυρίως του αρχαιοελληνικού, η τάξη και η θρησκεία, καθώς και η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας. Βλ. Π. Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία...*, ό. π., σ. 85.

³⁷ Κυριαρχεί το φιλολογικό και αρχαιστικό ιδεώδες, δηλαδή η γραμματική παιδεία. Βλ. Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση...*, ό. π., σ. 47.

³⁸ Γ. Τζάρτζας, ό. π.

³⁹ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, ό. π., σ. 53.

Με το διάταγμα του 1834 «Περί δημοτικών σχολείων»⁴⁰ οργανώνεται η στοιχειώδης εκπαίδευση. Το δημοτικό είναι επταετές και υποχρεωτικό για τα παιδιά ηλικίας 5 ως 12 ετών (άρθρο 6) και η μη φοίτηση τιμωρείται με πρόστιμο, που φτάνει περίπου ως το 75% του μηνιαίου μισθού ενός δασκάλου, ο οποίος κυμαινόταν τότε από 50 ως 100 δραχμές το μήνα⁴¹. Τα σχολεία χωρίζονται σε αρρένων και θηλέων⁴² (άρθρο 58), αλλά στους μικρούς δήμους είναι μικτά. Οι μαθητές κατατάσσονται σε 7 «κλάσεις» και προάγονται με εξετάσεις, δημόσιες και ενώπιον επιτροπής, που γίνονται δύο φορές το χρόνο (άρθρο 56). Αν όμως κάποιος είχε τις απαιτούμενες γνώσεις, ο δάσκαλος μπορούσε να τον κατατάξει νωρίτερα στην επόμενη «κλάση»⁴³. Όσον αφορά τις δαπάνες των σχολείων, αυτές καλούνται να τις αναλάβουν οι δήμοι, εξού και η ονομασία «δημοτικά». Η στοιχειώδης εκπαίδευση, τέλος, δεν παρέχεται δωρεάν. Το άρθρο 26 προβλέπει μηνιαία δίδακτρα, που κυμαίνονται από 10 ως 50 λεπτά, με εξαίρεση τους άπορους μαθητές.

Την κατάρτιση των δασκάλων αναλαμβάνει το Διδασκαλείο που ιδρύεται στην Αθήνα, με σκοπό «να σχηματίζει ικανούς διδασκάλους και διδασκαλίσσας» μετά από διετή φοίτηση και απολυτήριες εξετάσεις. Βάσει αυτών, κατατάσσονται σε τρεις τάξεις: α', β', και γ'⁴⁴. Ως μέθοδος διδασκαλίας εξακολουθεί να χρησιμοποιείται η αλληλοδιδασκτική, παρόλο που στη Δ. Ευρώπη ήδη αμφισβητείται. Και δικαίως, αφού, όπως σχολιάζει ο καθηγητής Α. Φατσέας το 1856, «αυτή η μέθοδος συνηθίζει τον μαθητή να αποστηθίζει χωρίς να εννοή, επομένως να μη συλλογίζεται, να μη τέρπεται επομένως εις την σπουδήν και να μην την αγαπήση...»⁴⁵, ενώ επιπλέον «ο καλός διδάσκαλος απομωραίνεται, καθιστάμενος οχληρός επόπτης»⁴⁶.

Το διάταγμα του 1834, ωστόσο, γρήγορα ακρωτηριάστηκε. Από τα προβλεπόμενα μαθήματα διδάσκονταν μόνο τέσσερα - ανάγνωση, γραφή, αριθμητική και ιερά κατήχηση⁴⁷ - , ενώ επτατάξια δημοτικά ουδέποτε λειτούργησαν. Σπάνια

⁴⁰ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό.π., τ. Α', σσ. 45-50.

⁴¹ Α. Δημαράς, «Η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος 1830-1871», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τόμος 4^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 180.

⁴² Βλ. παρακάτω την ενότητα «Η εκπαίδευση των κοριτσιών».

⁴³ Θ. Μυλωνάς, *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 204.

⁴⁴ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης 1833-1929*, τ. Α', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987, σ. 23. Συνολικά, από τη σύσταση του Διδασκαλείου ως το 1862, εκδόθηκαν 2.006 πτυχία δασκάλων, ανδρών και γυναικών. Βλ. Γ. Παπαδόπουλος, Περί της εν Ελλάδι δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Περιοδικό «Πανδώρα», τ. 5^{ος}, τεύχος 342, 1864, σ. 151.

⁴⁵ Α. Ανδρέου, Σχέδια νόμου για την εκπαίδευση 1870-1880, περιοδικό *Θέσεις*, τ. 26 (Ιαν. - Μαρ. 1989), σ. 113.

⁴⁶ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 23/12/1884, φ. 50, σ. 1.

⁴⁷ Π. Κυπριανός, ό.π., σ. 100.

είχαν πέντε τάξεις και συνηθέστερα τέσσερις⁴⁸. Αλλά και η φοίτηση ήταν θεωρητικά μόνο υποχρεωτική, αφού έφτασε το 1895, για να πετύχει το κράτος τη φοίτηση μόλις των μισών παιδιών που βρίσκονταν σε σχολική ηλικία. Η στοιχειώδης εκπαίδευση, άλλωστε, κατέληγε σε προνόμιο για τις φτωχές περιοχές που δεν είχαν τη δυνατότητα να συντηρούν δημοτικό σχολείο⁴⁹.

Η μέση εκπαίδευση οργανώνεται με το διάταγμα του 1836 «Περί του κανονισμού των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων»⁵⁰ και διαρθρώνεται σε δύο κύκλους: έναν κατώτερο τριετή, το Ελληνικό σχολείο, και έναν ανώτερο τετραετή, το Γυμνάσιο. Την ευθύνη για την ίδρυση και συντήρηση σχολείων αυτής της βαθμίδας φέρει το κράτος.

Το Ελληνικό σχολείο, μεταφύτευση του αντίστοιχου Λατινικού σχολείου – Lateinische Schule – που λειτουργούσε στη Βαυαρία⁵¹, αποσκοπεί στην προετοιμασία των μαθητών για το Γυμνάσιο, αλλά συγχρόνως φιλοδοξεί να αποτελέσει και «αυθύπαρκτον τι όλον» για όσους δε συνεχίσουν τις σπουδές τους στον επόμενο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης (άρθρο 2). Έχει τρεις τάξεις, οι οποίες, ανάλογα με τις περιστάσεις, μπορούν να περιοριστούν σε δύο (άρθρο 3). Η εγγραφή των μαθητών που τελείωσαν τη Δ΄ τάξη του δημοτικού γίνεται χωρίς εξετάσεις (άρθρο 19). Από το 1850, όμως, και χωρίς την έγκριση του υπουργείου, οι εκπαιδευτικοί διενεργούν παράνομα εισιτήριες εξετάσεις, οι οποίες καθιερώνονται επίσημα το 1867⁵². Από την αρχή, αντίθετα, επιβάλλονται εξαμηνιαίες δημόσιες εξετάσεις (άρθρο 26). Όποιος μαθητής απορριπτόταν δύο φορές στην ίδια τάξη, ήταν υποχρεωμένος να εγκαταλείψει το σχολείο (άρθρο 27). Στην Α΄ τάξη οι μαθητές διδάσκονταν Ελληνικά, Θρησκευτικά, Μαθηματικά, Ιστορία, Γεωγραφία, Φυσική Ιστορία και Ιχνογραφία – Καλλιγραφία. Στη Β΄ τάξη διδάσκονταν επιπλέον Γαλλικά και Φυσική, ενώ στη Γ΄ Λατινικά.

⁴⁸ Θ. Μυλωνάς, ό. π., σ. 204.

⁴⁹ 61 χρόνια μετά το Διάταγμα του 1834, το 53% των παιδιών φοιτούσε στα δημοτικά. Βλ. Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, ό.π., σ. 49.

⁵⁰ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό. π., τ. Α΄, σσ. 60-65.

⁵¹ Σ. Ευαγγελόπουλος, ό. π., σ. 119.

⁵² Ο Θ. Μυλωνάς διατυπώνει την εικασία ότι η επιβολή εξετάσεων προσδιορίστηκε από συγκυρίες παραγόντων της εποχής. Υποθέτει πως οι εκπαιδευτικοί, παράλληλα με τις διαδικασίες κοινωνικής κινητικότητάς τους, κατέστησαν φορείς της ιδεολογίας και «προστάτες» των συμφερόντων των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Προκειμένου, λοιπόν, να προστατεύσουν αυτά τα συμφέροντα που «κινδύνευαν» από την αυξανόμενη ζήτηση μέσης και ανώτερης εκπαίδευσης εκ μέρους και άλλων στρωμάτων, προσπαθούν να κάνουν λιγότερο προσιτό το επίπεδο σπουδών στις κατώτερες τάξεις, μέσω των εισιτηρίων εξετάσεων. Βλ. Θ. Μυλωνάς, ό. π., σσ. 197-198.

Οι διδάσκοντες ονομάζονται ελληνοδιδάσκαλοι και διορίζονται ύστερα από εξετάσεις ενώπιον επιτροπής. Αρχικά έπρεπε να έχουν απολυτήριο Γυμνασίου και διδακτική εμπειρία σε δημόσιο ή ιδιωτικό σχολείο⁵³, ενώ από το 1851 οι υποψήφιοι ήταν υποχρεωμένοι να φοιτήσουν επί διετία στο Φιλολογικό Φροντιστήριο της Φιλοσοφικής Σχολής, λαμβάνοντας δίπλωμα α΄, β΄ ή γ΄ τάξης⁵⁴.

Στο Γυμνάσιο, μεταφορά του βουαρικου Gymnasium, η εισαγωγή γίνεται με προφορικές και γραπτές εξετάσεις (άρθρο 85), ενώ ισχύει και το σύστημα των αυστηρών εξαμηνιαίων εξετάσεων, όπως και στο Ελληνικό σχολείο. Σκοπός αυτού του κύκλου σπουδών είναι η ευρύτερη ανάπτυξη της προκαταρκτικής εκπαίδευσης που δινόταν στο Ελληνικό (άρθρο 64), η παιδευτική και διδακτική σκοποθεσία του, όμως, στρέφεται κυρίως στην προπαρασκευή για το Πανεπιστήμιο⁵⁵. Οι μαθητές της Α΄ και της Β΄ τάξης διδάσκονται Ελληνικά, Θρησκευτικά, Μαθηματικά, Ιστορία, Λατινικά, Φυσική ή Φυσική Ιστορία και Γαλλικά. Στη Γ΄ τάξη προστίθεται στα διδασκόμενα μαθήματα η Λογική ή Ψυχολογία και στη Δ΄ τάξη η Κοσμογραφία. Μετά το 1880 εντάσσονται στο ωρολόγιο πρόγραμμα Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων Γυμναστική και στρατιωτικές ασκήσεις.

Οι διδάσκοντες στο Γυμνάσιο ονομάζονται καθηγητές και είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου. Για να διοριστούν, πρέπει επιπλέον να έχουν υποστεί θεωρητική εξέταση και να έχουν κάνει διετή πρακτική άσκηση σε σχολείο⁵⁶.

Η τριτοβάθμια εκπαίδευση θεμελιώνεται με το διάταγμα του 1837⁵⁷, με το οποίο ιδρύεται Πανεπιστήμιο με τέσσερις σχολές: Θεολογία, Νομική, Ιατρική και Φιλοσοφική, η οποία εκτός των φιλολογικών επιστημών περιελάμβανε και τις φυσικομαθηματικές. Η πρόσβαση ήταν ελεύθερη στους κατόχους απολυτηρίου Γυμνασίου και τα δίδακτρα ως το 1870 ανύπαρκτα ή αρκετά χαμηλά⁵⁸.

Στο τριτοβάθμιο εκπαιδευτικό σύστημα της περιόδου, λοιπόν, κάθε βαθμίδα λειτουργούσε προπαρασκευαστικά για την επόμενη, καθιστώντας το σχολικό δίκτυο μονόδρομο για το Πανεπιστήμιο, εφόσον μέχρι το 1930 δεν υπήρχε παράλληλο

⁵³ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, ό.π., σ. 67.

⁵⁴ Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας, *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από το 19^ο προς τον 20^ο αιώνα*, Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα 1999, σ. 115.

⁵⁵ Π. Ράπτης, ό.π., σ. 30.

⁵⁶ Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας..., ό.π., σ. 114 και Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, ό.π., σ. 68.

⁵⁷ Α. Δημαράς, ό.π., σ.73.

⁵⁸ Κ. Λάππας, «Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεσμικό πλαίσιο, οργάνωση, ιδεολογική λειτουργία», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τόμος 4^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 160.

εκπαιδευτικό δίκτυο που να οδηγεί στην αγορά εργασίας και την παραγωγή⁵⁹. Ουσιαστικά, το εκπαιδευτικό σύστημα οργανώθηκε έτσι, ώστε αφενός να υποτιμηθούν οι παραγωγικοί κλάδοι, γι' αυτό και δεν υπήρξε μέριμνα για την επαγγελματική εκπαίδευση, και αφετέρου να υπερτιμηθεί η αναγκαιότητα της κρατικής στελέχωσης⁶⁰. Η επαγγελματική εκπαίδευση ήταν υποτυπώδης και αποκομμένη από τη γενική. Τα ελάχιστα ιερατικά, εμπορικά και ναυτικά σχολεία ήταν περιθωριοποιημένα και η αποφοίτηση από αυτά δε συνεπαγόταν εισόδο στο Πανεπιστήμιο⁶¹. Ο υπουργός Παιδείας Χ. Χριστόπουλος σε έκθεσή του το 1857⁶², αναγνωρίζει την έλλειψη πρακτικών σχολείων και ότι «...αι κλασικά γνώσεις...ουδόλως εισίν αναγκαίαι εις τον μη προτιθέμενον να γίνη διδάσκαλος, νομικός, ιατρός...». Ο μονοδιάστατος χαρακτήρας του συστήματος, ωστόσο, δεν αίρεται. Οι δαπάνες για την παιδεία, άλλωστε, είναι ελάχιστες. Ενδεικτικά, το 1858 ήταν 440.000 δραχμές, από τις οποίες 115.000 μόνο ανέλαβε το κράτος και τις υπόλοιπες οι δήμοι⁶³.

Σε αυτό το εκπαιδευτικό μοντέλο, που με συμπληρωματικές διατάξεις του 1857 ίσχυσε και στο ελληνικό κράτος αλλά και στις περιοχές που προσαρτήθηκαν αργότερα, ως το 1929⁶⁴, κυριαρχεί η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών⁶⁵ μέσω της μηχανικής αποστήθισης. Επίσημη σχολική γλώσσα παραμένει η αρχαϊζουσα, όλες αυτές οι «γλωσσικές μούμιες», κατά τον Γ. Κορδάτο, που νεκραναστήθηκαν, ώστε «να μιλάει ο χωριάτης σαν αρχαίος Αθηναίος»⁶⁶.

Κλείνοντας αυτή την περίοδο, πρέπει να τονίσουμε πως όλοι οι μαθητές, πέρα από γεωγραφική και κοινωνική προέλευση, είχαν, θεωρητικά τουλάχιστον, δυνατότητα πρόσβασης στη μέση εκπαίδευση, χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις και οικονομικές επιβαρύνσεις⁶⁷. Εντούτοις, η λειτουργία δευτεροβάθμιων σχολείων μόνο

⁵⁹ Κ. Τσουκαλάς, ό. π., σ. 505.

⁶⁰ Συνεπώς αγνοήθηκε η νεοελληνική πραγματικότητα και η ανάγκη δημιουργίας ειδικευμένου προσωπικού που θα συγκροτούσε τις μεσαίες επαγγελματικές τάξεις της αγροτικής Ελλάδας. Βλ. Α. Κοντονή, ό. π., σσ. 25-26.

⁶¹ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, ό. π., σ. 45.

⁶² Χ. Χριστόπουλος, Περί της Δημοσίας Εκπαιδύσεως εν Ελλάδι, *Πανδώρα*, τ. 7^{ος}, τεύχος 168 (1857), σσ. 559-560.

⁶³ Σ. Τουλιάτος, «Από την επανάσταση του 1821 μέχρι την περίοδο κυβέρνησης Βενιζέλου 1821-1928», *Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης. Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ο.Ι.Ε.Λ.Ε.*, Αθήνα 1980, σ. 41.

⁶⁴ Δ. Αντωνίου, ό. π., σσ. 13-15.

⁶⁵ Τα θεωρητικά μαθήματα καλύπτουν το 53,2% του προγράμματος, ενώ τα φυσικομαθηματικά μόλις το 19,2%. Βλ. Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 44.

⁶⁶ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1973, σσ. 110-112.

⁶⁷ Η εγγραφή στο Ελληνικό σχολείο στοίχιζε 3 δρχ. και στο Γυμνάσιο 5 δρχ. Αν λάβουμε υπόψη πως το μέσο ημερομίσθιο ήταν 2-5 δρχ., συμπεραίνουμε ότι τα τέλη ήταν σχετικά χαμηλά. Βλ. Α. Δημαράς, ό. π., σ. 65 και Α. Μηλίτση-Νίκα, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσοσηνία 1833-1910*, ΓΑΚ /

στα αστικά κέντρα και η ύπαρξη αυστηρών εξαμηνιαίων εξετάσεων δυσκόλευαν την πρόσβαση των παιδιών του αγροτικού πληθυσμού και οδηγούσαν σε μεγάλη σχολική διαρροή από βαθμίδα σε βαθμίδα⁶⁸. Στο τέλος της οθωνικής περιόδου λειτουργούσαν 123 Ελληνικά σχολεία με 6.675 μαθητές και 16 γυμνάσια με 1.908 μαθητές, ενώ στα Δημοτικά ο μαθητικός πληθυσμός άγγιζε τις 52.583⁶⁹. Παρ' όλες τις δυσκολίες, όμως, και καθώς το σχολείο αποτελεί εφαλτήριο κοινωνικής ανόδου και εισαγωγής με καλύτερους όρους στην αγορά εργασίας, το ποσοστό των παιδιών της μέσης εκπαίδευσης ήταν υψηλό⁷⁰. Ωστόσο, αν και η Ελλάδα είχε ένα από τα καλύτερα ποσοστά φοίτησης στην Ευρώπη, παρουσιαζόταν ταυτόχρονα και ως μια χώρα αγραμμάτων, με υψηλό ποσοστό αναλφαριθμητισμού⁷¹.

2.1.4. Η περίοδος της στασιμότητας (1862-1881)

Η επανάσταση του 1862 τερματίζει την οθωνική διακυβέρνηση και οδηγεί στην ενθρόνιση του Γεωργίου Γλύξμπουργκ της Δανίας και την ψήφιση Συντάγματος το 1864, το οποίο όμως δεν αλλάζει τίποτα στην εκπαίδευση. Αυτή την περίοδο αρχίζουν να συντελούνται σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές με τη σταδιακή άνοδο της αστικής τάξης⁷², που επιδιώκει να προσαρμόσει την Ελλάδα στα νέα δεδομένα.

Στον χώρο της εκπαίδευσης, και ειδικά της μέσης, μέχρι το 1880 δεν έχουμε καμία σχεδόν κινητικότητα. Πρόκειται για μια «περίοδο έντονης στασιμότητας»⁷³. Επιπλέον, από το 1863 ως το 1881, στις 33 κυβερνήσεις που προέκυψαν από τις

Αρχεία Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2004, σ. 22. Υπήρχαν, βέβαια, και τα ετήσια εκπαιδευτικά τέλη που κυμαίνονταν από 5 ως 40 δρχ. και αφορούσαν παραλαβή ενδεικτικών προαγωγής από τάξη σε τάξη, αποδεικτικών σπουδών, απολυτηρίων και βεβαιώσεων για μετεγγραφές. Από τα τέλη απαλλάσσονταν οι υπότροφοι μαθητές. Προϋποθέσεις για να είναι ένας μαθητής υπότροφος ήταν «η ένδεια, η επιμέλεια, η ευφροσύνη, η χρηστοθήθεια και οι πατρικά εκδουλεύσεις, οι οποίες θέλουν εφαρμόζεσθαι τοιουτοτρόπως, ώστε μεταξύ των ενδεών να προτιμώνται οι ικανώτεροι, και μεταξύ τούτων πάλιν οι ικανώτεροι». Βλ. Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μουσείο της Ιστορίας της Παιδείας, *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις...*, ό. π., σ. 12.

⁶⁸ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, ό. π., σ. 52.

⁶⁹ Π. Ράπτης, ό. π., σ. 35.

⁷⁰ Η υπερτροφία της μέσης εκπαίδευσης συνεχίζεται και τις επόμενες δεκαετίες και αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό αυτής της βαθμίδας. Ο Δ. Γληνός αποδίδει το φαινόμενο αυτό στον «καθολικό αστικό αριβισμό», που είχε καταλάβει τα αγροτικά κυρίως στρώματα. Μία από τις εκφάνσεις του αριβισμού αυτού ήταν και η τάση να «σπουδάσουν» τα παιδιά. Βλ. Δ. Γληνός, *«Το κύμα της αγραματοσύνης»*, www.alfavita.gr.

⁷¹ 83% το 1870. Βλ. Θ. Μυλωνάς, *Η Αναπαραγωγή των Κοινωνικών Τάξεων μέσα από τους Σχολικούς Μηχανισμούς. Η Μέση Εκπαίδευση στο χωριό και την πόλη*, Gutenberg, Αθήνα 2004, σσ. 89-90.

⁷² Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σσ. 90-91.

⁷³ Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 1821-1986*, Παπαδήμας, Αθήνα 1990, σ. 65.

εκλογικές αναμετρήσεις, υπήρξαν 46 υπουργοί παιδείας⁷⁴ με διαφορετική οπτική για την εκπαίδευση. Παρ' όλα αυτά γίνεται ευρύτερα αντιληπτό ότι η δομή και το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού συστήματος δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της εποχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1873 στην παγκόσμια έκθεσή της Βιέννης η Ελλάδα «ουδέ ενός μόνον κατωτάτου βραβείου ηξιώθη» για την εκπαίδευσή της⁷⁵. Και η κατάσταση θα ήταν ακόμη χειρότερη, αν δεν υπήρχαν οι μεγάλες δωρεές των εθνικών ευεργετών, οι οποίες, μέχρι τη δεκαετία 1880-1890, ξεπερνούσαν κατά πολύ τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Παιδείας⁷⁶.

Όσον αφορά τη στοιχειώδη εκπαίδευση, 15 χρόνια μετά την ενθρόνιση του Γεωργίου Α' «ούτε σκιά δημοτικής εκπαίδευσης υπήρχε»⁷⁷, εξαιτίας της ανεπάρκειας υποδομών αλλά και δασκάλων. Χαρακτηριστικά, το 1864 το Διδασκαλείο έκλεισε ως «όλως περιττόν και λίαν επιβλαβές»,⁷⁸ για να ανοίξει ξανά το 1878. Εκτός αυτού, στα σχολεία της υπαίθρου διδάσκουν δάσκαλοι γ' τάξης, ενώ τις ανάγκες των δημοτικών καλύπτουν και γραμματοδιδάσκαλοι με ελάχιστα προσόντα⁷⁹.

Στη μέση βαθμίδα, από άποψη θεσμοθετήσεων, ξεχωρίζει το διάταγμα του 1867, με το οποίο καθιερώνονται εισαγωγικές εξετάσεις για τα Ελληνικά σχολεία. Ο κλασικός προσανατολισμός των σπουδών ενισχύεται, με τις ώρες των Αρχαίων Ελληνικών να αυξάνονται από 70 σε 97 και των Φυσικομαθηματικών να μειώνονται από 36 σε 29 και 1/2⁸⁰. Μοναδική προσπάθεια για αλλαγή στη μέση εκπαίδευση, αν και έμεινε μόνο στα χαρτιά, αποτελούν τα νομοσχέδια Μίληση το 1877, που τα διακρίνει «προοδευτική» τάση λόγω της ειδικής πρόβλεψης για διδασκαλία των Νέων Ελληνικών⁸¹.

⁷⁴ Α. Ανδρέου, *Σχέδια νόμου...*, ό. π., σ. 112.

⁷⁵ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...* ό. π., τ. Α', σ. 216.

⁷⁶ Οι δωρεές των Κρίτσκη, Δομπόλη, Βερναρδάκη, Βαρβάκη, Ριζάρη, Βαλιανού, Χλωρού, Σίνα, Τσοίτσα και Παπαδάκη, που όλες μαζί άγγιζαν τα 25.000.000 δρχ. και έγιναν πριν το 1870, ξεπερνούσαν το άθροισμα του προϋπολογισμού του Υπουργείου Παιδείας για όλη την περίοδο μέχρι το 1870. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, ό. π., σ. 488.

⁷⁷ Σ. Τζουμελέας - Π. Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσίς μας τα τελευταία 100 χρόνια*, Δημητράκος, Αθήνα 1933, σ. 17.

⁷⁸ «...πρώτον μεν εις ουδέν άλλο συντελεί εμμή να παράγη θέσεων απαιτητάς λίαν ενοχλητικούς, ενώ οι θέσεις πάσαι εισί πλήρεις, δεύτερον διαιωνίζει τον μαρασμόν και την παραλυσίαν της του λαού πρώτης εκπαιδεύσεως δι' ας προεξέθεσα αιτίας...». Από την έκθεση του Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως προς την Εθνοσυνέλευση στις 21/1/1863. Βλ. Α. Δημαράς, ό. π., τ. Α', σ. 177.

⁷⁹ Ο αριθμός των τυχιούχων δασκάλων ήταν ανεπαρκής για να καλύψει τις ανάγκες των δημοτικών σχολείων, γι' αυτό εξαπλώθηκε ο θεσμός των «γραμματοδιδασκάλων». Ελλείψει προσόντων και έναντι ενός υποτυπώδους μισθού, τοποθετούνταν σε σχολεία απομακρυσμένων περιοχών. Βλ. Π. Ράπτης, ό. π., σ. 62.

⁸⁰ Α. Δημαράς, ό. π., τ. Α', σ. λη'.

⁸¹ Α. Δημαράς, ό. π., σ. μα'.

Παρά τη στατικότητα από πλευράς πολιτείας, η «υπερεκπαίδευση» σε δευτεροβάθμιο και πανεπιστημιακό επίπεδο⁸² συνεχίζεται, δεδομένου ότι σε μια χώρα κατά βάση αγροτική και ελάχιστα εγγράμματη, το πτυχίο λειτουργεί ως «εχέγγυο διάκρισης»⁸³. Το 1875 λειτουργούν 136 Ελληνικά σχολεία με 7.495 μαθητές και 18 Γυμνάσια με 2.460 μαθητές⁸⁴.

Λίγο πριν το τέλος της περιόδου αντικαθίσταται η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, που επιβίωσε στη χώρα μας για πολλά χρόνια μετά την απόρριψή της στη Δ. Ευρώπη, από τη συνδιδασκτική⁸⁵. Με διάταγμα του 1880 καταργείται ως αναχρονιστική, «άκαρπος και επιζήμιος»⁸⁶ και υιοθετούνται οι παιδαγωγικές αρχές του Herbart⁸⁷. Άλλωστε, ήδη από το 1870, συντελούνται οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές μεταλλαγές στην ελληνική κοινωνία. Υπό το βάρος αυτών των ανακατατάξεων, ήταν επιβεβλημένη μια άλλη οπτική στα εκπαιδευτικά πράγματα, ικανή να αντικατοπτρίζει και να εξυπηρετεί την καινούργια κοινωνική πραγματικότητα και να εκφράζει τις νέες ιδέες μιας διαφορετικά οργανωμένης κοινωνίας από αυτή του 1830⁸⁸.

⁸² Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για τον μαζικό χαρακτήρα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Ο Τσουκαλάς παραθέτει ενδεικτικά του Ch. Tuckerman, του G. Finley και του C. Leconte, τονίζοντας ότι αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο είναι η ερμηνεία του φαινομένου. Αυτή απέχει πολύ, τόσο από τη χλιοειπωμένη «έμφυτη» κλίση των Ελλήνων για τα γράμματα όσο και από τις θεωρίες που θέλουν το φαινόμενο «φυσική» συνέπεια του πολλαπλασιασμού των αντικειμενικών ευκαιριών για πρόσβαση στην εκπαίδευση ή αποτέλεσμα μιας «φυσικής περιφρόνησης» για τη χειρωνακτική εργασία. Θεαματικότερο είναι το φαινόμενο στο πανεπιστημιακό επίπεδο, όπου τα ποσοστά φοίτησης είναι πολλές φορές διπλά ή τριπλά σε σχέση με των ευρωπαϊκών χωρών 20 χρόνια αργότερα και δεκαπλάσια σε σχέση με τις βαλκανικές χώρες και τη Ρωσία. Ενδεικτικά, το 1890 ήταν 13, 14 ή 15 φοιτητές για 10.000 κατοίκους. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό. π.*, σσ. 401-403 και 435.

⁸³ Σύμφωνα με τον συγγραφέα, «η συμβολική αξία ενός σπάνιου και αξιοδοτημένου αγαθού, όπως το πτυχίο, είναι αυτονόητα υψηλή». Πρόσθετη αξία του προσδίδει κατά τους Αμπού και Σκουζέ, «η υψηλή ανταλλακτική αξία του στην αγορά εργασίας». Βλ. Π. Κυπριανός, *ό. π.*, σ. 131.

⁸⁴ R.A.H. Bickford - Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, Octavision, Αθήνα 2008, σσ. 204-205.

⁸⁵ Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, ο δάσκαλος διδάσκει έναν περιορισμένο αριθμό μαθητών που έχουν όλοι το ίδιο μέσο επίπεδο σε όλα τα μαθήματα. Όσο ο δάσκαλος διδάσκει ένα τμήμα, τα άλλα απασχολούνται σιωπηρά. Θεωρούνταν περισσότερο κατάλληλη για την καλλιέργεια της κρίσης παρά της μνήμης και για την ανάπτυξη της έννοιας του καθήκοντος αντί του αυτοματισμού της υπακοής. Βλ. Ε. Καλαφάτη, *ό. π.*, σσ. 129-130. Η πρώτη προσπάθεια εισαγωγής της μεθόδου έγινε το 1875-1876 στο «Παιδαγωγείο» που είχε ιδρύσει ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» στην Αθήνα. Επίσης ο Χ. Παπαμάρκου εισήγαγε τη συνδιδασκτική στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης το 1878, όταν ανέλαβε τη διεύθυνση του. Βλ. Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο...*, *ό. π.*, σσ. 121-122.

⁸⁶ Εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 23/12/1884, φ. 50, σ. 1.

⁸⁷ Σκοπός της αγωγής είναι η διαπαιδαγώγηση του ατόμου έτσι, ώστε να ενεργεί ηθικά. Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία για τον Herbart δεν είναι τόσο η γνώση όσο ό,τι αφορά τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά, δηλαδή τη βούληση του ανθρώπου. Η παιδαγωγική και η διδακτική του εδράζονται στις αρχές της εμπειρικής-παραστατικής Ψυχολογίας. Βλ. περισσότερο στο Α. Κοντονή, *ό. π.*, σ. 124.

⁸⁸ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα τίθενται οι βάσεις για την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής: εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, επένδυση κεφαλαίων σε εμπορικές επιχειρήσεις, απαρχές εκβιομηχάνισης, διεύρυνση της αστικής τάξης. Αυτές οι μεταβολές έχουν αντίκτυπο και στο πολιτικό-ιδεολογικό επίπεδο, με τις προσπάθειες του Χ. Τρικούπη για οργάνωση κράτους δικαίου και επιβολή του αστικού ορθολογισμού. Η νέα αυτή κοινωνική πραγματικότητα, σε συνδυασμό με την πολιτική της Μεγάλης Ιδέας, απαιτούσε και έναν νέο παιδαγωγικό λόγο, ικανό να συμβάλλει στην

2.1.5. Η Τρικούπική περίοδος (1881-1895)

Μετά το 1880 εμφανίζονται νέες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις με κυριότερο εκπρόσωπο τον Χ. Τρικούπη και βασικό στόχο τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας και τη θεμελίωση ενός σύγχρονου αστικού κράτους. Οι οικονομικές ανακατατάξεις της εποχής, με την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, την ατροφική ανάπτυξη της βιομηχανίας και τη γένεση της εργατικής τάξης, επιφέρουν και ιδεολογικές μεταμορφώσεις. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι, η γενιά του 1880, φορείς ενός «νέου διαφωτισμού», σηματοδοτούν την απαρχή μιας νέας εποχής για την εκπαίδευση, καθώς η μόρφωση του λαού θεωρείται βασική προϋπόθεση για την εδραίωση της νέας κοινωνίας⁸⁹.

Η εκπαιδευτική πολιτική των τρικούπικών κυβερνήσεων απέβλεπε βασικά στο να εξισώσει την ποιότητα της διδασκαλίας και να προσανατολίσει τους σπουδαστές προς περισσότερο παραγωγικές δραστηριότητες, προσαρμόζοντας έτσι το εκπαιδευτικό σύστημα στις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που συντελούνταν⁹⁰. Η αποσπασματικότητα των μέτρων, όμως, οι διαμάχες Τρικούπη – Δηλιγιάννη και η αναίρεση της πολιτικής του ενός από τον άλλο «δημιούργησαν ένα νέο τέλμα σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που ασφυκτιούσε στην υποανάπτυξη και την καθυστέρηση»⁹¹.

Μια εικόνα της οικτρής κατάστασης της στοιχειώδους εκπαίδευσης δίνει το 1883 η έκθεση – καταπέλτης των εκτάκτων επιθεωρητών του Υπουργείου Παιδείας. Ένας από αυτούς, ο Χ. Παπαμάρκος, αποφαινεται παραστατικά: «...το δημοτικόν σχολείον είναι πτώμα άψυχον...Εκτός τινών εξαιρέσεων τα επίλοιπα σχολεία είναι πνευματικά νεκροταφεία, οι δε διδάσκαλοι...οι απαθέστεροι νεκροθάπται του πνεύματος...»⁹².

αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων και της κυρίαρχης ιδεολογίας. Σκοπός της εκπαίδευσης δεν είναι πλέον η «μηχανική» πειθαρχία, αλλά η ηθική διαπαιδαγώγηση της συνείδησης των εκπαιδευόμενων, ώστε οι τελευταίοι να αποδεχτούν τις αξίες της κυρίαρχης ιδεολογίας ως ισχύοντες κανόνες. Βλ. Α. Κοντονή, ό. π., σσ. 148 και 243-244.

⁸⁹ Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Κέδρος, Αθήνα 2004, σσ. 17 και 19.

⁹⁰ Κ. Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895. Εκπαίδευση», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 52.

⁹¹ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, ό. π., σ. 91. Το 1884 υπήρχαν 294 Ελληνικά σχολεία με 881 διδασκάλους και 12.901 μαθητές, 31 Γυμνάσια με 232 καθηγητές και 4.196 μαθητές και 1 Πανεπιστήμιο με 52 καθηγητές και 2.911 φοιτητές. Στοιχεία από απογραφή του Υπουργείου Παιδείας. Βλ. εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 10/7/1884, φ. 1194, σ. 3.

⁹² Α. Δημαράς, «Εκπαίδευση 1882-1913», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 410.

Στο πλαίσιο της ικανοποίησης του αιτήματος για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση καταργούνται τα δίδακτρα στο Δημοτικό το 1885, για να επανέλθουν, όμως, σε διευρυμένη βάση το 1887 και το 1892 με τη μορφή των «εκπαιδευτικών τελών»⁹³, και ψηφίζεται το 1895 ο νόμος ΒΤΜΘ⁹⁴. Η εφαρμογή του, ωστόσο, θα διατηρήσει το «παλιό πνεύμα» στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση για 35 ακόμη χρόνια.

Με τον νόμο αυτό, που σκοπό έχει, εκτός από την ηθική και θρησκευτική αγωγή, την προετοιμασία για ένταξη των μαθητών στη κοινωνία (άρθρ. 1), τα προκαταρκτικά σχολεία διαιρούνται σε πλήρη εξατάξια δημοτικά, που λειτουργούν κυρίως στις πόλεις, και σε κοινά τετρατάξια, στα χωριά και τις κωμοπόλεις (άρθρ. 6). Πρόκειται για κατώτερα σχολεία, στα οποία δίδασκαν δάσκαλοι με ελλιπή προσόντα, αρχικά απόφοιτοι Δημοτικού και μετά το 1892 απόφοιτοι Ελληνικού σχολείου. Κι όμως σε αυτά φοιτούσαν πάνω από τα $\frac{2}{3}$ των μαθητών, λαμβάνοντας υποεκπαίδευση⁹⁵, μην έχοντας επίσης δυνατότητα μεταπήδησης στη μέση εκπαίδευση, αφού πρώτα έπρεπε να μεταβούν στο Δημοτικό με κατατακτήριες εξετάσεις (άρθρ. 18). Καινοτομία αποτελεί η εισαγωγή της προσχολικής αγωγής με τα νηπιαγωγεία, που μπορούν να ιδρύσουν ιδιώτες (άρθρ. 3). Όσον αφορά τους δασκάλους, ο πιο αυταρχικός φορέας ελέγχου της ενδοσχολικής, αλλά και εξωσχολικής ζωής τους, ο θεσμός του επιθεωρητή, αναβαθμίζεται «επιστημονικά», καθώς οι παιδαγωγικές σπουδές για αυτή τη θέση είναι πλέον απαραίτητες⁹⁶.

Η μόνη, πλην όμως σημαντική, αλλαγή στη μέση εκπαίδευση είναι η εισαγωγή των νέων ελληνικών στα Ελληνικά σχολεία. Η καινοτομία αυτή, βέβαια, δε συνεπάγεται και ριζικότερο αναπροσανατολισμό του σχολικού προγράμματος. Στο ωρολόγιο πρόγραμμα Ελληνικών και Γυμνασίων του 1886 εξακολουθεί να δεσπόζει η διδασκαλία των Αρχαίων με 66 ώρες έναντι των Μαθηματικών με 24⁹⁷.

Την περίοδο αυτή γίνονται τα πρώτα βήματα προς τη διαφοροποίηση των εκπαιδευτικών δικτύων, με τη δημιουργία επαγγελματικών και τεχνικών σχολών.

⁹³ Α. Δημαράς, «Η εκπαίδευση 1871-1901. Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τόμος 5^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 160.

⁹⁴ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμος Β' 1895-1967, Ερμής, Αθήνα 1987, σσ. κβ' και 36.

⁹⁵ Το 1908 υπήρχαν 1.571 γραμματοδιδασκαλεία κι αν προστεθούν σε αυτά και τα 1.160 μονοθέσια δημοτικά, που δε διέφεραν και πολύ από τα προηγούμενα, ο αριθμός ανεβαίνει στα 2.731 έναντι 682 διθέσιων και άνω Δημοτικών. Βλ. Θ. Μυλωνάς, *Κοινωνιολογία...*, ό. π., σσ. 42-43.

⁹⁶ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός - Θ. Τσιριγώτης - Γ. Καββαδίας, *Η αξιολόγηση στην εκπαίδευση*, Λιβάνης, Αθήνα 2007, σ. 72.

⁹⁷ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό. π., τ. Α', σσ. μγ' και 267.

Ιδρύονται ναυτικές σχολές (1882), γεωργικά σχολεία (1887) και οργανώνεται το Πολυτεχνείο σε πολυσχιδή ανώτατη σχολή το 1882⁹⁸.

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, η Ελλάδα συνεχίζει να παρουσιάζει υψηλά ποσοστά φοίτησης, αλλά και αναλφαβητισμού. Πρόκειται για το παράδοξο μιας χώρας αναλφάβητης και ταυτόχρονα υπερεκπαιδευμένης σε δευτεροβάθμιο και τριτοβάθμιο επίπεδο, με ποσοστά φοίτησης που μπορούν να συγκριθούν με αυτά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁹⁹. Ο τίτλος του φοιτητή, άλλωστε, «είναι επίζηλος, δίνει ένα κύρος κοινωνικό και μία θέση περίοπτη, αποτελώντας τη διάμεσο ανάμεσα στα ηγεμονικά στρώματα της κοινωνίας και στη λαϊκή μάζα»¹⁰⁰. Για να ανακοπεί η μεγάλη συρροή μαθητών στη μέση και την ανώτερη εκπαίδευση, επιβάλλονται υψηλά εκπαιδευτικά τέλη με νόμο του 1892¹⁰¹, που καθιστούν δύσκολη, αν όχι απαγορευτική, την πρόσβαση για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Για όσους καταφέρνουν τελικά να εισαχθούν στο Πανεπιστήμιο, η Νομική συγκεντρώνει τις περισσότερες προτιμήσεις, γεγονός που αντανακλά την έλξη που ασκούν οι νομικές σπουδές λόγω του «πολυλειτουργικού» χαρακτήρα τους, καθώς ανοίγουν ένα ευρύ πεδίο θέσεων στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα¹⁰².

2.1.6. Η περίοδος από το 1895 ως τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922): η περίοδος της «νεωτερικής νοοτροπίας»¹⁰³ και το πνεύμα της «Νέας Αγωγής»

Ύστερα από το κίνημα στο Γουδί το 1909, η ελληνική αστική τάξη, έχοντας συνείδηση της νίκης της, αναλαμβάνει την πολιτική και κοινωνική αναμόρφωση του ελληνικού κράτους, κατά τα πρότυπα της Δύσης¹⁰⁴. Ο κυριότερος εκπρόσωπός της, ο

⁹⁸ Κ. Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων...», ό. π., σ. 53.

⁹⁹ Θ. Μυλωνάς, *Κοινωνιολογία...*, ό. π., σ. 49 και Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, ό. π., σ. 399. Στα 281 Ελληνικά το 1892 φοιτούν 18.000 μαθητές, οι μαθητές του Γυμνασίου διπλασιάζονται κι αυτοί ανάμεσα στο 1875 και στο 1888, ενώ οι νέες εγγραφές στο Πανεπιστήμιο είναι 561 το 1880 και 987 το 1890. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Πολιτική...», ό. π., σ. 52.

¹⁰⁰ Κ. Μοσκόφ, *Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1985, σ. 108.

¹⁰¹ Για τις 3 τάξεις του Ελληνικού 150 δρχ. περίπου, για τις τέσσερις του Γυμνασίου 350 δρχ. και για το Πανεπιστήμιο 1.000 δρχ., όταν το ημερομίσθιο κυμαινόταν στις 2 δρχ. Βλ. Κ. Μυλωνάς, ό.π., σ. 278.

¹⁰² Η Νομική δεν παρήγε μόνο επαγγελματίες νομικούς (δικηγόρους, δικαστικούς, συμβολαιογράφους), άλλα άνοιγε το δρόμο για διορισμό σε δημόσιες υπηρεσίες ή για σταδιοδρομία στον διπλωματικό κλάδο, στον χώρο της δημοσιογραφίας, του εμπορίου, των τραπεζικών και ασφαλιστικών ιδρυμάτων. Βλ. Κ. Λάππας, «Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 4^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 159-160.

¹⁰³ Π. Ράπτης, *Όψεις και ζητήματα της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, ό. π., σσ. 66 και 71.

¹⁰⁴ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό. π., σ. 115.

Ε. Βενιζέλος, θα κυριαρχήσει στην πολιτική σκηνή και, στο πλαίσιο της γενικότερης ανόρθωσης, θα επιδιώξει και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ως μοχλό κοινωνικών αλλαγών. Το σχολείο, εξάλλου, αποτελεί βασικό φορέα και για αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Ο 20^{ός} αιώνας αρχίζει με έξαρση του γλωσσικού ζητήματος¹⁰⁵. Είναι η εποχή του «Sturm und Drang»¹⁰⁶ και αυτή η ορμή και η ανάταση δε φαίνονται πουθενά καθαρότερα παρά στο γλωσσικό κίνημα για αναγνώριση της δημοτικής ως εθνικού γλωσσικού οργάνου, που ενώνεται αυτά τα χρόνια με το αίτημα για ανανέωση του σχολείου. Γεννιέται έτσι το κίνημα του «εκπαιδευτικού δημοτικισμού»¹⁰⁷ και το έδαφος είναι πρόσφορο για το πέρασμα από τη θεωρία στη σχολική πράξη.

Με την άνοδο των αστικών πολιτικών δυνάμεων, η σχέση της λόγιας και της λαϊκής κοινής γλώσσας γίνεται σχέση αντιπαλότητας: Από τη μία οι συντηρητικοί κύκλοι, που θεωρούν ως «ορθή» γλώσσα για την εκπαίδευση την αρχαϊζούσα, κι από την άλλη οι φιλελεύθεροι μεταρρυθμιστές, που πιστεύουν πως κατάλληλη γλώσσα για μάθηση και διαπαιδαγώγηση είναι η δημοτική¹⁰⁸. Με τους όρους που τέθηκε από τον Ψυχάρη και τους δημοτικιστές που ακολούθησαν, το γλωσσικό ζήτημα αναδεικνύεται σε κεντρικό νεοελληνικό πρόβλημα, η λύση του οποίου θα ανοίξει το δρόμο για να επιλυθούν και όλα τα άλλα¹⁰⁹. Ωστόσο, με το Σύνταγμα του 1911 επίσημη γλώσσα αναγνωρίζεται η καθαρεύουσα.

Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, το Λαϊκό Κόμμα του Α. Παπαναστασίου και η Φοιτητική Συντροφιά είναι οι φορείς που ενισχύουν τις προοδευτικές και γενναίες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στον χώρο της εκπαίδευσης, ακολουθώντας τις εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη. Είναι η εποχή που, σε διεθνές επίπεδο, διαμορφώνεται μια μεταρρυθμιστική κίνηση στον αντίποδα της παιδαγωγικής της μηχανοκρατίας του αλληλοδιδασκτικού και της νοησιαρχίας του ερβαρτιανού

¹⁰⁵ Η έξαρση αυτή διαμορφωνόταν, όπως υποστηρίζει ο Α. Ρήγος, σε άμεση συνάρτηση με ένα «εθνικιστικό αμάλγαμα του κλυδωνιζόμενου, μετά την ήττα του '97, Μεγαλοϊδεατισμού, ενός προαστικού και ενός συνακόλουθου θρησκευτικού ριζοσπαστισμού και πουριτανισμού των διευρυνόμενων και οικονομικά δυσπραγούντων μικροαστικών στρωμάτων». Βλ. Α. Ρήγος, «Ευαγγελικά»: μια αιματηρή και αντιδραστική φοιτητική εξέγερση, www.alfavita.gr.

¹⁰⁶ Α. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, σ. 252.

¹⁰⁷ Α. Δημαράς, «Η εκπαίδευση 1909-1922. Μεγάλα εκσυγχρονιστικά σχέδια και αντιδράσεις», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τόμος 6^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 163.

¹⁰⁸ Ο Α. Γκότοβος επισημαίνει πως η καθαρεύουσα δεν μπορούσε να παίξει πια τον ρόλο που απαιτούσε η ενσωμάτωση όλο και περισσότερων «ομιλητών» στην επίσημη επικοινωνία, εφόσον η ενσωματική της δύναμη περιοριζόταν από την απόσταση ανάμεσα στην ίδια και στη γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας των ανερχόμενων κοινωνικών στρωμάτων. Η σύγκρουση των αντιπάλων ήταν κυρίως ιδεολογική, έχοντας κι άλλες παραμέτρους, εκτός από τη γλωσσική. Βλ. αναλυτικά Α. Γκότοβος, *Παράδοση και γλώσσα στο σχολείο*, Αθήνα - Γιάννινα, 1991, σσ. 21-29.

¹⁰⁹ Φ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20^ό αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 35.

συστήματος. Μέσα από τη νέα αυτή παιδαγωγική γεννιέται το σχολείο εργασίας, που προάγει την αυτόνομη σκέψη και ενέργεια ως αφετηρία για τη μάθηση¹¹⁰. Οι Δ. Γληνός, Α. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης, ιδρυτική τριανδρία του Εκπαιδευτικού Ομίλου και φορείς των νέων αντιλήψεων του σχολείου εργασίας, με σπουδές στη Γερμανία, είναι η εμπροσθοφυλακή των καινοτόμων νομοσχεδίων του 1913 και 1917. Έχουν προηγηθεί τα νομοσχέδια του 1899, η ίδρυση του Παρθεναγωγείου του Βόλου το 1908 και η εισαγωγή του μαθήματος των Νέων Ελληνικών στο Γυμνάσιο το 1909.

Η ουσιαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, «σισύφειο έργο» όπως αποδείχτηκε, ξεκινάει τις παραμονές του 20^{ού} αιώνα με τα νομοσχέδια του Ευταξία το 1899, όπου για πρώτη φορά εκφράζεται η αστική αντίληψη για την εκπαίδευση¹¹¹. Προβλέπεται αυτοτέλεια της στοιχειώδους εκπαίδευσης, αποσύνδεσή της δηλαδή από την επόμενη βαθμίδα, με επταετές Δημοτικό, χωρισμένο σε δύο κύκλους και με διπλό στόχο: προετοιμασία για το Γυμνάσιο για τον έναν κύκλο και προετοιμασία για ένταξη στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή για τον άλλο. Για να οικοδομηθεί ένα λαϊκό σχολείο, ανοιχτό σε όλους, προτείνεται κατάργηση των αρχαίων ελληνικών και αντικατάστασή τους από την καθαρεύουσα. Στη μέση εκπαίδευση, από την άλλη, προβλέπεται οκτάχρονο Γυμνάσιο με δύο κατευθύνσεις στις τελευταίες τάξεις, θεωρητική και θετική¹¹². Η αντίδραση, όμως, που συνάντησαν τα νομοσχέδια ήταν μεγάλη και τελικά δεν ψηφίστηκαν.

Επόμενος σταθμός στην προσπάθεια για τομή στα εκπαιδευτικά πράγματα, το Παρθεναγωγείο του Βόλου το 1908 με διευθυντή τον Α. Δελμούζο, το οποίο, με σύγχρονες παιδαγωγικές αρχές και με γλώσσα διδασκαλίας τη δημοτική, στοχεύει στην παροχή «ανθρωπιστικής, νεωτεριστικής αλλά και πρακτικής μόρφωσης»¹¹³. Το

¹¹⁰ Με κύριους εκπρόσωπους τους Dewey, Morrison, Kerschensteiner, Claperede, Piaget και Ferriere, το σχολείο εργασίας ήταν προσανατολισμένο στη δημιουργία μιας δημοκρατικής κοινωνίας, εναντιώθηκε στην ταξική εκπαίδευση και διατύπωσε το αίτημα για ενιαίο σχολείο, με δυνατότητα μετάβασης από τον έναν τύπο σχολείου στον άλλο. Βλ. Π. Ράπτης, ό. π., σσ. 72-74 και Α. Κοντονή, ό. π., σσ. 205-213.

¹¹¹ Μια νέα αντίληψη για το σχολείο και τη σχέση του με τη κοινωνία διαπνέει τα νομοσχέδια, τα οποία συστηματοποιούν τις αστικές διεκδικήσεις που διατυπώνονται από το 1880. Περιέχουν επίσης την καθαρά αστική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία σκοπός του σχολείου είναι η επαγγελματική και ιδεολογική ένταξη στην κοινωνία. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση...*, ό. π., σσ. 10 και 22-25.

¹¹² Στο «φιλολογικόν λύκειον» υπερτερούσε η διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών και της Ιστορίας, ενώ στο «πραγματικόν» διδάσκονταν περισσότερες ώρες τα Μαθηματικά και η Φυσική και καθόλου Λατινικά. Επίσης οι ώρες των Γαλλικών ήταν περισσότερες από ό,τι στο φιλολογικό και επιπλέον προβλεπόταν και η διδασκαλία Γερμανικών ή Αγγλικών. Βλ. Σ. Μπουζάκης, ό. π., σσ. 63-66.

¹¹³ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό. π., τ. Β', σσ. 56-59.

καινούριο πνεύμα, όμως, και οι πρωτεργάτες του διώκονται, με αποτέλεσμα το σχολείο να κλείσει.

Το 1913 ο Ιω. Τσιριμώκος φέρνει στη Βουλή μια σειρά νομοσχεδίων, χωρίς τελικά να επιτευχθεί η ψήφιση όλων, που διαπνέονται και αυτά από την αστική διάσταση της μεταρρύθμισης. Βασικές κατευθύνσεις τους είναι η γενική αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος με την προσαρμογή του στις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της χώρας, καθώς και του περιεχομένου σπουδών, με πρακτική κατεύθυνση της ύλης. Σε αυτό το πλαίσιο προβλέπεται και η δημιουργία δεύτερου κύκλου σπουδών, τεχνικού και επαγγελματικού. Για τη βασική εκπαίδευση προτείνεται εξαετές, ενιαίο και αυτοτελές Δημοτικό σχολείο, υποχρεωτικό και για τα δύο φύλα, με διδασκαλία στην καθαρεύουσα. Στην επόμενη βαθμίδα προβλέπονται δύο σχολεία, ανεξάρτητα μεταξύ τους και με διαφορετικές διεξόδους: Ένα τριετές Αστικό σχολείο, που οδηγεί στο Διδασκαλείο και σε τεχνικές – επαγγελματικές σχολές, και ένα εξαετές Γυμνάσιο με δύο κύκλους, φιλολογικό και θετικό, που προετοιμάζει για ανώτατες σπουδές. Το πέρασμα από τη μία βαθμίδα στην άλλη γίνεται χωρίς εξετάσεις¹¹⁴.

Με την προτεινόμενη σχολική δομή επιτυγχάνεται και η αντιστοίχιση κοινωνικής – εκπαιδευτικής πυραμίδας, ζητούμενο, εμφανώς ή με λανθάνοντα τρόπο, από την αρχή της εκπαιδευτικής ιστορίας της χώρας. Ήδη από το 1831, ο Ιω. Κοκκώνης τονίζει σε άρθρο του ότι «...η παιδεία δεν ωφελεί...αν δε γίνεται καταλλήλως και αρμοζόντως εις την τάξιν και το επάγγελμα καθενός πολίτου...», για να φτάσουμε στο 1913, με τον συντάκτη των νομοσχεδίων Δ. Γληνό να υποστηρίζει ότι σε κάθε κοινωνική τάξη πρέπει να παρέχεται η αναγκαία μόρφωση¹¹⁵. Διατυπώθηκε πολύ νωρίτερα, λοιπόν, ότι κάθε τάξη έχει διαφορετικές μορφωτικές ανάγκες, τις οποίες καλούνται να καλύψουν διαφορετικά σχολεία: Το Δημοτικό είναι το σχολείο των πολλών, το Γυμνάσιο προορίζεται για τη μεσαία τάξη και το Πανεπιστήμιο για την ανώτερη. Αν και το αίτημα αυτό δεν υλοποιήθηκε ποτέ θεσμικά, ακόμη και το πιο ανοικτό και αντιαυταρχικό σχολείο δεν μπορεί παρά να αντανakλά τις ταξικές διακρίσεις της κοινωνίας μέσα στην οποία λειτουργεί. Κάθε άτομο φέρει τη σφραγίδα των κοινωνικών του καταβολών, οι οποίες αντανakλώνται στους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς¹¹⁶.

¹¹⁴ Α. Φραγκουδάκη, ό. π., σσ. 28-33.

¹¹⁵ Θ. Μυλωνάς, *Κοινωνιολογία...*, ό. π., σσ. 375 και 383.

¹¹⁶ Δ. Μάνος, *Ταξικός Διαχωρισμός και Εκπαίδευση*, www.alfavita.gr.

Μετά τα πολιτικά γεγονότα της περιόδου 1915-1917, και ενώ στην κορυφή της εκπαιδευτικής ιεραρχίας βρίσκονται οι πρωτεργάτες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, Α. Δελμούζος, Δ. Γληνός και Μ. Τριανταφυλλίδης¹¹⁷, έρχεται η «μεταρρύθμιση του 1917». Παρά την προσπάθεια και τις προθέσεις, όμως, εκείνο που προσέφεραν οι πρωταγωνιστές της με το έργο τους στην ελληνική εκπαίδευση ήταν περισσότερο μια «γεύση μεταρρύθμισης»¹¹⁸, αφού η εκλογική ήττα του Βενιζέλου το 1920 επέφερε την κατάργηση βασικών συνιστωσών της όλης κίνησης. Το πιο ριζοσπαστικό στοιχείο της μεταρρύθμισης του 1917 είναι αναμφίβολα η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο Δημοτικό σχολείο, με παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας στις δύο τελευταίες τάξεις. Μέσα στη διετία 1917-1919 κυκλοφορούν δέκα νέα αναγνωστικά στη δημοτική, ανάμεσά τους τα «Ψηλά Βουνά» και το «Αλφαβητάρι με τον ήλιο». Τα βιβλία αυτά διαπνέονται από μια καινούρια παιδαγωγική, προοδευτική και αντιαυταρχική, χωρίς διδακτισμό και ηθικολογία. Είναι επίσης ρεαλιστικά, καθώς περιέχουν σύμβολα και εμπειρίες από την καθημερινή ζωή¹¹⁹. Ωστόσο, με νόμο του 1921 επανέρχονται «τα προ του 1917 εγκεκριμένα βιβλία», αφού Επιτροπή του Υπουργείου Παιδείας είχε προηγουμένως αποφανθεί ότι πρέπει «να καώσι ...ως έργα ψεύδους και κακοβούλου προθέσεως»¹²⁰. Έτσι, η πολυπόθητη μεταρρύθμιση θα αργήσει, καθώς οι αντιδραστικοί κύκλοι και οι πολιτικές σκοπιμότητες παραπέμπουν στο μέλλον σοβαρά εκπαιδευτικά ζητήματα.

Ολοκληρώνοντας, λοιπόν, την επισκόπηση της περιόδου από το 1833 ως το 1922, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η φιλοσοφία της εκπαίδευσης διέπεται από τους νόμους της Βαυαροκρατίας. Η μέση βαθμίδα της, μονοδιάστατη και με «θλιβερά σχολεία θεωρητικής και σχολαστικής ψευδοπαιδείας»¹²¹, παρά τη γρήγορη εξάπλωσή της, είναι φαινομενικά μόνο επαρκής¹²². Παράλληλα, τα παιδαγωγικά συστήματα που υιοθετούνται ή καταβάλλονται προσπάθειες να εφαρμοστούν, συνδέονται, όπως είδαμε, με τρεις διαφορετικούς τύπους σχολείων, κατά τα πρότυπα του εξωτερικού: το αλληλοδιδασκτικό, το συνδιδασκτικό και το σχολείο εργασίας. Βασικός πλοηγός,

¹¹⁷ Ο Δ. Γληνός ήταν γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας και οι άλλοι δύο διορίστηκαν Ανώτεροι Επόπτες του Υπουργείου. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 37.

¹¹⁸ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό.π., σ. μ'.

¹¹⁹ Τα πρότυπα δεν είναι πλέον μυθικοί ή κατασκευασμένοι ήρωες, άφθαστα δείγματα ακραίας συμπεριφοράς. Πρέπει να είναι ρεαλιστικά και πειστικά, έτσι ώστε οι μικροί αναγνώστες να αναγνωρίζουν εμπειρίες και παραστάσεις οικείες. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, ό.π., σσ. 36 και 43.

¹²⁰ Α. Δημαράς, ό.π., σ. 130.

¹²¹ Α. Δημαράς, ό.π., σ. 33.

¹²² Το 1911 το 50% των επαρχιών του ελληνικού κράτους δεν είχε Γυμνάσιο, ενώ η Αθήνα είχε ποσοστό φοίτησης στα Γυμνάσια κατά 250% υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό.π., σ. 415.

τέλος, της εκπαιδευτικής πολιτικής σε όλο αυτό το διάστημα είναι η κυρίαρχη κάθε φορά ιδεολογία, η αντίληψη δηλαδή που έχουν για την εκπαίδευση οι εκάστοτε κρατούσες ομάδες στη νεοελληνική κοινωνία¹²³.

2.2. Εκπαιδευτικοί, Διδακτικά Βιβλία, Σχολικά Κτίρια (1833-1922)

2.2.1. Δάσκαλοι και Καθηγητές

Το διδακτικό προσωπικό¹²⁴ στη στοιχειώδη εκπαίδευση αποτελούν οι δημοδιδάσκαλοι, ενώ τα σχολεία της δευτεροβάθμιας στελεχώνουν οι ελληνοδιδάσκαλοι στα Ελληνικά και οι καθηγητές στα Γυμνάσια, με προϊσταμένους τους Διευθυντές, τους Σχολάρχες και τους Γυμνασιάρχες αντίστοιχα. Κατά την οθωνική περίοδο, λόγω έλλειψης δασκάλων, εξαπλώθηκε και ο θεσμός των γραμματοδιδασκάλων, που με ελάχιστα προσόντα διορίζονταν σε σχολεία απομακρυσμένων περιοχών. Επίσης, με νόμο του 1884, διορίζονται σε Δημοτικά ως βοηθοί ή δάσκαλοι γ' τάξεως, ελλείψει άλλων, οι λεγόμενοι υποδιδάσκαλοι, ύστερα από τρίμηνη φοίτηση στο Διδασκαλείο¹²⁵.

Ο εκπαιδευτικός είναι ο διαχειριστής του σχολικού συστήματος και έχει επιφορτιστεί από την πολιτεία με το καθήκον να διαχειρίζεται τις παραμέτρους και τις προϋποθέσεις, με τις οποίες οργανώνεται η εκπαιδευτική διαδικασία¹²⁶. Επιπλέον, συνιστά φορέα των κυρίαρχων ηθικών, εθνικών και κοινωνικών αξιών, της επικρατούσας δηλαδή ιδεολογίας, την οποία καλείται να μεταδώσει και στους μαθητές, παράλληλα με τη διδασκαλία του κάθε μαθήματος. Αυτή η πλευρά του ρόλου του φαίνεται ότι ενδιαφέρει περισσότερο την πολιτεία, γι' αυτό και δεν υπάρχει ιδιαίτερη μέριμνα για την παιδαγωγική του κατάρτιση, η οποία τίθεται εν

¹²³ Χ. Νούτσος, *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία. Όψεις του Μεσοπολέμου*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1990, σ. 12. Επίσης, ο Κ. Μοσκόφ υποστηρίζει πως η εκπαιδευτική πολιτική, ως κύριο εργαλείο αναπαραγωγής της ιδεολογίας της άρχουσας τάξης, ήταν ένα από τα σημαντικότερα όπλα που διέθετε η υψηλή αστική τάξη για τη διεύθυνση των θέσεων της και μέσα στις πιο πλατιές μάζες. Βλ. Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης...*, ό. π., σσ. 107-108.

¹²⁴ Για τις σπουδές και την κατάρτισή τους βλ. ενότητα «Η περίοδος της Βαυαροκρατίας (1833-1862)».

¹²⁵ Κ. Σοφινός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Ι.Α.Ε.Ν., τ. Α', Αθήνα 1988, σ. 299. Με τον Ν. ΒΟΘ του 1892, ιδρύθηκαν υποδιδασκαλεία, στα οποία φοιτούσαν για 1 χρόνο απόφοιτοι Ελληνικού σχολείου. Οι υποδιδάσκαλοι ή γραμματιστές θεωρούνταν ανώτεροι από τους γραμματοδιδασκάλους και διορίζονταν ως δάσκαλοι στα Δημοτικά σχολεία. Βλ. Π. Ράπτης, *Όψεις και ζητήματα της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό. π., σσ. 65-66.

¹²⁶ Κ. Ζαφειριάδης και Αικ. Σουσαμίδου - Καραμπέρη, *Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 15.

αμφιβόλω¹²⁷. Από το 1907 αρχίζει να απασχολεί τους εκπαιδευτικούς και παιδαγωγικούς κύκλους το ερώτημα «ποιός τις πρέπει να είναι ο διδάσκαλος», που αφορά τον ρόλο και τα προσόντα του εκπαιδευτικού και διατυπώνει πρώτος ο Ν. Εξαρχόπουλος¹²⁸.

Τον 19^ο αιώνα η θεσμική θωράκιση των εκπαιδευτικών είναι ελλιπής, με αποτέλεσμα η θέση τους να εξαρτάται από τοπικούς και πολιτικούς παράγοντες, οι παρεμβάσεις των οποίων είναι συνεχείς¹²⁹. Χαρακτηριστικό είναι ένα απόσπασμα από τις αναμνήσεις του παιδαγωγού Π. Οικονόμου: «Φρίκη με κατέλαβε ότε εν έτει 1885 διορίσθην γενικός διευθυντής εκπαιδύσεως, εν τω Υπουργείω Παιδείας. Ουδείς δημοδιδάσκαλος ήτο εν ασφαλεία. Ο βουλευτής, ο κομματάρχης, ο παντοπώλης ηδύνατο να τον μεταθέσουν, να τον παύσουν...»¹³⁰.

Οι εκπαιδευτικοί που πληρούν τις προϋποθέσεις διορίζονται ο καθένας στη βαθμίδα του «κατά πρότασιν της επί των εκκλησιαστικών κτλ Γραμματείας παρά του βασιλέως»¹³¹. Νομοθετικά προβλέπεται, όμως, ο «προβιβασμός» τους. Έτσι, οι ελληνοδιδάσκαλοι για παράδειγμα μπορούν, μετά από εξετάσεις ενώπιον καθηγητών της Φιλοσοφικής, να προβιβαστούν σε ανώτερο βαθμό και να εργαστούν σε Γυμνάσια¹³². Ο διορισμός, βέβαια, δε συνεπάγεται και μονιμότητα, αφού αυτή θεσμοθετείται με Β.Δ. το 1885 και καταργείται ένα χρόνο αργότερα¹³³. Αλλά και η παραμονή για ολόκληρο το σχολικό έτος σε ένα σχολείο διακυβεύεται λόγω πολιτικών σκοπιμοτήτων¹³⁴ μέχρι το 1871, οπότε με τον νόμο «Περί της μη μεταθέσεως καθηγητών και διδασκάλων διαρκούντος του σχολικού έτους»¹³⁵

¹²⁷ Έδρα Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ιδρύεται το 1899 και καταργείται το 1901. Πρώτος καθηγητής Παιδαγωγικής διορίστηκε ο Δ. Ζαγγογιάννης. Απολύθηκε το 1901 με πρόφαση τη δημοσίευση σε γερμανικό περιοδικό μελέτης που αναφερόταν στην κακή κατάσταση της μέσης εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Βλ. Α. Δημαράς και Β. Βασιλού - Παπαγεωργίου, *Από το κοντύλι στον υπολογιστή*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2008, σ. 51.

¹²⁸ Το ερώτημα έχει απαντηθεί κατά καιρούς διαφορετικά, ανάλογα με τον τρόπο που γινόταν αντιληπτή κάθε φορά η αποστολή του σχολείου κι ο ρόλος του δασκάλου. Βλ. Η. Μαρσαγγούρας, «Στοχαστικοκριτικός δάσκαλος: αίτημα του καιρού μας», στο Α.Καζαμιάς - Μ. Κασσωτάκης, *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995, σ. 456.

¹²⁹ Ο Δ. Γληνός υποστηρίζει πως «η εκπαίδευση ήταν πάντα στην Ελλάδα ένα από τα πιο πλούσια φέουδα του κομματικού μηχανισμού...Οι πολιτικοί φρόντιζαν να έχουν τον δάσκαλο δουλοπάροικο στα πολιτικά τους λιβάδια». Βλ. Κ. Ντουντουλάκης, «Οι Δάσκαλοι στους κοινωνικούς Αγώνες και στην Εθνική-Λαϊκή Αντίσταση», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τ. 60-61, 2002, antitetradia.gr.

¹³⁰ Κ. Ντουντουλάκης, ό. π.

¹³¹ Από τα διατάγματα 1834 και 1836 για την οργάνωση των σχολείων. Βλ. Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση...*, ό. π., τ. Α', σσ. 49 και 61.

¹³² Κ. Σοφινός, *Το νομικό καθεστώς...*, ό. π., τ. Α', σ. 171.

¹³³ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό. π., σ. 97.

¹³⁴ Οι μεταθέσεις «καθ' υπόδειξιν και απαιτήσιν της πολιτικής» καταγγέλλονταν συχνά στις εφημερίδες. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 12/10/1902, φ. 426, σ. 2.

¹³⁵ Κ. Σοφινός, ό. π., σ. 179.

κατοχυρώνεται ο εκπαιδευτικός και διασφαλίζεται η ομαλότερη λειτουργία του σχολείου. Εκτός από τους νόμους, στη θωράκιση των εκπαιδευτικών συμβάλλουν, ως έναν βαθμό, και συλλογικά όργανα, όπως ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος (1873), ο Σύνδεσμος Ελλήνων Δημοδιδασκάλων (1887)¹³⁶ και ο Εκπαιδευτικός Σύνδεσμος Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (1915)¹³⁷.

Για να διατηρήσει ο εκπαιδευτικός τη θέση του, οφείλει αφενός να είναι συνεπής στην εκπλήρωση των διδακτικών καθηκόντων του, που συντελούν στην ηθική και διανοητική ανάπτυξη του μαθητή, και αφετέρου να έχει συμπεριφορά σύμφωνη με τις επιταγές της εποχής: «Κοσμιότητα στο σχολείο και την κοινωνία, καλή διαίτα κατ' οίκον, ώστε να γίνει παράδειγμα του εκπολιτισμού και εν γένει της προόδου»¹³⁸. Σε διαφορετική περίπτωση, αντιμετωπίζει κυρώσεις και πειθαρχικές ποινές, ανάμεσα στις οποίες επίπληξη, πρόστιμο, προσωρινή παύση, με εσχάτη των ποινών την απόλυση¹³⁹. Οι επιθεωρητές, «που έχουν την ίδια ημερομηνία γέννησης με το εκπαιδευτικό σύστημα», καθορίζουν αν κάποιος πρέπει να μείνει στην υπηρεσία ή όχι¹⁴⁰.

Οι απολύσεις των εκπαιδευτικών γίνονται, μετά από εισήγηση των κατά τόπους εποπτικών συμβουλίων¹⁴¹, με υπουργική απόφαση ή βασιλικό διάταγμα, όπου παρατίθεται και το αιτιολογικό της απόλυσης. Οι λόγοι ποικίλλουν: «ως ανίκανος ένεκα γήρατος», «ως αμελέστατος περί την εκπλήρωσιν των καθηκόντων του», «ως καταστάς διά μέθην ανίκανος», «ως ασεβώς και χλευαστικώς περί της χριστιανικής θρησκείας λαλών», «ως καταλιπών την θέσιν του», «ως ανεπαρκής και ανάπηρος», «ως ασχολούμενος εις αλλότρια έργα, αναμιγνυόμενος εις πολιτικάς διαμάχας»¹⁴². Το 1884 δε προτείνεται «συλλογική» απόλυση του Γυμνασιάρχη και των καθηγητών ενός σχολείου στην Κόρινθο, για πλημμελή άσκηση καθηκόντων κατά τις απολυτήριες εξετάσεις¹⁴³. Ενδεικτικά, το 1894 απολύονται 1.421 δάσκαλοι σε σύνολο

¹³⁶ Π. Ράπτης, *Όψεις και ζητήματα της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό. π., σσ. 44 και 66.

¹³⁷ Α. Δημαράς, «Η εκπαίδευση 1909-1922...», ό. π., σ. 174.

¹³⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 22/9/1910, φ. 1165, σ. 2. Ο Οδηγός αλληλοδιδασκτικής του Ι. Κοκκώνη (1842) αποτελεί το κλασικό παράδειγμα για την επιβολή ενός κοινωνικού, πολιτισμικού και πολιτικού καθωσπρεπισμού και χειραγώγησης του Έλληνα δασκάλου. Βλ. Σ. Μπουζάκης, *Το οδοιπορικό της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής απασχόλησης του Έλληνα δασκάλου*, www.alfavita.gr.

¹³⁹ Χ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευτικής*, ό. π., σσ. 197 και 204.

¹⁴⁰ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό. π., σσ. 69-70.

¹⁴¹ Γίνονταν, βέβαια, και παρατυπίες, όπως απολύσεις χωρίς επιβολή των προηγούμενων πειθαρχικών ποινών, σύμφωνα με δημοσιεύματα της εποχής. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 6/7/1902, φ. 412, σ. 2.

¹⁴² Κ. Σοφιανός, ό. π., τόμος Β', σσ. 748, 755, 769, 780, 792, 818.

¹⁴³ Χ. Νούτσος, *Προτείνω την απόλυσιν. Η ιδεολογία της καθηγητικής ευθύνης τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα*, βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2004, σσ. 176 και 182.

3.256 υπηρετούντων¹⁴⁴. Απολύσεις και διώξεις, όμως, γίνονται και για πολιτικούς λόγους. Το 1920, την κατάργηση της μεταρρύθμισης του 1917 ακολουθούν εκτεταμένες διώξεις Βενιζελικών και δημοτικιστικών εκπαιδευτικών, με συνέπεια, σύμφωνα με την Π. Δέλτα, 1.000 σχολεία να μείνουν κλειστά¹⁴⁵.

Ένα άλλο ζήτημα που δυσχεραίνει τη θέση των εκπαιδευτικών είναι οι απολαβές τους. Σύμφωνα με το διάταγμα του 1834, ο βασικός μισθός των δασκάλων κυμαίνεται και προσδιορίζεται «καθ' όσον τα εισοδήματα των δήμων επιτρέπουν» αλλά και «αξίως των γνώσεων και της εμπειρίας» κάθε δασκάλου. Για τις τρεις κατηγορίες δασκάλων, λοιπόν, ο νόμος θέτει απλώς όρια – ανώτατο και κατώτατο – μέσα στα οποία μπορούν να κινηθούν οι δήμοι. Κι επειδή τα περιθώρια ήταν στενά, προβλεπόταν, επίσης, η παραχώρηση «ανεξόδου κατοικίας και δύο στρεμμάτων καλλιεργήσιμης γης προς επικαρπία» και η καταβολή ενός μικρού μηνιαίου ποσού - περίπου 0,4% του μισθού τους - για κάθε μαθητή που θα φοιτούσε στο σχολείο¹⁴⁶. Σε όλο τον 19^ο αιώνα, ο μέσος μισθός του δασκάλου κυμαίνεται στις 100 δραχμές περίπου¹⁴⁷. Οι χαμηλές αποδοχές του σχολιάζονται και σε έκθεση επιθεωρητή: «Το γλίσχρον αυτού μισθάριον δεν επιτρέπει να ζει ανθρωπινότερον του ιπποκόμου, του μαγείρου, των υποδηματοκαθαριστών, του κοινοτάτου χειρώνακτος, του πενεστάτου χωρικού, της βαναύσου θεραπαίνης και της χυδαίας τροφού»¹⁴⁸. Γι' αυτό πολλοί δάσκαλοι αναγκάζονταν «να τραπώσιν εις έτερα επαγγέλματα προς εξεύρεσιν των μέσων της αυτοσυντηρήσεως»¹⁴⁹. Μόλις το 1919 διπλασιάζονται οι απολαβές των δασκάλων, που καταβάλλονται πλέον από τα δημόσια ταμεία¹⁵⁰.

Στη μέση εκπαίδευση τα πράγματα είναι καλύτερα. Οι ελληνοδιδάσκαλοι είναι τριών κατηγοριών, α' - κατώτερης, β' - μέσης, γ' - ανώτερης, και κατατάσσονται σε αυτές ανάλογα με τη μόρφωσή τους και με αντίστοιχο μισθό. Ο μισθός τους κυμαίνεται από 100 ως 250 δραχμές, ενώ του Σχολάρχη παραμένει σταθερός στις 200 δραχμές. Οι μηνιαίες αποδοχές των καθηγητών, από την άλλη, κυμαίνονται από 200

¹⁴⁴ Σ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, ό. π., σ. 680.

¹⁴⁵ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό. π., σ. 134.

¹⁴⁶ Α. Δημαράς, «Εκπαίδευση 1830-1871...», ό. π., σ. 179.

¹⁴⁷ Βάσει νόμου του 1884, ο μισθός Α' τάξης είναι 140 δρχ., Β' τάξης 100 δρχ. και Γ' τάξης 80 δρχ. Βλ. Κ. Σοφριανός, ό. π., τ. Α', σ. 293. Την ίδια περίοδο το μέσο ημερομίσθιο είναι 5 δρχ., ενώ το ψωμί κοστίζει 0,40 δρχ. η οκά, το λάδι 1,10 δρχ., το κρέας 1 δρχ., τα όσπρια 0,44 δρχ., το τυρί 1,20 δρχ. Βλ. Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας..., ό.π., σ. 8.

¹⁴⁸ Α. Ανδρέου, Κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση 1849-1880, *Θέσεις*, τ. 18, Ιαν-Μαρ. 1987, σ. 115.

¹⁴⁹ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 30/10/1919, φ. 2806, σ. 1.

¹⁵⁰ Κ. Ντουντουλάκης, ό. π.

ως 300 δραχμές και του Γυμνασιάρχη από 300 ως 400¹⁵¹. Η μισθοδοσία γίνεται από το Υπουργείο Παιδείας και προβλέπεται αύξηση «κατά το πεμπτημόριον» του μισθού «των διανυσάντων πενταετίαν καθηγητών»¹⁵². Τις χαμηλές απολαβές σχολιάζει ο καθηγητής νομικής Ν. Σαρίπολος το 1865: «Οι δε μισθοί δέον να αυξηθώσιν, ίνα οι καθηγηταί εις μόνα έργα αυτών ασχολούμενοι να μη πένωνται και αναγκάζονται περι άλλα να τυρβάζωσιν, όπως προς το δέον ανεπαρκές του μισθού συμπληρώσωσι...»¹⁵³. Ήταν πράγματι σύνηθες να αναζητούν οι καθηγητές συμπληρωματικό εισόδημα, παραδίδοντας ιδιαίτερα μαθήματα ή διδάσκοντας σε ιδιωτικά σχολεία. Η ιδιωτική διδασκαλία, ωστόσο, δεν μπορούσε να ξεπερνά τις 8 ώρες την εβδομάδα το 1856 και τις 12 μετά το 1870¹⁵⁴.

2.2.2. Διδακτικά Βιβλία

Τα σχολικά εγχειρίδια τον 19^ο αιώνα υπήρξαν το μοναδικό παιδαγωγικό μέσο διδασκαλίας για τη μετάδοση των μορφωτικών αναγκών, ενώ από τον 20^ό αιώνα καθιερώνονται σε βασικό όργανο εφαρμογής των αναλυτικών προγραμμάτων της εκπαίδευσης. Παράλληλα, αποτελούν αντανάκλαση της κοινωνίας και της εποχής που τα παράγουν και λειτουργούν ως καθρέφτης του τρόπου με τον οποίο επιλέγεται και αξιολογείται η εκπαιδευτική γνώση¹⁵⁵. Δεν μπορούν παρά να εκφράζουν την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής, γι' αυτό και ο έλεγχος της κεντρικής εξουσίας στο σύστημα έκδοσης και επιλογής είναι αναπόφευκτος. Ο κρατικός παρεμβατισμός, όσον αφορά το σχολικό βιβλίο, είναι ορατός ήδη από το 1836 με το διάταγμα «Περί συστάσεως βιβλιοπωλείου εν τη Βασιλική τυπογραφία»¹⁵⁶.

Μέχρι το 1882 εφαρμόζεται η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού στη σχολική βιβλιοαγορά, με αποτέλεσμα, όμως, να προσδιορίζει την επιλογή των βιβλίων ένα πλέγμα πελατειακών σχέσεων, ανάμεσα σε δασκάλους, πολιτικούς και

¹⁵¹ Α. Ανδρέου, ό. π., σ. 116. Το διάταγμα του 1836 όριζε τον μηνιαίο μισθό των Ελληνοδιδασκάλων α' τάξης στις 120 δρχ., β' τάξης στις 150 δρχ. και γ' τάξης στις 180, με δυνατότητα αύξησης ανά πενταετία, χωρίς να υπερβεί τις 250 δρχ. (άρθρ. 41). Ο μισθός των καθηγητών οριζόταν στις 200 δρχ. το μήνα και αυξανόταν ανά πενταετία χωρίς να υπερβαίνει τις 300δρχ. (άρθρ. 107). Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 31/12/1836, φ. 87, σσ. 463 και 470.

¹⁵² Κ. Σοφινός, *Το νομικό καθεστώς...*, ό. π., σ. 261.

¹⁵³ Ν. Σαρίπολος, Περί του κατωτέρου κλήρου και περι εκπαιδεύσεως, *Πανδώρα*, τ. 16^{ος}, τεύχος 369, 1865, σ. 229.

¹⁵⁴ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό. π., τ. Α', σ. 137 και Κ. Σοφινός, ό. π., σ. 176.

¹⁵⁵ Χ. Κουμπάρου - Β. Λουζιώτης, *Σχολικά βιβλία*, www.alfavita.gr.

¹⁵⁶ Χ. Κουμπάρου - Β. Λουζιώτης, ό. π.

συγγραφείς των βιβλίων αφενός και των κρατικών επιτροπών αφετέρου¹⁵⁷. Τα μέλη των επιτροπών αυτών συχνά κατηγορούνται για μεροληψία και κερδοσκοπία και η «βιβλιοκαπηλεία» γίνεται μάλιστα της εκπαίδευσης¹⁵⁸, «προς μεγίστην βλάβην της νεολαίας, αφού το περιεχόμενο των βιβλίων αυτών μαθηταί ανωτέρων ίσως βαθμίδων δεν εννοούσιν...»¹⁵⁹.

Το 1882 προκηρύσσεται από το Υπουργείο ο πρώτος διαγωνισμός για τη συγγραφή σχολικών εγχειριδίων και την επιλογή ενός μόνο βιβλίου για κάθε μάθημα από κριτική επιτροπή. Η διεξαγωγή του διαγωνισμού θα επαναλαμβάνεται ανά τετραετία¹⁶⁰. Δε λείπουν, βέβαια, και οι παρατυπίες, καθώς συχνά επιβάλλονται από τους επιθεωρητές συγκεκριμένα βιβλία, «απαιτητικώς και διά πλαγίας απειλής»¹⁶¹. Το ζήτημα με τα βιβλία, όμως, δε λύνεται, μιας και το μεγάλο πρόβλημα έγκειται αφενός στη γλώσσα τους, που δεν είναι η ζωντανή γλώσσα του λαού, αλλά στην καλύτερη των περιπτώσεων η καθαρεύουσα, και αφετέρου στο περιεχόμενο και την παιδαγωγική τους. Ο διδακτισμός, η ηθικολογία, τα μυθικά και κατασκευασμένα σύμβολα, οι αφορισμοί και η θεοκρατική ερμηνεία του κόσμου επιβιώνουν ως το 1917. Τότε καταργείται η καθαρεύουσα στο Δημοτικό, το κρατικό μονοπώλιο στα σχολικά βιβλία¹⁶², που ίσχυε από το 1907, όπως επίσης και το καθεστώς του ενός και μοναδικού υποχρεωτικού βιβλίου¹⁶³. Με την καταψήφιση των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920, όμως, επιστρέφουμε στην προ του 1917 κατάσταση.

Αξιοσημείωτο είναι, τέλος, ότι τα βιβλία δε διανέμονται δωρεάν στους μαθητές και επιπλέον είναι πολύ ακριβά. Αν λάβουμε υπόψη και τα δίδακτρα και εκπαιδευτικά τέλη, καταλαβαίνουμε πως μεγάλο μέρος των οικογενειών βρισκόταν σε δύσκολη θέση με την έναρξη της σχολικής χρονιάς. Γι' αυτό πολλοί μαθητές φροντίζουν να διατηρούν καθαρά τα βιβλία τους, ώστε να τα πουλήσουν το φθινόπωρο σε μικρότερους μισοτιμής και να αγοράσουν, συνακόλουθα, τα βιβλία της

¹⁵⁷ Από το 1867 με νόμο διορίζεται 24μελής Εξεταστική Επιτροπή των διδακτικών βιβλίων. Βλ. Χ. Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία 1834-1914*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1988, σ. 22.

¹⁵⁸ Γ. Παπαδόπουλος, «Περί της εν Ελλάδι δημοσίας εκπαιδύσεως», *Πανδώρα*, τ. 15^{ος}, τεύχος 342, 1864, σ. 155

¹⁵⁹ Σκέψεις του Α. Βλάση για την εκπαίδευση το 1880. Βλ. Α. Ανδρέου, *Σχέδια νόμου...*, ό. π., σ. 122.

¹⁶⁰ Α. Δημαράς, «Η Εκπαίδευση 1909-1922...», ό. π., σ. 158.

¹⁶¹ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 8/2/1903, φ. 441, σ. 1.

¹⁶² Το μονοπώλιο των διδακτικών βιβλίων θεωρήθηκε από πολλούς «κερδοσκοπία υπέρ του κράτους» και υπεύθυνο για την «αποχή των καλών συγγραφέων» από τη συγγραφή καλών βιβλίων, λόγω της πολύ μικρής αμοιβής. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 10/3/1907, φ. 650, σ. 1.

¹⁶³ Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση...*, ό. π., σσ. 38 και 43.

τάξης τους από άλλους μεγαλύτερους¹⁶⁴. Και το Υπουργείο, όμως, παίρνει κάποια μέτρα για το θέμα αυτό. Λόγω της ένδειας των περισσότερων μαθητών, με εγκύκλιο συστήνει στους καθηγητές να μην αντικαθιστούν βιβλία της προηγούμενης σχολικής χρονιάς με νέα, εφόσον μπορούν να χρησιμοποιηθούν και την επόμενη, ώστε να μην επιβαρύνονται οι άποροι μαθητές με επιπλέον αγορές βιβλίων¹⁶⁵.

2.2.3. Σχολικά Κτίρια

Ένα μεγάλο μέρος των δαπανών για την παιδεία, εκτός από τους μισθούς και τις συντάξεις των εκπαιδευτικών, αφορά και τα μισθώματα των σχολικών κτιρίων. Εφόσον ούτε οι πόροι των δήμων ούτε οι κρατικοί προϋπολογισμοί τον 19^ο αιώνα επέτρεπαν την ανέγερση σχολείων¹⁶⁶, η λύση ήταν η ενοικίαση κτιρίων. Έτσι, το 1889 μόλις το 45% των Δημοτικών σχολείων είναι ιδιοκτησία του κράτους, το οποίο αναλαμβάνει άμεσα τη χρηματοδότηση και κατασκευή διδακτηρίων το 1895 με τον νόμο ΒΤΜΘ¹⁶⁷ και την πολύτιμη συνεισφορά των εθνικών ευεργετών.

Μέχρι τότε λαμβανόταν μέριμνα, ώστε το μισθωμένο κτίριο να είναι τουλάχιστον κατάλληλο για τη στέγαση σχολείου, τόσο από άποψη λειτουργικότητας όσο και υγιεινής. Έπρεπε να είναι ένας χώρος ελεγχόμενος και προστατευμένος από κάθε αρνητική επίδραση στην ηθική διάπλαση του παιδιού. Αν και, για λόγους εύκολης πρόσβασης, κρινόταν πάντα σκόπιμο το κτίριο να βρίσκεται σε σχετικά κεντρικό σημείο, ωστόσο έπρεπε να βρίσκεται μακριά από πιθανούς περισπασμούς, όπως «θόρυβο, δυσοσμίες, αργόσχολους πολίτες και πλήθος». Ήταν απαραίτητο, επίσης, να περιλαμβάνει συγκεκριμένους χώρους – αίθουσες, αυλή, αποχωρητήρια – με καθορισμένη διάταξη και διαρρύθμιση. Όσο περισσότερες από αυτές τις προδιαγραφές πληρούσε η χωροθέτηση του οικήματος, τόσο πιο ενδεδειγμένο θεωρούνταν για τη στέγαση σχολείου¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Αικ. Κωστοπούλου - Μπαλαμιώτη, «Το εν Τρικκάλοις Γυμνάσιον 1881-1944», *Τρικαλινά*, τ. 10^{ος}, Τρίκαλα 1990, σσ. 128-129.

¹⁶⁵ Κ. Σοφιανός, ό. π., σσ. 183-184.

¹⁶⁶ Για παράδειγμα, το 1856, όταν η κατασκευή ενός διδακτηρίου κόστιζε περίπου 15.000 δρχ., ο δήμος Ναυπλίου με προϋπολογισμό 38.000 δρχ. έπρεπε να ανταποκριθεί σε όλα τα έξοδά του. Επίσης, οι κρατικές δαπάνες, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου, συνεχώς μειώνονται: το 1858 6,18% επί των εξόδων και 4,98% επί των εσόδων, το 1868 5% επί των εξόδων και 4,23% επί των εσόδων και το 1879 3,90% και 3,20% αντίστοιχα. Βλ. Α. Ανδρέου, *Κρατικές δαπάνες...*, ό. π., σσ. 119 και 122-123.

¹⁶⁷ Α. Ανδρέου, *Κρατικές δαπάνες...*, ό. π., σ. 119.

¹⁶⁸ Ε. Καλαφάτη, *Τα Σχολικά Κτίρια...*, ό. π., σσ. 64-67.

Το 1898 ο νομομηχανικός Δ. Καλλίας σχεδιάζει τέσσερις τύπους σχολείων, τον μονοτάξιο, τον διτάξιο, τον τετρατάξιο και τον εξατάξιο, στο πλαίσιο του πρώτου κρατικού προγράμματος κατασκευής σχολικών κτιρίων¹⁶⁹. Αυτού του τύπου τα διδακτήρια, σε νεοκλασικό ρυθμό, μεγαλοπρεπή και επιβλητικά, για να προσδώσουν στο σχολείο αξία και κύρος, καταργούνται το 1911. Στο εξής προτείνεται η ανέγερση σχολικών κτιρίων πιο απλών και πιο οικονομικών¹⁷⁰.

Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη διάταξη του σχολικού χώρου, εξωτερικού και εσωτερικού: «...απαιτείται μεγάλη επιμέλεια και πρόνοια όπως το οικοδόμημα ανεγερθή σύμφωνα προς τα αξιώματα της παιδαγωγικής...»¹⁷¹. Μέσα στην αίθουσα οι μαθητές δεν πρέπει να έχουν οπτική επαφή με τον εξωτερικό χώρο, ενώ αντίστοιχα όσοι βρίσκονται έξω δεν πρέπει να βλέπουν όσα διαδραματίζονται στο εσωτερικό της τάξης. Ο μόνος που ελέγχει τον χώρο είναι ο εκπαιδευτικός, ο απόλυτος κυρίαρχος μέσα στην αίθουσα. Σε όλες τις τάξεις, τέλος, τοποθετείται πάνω από την έδρα εικόνα της Παναγίας ή του Χριστού με το παράγγελμα «Τον Θεόν φοβού», ενώ στην απέναντι πλευρά υπάρχει εικόνα του Βασιλιά και το παράγγελμα «Αγάπα τους γονείς σου, τους δασκάλους σου, τον Βασιλέα και την Πατρίδα»¹⁷².

Σε γενικές γραμμές, τα σχολικά κτίρια του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, αντιμετώπιζαν προβλήματα υλικοτεχνικής υποδομής, λόγω οικονομικής δυσπραγίας, αλλά και καταλληλότητας και υγιεινής¹⁷³. Οι μαρτυρίες που υπάρχουν για την κατάσταση των σχολικών κτιρίων μπορούν να συμπυκνωθούν στην εκτίμηση του Α΄ Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904, ότι τα «σχολεία ως επί το πλείστον ελειτούργουν εντός κτιρίων, τα οποία εκρίνοντο ακατάλληλα δι' οιαδήποτε άλληνη χρήσιν»¹⁷⁴.

¹⁶⁹ Συνολικά, από το 1898 ως το 1910, οπότε οργανώθηκε η τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας, χτίστηκαν 358 σχολεία τύπου «Καλλία» σε κάθε γωνιά της Ελλάδας. Βλ. Μ. Καρδαμίτση - Αδάμη, «Ο αστικός χώρος 1871-1909. Πολεοδομία - Αρχιτεκτονική», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τόμος 5^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 118.

¹⁷⁰ Η ετήσια δαπάνη για τη συντήρηση και επισκευή των σχολείων που κατασκευάστηκαν την περίοδο 1898-1909 ανερχόταν το 1911 σε 250.000 δρχ., ποσό ίσο περίπου με το 1/5 των εσόδων από τα εκπαιδευτικά τέλη της περιόδου. Βλ. Θ. Σίδηρης, *Το απουσιολόγιο του χρόνου*, Γκιούρδας, Αθήνα 2010, σσ. 90-93.

¹⁷¹ Απόσπασμα από τη «Διδασκαλική» του Σ. Μωραΐτη (1880) στο Θ. Σίδηρης, ό. π., σ. 16.

¹⁷² Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό. π., τ. Α΄, σ. 93.

¹⁷³ Στην απογραφή για την υγιεινή των σχολικών κτιρίων το 1916, σε σύνολο 1.166 διδακτηρίων όλης της χώρας τα οποία ελέγχθηκαν, τα 449 (43%) χαρακτηρίστηκαν «ανθυγιεινά». Βλ. Α. Δημαράς, «Η εκπαίδευση 1909-1922...», ό. π., σ. 173.

¹⁷⁴ Α. Ανδρέου, ό. π., σ. 119.

2.3. Η Εκπαίδευση των Κοριτσιών

Η εκπαίδευση των κοριτσιών σε όλο τον 19^ο αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} δεν έτυχε της ίδιας κρατικής μέριμνας με αυτή των αγοριών ούτε αποτέλεσε μέρος του εκτεταμένου σχολικού δικτύου που αναπτύχθηκε μετά τα πρώτα εκπαιδευτικά νομοθετήματα. Το θεσμικό κενό, οι οικονομικές συνθήκες και πρωτίστως κοινωνικοί παράγοντες έθεσαν φραγμούς στην προώθηση και γενίκευση της γυναικείας εκπαίδευσης. Χρειάστηκε να παρακαμφθούν δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις αιώνων, για να αποκτήσουν τα δύο φύλα ισότιμη εκπαίδευση, μόλις το 1929.

Το φύλο των μαθητών αποτέλεσε σημαντική μεταβλητή στη διαδικασία της εκπαίδευσης. Η διαφορετική ανατροφή αγοριών – κοριτσιών, ο καθορισμός διαφορετικών ρόλων και σφαιρών δραστηριότητας επηρέασαν την εκπαιδευτική πολιτική και μορφοποίησαν την εκπαιδευτική πράξη τον 19^ο αιώνα¹⁷⁵. Η ύπαρξη διαφορών ανάμεσα στα δύο φύλα είναι, σε μεγάλο βαθμό, κοινωνικοπολιτιστικό δημιούργημα που αναπαρήγε κοινωνικά στερεότυπα και εγκλώβισε τελικά τη γυναίκα στους μηχανισμούς μιας «κατά το μάλλον ή ήττον διακοσμητικής εκπαίδευσης»¹⁷⁶. Αγόρια και κορίτσια, λοιπόν, αποκτούσαν διαμετρικά αντίθετα «έμφυλα πρότυπα»¹⁷⁷, σύμφωνα με τα οποία το φύλο των ανδρών ταυτιζόταν με τον χώρο που αποκαλείται δημόσιος – της κοινωνίας, της πολιτικής, της εργασίας, των δικαιωμάτων – , ενώ το φύλο των γυναικών με τον χώρο που αποκαλείται ιδιωτικός και είναι ο χώρος της οικογένειας. Τα πρότυπα αυτά προσδιόρισαν και τους στόχους της σχολικής αγωγής: «...πάση δυνάμει μεριμνώμεν να παρασκευάσωμεν τους μεν παίδας χρηστούς πολίτας, τα δε κοράσια φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας»¹⁷⁸. Εν κατακλείδι, οι τέσσερις κοινωνικά αποδεκτές ιδιότητες της γυναίκας εκείνη την εποχή

¹⁷⁵ Η ανατροφή των κοριτσιών ήταν κυρίως οικιακή και δευτερευόντως δημόσια μέσω της εκπαίδευσης. Οι υπέρμαχοι της οικιακής ανατροφής στήριζαν τις θέσεις τους σε επιχειρήματα που αναφέρονταν στην ηθική, στην απειλή του θεσμού της οικογένειας και στον ρόλο - προσορισμό της γυναίκας, ο οποίος δινόταν εκείνη την εποχή με φυσική και κοινωνική νομοτέλεια. Βλ. Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας»: Στόχοι Παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική τον 19^ο Αιώνα, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας»*, τόμος Β', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986, σ. 479.

¹⁷⁶ Δ. Σακκής, «Η θέση του παιδιού στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα: Κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική θεώρηση», www.paideias-apanthisma.gr.

¹⁷⁷ Άνδρες και γυναίκες οργανώνονταν σε δύο αντιστικτικές μεταξύ τους κατηγορίες, με διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους και διαφορετικά δικαιώματα, εδραιωμένα στη φύση. Τα σύνορα των φύλων διαφοροποιούνταν ανάλογα με το περιβάλλον - αστικό ή αγροτικό - και ανάμεσα στις γειτονίες - αστικές και λαϊκές. Βλ. Μ. Ρεπούση, «Το φύλο των γυναικών. Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τόμος 5^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 187-188.

¹⁷⁸ Από τον κανονισμό του Λυκείου και Παρθεναγωγείου Β. Γεννηματά. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό. π., σ. 485.

- «θυγάτηρ, σύζυγος, μήτηρ, οικονόμος» - καθόρισαν τα χαρακτηριστικά της γυναικείας εκπαίδευσης και επηρέασαν την αποτελεσματικότητά της, «στοιχειώνοντάς» την ουσιαστικά, κατά τον 19^ο αιώνα κυρίως¹⁷⁹.

Από την περίοδο της Επανάστασης του 1821 γίνεται επίσημη αναφορά στην ανάγκη μόρφωσης, όχι μόνο των αγοριών, αλλά και των κοριτσιών. Ωστόσο, θα περάσει πάνω από αιώνας, έως ότου αναλάβει το κράτος την οργάνωσή της σε όλες τις βαθμίδες. Αρχικά οργανώνεται μόνο η πρωτοβάθμια εκπαίδευση, η οποία παρέχεται σε ξεχωριστά σχολεία. Το πρόγραμμα είναι ίδιο με του Δημοτικού αρρένων, με ορισμένα επιπλέον μαθήματα, όπως ραπτική, κέντημα, πλεκτική, οικιακή οικονομία, και η διδασκαλία γίνεται από δασκάλες¹⁸⁰. Η γυμναστική δε θεωρείται αναγκαία για τα σχολεία θηλέων, καθώς προσδιορίζεται ως στοιχείο «ανδρικότητας», και προκρίνεται ως καταλληλότερο μέσο για την ανάδειξη της φυσικής «χάριτος» του γυναικείου σώματος ο χορός¹⁸¹. Για τη μέση εκπαίδευση δεν υπάρχει κρατική μέριμνα και η οργάνωσή της αφήνεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Εξάλλου, η «ευρεία μάθηση διά τα κορίτσια» θεωρείται ότι «διεγείρει κενοδοξίαν», καθώς και ότι «πολλάς γυναίκας η παιδεία κατέστησε γελοίας ή παραδόξους»¹⁸². Οι μαθήτριες διδάσκονται Αρχαία, Γαλλικά, Ιστορία, Θρησκευτικά, Φυσικομαθηματικά, Γεωγραφία, Μουσική, Καλλιγραφία, Χειροτεχνήματα και, μετά το 1890, Γυμναστική¹⁸³.

Αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη τα εκπαιδευτικά πράγματα δεν είναι και πολύ καλύτερα για το γυναικείο φύλο. Μόλις το 1831 λειτούργησε το πρώτο Δημοτικό, στη μέση βαθμίδα επιτράπηκε στα κορίτσια να φοιτούν κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ενώ το Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ άνοιξε τις πύλες του στις γυναίκες το

¹⁷⁹ Δ. Κοσμάς, *Το Α΄ Γυμνάσιο Θηλέων Θεσσαλονίκης*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 43.

¹⁸⁰ Νόμος ΒΤΘΜ΄1895, άρθρα 20-22. Βλ. Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό. π., τ. Β΄, σ. 6.

¹⁸¹ Το μοντέλο φυσικής αγωγής, που προβαλλόταν την περίοδο 1860-1870 για το γυναικείο φύλο, ήταν ουσιαστικά ίδιο με τη σωμασκία της παιδικής ηλικίας: «κυρίως παιδαγωγική γυμναστική». Βλ. Ε. Φουρναράκη, «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Οι χρόνοι της Ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1998, σσ. 300 και 311-312.

¹⁸² Ήταν ευρέως διαδεδομένη εκείνη την εποχή η άποψη ότι το σώμα και το πνεύμα των γυναικών ήταν ασθενέστερα από των ανδρών κι ότι, σε αντιστάθμισμα αυτού, η φύση τις προίκισε με επιδεξιότητα, καθαρότητα και οικονομία, για να ασχολούνται με τις «ήσυχες εργασίες» των οικογενειών τους. Βλ. Π. Κουσκούρη, «Περί της των κορασίων ανατροφής», *Πανδώρα*, τ. 4^ο, τεύχος 80, 1853, σ.199.

¹⁸³ Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα 1830-1893*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986, σσ. 90 και 224-226.

1872, 20 χρόνια περίπου νωρίτερα από ό,τι στην Ελλάδα. Το πρώτο σχολείο θηλέων, τέλος, ιδρύθηκε στη γενέτειρα του Θερβάντες, Αλκαλά, τον 16^ο αιώνα¹⁸⁴.

Το 1825 ιδρύεται στην Αθήνα από τη Φιλόμουσο Εταιρεία το πρώτο σχολείο βασικής εκπαίδευσης για κορίτσια, γνωστό ως «Σχολείο Παρθενώνα». Μέσα στη διετία 1828-1830 λειτουργούν κι άλλα σχολεία θηλέων στο Ναύπλιο, στην Ερμούπολη, στα Κύθηρα και στην Αίγινα. Το τελευταίο είναι και το πρώτο δημόσιο σχολείο θηλέων¹⁸⁵. Αυτή την περίοδο, παράλληλα, συναντάμε και στα σχολεία των αγοριών τις πρώτες μαθήτριες¹⁸⁶. Το ποσοστό φοίτησής τους διαφοροποιείται γεωγραφικά και οπωσδήποτε σχετίζεται με τις οικονομικές συνθήκες, τη νοοτροπία των κατοίκων, την κουλτούρα τους αλλά και τον βαθμό επίδρασης που δέχτηκαν από τον ευρωπαϊκό χώρο. Έτσι, στα νησιά του Αιγαίου και ο αριθμός των σχολείων και η συμμετοχή των κοριτσιών είναι μεγαλύτερα¹⁸⁷.

Όσον αφορά τη μέση εκπαίδευση, η ιδιωτική πρωτοβουλία και παράλληλα δυτικές ιεραποστολές και Φιλέλληνες έρχονται να καλύψουν το θεσμικό κενό¹⁸⁸. Από το 1830 λειτουργεί το πρώτο Ελληνικό σχολείο θηλέων στη Σύρο, ενώ το 1831 ιδρύονται τρία «ανώτερα» ιδιωτικά σχολεία, των Hildner, Hill και Volmerange, που προετοιμάζουν τις πρώτες δασκάλες της χώρας¹⁸⁹. Σταθμό στην ιστορία της δευτεροβάθμιας γυναικείας εκπαίδευσης αποτελεί η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, που από το 1836 συνιστά τον σπουδαιότερο φορέα ίδρυσης μέσω σχολείων για τα κορίτσια. Ένα χρόνο μετά τη σύστασή της ιδρύει Ανώτατο Παρθεναγωγείο, το οποίο αργότερα αναγνωρίζεται ως Διδασκαλείο Θηλέων, και το 1850 το Αρσάκειο με δωρεά του γνωστού ευεργέτη¹⁹⁰. Τα σχολεία αυτά, ωστόσο, δεν είναι προσιτά σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, αφού η φοίτηση σε αυτά απαιτεί υψηλά δίδακτρα¹⁹¹. Εκτός

¹⁸⁴ Π. Δαράκη, *Το όραμα της ισοτιμίας της γυναίκας*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1995, σ. 119.

¹⁸⁵ Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ό. π., σσ. 41, 43-44 και 52.

¹⁸⁶ Τα ποσοστά μαθητριών ήταν πολύ μικρά. Σε ορισμένες περιοχές λειτούργησαν και ξεχωριστά σχολεία κοριτσιών, όπου οι ευκατάστατες μαθήτριες πλήρωναν δίδακτρα, ενώ υπήρχαν και άπορες που διδάσκονταν δωρεάν. Ωστόσο, σε πολλά σχολεία αρρένων επικράτησε η συνεκπαίδευση. Έτσι, στα 26 από τα 62 αλληλοδιδασκτικά, που υπήρχαν το 1829-1830, φοιτούσαν και κορίτσια. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ό. π., σ. 54.

¹⁸⁷ Εκεί, λόγω της επικοινωνίας με τη Δύση, η θέση της γυναίκας είχε βελτιωθεί αισθητά. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ό. π., σ. 55.

¹⁸⁸ «Μέσης εκπαίδευσέως δημόσια παιδευτήρια διά τα κοράσια δεν υπάρχουσι. Την έλλειψιν ταύτην αναπληρούσι πάνν φιλοτίμως ιδιώται», αναφέρει ο Α. Αυγερινός στο άρθρο του «Εκπαίδευσις εν Ελλάδι», *Πανδώρα*, τ. 21^{ος}, τεύχος 491, 1870, σ. 250.

¹⁸⁹ Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ό. π., σσ. 58-59 και 60-66.

¹⁹⁰ Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ό. π., σσ. 82-83. Από το 1870, βέβαια, Παρθεναγωγείο χαρακτηρίζεται κάθε σχολείο στο οποίο φοιτούν μαθήτριες. Βλ. σ. 181. Με διάταγμα του 1892 δασκάλες εκπαιδεύονται σε όλα τα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία. Βλ. σ. 166.

¹⁹¹ Το 1851 τα μηνιαία δίδακτρα για μια «σύσσιτη» μαθήτρια στο Αρσάκειο ήταν από 60 ως 79 δρχ., ενώ τα μηνιαία εισοδήματα των δημοσίων υπαλλήλων κυμαίνονταν από 83 ως 250 δρχ. Ε. Βαρίκα, *Η*

αυτού, τη φοίτηση σε αρκετές περιπτώσεις περιορίζει και η αποτελεσματικότητα της ανώτερης εκπαίδευσης, όσον αφορά την εκπλήρωση του γυναικείου προορισμού, η οποία από πολλούς τίθεται εν αμφιβόλω¹⁹².

Από τα Παρθεναγωγεία που λειτούργησαν μέχρι την ίδρυση των πρώτων δημόσιων σχολείων μέσης εκπαίδευσης για κορίτσια το 1917, διαφοροποιείται το Παρθεναγωγείο του Βόλου (1908). Με επαναστατικές παιδαγωγικές μεθόδους, η εκπαίδευση απελευθερώνεται από τα δεσμά του ψευδοκλασικισμού και του αυταρχισμού των δασκάλων, αλλά και από την τυραννία του «προτύπου της κούκλας»¹⁹³, για να εναρμονιστεί με τις απαιτήσεις μιας σύγχρονης και προοδευτικής οικογένειας. Αξιοσημείωτη, επίσης, είναι η σύσταση το 1895 στην Αθήνα Παρθεναγωγείου Κωφαλάλων¹⁹⁴, πράγμα που δείχνει ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία είχε και την ευαισθησία, πέρα από το επαγγελματικό και οικονομικό όφελος, να φροντίσει για τη μόρφωση μιας «ιδιαίτερης» ομάδας κοριτσιών.

Η κατάκτηση της ανώτερης εκπαίδευσης για τις Ελληνίδες επιτυγχάνεται το 1890, 53 χρόνια μετά τη θεσμοθέτησή της, με την πρώτη φοιτήτρια, Ιω. Στεφανόπολι, που εγγράφεται στη Φιλοσοφική¹⁹⁵. Ένας μικρός αριθμός κοριτσιών είχε αρχίσει νωρίτερα να παρακολουθεί πανεπιστημιακές σπουδές στο εξωτερικό¹⁹⁶, ενώ στην Ελλάδα οι πρώτες απόπειρες εγγραφών ξεκινούν στα τέλη της δεκαετίας του 1880. Το βασικό επιχείρημα για την αρνητική έκβασή τους είναι η αναντιστοιχία των μέσων σχολείων αγοριών και κοριτσιών¹⁹⁷. Ακόμη και μετά την παράκαμψη αυτού

Εξέγερση των Κυριών, Παπαζήσης, Αθήνα, 2011, σ. 94. Το 1888 τα δίδακτρα για τη σχολή Hill ήταν 115 δρχ. το μήνα, ενώ ο μισθός της δασκάλας 80-100 δρχ. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ό. π., σ. 229.

¹⁹² Ο Ν. Σαρίπολος υποστήριξε πως «αι χειρότεροι σύζυγοι και μητέρες γίνονται εκείνοι όσοι εν τοις Παρθεναγωγείοις εξετράφησαν». Βλ. Ν. Σαρίπολος, «Περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαιδύσεως», *Πανδώρα*, τ. 16^{ος}, τεύχος 364, 1865, σ. 111.

¹⁹³ Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκίτου, *Η Εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα Γυναικεία Καθήκοντα. Από την Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987, σ. 166.

¹⁹⁴ Κ. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς...*, ό. π., τ. Β', σ. 697.

¹⁹⁵ «Θρίαμβος! Αληθής θρίαμβος δι' ημάς! Η Σύγκλητος του Εθνικού Πανεπιστημίου δεν απειποιήθη προς τη δεσποινίδα Στεφανόπολι το δικαίωμα της εγγραφής αυτής ως φοιτητριάς», σχολίαζε η «*Εφημερίς των Κυριών*», 30/9/1890, τ.181, σ. 3.

¹⁹⁶ Η Σ. Καλλισπέρη είναι η πρώτη Ελληνίδα διδάκτωρ της Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Σορβώνης. Βλ. «*Εφημερίς των Κυριών*», 25/8/1891, τ. 223, σ. 3.

¹⁹⁷ Ως βασικός λόγος της απόρριψης των αιτήσεων εγγραφής στο Πανεπιστήμιο προβαλλόταν η «μη αναγνώριση του Αρσακείου ως τελείου Γυμνασίου». Βλ. «*Εφημερίς των Κυριών*», 20/9/1887, τ. 29, σ. 1.

του σκοπέλου, όμως, ο αριθμός των γυναικών στην ανώτερη εκπαίδευση παραμένει πολύ μικρός¹⁹⁸.

Κοινωνικοί και οικονομικοί λόγοι, λοιπόν, περιορίζουν τη γυναίκα στο πλαίσιο της οικογένειας, μακριά από κάθε επαγγελματική δραστηριότητα, όλο τον 19^ο αιώνα. Οι όροι αυτοί οδηγούν τη συντριπτική πλειονότητα του γυναικείου πληθυσμού στον αναλφαβητισμό¹⁹⁹. Τα πράγματα αλλάζουν, με βραδείς ρυθμούς βέβαια, τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα με τον «εξαστισμό» της κοινωνίας και τις νέες οικονομικές συνθήκες. Τα πρώτα βήματα, από πλευράς κράτους, για τη γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στη μέση εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών γίνονται το 1914, με την παραχώρηση άδειας για ίδρυση Αστικών σχολείων Θηλέων στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, και το 1917 με τα πρώτα Ελληνικά και Γυμνάσια²⁰⁰. Παρ' όλα αυτά η φοίτησή τους κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα²⁰¹.

Αργά, αλλά σταθερά, η Ελληνίδα διεκδικεί την έξοδό της από την απομόνωση, όπως επίσης και την πνευματική της καλλιέργεια, όχι πλέον αποκλειστικά ως τεκμήριο ανώτερης ταξικής προέλευσης και ως εχέγγυο ενός καλού γάμου, αλλά και ως εφόδιο για την είσοδο στην αγορά εργασίας, ώστε να πάψει να αποτελεί «ένα είδος οικοσίτου ζώου ή επίπλου», που μεταχειρίζεται ο άνδρας «ή ως άθυρμα ή ως σκεύος»²⁰².

2.4. Η Ιδιωτική Εκπαίδευση

2.4.1. Ιδιωτικά Σχολεία

Ιδιωτική εκπαίδευση στη χώρα μας υπάρχει από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους και μέχρι σήμερα αποτελεί έναν ζωντανό μηχανισμό, που αφενός αντιδιαστέλλεται με το δημόσιο εκπαιδευτικό δίκτυο και αφετέρου δρα

¹⁹⁸ Το 1919-20 φοιτούσαν στο Πανεπιστήμιο μόλις 77 κοπέλες. Βλ. Τ. Βερβενιώτη, «Η αναδιευθέτηση του χώρου και του χρόνου των νέων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου από τη σκοπιά των κοριτσιών», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Οι χρόνοι της Ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1998, σ. 107.

¹⁹⁹ Το 1879 ο γυναικείος αναλφαβητισμός φτάνει το 93%. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 344. Το 1907 μειώνεται στο 82,6%, ενώ των ανδρών αγγίζει το 50,2%. Βλ. Α. Δημαράς, «Η εκπαίδευση 1909-1922...», *ό. π.*, σ. 169.

²⁰⁰ Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκίτου, *ό. π.*, σ. 178.

²⁰¹ Το 1856-57 τα κορίτσια αποτελούσαν το 10,2% των παιδιών που φοιτούσαν στο Ελληνικό και το 13,5% εκείνων του Δημοτικού. Το 1867-68 το ποσοστό τους αυξήθηκε στο 17,1% για το Δημοτικό. Βλ. Α. Δημαράς, *Εκπαίδευση 1830-1871...*, *ό. π.*, σ. 191. Το 1910-11 το ποσοστό των κοριτσιών στο Δημοτικό φτάνει στο 37,1%, στο Ελληνικό στο 4,5%, ενώ στα Γυμνάσια φοιτούν 5.607 αγόρια και μόλις 115 κορίτσια (1,8%). Βλ. Α. Δημαράς, «Η εκπαίδευση 1909-1922...», *ό. π.*, σ. 169.

²⁰² «*Εφημερίς των Κυριών*», 28/11/1899, τ. 597, σ. 1.

παράλληλα προς αυτό. Δεν εδράζεται σε κάποια ιδεολογική αντίληψη, αλλά αναπτύχθηκε εξαιτίας των «οικονομικών και παιδαγωγικών ελλειμμάτων»²⁰³ του δημόσιου σχολείου.

Με το διάταγμα του 1834 «Περί Δημοτικών σχολείων» γίνεται η πρώτη νομοθετική ρύθμιση σχετικά με την ιδιωτική εκπαίδευση: «Και ιδιώται έχουν δικαίωμα να συνιστώσιν, είτε μόνοι είτε και μετ' άλλων, δι' ιδίων εξόδων σχολείον, ή παιδοτροφείον, ή άλλο διδακτήριον». Χρειάζεται, βέβαια, άδεια από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, καθώς και γνωμοδότηση του Νομάρχη, όσον αφορά την ικανότητα και την ηθικότητα των υποψηφίων, αλλά και τη δυνατότητά τους να συντηρήσουν τα σχολεία. Η εποπτεία των ιδρυμάτων αυτών ανατίθεται σε επιθεωρητικές επιτροπές²⁰⁴.

Το 1836, με το διάταγμα «Περί κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων», θεμελιώνεται η ιδιωτική μέση εκπαίδευση: «Όπου η Κυβέρνησις δεν εσύστησεν ελληνικόν σχολείον, δύνανται δήμοι ή ιδιώται να συστήσωσι τοιούτον, ή και τάξεις τινάς γυμνασίου εξ ιδίων αναλωμάτων». Απαραίτητη και σε αυτή την περίπτωση είναι η έγκριση του Υπουργείου και η γνωμοδότηση του Γυμνασιάρχου του σχολείου της περιοχής, ο οποίος αναλαμβάνει και την επιτήρηση του ιδιωτικού (άρθρ. 116)²⁰⁵. Επιπλέον, από το 1871 οι αιτήσεις που υποβάλλονταν από ιδιώτες για την ίδρυση σχολείων έπρεπε να συνοδεύονται από επικυρωμένη αναφορά σαράντα τουλάχιστον πολιτών, «εχόντων τέκνα προς εκπαίδευσιν, εξαιτουμένων την σύστασιν του σχολείου»²⁰⁶.

Η ύπαρξη και η λειτουργία της ιδιωτικής εκπαίδευσης κατοχυρώνεται και σε όλα τα Συντάγματα: «Έκαστος έχει το δικαίωμα να συσταίνη εκπαιδευτικά καταστήματα, συμμορφούμενος με τους Νόμους του Κράτους»²⁰⁷. Το κράτος, επομένως, φρόντισε έγκαιρα, με νομοθετικές και συνταγματικές διατάξεις, να

²⁰³ Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά οι Χ. Κάτσικας και Κ. Θεριανός, «η παιδαγωγική του ψιττακισμού, του ραβδισμού και της από καθέδρας διδασκαλίας των δημόσιων σχολείων με τις τάξεις των πενήντα και πλέον μαθητών δεν ήταν για τα παιδιά των εύπορων οικογενειών, αλλά για τα παιδιά των λαϊκών στρωμάτων». Βλ. Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 64. Μερικά από τα ιδιωτικά σχολεία που ιδρύθηκαν τον 19^ο αιώνα είναι η Παλαμαία Σχολή στο Μεσολόγγι (1829), το Ελληνικό Λύκειο του Χ. Ευαγγελίδη στη Σύρο (1837), η Σχολή Καΐρη στην Άνδρο (1835-1839), το σχολείο Ν. Βάμβα στον Πειραιά (1836), το Ελληνικό Εκπαιδευτήριο Σουρμελή στην Αθήνα (1855), το σχολείο Α. Λασκαρίδου (1865), το Λύκειο Παπαγεωργίου (1886), τα Παρθεναγωγεία Σκορδέλη, Σιμοπούλου, Δημοπούλου (1887). Βλ. Α. Ανδρέου, «Ιδιωτική εκπαίδευση. Προσανατολισμός, διάρκεια και τομές», περιοδικό *Θέσεις*, τεύχος 20, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1987, σ. 101.

²⁰⁴ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό.π., τ. Α', σ. 49.

²⁰⁵ Α. Δημαράς, ό.π., σσ. 64-65.

²⁰⁶ Από υπουργική εγκύκλιο του 1871. Βλ. Α. Δημαράς, ό.π., σ. 211.

²⁰⁷ Α. Δημαράς, ό.π., τ. Β', σ. 306.

προσδιορίσει τις προϋποθέσεις και τα όρια ανάπτυξης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον χώρο της εκπαίδευσης, όχι μόνο για να δείξει ότι σέβεται τις αρχές ατομικής ελευθερίας, ιδεών και διδασκαλίας, αλλά και για να την ελέγχει αποτελεσματικότερα²⁰⁸.

Εκεί όπου κυριάρχησε η ιδιωτική πρωτοβουλία, ήταν αναμφισβήτητη η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών. Οι ιδιώτες, με προεξάρχουσα τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία από το 1836, έρχονται να καλύψουν το θεσμικό κενό και προσφέρουν, σχεδόν αποκλειστικά στα κορίτσια των ανώτερων τάξεων, μόρφωση «ανώτερου» επιπέδου. Ταυτόχρονα, η ιδιωτική εκπαίδευση κάλυψε και τις απαιτήσεις των εύπορων οικογενειών για καλύτερη μόρφωση των αγοριών τους.

Τα ιδιωτικά σχολεία, ιδρυμένα κυρίως στα αστικά κέντρα, ήταν υποχρεωμένα να ακολουθούν το ίδιο πρόγραμμα μαθημάτων με τα δημόσια και τα διπλώματα που χορηγούσαν ήταν αντίστοιχα με των δημοσίων. Η οργάνωσή τους έπρεπε να είναι πανομοιότυπη με των δημοσίων και στη λειτουργία τους να εφαρμόζονται «απαρεγκλίτως οι τα δημόσια διέποντες κανονισμοί»²⁰⁹. Απευθύνονταν στους γόνους των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων, καθώς τα υψηλά δίδακτρα δεν τα καθιστούσαν προσιτά σε όλους²¹⁰. Στην πρώτη θέση των στόχων τους βρίσκονται η «θρησκευτική και ηθική μόρφωση» κοριτσιών – αγοριών, αλλά και η «ελληνοπρεπής» ως συμπλήρωμα της πρώτης²¹¹.

Τα ιδιωτικά σχολεία τα στελέχωναν δημοδιδάσκαλοι, ελληνοδιδάσκαλοι και καθηγητές Γυμνασίου, με αναγνωρισμένα πτυχία και άδεια διδασκαλίας από το αρμόδιο Υπουργείο, με συγκεκριμένο, όμως, ωράριο²¹². Στα Παρθεναγωγεία προσλαμβάνονταν και δασκάλες. Σε όλα τα ιδιωτικά μπορούσαν, επιπλέον, να διδάξουν και βοηθοί, είτε «γυμνασιακόν απολυτήριον τουλάχιστον έχοντες», με τον

²⁰⁸ Θ. Μυλωνάς, «Ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης. Λύση ή παράλυση;», στο Α. Καζαμιάς - Μ. Κασσωτάκης, *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995, σ. 230.

²⁰⁹ Από υπουργική εγκύκλιο του 1884. Βλ. Α. Δημαράς, ό. π., τ. Α', σ. 261.

²¹⁰ Το 1856 στο Λύκειο των Χ. Βάφα, Κ. Ξανθόπουλου, Θ. Ιωαννίδη τα δίδακτρα ήταν 1500 δρχ. ετησίως για τους «τρόφιμους» και 240 δρχ. για τους «ακροατές». Βλ. ανωνύμου, «Λύκειον εν Αθήναις», *Πανδώρα*, τ. 7^{ος}, τεύχος 156, 1856, σ. 286. Το 1888 οι «εσωτερικές» μαθήτριες στη σχολή Hill πλήρωναν μηνιαίως 115 δρχ., στο σχολείο της Σκορδέλη 110 δρχ. και στον Γεννηματά 100 δρχ. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό. π., σ. 229.

²¹¹ Α. Ανδρέου, *Κρατικές δαπάνες...*, ό. π., σ. 105.

²¹² Βλ. Ενότητα «Εκπαιδευτικοί, διδακτικά βιβλία, σχολικά κτίρια».

όρο να υποστούν στο τέλος της χρονιάς «διδασκαλικήν εξέτασιν», είτε πτυχιούχοι διδάσκαλοι και απόφοιτοι ιερατικής σχολής²¹³.

Το σημαντικότερο πρόβλημα σχετικά με την ιδιωτική εκπαίδευση στάθηκε η εποπτεία της από τους υπεύθυνους φορείς. Ο κερδοσκοπικός χαρακτήρας των σχολείων αφενός και ο πλημμελής, τουλάχιστον αρχικά, κρατικός έλεγχος αφετέρου οδηγούν σε σωρεία αυθαιρεσιών και παρανομιών. Ξεκινώντας από τη μη τήρηση του προγράμματος²¹⁴ και τη χορήγηση ψευδών πιστοποιητικών σπουδών για συμμετοχή στις εξετάσεις, παρά την ελλιπή φοίτηση, φτάνουν μέχρι παράνομους και καταχρηστικούς προβιβασμούς μαθητών σε ανώτερη τάξη, τις λεγόμενες «παρεγγραφές»²¹⁵. Δεδομένου, επίσης, ότι ιδιωτικά σχολεία λειτουργούσαν χωρίς άδεια, το Υπουργείο κάνει λόγο σε εγκυκλίους του για «γραμματεμπορία» και «καπηλεία γραμμάτων»²¹⁶ και αποφασίζει αυστηρότερους ελέγχους.

Όλο τον 19^ο αιώνα το ιδιωτικό σχολικό δίκτυο ακολουθεί ανοδική πορεία, υποβοηθούμενο από την ανεπάρκεια και τις ελλείψεις του κρατικού μηχανισμού, αλλά και από την οικονομική άνθηση του β' μισού του αιώνα, που ενίσχυσε την υπό διαμόρφωση αστική τάξη, στην οποία άλλωστε στηρίχτηκε η ιδιωτική εκπαίδευση. Έτσι, τα Δημοτικά, ανά δεκαετία, τουλάχιστον υπερδιπλασιάζονται, ενώ την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα αποτελούν περίπου το 6,31% του συνόλου των Δημοτικών της χώρας²¹⁷. Ανάλογη είναι και η πορεία της ιδιωτικής μέσης εκπαίδευσης του 19^{ου} αιώνα, ενώ στις αρχές του 20^{ου} παρουσιάζεται ύφεση²¹⁸.

²¹³ Οι πρώτοι αμείβονταν με 90 δρχ. το μήνα και οι άλλοι με 80. Βλ. Θέσπισμα «Περί των βοηθών και των εχόντων άδειαν του διδάσκειν εν ιδιωτικοίς εκπαιδευτηρίοις», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 21/10/1863, φ. 37, σ. 199.

²¹⁴ Τα προγράμματά τους παρουσίασαν «προοδευτικές» αποκλίσεις καθώς διδάσκονταν εμπορικά μαθήματα και ξένες γλώσσες. Βλ. Α. Ανδρέου, ό. π., σ. 105.

²¹⁵ Χ. Νούτσος, *Προτείνω την απόλυσιν. Η ιδεολογία της καθηγητικής ευθύνης τον 19^ο αιώνα στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 67.

²¹⁶ Α. Δημαράς, ό. π., σσ. 210 και 261.

²¹⁷ Τα ιδιωτικά δημοτικά από 17 το 1837 γίνονται 41 το 1857, 90 το 1867 και 276 το 1878. Βλ. Α. Ανδρέου, ό. π., σ. 102 και Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, ό. π., σ. 156.

²¹⁸ Τα σχολεία είναι 16 το 1855, 30 το 1878, 16 το 1900, 26 το 1907 και 41 το 1910. Βλ. Α. Μηλίτση - Νίκα, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσοηνία...*, ό. π., σ. 224.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Αριθμός δημοσίων και ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης 1855-1910

Χρονολογία	Δημόσια Μέσα σχολεία	Ιδιωτικά Μέσα σχολεία	Ποσοστό % ιδιωτικών	Ποσοστό % δημοσίων
1855	87	16	15,53	84,47
1869	119	23	16,20	83,80
1874	154	33	17,65	82,35
1910	379	41	9,76	90,24

Πηγή: Α. Μηλίτση – Νίκα, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία*, Γ.Α.Κ./Αρχαία Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2004, σ. 226.

Ανεξάρτητα από τις αδυναμίες και τα τρωτά της, η ιδιωτική εκπαίδευση κατάφερε να ικανοποιήσει τις ανάγκες και τις απαιτήσεις «διαίτερων» ομάδων μαθητών, δηλαδή των αγοριών των ανώτερων τάξεων και των κοριτσιών, που ήταν αποκλεισμένα ουσιαστικά από τη δημόσια μέση εκπαίδευση. Ωστόσο, η αποτελεσματικότητα του ιδιωτικού δικτύου σε πολλές περιπτώσεις αμφισβητήθηκε, ακόμη και επίσημα, γιατί «παρά τα αδρά δίδακτρα, τα αποτελέσματα δεν ήταν πάντα σύμφωνα με τις υποσχέσεις»²¹⁹ και γιατί «ελάχιστα και κατ' εξαίρεσιν μόνον συνέβαλεν εις την πρόοδον των εκπαιδευτικών ημών πραγμάτων»²²⁰.

2.4.2. Κατ' οίκον διδασκαλία

Ιδιαίτερο κλάδο της ιδιωτικής εκπαίδευσης συνιστούσε η «κατ' οίκον» ή «κατ' ιδίαν» διδασκαλία. Αφορούσε περιπτώσεις μαθητών που δε φοιτούσαν σε δημόσιο ή ιδιωτικό σχολείο, αλλά αποκτούσαν «δι' ιδιαιτέρας σπουδής γνώσιν των μαθημάτων»²²¹.

²¹⁹ Κ. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς...*, ό. π., τ. Α', σσ. 79-80.

²²⁰ Α. Ανδρέου, ό. π., σ. 107.

²²¹ Άρθρ. 92, Β.Δ «Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 31/12/1836, φ. 87, σ. 469.

Τη διδασκαλία τους αναλάμβαναν εκπαιδευτικοί του Δημοσίου, «έχοντες τα νόμιμα προσόντα», οι οποίοι συνέτασσαν ενόρκως και τα πιστοποιητικά σπουδών²²². Αυτά έπρεπε να αποδεικνύουν ότι η διδασκαλία ήταν πλήρης και ίση προς την αντίστοιχη του δημόσιου σχολείου «και κατά τον χρόνον και κατά το ποιόν και κατά το ποσόν των μαθημάτων»²²³.

Για να πάρει απολυτήριο Γυμνασίου ένας «κατ' οίκον» διδαχθείς μαθητής, ήταν υποχρεωμένος να φοιτήσει στη Δ' τάξη του σχολείου, ενώ, για να ενταχθεί σε οποιαδήποτε τάξη Ελληνικού ή Γυμνασίου, έπρεπε να δώσει εισιτήριες ή κατατακτήριες εξετάσεις, προφορικές και γραπτές²²⁴. Απαραίτητη προϋπόθεση για συμμετοχή σε αυτές ήταν η προσκόμιση έγκυρων πιστοποιητικών, «άτινα εξελέγχουσιν ο σύλλογος μετά του Γυμνασιάρχου»²²⁵ και η «άμεμπτος» διαγωγή²²⁶. Ωστόσο, υπήρχε κώλυμα, στην περίπτωση που εξεταζόταν στο σχολείο όπου δίδασκαν όσοι του παρείχαν «κατ' οίκον» εκπαίδευση, και μάλιστα μεγαλύτερο, αν όλο το προσωπικό τον είχε διδάξει «κατ' ιδίαν»²²⁷. Το ζήτημα αυτό ρυθμίστηκε με Β.Δ. του 1900²²⁸, που όριζε ότι τις εξετάσεις διενεργούσαν οι καθηγητές, βαθμολογούσε όμως «μόνος ο Γυμνασιάρχης», ενώπιον του οποίου γίνονταν.

2.4.3. Φροντιστήρια

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να αναπτύσσεται ο θεσμός των φροντιστηρίων. Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πραγματικότητας εκείνης της εποχής, με το αυστηρό σύστημα εισαγωγικών και εξαμηνιαίων εξετάσεων στη μέση εκπαίδευση, τις πτυχιακές εξετάσεις και τα εργαστήρια στο Πανεπιστήμιο, και τις παράλληλες ελλείψεις και αδυναμίες του δημόσιου σχολικού δικτύου, βρίσκει, σταδιακά, πρόσφορο έδαφος ένας νέος εκπαιδευτικός μηχανισμός. Ο μηχανισμός αυτός, παρών και ακμαίος μέχρι σήμερα, αποτέλεσε τον ενδιάμεσο κρίκο, που υποσχόταν αρτιότερη προετοιμασία και καλύτερα αποτελέσματα στη διαδικασία της αξιολόγησης.

²²² *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 28/8/1897, φ. 122, σ. 332. Το διάταγμα «Περί εξετάσεων εν τοις γυμνασίοις και τοις ελληνικοίς σχολείοις» του 1912 όριζε ότι τα πιστοποιητικά εκδίδονταν «ενόρκως ενώπιον πρωτοδικείου ή εν ελλείψει τούτου ενώπιον του οικείου ειρηνοδικείου, εκατέρου δημοσία συνεδριάζοντος» (άρθρ. 46). Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 29/5/1912, φ. 163, σ. 1040.

²²³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 29/5/1912, ό. π. .

²²⁴ Άρθρ. 92, Β.Δ. 1836, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 31/12/1836, ό. π. .

²²⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 28/8/1897, ό. π.

²²⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 29/5/1912, ό. π., σ. 1039.

²²⁷ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 28/8/1897, ό. π., άρθρ. 63 και 29/5/1912, ό. π., άρθρ. 47.

²²⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 13/9/1900, φ. 217, σ. 897.

Οι φροντιστές της εποχής, που αναζητούσαν μαθητές κυρίως μέσω αγγελιών σε εφημερίδες, μπορούν να ενταχθούν σε τρεις κατηγορίες²²⁹. Στην πρώτη ανήκουν οι «ενδεείς», κυρίως ανήλικοι μαθητές από την επαρχία ή φοιτητές και δάσκαλοι που προγυμνάζουν μικρά παιδιά, με αντάλλαγμα συνήθως την παροχή στέγης και τροφής από την οικογένεια του παιδιού²³⁰. Στη δεύτερη κατηγορία, τους λεγόμενους «πρωτοπόρους», υπάγονται φοιτητές, δάσκαλοι και καθηγητές κάθε ειδικότητας, οι οποίοι παραδίδουν μαθήματα έναντι αμοιβής²³¹. Την τελευταία κατηγορία συνιστούν οι «επαγγελματίες»: Δάσκαλοι και καθηγητές κάνουν το ιδιαίτερο μάθημα επάγγελμα και γίνονται επιχειρηματίες, δημιουργώντας τάξεις ή κλάσεις²³². Συχνό φαινόμενο επίσης ήταν να εργάζονται ως φροντιστές και συνταξιούχοι καθηγητές, αλλά και καθηγητές που είχαν παραιτηθεί ή απολυθεί από την θέση τους στο δημόσιο.

«Ιδιαίτεροι τάξεις», δηλαδή φροντιστηριακά τμήματα, συστήνονται και στα ιδιωτικά σχολεία, προκειμένου να προετοιμαστούν οι μαθητές για τις εισιτήριες εξετάσεις του Γυμνασίου, καθώς επίσης για το Πανεπιστήμιο, το Πολυτεχνείο, για στρατιωτικές και ναυτικές σχολές²³³. Και μετά την είσοδο στο Πανεπιστήμιο, όμως, υπήρχε η δυνατότητα φροντιστηριακών μαθημάτων, προκειμένου να αντεπεξέρχονται οι φοιτητές στις απαιτήσεις των σπουδών – εργασίες, εργαστήρια, τμηματικές εξετάσεις²³⁴.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα εμφανίζονται δειλά – δειλά και αγγελίες γυναικών που παραδίδουν μαθήματα σε μαθήτριες κατ' οίκον, στο ευρύτερο πλαίσιο του αγώνα τους για χειραφέτηση και διεκδίκηση του δικαιώματος στην εργασία²³⁵.

²²⁹ Λ. Τσίλογλου, *Τα φροντιστήρια στην Ελλάδα. Η ιστορία και οι άνθρωποι, τόμος Α' 1860-1940*, Κέδρος, Αθήνα 2007, σσ. 33-40.

²³⁰ «Νέος ηθικώτατος ζητεί οικίαν, ίνα υπηρετών ή προγυμνάζων παιδας να ακολουθεί και τα μαθήματά του» («Παλιγγενεσία», 15/2/1880). Βλ. Λ. Τσίλογλου, ό. π., σ. 35. «Νέος, τελειόφοιτος του Γυμνασίου, κάτοχος της Γαλλικής, αναλαμβάνει παραδόσεις της Γαλλικής κατ' οίκον, αντί μετρίας αμοιβής». Βλ. Εφημερίδα «Αναγέννησις», 19/4/1902, φ. 401, σ. 3.

²³¹ «Ο κ. Ν. Δημάκης, διευθυντής ιδιωτικού Λυκείου, αναλαμβάνει κατ' οίκον ιδιαίτερας παραδόσεις εις μαθητάς μέλλοντας να υποστώσι τας κατά Σεπτέμβριον γενικάς εξετάσεις επί μετρίοις διδάκτροις». Βλ. Εφημερίδα «Αναγέννησις», 3/6/1907, φ. 660, σ. 3.

²³² «Δύο διδάσκαλοι συστήσαντες οικιακάς τάξεις διδάσκουσιν Ελληνικά, Λατινικά, Μαθηματικά, Γερμανικά, Διπλογραφία και πρακτικήν Αριθμητικήν» («Παλιγγενεσία», 10/1/1884). Βλ. Λ. Τσίλογλου, ό. π., σ. 43.

²³³ Σε αγγελία στην εφημερίδα «Καιροί» το 1889 γνωστοποιείται ότι στο Λύκειο Γεννηματά δημιουργούνται φροντιστηριακά τμήματα για εισιτήριες εξετάσεις στις τότε υπάρχουσες σχολές. Βλ. Λ. Τσίλογλου, ό. π., σ. 47.

²³⁴ Τα φοιτητικά φροντιστήρια ήταν κυρίως νομικά, αφού η Νομική ερχόταν πρώτη στις προτιμήσεις. Στην «Αναγέννηση» δημοσιεύεται η εξής αγγελία: «Νομικό φροντιστήριο Χ. Γκίκα. Διδασκαλία σαφής και ευμέθοδος βασιζόμενη επί συγγραμμάτων ημεδαπών τε και αλλοδαπών». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 6/9/1907, φ. 671, σ. 2.

²³⁵ «Διδασκάλισσα πτυχιούχος Αρσακείου, πρωτοβάθμιος και ηθικωτάτη, ζητεί θέσιν εν τω εσωτερικώ ή εξωτερικώ». Βλ. εφημερίδα «Αιών», 19/3/1882, φ. 3806, σ. 4. Επίσης, στην εφημερίδα «Χρόνος»

Η πρώτη απόπειρα καταπολέμησης του φαινομένου των φροντιστηρίων από επίσημο φορέα γίνεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το 1906 τρεις υφηγητές της Νομικής καταθέτουν πρόταση στη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου για «την ίδρυσιν νομικού φροντιστηρίου εξουδετερούντος τα υπάρχοντα ιδιωτικά τοιαύτα»²³⁶. Η πρόταση αυτή τελικά δεν υλοποιήθηκε.

Έκτοτε ο θεσμός των φροντιστηρίων διαγράφει πορεία παράλληλη με αυτή του επίσημου εκπαιδευτικού δικτύου, προσαρμόζεται στις εκάστοτε αλλαγές του συστήματος και προσελκύει πλήθος μαθητών, κυρίως της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Βασική αποστολή του φροντιστηρίου, άλλωστε, παραμένει η καλύτερη δυνατή προπαρασκευή των υποψηφίων για τις εξετάσεις που εξασφαλίζουν είσοδο στο Πανεπιστήμιο και καλύτερες προοπτικές για την αγορά εργασίας.

Πατρών δημοσιεύεται αγγελία το 1889, σύμφωνα με την οποία «καλλιτέχνις δεσποινίς, πτυχιούχος της ζωγραφικής του ημέτερου Πολυτεχνείου, συνιστά τάξιν μαθητριών και αναλαμβάνει και ιδιαιτέρας παραδόσεις». Βλ. Λ. Τσίλογλου, ό. π., σ. 158.

²³⁶ Λ. Τσίλογλου, ό. π., σ. 153

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ (1881-1922)

1.1. Η εκπαίδευση κατά τις τελευταίες δεκαετίες της Οθωμανοκρατίας

Πριν εξετάσουμε την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως το 1922-23, κρίναμε σκόπιμο να αναφερθούμε επιγραμματικά και στην περίοδο της Οθωμανοκρατίας, και ειδικά στις τελευταίες δεκαετίες της, εποχή κατά την οποία η Θεσσαλία, και τα Τρίκαλα ειδικότερα, έχουν να επιδείξουν αφενός εκπαιδευτικό έργο αξιόλογο για τις τότε συνθήκες και αφετέρου πρόσωπα που αναδείχθηκαν σε πνευματικούς ταγούς και σφράγισαν την αφύπνιση των υπόδουλων Ελλήνων. Επιπλέον, εκείνη την περίοδο ιδρύθηκαν σχολεία που άντεξαν στον χρόνο, συνεισέφεραν σε μεγάλο βαθμό στα γράμματα και τις επιστήμες και αποτέλεσαν το πρωτόλειο για τη δημιουργία του σχολικού δικτύου της περιοχής, καθιστώντας «καλόν μιμήσεως παράδειγμα την Τρίκκην», κατά τον Δωρόθεο Σχολάριο¹.

Καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας, η εκπαιδευτική κίνηση στις θεσσαλικές πόλεις ήταν σχετικά έντονη, ενώ, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, η Θεσσαλία, σε σύγκριση με τα υπόλοιπα ελληνικά διαμερίσματα, είχε ανεπτυγμένη παιδεία, με σχολεία, βιβλιοθήκες και μια «πυκνή χορεία λογίων και δασκάλων»². Η ανάπτυξη αυτή βασίστηκε κυρίως στην ιδιωτική πρωτοβουλία και τα κληροδοτήματα πλούσιων Θεσσαλών της διασποράς, και λιγότερο στις κοινότητες, αφού δεν υπήρχε εκπαιδευτική υποδομή από τη βυζαντινή πολιτική. Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι η οθωμανική διοίκηση δεν απαγόρευσε τη λειτουργία σχολείων, δεν ενδιαφέρθηκε καθόλου για την εκπαίδευση στις κατακτημένες περιοχές, με αποτέλεσμα³, τους δύο

¹ Δωρόθεος Σχολάριος, «*Εργα και Ημέραι*», Τυπογραφείο Γ. Καρυοφύλλη, Αθήνα 1877, σ. 441.

² Δ. Λαμπράκη, «*Παιδεία 1881-1961*», *Θεσσαλικά Χρονικά*, Αθήνα 1965, σ. 216. Σύμφωνα με τον κατάλογο που καταρτίστηκε το 1867 για τον Ροδοκανάκειο φιλολογικό διαγωνισμό, από όλες τις περιοχές που είχαν σχολεία, η Θεσσαλία ερχόταν πρώτη με 24, δεύτερη η Μ. Ασία με 21 και τρίτη η Ήπειρος με 19 σχολεία. Βλ. Ε. Αλλαμανή, «*Θεσσαλία*», *Ιστορία Ελληνικού Έθνου*, ό. π, σ. 402.

³ «Όσο αφορά εις την δημοσίαν εκπαίδευσιν, αυτή επί τουρκικής κυριαρχίας ήτο λίαν περιορισμένη, και μόνον εν ταις πόλεσι κάπως εν χρήσει...Εν τοις χωρίοις, αν μη η παιδεία εντελώς είχε παραμεληθή, ουχ ήττον ανεπιτήρητος εντελώς ούσα, διότι ουδόλως η Τουρκία περί ταύτης εμερίμνα, απέβαινε κατά το πλείστον ανωφελής και άκαρπος. Διά τούτο θεωρείται εγγράμματος ο ειδώς να

πρώτους αιώνες της σκλαβιάς, να μην υπάρχουν ούτε σχολεία ούτε δάσκαλοι. Μεγάλη ώθηση στην εξάπλωση της παιδείας έδωσε το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στην εμπέδωση του οποίου καθοριστική στάθηκε η συμβολή των Θεσσαλών εκπροσώπων του⁴. Μερίδιο στην όλη κίνηση είχε και η περιοχή των Τρικάλων με το τρίπτυχο Δωρόθεου Σχολάριου, Ευθύμιου Οικονομίδη και Διονύσιου Πύρρου⁵.

Η επιθυμία για μόρφωση ήταν τόσο μεγάλη, ώστε, παρά τις αντίξοες συνθήκες της οθωμανικής κατάκτησης και τις αλληπάλληλες επαναστάσεις⁶ προς ανατροπή της, καταβάλλονταν προσπάθειες για τη διάδοση της παιδείας και της σημασίας της, ενώ «μυθοποιημένη ανταύγεια»⁷ της λαχτάρας αυτής του λαού για μόρφωση υπήρξε το κρυφό σχολειό από την εποχή του Αγώνα⁸.

Η οργάνωση της εκπαίδευσης, από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα ιδίως, βρισκόταν στα χέρια της Εκκλησίας, όπως και στις υπόλοιπες τουρκοκρατούμενες περιοχές. Έτσι, οι πρώτοι εκπαιδευτικοί πυρήνες λειτούργησαν στα μοναστήρια και τις εκκλησίες και η παρεχόμενη παιδεία στηριζόταν στις εκκλησιαστικές διδασχές⁹. Φωτισμένοι ιεράρχες, όπως ο Δωρόθεος Σχολάριος, φρόντισαν για τη δημιουργία

υπογράφη, σπανίως δε απαντά τις τον γνωρίζοντα ν' αναγινώσκη...». Βλ. εφημερίδα «Αιών», 19/3/1882, φ. 3806, σ. 3.

⁴ Βασικοί εκπρόσωποι της Θεσσαλίας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό ήταν οι Ρήγας, Δ. Φιλιππίδης, Γ. Κωνσταντάς, Α. Γαζής, Ιω. Πέζαρος, Κ. Κούμας, Κ. Οικονόμος, Θ. Φαρμακίδης, Διονύσιος Πύρρος, Χρ. Περραιβός, Στ. Δούνκας. Βλ. Γ. Βαλέτας, «Η συμβολή της Θεσσαλίας στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Θεσσαλικά Χρονικά*, Αθήνα 1965, σσ. 321-338 και Α. Πρασά, «Η εκπροσώπηση της Θεσσαλίας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α', ό. π., σσ. 146-152.

⁵ Ν. Γιαννούλης, «Σχολείο στα Τρίκαλα στην Οθωμανοκρατία και ο Δωρόθεος Σχολάριος», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 5^{ος}, Λάρισα 1983, σσ. 5-6.

⁶ Εξέγερση Μητροπολίτη Λαρίσης-Τρίκκης Διονυσίου (1600), Ορλωφικά (1770), Ρωσοτουρκικός πόλεμος (1806-1807), Κινήματα Νικοτσάρα και Βλαχάβα (1806-1808), Επανάσταση στην περιοχή Ασπροποτάμου (1821), Επανάσταση στη ΝΑ. Θεσσαλία (1821-1823), Επανάσταση 1840-41 (με αφορμή τον Τουρκοαιγυπτιακό πόλεμο), Επανάσταση 1854 (εν μέσω Κριμαϊκού Πολέμου 1853-1856), Επαναστατικό κίνημα των Αγράφων 1866-67 (με αφορμή την Κρητική Επανάσταση), Επανάσταση 1878 (στο πλαίσιο του Ρωσοτουρκικού πολέμου). Βλ. αναλυτικά Θ. Νημάς, «Τα απελευθερωτικά κινήματα στη Θεσσαλία κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α', ό. π., σσ. 73-95 και Δ. Σούτσος, «Οι σκληροί και μακροχρόνιοι αγώνες των Θεσσαλών για τη λευτεριά τους», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 14^{ος}, Αθήνα 1982, σσ. 189-200.

⁷ Γ. Μουγογιάννης, «Η παιδεία στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία», ό. π., 50.

⁸ Ο Α. Αγγέλου υποστηρίζει πως «όταν η ιστορία μεταβάλλεται σε όργανο εθνικών διεκδικήσεων, σε πείσμα και προς την αληθοφάνεια των γεγονότων, αποστρέφεται την πραγματικότητα» και διατυπώνει τη θέση του με δύο ερωτήματα: «Γιατί ο Τούρκος να ενοχληθεί από την ύπαρξη σχολείων; Τι είναι εκείνο που θα μπορούσε να τον ανησυχήσει από την ενασχόληση ενός μικρού σχετικά μέρους του πληθυσμού με τα γράμματα;». Σε καμία, άλλωστε, πηγή δεν αναφέρεται απαγόρευση της εκπαιδευτικής δραστηριότητας από τους Τούρκους. Βλ. Α. Αγγέλου, *Το κρυφό σχολειό, Χρονικό ενός μύθου*, Εστία, Αθήνα 1997, σσ. 21 και 51.

⁹ Όταν άρχισαν να περνούν στη διδασχία των σχολείων τα μηνύματα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και ύστερα, το Πατριαρχείο αντέδρασε. Προέβη δε και στη δίωξη δασκάλων, θιασωτών του Εγκυκλοπαιδισμού της Δύσης. Βλ. Γ. Μουγογιάννης, ό. π., σ. 50.

σχολείων, με τη συνεργασία των τοπικών προκρίτων και την αρωγή Θεσσαλών λογίων και εμπόρων¹⁰. Απόδειξη του ενδιαφέροντος και της κινητικότητας στον χώρο της παιδείας αποτελεί η λειτουργία σχολείων και των τριών βαθμίδων, δηλαδή κοινών, ελληνικών και ανώτερων, συνήθως εκεί όπου υπήρχαν αφενός εμποροβιοτεχνική κίνηση και ανεπτυγμένη κοινωνική ζωή και αφετέρου κοινοτικοί πόροι.

Ο καζάς των Τρικάλων, σημαντικό διοικητικό και εμπορικό κέντρο της Δυτικής Θεσσαλίας, ανάμεσα στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και την Ευρυτανία, πρωτοστάτησε στην προσπάθεια για πνευματική αναγέννηση του τόπου. Από τις πρώτες περιοχές που δέχτηκαν την ευεργετική επίδραση των Σχολών των Ιωαννίνων¹¹, απέκτησε τον 16^ο αιώνα το πρώτο σημαντικό θεσσαλικό σχολείο, την περίφημη Σχολή Τρίκκης. Στη μορφωτική προσπάθεια πολύτιμοι αρωγοί στάθηκαν και οι μονές Δουσίκου και Μετεώρων¹², με τις αξιόλογες βιβλιοθήκες τους, τις χρηματικές εισφορές, αλλά και τις σχολές που λειτουργούσαν κατά καιρούς εκεί, με σπουδαιότερη τη σχολή στη μονή του Μεγάλου Μετεώρου, που αναφέρεται ως «Σωκράτους Ακαδημία εν Μετεώρω».

Η Σχολή Τρίκκης¹³, ένα από τα πρώτα σχολεία του ελλαδικού χώρου κατά την Οθωμανοκρατία και μνημονευόμενο ήδη από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, λειτούργησε, με διακοπές κατά διαστήματα και οικονομική ενίσχυση από τους Τρικαλινούς, τη μονή Δουσίκου και τα υπόλοιπα μοναστήρια και εκκλησίες, ως το 1881. Όσον αφορά την ίδρυσή της, ως *terminus ante quem* γι' αυτήν μπορεί να θεωρηθεί το 1543, καθώς τότε μαρτυρείται η λειτουργία «διδασκαλείου της εγκυκλίου παιδεύσεως» στον ναό της Υπεραγίου Θεοτόκου¹⁴. Με σπουδαίους δασκάλους, ανάμεσα στους οποίους και

¹⁰ Ο Ιω. Πρίγκος, ο Π. Πάμφυλος, ο Κ. Μαυρίκιος, ο Ι. Δροσινός και ο Ζ. Δαούτης βοήθησαν στην ίδρυση, την επάνδρωση και τον εξοπλισμό των σχολείων. Βλ. Α. Λαζάρου, «Η Θεσσαλία από τις αρχές της ως το 1881», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 14^{ος}, Αθήνα 1982, σ. 70. Σημαντικές ήταν και οι εισφορές Θεσσαλών του εξωτερικού, όπως των Ιω. Κασσαβέτη, Μ. Κρίτσκη, Π. Χρυσοχού, Ευ. Αχιλλόπουλου, Ι. Καρτάλη κ.ά. Βλ. Ε. Αλλαμανή, ό. π., σ. 403.

¹¹ Πρώτα στα Γιάννενα άρχισαν να λειτουργούν σχολές μετά την υποδούλωση στους Τούρκους και να ανθεί η παιδεία, με πιο σημαντική τη Ζωσιμαία Σχολή. Βλ. Δ. Παπαζήσης, «Σχολή Τρίκκης και διδάξαντες», περιοδικό *Η Τρίκκη*, Αθήνα 1977, σ. 9.

¹² Βλ. αναλυτικά Θ. Νημάς, «Η συμβολή των μονών Δουσίκου και Μετεώρων στην ανάπτυξη της παιδείας στην περιοχή Τρικάλων κατά την Οθωμανοκρατία», *Τρικαλινά*, τ. 14^{ος}, Τρίκαλα 1994, σσ. 131-136.

¹³ Βλ. αναλυτικά Θ. Νημάς, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Συμβολή στη μελέτη του Θεσσαλικού Διαφωτισμού*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 101-127 και Β. Σπανός, «Η επαναλειτουργία της Σχολής Τρίκκης (1857)», *Τρικαλινό Ημερολόγιο 2002-2003*, Τρίκαλα 2003, σσ. 169-170.

¹⁴ Η βυζαντινή «εγκύκλιος εκπαίδευσις» ήταν αντίστοιχη της σημερινής μέσης. Διδάσκονταν κυρίως γραμματική, ρητορική, φιλοσοφία, ποιητική. Στο συγκεκριμένο σχολείο οι στόχοι ήταν περισσότερο πρακτικοί, αφού αντί για ρητορική, έχουμε «μάθησιν νοταρίων» και στη θέση της ποιητικής «μάθησιν

ο Αν. Γόρδιος (1681-1683), αναδείχτηκε σε αξιόλογη πνευματική εστία, όπου φοίτησε πληθώρα πνευματικών ανδρών, όπως ο Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός (1624-25) και ο Διονύσιος Πύρρος.

Μόνιμο σχολείο στα Τρίκαλα λειτούργησε από το 1742¹⁵, με απόφαση των ίδιων των πολιτών. Σε αυτό το «Σχολείον ελληνικών μαθημάτων»¹⁶ που εξυπηρέτησε πολύ τις εκπαιδευτικές ανάγκες της περιοχής, δίδαξαν άξιοι δάσκαλοι, ανάμεσα στους οποίους ο Αλ. Πέζαρος και ο Ευθ. Οικονομίδης. Για τις συνεχείς προσπάθειες πνευματικής ανάτασης, ο Κ. Κούμας θεωρούσε τα Τρίκαλα «αξιέπαινα, διότι κατόρθωσαν να διατηρήσουν μετά το 1800 Σχολή, όταν της λοιπής Θεσσαλίας και Ελλάδας τα σχολεία έκλειναν ένεκεν της πολλής δυστυχίας»¹⁷.

Μετά τη δημιουργία ελληνικού κράτους, εισήχθη και στη Θεσσαλία η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας και τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία αντικατέστησαν τα κοινά. Παράλληλα, λειτούργησαν και Ελληνικά σχολεία ή Σχολαρχεία για τη μέση εκπαίδευση, κανένα όμως Γυμνάσιο. Σε αυτό το πλαίσιο, άρχισε το 1833 η ανέγερση οικήματος του αλληλοδιδασκτικού σχολείου, με εισφορές των ναών και των τοπικών αρχόντων, ενώ το 1838 αναφέρεται για πρώτη φορά όνομα δασκάλου του σχολείου αυτού¹⁸. Το 1855 ιδρύθηκαν ένα μουσουλμανικό και ένα χριστιανικό σχολείο, για τα οποία, όμως, δε στάθηκε δυνατό να εντοπίσουμε περαιτέρω στοιχεία¹⁹. Το 1860 μαρτυρούνται τρία σχολεία, ένα αλληλοδιδασκτικό, ένα Ελληνικό και ένα Παρθεναγωγείο²⁰, ενώ το 1875, με προτροπή του επισκόπου Τρίκκης Κωνσταντίου και με δαπάνες των ναών της Ζωοδόχου Πηγής Σαραγίων και

μουσικών οργάνων». Βλ. Θ. Νημάς, ό. π., σ. 101, Φ. Δημητρακόπουλος, «Σχολεία Τρικάλων στα μέσα του 16^{ου} αιώνα και η παιδεία του Αρσενίου Ελασσόνος», *Τρικάλινα*, τ. 5^{ος}, Τρίκαλα 1985, σσ. 87-88 και Κ. Σπανός, «Η ίδρυση των πρώτων σχολείων της Θεσσαλίας στα Τρίκαλα και στην Ελασσόνα», *Πρακτικά Συνεδρίου «Τοπικός Πολιτισμός και Εκπαίδευση (23-25 Νοεμβρίου 2006)*, Τρίκαλα 2009, σσ. 253-254. Ως έτος ίδρυσης της Σχολής θεωρείται από άλλους το 1572 και ιδρυτής της ο επίσκοπος Λάρισας Ιερεμίας. Βλ. Γ. Μουγογιάννης, ό. π., σ. 50 και Ι. Κανδήλα, «Η εκπαίδευση στη Θεσσαλία από το 1881 έως το 1929», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α', ό. π., σ. 385.

¹⁵ Ν. Γιαννούλης, «Σχολείο στα Τρίκαλα στην Οθωμανοκρατία και ο Δωρόθεος Σχολάριος», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 5^{ος}, Λάρισα 1983, σ. 4.

¹⁶ «Τω αυτώ έτει Θεού βοηθεία εν τη πολιτεία ταύτη διωρίσθη και κατεστάθη Σχολείον Ελληνικών μαθημάτων επί μισθώ ετησίω γρόσια εκατόν πενήτηκοντα. Εδέχθη δε την επιστασίαν της Σχολής ο λογιώτατος κυρ Νικόλαος εκ χωρίου Μετζόβου καταγόμενος, τη α'(1) Δεκεμβρίου» (Κώδιξ Τρίκκης φ. 90 β'). Βλ. Ν. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980, σσ. 78-79 και Δ. Καλούσιος, *Ο Κώδικας της Τρίκκης 1688-1857*, ανάτυπο από το Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Λάρισα 2005-2007, σ. 151.

¹⁷ Δ. Παπαζήσης, «Σχολή Τρίκκης και διδάξαντες», περιοδικό *Η Τρίκκη*, Αθήνα 1977, σ. 10.

¹⁸ Το 1844 οι δάσκαλοι ήταν δύο. Τις σχετικές πληροφορίες παρέχει ο Κώδικας Βαρλαάμ. Βλ. Θ. Νημάς, ό. π., σσ. 127-130.

¹⁹ Β. Χαστάογλου, «Οι θεσσαλικές πόλεις πριν και μετά το 1881...», ό. π., σ. 176.

²⁰ Δωρόθεος Σχολάριος, ό. π., σ. 428.

της Αγίας Παρασκευής Φλαμουλίου, καθώς και των κατοίκων, ιδρύθηκε αλληλοδιδασκατικό σχολείο στη συνοικία Σαράγια²¹.

Προκειμένου να καλυφθούν οι αυξημένες εκπαιδευτικές ανάγκες της πόλης, αφού τα σχολεία της δεν επαρκούσαν για τους μόνιμους κατοίκους και τους πληθυσμούς που διαχειμάζαν στα Τρίκαλα²², κρίθηκε σκόπιμη και επιβεβλημένη η δημιουργία κι άλλου αλληλοδιδασκατικού σχολείου. Λόγω έλλειψης πόρων και αδυναμίας ανάληψης του κόστους κατασκευής, οι Τρικαλινοί απευθύνθηκαν το 1869 στον συντοπίτη και πρώην μητροπολίτη Λάρισας Δωρόθεο, γνωστό για το φιλεκπαιδευτικό έργο του και την ίδρυση σχολείων σε άλλες περιοχές, χάρη στα οποία έλαβε και την προσωνυμία Σχολάριος²³. Ύστερα από αλληλογραφία έξι χρόνων, ο Δωρόθεος ανταποκρίθηκε στο αίτημά τους, προβαίνοντας σε δωρεά για τη σύσταση και συντήρηση ενός αλληλοδιδασκατικού σχολείου και μιας ιερατικής σχολής²⁴. Τον Οκτώβριο του 1875, λοιπόν, ετέθη ο θεμέλιος λίθος της Δωροθέας Σχολής²⁵, στην οποία ο Δωρόθεος κληροδότησε και τη σπουδαία βιβλιοθήκη του με σπάνιες εκδόσεις²⁶.

²¹ Θ. Νημάς, ό. π., σ. 151.

²² «...ως εις Μητρόπολιν και κέντρον των πέριξ και του Ασπροποτάμου χωρίων και κατοίκων, επειδή πανταχόθεν συρρέουσι τον χειμώνα πολλοί και μάλιστα εξ εκείνων των ορεινών χωρίων του Ασπροποτάμου, εκ των πέριξ του Μετζόβου χωρίων, εξ Αλβανίας, και των επαρχιών Πελαγονείας και Γρεβενών...το εν και μόνον εν Τρίκκη Αλληλοδιδασκατικόν Σχολείον ήτον ανεπαρκές...». Βλ. Δωρόθεος Σχολάριος, ό. π., σ. 430.

²³ Για τη ζωή και το έργο του βλ. Ν. Γιαννούλης, « Σχολείο στα Τρίκαλα...», ό. π., σ. 64, Κ. Σπανός, «Ο Επίσκοπος Δωρόθεος Σχολάριος ιδρυτής του σχολείου στο Αμάραντο της Καλαμπάκας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 5^{ος}, Λάρισα 1983, σ. 7 και Θ. Νημάς ό. π., σσ. 247-252.

²⁴ «Ο θεράπων της παιδείας...κ. Δωρόθεος Σχολάριος...ευχαριστηθείς μεγάλως εκ της καταβαλλομένης ενταύθα προσπαθείας προς διάδοσιν των γραμμάτων και μόρφωσιν της νεολαίας... δωρεΐται χιλίας μεν οθωμανικάς λίρας προς διατήρησιν εκ του τόκου αυτών ενταύθα εν Τρίκκη, ένθα και πλείστοι αυτού πατριώται τακτικώς διαμένουσιν επί εννέα σχεδόν μήνας, μιάς τινος σχολής φερώνυμου της Α. Σεβασμιότητος, ετέρας δε εξακοσίας διά σκοπόν ιερατικών...». Βλ. εφημερίδα «*Ανατολικός Αστήρ*» Κων/πόλεως, 26/5/1875, φ. 1289, σσ. 1-2.

²⁵ «...Εις τας 17 του Οκτωβρίου μηνός ετέθη εν τη ημετέρα πόλει ο θεμέλιος λίθος της «Δωροθέας Σχολής» εις θέσιν κατάλληλον και ευάερον παρά τη ιερά επισκοπή...Εάν πάντες οι πλούσιοι αρχιερείς, θέτοντες την διάνοιαν άνω της ύλης, είχαν πρώτιστον αυτών μέλημα την παρά τω λαώ διάδοσιν των γραμμάτων, ως ο γενναίος και φιλογενής αγ. πρ. Λαρίσσης, οι δε μη πλούσιοι την φιλοπονίαν και φιλομουσίαν του αγ. Τρίκκης, ο λαός του ημετέρου έθνους δεν ήθελεν είσθαι εις ην δυστυχώς διάκεται αμάθειαν και άγνοιαν». Βλ. εφημερίδα «*Ανατολικός Αστήρ*» Κων/πόλεως, 19/11/1875, φ. 1343, σ. 2 και Δωρόθεος Σχολάριος, ό.π., σσ. 496-497. Για τη Σχολή βλ. Ν. Γιαννούλης, ό.π., σσ. 4-6, Ε. Γουγουλάκη, «Η Δωροθέα Σχολή των Τρικάλων (1876-1976). Εκατό χρόνια διδασκατήριου», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 8^{ος}, Λάρισα 1985, σσ. 10-12 και Θ. Νημάς ό. π., σσ. 130-149.

²⁶ Για τη διάθεση του μεγαλύτερου μέρους της περιουσίας του Δωρόθεου στην πόλη των Τρικάλων για αγαθοεργείες σκοπούς (σχολεία, βιβλιοθήκη, αγορά οικοπέδου για ορφανοτροφεία και για τα δύο φύλα, φροντίδα για υγειονομική περίθαλψη των κατοίκων), το Δημοτικό Συμβούλιο εξέφρασε παμψηφεί «την βαθείαν αυτού ευγνωμοσύνην» ως ελάχιστη ένδειξη της αναγνώρισης της προσφοράς του. Βλ. εφημερίδα «*Φάρος του Ολύμπου*», 21/11/1883, φ. 1174, σ. 2.

Όσον αφορά την εκπαίδευση των κοριτσιών, ελήφθη μέριμνα και γι' αυτήν με τη λειτουργία Παρθεναγωγείου²⁷, ήδη από το 1860-1861²⁸. Με τη φροντίδα του Δήμου και των μονών Στεφάνου και Δουσίκου, καθώς και τη συνδρομή αρκετών Τρικαλινών, το σχολείο λειτούργησε στον ναό των Αγίων Αναργύρων του Βαρουσίου, όπως πληροφορεί η μαρμαρίνη κτιτορική επιγραφή έξω από τον ναό. Επρόκειτο για εκπαιδευτικό ίδρυμα, το εγκύκλιο πρόγραμμα του οποίου δεν αντιστοιχούσε στο πρόγραμμα ούτε του αλληλοδιδασκτικού ούτε του Ελληνικού σχολείου, καθώς οι στοιχειώδεις γνώσεις συνοδεύονταν από τη διδασκαλία χειροτεχνημάτων, οικιακής οικονομίας και τρόπων καλής συμπεριφοράς²⁹.

Την ίδια περίοδο υπήρχαν σχολεία και στην ευρύτερη περιφέρεια των Τρικάλων³⁰, όπως για παράδειγμα στην Καλαμπάκα, στην Καστανιά, στην Βεντίστα³¹, στον Κλεινοβό, στο Χαλίκι, στο Ριζαριό, στο Ρίζωμα, στο Γριζάνο, στην Ελάτη, στο Μοσχολούρι, στους Σοφάδες και στην Καρδίτσα.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για την εκπαίδευση των Βλάχων, η οποία απασχόλησε πολύ την τοπική κοινωνία και την Εκκλησία, ειδικά την τελευταία δεκαετία της Οθωμανοκρατίας, αφενός λόγω της εποχικής μετακίνησής τους και αφετέρου λόγω της ρουμανικής προπαγάνδας με στόχο τον προσηλυτισμό τους³².

Οι Βλάχοι, όπως ήδη αναφέρθηκε, διαχειμάζαν στην πόλη των Τρικάλων και στη συνέχεια αναχωρούσαν για τα ορεινά χωριά τους. Για την ακρίβεια ζούσαν στην

²⁷ Στοιχεία για τη σχετική με την ίδρυση μέριμνα, τον τόπο και τον χρόνο ανέγερσης του διδακτηρίου παρέχει κυρίως η κτιτορική επιγραφή στον περίβολο του ναού όπου λειτούργησε. Βλ. σχετικά Αικ. Κωστοπούλου - Μπαλαμώτη, *Η συνοικία Βαρούσι από τον 17^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1987, σσ. 24-25.

²⁸ Στην κτιτορική επιγραφή του Παρθεναγωγείου αναφέρεται το έτος 1861, το οποίο προφανώς παραπέμπει στο έτος ανέγερσης του διδακτηρίου, γι' αυτό και η συγκεκριμένη χρονιά θεωρήθηκε ως έτος λειτουργίας του διδακτηρίου. Με βάση, όμως, έγγραφο των ΓΑΚ - Αρχείων Λαμίας, που αφορά τη μίσθωση δασκάλας από 1/9/1860 έως 4/9/1861, προκύπτει ότι το σχολείο λειτουργούσε τουλάχιστον από το φθινόπωρο του 1860. Βλ. αναλυτικά Γ. Δημητρίου, «Η μίσθωση μιας δασκάλας για το Παρθεναγωγείο των Τρικάλων (2.11.1860)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 62^ο, Λάρισα 2012, σσ. 173-176.

²⁹ Λ. Παπαδάκη, «Τα Ελληνικά σχολεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 5^ο, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 169.

³⁰ Βλ. αναλυτικά Γ. Ζιάκας, «Η παιδεία στην Τρίκη (Τρίκαλα) και στη γύρω περιοχή κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας», *Τρικαλινό Ημερολόγιο 1994-1995*, σσ. 128-135, Θ. Νημάς, ό. π., σ. 152-186 και Α. Χατζηγάκης, «Η παιδεία στ' Ασπροπόταμο Πίνδου Τρικάλων», *Θεσσαλικά Χρονικά*, Αθήνα 1965, σ. 270.

³¹ Ο Δωρόθεος Σχολάριος ίδρυσε στην ιδιαίτερη πατρίδα του σχολείο το 1865, διότι οι πατριώτες του ήταν φτωχοί, αγράμματοι και μιλούσαν «την έκφυλη και άχρηστη βλαχική γλώσσα». Βλ. Κ. Σπανός, ό. π., σ. 7.

³² Ο Δωρόθεος Σχολάριος σχολιάζει σχετικά: «Πολλοί δε των παρεπιδημούντων αγνοούντες όλως και την ελληνικήν γλώσσαν, επιμελούνται μάλλον των κριών ή των τέκνων. Και ούτω...ένιοι εγίνοντο έρμαιον κακών εισηγήσεων και απατηλών και δολίων υποσχέσεων ως δήθεν μη όντες Έλληνες την καταγωγήν, αλλ' άλλης φυλής μεμακρυσμένης και όλως ασχέτου...». Βλ. Δωρόθεος Σχολάριος, ό. π., σ. 431.

πόλη το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου, δηλαδή 7 ή και 9 μήνες. Αυτή η μετακίνηση, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι, εκτός από την ελληνική, μιλούσαν και τη βλαχική γλώσσα, προσέδιδε στην εκπαίδευσή τους μια ιδιαιτερότητα. Γι' αυτόν τον λόγο, διατηρούσαν δικά τους ιδιωτικά σχολεία με δικούς τους δασκάλους, όπου τα παιδιά τους διδάσκονταν, παράλληλα με την ελληνική, τη βλαχική και τη γαλλική γλώσσα³³. Τα σχολεία αυτά, όπως και όλοι οι Βλάχοι Θεσσαλίας, Ηπείρου και Μακεδονίας, έγιναν στόχος της ρουμανικής προπαγάνδας, που εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο της απόπειρας χειραγώγησης της συνείδησης των βλαχοφώνων και προσεταιρισμού τους. Με αυτό το πνεύμα, αποστέλλονταν από τους Ρουμάνους δάσκαλοι, βιβλία και άλλο υλικό στα σχολεία, καθώς επίσης και οικονομική ενίσχυση στους απόρους³⁴.

Η κινητοποίηση του Πατριαρχείου υπήρξε άμεση. Με αποστολή εγκυκλίων στους επισκόπους συνέστησε σύνεση και μετριοπάθεια στον χειρισμό της κατάστασης, χωρίς όμως να λείψουν και οι σπασμωδικές αντιδράσεις, όπως αυτή του Επισκόπου Τρίκης Μελέτιου, που τιμώρησε με «εξωεκκλησιασμό» και αφορισμό για 40 μέρες τους Βλάχους του Περιβολίου Γρεβενών που διαχειμάζαν στα Τρίκαλα, επειδή αρνήθηκαν να απομακρύνουν τα παιδιά τους από δικό τους εκπαιδευτήριο, ώστε «να σπουδάσουν μόνο την Ελληνικήν»³⁵. Επίσης, ύστερα από τη σύσταση Μακεδονορουμανικού Συλλόγου στο Βουκουρέστι από τον Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας³⁶, το Πατριαρχείο προέτρεψε τους επισκόπους να προβούν σε «συλλογή συνδρομών για τη σύσταση και συντήρηση στις βλάχικες κοινότητες σχολείων, αρρένων και θηλέων, και διατήρηση ιερέων για τη διάδοση του βλάχικου τάχα πολιτισμού και των βλάχικων γραμμάτων»³⁷. Ωστόσο, συνεχίστηκαν οι πιέσεις στους Βλάχους να μη στέλνουν τα παιδιά τους σε σχολεία όπου διδασκόταν η βλαχική, παρά την άρση της προηγούμενης ποινής που ζήτησε ο Πατριάρχης και τη σύσταση για συμμόρφωση προς τις Πατριαρχικές Εγκυκλίους³⁸.

³³ Επιστολή Βλάχων του Περιβολίου Γρεβενών προς Πατριάρχη, 25/11/1879, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκης και Σταγών και Χ. Μπαμπούνης, «Έρευνα στο αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως...», ό. π., σ. 430.

³⁴ Πατριαρχική Επιστολή προς Επίσκοπο Τρίκης Μελέτιο, 12/5/1879, αρ. πρ. 2920, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκης και Σταγών και Χ. Μπαμπούνης, ό. π.

³⁵ Επιστολή Βλάχων Περιβολίου Γρεβενών προς Πατριάρχη, 25/11/1879, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκης και Σταγών και Χ. Μπαμπούνης, ό. π.

³⁶ Πατριαρχική Επιστολή προς Επίσκοπο Τρίκης Μελέτιο, 8/1879, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκης και Σταγών.

³⁷ Πατριαρχική Επιστολή προς Επίσκοπο Τρίκης Μελέτιο, 30/10/1879, αρ. πρ. 6500, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκης και Σταγών.

³⁸ Πατριαρχική Επιστολή προς Επίσκοπο Τρίκης Μελέτιο, 11/1/1880, αρ. πρ. 176, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκης και Σταγών και Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ. 431.

Την περίοδο της απελευθέρωσης, λειτουργούσαν στα Τρίκαλα δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία, ένα Ελληνικό, ένα Παρθεναγωγείο, ένα Ισραηλίτικο και ένα Τούρκικο σχολείο³⁹. Λειτουργούσε, επίσης, και στρατιωτικό σχολείο ως το 1898, που είχε συσταθεί από τον Σαδίκ πασά, αρχηγό των Κοζάκων. Οι μαθητές του διδάσκονταν, ανάμεσα στα άλλα, και τέσσερις γλώσσες, ενώ οι απόφοιτοι αναδεικνύονταν, μετά από εξετάσεις, «αξιωματικοί άνευ θρησκείας ή τάξεως»⁴⁰. Τα χριστιανικά σχολεία συντηρούνταν από τους πόρους των εκκλησιών και των μοναστηριών, από τη συνδρομή της Αδελφότητας των Φώτων, καθώς επίσης και από δωρεές φιλόμουσων πολιτών⁴¹. Ιδιαίτερη μέριμνα για την εκπαίδευση, κατά την τελευταία δεκαετία πριν την προσάρτηση της πόλης στο ελληνικό κράτος, επέδειξαν ο Δωρόθεος Σχολάριος, όπως ήδη αναφέρθηκε, και ο Επίσκοπος Τρίκκης Κωνστάντιος, που προσπάθησαν να βελτιώσουν την κατάσταση στον χώρο της παιδείας και να αναβαθμίσουν το επίπεδο της μόρφωσης.

Τα σχολεία λειτουργούσαν από την 1^η Σεπτεμβρίου ως τα μέσα Ιουνίου, υπό την ανώτατη επίβλεψη και εποπτεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, διά των κατά τόπους επισκόπων, οι οποίοι, έχοντας την ευθύνη για τον έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, υπέβαλλαν στον Πατριάρχη, στο τέλος του σχολικού έτους, λεπτομερή έκθεση για τον αριθμό των διδασκηρίων, τα μαθήματα, τους μαθητές, τους δασκάλους και τις ανάγκες των σχολείων⁴².

Οι δάσκαλοι διορίζονταν με ετήσιο συμφωνητικό, ανάμεσα σε αυτούς από τη μία και τους επιτρόπους του κοινού (Δημογεροντίας) και τους εφόρους των σχολείων (Εφοροεπιτροπής) από την άλλη. Δίδασκαν τα ελληνικά και λοιπά εγκύκλια μαθήματα, προετοιμάζοντας παράλληλα τους μαθητές για τις ετήσιες εξετάσεις, που γίνονταν τον Μάιο. Οι μαθήτριες του Παρθεναγωγείου διδάσκονταν επιπλέον χειροτεχνία και κέντημα. Οι δάσκαλοι όφειλαν να εργάζονται υπεύθυνα και επιμελώς, ώστε να μην έχουν κυρώσεις, κυρίως οικονομικής φύσης. Οι αμοιβές τους

³⁹ Θ. Τριανταφύλλου, *Τα παλιά Τρίκαλα...*, ό.π., σσ. 14 και 16. «Διτηρούντο μεν δύο Δημοτικά Σχολεία και εν Ελληνικόν, προς δε και Παρθεναγωγείον», αναφέρει ο Κ. Βλυτσάκης. Βλ. Κ. Βλυτσάκης, *Σύντομος Ιστορία της πόλεως Τρικκάλων*, ό.π., σ. 43. Δύο Δημοτικά αρρένων, του Αγ. Στεφάνου και της Αγ. Επισκέψεως, διτάξια και τα δύο, αναφέρει ο δάσκαλος Λ. Μπατόλας. Βλ. Η. Κωστόπουλος, *Τα δημοτικά σχολεία της πόλης μας*, ανάπτυπο από το Τρικαλινό Ημερολόγιο, Τρίκαλα 1985, σ. 184.

⁴⁰ Εφημερίδα «Φάρος της Όθρυς», 8/11/1898. Βλ. Δ. Νάτσιος, «Η περιοχή των Τρικάλων στον Τύπο της Λαμίας 1856-1881», *Τρικαλινά*, τ. 23^{ος}, Τρίκαλα 2003, σ. 285.

⁴¹ Θ. Τριανταφύλλου, ό.π., σ. 9.

⁴² Πατριαρχική Επιστολή προς Επίσκοπο Τρίκκης Μελέτιο, 28/12/1878, αρ. πρ. 359, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών, Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ. 433 και Δ. Καλούσιος, «Η παιδεία στα Τρίκαλα κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 40^{ος}, Λάρισα 2001, σ. 193.

καταβάλλονταν από τους εφόρους και τους επιτρόπους κάθε τρεις μήνες και ανέρχονταν συνολικά σε 55 οθωμανικές λίρες, το 1876-77, και σε 60 ναπολεόνια, το 1877-78. Στους δασκάλους δίνονταν 2 ακόμη λίρες για ενοικίαση καταλύματος, ενώ οι δασκάλες μπορούσαν να μείνουν στα δωμάτια που διέθετε το Παρθεναγωγείο για το διδακτικό προσωπικό⁴³.

Για οποιοδήποτε εκπαιδευτικό θέμα συζητούσαν και αποφάσιζαν οι επίτροποι του κοινού και οι έφοροι του σχολείου υπό την προεδρία του Επισκόπου. Σε περίπτωση που προέκυπτε διαφωνία για κάποιο ζήτημα, όπως για παράδειγμα η επιλογή διδακτικού προσωπικού, ή παρουσιαζόταν κάποιο πρόβλημα κατά την εκλογή Δημογεροντίας και Εφοροεπιτροπής, ζητούνταν η συνδρομή του Μητροπολίτη Λαρίσης ή ακόμη και η παρέμβαση του Πατριαρχείου⁴⁴.

Παρόλη τη μέριμνα για ομαλή ροή της σχολικής ζωής, οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες της εποχής, η καταβολή διδάκτρων για τη φοίτηση, η χαμηλή εκτίμηση που έτρεφαν πολλοί για την πνευματική καλλιέργεια, η ελλιπής κατάρτιση των δασκάλων και η μη τοποθέτηση της παιδείας στις άμεσες προτεραιότητες των αρχών του τόπου⁴⁵ είχαν εμφανή αντίκτυπο και στην έκταση και στην ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης.

Οι αντικειμενικές δυσκολίες, όμως, δεν έκαμψαν τη θέληση των φιλόμουσων Τρικαλινών ούτε το φρόνημα των νεαρών φιλομαθών και ευτυχώς δεν στάθηκαν ικανές να διακόψουν τη λειτουργία των σχολείων.

1.2. Η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου στα Τρίκαλα (1881-1922)

Μετά την απελευθέρωση και την ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό το 1881, η Θεσσαλία ακολούθησε το εκπαιδευτικό σύστημα του ελληνικού κράτους, όπως αυτό

⁴³ Συμφωνητικά διδασκαλίας 10/6/1876, και 1/10/1877, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών, Χ. Μπαμπούνης, ό. π., σσ. 432-433 και Δ. Καλούσιος, ό. π., σ. 195.

⁴⁴ Πατριαρχικό Συνοδικό Έγγραφο, 5/8/1877, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών, Χ. Μπαμπούνης, ό. π. και Δ. Καλούσιος, ό. π.

⁴⁵ «Πολλοί ευτυχείς παίδες περιφέρονται εις τας οδούς, μη όντων των γονέων των εις κατάστασιν να πληρώνωσι διδάκτρα. Υπάρχει μόνον εν Δημόσιον Ελληνικόν Σχολείον, εις το οποίον διδάσκει εις και μόνος εικοσαετής διδάσκαλος, μαθητής του των Ιωαννίνων Γυμνασίου...Πολλά κτήματα Εκκλησιών...αξιοποιήθησαν προς ανέγερσιν μεγαλοπρεπών και πολυδαπάνων ναών. Από δέκα ετών ανηγέρθησαν τρεις ναοί, της Αγίας Φανερωμένης, της Επισκέψεως και του Αγίου Νικολάου, διά τους οποίους εδαπανήθησαν υπέρ τας δύο χιλιάδας οθωμανικής λίρας. Τανύν εν ταις εκκλησίαις ταύταις εισέρχονται και λειτουργούντες και εκκλησιαζόμενοι, αγνοούντες τι αναγινώσκουσι και τι ακούουσιν...». Απόσπασμα από τις εντυπώσεις Σιατιστινού εμπόρου μετά από επίσκεψη στα Τρίκαλα, που δημοσιεύτηκαν στον «Ανατολικό Αστέρα» Κων/πόλεως στις 20/5/1871. Βλ. Γ. Βέλκος, «Ο πρώην Λαρίσης Δωρόθεος Σχολάριος ιδρυτής σχολείων στην Πορταριά, Σωζοαγαθούπολη και Τρίκαλα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 62^{ος}, Λάρισα 2012, σσ. 388-389.

είχε διαρθρωθεί με τα διατάγματα του 1834 και 1836, για την οργάνωση στοιχειώδους και μέσης βαθμίδας αντίστοιχα. Με το διάταγμα της 31^{ης} Αυγούστου 1881, λοιπόν, «Περί εφαρμογής των διεπόντων την δημοσίαν εκπαίδευσιν νόμων και κανονισμών εν ταις προσαρτηθείσαις και προσαρτωμέναις επαρχίαις»⁴⁶, ίσχυσαν και στη Θεσσαλία όλες οι νομοθετικές ρυθμίσεις, βάσει των οποίων λειτουργούσαν τα Δημοτικά σχολεία, τα Ελληνικά, τα Γυμνάσια και τα Διδασκαλεία του Βασιλείου.

Με μια σειρά διαταγμάτων, άρχισε η σταδιακή δημιουργία και εξάπλωση του σχολικού δικτύου σε όλες τις θεσσαλικές επαρχίες, σχεδόν από μηδενική βάση, με την αναγνώριση των ήδη υπάρχοντων σχολείων και την ίδρυση νέων και των δύο βαθμίδων, αφού όσα λειτουργούσαν ως τότε σε καμία περίπτωση δεν κάλυπταν τις πραγματικές ανάγκες. Μετά την προσάρτηση, η άμεση φροντίδα για την κατώτερη και τη μέση εκπαίδευση αναδείχτηκε σε γενικό αίτημα, ώστε να «ανασυρθή του σκότους» ο λαός και η χώρα να «κατορθώση να μορφώση εν ολίγω χρόνω πολίτας εννοούντας και το του τόπου συμφέρον και το ίδιον αυτών»⁴⁷. Ωστόσο, η ανταπόκριση του κράτους, τουλάχιστον στην αρχή, δεν ήταν η αναμενόμενη και οι νέες επαρχίες «εστερήθησαν των δημοτικών και ελληνικών των σχολείων, άτινα καθ' όλην την διάρκειαν της δουλείας οι Τούρκοι εσεβάσθησαν»⁴⁸.

Στις 31 Οκτωβρίου 1881 εκδόθηκε το Β.Δ. «Περί συστάσεως δημοτικών σχολείων και διορισμού δημοδιδασκάλων εν ταις προσαρτηθείσαις επαρχίαις»⁴⁹, με το οποίο προβλεπόταν η ίδρυση σχολείων αρρένων και θηλέων, «όπου προς τούτο υφίσταται ανάγκη» και ο διορισμός δασκάλων «εκ των ανεγνωρισμένων διά πτυχίων κατά τα κείμενα». Λίγες μέρες αργότερα, στις 3 Νοεμβρίου, με διάταγμα «Περί χορηγίας εκτάκτου πιστώσεως»⁵⁰ κοινοποιούνταν η διάθεση 40.000 δρχ. για τη συντήρηση των «Ελληνικών, Οθωμανικών και Ισραηλιτικών παιδευτηρίων της μέσης και της δημοτικής εκπαίδευσεως εν ταις άρτι προσαρτηθείσαις Επαρχίαις».

Η οικοδόμηση του τρικαλινού σχολικού δικτύου ξεκίνησε από την πόλη των Τρικάλων, με την ίδρυση Γυμνασίου με δύο αρχικά τάξεις, μετά την έκδοση του διατάγματος «Περί συστάσεως Γυμνασίων και διορισμού καθηγητών εν ταις

⁴⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 26/9/1881, φ. 87, σσ. 495-496.

⁴⁷ Εφημερίδα «Αιών», 19/3/1882, φ. 3806, σσ. 3-4.

⁴⁸ Από ομιλία του βουλευτή Βόλου Γ. Φιλάρετου. Βλ. εφημερίδα «Αιών», 1/11/1882, φ. 3998, σ. 3.

⁴⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 3/11/1881, φ. 98, σ. 550. Με το Β.Δ. της 10^{ης} Ιουλίου 1882 «Περί εξετάσεως των δημοδιδασκάλων των προσαρτηθεισών Επαρχιών», κλήθηκαν σε εξέταση όσοι δίδασκαν στα σχολεία πριν το 1881, με σκοπό την αναγνώριση και την εξομοίωσή τους με τους υπόλοιπους δασκάλους του ελληνικού κράτους. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 28/7/1882, φ. 70, σ. 356.

⁵⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 10/11/1881, φ. 104, σ. 583.

προσαρτηθείσας χώραις», στις 24 Απριλίου 1882⁵¹. Τον Αύγουστο του 1882 προστέθηκε με διάταγμα Γ΄ τάξη και το 1883 και Δ΄ τάξη⁵². Όπως και στην υπόλοιπη Θεσσαλία, έτσι και στον νομό Τρικάλων συστάθηκε Γυμνάσιο μόνο στην πρωτεύουσα και παρέμεινε το μοναδικό μέχρι το 1888–1889, οπότε, βάσει διατάγματος, συστάθηκε δημοσυντήρητο διτάξιο Γυμνάσιο στην Καρδίτσα⁵³. Η ίδρυση Γυμνασίου στα Τρίκαλα ικανοποίησε μεγάλη μερίδα της τοπικής κοινωνίας και προσέφερε ευκολότερη πρόσβαση στη μέση εκπαίδευση. Επίσης, προσέφερε και, θεωρητικά τουλάχιστον, ίσες ευκαιρίες μόρφωσης δευτεροβάθμιου επιπέδου, αφού ως τότε οι γυμνασιακές γνώσεις αποτελούσαν σχεδόν αποκλειστικό προνόμιο των εύπορων Τρικαλινών, που είχαν την οικονομική δυνατότητα να στείλουν τα παιδιά τους στα Γυμνάσια των Ιωαννίνων, της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας⁵⁴. Στη γυμνασιακή εκπαίδευση είχαν πρόσβαση μόνο τα αγόρια, καθώς δευτεροβάθμια σχολεία θηλέων δε συστάθηκαν ποτέ. Ωστόσο, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, άρχισαν δειλά – δειλά οι πρώτες «παράνομες» εγγραφές μαθητριών.

Σε αντίθεση με τα Γυμνάσια, που δε συστάθηκαν με γρήγορους ρυθμούς σε καμιά ελληνική επαρχία⁵⁵, παρά τα αυξανόμενα ποσοστά φοίτησης, τον βαθμό αστικής συγκέντρωσης και την αύξηση του πληθυσμού, η ίδρυση σχολείων του πρώτου κύκλου της μέσης εκπαίδευσης υπήρξε σχετικά ταχύρρυθμη, όσον αφορά όλη την έκταση του νομού. Το δίκτυο των Ελληνικών σχολείων αναπτύχθηκε σε κωμοπόλεις και μεγάλα χωριά της περιοχής των Τρικάλων, κατά την πρώτη δεκαετία μετά την απελευθέρωση. Οι σχολικοί μηχανισμοί διείσδυσαν σε όλη την τρικαλινή περιφέρεια, και στις πεδινές και στις ορεινές περιοχές, παρά την κρατική οικονομική δυσπραγία, σε συνδυασμό με τη γεωγραφική και φυσική ιδιομορφία της περιοχής.

⁵¹ Με το διάταγμα αυτό συστάθηκαν διτάξια Γυμνάσια στην Άρτα, τα Τρίκαλα, τη Λάρισα και τον Βόλο. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 24/4/1882, φ. 28, σ. 119. Οι προσπάθειες για ίδρυση Γυμνασίων είχαν ξεκινήσει την τελευταία δεκαετία της Οθωμανοκρατίας στον Βόλο και τη Λάρισα, με τη συνεργασία των κοινοτήτων και των μητροπολιτών Δωρόθεου Σχολάριου και Ιωακείμ αντίστοιχα. Βλ. Ι. Κανδήλα, «Η εκπαίδευση στη Θεσσαλία από το 1881 ως το 1929», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α΄, ό. π., σ. 384.

⁵² Β.Δ. «Περί προσθήκης τάξεως εν τοις γυμνασίοις Άρτης, Τρικάλων, Λαρίσης, Καλαβρύτων και Δημητσάνης». Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 29/8/1883, φ. 347, σ. 1969.

⁵³ Β.Δ. «Περί συστάσεως δημοσυντηρήτου γυμνασίου εν Καρδίτση». Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 8/9/1888, φ. 231, σ. 1128.

⁵⁴ «...Τα της μέσης εξεπαιδευόντο οι νέοι εν Ιωαννίνους και εν Θεσσαλονίκη, ολίγοι δε και εν Αθήναις, αλλ' εκ των μερών τούτων ολίγοι και δη οι ευπορότεροι, ηδύναντο να μεταβαίνουσι ...». Βλ. εφημερίδα «*Αιών*», 19/3/1882, φ. 3806, σ. 3.

⁵⁵ Το 1888 υπάρχουν στο Ελληνικό κράτος 35 Γυμνάσια με 4.704 μαθητές, το 1890 αυξάνονται μόλις κατά 1 για 5.312 συνολικά μαθητές και το 1893 γίνονται 41. Στη Θεσσαλία την ίδια περίοδο τα Γυμνάσια είναι μόνο 4. Βλ. R.A.H. Bickford - Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, ό. π., σ. 205. Το 1911 35 επαρχίες σε σύνολο 69 δε διέθεταν Γυμνάσιο. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό. π., σ. 415.

Εκτός, λοιπόν, από τα Ελληνικά σχολεία που λειτουργούσαν τις τελευταίες δεκαετίες της Οθωμανοκρατίας και αναγνωρίστηκαν επίσημα μετά τη λήξη της, όπως των Τρικάλων και της Καλαμπάκας⁵⁶, ιδρύθηκαν και νέα, κυρίως από το 1882 ως το 1889.

Με διάταγμα τον Οκτώβριο του 1882⁵⁷ συστάθηκαν σχολεία στην Κρανιά, την Καστανιά, το Μαλακάσι, το Μαυρίλιο και τους Σοφάδες, ενώ ένα μήνα αργότερα⁵⁸ στο Ζάρκο, τον Παλαμά, τη Ρεντίνα και τον Μεσηνικόλα⁵⁹. Τον Απρίλιο του 1886 το σχολικό δίκτυο επεκτάθηκε με την ίδρυση Ελληνικού στη Βενδίστα και τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου⁶⁰ με την ίδρυση σχολείου στην Πύλη. Τρία χρόνια αργότερα συστάθηκε στα Τρίκαλα⁶¹ και το Β΄ Ελληνικό σχολείο, αφού το Α΄ Ελληνικό, που λειτουργούσε από την Οθωμανοκρατία, δεν μπορούσε πλέον να καλύψει τις εκπαιδευτικές ανάγκες της πόλης. Τα περισσότερα από τα σχολεία που συστάθηκαν ήταν, αρχικά τουλάχιστον, μονοτάξια. Σε αυτά δε διορίζονταν πάντα ελληνοδιδάσκαλοι, αλλά, συνήθως στα πιο απομακρυσμένα, τοποθετούνταν και βοηθοί ελληνοδιδασκάλων, με λιγότερα προσόντα από τους πρώτους και πολύ χαμηλότερο μισθό⁶².

Παρά τη σχετική πύκνωση του σχολικού δικτύου ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η αυξανόμενη ζήτηση της μέσης εκπαίδευσης και η συνακόλουθη αύξηση του αριθμού των μαθητών στην πόλη των Τρικάλων οδήγησαν σε σταδιακή προσθήκη των υπόλοιπων τάξεων στο Γυμνάσιο και τα δύο Ελληνικά, αλλά και στη διαίρεση των τάξεων σε τμήματα «ένεκα της πληθούς των μαθητών»⁶³. Είχαν προηγηθεί διαμαρτυρίες και δημοσιεύματα, τα οποία πρόβαλλαν ως επιτακτική ανάγκη, λόγω του μεγάλου αριθμού μαθητών, την ίδρυση ενός ακόμη Γυμνασίου, αίτημα, όμως, που δεν ικανοποιήθηκε «επί τη προφάσει ελλείψεως προσωπικού»⁶⁴. Στο τέλος της

⁵⁶ Το 1870-71 λειτουργούσαν στην Καλαμπάκα 1 αλληλοδιδασκτικό και 1 Ελληνικό σχολείο, σύμφωνα με άρθρο της εφημερίδας «Νεολόγος» στις 9/5/1871. Βλ. Θ. Νημάς, ό. π., σ. 154.

⁵⁷ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 2/11/1882, φ. 153, σ. 994.

⁵⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 29/11/1882, φ. 180, σ. 1218.

⁵⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 29/4/1886, φ. 103, σ. 343.

⁶⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 26/11/1886, φ. 326, σ. 1075.

⁶¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 1/12/1889, φ. 295, σ. 1369.

⁶² Στην Καλαμπάκα, για παράδειγμα, διορίστηκε ελληνοδιδάσκαλος β΄ τάξεως ο Κ. Ταμπάροπουλος, με μισθό 130 δρχ. τον μήνα, ενώ στη Βενδίστα βοηθός ελληνοδιδασκάλου ο Β. Γιαννούσης, με 90 δρχ. τον μήνα. Βλ. ΦΕΚ 153/2-11-1882, ό. π. και ΦΕΚ 267/30-10-1889, ό. π.

⁶³ Για παράδειγμα, το 1884 διαιρέθηκαν οι δύο τάξεις του Α΄ Ελληνικού σχολείου και το 1889 και οι τρεις τάξεις του. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 20/11/1884, φ. 458, σ. 2518 και 30/10/1889, φ. 267, σ. 1268. Όσον αφορά το Γυμνάσιο, η Α΄ τάξη διαιρέθηκε το 1891 «λόγω υπερβάλλοντος αριθμού μαθητών». Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 21/11/1891, φ. 329, σ. 1204.

⁶⁴ «Από τώσων ετών τα δύο Ελληνικά σχολεία μας έχουν υπέρ τους 350 μαθητάς έκαστον και 400 τουλάχιστον το Γυμνάσιον...». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 14/10/1921, φ. 3494, σ. 1.

περιόδου που εξετάζουμε ιδρύθηκε και Γ΄ Ελληνικό σχολείο, πλήρες, με δαπάνες του Δήμου, όπως οριζόταν στο βασιλικό διάταγμα της 25^{ης} Φεβρουαρίου 1922⁶⁵.

Ο παρακάτω πίνακας απεικονίζει αριθμητικά τη δημόσια μέση εκπαίδευση στα Τρίκαλα σε σχέση με τον πληθυσμό του δήμου. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία, ο αριθμός των σχολείων παρέμεινε σταθερός, κατά το μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου, σε αντίθεση με τον αριθμό των κατοίκων και των μαθητών. Η σχολική «ζήτηση», επομένως, από πλευράς γονέων αποτελούσε παράγοντα σχετικά ανεξάρτητο από τη σχολική «προσφορά», με τη μορφή της ύπαρξης σχολείων αυτών καθεαυτών, όπως υποστηρίζει ο Κ. Τσουκαλάς⁶⁶.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Ίδρυση Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων στα Τρίκαλα σε σχέση με τον πληθυσμό του Δήμου Τρικκαίων

Έτος	Πληθυσμός	Αριθμός Ελληνικών	Ελληνικά ανά κάτοικο	Αριθμός μαθητών*	Αριθμός γυμνασίων	Γυμνάσια ανά κάτοικο	Αριθμός μαθητών*
1881	11.281	1	1 ανά 11.281 κατ.	-	-	0 ανά 11.281 κατ.	-
1889	21.622	1	1 ανά 21.622 κατ.	-	1	1 ανά 21.622 κατ.	-
1896	30.387	2	1 ανά 15.193,5 κατ.	215	1	1 ανά 30.387 κατ.	93
1907	25.793	2	1 ανά 12.896,5 κατ.	281	1	1 ανά 25.793 κατ.	99
1920	21.474	2	1 ανά 10.737 κατ.	493	1	1 ανά 21.474 κατ.	204

*Αρχεία των Ελληνικών σχολείων σώζονται από το 1890 και του Γυμνασίου από το 1898 και εξής.

Πηγές: 1) Μαθητολογία Α΄ και Β΄ Ελληνικού σχολείου και Γυμνασίου Τρικαλών.

2) Υπουργείο Εσωτερικών, Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, Αθήνα 1909, τ. 1^{ος}, σ. 103 και Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία, Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920, Αθήνα 1929, τ. II, σ. ξ΄.

⁶⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 26/2/1922, φ. 28, σ. 144. Προηγουμένως, στις 6/10/1921, το Δημοτικό Συμβούλιο είχε ψηφίσει κονδύλι 6.000 δρχ. «διά την εγκατάστασιν, ενοίκιον κ.τ.λ.» του σχολείου και το υπέβαλε στο Υπουργείο μαζί με την παράκληση για ίδρυση Γ΄ Ελληνικού σχολείου. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 16/1/1922, φ. 3060, σ. 1.

⁶⁶ Κ. Τσουκαλάς, ό. π., σ. 413.

Όσον αφορά την αναλογία Γυμνασίων – κατοίκων είναι σχετικά καλή, σε σύγκριση πάντα με την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα εκείνης της εποχής, αν αναλογιστούμε ότι το 1889, για παράδειγμα, σε 70.429 κατοίκους των επαρχιών Τρικάλων και Καλαμπάκας αναλογούσε 1 Γυμνάσιο, ενώ σε πανελλήνια κλίμακα το 1890 1 Γυμνάσιο αναλογούσε σε 60.756 κατοίκους⁶⁷.

Στη στοιχειώδη εκπαίδευση⁶⁸, από την άλλη, η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου υπήρξε πιο γρήγορη, γεγονός στο οποίο συνέτεινε και η υποχρεωτική φοίτηση στη βαθμίδα αυτή, χωρίς αυτό ωστόσο, να συνεπάγεται και επάρκεια του αριθμού των διδασκητρίων⁶⁹. Ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, είχε οικοδομηθεί ένα πρωτοβάθμιο δίκτυο αποτελούμενο από δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων και γραμματοσχολεία για χριστιανούς και ισραηλίτες⁷⁰. Στην πόλη των Τρικάλων, το 1910, υπήρχαν 4 δημοτικά αρρένων και 3 θηλέων, καθώς επίσης και σχολεία αρρένων και θηλέων στους συνοικισμούς Αγίας Μονής και Κουτσομυλιών, στους οποίους διαχειμάζαν οι Βλάχοι⁷¹.

Για την εκπαίδευση των ισραηλιτών ιδιαίτερη μέριμνα λάμβανε η δραστήρια κοινότητά τους, που πρότεινε τη σύσταση εβραϊκού σχολείου⁷² το 1884. Το σχολείο αυτό χτίστηκε με κοινοτικές δαπάνες και οικονομική ενίσχυση του δήμου Τρικκαίων και εγκαινιάστηκε το 1911. Στο μεσοδιάστημα, με διάταγμα του 1899, εγκρίθηκε η ίδρυση γραμματοσχολείου «διά την εκπαίδευσιν Ισραηλιτών παιδών» με έξοδα της εβραϊκής κοινότητας⁷³. Το σχολείο λειτούργησε και αργότερα αναβαθμίστηκε σε

⁶⁷ Το 1887 στον Ν. Μεσσηνίας, έναν από τους πιο «προνομιούχος» όσον αφορά την κατά ποσόν οργάνωση της μέσης εκπαίδευσης, υπήρχε 1 Γυμνάσιο ανά 91.616 κατοίκους. Την ίδια εποχή στην Ευρώπη, την καλύτερη αναλογία Γυμνασίων - κατοίκων είχε η Ιταλία με 1 σχολείο ανά 2.500 κατοίκους και τη χειρότερη η Πορτογαλία με 1 ανά 213.636. Στις Η.Π.Α. υπήρχε 1 Γυμνάσιο ανά 173.000 κατοίκους. Βλ. Α. Μηλίτση - Νίκα, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, ό.π., σσ. 104-105.

⁶⁸ Αναλυτικά για τα Δημοτικά σχολεία της πόλης βλ. Η. Κωστόπουλος, *Τα δημοτικά σχολεία της πόλης μας*, ανάτυπο από το Τρικαλινό Ημερολόγιο, Τρίκαλα 1985 και Α. Τάσιος, *Τα σχολεία του νομού Τρικάλων. Δημοτικά - Νηπιαγωγεία*, Τρίκαλα 2010.

⁶⁹ Τα δημοτικά σχολεία των Τρικάλων του 1888, δύο αρρένων και ένα θηλέων, δεν επαρκούσαν ούτε για «τα ημίση των εισρεόντων τέκνων». Βλ. εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 29/1/1888, φ. 141, σ. 4.

⁷⁰ Δημοτικά σχολεία ιδρύθηκαν σε όλη την επαρχία Τρικάλων και στην επαρχία Καλαμπάκας. Βλ. ενδεικτικά *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 10/11/1882, φ. 162, σ. 1054, 17/11/1882, φ. 168, σ. 1105, 23/10/1882, φ. 143, σ. 906, 23/3/1883, φ. 107, σ. 562, 22/12/1888, φ. 326, σ. 1621, 3/12/1892, φ. 427, σ. 1566, 29/11/1893, φ. 225, 30/12/1895, φ. 163, 5/10/1898, φ. 161, σ. 460. Γραμματοσχολεία ιδρύθηκαν με Β.Δ. του 1896 και του 1898. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 16/11/1896, φ. 132, 14/8/1896, φ. 91 και 5/10/1898, φ. 161, σ. 460).

⁷¹ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 13/5/1910, φ. 1049, σ. 2. Σύμφωνα με την απογραφή του 1907, στον δήμο Τρικκαίων υπήρχαν 8 δημοτικά σχολεία αρρένων, 5 θηλέων και 11 κοινά. Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 29/9/1909, φ. 110, σ. 1.

⁷² Βλ. αναλυτικά Κεφάλαιο 1^ο, ενότητα «Κοινωνική ζωή και πνευματική κίνηση».

⁷³ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 10/8/1899, φ. 174. Βλ. Κ. Σοφριανός, *Το νομικό καθεστώς...*, ό. π., τ. Β', σ. 919.

κοινό δημοτικό, για να καταργηθεί, τελικά, τον Οκτώβριο του 1914⁷⁴. Είχε προηγηθεί η απόλυση του υποδιδασκάλου του «ως στερουμένου των νομίμων προσόντων»⁷⁵.

Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών⁷⁶, από το 1914, αφέθηκε στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, που, σε συνεργασία με τον δήμο, ίδρυσε την Αστική Σχολή Τρικάλων, η οποία λειτούργησε ως το 1929. Από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα, βέβαια, φοίτησαν ελάχιστες μαθήτριες και στο Γυμνάσιο, ενώ οι εύπορες αστικές οικογένειες μπορούσαν να στέλνουν τις κόρες τους για δευτεροβάθμιες σπουδές εκτός Θεσσαλίας, αν και το φαινόμενο αυτό δεν ήταν ιδιαίτερα συχνό.

Εκτός, όμως, από τα προβλήματα με την κατά ποσόν οργάνωση της εκπαίδευσης, υπήρχαν και άλλα, σχετικά με την κατά ποιόν. Η ανεπάρκεια των σχολείων δεν ήταν το μόνο ζήτημα που απασχολούσε τους Τρικαλινούς και τον τοπικό τύπο. Σε μεγαλύτερο βαθμό ενδιαφέρονταν για την κακή ποιότητα της διδασκαλίας, λόγω της έλλειψης εκπαιδευτικού προσωπικού και της άθλιας κατάστασης των σχολείων, πράγμα που θεωρούνταν «εμπαιγμός της κοινωνίας, φοβερά αναλγησία και αδιαφορία των αρμοδίων και του Υπουργού της Εκπαιδευσεως»⁷⁷. Οι ούτως ή άλλως λιγοστοί εκπαιδευτικοί συχνά διορίζονταν μετά την έναρξη του σχολικού έτους ή αργούσαν να παρουσιαστούν στη θέση τους, ενώ δεν έλειπαν και οι απολύσεις ακόμη και για πολιτικούς λόγους, σύμφωνα με δημοσιεύματα, όπως συνέβη με τον μοναδικό ελληνοδιδάσκαλο στα Τρίκαλα το 1883, τον Β. Βαμβέτσο, που απολύθηκε όταν αρνήθηκε να ικανοποιήσει «παράλογον και παρανομοτάτην απαίτησιν βουλευτού»⁷⁸. Η πρόσληψη υποδιδασκάλων και γραμματοδιδασκάλων δεν έλυσε το πρόβλημα της στελέχωσης των σχολείων, αφού αυτοί δεν τύχχαναν ιδιαίτερης εκτίμησης και θεωρούνταν ανεπαρκείς και «αμαθείς»⁷⁹. Επίσης, περιφερειακά και απομακρυσμένα σχολεία, όπως του Ασπροποτάμου, συχνά ετίθεντο σε αργία λόγω έλλειψης υποδιδασκάλων που τα στελέχωναν⁸⁰. Την όλη κατάσταση δυσχέραινε και η ακαταλληλότητα των

⁷⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 8/10/1914, φ. 286, σ. 1516.

⁷⁵ *Εφημερίδα «Θάρρος»*, 14/9/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

⁷⁶ Βλ. αναλυτικά κεφάλαιο «Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών».

⁷⁷ Σύμφωνα με δημοσίευμα, το 1883 σε 300 μαθητές αναλογούσε 1 δάσκαλος. Βλ. *εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου»*, 19/3/1883, φ. 1156, σ. 3. Το 1908 το Β' Δημοτικό διέθετε 1 δάσκαλο για 130 μαθητές. Βλ. *εφημερίδα «Θάρρος»*, 23/11/1908, αρχείο Θ. Λώλη.

⁷⁸ *Εφημερίδα «Οι Εργάται»*, 16/10/1883, φ. 3, σ. 5. Σύμφωνα με άρθρο άλλης εφημερίδας, ο Βαμβέτσος «απελύθη κατ' αίτησίν του». Βλ. «*Φάρος του Ολύμπου»*, 22/12/1883, φ. 1178, σ. 4.

⁷⁹ *Εφημερίδα «Οι Εργάται»*, 29/1/1888, φ. 141, σ. 4. Στη Θεσσαλία λειτούργησαν συνολικά 3 Υποδιδασκαλεία: στο Βελεστίνο (1893-1895), στους Σοφάδες (1899-1900) και στην Καρδίτσα (1900-1903., Βλ. Ι. Κανδήλα, ό. π., σ. 392.

⁸⁰ *Εφημερίδα «Θάρρος»*, 2/11/1908, αρχείο Θ. Λώλη.

περισσότερων κτιρίων που ενοικιάζονταν ως διδακτήρια, σε συνδυασμό με τον ελλιπή ή ανύπαρκτο εξοπλισμό και την πλημμελή καθαριότητα⁸¹, καθώς και η επίταξη αυτών των κτιρίων για τις ανάγκες του στρατού, κατά τη διάρκεια πολεμικών συγκρούσεων, και μετά την άφιξη των προσφύγων το 1922⁸². Γι' αυτό αναδείχθηκε σε βασικό αίτημα η ανέγερση διδακτηρίων, ώστε να πάψουν να λειτουργούν τα σχολεία σε «ανθυγιεινά και αντιπαιδαγωγικά τρώγλας»⁸³, αξίωση, όμως, που άργησε πολύ να υλοποιηθεί.

1.3. Ο μαθητικός πληθυσμός.

1.3.1. Παράγοντες που επηρέασαν τη φοίτηση

Πριν παραθέσουμε και σχολιάσουμε τα ποσοτικά δεδομένα που αφορούν τον μαθητικό πληθυσμό και προέκυψαν από την επεξεργασία του πρωτογενούς αρχειακού υλικού των σχολείων μέσης εκπαίδευσης της πόλης των Τρικάλων, κρίναμε σκόπιμο να αναφερθούμε σε βασικούς παράγοντες, οι οποίοι επηρέασαν και καθόρισαν τα ποσοστά φοίτησης.

Σημαντική παράμετρος στην προώθηση της φοίτησης στάθηκε η προβολή της αξίας της παιδείας και της χρησιμότητας των σχολικών μηχανισμών για την καλλιέργεια και πολύπλευρη ανάπτυξη του ατόμου. Ενδεικτικό της σημασίας που αποδιδόταν και αποδίδεται διαχρονικά στην εκπαίδευση, είναι το παρακάτω απόσπασμα από την εφημερίδα «Θάρρος»: «Η εκπαίδευσις αποτελεί τον ακρογωνιαίον λίθον της ηθικής διαπλάσεως εκάστου λαού. Το σχολείον είναι εκείνο, το οποίον θα διαπλάσῃ τας μικράς ψυχάς των Ελληνοπαίδων, και από το οποίον θα εξέλθωσι πολίται χρηστοί εμφορούμενοι υπό του πνεύματος της φιλοπατρίας, της φιλεργίας και της τιμιότητος. Τοιούτων πολιτών ἔχει ανάγκη η ημετέρα πατρίς»⁸⁴.

Επίσης, σε μία, κατά βάση, αγροτική περιοχή, χωρίς ιδιαίτερη συσσώρευση κεφαλαίου, με την πλειοψηφία των κατοίκων να εργάζεται στα χωράφια, και μάλιστα υπό το καθεστώς της μεγάλης γαιοκτησίας και των κολίγων, «η παιδεία συγκροτούσε το βασικό και αποφασιστικό πλεονέκτημα», ενώ «η δευτεροβάθμια εκπαίδευση

⁸¹ Σε άρθρο των «Εργατών» το 1884 γίνεται λόγος για σχολεία «καταγώγια», για «σεσηπότα και όζοντα θρανία» και για «το ακάθαρτον και ηρειπωμένον των τοίχων». Βλ. εφημερίδα «Οι Εργάται», 28/1/1884, φ. 10, σ. 3.

⁸² Βλ. ενδεικτικά εφημερίδα «Θάρρος», 13/10/1917, φ. 2083, σ. 2. Σε αυτές τις περιπτώσεις εκκλησίες και δημόσια κτίρια αποτελούσαν λύση ανάγκης.

⁸³ Εφημερίδα «Θάρρος», 27/3/1919, φ. 2596, σ. 1.

⁸⁴ Εφημερίδα «Θάρρος», 29/9/1909, φ. 110, σ. 1.

λειτούργησε, γενικά, ως αληθινό εφαλτήριο κοινωνικής κινητικότητας και αποτέλεσε τη γενική προϋπόθεση της μετάπλασης μιας σημαντικής μερίδας των γόνων της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας σε δυνάμει και ενεργεία μικροαστούς⁸⁵. Όσοι μαθητές, λοιπόν, έπαιρναν απολυτήριο Γυμνασίου και κρίνονταν «άξιοι της εις το Πανεπιστήμιον φοιτήσεως»⁸⁶, είχαν το προνόμιο της εύκολης επαγγελματικής αποκατάστασης και κοινωνικής ανέλιξης. Η διόγκωση του τομέα των υπηρεσιών⁸⁷, ιδιαίτερα του κρατικού μηχανισμού, και η συνακόλουθη ανάπτυξη ορισμένων ελεύθερων επαγγελμάτων, όπως για παράδειγμα των δικηγόρων, ενίσχυσε τη στροφή των Νεοελλήνων προς τις σπουδές, κυρίως προς εκείνες που οδηγούσαν στην κάλυψη δημοσιούπαλληλικών θέσεων, καθώς και στα ελεύθερα επαγγέλματα που ήταν αναγκαία για τη λειτουργία των υπηρεσιών.

Ωστόσο, παρά την αδιαμφισβήτητη γνωστική, παιδαγωγική και κοινωνική αξία της σχολικής εμπειρίας, υπήρχαν ανέκαθεν παράγοντες που επηρέαζαν αρνητικά τη φοίτηση στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης και την ολοκλήρωση του κύκλου σπουδών. Ιδεολογικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί λόγοι έθεταν σκοπέλους ή φραγμούς ανάλογα με το φύλο και την προέλευση των μαθητών, τόσο την κοινωνικοεπαγγελματική όσο και τη γεωγραφική.

Κατ' αρχάς, οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί δεν είχαν θεμελιωθεί στη νεοελληνική πραγματικότητα⁸⁸: Τα οργανωτικά διατάγματα της στοιχειώδους και μέσης βαθμίδας στηρίχτηκαν σε ξένα συστήματα, αγνοήθηκαν οι ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, ενώ τα πρότυπα που προβάλλονταν, εγκλωβισμένα στα εθνικά οράματα, δεν απέβλεπαν τόσο στην ολοκληρωμένη διαμόρφωση πολιτών όσο στην αναπαραγωγή του εκάστοτε οικονομικοκοινωνικού συστήματος με κλασικιστικό και θρησκευτικό προσανατολισμό.

Επιπλέον, η γλώσσα και η μέθοδος διδασκαλίας, μέσα από την προσήλωση στην κλασική αρχαιότητα και τη στείρα αποστήθιση γνώσεων, καθιστούσαν το σχολείο ξένο και δυσπρόσιτο για τους περισσότερους μαθητές. Γι' αυτό ο Φ. Φωτιάδης σχολίαζε στο βιβλίο του «Το γλωσσικόν ζήτημα και η εκπαιδευτική μας

⁸⁵ Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 429.

⁸⁶ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. κβ'/27-6-1899.

⁸⁷ Ως το 1922, ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων ανά 10.000 κατοίκους ήταν επτά φορές μεγαλύτερος στην Ελλάδα απ' ό,τι στη Μεγάλη Βρετανία. Βλ. Μ. Κασσωτάκης και Δ. Παπαγγελή - Βουλιουρή, «Οι διαδικασίες μετάβασης από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: η διαχρονική τους εξέλιξη και τα προβλήματά τους», στο Α. Καζαμίας - Μ. Κασσωτάκης, *Ελληνική εκπαίδευση: προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995, σ. 265.

⁸⁸ Βλ. περισσότερα στο κεφάλαιο «Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική από την Οθωμανοκρατία και την επανάσταση του 1821 ως τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922)».

αναγέννηση»: «Τρία στάδια έχει η εκπαίδευσή μας: κάτω, κατωτέρα και κατωτάτη, συγχύζει εις το πρώτον, σκοτίζει εις το δεύτερον και σκοτώνει εις το τρίτον». Πρότεινε δε ως απαραίτητη προϋπόθεση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης να χωριστεί η σπουδή της αρχαίας από τη σπουδή της εθνικής γλώσσας «εντελώς, δηλαδή χειρουργικώς»⁸⁹.

Ένας άλλος παράγοντας που προδιαγράφει, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, την πορεία της φοίτησης είναι η γλωσσική ικανότητα και οι νοητικές δεξιότητες του κάθε μαθητή, αλλά και το επίπεδο σχολικής ωριμότητας και ετοιμότητας, που εξαρτώνται άμεσα από το ευρύτερο περιβάλλον του. Είναι γεγονός ότι τα παιδιά που πηγαίνουν στο σχολείο έχουν «διαφορετικό γλωσσικό κεφάλαιο»⁹⁰ και είναι εξοικειωμένα με τη γλώσσα που έμαθαν στο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον τους, η οποία, όμως, δεν ταυτίζεται πάντα με τη σχολική γλώσσα. Πηγαίνουν, επίσης, με διαφορετικά ερεθίσματα και μορφωτικό κεφάλαιο, εφόσον «οι γονείς μεταδίδουν στα παιδιά τους, θελημένα ή ασυνείδητα, μια μορφωτική κληρονομιά»⁹¹, ανάλογη του μορφωτικού επιπέδου τους.

Οι αντιλήψεις κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου για το παιδί – μαθητή, οι παιδαγωγικές εκδοχές της ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας ουσιαστικά, δυσχέραιναν και αυτές με τη σειρά τους την ένταξη στο σχολικό περιβάλλον. Ο μαθητής αντιμετωπιζόταν ως πηλός που τον παίρνει στα χέρια του ο δάσκαλος – πλάστης και του δίνει μορφή, ως μάρμαρο που πάνω του ο γλύπτης αποτυπώνει ό,τι έχει στον νου του, ως σφουγγάρι που απορροφά την προκαθορισμένη γνώση, ως «λιπαρά άρουρα» που προσφέρεται για «εμφύτευση» γνώσης⁹². Στο σχολείο της εποχής η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, ο διάλογος, ο πλουραλισμός δεν έχουν θέση. Όποιος ήθελε να φοιτήσει στο Ελληνικό σχολείο ή το Γυμνάσιο, έπρεπε να συμβιβαστεί με το συγκεκριμένο μοντέλο μαθητή ή να διακόψει τη φοίτηση.

Αξιομνημόνευτος παράγοντας με μεγάλη επίδραση στη σχολική φοίτηση ήταν η ένδεια της πλειονότητας των οικογενειών του θεσσαλικού κάμπου, που οδηγούσε

⁸⁹ Σ. Μπαλλά, *Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην αρθρογραφία των παιδαγωγικών περιοδικών. Από το παρελθόν στο παρόν: το παράδειγμα δύο μεταρρυθμίσεων (1917 και 1997)*, www.alfavita.gr.

⁹⁰ Χ. Κάτσικας - Χ. Αθανασίου, «Σχολείο, γλώσσα και κοινωνική ανισότητα», περιοδικό *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*, τ. 12, σ. 42.

⁹¹ Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985, σ. 66.

⁹² Παιδαγωγικές απόψεις του 19^{ου} αιώνα, ανάμεσα στις οποίες του Ν. Σαρίπολου και του Μ. Βρατσάνου. Βλ. Χ. Νούτσος, «Οι παρομοιώσεις για το παιδί στη νεοελληνική παιδαγωγική», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας» (Αθήνα 1-5/10/1984)*, τ. Β', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986, σσ. 450-451.

στην ένταξη των αγοριών, από μικρή ηλικία, στον παραγωγικό πληθυσμό, σε αρκετές περιπτώσεις δε και των κοριτσιών. Ως «οικονομική μονάδα»⁹³ συμμετείχαν ενεργά στις αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, με συνέπεια να αρχίζουν τη φοίτηση σε μεγαλύτερη ηλικία, να φοιτούν αποσπασματικά ή να αποκλείονται από την εκπαιδευτική διαδικασία. Η εργασία των παιδιών επεκτάθηκε αργότερα και σε καταστήματα και βιοτεχνίες, προκειμένου να ενισχυθεί το οικογενειακό εισόδημα, αλλά και κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων και του Α΄ Παγκόσμιου λόγω της επιστράτευσης. Για να μην παρεμποδίζεται η φοίτηση, τουλάχιστον στη στοιχειώδη εκπαίδευση, ψηφίστηκε νόμος το 1912 που επέτρεπε την απασχόληση παιδιών άνω των 10 ετών στις οικογενειακές επιχειρήσεις, με τον όρο να μην παρακωλύεται η παρακολούθηση των μαθημάτων τους⁹⁴.

Αποτρεπτική για τη φοίτηση πολλών μαθητών ήταν επιπροσθέτως και η υποχρεωτική καταβολή εκπαιδευτικών τελών⁹⁵ στη μέση και ανώτερη εκπαίδευση, αρχικά με τον νόμο του 1887 «Περί τελών χαρτοσήμου», ο οποίος τροποποιήθηκε με σειρά νομοθετημάτων και εγκυκλίων, και τέλος με νόμο του 1895, που καθόριζε με κάθε λεπτομέρεια τις περιπτώσεις καταβολής. Στα εκπαιδευτικά τέλη υπόκειντο, μεταξύ άλλων, οι εγγραφές στο πρώτο και δεύτερο εξάμηνο του σχολικού έτους, οι μετεγγραφές, τα ενδεικτικά, τα αποδεικτικά και τα απολυτήρια. Επιπλέον, οικονομικό κόστος είχαν και η συμμετοχή στις εισιτήριες και ενδοσχολικές εξετάσεις, καθώς και η απαλλαγή από το μάθημα της Γυμναστικής. Συγκεκριμένα, στο Ελληνικό σχολείο καταβάλλονταν, σύμφωνα με νόμο του 1892, για εγγραφή πρώτου εξαμήνου 20 δραχμές, για εγγραφή δευτέρου εξαμήνου 15, για ενδεικτικό 5 και για απολυτήριο 15. Στο Γυμνάσιο καταβάλλονταν αντίστοιχα 40, 25, 10 και 25 δραχμές. Όποιος έστελνε, λοιπόν, το παιδί του στο σχολείο, όφειλε να πληρώνει για τις τρεις τάξεις του Ελληνικού 150 περίπου δραχμές και για τις τέσσερις του Γυμνασίου 350. Την ίδια εποχή, ένα ανδρικό – ευκαιριακό συνήθως – ημερομίσθιο κυμαινόταν γύρω στις 2 δραχμές, ενώ οι μισθοί των δημοδιδασκάλων από 100 – 150 δραχμές το μήνα.

⁹³ Δ. Σακκής, *Η θέση του παιδιού στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα: κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική θεώρηση*, www.paideias-apanthisma.gr.

⁹⁴ Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στην ελληνική βιομηχανία - βιοτεχνία 1909-1936, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, ό. π., σ. 418.

⁹⁵ Βλ. αναλυτικά Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό. π., τ. Α΄, σ. 290, Θ. Μυλωνάς, *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σσ. 277-279 και Θ. Μυλωνάς, «Η κοινωνική ανάγκη ελέγχου της “ροής” του μαθητικού πληθυσμού προς τις ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης και η εξέλιξη της βαθμολογικής κλίμακας στην Ελλάδα», στο Σ. Χιωτάκης (επιμέλεια), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και βαθμών στο σχολείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999, σσ. 300-301.

Εύκολα συμπεραίνουμε ότι τα ποσά ήταν απαγορευτικά φοίτησης για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

Στα Βιβλία Πιστοποιητικών Σπουδής των Ελληνικών σχολείων και του Γυμνασίου Τρικάλων, στη στήλη «Άλλαι σημειώσεις», αναγράφονται τα τέλη χαρτοσήμου για την εγγραφή των μαθητών στο πρώτο εξάμηνο και την ανανέωσή της στο δεύτερο. Επιπλέον, στα Μαθητολόγια, στις στήλες «Όνομα ταμίου ή εισπράκτορος» και «Παρατηρήσεις», είτε επικολλώνται τα ανάλογα χαρτόσημα είτε αναγράφεται το αντίστοιχο ποσό. Η τιμή του χαρτοσήμου για το πρώτο εξάμηνο ήταν πάντα υψηλότερη. Έτσι, στο Ελληνικό σχολείο η εγγραφή του πρώτου εξαμήνου κόστιζε 20 δραχμές και του δεύτερου 15, ενώ στο Γυμνάσιο 50 και 30 αντίστοιχα. Εκτός από την εγγραφή και την ανανέωση, οι μαθητές επιβαρύνονταν επιπροσθέτως με τέλος υπερημερίας (εκπρόθεσμης εγγραφής), τέλος άμεσης καταβολής και πρόσθετο τέλος, που κυμαίνονταν από 0,20 έως 18 δραχμές.

Σε κάποιες περιπτώσεις, ωστόσο, προβλεπόταν από τον νόμο η «εν όλω» ή «εν μέρει» απαλλαγή από την καταβολή εκπαιδευτικών τελών, ύστερα από αίτηση των μαθητών και έγκριση του συλλόγου διδασκόντων. Σύμφωνα με τις «Σημειώσεις» στα Βιβλία Πιστοποιητικών Σπουδής, απαλλάσσονταν «εν όλω της καταβολής του τέλους εγγραφής» όσοι μαθητές των Ελληνικών σχολείων είχαν μεγαλύτερο αδερφό στο Γυμνάσιο ή στο ίδιο σχολείο. Επίσης, δεν επιβαρύνονταν οι άποροι, βάσει πιστοποιητικών του Δήμου, αλλά «επιμελείς και χρηστοί το ήθος μαθηταί»⁹⁶, καθώς και τα παιδιά προσφύγων που ήταν εφοδιασμένα με προσφυγικό βιβλιάριο «συμφώνως τω νόμω 939 της 9^{ης} Νοεμβρίου 1917»⁹⁷. «Εν μέρει», και κατόπιν υποβολής υπεύθυνων βεβαιώσεων, απαλλάσσονταν «του ημίσεος των τελών» τα παιδιά των εκπαιδευτικών λειτουργών⁹⁸.

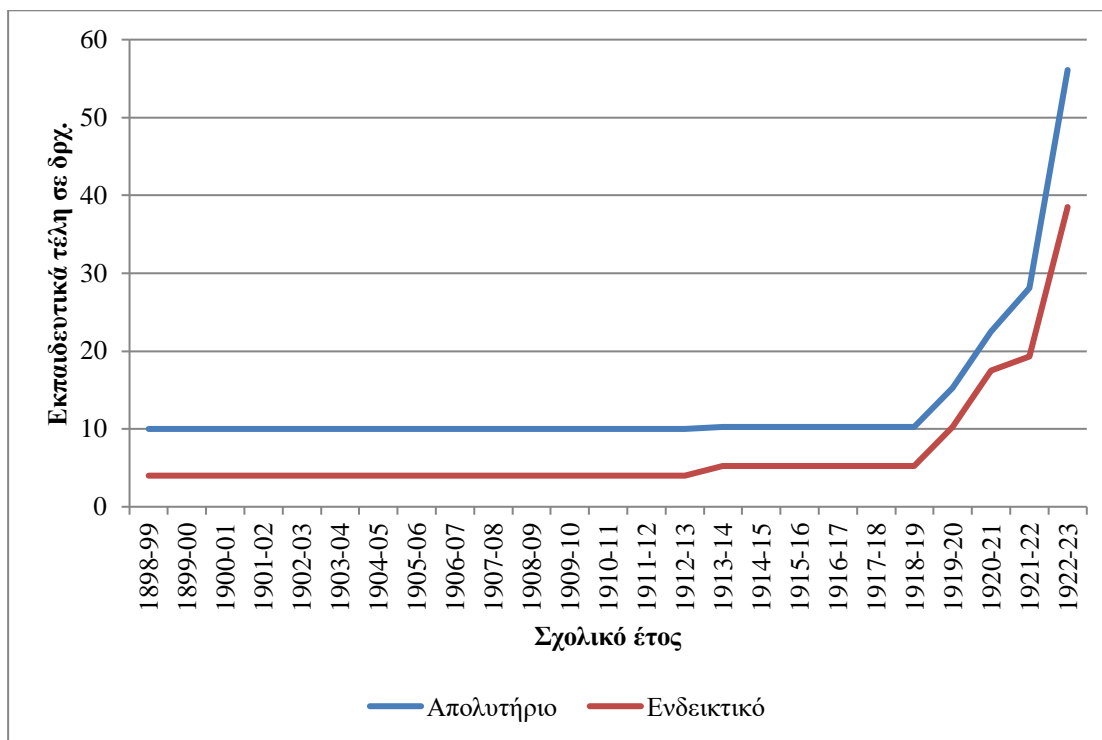
Σε περίπτωση που κάποιος μαθητής εγγραφόταν και δε φοιτούσε καθόλου, διέκοπτε τη φοίτηση, δεν ανανέωνε την εγγραφή του για το δεύτερο εξάμηνο ή έπαιρνε αποδεικτικό σπουδών, επιβαρυνόταν με το τέλος χαρτοσήμου του πρώτου εξαμήνου.

⁹⁶ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 148/11-9-1920.

⁹⁷ Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής, σχολικό έτος 1917-1918.

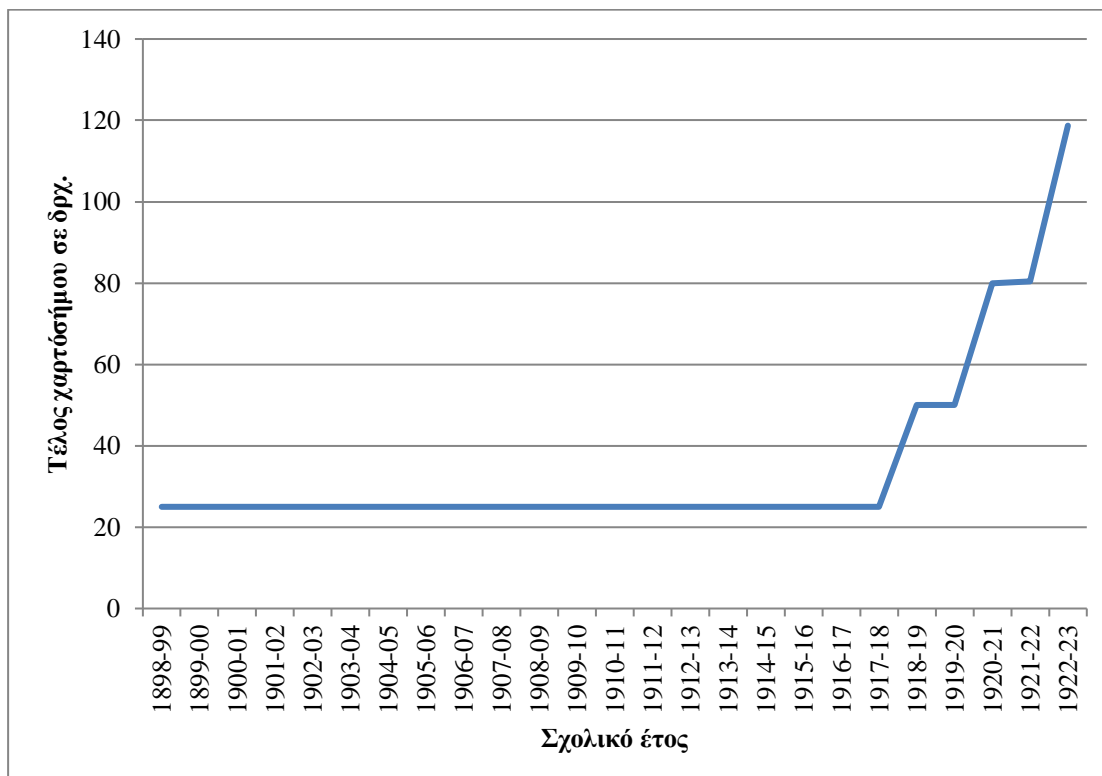
⁹⁸ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 152/15-12-1920.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1: Εκπαιδευτικά τέλη Γυμνασίου ανά σχολικό έτος

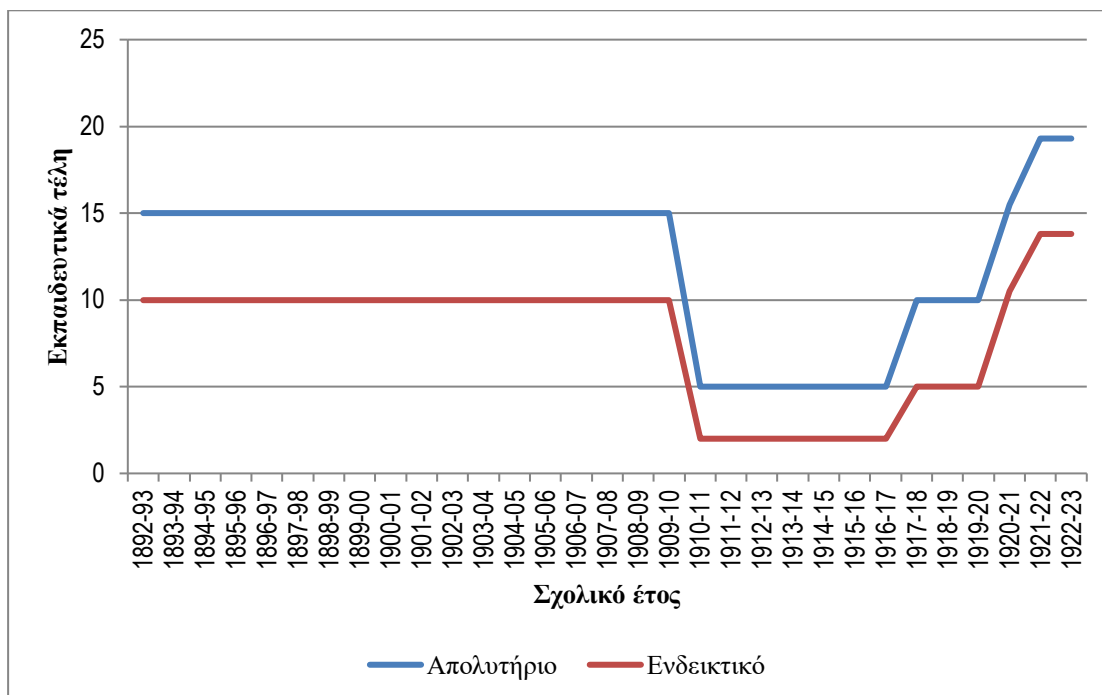
Πηγή: Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Γυμνασίου

ΓΡΑΦΗΜΑ 2: Τέλος χαρτόσημου Γυμνασίου ανά σχολικό έτος

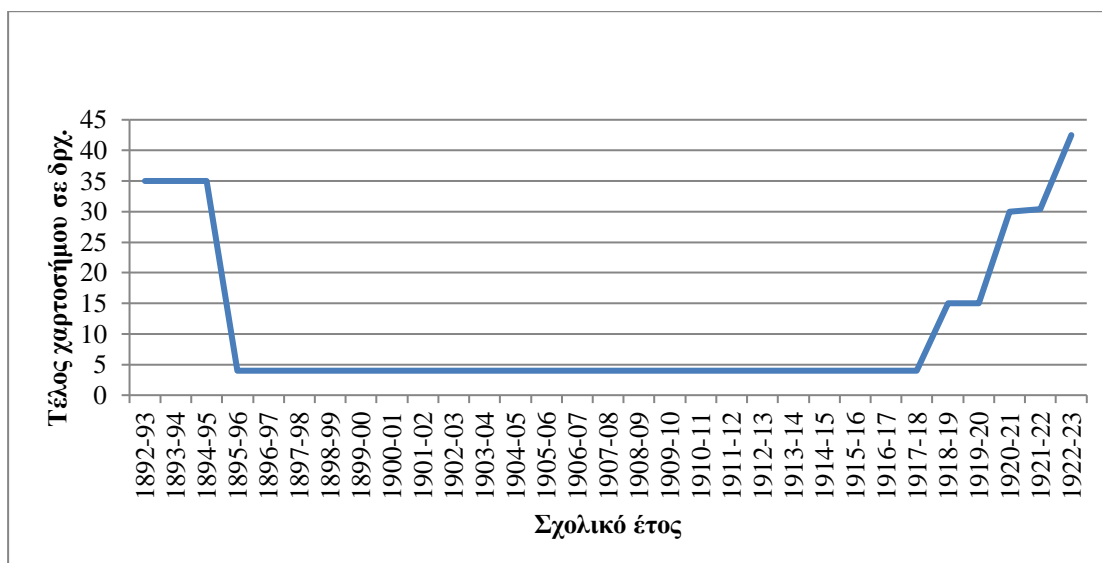
Πηγή: Μαθητολόγιο Γυμνασίου

ΓΡΑΦΗΜΑ 3: Εκπαιδευτικά τέλη Ελληνικού ανά σχολικό έτος

Πηγή: Βιβλία Πιστοποιητικών Σπουδής Ελληνικών σχολείων

ΓΡΑΦΗΜΑ 4: Τέλος χαρτοσήμου Ελληνικού ανά σχολικό έτος

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων

Εκτός από τους οικονομικούς λόγους, τη φοίτηση στα δευτεροβάθμια σχολεία, κυρίως στο Γυμνάσιο, καθόριζε και η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτά, ανάλογα με την απόσταση των χωριών από την πόλη των Τρικάλων. Αν λάβουμε υπόψη τις μεγάλες αποστάσεις και το ανεπαρκές ή εντελώς υποτυπώδες

συγκοινωνιακό δίκτυο⁹⁹, καταλαβαίνουμε γιατί οι περισσότεροι μαθητές ήταν από τα Τρίκαλα, ενώ τα παιδιά που κατοικούσαν μόνιμα σε απομακρυσμένα και διασκορπισμένα στους ορεινούς και ημιορεινούς όγκους χωριά ήταν ουσιαστικά αποκλεισμένα από το Γυμνάσιο, το μοναδικό ίδρυμα του ανώτερου κύκλου μέσης εκπαίδευσης στην τρικαλινή περιφέρεια.

Αποκλεισμένα από τη μέση εκπαίδευση ήταν, όμως, και τα κορίτσια, που, περιθωριοποιημένα λόγω στερεοτυπικών αντιλήψεων γύρω από το φύλο τους, τον ρόλο και την αποστολή τους, καθώς επίσης και λόγω του θεσμικού κενού αναφορικά με τη δευτεροβάθμια μόρφωσή τους, ήταν υποχρεωμένα να μένουν σπίτι και να προσφέρουν στις οικιακές ή αγροτικές εργασίες, να αρκούνται στο απολυτήριο του Δημοτικού, να φοιτούν σε ιδιωτικό σχολείο, εφόσον το επέτρεπε ο οικογενειακός προϋπολογισμός, ή να εγγράφονται «παράνομα» στα δημόσια σχολεία μέσης εκπαίδευσης.

Ωστόσο, ακόμη και αν ξεπερνούσαν αυτά τα εμπόδια και εγγράφονταν στο σχολείο, οι μαθητές έρχονταν αντιμέτωποι με την αυταρχικά οργανωμένη σχολική καθημερινότητα¹⁰⁰, τη στρατιωτική οργάνωση και πειθαρχία, τις επαπειλούμενες κυρώσεις και κυρίως τον βαθμό δυσκολίας των σπουδών και τις αυστηρές εξαμηνιαίες εξετάσεις, υπολογίσιμες δηλαδή παραμέτρους της εγκατάλειψης σπουδών. Επιπλέον, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία μαθητές επιστρατεύονταν κατά τη διάρκεια των πολεμικών συρράξεων, με αποτέλεσμα να καθίσταται η φοίτησή τους προβληματική. Γι' αυτό στις περισσότερες περιπτώσεις χορηγούνταν από το Υπουργείο Στρατιωτικών «αναστολή προσελεύσεως εις τους σπουδαστάς της μέσης εκπαιδεύσεως»¹⁰¹.

Η επίδραση όλων αυτών των παραμέτρων στην πρόσβαση των μαθητών στη μέση εκπαίδευση και στην επιτυχή ολοκλήρωση των δύο κύκλων σπουδών αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα. Σύμφωνα με τα στοιχεία, το 65,49% των μαθητών που φοίτησαν στη Γ' τάξη του Α' Ελληνικού σχολείου, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, πήρε απολυτήριο. Στο Β' Ελληνικό το αντίστοιχο ποσοστό είναι 64,05%. Στο Γυμνάσιο το ποσοστό των μαθητών της τελευταίας τάξης που πήρε απολυτήριο είναι πολύ μεγαλύτερο και αγγίζει το 84,09%.

⁹⁹ Βλ. ενότητα «Συγκοινωνίες» στο 1^ο κεφάλαιο.

¹⁰⁰ Βλ. κεφάλαιο «Η σχολική ζωή».

¹⁰¹ Εφημερίδα «Θάρρος», 5/3/1919, φ. 2572, σ. 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Επιτυχής ολοκλήρωση σπουδών στη μέση εκπαίδευση 1890 – 1923

Σχολικό έτος	Απολυτήριο Α΄ Ελληνικού σχολείου	Απολυτήριο Β΄ Ελληνικού σχολείου	Απολυτήριο Γυμνασίου*
1890-91	73,47%	64,86%	-
1891-92	56,36%	55,1%	-
1892-93	64,58%	39,13%	-
1893-94	81,25%	41,18%	-
1894-95	59,37%	64,28%	-
1895-96	52,94%	60%	-
1896-98	26,67%	51,72%	-
1898-99	37,93%	44%	57,14%
1899-1900	44%	55%	88,89%
1900-01	80%	78,57%	88,89%
1901-02	45,16%	68,18%	50%
1902-03	58,82%	70,59%	83,33%
1903-04	71,15%	71,43%	92,86%
1904-05	63,41%	67,5%	68,42%
1905-06	55,81%	55,32%	73,91%
1906-07	34,04%	75%	100%
1907-08	52%	74,51%	85%
1908-09	80%	72,73%	100%
1909-10	46,34%	81,08%	100%
1910-11	70,27%	80%	78,57%
1911-12	40,58%	75,55%	78,38%
1912-13	46,67%	80%	78,26%
1913-14	50,68%	84,13%	100%
1914-15	51,72%	54,38%	96%
1915-16	53,16%	79,49%	96,87%
1916-17	81,31%	78,87%	96,87%

1917-18	77,45%	63,74%	88,46%
1918-19	78,95%	39,74%	92,31%
1919-20	65,59%	55,93%	75%
1920-21	96,38%	Χωρίς στοιχεία	91,84%
1921-22	98,75%	86,54%	89,79%
1922-23	88,31%	77,5%	55,1%
Σύνολο	65,49%	64,05%	84,09%

* Αρχεία του Γυμνασίου σώζονται από το 1898-99.

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

Στα Τρίκαλα τα ποσοστά φοίτησης στη μέση εκπαίδευση κυμάνθηκαν σε χαμηλά επίπεδα, συγκριτικά με άλλες περιοχές της χώρας, ειδικά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ού}. Ο R.A.H. Bickford – Smith, που επισκέφτηκε και περιόδευσε την Ελλάδα το 1890 – 1892, τοποθετεί τα Τρίκαλα, την Κεφαλλονιά και την Κέρκυρα στη βάση της εκπαιδευτικής πυραμίδας¹⁰². Η εικόνα παρέμεινε ίδια και τα επόμενα χρόνια. Το 1900, το 1907 και το 1911, ο νομός Τρικάλων βρισκόταν στην τελευταία θέση σε ποσοστό φοίτησης επί 1.000 κατοίκων, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, και μάλιστα πολύ πιο κάτω από τον εθνικό μέσο όρο. Συγκεκριμένα, η επαρχία Καλαμπάκας παρουσίαζε το χαμηλότερο ποσοστό ολόκληρης της Ελλάδας (2,5%). Κατά τον Κ. Τσουκαλά, τα χαμηλά ποσοστά των Τρικάλων, και όλης της Θεσσαλίας γενικότερα, συσχετίζονται με τον κυρίαρχο τύπο των παραγωγικών σχέσεων, δηλαδή τη μεγάλη ιδιοκτησία και τα τσιφλίκια¹⁰³. Ο χαρακτήρας της αγροτικής δομής συγκρατούσε τα ποσοστά αγροτικής εξόδου προς την Αθήνα ή άλλες περιοχές και καθήλωνε τα ποσοστά φοίτησης, εφόσον οι δευτεροβάθμιες σπουδές δεν ήταν απαραίτητες για την παραδοσιακή επαγγελματική δραστηριότητα στον πρωτογενή τομέα.

¹⁰² Στην κορυφή της εκπαιδευτικής πυραμίδας βρίσκονταν η Μεσσηνία, η Λακωνία και η Αχαΐα - Ηλεία. Βλ. R.A.H. Bickford - Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, ό. π., σ. 204.

¹⁰³ Κ. Τσουκαλάς, ό. π., σ. 422.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Ποσοστά φοίτησης στη μέση εκπαίδευση κατά νομούς
(επί 1.000 κατοίκων)

	1900	1907	1911
Αττική	14,4	14,1	18,2
Εύβοια	10,5	9,8	11,3
Φθιώτιδα	7,9	8,2	8,9
Αιτωλία	6,7	6,1	7,0
Αχαΐα	12,7	12,2	15,5
Αρκαδία	10,9	11,8	14,5
Αργολίδα	9	9,9	13,5
Μεσσηνία	12,9	14,3	17,6
Λακωνία	11,7	13,3	16,4
Κυκλάδες	8,2	9,7	12,2
Κέρκυρα	6,6	8,0	9,7
Κεφαλλονιά	7,0	8,9	9,3
Ζάκυνθος	5,2	6,7	6,7
Άρτα	6,9	9,2	8,0
Λάρισα	8,6	9,6	12,4
Τρίκαλα	4,7	5,0	5,9
Μέσος όρος	9,8	10,5	12,9

Πηγή: Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 414.

Το 1910 – 1911, στη φοίτηση αγοριών σε δευτεροβάθμιο επίπεδο, τα Τρίκαλα βρίσκονταν και πάλι στις τελευταίες θέσεις σε πανελλήνια κλίμακα, με μικρή διαφορά μπροστά από τη Ζάκυνθο και με πολύ μεγάλη πίσω από τους νομούς που κατείχαν τα πρωτεία, όπως καταδεικνύει ο ακόλουθος πίνακας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Αναλογία μαθητών μέσης εκπαίδευσης επί 1.000 κατοίκων
(μόνο αγόρια)
1910 – 1911

Λακωνία	33,3	Λάρισα	17,6
Μεσσηνία	30,7	Φθιώτιδα	16,2
Αρκαδία	28,8	Κεφαλλονιά	16
Αχαΐα	26,9	Άρτα	14,5
Αργολίδα	25,5	Κέρκυρα	14,1
Αττική	24,6	Αιτωλία	12,2
Εύβοια	20,2	Τρίκαλα	10,5
Κυκλάδες	18,1	Ζάκυνθος	10,3

Πηγή: Κ. Τσουκαλάς, ό. π., σ. 423.

Στη στοιχειώδη βαθμίδα η εικόνα ήταν εντελώς διαφορετική. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης αφενός και η σχετικά ομοιόμορφη εξάπλωση και διείσδυση των σχολικών μηχανισμών στην τρικαλινή περιφέρεια αφετέρου, είχαν ως συνέπεια τα, κατά πολύ, υψηλότερα ποσοστά φοίτησης επί 1.000 κατοίκων. Το 1900 ο νομός βρισκόταν στην πρώτη θέση με ποσοστό 93,1%, αφήνοντας πίσω τη Λακωνία με 89,5% και την Αργολίδα με 87,8%. Το 1907 το ποσοστό αυξήθηκε σε 95,5% και το 1911 σε 107,6%, με τον νομό να κατέχει την έβδομη και τέταρτη θέση και τα ποσοστά φοίτησης κατά περιοχή να κυμαίνονται ανάμεσα στο 73,2 – 116,3% και 83,9 – 124,8% αντίστοιχα¹⁰⁴.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Πληθυσμός Τρικάλων με βάση τη δηλωθείσα εκπαίδευση
1907 και 1920
α) 1907

		Εγγράμματοι	Αγράμματοι	Σύνολο πληθυσμού
Νομός	Άρρενες	17.283	29.990	47.273

¹⁰⁴ Κ. Τσουκαλάς, ό. π., σ. 405.

		(36,56%)	(63,44%)	
	Θήλεις	2.850 (6,58%)	40.425 (93,41%)	43.275
	Σύνολο	20.133 (22,23%)	70.415 (77,76%)	90.548
Επαρχία	Άρρενες	12.929 (40,26%)	19.187 (59,74%)	32.116
	Θήλεις	2.228 (7,65%)	26.886 (92,35%)	29.114
	Σύνολο	15.157 (24,75%)	46.073 (75,25%)	61.230
Δήμος	Άρρενες	7.071 (50,52%)	6.925 (49,48%)	13.996
	Θήλεις	1.864 (15,8%)	9.933 (84,2%)	11.797
	Σύνολο	8.935 (34,64%)	16.858 (65,36%)	25.793
Ελλάδα	Άρρενες	659.755 (49,79%)	665.187 (50,2%)	1.324.942
	Θήλεις	228.060 (17,45%)	1.078.950 (82,55%)	1.307.010
	Σύνολο	887.815 (33,73%)	1.744.137 (66,27%)	2.631.952

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1909, σσ. 122, 136 και 156.

β) 1920

		Εγγράμματοι	Αγράμματοι	Σύνολο πληθυσμού
Νομός (Υπάγεται και η Καρδίτσα)	Άρρενες	52.661 (53,56%)	40.439 (41,13%)	98.319
	Θήλεις	11.763 (12,2%)	77.302 (80,21%)	96.376
	Σύνολο	64.424 (33,1%)	117.741 (60,47%)	194.695
Επαρχία	Άρρενες	19.725 (57,21%)	13.219 (38,34%)	34.478
	Θήλεις	5.279 (16,36%)	25.037 (77,6%)	32.263
	Σύνολο	25.004 (37,46%)	38.256 (57,32%)	66.741
Δήμος	Άρρενες	8.576 (71,71%)	3.152 (26,36%)	11.959
	Θήλεις	3.601 (37,84%)	5.673 (59,62%)	9.515
	Σύνολο	12.177 (56,7%)	8.825 (41,1%)	21.474
Ελλάδα	Άρρενες	1.352.752 (54,16%)	1.054.593 (42,22%)	2.497.870
	Θήλεις	659.595 (26,13%)	1.749.085 (69,3%)	2.523.920
	Σύνολο	2.012.347 (40,07%)	2.803.678 (55,83%)	5.021.790

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920, Γενικά Στατιστικά

Αποτελέσματα, σσ. νη' - νθ' και τ. II, Στατιστικά Αποτελέσματα διά την Θεσσαλίαν και Άρταν, σσ. 183, 216 και 232.

Τα χαμηλά ποσοστά φοίτησης στη μέση εκπαίδευση συσχετίζονται σίγουρα και με τα ποσοστά εγγραμμάτων στην περιοχή των Τρικάλων. Είναι λογικό οι αγράμματοι γονείς να μη μεριμνούν ιδιαίτερα για τη μόρφωση των παιδιών τους, ειδικά όταν οι οικονομικές συνθήκες θέτουν σε προτεραιότητα την επιβίωση. Στον Πίνακα 15 παρατίθενται τα σχετικά αριθμητικά δεδομένα από τις απογραφές του 1907 και του 1920. Παρατηρούμε ότι, σε επίπεδο νομού, το 1907 λιγότεροι από το $\frac{1}{4}$ των Τρικαλινών (22,23%) δήλωσαν εγγράμματοι. Στον πρώτο τόμο της απογραφής του 1907 σημειώνεται πως «την υστάτην θέσιν εν τη παιδεύσει των μεν αρρένων κατέχει ο Νομός Τρικκάλων (36,56%), μεθ' ον ο Ευβοίας (37,46%) και εΐτα ο Ζακύνθου (39,27%), των δε θηλέων ο Νομός Καρδίτσης (4,18%), μεθ' ον ο Ευρυτανίας (5,77%) και εΐτα ο Τρικκάλων (6,58%)»¹⁰⁵. Το 1920 το ποσοστό αυξήθηκε σε 33,1%, χωρίς ωστόσο να πλησιάσει τον εθνικό μέσο όρο. Στην επαρχία Τρικάλων τα ποσοστά ήταν υψηλότερα – 24,75 και 37,46% αντίστοιχα –, ενώ στον δήμο Τρικκαίων οι εγγράμματοι άγγιξαν το 34,64% το 1907 και το 56,7% το 1920. Επιπλέον, φαίνεται ξεκάθαρα ότι οι γυναίκες, περιθωριοποιημένες στο πλαίσιο του ενεργού πληθυσμού, εκπροσωπούνταν με εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά σε νομό, επαρχία και δήμο, ιδιαίτερα το 1907. Σε γενικές γραμμές, τα αριθμητικά δεδομένα δείχνουν αύξηση του εγγράμματος πληθυσμού το 1920, γεγονός αναμενόμενο, λόγω της αστικοποίησης, της ανάπτυξης του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα της οικονομίας και της σταδιακής άρσης των προκαταλήψεων σχετικά με το γυναικείο φύλο και την εκπαίδευσή του.

Ειδικότερα, όσον αφορά τα παιδιά ηλικίας φοίτησης στη μέση εκπαίδευση, δηλαδή 8 – 17 ετών, διαπιστώνουμε από τον Πίνακα 16 πως το 1907 μόνο το $\frac{1}{3}$ ή το $\frac{1}{4}$ των παιδιών αυτών δήλωσαν εγγράμματα στον νομό και την επαρχία Τρικάλων, ενώ γύρω στα μισά στον δήμο Τρικκαίων. Το 1920 σχεδόν τα μισά παιδιά απογράφηκαν ως εγγράμματα στον νομό, ελαφρώς περισσότερα από τα μισά στην επαρχία και περίπου τα $\frac{2}{3}$ στον δήμο. Και στις δύο απογραφές παρατηρούμε πως τα ποσοστά ήταν υψηλότερα στον δήμο, όπου βρισκόταν, εκτός από την πρωτεύουσα και κέντρο του νομού, και η έδρα του μοναδικού Γυμνασίου της περιφέρειας

¹⁰⁵ Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, τ. 1^{ος}, ό. π., σ. ξ'.

Τρικάλων – Καλαμπάκας. Εντός των ορίων του αστικού και οικονομικού κέντρου, με εύκολη πρόσβαση στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης, είναι λογικό και αναμενόμενο να είναι αυξημένα και τα ποσοστά εγγραμμάτων, ενηλίκων και ανηλίκων. Παρατηρούμε, επίσης, ότι τα αριθμητικά δεδομένα του νομού Τρικάλων απείχαν αρκετά από τον εθνικό μέσο όρο. Είναι εμφανές, τέλος, πως τα αγόρια υπερείχαν σαφώς έναντι των κοριτσιών, τόσο το 1907 όσο και το 1920.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Εγγράμματα παιδιά στην περιοχή των Τρικάλων

1907 και 1920

α) 1907

	Ηλικία	Εγγράμματοι			Πληθυσμός αντίστοιχης ηλικίας		
		Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
Νομός	6-10	1.913 (30,93%)	518 (8,83%)	2.431 (20,17%)	6.185	5.869	12.054
	11-15	2.876 (55,5%)	657 (13,5%)	3.533 (35,21%)	5.182	4.853	10.053
	16-20	1.878 (45,56%)	510 (10,3%)	2.388 (26,32%)	4.122	4.949	9.071
Επαρχία	6-10	1.329 (32,86%)	402 (10,08%)	1.731 (21,55%)	4.044	3.988	8.032
	11-15	2.162 (61,02%)	514 (15,58%)	2.676 (39,12%)	3.543	3.298	6.841
	16-20	1.458 (52,58%)	413 (12,36%)	1.871 (30,6%)	2.773	3.342	6.115
Δήμος	6-10	668 (44,77%)	310 (20,58%)	978 (32,62%)	1.492	1.506	2.998
	11-15	1.032 (69,82%)	401 (30,19%)	1.433 (51,1%)	1.478	1.328	2.806
	16-20	831	358	1.189	1.274	1.386	2.660

		(65,23%)	(25,83%)	(44,7%)			
Ελλάδα	6-10	90.627 (50,76%)	39.721 (24,02%)	130.348 (37,9%)	178.531	165.368	343.899
	11-15	110.263 (73,53%)	44.278 (31,7%)	154.541 (53,36%)	149.958	139.659	289.617
	16-20	78.918 (65,36%)	40.928 (26,95%)	119.846 (43,97%)	120.733	151.838	272.571

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1909, σσ. 156, 157, 206, 207, 342, 343, 358 και 359.

β) 1920

	Ηλικία	Εγγράμματοι			Πληθυσμός αντίστοιχης ηλικίας		
		Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
Νομός	5-9	4.261 (32,38%)	1.588 (12,75%)	5.849 (22,83%)	13.158	12.457	25.615
	10-14	9.418 (73,47%)	2.818 (23,9%)	12.236 (49,72%)	12.819	11.792	24.611
	15-19	7.687 (73,49%)	2.480 (21,31%)	10.167 (46,01%)	10.460	11.637	22.097
Επαρχία	5-9	1.513 (34,87%)	678 (16,12%)	2.191 (25,64%)	4.339	4.205	8.544
	10-14	3.182 (74,92%)	1.227 (30,93%)	4.409 (53,68%)	4.247	3.967	8.214
	15-19	2.837 (76,47%)	1.093 (28,41%)	3.930 (52%)	3.710	3.847	7.557
Δήμος	5-9	515 (47,55%)	483 (42,63%)	998 (45,04%)	1.083	1.133	2.216

	10-14	1.066 (85,76%)	725 (68,4%)	1.791 (77,77%)	1.243	1.060	2.303
	15-19	1.230 (85,89%)	731 (58,39%)	1.961 (73,06%)	1.432	1.252	2.684
Ελλάδα	5-9	121.106 (37,61%)	80.229 (26,99%)	201.335 (32,51%)	322.001	297.295	619.296
	10-14	229.783 (71,59%)	139.266 (47,51%)	369.049 (60,1%)	320.972	293.112	614.084
	15-19	191.209 (73,14%)	121.210 (43,84%)	312.419 (58,08%)	261.432	276.482	537.914

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920, Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα, Παράρτημα, σ. 10 και τ. ΙΙ, Στατιστικά Αποτελέσματα διά την Θεσσαλίαν και Άρταν, σσ. 37, 38, 54 και 60.

1.3.2. Εξέλιξη του μαθητικού δυναμικού

Στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζεται αναλυτικά το μαθητικό δυναμικό των Ελληνικών σχολείων και του Γυμνασίου της πόλης των Τρικάλων, κατά σχολικό έτος και κατά τάξη. Με βάση τα στοιχεία από τα Μαθητολόγια, παρακολουθούμε τις αυξομειώσεις της φοίτησης των μαθητών στο Α΄ και στο Β΄ Ελληνικό σχολείο από το 1890-1891 ως το 1922-1923 και στο Γυμνάσιο από το 1898-1899 ως το 1922-1923. Διευκρινίζουμε πως δεν υπάρχουν αρχεία του κατώτερου κύκλου της μέσης εκπαίδευσης πριν το 1890 και του ανώτερου πριν το 1898.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Μαθητές Ελληνικών σχολείων Τρικάλων κατά σχολικό έτος και τάξη

1890 – 1923

Σχολικό Έτος	Α΄ Ελληνικό	Α΄ τάξη	Β΄ τάξη	Γ΄ τάξη	Β΄ Ελληνικό	Α΄ τάξη	Β΄ τάξη	Γ΄ τάξη	Σύνολο μαθητών
1890-91	168	75	44	49	113	49	27	37	281
1891-92	167	61	51	55	155	55	51	49	322

1892-93	138	45	45	48	97	37	37	23	235
1893-94	119	40	47	32	76	32	27	17	195
1894-95	96	31	33	32	74	38	22	14	170
1895-96	93	38	21	34	122	51	41	30	215
1896-98	30	9	6	15	100	36	35	29	130
1898-99	71	26	16	29	73	32	16	25	144
1899-1900	81	38	18	25	90	43	27	20	171
1900-01	100	43	32	25	107	40	39	28	207
1901-02	105	39	35	31	134	54	36	44	239
1902-03	113	42	37	34	148	47	50	51	261
1903-04	170	68	50	52	166	58	59	49	336
1904-05	175	71	63	41	164	59	65	40	339
1905-06	160	58	59	43	150	65	38	47	310
1906-07	148	50	51	47	118	46	40	32	266
1907-08	136	53	33	50	145	51	43	51	281
1908-09	139	59	40	40	148	63	41	44	287
1909-10	135	51	43	41	140	64	39	37	275
1910-11	151	63	51	37	141	57	49	35	292
1911-12	153	42	42	69	132	38	49	45	285
1912-13	136	44	32	60	151	51	30	70	287
1913-14	162	44	45	73	150	51	36	63	312
1914-15	153	32	34	87	196	37	45	114	349
1915-16	203	73	51	79	214	80	56	78	417
1916-17	247	91	49	107	224	74	79	71	471
1917-18	276	96	78	102	245	89	65	91	521
1918-19	263	83	85	95	213	69	66	78	476
1919-20	218	58	67	93	221	75	87	59	439
1920-21	267	97	87	83	226	99	60	67	493
1921-22	344	163	101	80	247	125	70	52	591
1922-23	249	91	81	77	187	75	72	40	436
Σύνολο	5.166	1.874	1.527	1.765	4.867	1.840	1.497	1.530	10.033

Πηγή: Γενικοί Έλεγχοι σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18**Μαθητές Γυμνασίου Τρικάλων κατά σχολικό έτος και τάξη****1898 – 1923**

Σχολικό Έτος	Σύνολο μαθητών	Α΄ τάξη	Β΄ τάξη	Γ΄ τάξη	Δ΄ τάξη
1898-99	93	44	22	13	14
1899-1900	85	29	27	20	9
1900-01	106	33	28	27	18
1901-02	116	40	26	28	22
1902-03	109	40	27	18	24
1903-04	121	52	29	26	14
1904-05	134	48	38	29	19
1905-06	133	46	33	31	23
1906-07	117	38	32	31	16
1907-08	99	30	32	17	20
1908-09	105	51	13	29	12
1909-10	116	35	38	15	28
1910-11	113	29	31	39	14
1911-12	131	39	28	27	37
1912-13	114	42	28	21	23
1913-14	114	39	33	26	16
1914-15	144	52	33	34	25
1915-16	208	90	58	28	32
1916-17	251	78	79	62	32
1917-18	281	101	63	65	52
1918-19	283	104	75	52	52
1919-20	221	59	71	55	36
1920-21	204	60	46	49	49
1921-22	318	159	60	50	49
1922-23	310	86	113	62	49
Σύνολο	4.026	1.424	1.063	854	685

Πηγή: Γενικός Έλεγχος Γυμνασίου Τρικάλων.

Η ανάγνωση του Πίνακα 17 μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι ο αριθμός των μαθητών που φοίτησαν στα Ελληνικά σχολεία της πόλης μειώθηκε αισθητά μόνο ανάμεσα στο 1892 και το 1900. Πρόκειται για την περίοδο πριν και μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Στο Α' Ελληνικό η πρωτική τάση της φοίτησης είναι πιο σαφής, σε σύγκριση με το Β' Ελληνικό, όπου το 1895-1896 σημειώθηκε σημαντική ενίσχυση του δυναμικού του, για να ακολουθήσει πτώση τις δύο επόμενες χρονιές. Οι πολιτικές και στρατιωτικές εντάσεις και συγκρούσεις είναι λογικό να επηρεάζουν οποιαδήποτε ανθρώπινη εκδήλωση και δραστηριότητα, πόσο μάλλον όταν συνοδεύονται από ανεπιθύμητες συνέπειες, όπως η ήττα, η κατοχή από ξένη δύναμη και η επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου. Υπό αυτές τις συνθήκες και εφόσον τίθεται ζήτημα επιβίωσης σε μια ούτως ή άλλως φτωχή περιοχή, μια δεκαπενταετία μετά την ένταξή της στον εθνικό κορμό, είναι φυσικό να εγκαταλείψουν αρκετοί μαθητές τη φοίτησή τους στο σχολείο, προκειμένου να ενισχύσουν οικονομικά την οικογένειά τους. Πτώση παρατηρείται στη φοίτηση και τη διετία 1905-1907, η οποία ενδέχεται να σχετίζεται με το μεταναστευτικό ρεύμα προς την Αμερική, που, «ραγδαίον και ακατάσχετον», σύμφωνα με δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο, απειλούσε να «απογυμνώσει» την περιοχή από τους νέους ανθρώπους σε παραγωγική ηλικία¹⁰⁶. Η ταραγμένη περίοδος της επιστράτευσης του 1918, της Μικρασιατικής εκστρατείας και των γεγονότων που επακολούθησαν είχε αντίκτυπο και στη σχολική φοίτηση, με το μαθητικό δυναμικό να σημειώνει πτώση.

Στο υπόλοιπο διάστημα της εξεταζόμενης περιόδου, η φοίτηση των μαθητών στα Ελληνικά σχολεία διέγραψε σχετικά ομαλή πορεία με αυξομειώσεις μικρής κλίμακας, με εξαίρεση την αύξηση του μαθητικού πληθυσμού που σημειώθηκε από το 1902 ως το 1904 και το 1910-1911. Οι περίοδοι αυτές συμπίπτουν χρονικά με την έλευση προσφύγων από τη Μακεδονία, οι οποίοι εγκατέλειπαν τις εστίες τους «φεύγοντες τας πιέσεις των Τούρκων ως και την στρατολογίαν»¹⁰⁷. Αξιοπρόσεκτη είναι και η αύξηση μετά τους Βαλκανικούς πολέμους ως το 1918. Η αξία της εκπαίδευσης είχε αρχίσει να αναγνωρίζεται ολοένα και περισσότερο, αυξάνονταν συνεχώς οι εγγραφές κοριτσιών, τα αστικά επαγγέλματα κέρδιζαν συνέχεια έδαφος και το πτυχίο – εισιτήριο για τον δημόσιο τομέα κυρίως, αλλά και την υπόλοιπη αγορά εργασίας, είχε γίνει πλέον συνείδηση ότι ήταν η μόνη διέξοδος για τα παιδιά

¹⁰⁶ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 10/3/1907, φ. 650, σ. 2.

¹⁰⁷ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 15/3/1911, φ. 1313, σ. 2.

των αγροτών. Η μεγαλύτερη, τέλος, αύξηση σημειώθηκε το 1921-1922, χρονιά κατά την οποία οι μαθητές εισήχθησαν στα σχολεία χωρίς εξετάσεις.

Διαβάζοντας τον Πίνακα 18, διαπιστώνουμε ότι και στον ανώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης υπήρξαν διακυμάνσεις στη φοίτηση. Η μεγαλύτερη πτώση στον αριθμό των μαθητών που φοίτησαν στο Γυμνάσιο σημειώθηκε από το 1906 ως το 1914, μια αρκετά μεγάλη περίοδο δηλαδή, που σηματοδεύτηκε από την εξωτερική μετανάστευση και τους Βαλκανικούς πολέμους. Το φαινόμενο θα μπορούσε να ερμηνευτεί βάσει του γεγονότος ότι στο Γυμνάσιο φοιτούσαν μεγαλύτεροι μαθητές από ό,τι στα Ελληνικά, ανάμεσά τους και ενήλικες, οι οποίοι συχνά έφεραν εξ ολοκλήρου την ευθύνη για την οικογένειά τους, ελλείψει πατέρα, οπότε αναγκάζονταν να αφήσουν τις σπουδές, για να μεταναστεύσουν ή να εργαστούν. Ήταν, επίσης, υποχρεωμένοι να στρατευτούν, αν δεν τους χορηγούνταν αναστολή. Η έλευση των προσφύγων από τη Μακεδονία δε στάθηκε δυνατό να αντισταθμίσει την πτωτική τάση. Από το 1914 και μετά, παρατηρείται ανοδική τάση της φοίτησης, με εξαίρεση την περίοδο 1919-1921. Και στο Γυμνάσιο ο μεγαλύτερος αριθμός μαθητών εμφανίστηκε το 1921-1922.

Συγκρίνοντας τους Πίνακες 17 και 18, συμπεραίνουμε πως οι κοινές περίοδοι, κατά τις οποίες σημειώθηκε αφενός αύξηση του μαθητικού δυναμικού και στους δύο κύκλους της μέσης εκπαίδευσης, ήταν αυτή από το 1914 ως το 1918, και αφετέρου μείωση, αυτή από το 1918 ως το 1920. Βέβαια, η σύγκριση θα ήταν πληρέστερη, αν είχε διασωθεί το αρχείο του Γυμνασίου και πριν από το 1898.

Όσον αφορά συνολικά τους αριθμούς φοίτησης, αξίζει να επισημάνουμε ότι οι δύο κύκλοι δευτεροβάθμιων σπουδών διέφεραν μεταξύ τους, όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο ή τον βαθμό δυσκολίας, αλλά και ως προς το κύρος που είχαν και κυρίως ως προς την αξία που είχε το απολυτήριο του καθενός. Έτσι εξηγείται η, αναλογικά, υψηλότερη τάση φοίτησης στο Γυμνάσιο, εφόσον το απολυτήριό του συνιστούσε εχέγγυο επαγγελματικής αποκατάστασης και κοινωνικής ανέλιξης.

Εξετάζοντας τώρα τη φοίτηση ανά τάξη, διαπιστώνουμε πως και στα δύο Ελληνικά σχολεία ο μεγαλύτερος αριθμός μαθητών παρατηρείται στην Α' τάξη, έπειτα στη Γ' και τέλος στη Β'. Στο Γυμνάσιο, η συνολική εικόνα δείχνει κλιμάκωση της φοίτησης από την Α' μέχρι τη Δ' τάξη. Και στα τρία σχολεία, λοιπόν, οι περισσότεροι μαθητές φοίτησαν στην πρώτη τάξη, τη, θεωρητικά, πιο εύκολη και εισαγωγική στον νέο γι' αυτούς κύκλο σπουδών. Στα μεν Ελληνικά, οι λιγότεροι μαθητές φοίτησαν στη δεύτερη τάξη, ενώ στο Γυμνάσιο η μικρότερη μαθητική

μερίδα ήταν αυτή που παρακολούθησε τα μαθήματα της τελευταίας τάξης, της πιο δύσκολης, θεωρητικά πάντα, που οδηγούσε στο πολυπόθητο απολυτήριο.

1.4. Εγκατάλειψη σπουδών

Με βάση τα στοιχεία των Πινάκων 19 και 20, θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε το φαινόμενο της εγκατάλειψης των σπουδών στη μέση εκπαίδευση, ένα φαινόμενο σύνθετο, με κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους και προεκτάσεις, που σχετίζεται άμεσα με όλους τους παράγοντες που ήδη αναφέραμε σε προηγούμενη ενότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Εγκατάλειψη σπουδών στα Ελληνικά σχολεία των Τρικάλων 1890 – 1923

Σχολικό Έτος	Α' Ελληνικό σχολείο			Β' Ελληνικό σχολείο		
	Εγγραφέντες μαθητές	Δε φοίτησαν καθόλου	Εγκατέλειψαν τις σπουδές	Εγγραφέντες μαθητές	Δε φοίτησαν καθόλου	Εγκατέλειψαν τις σπουδές
1890-91	168	-	-	113	-	-
1891-92	167	-	7 (4,19%)	155	-	16 (10,32%)
1892-93	138	-	-	97	-	37 (38,14%)
1893-94	119	-	-	76	-	3 (3,95%)
1894-95	96	-	10 (10,42%)	74	-	-
1895-96	93	-	17 (18,28%)	122	-	12 (9,84%)
1896-98	30	-	-	100	-	1 (1%)
1898-99	71	-	6 (8,45%)	73	-	7 (9,59%)
1899-1900	82	1 (1,22%)	-	91	1 (1,1%)	-
1900-01	101	1 (0,99%)	2 (1,98%)	107	-	5 (4,67%)
1901-02	106	1 (0,94%)	10 (9,43%)	134	-	13 (9,7%)
1902-03	114	1 (0,88%)	9 (7,89%)	148	-	4 (2,7%)
1903-04	171	1 (0,58%)	17 (9,94%)	166	-	8 (4,82%)
1904-05	175	-	18 (10,28%)	167	3 (1,8%)	4 (2,39%)
1905-06	160	-	21 (13,12%)	151	1 (0,66%)	22 (14,57%)

1906-07	149	1 (0,67%)	18 (12,08%)	118	-	3 (2,54%)
1907-08	136	-	16 (11,76%)	145	-	4 (2,76%)
1908-09	139	-	11 (7,91%)	149	1 (0,67%)	13 (8,72%)
1909-10	142	7 (4,93%)	11 (7,75%)	145	5 (3,45%)	5 (3,45%)
1910-11	151	-	8 (5,3%)	142	1 (0,7%)	7 (4,93%)
1911-12	161	8 (4,97%)	3 (1,86%)	132	-	7 (5,3%)
1912-13	155	19 (12,26%)	14 (9,03%)	163	12 (7,36%)	9 (5,52%)
1913-14	167	5 (2,99%)	4 (2,39%)	153	3 (1,96%)	2 (1,31%)
1914-15	155	2 (1,29%)	3 (1,93%)	196	-	10 (5,1%)
1915-16	209	7 (3,35%)	5 (2,39%)	214	-	11 (5,14%)
1916-17	247	-	12 (4,86%)	224	-	18 (8,03%)
1917-18	276	-	15 (5,43%)	245	-	21 (8,57%)
1918-19	263	-	31 (11,79%)	213	-	45 (21,13%)
1919-20	226	8 (3,54%)	9 (3,98%)	221	-	20 (9,05%)
1920-21	267	-	5 (1,87%)	231	5 (2,16%)	11 (4,76%)
1921-22	344	-	12 (3,49%)	250	3 (1,2%)	22 (8,8%)
1922-23	249	-	10 (4,02%)	187	-	24 (12,83%)
Σύνολο	5.227	62 (1,19%)	304 (5,81%)	4.902	35 (0,71%)	364 (7,42%)

Πηγή: Γενικοί Έλεγχοι Ελληνικών σχολείων Τρικάλων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20
Εγκατάλειψη σπουδών στο Γυμνάσιο Τρικάλων
1898 – 1923

Σχολικό Έτος	Εγγραφέντες	Δε φοίτησαν καθόλου	Εγκατέλειψαν τις σπουδές
1898-99	93	-	-
1899-1900	85	-	4 (4,7%)
1900-01	106	-	1 (0,94%)
1901-02	116	-	1 (0,86%)

1902-03	109	-	7 (6,42%)
1903-04	121	-	4 (3,3%)
1904-05	134	-	2 (1,49%)
1905-06	137	4 (2,92%)	1 (0,73%)
1906-07	117	-	-
1907-08	99	-	-
1908-09	105	-	-
1909-10	116	-	-
1910-11	113	-	-
1911-12	131	-	-
1912-13	114	-	2 (1,75%)
1913-14	114	-	2 (1,75%)
1914-15	144	-	1 (0,69%)
1915-16	208	-	2 (0,96%)
1916-17	253	2 (0,79%)	7 (2,77%)
1917-18	283	2 (0,71%)	5 (1,77%)
1918-19	289	6 (2,08%)	12 (4,15%)
1919-20	228	7 (3,07%)	4 (1,75%)
1920-21	208	4 (1,92%)	-
1921-22	318	-	-
1922-23	312	2 (0,64%)	32 (10,26%)
Σύνολο	4.053	27 (0,67%)	87 (2,15%)

Πηγή: Γενικός Έλεγχος Γυμνασίου.

Στους παραπάνω πίνακες παρουσιάζονται τα αριθμητικά δεδομένα όσον αφορά τη διαρροή μαθητών, καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, στα δευτεροβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα των Τρικάλων. Διαπιστώνουμε, αρχικά, πως ένα μικρό ποσοστό μαθητών και στα τρία σχολεία δε φοίτησε καθόλου, παρά το γεγονός ότι πραγματοποίησε εγγραφή. Οι μαθητές που «ουδόλως εφοίτησαν», όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά στη στήλη των παρατηρήσεων του Γενικού Ελέγχου, ήταν της τάξης του 1,19%, κατά μέσο όρο, για το Α' Ελληνικό σχολείο, του 0,71% για το Β' και του 0,67% για το Γυμνάσιο. Το μεγαλύτερο ποσοστό μη φοίτησης από την αρχή του

έτους στο Α΄ Ελληνικό σχολείο καταγράφηκε το 1912-1913, οπότε άγγιξε το 12,26%, ενώ και στο Β΄ την ίδια χρονιά το 7,36% των εγγεγραμμένων μαθητών δεν παρακολούθησε καθόλου τα μαθήματα. Το γεγονός αυτό πλαισιώνεται ιστορικά από τους Βαλκανικούς πολέμους, οι οποίοι, με τη γενικότερη αναταραχή και τις κοινωνικοοικονομικές παραμέτρους της, άφησαν το στίγμα τους και στην εκπαίδευση. Στο Γυμνάσιο, από την άλλη, το μεγαλύτερο ποσοστό σημειώθηκε κατά τη διάρκεια μιας άλλης χρονιάς, που επίσης σηματοδεύτηκε από πολεμικά γεγονότα, αυτής του 1919-1920. Στο υπόλοιπο διάστημα της περιόδου, τα ποσοστά των μαθητών που δε φοίτησαν καθόλου κυμάνθηκαν σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα, κυρίως στο Γυμνάσιο. Εκεί, άλλωστε, εγγράφονταν όσοι ήταν αποφασισμένοι να διεκδικήσουν ένα καλύτερο μέλλον και όσοι είχαν συνειδητοποιήσει ότι έπρεπε να υποστούν θυσίες και συμβιβασμούς, προκειμένου να τα καταφέρουν.

Όσον αφορά αυτούς που ξεκίνησαν κανονικά να φοιτούν και διέκοψαν τις σπουδές τους αργότερα, διακρίνονται, με βάση τις παρατηρήσεις στον Γενικό Έλεγχο, σε όσους «επαύσαντο φοιτώντες», χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις, και σε όσους «δεν ανανέωσαν την εγγραφήν» για το δεύτερο εξάμηνο. Σύμφωνα με τα συνολικά ποσοτικά στοιχεία, διέκοψαν τη φοίτηση το 5,81% των μαθητών του Α΄ Ελληνικού σχολείου, το 7,42% των μαθητών του Β΄ Ελληνικού και το 2,15% των γυμνασιοπαίδων. Το 1895-1896 καταγράφηκε το μεγαλύτερο ποσοστό μαθητικής διαρροής στο Α΄ Ελληνικό σχολείο, αγγίζοντας το 18,28%, ενώ στο Β΄ Ελληνικό η εγκατάλειψη σπουδών κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους έφτασε στο ζενίθ της το 1892-1893, με ποσοστό 38,14%. Στο Γυμνάσιο, το μεγαλύτερο ποσοστό σημειώθηκε στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το 1922-1923, όταν 32 από τους 312 εγγεγραμμένους μαθητές, δηλαδή το 10,26%, έπαυσαν τη φοίτησή τους. Κατά τα άλλα, τα ποσοστά εγκατάλειψης σπουδών στο Γυμνάσιο κυμάνθηκαν σε πολύ χαμηλά επίπεδα και πολύ χαμηλότερα από αυτά των Ελληνικών.

Συνοψίζοντας, επισημαίνουμε ότι οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες σε συνδυασμό με τα εκπαιδευτικά τέλη, το σύνηθες φαινόμενο της παιδικής εργασίας προς ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος, η ανάληψη του ρόλου του προστάτη της οικογένειας από τα αγόρια, ελλείπει πατέρα, οι στρατιωτικές συγκρούσεις, αλλά και η διακοπή της φοίτησης για κάποιο χρονικό διάστημα και η επιστροφή του μαθητή ύστερα από ένα, δύο ή τρία χρόνια στο σχολείο, οριοθέτησαν το πλαίσιο της εγκατάλειψης των σπουδών στη μέση εκπαίδευση. Σίγουρα η κοινωνική και γεωγραφική προέλευση των μαθητών έπαιζαν καθοριστικό ρόλο, καθώς γίνεται

εύκολα αντιληπτό ότι οι μαθητές που προέρχονταν από εύπορες και μορφωμένες οικογένειες και κατοικούσαν στα Τρίκαλα, είχαν πολύ λιγότερες πιθανότητες να διακόψουν τη φοίτηση, σε σύγκριση με όσους ανήκαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ή ζούσαν σε περιοχές μακριά από το αστικό κέντρο.

Σχετικά με τις κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες του φαινομένου, την πιο σημαντική συνιστούσε το γεγονός ότι η μη ολοκλήρωση του κατώτερου ή ανώτερου κύκλου δευτεροβάθμιων σπουδών στερούσε από τα παιδιά τη δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης και κοινωνικής ανέλιξης και δημιουργούσε εκπαιδευτικό κενό, το οποίο δεν μπορούσε να αναπληρώσει η τεχνική – επαγγελματική εκπαίδευση, από τη στιγμή που ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε.

1.5. Σχολική καθυστέρηση

Ένας επιπρόσθετος παράγοντας που επηρέαζε και προδιέγραφε, σε μεγάλο βαθμό, τη φοίτηση και πορεία των μαθητών ήταν η σχολική καθυστέρηση ή αργοπορία, η εγγραφή δηλαδή των μαθητών στο σχολείο αργότερα από τη θεσμοθετημένη ηλικία φοίτησης. Το φαινόμενο αυτό, σύνηθες τόσο στη στοιχειώδη όσο και στη μέση εκπαίδευση, υπαγορευόταν, όπως είναι λογικό, κυρίως από οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους, τους οποίους αναφέραμε και αναλύσαμε στις προηγούμενες ενότητες.

Η εκπαιδευτική αυτή πραγματικότητα, λοιπόν, που αποτελούσε συνάρτηση της κοινωνικοοικονομικής προέλευσης των μαθητών, ήταν χαρακτηριστικό αυτών από τις φτωχότερες και λιγότερο προνομιούχες κοινωνικές τάξεις, οι οποίοι συχνά αναγκάζονταν να καθυστερήσουν την ένταξή τους στο μαθητικό δυναμικό ή να διακόψουν προσωρινά τη φοίτησή τους και να επανεγγραφούν μετά από ένα ή περισσότερα χρόνια.

Η σχολική καθυστέρηση διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο, αφενός στην επίδοση των μαθητών και αφετέρου στην επιθυμία τους να παραμείνουν στο σχολείο και να συνεχίσουν τις σπουδές τους¹⁰⁸. Ακόμη και ένας χρόνος σχολικής καθυστέρησης σχετιζόταν άμεσα με κακή επίδοση στα μαθήματα, αλλά και εγκατάλειψη σπουδών, σε συνδυασμό, βέβαια, με την ενεργό συμμετοχή των αγοριών

¹⁰⁸ Σύμφωνα με έρευνες, με ένα χρόνο καθυστέρηση στο Δημοτικό σχολείο οι πιθανότητες σπουδών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μειώνονται πάνω από 60%, ενώ μειώνει σημαντικά και τις πιθανότητες καλής επίδοσης. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, ό. π., σ. 59.

των αγροτών και εργατών στις εργασίες της οικογένειας και την πρόωγη ένταξή τους στον παραγωγικό πληθυσμό. Αντιθέτως, η οικονομική σταθερότητα των δημοσίων υπαλλήλων και των στρατιωτικών παρείχε στα παιδιά τους το «προνόμιο» της ομαλής φοίτησης και μάλιστα στη θεσμοθετημένη ηλικία.

Από τη μελέτη του αρχειακού υλικού, όσον αφορά την ηλικία εγγραφής στην Α΄ τάξη των σχολείων μέσης εκπαίδευσης, προκύπτει ότι για τα Ελληνικά σχολεία τα αριθμητικά δεδομένα συγκλίνουν, με την πλειοψηφία των μαθητών που ενεγράφησαν στην Α΄ τάξη, καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, να ανήκει στην ηλικιακή ομάδα των 12 – 13 ετών. Στο Α΄ Ελληνικό οι μαθητές της Α΄ τάξης ήταν ηλικίας 8 – 17 ετών, ενώ στο Β΄ 9 – 18 ετών. Στον ανώτερο κύκλο της μέσης βαθμίδας, οι περισσότεροι μαθητές της Α΄ τάξης ήταν 13 – 17 ετών. Συνολικά, οι μαθητές που παρακολούθησαν τα μαθήματα αυτής της τάξης ήταν από 11 έως 21 ετών, ενώ ένας από αυτούς αποφάσισε να φοιτήσει στα 34 του χρόνια, καταδεικνύοντας αφενός ότι η επιθυμία για μόρφωση και κοινωνική ανέλιξη δεν έχει ηλικία και αφετέρου πως η μόρφωση εκείνη την εποχή συνιστούσε απαραίτητο εφόδιο για επαγγελματική αποκατάσταση.

1.6. Μαθητική θνησιμότητα

Το μαθητικό δυναμικό επηρεαζόταν, σε μικρό βέβαια βαθμό, από τη θνησιμότητα της εποχής. Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, η ένδεια και το χαμηλό βιοτικό επίπεδο, οι αρρώστιες και οι επιδημίες, η άγνοια πρόληψης και αντιμετώπισής τους, σε συνδυασμό με την έλλειψη οργανωμένου συστήματος υγειονομικής περίθαλψης, καθώς επίσης οι στρατιωτικές συγκρούσεις της περιόδου που εξετάζουμε και τα έντονα καιρικά φαινόμενα – παράγοντες που αναλύσαμε στο 1^ο κεφάλαιο – είχαν αντίκτυπο στον μαθητικό πληθυσμό.

Ο πίνακας που ακολουθεί απεικονίζει τα αριθμητικά στοιχεία της μαθητικής θνησιμότητας, η οποία κυμάνθηκε σε χαμηλά επίπεδα. Ο μεγαλύτερος αριθμός μαθητών απεβίωσε το 1918, όταν ενέσκηψε η ισπανική γρίπη, επιδημία που στοίχισε τη ζωή σε πλήθος Τρικαλινών, οπότε και πέθαναν 12 μαθητές, ενώ το 1906-1907 4 μαθητές απεβίωσαν, ο ένας από τους οποίους κατά τη φονική πλημμύρα του 1907.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

Μαθητική θνησιμότητα στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων

1890 – 1923

Σχολικό έτος	Α΄ Ελληνικό σχολείο		Β΄ Ελληνικό σχολείο		Γυμνάσιο	
	Εγγραφέντες	Θανόντες	Εγγραφέντες	Θανόντες	Εγγραφέντες	Θανόντες
1891-92	167	1	155	1	-	-
1893-94	119	2	76	-	-	-
1898-99	71	-	73	1	93	-
1899-1900	82	1	91	-	85	-
1903-04	171	-	166	1	121	-
1904-05	175	1	167	-	134	-
1906-07	149	2	118	1	117	1
1907-08	136	-	145	1	99	-
1909-10	142	1	145	-	116	-
1910-11	151	1	142	1	113	1
1911-12	161	1	132	-	131	-
1912-13	155	-	163	1	114	-
1914-15	155	-	196	-	144	1
1917-18	276	-	245	1	283	2
1918-19	263	2	213	4	289	6
1920-21	267	-	231	-	208	1
1922-23	249	-	187	1	312	1
Σύνολο περιόδου	5.227	12	4.902	13	4.053	13

Πηγή: Γενικοί Έλεγχοι σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

1.7. Ασθένειες μαθητών

Οι ασθένειες των μαθητών του Γυμνασίου Τρικάλων καταγράφονταν στο Βιβλίο Πράξεων, αφού πρώτα βεβαιώνονταν με υπογραφή γιατρού, Γυμνασιάρχη και γυμναστή, και συνιστούσαν συχνά αιτία απαλλαγής από το μάθημα της Γυμναστικής. Είχαν άμεση σχέση με τις συνθήκες διαβίωσης εκείνης της εποχής, το οικογενειακό

περιβάλλον, την παρεχόμενη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και τον συνωστισμό των μαθητών σε μικρές και ακατάλληλες σχολικές αίθουσες¹⁰⁹. Η διεξοδική μελέτη και ανάλυση της ενδιαφέρουσας αυτής πτυχής της μέσης εκπαίδευσης είναι πέρα από το πλαίσιο της παρούσας έρευνας, καθώς εντάσσεται στο περιεχόμενο της σχολικής υγιεινής, η οποία αφορά βέβαια και την εκπαίδευση, αλλά κυρίως την ιατρική επιστήμη. Ωστόσο, μια γενική αναφορά στις ασθένειες των μαθητών του Γυμνασίου και τη συχνότητα εμφάνισής τους κρίθηκε σκόπιμη. Για τους μαθητές των Ελληνικών σχολείων της πόλης δεν υπάρχουν αντίστοιχα στοιχεία, εφόσον δε διασώθηκαν τα Βιβλία Πράξεων.

Αρχικά, στην περίπτωση που κάποια ασθένεια στεκόταν εμπόδιο στη συμμετοχή του μαθητή στις εξετάσεις του Ιουνίου, έπρεπε ο κηδεμόνας του να προσκομίσει «πιστοποιητικόν ασθενείας εν ειρηνοδικείω ενόρκως υπό επιστήμονος ιατρού εκδιδόμενον»¹¹⁰, ώστε να παραπεμφθεί ο μαθητής σε ολική εξέταση τον Σεπτέμβριο. Η συγκεκριμένη διάταξη μετά από λίγα χρόνια τροποποιήθηκε, καθιστώντας απαραίτητη την ένορκη κατάθεση δύο γιατρών στο Πρωτοδικείο για επιβεβαίωση της ασθένειας. Κατόπιν, με δύο νεότερα Βασιλικά Διατάγματα, η μη συμμετοχή ενός μαθητή στις εξετάσεις λόγω ασθένειας είναι υπόθεση του προϊσταμένου του σχολείου και του συλλόγου διδασκόντων¹¹¹.

Όσον αφορά την απαλλαγή από το μάθημα της Γυμναστικής, οι κηδεμόνες των μαθητών υπέβαλλαν αίτηση σε τριμελή επιτροπή, την οποία αποτελούσαν ο Γυμνασιάρχης, ο γυμναστής και ο γιατρός που με δική του ευθύνη προσλάμβανε ο Γυμνασιάρχης, όπως όριζε ο «γυμναστικός νόμος» του 1899¹¹². Οι γιατροί που συμμετείχαν στην επιτροπή χαρακτηρίζονταν άλλοτε με την απλή τους ιδιότητα και άλλοτε «σχολικοί». Το σχολικό έτος 1914-15 μέλος της επιτροπής ήταν στρατιωτικός γιατρός με τον βαθμό του ανθυπίατρου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα σχολικά έτη 1915-16 και 1919-20 υπογράφουν γυναίκες σχολικοί γιατροί. Οι γυναίκες αυτές θα πρέπει να ήταν από τις πρώτες μαθήτριες των Γυμνασίων που ιδρύθηκαν μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας.

Κατά την κρίση της επιτροπής, και κυρίως με γνώμονα τη βαρύνουσα γνώμη των γιατρών, οι μαθητές απαλλάσσονταν από τη Γυμναστική, ανάλογα με το νόσημά

¹⁰⁹ Δ. Ντούτσης, *Η σχολική υγιεινή στην Ελλάδα (1864-1913)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2008, σσ. 30-32.

¹¹⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 199, 17/5/1884, άρθρ. 42.

¹¹¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 63, 7/4/1907, άρθρ. 6 και φ. 163, 29/5/1912, άρθρ. 33 β'.

¹¹² Νόμος ΒΚΧΑ' «Περί Γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων» και ΦΕΚ 200/ 13-9-1899 «Περί απαλλαγής από την Γυμναστική των μαθητών της Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδευσεως».

τους, είτε προσωρινά είτε μέχρι το τέλος του σχολικού έτους. Η αιτιολόγηση της απαλλαγής γινόταν, κατά περίπτωση, είτε συνοπτικά και με τη γενική αναφορά «εκ νόσων επιτεινομένων διά της γυμναστικής»¹¹³ είτε αναλυτικά. Για παράδειγμα, απαλλάχθηκε μαθητής «διότι ούτος πάσχει εκ ρινορραγίας και την καρδίαν έχει υπερτροφικήν μετά ταχυκαρδίας δυναμένης να εκτεθή και επενέγκη βλάβην εκ των κινήσεων της γυμναστικής»¹¹⁴, «συνεπεία ψαμμιάσεως εξ ης εσχηματίσθη λίθος της κύστεως, ένεκα του οποίου υπέστη εγχείρησιν»¹¹⁵ ή «δι' έλλειψιν βολβού του οφθαλμού και τοποθέτησιν τεχνητού, όστις πίπτει παρακωλύων τας κινήσεις της γυμναστικής»¹¹⁶.

Υπήρχαν, όμως, και περιπτώσεις που η επιτροπή είτε απέρριπτε αιτήσεις μαθητών, «ως μη ευρώσα τους υπ' αυτών διά της αιτήσεώς των προβεβληθέντας περί απαλλαγής λόγους», είτε επιφυλασσόταν «να αποφανθή οριστικώς, μέχρι της προσαγωγής του αρμοδίου παρά του οικογενειακού ιατρού πιστοποιητικού και ακριβεστέρας εξετάσεως της υγιεινής καταστάσεώς του, παρά του συνεδριάσαντος ιατρού»¹¹⁷.

Όταν οι αιτήσεις αφορούσαν επιστρατευμένους μαθητές που είχαν απολυθεί από τις τάξεις του στρατού, η επιτροπή ζητούσε βεβαίωση στρατιωτικού ιατρού για την πιστοποίηση της ασθένειας. Αυτό συνέβη, για παράδειγμα, το 1922, μετά τη Μικρασιατική εκστρατεία, όποτε και δύο μαθητές υπέβαλαν τα απαιτούμενα δικαιολογητικά για «ύδραρθρον του δεξιού γόνατος» και «πλευρίτιδα»¹¹⁸.

Οι μαθητές που προσκόμιζαν ιατρικά πιστοποιητικά, προκειμένου να απαλλαγούν από το μάθημα της Γυμναστικής, φέρεται να έπασχαν από τις παρακάτω ασθένειες, ενώ από τον αριθμό των μαθητών φαίνεται και η συχνότητά τους:

Χρονία πλευρίτις (5 μαθητές)

Χρονία φλεγμονή ταρσοκνημικής αρθρώσεως (1 μαθητής)

Άτονα έλκη κνήμης (1 μαθητής)

Αρθρίτις (1 μαθητής)

Ρευματισμοί (5 μαθητές)

Ορχίτις (1 μαθητής)

Πολυουρία λόγω κοπώσεως (1 μαθητής)

¹¹³ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. στε' /17-10-1910 και πρ. ριγ' /22-10-1911.

¹¹⁴ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. κα' /15-10-1914.

¹¹⁵ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 197/26-4-1922.

¹¹⁶ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 226/12-10-1922.

¹¹⁷ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 55/16-9-1902.

¹¹⁸ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 197/26-4-1922.

Χρόνιον συρίγγιον του μηρικού οστού (1 μαθητής)
Ισχυρά ισχυαλγία (1 μαθητής)
Αιμοπτυσία (1 μαθητής)
Χρονία φαρυγγίτις (1 μαθητής)
Σακχαρώδης διαβήτης (1 μαθητής)
Κώφωσις (1 μαθητής)
Ψαμμίασις – νεφρική νόσος (1 μαθητής)
Ελονοσία (2 μαθητές)
Γενική καχεξία (2 μαθητές)
Φυματίωσις (1 μαθητής)
Αγκύλωσις των μυών θέναρος και ωμοπλάτης (1 μαθητής)
Εναρχόμενος λευκός όγκος (1 μαθητής)
Κνήφη – δερματική πάθηση (2 μαθητές)
Ελειογενής καχεξία (2 μαθητές)
Τραύμα μηριαίας αρτηρίας (1 μαθητής)
Οσφυαλγία (2 μαθητές)
Κήλη (5 μαθητές)
Χωλότητα (11 μαθητές)
Νεφρίτις (1 μαθητής)
Φιλαιμόρροια (4 μαθητές)
Αιμοσφαιρινουρία (3 μαθητές)
Ευπάθεια σπονδυλικής στήλης (1 μαθητής)
Χρονία βρογχίτις (2 μαθητές)
Μυωπία (1 μαθητής)
Διαλείποντες πυρετοί (2 μαθητές)
Ταχυκαρδία (4 μαθητές)
Ασυστολία καρδιάς (1 μαθητής)
Ελώδης πυρετός (1 μαθητής)
Ελώδες μίασμα (2 μαθητές)
Εγγείρισις σκωληκοειδίτιδος (4 μαθητές)
Σκωληκοειδίτις (3 μαθητές)
Κιρσοκήλη (1 μαθητής)
Ελαφρόν καρδιακόν νόσημα (1 μαθητής)
Τραυματική αμφιβληστροειδίτις (1 μαθητής)

Επιδιδυμίτις – φλεγμονή όρχεων (1 μαθητής)
Δεξιά βουβονοκήλη (1 μαθητής)
Αιματουρικός πυρετός (1 μαθητής)
Τυφοειδής πυρετός (1 μαθητής)
Ακρωτηριασμός δακτύλων δεξιού ποδός (1 μαθητής)
Ατροφία δεξιάς χειρός (1 μαθητής)
Στέρησης παλάμης δεξιάς χειρός (1 μαθητής)
Εξάρθρωσις δεξιάς χειρός (2 μαθητές)
Δυσκαμψία των κατ' αγκώνα άρθρων αριστεράς χειρός (1 μαθητής)
Επαλληλία δύο δακτύλων δεξιού ποδός (1 μαθητής)
Εγχείρισις δεξιού ποδός (1 μαθητής)
Κυλλότης (στρέβλωμα) της δεξιάς χειρός (1 μαθητής)
Εξάρθρωσις αριστερού ποδός (1 μαθητής)
Κάταγμα αριστερού ποδός (1 μαθητής)
Ύδραρθρον δεξιού γόνατος (1 μαθητής)
Εξάρθρωμα ισχίου (1 μαθητής)
Εξάντλησις εκ γρίπης (2 μαθητές)

Φαίνεται, όμως, ότι συχνά γινόταν κατάχρηση από γονείς και κηδεμόνες, οι οποίοι κατέφευγαν σε γνωστούς γιατρούς που πιστοποιούσαν διάφορες ασθένειες με ψευδή κατάθεση. Το γεγονός αυτό είχε προκαλέσει ιδιαίτερη εντύπωση και στην κοινή γνώμη. Το 1908, στην εφημερίδα «Αναγέννησις» δημοσιεύτηκε άρθρο με τίτλο «Γυμναστική αδιαφορία», όπου αναφέρεται, προφανώς με μια δόση υπερβολής, πως «εκ των μαθητών του Γυμνασίου τα $\frac{2}{3}$ αυτών προσποιηθέντα διαφόρους ασθενείας εξηρέθησαν του μαθήματος της γυμναστικής»¹¹⁹.

Συχνό φαινόμενο, ωστόσο, ήταν και η προσκόμιση ιατρικών πιστοποιητικών για δικαιολόγηση απουσιών από τις εξετάσεις του Ιουνίου. Χαρακτηριστική είναι μία πράξη του συλλόγου διδασκόντων του Γυμνασίου, που αφορά επτά μαθητές, οι ιατρικές βεβαιώσεις των οποίων θεωρήθηκαν ψευδείς: «...η φερομένη ασθένεια αυτών είναι πρόφασις, εισίν υγιέστατοι και μόνον διότι δεν ήλπιζον προαγωγήν κατά τας εξετάσεις, ην πολλαχώς οι κηδεμόνες τινών εξ αυτών εκ των προτέρων εξελιπάρησαν...κατέφυγον εις την καταστρατήγησιν του Β.Δ. ευρόντες ατυχώς επιστήμονας ιατρούς μη έχοντας συνείδησιν του όρκου. Ο σύλλογος δεν δύναται να

¹¹⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 28/2/1908, φ. 696, σ. 2.

αμφισβητήση την ουσίαν των πιστοποιητικών, έχει όμως καθήκον να εκφράση την λύπην του διότι ευρίσκονται επιστήμονες ιατροί, οίτινες μετά της μεγαλυτέρας ευχερείας παρέχουσι ψευδή ένορκα πιστοποιητικά». Στο τέλος της πράξης, ο σύλλογος απευθύνεται στο αρμόδιο υπουργείο, «όπως εύρη μέσον και αρθή διά το μέλλον η επίσημος αύτη επιορκία, ήτις έχει επιζημιωτάτην επίδρασιν επί της μορφώσεως του ηθικού χαρακτήρος των μαθητών»¹²⁰.

1.8. Κοινωνική προέλευση μαθητών

Για να εξετάσουμε την κοινωνικοοικονομική προέλευση των μαθητών που φοίτησαν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της πόλης των Τρικάλων, στηριχθήκαμε στο επάγγελμα του πατέρα των μαθητών της Α΄ τάξης, το μοναδικό σχετικό στοιχείο που παρέχουν τα Μαθητολόγια και οι Γενικοί Έλεγχοι των Ελληνικών σχολείων και του Γυμνασίου. Παρατηρούμε να δηλώνονται συχνά γενικοί όροι, όπως εργάτης, εργατικός, έμπορος, υπάλληλος, ιδιώτης, κτηματίας και κτηματικός, οι οποίοι δεν προσδιορίζουν επακριβώς την ασχολία¹²¹.

Παραθέτουμε σε αυτό το σημείο αλφαβητικό κατάλογο των επαγγελμάτων, που σίγουρα παρουσιάζει λαογραφικό, ιστορικό, κοινωνιολογικό και οικονομικό ενδιαφέρον:

Α
Αγγειοπλάστης
Αγιογράφος
Αγροφύλακας
Αγωγεύς
Άεργος
Αλευροπώλης
Αλιεύς
Αμαξηλάτης
Αμαξοποιός
Αμπελουργός
Ανθρακέμπορος

¹²⁰ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. κγ΄/28-6-1899.

¹²¹ Προφανώς ο κτηματικός είναι κάτοχος μικρής έκτασης γης, καθώς αυτό το επάγγελμα δηλώνουν και κάτοικοι ορεινών χωριών, ενώ ο κτηματίας είναι ιδιοκτήτης μεγάλων εκτάσεων του κάμπου, όπου εργάζονται εργάτες, εργατικοί και μικρογεωργοί.

Αργυραμοιβός

Αρτοποιός

Αρχιποιμήν

Ασβεστοποιός

Β

Βαρελοποιός

Βιομήχανος

Βιοτέχνης

Βουτυρέμπορος

Βυρσοδέψης

Βυτιποιός

Γ

Γαλακτοπώλης

Γεωμέτρης

Γεωργός

Γραματοδιδάσκαλος

Γραμματέας Κοινότητας

Γυμνασιάρχης

Γυρολόγος

Δ

Δερματέμπορος

Δερματοποιός

Δήμαρχος

Δημόσιος επιθεωρητής

Δημόσιος υπάλληλος

Δημοτικός εισπράκτωρ

Δημοτικός κλητήρ

Διευθυντής Ιδιωτικού Λυκείου

Διδάσκαλος

Δικαστικός

Δικαστικός Κλητήρ

Δικαστικός υπάλληλος
Δικηγόρος
Δικολάβος

Ε

Εδωδιμοπώλης
Ειρηνοδίκης
Εισαγγελεύς
Εμπορομεσίτης
Έμπορος
Ενωμοτάρχης
Επίατρος
Επιθεωρητής Σχολείων
Επιστάτης
Εργάτης
Εργοδηγός
Εργολάβος

Ζ

Ζαχαροπλάστης
Ζωγράφος
Ζωέμπορος

Η

Ηλεκτρολόγος

Ι

Ιατρός
Ιδιώτης
Ιερεύς
Ιεροψάλτης
Ιχθυοπώλης

Κ

Καθηγητής
Κανταρτζής
Καπνέμπορος
Καπνεργάτης
Καπνοκόπος
Καπνομεσίτης
Καπνοπαραγωγός
Καπνοπώλης
Καπνοφυτευτής
Καραγωγεύς
Καφεπώλης
Κεραμεύς
Κηπουρός
Κηροπώλης
Κήρυξ
Κλητήρ
Κουρεύς
Κρεοπώλης
Κτηματίας
Κτηματικός
Κτηνοτρόφος
Κτίστης

Λ

Λαναράς
Λαχανοπώλης
Λεπτουργός
Λογιστής

Μ

Μάγειρας
Μαχαιροποιός
Μεσίτης

Μεταξουργός
Μεταπράτης
Μηχανικός
Μικρέμπορος
Μουσικοδιδάσκαλος
Μυλωθρός

Ν

Νεωκόρος
Νηματουργός
Νομάρχης

Ξ

Ξενοδόχος
Ξυλέμπορος
Ξυλουργός
Ξυλοφόρος

Ο

Οδοντίατρος
Οινοπνευματοποιός
Οινοπνευματοπώλης
Οινοπώλης
Οινοποιός
Οπωροπώλης

Π

Πανδοχεύς
Παντοπώλης
Παραγγελειοδόχος
Πεταλωτής
Πιλοποιός
Πνευματοποιός
Ποιμήν

Πράκτωρ εφημερίδων

Πρωτοδίκης

P

Ραβίνος

Ράπτης

Σ

Σαγματοποιός

Σανδαλοποιός

Σησαμελαιοποιός

Σιδηροδρομικός Σταθμάρχης

Σιδηροδρομικός Υπάλληλος

Σιδηρουργός

Σιτέμπορος

Σκυτοτόμος

Στατηροποιός

Στραγαλοποιός

Στρατιωτικός

Συνταξιούχος

Συμβολαιογράφος

Συνταξιούχος

Σχοινοποιός

Σχολάρχης

T

Ταμίας

Τέκτων

Τελώνης

Τενεκετζής

Τεχνίτης

Τηλεγραφετής

Τραπεζίτης

Τυρέμπορος

Τυροκόμος
Τυροπώλης

Υ

Υδροτρίβης
Υλοτόμος
Υπάλληλος
Υπενωμοτάρχης
Υπηρέτης
Υποδηματοποιός
Υποδιδάσκαλος
Υποθηκοφύλαξ
Υφάντης

Φ

Φανοποιός
Φαρμακέμπορος
Φαρμακοποιός
Φωτογράφος

Χ

Χαλβαδοποιός
Χαλκουργός
Χαρτοποιός
Χορτοπώλης
Χρυσοχόος
Χρωματιστής
Χωροφύλαξ

Ω

Ωρολογοποιός

Με βάση το επάγγελμα του πατέρα, λοιπόν, θα προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε τον βαθμό στον οποίο επηρέασε η κοινωνικοεπαγγελματική

καταγωγή την πρόσβαση στα δευτεροβάθμια σχολεία και να διερευνήσουμε τον αντίκτυπο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και των κοινωνικοοικονομικών μεταβολών της εποχής στη σχολική φοίτηση. Από την επεξεργασία του αρχειακού υλικού και τους πίνακες που ακολουθούν, θα προσπαθήσουμε, τέλος, να σκιαγραφήσουμε την αναπαραγωγή των κοινωνικών δομών και τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

Κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση μαθητών μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων 1890 – 1923

Σύνολο μαθητών	Αγροτικός τομέας	Βιοτεχνία (εργάτες, τεχνίτες)	Δημόσιες υπηρεσίες-ελεύθερα επαγγέλματα	Εμπόριο-μεταφορές	Υψηλό εισόδημα	Ορφανοί	Χωρίς αναφορά
5.138	1.302 (25,34%)	926 (18,02%)	742 (14,44%)	1.186 (23,08%)	204 (3,97%)	604 (11,75%)	174 (3,39%)

Πηγή: Μαθητολογία σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

Συνολικά στη μέση εκπαίδευση, καταγράφεται υπερίσχυση της κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας των αγροτοκτηνοτρόφων, που εκπροσωπείται με ποσοστό 25,34%, έναντι των εμπόρων και μεταφορέων, που ακολουθούν με 23,08%. Έπονται η κατηγορία των βιοτεχνών με ποσοστό 18,02% και των δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών με 14,44%. Με αξιόλογο ποσοστό εκπροσωπούνται οι ορφανοί μαθητές, ενώ μακράν στην τελευταία θέση βρίσκονται οι γόνιμοι μεγαλοεισοδηματιών. Για το 3,39% των μαθητών, τέλος, δεν υπήρχε στα μαθητολόγια αναγραφή του επαγγέλματος του πατέρα τους.

Η κατίσχυση των αγροτών και κτηνοτρόφων δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, εφόσον η πλειοψηφία του ενεργού πληθυσμού απασχολούνταν ανέκαθεν στον αγροτικό τομέα, σε μια καθαρά γεωργοκτηνοτροφική περιοχή του θεσσαλικού κάμπου, όπως φαίνεται και από τα στατιστικά δεδομένα των απογραφών του 1907 και του 1920 στον παρακάτω πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Επαγγελματική απασχόληση ενεργού πληθυσμού στον νομό και την επαρχία

Τρικάλων

α) Απογραφή 1907

	Αγροτικός τομέας	Βιοτεχνία – βιομηχανία	Δημόσιες υπηρεσίες – ελεύθερα επαγγέλματα	Εμπόριο – μεταφορές	Άνευ επαγγέλματος
Νομός	19,18%	6,14%	2,89%	2,72%	69,06%
Επαρχία	19%	6,92%	3,23%	3,3%	67,56%

β) Απογραφή 1920

	Αγροτικός τομέας	Βιοτεχνία – βιομηχανία	Δημόσιες υπηρεσίες – ελεύθερα επαγγέλματα	Εμπόριο – μεταφορές	Άνευ επαγγέλματος
Νομός	31,94%	6,14%	2,11%	2,40%	52,59%
Επαρχία	32,60%	7,83%	2,70%	3,11%	49,23%

Πηγές: 1) Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, ό. π., τ. Β', σσ. 193-199 και 354-360.

2) Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920, ό. π., τ. ΙΙ, σσ. οβ'-ογ'.

Ωστόσο, το ποσοστό φοίτησης των παιδιών αγροτών και κτηνοτρόφων δεν ήταν υψηλό ούτε υπέρτερο, σε σχέση με τον πληθυσμό της κοινωνικής τους κατηγορίας. Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γονιών, οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες, που ανάγκαζαν τα αγόρια να ενταχθούν πολύ νωρίς στον παραγωγικό πληθυσμό, σε συνδυασμό με τα εκπαιδευτικά τέλη, έθεταν φραγμούς στην πρόσβαση αυτών των παιδιών στη μέση εκπαίδευση. Υπήρχαν, όμως, και αγροτικές οικογένειες αποφασισμένες να βοηθήσουν τα παιδιά τους να αποκτήσουν τα τυπικά προσόντα και να κάνουν την υπέρβαση, προσπαθώντας έτσι να ξεφύγουν από τη φτώχεια και να διεισδύσουν στις ρωγμές του συστήματος υπηρεσιών, δημόσιων ή ιδιωτικών. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση γι' αυτές τις οικογένειες προϋπέθετε, όπως υπογραμμίζει

ο Κ. Τσουκαλάς, «μια προηγούμενη απόφαση αγροτικής εξόδου, το πέρασμα των φορέων που επιθυμούσαν να μορφωθούν σ' έναν άλλο τύπο δραστηριότητας που θα ήταν εντελώς αποσπασμένη από τη γη»¹²².

Αντίθετα, οι υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες υπερεκπροσωπούνται, κυρίως οι δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι, οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι έμποροι. Όσοι γονείς, λοιπόν, είχαν αφενός υψηλό μορφωτικό επίπεδο και αναγνώριζαν την ανάγκη και αξία της εκπαίδευσης και αφετέρου μπορούσαν να υποστηρίξουν οικονομικά τις δευτεροβάθμιες σπουδές των παιδιών τους, καλλιεργούσαν μια μορφωσιογόνο τάση, που αποτυπώνεται στα, αναλογικά, υψηλά ποσοστά φοίτησης των προαναφερθεισών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών.

Οι πίνακες που ακολουθούν απεικονίζουν την κοινωνική προέλευση των μαθητών σε κάθε κύκλο της μέσης εκπαίδευσης στην πόλη των Τρικάλων, ανά σχολική χρονιά, γεγονός που μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε, πέρα από την άνιση εκπροσώπηση των κοινωνικών στρωμάτων, και τις αυξομειώσεις των ποσοστών που σχετίζονται με τις κοινωνικοοικονομικές μεταβολές της εποχής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση μαθητών Ελληνικών σχολείων Τρικάλων 1890 – 1923

Σχολικό Έτος	Αγροτικός τομέας	Δημόσιες υπηρεσίες-ελεύθερα επαγγέλματα	Βιοτεχνία (εργάτες-τεχνίτες)	Εμπόριο-μεταφορές	Υψηλό εισόδημα	Ορφανοί	Χωρίς αναφορά
1890-91	20,16%	8,06%	16,93%	34,68%	0,8%	13,71%	5,64%
1891-92	20,69%	10,34%	28,45%	29,31%	0,86%	9,48%	0,86%
1892-93	28,05%	6,1%	24,4%	48,78%	2,44%	1,22%	1,22%
1893-94	27,78%	19,44%	4,17%	29,17%	1,39%	12,5%	5,55%
1894-95	20,29%	5,8%	14,5%	47,83%	2,9%	8,7%	-
1895-96	24,72%	9%	27%	30,34%	2,25%	6,74%	-
1896-98	8,9%	2,22%	6,67%	11,11%	2,22%	11,11%	57,8%
1898-99	20,69%	15,52%	22,41%	25,86%	6,9%	8,62%	-
1899-1900	32,1%	13,58%	17,28%	25,92%	3,7%	7,4%	-

¹²² Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σσ. 427 και 429.

1900-01	26,5%	9,64%	24,1%	28,91%	3,61%	6,02%	1,2%
1901-02	11,83%	13,98%	22,59%	31,18%	6,45%	12,9%	1,07%
1902-03	22,47%	14,61%	14,61%	24,72%	9%	14,61%	-
1903-04	17,46%	9,52%	15,87%	19,84%	1,59%	10,32%	25,4%
1904-05	29,23%	15,38%	21,54%	20%	3,85%	8,46%	1,54%
1905-06	32,52%	13,82%	18,7%	19,51%	3,25%	12,19%	-
1906-07	21,87%	18,75%	29,17%	20,83%	1,04%	8,33%	-
1907-08	25%	16,37%	21,15%	25%	2,88%	8,65%	0,96%
1908-09	25,41%	13,11%	18,85%	27,05%	-	13,93%	1,64%
1909-10	20,87%	13,04%	20%	25,22%	3,48%	13,04%	4,35%
1910-11	26,67%	14,17%	26,67%	17,5%	1,67%	11,67%	1,67%
1911-12	21,25%	13,75%	21,25%	26,25%	3,75%	13,75%	-
1912-13	27,37%	13,68%	13,68%	28,42%	2,1%	14,74%	-
1913-14	13,68%	12,63%	27,37%	30,53%	5,26%	9,47%	1,05%
1914-15	23,19%	21,74%	14,49%	24,64%	5,8%	10,14%	-
1915-16	18,95%	15,69%	23,53%	29,41%	2,61%	9,15%	0,65%
1916-17	21,82%	12,12%	18,79%	30,91%	5,45%	9,09%	1,82%
1917-18	29,19%	17,3%	22,7%	16,76%	1,62%	11,89%	0,54%
1918-19	25,66%	11,18%	24,34%	22,37%	1,97%	13,81%	0,66%
1919-20	21,8%	10,53%	24,81%	19,55%	3,76%	18,8%	0,75%
1920-21	34,18%	14,79%	17,35%	19,9%	3,57%	7,14%	3,06%
1921-22	30,21%	11,11%	19,44%	21,53%	0,69%	15,97%	1,04%
1922-23	21,08%	9,04%	20,48%	22,29%	6,02%	15,66%	5,42%
Σύνολο	24,37%	12,76%	20,54%	24,96%	3,01%	11,36%	2,99%

Πηγή: Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων Τρικάλων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

Κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση μαθητών Γυμνασίου Τρικάλων

1898 – 1923

Σχολικό Έτος	Αγροτικός τομέας	Δημόσιες υπηρεσίες-ελεύθερα επαγγέλματα	Βιοτεχνία (εργάτες, τεχνίτες)	Εμπόριο-μεταφορές	Υψηλό εισόδημα	Ορφανοί	Χωρίς αναφορά
1898-99	27,27%	20,45%	11,36%	22,73%	2,27%	13,64%	2,27%
1899-1900	24,14%	24,14%	10,34%	20,69%	3,45%	13,79%	3,45%
1900-01	42,42%	3,03%	12,12%	27,27%	3,03%	9,09%	3,03%
1901-02	22,5%	20%	12,5%	22,5%	7,5%	7,5%	7,5%
1902-03	20%	22,5%	7,5%	22,5%	5%	22,5%	-
1903-04	30,77%	15,38%	15,38%	13,46%	1,92%	23,08%	-
1904-05	25%	14,58%	12,5%	22,92%	6,25%	14,58%	4,17%
1905-06	30,43%	30,43%	4,35%	10,87%	10,87%	6,52%	6,52%
1906-07	44,74%	15,79%	-	13,16%	10,53%	15,79%	-
1907-08	26,27%	20%	3,33%	13,33%	10%	23,33%	3,33%
1908-09	25,5%	21,57%	3,92%	17,65%	7,84%	23,53%	-
1909-10	17,14%	14,28%	8,57%	14,28%	8,57%	31,43%	5,71%
1910-11	27,59%	13,79%	10,34%	20,69%	10,34%	17,25%	-
1911-12	30,77%	35,9%	2,56%	17,95%	2,56%	7,69%	2,56%
1912-13	19,05%	28,57%	-	19,05%	7,14%	7,14%	19,05%
1913-14	17,95%	33,33%	5,13%	17,95%	12,82%	12,82%	-
1914-15	34,61%	19,23%	7,69%	15,38%	9,61%	5,77%	7,69%
1915-16	34,44%	14,44%	12,22%	18,89%	2,22%	16,67%	1,11%
1916-17	26,92%	15,38%	24,36%	21,79%	3,85%	5,13%	2,56%
1917-18	29,7%	12,87%	14,85%	19,8%	7,92%	9,9%	4,95%
1918-19	26,92%	15,38%	18,27%	17,31%	7,69%	8,65%	5,77%
1919-20	22,03%	22,03%	10,17%	22,03%	13,56%	6,78%	5,08%
1920-21	23,33%	28,33%	13,33%	13,33%	6,67%	13,33%	1,67%
1921-22	27,67%	13,21%	14,46%	16,98%	5,03%	13,84%	8,8%

1922-23	31,39%	22,09%	11,63%	16,28%	3,49%	9,3%	4,65%
Σύνολο	27,88%	18,82%	11,45%	18,19%	6,46%	12,78%	4,42%

Πηγή: Μαθητολογία Γυμνασίου Τρικάλων.

Στον κατώτερο κύκλο σπουδών της μέσης εκπαίδευσης, οι περισσότεροι μαθητές που φοίτησαν στα δύο Ελληνικά σχολεία των Τρικάλων, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ήταν γόνοι εμπόρων, με ποσοστό 24,96%. Με μικρή διαφορά και ποσοστό φοίτησης 24,37% ακολουθούν τα παιδιά αγροτών και κτηνοτρόφων. Την τρίτη θέση καταλαμβάνουν οι μαθητές που προέρχονταν από οικογένειες βιοτεχνών, εργατών και τεχνιτών με ποσοστό 20,54%. Με μεγάλη απόκλιση έπονται οι γόνοι δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών με 12,76% και μεγαλοεισοδηματιών με 3,01%. Με αξιοσημείωτο ποσοστό της τάξης του 11,36% εκπροσωπούνται οι ορφανοί μαθητές, ενώ για το 2,99% των μαθητών δεν υπήρχε αναφορά στο επάγγελμα του πατέρα.

Όσον αφορά τους γόνους εμπόρων, που το ποσοστό τους είναι κατά πολύ υπέρτερο σε σχέση με τον πληθυσμό της κοινωνικής τους κατηγορίας, το 1892-93 και το 1894-95 σημείωσαν τα υψηλότερα ποσοστά φοίτησης και στους δύο κύκλους της μέσης εκπαίδευσης, αγγίζοντας το 48,78% και το 47,83% αντίστοιχα. Το μικρότερο ποσοστό της κατηγορίας αυτής καταγράφεται τη διετία 1896-98, την περίοδο δηλαδή του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, οπότε περιορίστηκε κάθε παραγωγική δραστηριότητα και παρατηρείται χαμηλή εκπροσώπηση για όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες. Πρόκειται για παιδιά οικογενειών που είχαν συνήθως την οικονομική δυνατότητα να καλύψουν τα έξοδα των δευτεροβάθμιων σπουδών, οι οποίες θεωρούνταν απαραίτητες για την αποδοτικότερη διοίκηση των οικογενειακών επιχειρήσεων.

Το ποσοστό των μαθητών αγροτικής προέλευσης κυμάνθηκε από το 8,9% την εποχή του πολέμου του 1897 μέχρι το 34,18% κατά την περίοδο της αγροτικής μεταρρύθμισης. Μείωση στα ποσοστά φοίτησης των μαθητών του κοινωνικού στρώματος των αγροτών σημειώθηκε στην αρχή του 20^{ού} αιώνα, που μπορεί να αποδοθεί στην εξωτερική μετανάστευση, το 1913-14, μετά δηλαδή από τους Βαλκανικούς πολέμους, και το 1915-16, την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Κατά τις περιόδους αυτές, τα παιδιά αγροτικής προέλευσης αναγκάστηκαν, προφανώς, να

εγκαταλείψουν το σχολείο, ώστε να αναλάβουν ενεργό ρόλο στο πλαίσιο της οικογένειας, αντικαθιστώντας τον πατέρα. Σε γενικές γραμμές, η φοίτηση των αγροτόπαιδων δεν ξεπέρασε το πληθυσμιακό δυναμικό της αντίστοιχης κοινωνικής κατηγορίας.

Άλλη μια μη προνομιούχος κοινωνική ομάδα, αυτή των εργατών και τεχνιτών, υπερεκπροσωπείται στη μαθητική φοίτηση. Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και επιβίωσης καθιστούσαν τη μόρφωση για πολλά παιδιά αυτής της κοινωνικής κατηγορίας εφιαλτήριο κοινωνικής ανέλιξης και επαγγελματικής αποκατάστασης, με στόχο κυρίως το δημόσιο τομέα, μακριά από την ένδεια της θεσσαλικής υπαίθρου.

Τα παιδιά εκπαιδευτικών, γιατρών, δικηγόρων και γενικά όσα είχαν μορφωμένους γονείς θεωρούσαν τις σπουδές στη μέση εκπαίδευση ως κάτι αυτονόητο και το Πανεπιστήμιο ως «το φυσικό τέλος του σχολικού δρόμου»¹²³. Σαφώς ευνοημένη αυτή η μερίδα μαθητών, έχοντας ως αφετηρία τη μορφωτική κληρονομιά και τη στήριξη του οικογενειακού περιβάλλοντος, είχε εκ των προτέρων αυξημένες πιθανότητες ευδόκιμης πορείας στη μέση βαθμίδα της εκπαίδευσης. Με αξιόλογο ποσοστό, που κυμάνθηκε γύρω στο 12%, εκπροσωπούνται, λοιπόν, οι γόνοι δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών στα Ελληνικά σχολεία.

Οι μαθητές που προέρχονταν από οικογένειες υψηλού εισοδήματος, ήταν δηλαδή παιδιά βιομηχάνων, μεγαλοεπιχειρηματιών και τραπεζιτών, άγγιζαν, καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, το 3,01% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού. Τα μικρότερα ποσοστά αυτής της κατηγορίας σημειώθηκαν στην αρχή της περιόδου, μια δεκαετία μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στον εθνικό κορμό, και τα μεγαλύτερα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν αρχίζει ο εξαστισμός της τρικαλινής κοινωνίας, καθώς και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Οι ορφανοί μαθητές, τέλος, σαφώς δεν αποτελούν αυτοτελή επαγγελματική κατηγορία, αλλά το σημαντικό ποσοστό της τάξης του 11,36% αντανακλά μια κοινωνία, που εξαιτίας της φτώχειας, του χαμηλού βιοτικού επιπέδου, των ασθενειών και των πολεμικών συγκρούσεων είχε πολλά ορφανά μέλη. Το φαινόμενο αυτό αφορά, βέβαια, όλη την ελληνική επικράτεια. Για παράδειγμα, στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση της Κοζάνης το ποσοστό των ορφανών, κατά τη χρονική περίοδο 1880-

¹²³ Α. Φραγκουδάκη, ό. π., σ. 165.

1940, είναι 13,9%¹²⁴, ενώ στη μέση εκπαίδευση της Μεσσηνίας, την περίοδο 1889-1903, είναι 14,13% και στη Λακωνία 10%¹²⁵.

Για την καταγωγή αυτών των παιδιών μόνο υποθέσεις μπορούμε να διατυπώσουμε, καθώς δε στάθηκε δυνατό να εντοπίσουμε το επάγγελμα του πατέρα τους. Ίσως οι περισσότεροι από αυτούς τους μαθητές να ήταν αγροτικής ή εργατικής προέλευσης και να έβλεπαν τη μόρφωση ως το μόνο μέσο – εχέγγυο διεξόδου από τη φτώχεια, που έπληττε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, και επαγγελματικής αποκατάστασης. Σίγουρα ένα μέρος των ορφανών θα ανήκε και στα λεγόμενα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα, που ούτως ή άλλως θα φοιτούσαν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Επίσης, δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η μόρφωση αποτελούσε και βασικό μέσο κοινωνικοποίησης των ορφανών μαθητών και αποφυγής ενδεχόμενης περιθωριοποίησής τους.

Στον ανώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης η εικόνα είναι διαφορετική, όπως συμπεραίνουμε από την ανάγνωση του Πίνακα 25. Η κατίσχυση της κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας των αγροτών και κτηνοτρόφων είναι ευκρινής, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα την τάση των παιδιών αγροτικής προέλευσης να ξεπεράσουν το φράγμα της εξαθλιωμένης, ως επί το πλείστον, κοινωνικής τάξης τους και να σταδιοδρομήσουν σε άλλους τομείς. Επαληθεύεται, εμμέσως πλην σαφώς, και η άποψη ότι στο Γυμνάσιο φοιτούσαν οι πιο κατασταλαγμένοι μαθητές, όσοι δηλαδή ήταν αποφασισμένοι να πάρουν απολυτήριο αυτού του κύκλου σπουδών, οπότε η φοίτησή τους αποτελούσε ενσυνείδητη επιλογή. Με ποσοστό 27,88%, λοιπόν, προπορεύονται οι γόννοι αγροτοκτηνοτρόφων, αφήνοντας κατά πολύ πίσω τα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών. Μεγάλη άνοδος αλλά και πτώση σημειώνεται την περίοδο από το 1899 ως το 1903 και από το 1905 ως το 1910, όταν δηλαδή κορυφώνεται η εξωτερική μετανάστευση προς την Αμερική. Μείωση των ποσοστών φοίτησης παρατηρείται, τέλος, και κατά τους Βαλκανικούς πολέμους.

Τα παιδιά των δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών υπερεκπροσωπούνται δυναμικά με 18,82%, ποσοστό μεγαλύτερο συγκριτικά με τον προηγούμενο κύκλο σπουδών. Από την αρχή της περιόδου παρατηρούμε υψηλά, αναλογικά, ποσοστά φοίτησης, με τα μεγαλύτερα να καταγράφονται την εποχή των Βαλκανικών πολέμων, σε αντίθεση με τους αγρότες και τους εργάτες, τα παιδιά των

¹²⁴ Γ. Μπουνόβας, *Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Κοζάνη 1880-1940*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1997, σ. 60.

¹²⁵ Α. Μηλίτση - Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία 1833-1910*, ό. π., σ. 150.

οποίων αναγκάστηκαν να παραμερίσουν τις σπουδές τους για βιοποριστικούς λόγους. Η μοναδική χρονιά, κατά την οποία η φοίτηση παιδιών αυτής της κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας ήταν εξαιρετικά χαμηλή, σε σχέση με τις υπόλοιπες, ήταν το 1900-01, γεγονός που δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε ή να αποδώσουμε σε κάποια συγκεκριμένη αιτία.

Στην τρίτη θέση βρίσκονται οι γόννοι εμπόρων με ποσοστό 18,19%, μικρότερο συγκριτικά με αυτό του κατώτερου κύκλου της μέσης εκπαίδευσης. Προφανώς, οι γνώσεις και το απολυτήριο του Ελληνικού σχολείου ήταν αρκετά για τα παιδιά που ήταν εξασφαλισμένα επαγγελματικά, καθώς καλούνταν να αναλάβουν την οικογενειακή επιχείρηση.

Πτώση, και μάλιστα μεγάλη, παρατηρείται και στο ποσοστό φοίτησης των μαθητών εργατικής προέλευσης στο Γυμνάσιο, σε σχέση με τα Ελληνικά σχολεία. Μειωμένοι σχεδόν κατά το ήμισυ, οι μαθητές αυτής της κατηγορίας φοιτούν με διακυμάνσεις, ενώ δύο χρονιές, το 1906-07 και το 1912-13, κανείς δεν φοίτησε στην Α΄ τάξη.

Αντίθετα, με αυξημένο ποσοστό εκπροσωπούνται οι μαθητές που κατάγονταν από οικογένειες με μεγάλη οικονομική επιφάνεια. Αποτελούσαν το 6,46% του μαθητικού δυναμικού, ενώ στα Ελληνικά μόλις το 3,01%. Πρόκειται για παιδιά που είχαν τη δυνατότητα να φοιτήσουν απρόσκοπτα, ανεξάρτητα από τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές, είτε στα δημόσια σχολεία είτε σε ιδιωτικά. Η μόρφωση για την πιο προνομιούχο κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία λειτουργούσε και ως απαραίτητο συμπλήρωμα του κοινωνικού status και προφίλ.

Μεγάλο είναι, τέλος, το ποσοστό των ορφανών μαθητών και στον ανώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης, το οποίο κυμάνθηκε από 5,13% μέχρι και 23,53%, προς επίρρωση της θέσης, αφενός ότι οι συνθήκες διαβίωσης οδηγούσαν σε σημαντικό ποσοστό θνησιμότητας και αφετέρου ότι οι σπουδές στη μέση βαθμίδα και το απολυτήριο του Γυμνασίου συνιστούσαν εχέγγυο βιοπορισμού.

Η ανάγνωση των Πινάκων 22, 23, 24 και 25 μας επιτρέπει να συνάγουμε το αναμενόμενο συμπέρασμα ότι η πρόσβαση των κοινωνικών στρωμάτων στη μέση εκπαίδευση δεν ήταν ισοδύναμη. Είναι φανερό πως οι αστικές κατηγορίες εκπροσωπούνται δυναμικά, στέλνοντας, αναλογικά, σε μεγαλύτερο ποσοστό τα παιδιά τους στα Ελληνικά σχολεία και το Γυμνάσιο σε σύγκριση με τις αγροτικές. Οι μαθητές, οι ευνοημένοι κοινωνικά και οικονομικά, λοιπόν, φοιτούσαν περισσότερο στο σχολείο, αποδεικνύοντας ότι η θεσμοθετημένη εκπαιδευτική ισότητα είναι μόνο

τυπική και ότι η τυπική αυτή ισότητα «ευνοεί τους ευνοημένους και αδικεί τους αδικημένους», σύμφωνα με τον Π. Μπουρντιέ¹²⁶.

Γίνεται σαφές, λοιπόν, πως το σχολείο μετέχει και συμβάλλει στην αναπαραγωγή κοινωνικών δομών και σχέσεων, κατά το μέρος που εμπίπτει στην αρμοδιότητά του κάθε φορά. Επιπλέον, επιτελεί την κατανομή των κοινωνικών θέσεων και ρόλων «de facto μέσω του τρόπου δομικής δικτύωσής του και de jure μέσω της πιστοποίησης των γνώσεων και ικανοτήτων», ενώ παράλληλα τη νομιμοποιεί μέσω της ιδεολογίας που υπηρετεί και προωθεί¹²⁷.

1.9. Γεωγραφική προέλευση των μαθητών

Η γεωγραφική προέλευση των μαθητών μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων δεν προκαλεί καμιά ιδιαίτερη έκπληξη. Ο κύριος όγκος των μαθητών που φοίτησαν στα δύο Ελληνικά σχολεία και στο Γυμνάσιο της πόλης ήταν, όπως αναμενόταν, ντόπιοι. Στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζεται η γεωγραφική κατανομή του μαθητικού πληθυσμού, καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, με το αστικό κέντρο να προηγείται σταθερά στην εκπροσώπηση, έναντι των χωριών της τρικαλινής περιφέρειας και των υπόλοιπων περιοχών, εντός και εκτός νομού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Γεωγραφική προέλευση μαθητών Ελληνικών σχολείων Τρικάλων 1890 – 1923

Σχολικό Έτος	Τρίκαλα	Πεδινά Τρικάλων	Ορεινά Τρικάλων	Καρδίτσα	Πεδινά Καρδίτσας	Ορεινά Καρδίτσας	Εκτός νομού	Χωρίς στοιχεία
1890-91	32,26%	9,68%	37,9%	-	0,81%	4,03%	10,48%	4,84%
1891-92	41,38%	5,17%	32,76%	0,86%	3,45%	2,59%	11,21%	2,59%
1892-93	26,83%	9,76%	46,34%	-	1,22%	2,44%	13,41%	-
1893-94	27,78%	11,11%	43,06%	-	5,56%	2,78%	9,72%	-
1894-95	36,23%	4,35%	40,58%	2,9%	4,35%	2,9%	8,7%	-
1895-96	42,7%	3,37%	37,08%	1,12%	4,49%	-	10,11%	1,12%
1896-98	17,78%	11,11%	13,33%	-	-	-	4,44%	53,33%
1898-99	53,45%	3,45%	24,14%	-	5,17%	1,72%	10,34%	1,72%

¹²⁶ Α. Φραγκουδάκη, ό. π., σ. 87.

¹²⁷ Θ. Μυλωνάς, *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, ό. π., σ. 319.

1899-1900	46,91%	8,64%	20,99%	-	4,94%	6,17%	11,11%	1,23%
1900-01	59,04%	6,02%	18,07%	-	3,61%	1,2%	12,05%	-
1900-02	61,29%	7,53%	20,43%	-	1,08%	1,08%	8,6%	-
1902-03	76,4%	5,62%	7,87%	-	2,25%	1,12%	6,74%	-
1903-04	38,89%	13,49%	15,08%	-	-	-	7,94%	24,6%
1904-05	50,77%	17,69%	20%	-	0,77%	0,77%	9,23%	0,77%
1905-06	54,47%	12,2%	19,51%	-	1,63%	0,81%	11,38%	-
1906-07	55,21%	13,54%	17,71%	-	-	1,04%	12,5%	-
1907-08	50,96%	8,65%	27,88%	-	-	-	12,5%	-
1908-09	51,64%	11,48%	23,77%	-	-	0,82%	9,84%	2,46%
1909-10	66,96%	4,35%	17,39%	-	-	1,74%	9,57%	-
1910-11	60%	8,33%	16,67%	-	2,5%	1,67%	10,83%	-
1911-12	48,75%	15%	21,25%	-	2,5%	-	12,5%	-
1912-13	51,58%	9,47%	21,05%	-	2,11%	6,32%	9,47%	-
1913-14	67,37%	7,37%	13,68%	-	1,05%	-	10,53%	-
1914-15	72,46%	8,7%	5,8%	-	-	-	13,04%	-
1915-16	57,52%	11,11%	24,18%	-	0,65%	1,96%	4,58%	-
1916-17	49,7%	11,53%	32,73%	0,61%	-	1,21%	4,24%	-
1917-18	48,11%	21,08%	20%	-	0,54%	0,54%	9,73%	-
1918-19	53,95%	26,32%	16,45%	-	-	0,66%	2,63%	-
1919-20	60,9%	14,29%	13,53%	-	0,75%	1,5%	9,02%	-
1920-21	54,6%	18,37%	14,8%	-	1,53%	1,02%	9,69%	-
1921-22	50,35%	22,57%	13,19%	0,35%	3,13%	1,74%	8,33%	0,35%
1922-23	57,83%	15,06%	8,43%	1,2%	2,41%	1,2%	13,86%	-
Σύνολο	51,59%	12,68%	21,08%	0,22%	1,62%	1,48%	9,4%	1,94%

Πηγή: Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων Τρικάλων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

Γεωγραφική προέλευση μαθητών Γυμνασίου Τρικάλων

1898 – 1923

Σχολικό Έτος	Τρίκαλα	Πεδινά Τρικάλων	Ορεινά Τρικάλων	Καρδίτσα	Πεδινά Καρδίτσας	Ορεινά Καρδίτσας	Εκτός νομού	Χωρίς στοιχεία
1898-99	34,09%	13,64%	11,36%	2,27%	-	2,27%	36,36%	-
1899-1900	48,28%	3,45%	20,69%	3,45%	3,45%	3,45%	17,24%	-
1900-01	42,42%	3,03%	21,21%	3,03%	3,03%	3,03%	24,24%	-
1901-02	45%	12,5%	17,5%	10%	-	2,5%	12,5%	-
1902-03	42,5%	7,5%	10%	5%	-	2,5%	32,5%	-
1903-04	34,62%	13,46%	26,92%	-	-	5,77%	19,23%	-
1904-05	50%	29,17%	6,25%	-	2,08%	-	12,5%	-
1905-06	58,7%	2,17%	10,87%	-	6,52%	-	15,22%	6,52%
1906-07	50%	13,16%	13,16%	-	2,63%	2,63%	18,42%	-
1907-08	60%	3,33%	16,67%	-	-	-	20%	-
1908-09	52,94%	11,76%	11,76%	-	-	-	23,53%	-
1909-10	37,14%	22,86%	8,57%	2,86%	-	2,86%	25,71%	-
1910-11	48,28%	13,8%	13,8%	-	-	-	24,14%	-
1911-12	28,21%	20,51%	23,08%	-	-	2,56%	25,64%	-
1912-13	54,76%	21,43%	9,52%	-	-	-	14,29%	-
1913-14	51,28%	10,26%	7,69%	-	-	5,13%	25,64%	-
1914-15	51,92%	15,38%	7,69%	-	1,92%	3,85%	19,23%	-
1915-16	44,44%	16,67%	15,56%	1,11%	2,22%	2,22%	17,78%	-
1916-17	48,72%	20,51%	5,13%	-	2,56%	5,13%	17,95%	-
1917-18	54,46%	19,8%	12,87%	1,98%	0,99%	0,99%	8,91%	-
1918-19	45,19%	25%	11,54%	0,96%	3,85%	0,96%	12,5%	-
1919-20	40,68%	32,2%	13,56%	-	5,08%	1,69%	6,78%	-
1920-21	46,67%	20%	11,67%	-	-	6,67%	15%	-
1921-22	45,91%	20,75%	10,69%	-	4,4%	5,66%	9,43%	3,14%
1922-23	40,7%	23,26%	11,63%	-	2,33%	6,98%	15,12%	-
Σύνολο	46,28%	17,7%	12,57%	0,98%	2,04%	3,02%	16,85%	0,56%

Πηγή: Μαθητολόγια Γυμνασίου Τρικάλων.

Από την ανάγνωση των Πινάκων 26 και 27, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι οι μισοί σχεδόν μαθητές μέσης εκπαίδευσης προέρχονταν από την πόλη των Τρικάλων. Πρόκειται για αναμενόμενη διαπίστωση, εφόσον η πρόσβαση στα σχολεία ήταν ευκολότερη για τους κατοίκους του αστικού κέντρου και δύσκολη έως αδύνατη για όσους ζούσαν στην πεδινή και ορεινή περιφέρεια.

Λόγοι οικονομικοί, κοινωνικοί και χωροταξικοί αποτέλεσαν τις μεταβλητές που διαμόρφωσαν τον γεωγραφικό χάρτη της μέσης εκπαίδευσης στα Τρίκαλα. Είναι λογικό και επόμενο, οι μαθητές από φτωχές και απομακρυσμένες περιοχές να αντιμετώπιζαν πρόσθετες δυσκολίες αναφορικά με τη φοίτησή τους στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης, και ειδικά στο Γυμνάσιο, που ήταν το μοναδικό στην περιφέρεια Τρικάλων – Καρδίτσας ως το 1889. Αντίθετα, οι μαθητές από περιοχές που είχαν ιδιαίτερη λειτουργική σχέση με την πόλη, δηλαδή το αστικό, οικονομικό και διοικητικό κέντρο, είχαν, τουλάχιστον θεωρητικά, περισσότερες πιθανότητες φοίτησης. Σημαντική παράμετρο συνιστούσε αναμφίλεκτα και το κοινωνικοπολιτιστικό επίπεδο της κάθε οικογένειας που, σε συνδυασμό με τη χιλιομετρική απόσταση από την έδρα του σχολείου, αποτελούσε μία υπολογίσιμη μεταβλητή, καθορίζοντας όχι μόνο την πρόσβαση στις δευτεροβάθμιες σπουδές, αλλά και την πορεία σε αυτές. Επιπλέον, ένα ακόμη μείζον πρόβλημα της εποχής, οι ελλείψεις στις συγκοινωνίες και επικοινωνίες, ταλάνιζε τους μαθητές της τρικαλινής περιφέρειας με την ιδιαίτερη γεωμορφολογία.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι, εφόσον τα οικονομικά, πολιτιστικά και σχολικά μέσα δεν ήταν κατανεμημένα εξίσου πάνω στον ελλαδικό γεωγραφικό χώρο, τόσο από άποψη ποσοτική όσο και ποιοτική, η κατανομή των συνδυασμένων μεταβλητών οικονομία – κουλτούρα – σχολείο κλιμακώνεται μειούμενη από την πόλη προς το χωριό και από το κεφαλοχώρι προς τους μακρινούς συνοικισμούς¹²⁸.

Στον κατώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης, τα Τρίκαλα προηγούνται στη γεωγραφική εκπροσώπηση με ποσοστό 51,59%. Ακολουθούν τα ορεινά χωριά των Τρικάλων με 21,08%, αφήνοντας πίσω τα πεδινά με 12,68%, γεγονός που, σε πρώτη ανάγνωση, προκαλεί εντύπωση, αφού θα περίμενε κανείς το αντίστροφο. Τα στατιστικά αυτά δεδομένα, ωστόσο, μπορούν να ερμηνευτούν. Στα πεδινά χωριά οι

¹²⁸ Βλ. αναλυτικά Θ. Μυλωνάς, ό. π., σσ. 37-38 και Θ. Μυλωνάς, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων...*, ό. π., σσ. 94-101.

κάτοικοι ασχολούνταν ως επί το πλείστον με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, οπότε πολλά παιδιά ήταν προσανατολισμένα εκ των πραγμάτων προς αυτή την κατεύθυνση. Από πολύ νωρίς, άλλωστε, συμμετείχαν ενεργά στις αγροτικές εργασίες, ενώ ήταν σύνηθες φαινόμενο η εγκατάλειψη των σπουδών, προκειμένου να ασχοληθούν απρόσκοπτα με την καλλιέργεια των χωραφιών και την εκτροφή ζώων για βιοποριστικούς λόγους. Οι μαθητές που προέρχονταν από τα ορεινά χωριά, αντίθετα, θα μπορούσαν να υπαχθούν σε δύο κατηγορίες: Αφενός στην κατηγορία αυτών που, ζώντας στο όριο της φτώχειας ή κάτω από αυτό, αντιμετώπιζαν τη μόρφωση ως τη μοναδική ευκαιρία κοινωνικής ανόδου και επαγγελματικής αποκατάστασης και αφετέρου στην κατηγορία όσων κατάγονταν από τα Βλαχοχώρια – Κρανιά, Βενδίστα, Δραγοβίσι, Καστανιά – και οι γονείς τους ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο, το οποίο είχε επιφέρει από νωρίς κοινωνική κινητικότητα και οικονομική άνθηση στην περιοχή του Ασπροποτάμου¹²⁹. Οι μαθητές αυτοί είχαν τόσο την οικονομική δυνατότητα να φοιτήσουν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης όσο και την παρότρυνση από την οικογένειά τους να αποκτήσουν τα απαραίτητα μορφωτικά εφόδια, ώστε να ασκήσουν με τη μεγαλύτερη δυνατή επιτυχία το επάγγελμα του εμπόρου. Αξίζει να προσθέσουμε πως ο δήμος Χαλκίδος παρ' Ασπροποτάμω είχε τα υψηλότερα ποσοστά εγγραμμάτων στην επαρχία Καλαμπάκας, σύμφωνα με την απογραφή του 1907, με ποσοστό 21,98%, όταν το ποσοστό για όλη την επαρχία ήταν 16,97%¹³⁰.

Στον ανώτερο κύκλο των δευτεροβάθμιων σπουδών, η γεωγραφική εκπροσώπηση διαφοροποιείται: Μετά την πόλη των Τρικάλων, οι περισσότεροι μαθητές προέρχονταν από χωριά του κάμπου με ποσοστό 17,7%, έπονται όσοι κατάγονταν από περιοχές εκτός νομού με ποσοστό 16,85% και ακολουθούν οι καταγόμενοι από τα ορεινά χωριά με 12,57%. Είναι λογικό να υπάρχει αυτή η διαφοροποίηση ως συνάρτηση της κλιμάκωσης του επιπέδου σπουδών. Οι περισσότεροι γονείς θεωρούσαν επαρκές επαγγελματικό εφόδιο το απολυτήριο Ελληνικού σχολείου, γι' αυτό και τα παιδιά τους δε συνέχιζαν τις σπουδές τους στο Γυμνάσιο. Επιπλέον, και ο οικονομικός παράγοντας ήταν καθοριστικός, καθώς η φοίτηση στο Γυμνάσιο για τους κατοίκους εκτός πόλης ήταν δυσβάσταχτο οικονομικό φορτίο. Όσοι δεν είχαν σπίτι ή κάποιον συγγενή στα Τρίκαλα, εκτός από εκπαιδευτικά τέλη και βιβλία, έπρεπε να πληρώσουν και ενοίκιο, αν επιθυμούσαν να

¹²⁹ Βλ. κεφάλαιο 1, ενότητες «Η οικονομική ζωή» και «Κοινωνική ζωή και πνευματική κίνηση».

¹³⁰ Υπουργείο Εσωτερικών, *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907...*, τ. 1^{ος}, ό. π., σ. 122.

φοιτήσουν στο Γυμνάσιο. Για την πλειονότητα αυτών των περιπτώσεων, τα έξοδα τριών χρόνων στο Ελληνικό σχολείο ήταν υπεραρκετά και η ιδέα και μόνο της τετραετούς φοίτησης στον επόμενο κύκλο αποθαρρυντικός έως απαγορευτικός παράγοντας. Η φοίτηση, λοιπόν, στο Γυμνάσιο ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, πιο εύκολη υπόθεση για όσους έμεναν μέσα ή κοντά στην πόλη. Όσον αφορά τους μαθητές που προέρχονταν από περιοχές εκτός νομού, ήταν γόνιμοι κυρίως στρατιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων που για επαγγελματικούς λόγους εγκαθίσταντο με τις οικογένειές τους για κάποιο χρονικό διάστημα στην πόλη των Τρικάλων.

Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί ότι και ορφανοί μαθητές προέρχονταν από περιοχές που απείχαν πολύ από την πόλη των Τρικάλων, όπως η Αθήνα, τα Μέγαρα, το Μοναστήρι (Μπίτολα της Π.Γ.Δ.Μ.), το Τσοτύλι, η Σιάτιστα, η Χαλκίδα, η Καστοριά, η Πάρος, το Ζαγόρι, το Αίγιο, το Άργος. Από τη σχετική έρευνα, δεν προέκυψε η ύπαρξη κάποιου οικοτροφείου στην πόλη που να στέγαζε ορφανούς μαθητές. Συμπεραίνουμε πως φιλοξενούνταν σε συγγενικές οικογένειες εσωτερικών μεταναστών, που αναζητούσαν εργασία και εγκαθίσταντο στην πόλη, ή τύγγαναν της ευεργεσίας κάποιου φορέα κοινωνικής προσφοράς, όπως για παράδειγμα η Μητρόπολη, που τους εξασφάλιζε με κάποιο τρόπο τροφή και στέγη. Επιπλέον, στο Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής των σχολείων υπογράφουν την παραλαβή ενδεικτικών και αποδεικτικών ορφανών παιδιών πρόσωπα γνωστών οικογενειών της τρικαλινής κοινωνίας (Τεγόπουλος, Πελέκης, Καστρακίδης). Αυτό μας οδηγεί στη σκέψη πως ίσως οικογένειες με οικονομική άνεση και φιλανθρωπικά αισθήματα πρόσφεραν φιλοξενία σε ορφανούς μαθητές.

Για πληρέστερη ενημέρωση, τέλος, σχετικά με τη γεωγραφική κατανομή του μαθητικού δυναμικού, παραθέτουμε κατάλογο των τόπων καταγωγής των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της πόλης των Τρικάλων. Πρόκειται για χωριά του νομού, γειτονικών και άλλων περιοχών του ελληνικού κράτους, κυρίως της γειτονικής Καρδίτσας, της Φθιώτιδας, της Ευρυτανίας, των Γρεβενών, της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας, απ' όπου προέρχονταν πολλοί μαθητές. Για τα χωριά που μετονομάστηκαν για διάφορους λόγους στην πορεία του χρόνου, αναφέρονται και τα νέα τους ονόματα. Αναγράφονται, επίσης, χωριά που σήμερα έχουν εγκαταλειφθεί και είναι ακατοίκητα:

Παλιό όνομα	Μετονομασία	Περιοχή
Αβδέλα	–	Γρεβενών
Αγιά	–	Λάρισας
Αθήνα	–	
Άρτα	–	
Αλμυρός	–	Μαγνησίας
Αγία Μονή	–	Τρικάλων
Αχελινάδα	–	Καλαμπάκας
Άγιοι Θεόδωροι	–	Καλαμπάκας
Άγναντα	–	Άρτας
Άγραφα	–	Ευρυτανίας
Αγρίνιο	–	Αιτωλοακαρνανίας
Αγία Κυριακή	–	Τρικάλων
Αίγιο	–	Αχαΐας
Άμφισσα	–	Φωκίδας
Άργος	–	Αργολίδας
Άστρος	–	Αρκαδίας
Ασπροκλησιά	–	Καλαμπάκας
Αργαλαστή	–	Βόλου
Αγά	Σπερχειάδα	Φθιώτιδας
Αγόριανη	Επτάλοφος	Φθιώτιδας
Αγουλινίτσα	Επιτάλιο	Ηλείας
Αϊβάνι	Αηδόνα	Καλαμπάκας
Ανδροβίτσα	Εξωχώρι	Μάνης
Άνω Περλιάγκο	Χρυσομηλιά	Καλαμπάκας
Αρδάνι	–	Τρικάλων
Αρτσίστα	Αρίστη	Ζαγορίου
Βάνια	Πλάτανος	Τρικάλων
Βαλκάνο	–	Τρικάλων
Βαλομάντρι	–	Τρικάλων
Βίτσιανα	Πετροχώρι	Τρικάλων
Βόλος	–	
Βούρμπιανη	–	Ιωαννίνων

Βυτίνα	–	Αρκαδίας
Βλαχογιάννη	–	Λάρισας
Βαρημπόμπη	Φήκη	Τρικάλων
Βελεμίστι	Αγιόφυλλο	Καλαμπάκας
Βέλεσι	Δαφνοσπηλιά	Καρδίτσας
Βελίτσιανα	Καλλιρρόη	Καλαμπάκας
Βενδίστα	Αμάραντος	Καλαμπάκας
Βετερνίκο	Νεραϊδοχώρι	Τρικάλων
Βετολίτσα	Κλεπά Ναυπάκτου	Αιτωλοακαρνανίας
Βιτσίστα	Μεσοχώρα	Τρικάλων
Βλάσιον	Βλάσι	Καρδίτσας
Βοεβόδα	Βασιλική	Καλαμπάκας
Βόργιανη	Αχλαδοχώρι	Τρικάλων
Βοστίδι	Κρήνη	Τρικάλων
Βουνέσι	Μορφοβούνι	Καρδίτσας
Βούνιστα	Ελληνόκαστρο	Καρδίτσας
Βουρβουτσικόν	Επταχώρι	Καστοριάς
Βραγγιανά	–	Καρδίτσας
Βρεστενίτσα	Πηγές	Άρτας
Γαρδίκι Ομελαίων	Γαρδίκι	Φθιώτιδας
Γαρδίκι	–	Τρικάλων
Γρανίτσα	–	Ευρυτανίας
Γρεβενά	–	
Γερακάρι	–	Καλαμπάκας
Γρεβενίτι	–	Ιωαννίνων
Γοργογύρι	–	Τρικάλων
Γλύνος	–	Τρικάλων
Γιαννοβέني	Γιαννοχώρι	Καστοριάς
Γιοβάνιον	Αηδόνα	Καλαμπάκας
Γκουντοβάσδα	Καλομοίρα	Καλαμπάκας
Γλογοβίτσα	Θερινό	Καρδίτσας
Γούνιτσα	Αμυγδαλέα	Λάρισας
Γουρζί	Λυγαριά	Τρικάλων
Γριζάνον	–	Τρικάλων

Γράλιστα	Ελληνόπυργος	Καρδίτσας
Δαδί	Αμφίκλεια	Φθιώτιδας
Δεσκάτα	Δεσκάτη	Γρεβενών
Διάλεσι	Διαλεχτό	Τρικάλων
Δολιανά	–	Καλαμπάκας
Δέση	–	Τρικάλων
Δομοκός	–	Φθιώτιδας
Δεσφίνα	–	Φωκίδας
Δούσικο	Άγιος Βησσαρίων	Πύλης
Δραγάρι	Καστανώνας	Ζαγορίου
Δραγοβίστι	Πολυθέα	Καλαμπάκας
Δραχμάνι	Ελάτεια	Φθιώτιδας
Δρυοπίς ¹³¹		
Εκίμ Βελεσί	Πεδινό	Καρδίτσας
Εξάστερον, Επιβάται		Αν. Θράκης ¹³²
Ευξεινούπολη	–	Μαγνησίας
Ευσταθειοχώριον ¹³³		Βουλγαρία
Εξωχώριον	–	Μεσσηνίας
Ζάρκο	–	Τρικάλων
Ζαβλάνια	Παλαιόπυργος	Τρικάλων
Ζαγλόπι	Ραχούλα	Καρδίτσας
Ζαγόριανη	Χρυσορράχη	Ιωαννίνων
Ζάλοβο	Τρίκωμο	Γρεβενών
Ζαπτσαίοι	Άγιοι Απόστολοι	Τρικάλων
Ζερέτσι	Κρυσπηγή	Καρδίτσας
Ζούλιανη	Ζηλευτή	Τρικάλων
Ζουπάνι	Πεντάλοφος	Κοζάνης
Ζυκόβιστα	Σπήλιος	Κοζάνης
Θεσσαλονίκη		
Θήρα	–	Κυκλάδων

¹³¹ Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για περιοχή στα σύνορα Φωκίδας και Φθιώτιδας.

¹³² Χωριά της Ανατολικής Θράκης απ' όπου ήρθαν οι πρώτοι πρόσφυγες μαθητές, μετά τη Μικρασιατική τραγωδία.

¹³³ Πρόκειται για χωριό της Αν. Ρωμυλίας (Βουλγαρία), από όπου ήρθαν πρόσφυγες μετά το 1906 στην Ευξεινούπολη Μαγνησίας.

Θουρία	–	Μεσσηνίας
Ιωάννινα	–	
Ίσθμια	–	Κορινθίας
Ιθώμη	Πύργος	Καρδίτσας
Καζακλάριον	Αμπελώνας	Λάρισας
Κακοπλεύρι	–	Καλαμπάκας
Καλάμαι	Καλαμάτα	
Καλαμπάκα	–	Τρικάλων
Καλαρρύτες	–	Ιωαννίνων
Καλογριανά	–	Καρδίτσας
Καβάλα		
Καλογριανή	–	Καλαμπάκας
Κανάλια	–	Καρδίτσας
Καρπενήσι		
Καρυές	–	Τρικάλων
Καστανιά	–	Τρικάλων
Καστελλόριζο	–	Δωδεκανήσου
Καστοριά		
Κεφαλονιά		
Κιάτο	–	Κορινθίας
Κλειτσός	–	Ευρυτανίας
Κρανέα	Κρασιά	Καλαμπάκας
Καστράκι	–	Καλαμπάκας
Κλεινοβός	–	Καλαμπάκας
Κύθηρα	–	Ν. Πειραιά
Κάρυστος	–	Εύβοιας
Καστανέα	Καστανιά	Καλαμπάκας
Κόκκινος Πύργος	–	Τρικάλων
Κονισκός	–	Καλαμπάκας
Κουμπουργιανά	–	Καρδίτσας
Κουτσομήλια	–	Τρικάλων
Κρήτη		
Κλοκοτός	–	Τρικάλων
Κόρινθος		

Κωνσταντινούπολη		
Κρηνίτσα	–	Τρικάλων
Καζνέσι	Αγία Παρασκευή	Καρδίτσας
Καπουτζήδες	Πυλαία	Θεσσαλονίκης
Καραμπάσι	Άγιος Βλάσιος	Πηλίου
Καρβουνολεπενίτσα	Πιαλεία	Τρικάλων
Κατίδι	Περδικοράχη	Τρικάλων
Κάτω Περλιάγκο	Γλυκομηλιά	Καλαμπάκας
Κεράσοβο	Κερασοχώρι	Ευρυτανίας
Κοκκώνα	οικισμός Παλαιόπυργου	Τρικάλων
Κοντοβάσδα	Καλομοίρα	Καλαμπάκας
Κοπλέσι	Φουντωτό	Αγράφων
Κόπρainer	Αύρα	Καλαμπάκας
Κόρδα	Μαραθέα	Καρδίτσας
Κότορι	Κατάφυτο	Καλαμπάκας
Κουβέλτσι	Θεόπετρα	Καλαμπάκας
Κουκοράβα	Αμυγδαλή	Αγίας Λάρισας
Κουκουλέκα	Κουκουλαίικα	Τρίκερι Μαγνησίας
Κουκουλίτσα	Κουκούλια	Άρτας
Κουρμαλί	Φανερωμένη	Τρικάλων
Κουρνέσι	Μοσχόφυτο	Τρικάλων
Κούρσοβο	Ελληνόκαστρο	Τρικάλων
Κούτσαϊνα	Στουρναραίικα	Τρικάλων
Κριεκούκι	Ερυθρές	Δυτ. Αττικής
Κριτσίνι	Ταξιάρχες	Τρικάλων
Λαζαρίνα	–	Καρδίτσας
Λαμία		
Λειβαδιά		
Λευκάδα		
Λεχώνια	–	Βόλου
Ληξούρι	–	Κεφαλονιάς
Λιδωρίκι	–	Φωκίδας
Λιάσνιτσα	Βρυσοχώρι Ζαγορίου	Ιωαννίνων
Λογγάκι	–	Τρικάλων

Λοξάδα	–	Καρδίτσας
Λακρέσι	Βαθύλακος	Καρδίτσας
Λαγκάδια	–	Αρκαδίας
Λάρισα		
Λίστα	–	Θεσπρωτίας
Λεπενίτσα	Ανθούσα	Καλαμπάκας
Λεσιανά	Φιλύρα	Τρικάλων
Λέστινο	Διπόταμος	Τρικάλων
Λιασκοβίτσι	Λεπτοκαρυά	Ζαγορίου
Λιάσκοβο	Πετρωτό	Καρδίτσας
Λιμπίσοβο	Άγιος Ηλίας	Καστοριάς
Λιμπόχοβο	Καλυβοχώρι	Καλαμπάκας ¹³⁴
Λόγγος Αχμέτ Αγά	Λόγγος	Τρικάλων
Μαλακάσι	–	Καλαμπάκας
Ματαράγκα	–	Καρδίτσας
Μαυρέλι	–	Καλαμπάκας
Μαυρομάτι	–	Καρδίτσας
Μεγάλα Καλύβια	–	Τρικάλων
Μεγάρχη	–	Τρικάλων
Μεσηνικόλας	–	Καρδίτσας
Μεσολόγγι		
Μέτσοβο		
Μουζάκι	–	Καρδίτσας
Μεγάλο Μέρτσι	Μ. Κεφαλόβρυσο	Τρικάλων
Μεγάλη Πουλιάνα	Πηγή	Τρικάλων
Μελιτίνη	–	Λακωνίας
Μερίχοβο	Αγία Τριάδα	Καρδίτσας
Μερόκοβο	Μυρόφυλλο	Τρικάλων
Μηλιά	-	Μετσόβου
Μερίτσα	Οξύνεια	Καλαμπάκας
Μοναστήριον	Μπίτολα	Π.Γ.Δ.Μ.
Μουσαλάρ	Συκιές	Καρδίτσας

¹³⁴ Οικισμός βλαχόφωνων στη θέση που δημιουργήθηκε η Νέα Κουτσούφλιανη (Παναγία) Καλαμπάκας.

Μουτσιάρα	Αθαμανία	Τρικάλων
Μπάγια	Πετρωτό	Τρικάλων
Μπάγια	Κήποι Ζαγορίου	Ιωαννίνων
Μπάνιστα	Διάσελλο	Τρικάλων
Μπελέτσι	Παλαιομονάστηρο	Τρικάλων
Μπερτούλια	Περτούλι	Τρικάλων
Μπισδάνι	Αγναντερό	Καρδίτσας
Μπλάτσι	Βλάστη	Κοζάνης
Μπουκοβίτσα	Ανθηρό	Καρδίτσας
Μπούλτσα	Έλατα	Ζαγορίου Ιωαννίνων
Μπουροβίκο	Αμπελοχώρι	Καλαμπάκας
Μπουχούνιστα	Μεγαλοχώρι	Τρικάλων
Νάξος	–	Κυκλάδων
Ναύπλιο		
Ναύπακτος	–	Αιτωλοακαρνανίας
Νεοχώριον	Οιχαλία	Τρικάλων
Νομή	–	Τρικάλων
Νεοχώριον		Μ. Ασίας ¹³⁵
Νέα Μιτζέλα	Αμαλιάπολη	Αλμυρού
Νέα Βοδενά	Φλαμούλι	Τρικάλων ¹³⁶
Νέα Σμόλια	Κουμαριά	Τρικάλων ¹³⁷
Νευροβούνιστα	Πευκόφυτο	Καρδίτσας
Ξυλοπάροικο	–	Τρικάλων
Ξηροχώρι	Ιστιαία	Εύβοιας
Οστροβός	Αγναντιά	Καλαμπάκας
Παλαιοκαριά	–	Τρικάλων
Παλαιοχώριον	–	Καλαμπάκας
Πάτρα		
Πεζούλα	–	Καρδίτσας
Πειραιάς		
Περιβόλι	–	Γρεβενών

¹³⁵ Το Νεοχώρι Χηλής στη Μαύρη Θάλασσα, το τουρκικό Γιενίκιοϊ.

¹³⁶ Προσφυγικός οικισμός από τα Βοδενά της Αν. Ρωμυλίας.

¹³⁷ Εγκαταλειμμένο χωριό από τη δεκαετία του '60. Ανήκει στην Αγρελιά Τρικάλων.

Πετρόπορο	–	Τρικόλων
Πιαλεία	–	Τρικόλων
Πορτή	–	Καρδίτσας
Προυσσός	–	Ευρυτανίας
Πυργετός	–	Τρικόλων
Πύργος	–	Τρικόλων
Πύρρα	–	Τρικόλων
Πρόδρομος	–	Τρικόλων
Πατουλιά	–	Τρικόλων
Πάρος	–	Κυκλάδων
Πολύγυρος	–	Χαλκιδικής
Πετρίλλο	–	Καρδίτσας
Πορταριά	–	Πηλίου
Παραπράσταινα	Προάστιο	Καρδίτσας
Πασά-Μαγούλα	Δενδράκια	Φαρσάλων
Περιβόλιον	Περιβόλι	Γρεβενών
Πόρτα (Παζάρ)	Πύλη	Τρικόλων
Πρεβέντα	Διάβα	Καλαμπάκας
Πρεμετή	–	Β. Ηπείρου
Παχτούρι	–	Τρικόλων
Ραψίστα	Γόμφοι	Τρικόλων
Ράξα	–	Τρικόλων
Ριζαριό	–	Τρικόλων
Ροπωτό	–	Τρικόλων
Σαμαρίνα	–	Γρεβενών
Σερβωτά	–	Τρικόλων
Σιάτιστα	–	Κοζάνης
Σπάρτη		
Σωτήρα	–	Τρικόλων
Σέλιανη	Μάρμαρα	Φθιώτιδας
Σελίτσανη	Ανατολή	Αγίας Λάρισας
Συρράκο	–	Ιωαννίνων
Σέριφος	–	Κυκλάδων
Σκεπάρι	–	Τρικόλων

Σκόπελος	Β. Σποράδες	Μαγνησίας
Σούρπη	–	Μαγνησίας
Σοφάδες	–	Καρδίτσας
Σύρος	–	Κυκλάδων
Στεφανιάς	Στεφανιάδα	Καρδίτσας
Σμόκοβο	–	Καρδίτσας
Σαρακίνα	–	Τρικάλων
Σιάμ	Οξιά	Καρδίτσας
Σκλάταινα	Ρίζωμα	Τρικάλων
Σκληνιάσα	Στεφάνι	Καλαμπάκας
Σλήμνιτσα	Τρίλοφος	Καστοριάς
Σμόλια	Αγρελιά	Τρικάλων
Σοροβίγλιον	Στράτος	Αιτωλοακαρνανίας
Σουβάλα	Βαθύκοιλα	Φθιώτιδας
Σουδενά	Πεδινά	Ιωαννίνων
Σπηνιάσα	Νεράιδα	Ευρυτανίας
Σπυρέλο	Πετροχώρι	Καρδίτσας
Στεφανοσαίοι	Δροσερό	Τρικάλων
Στρούγκο	Κρυονέρι	Καρδίτσας
Τζιούρτζια	Αγία Παρασκευή	Τρικάλων
Τουρκοχώρι	Νερόμυλοι	Αγιάς Λάρισας
Τουρναβοί	Χρυσαιγή	Τρικάλων
Τσαγαλί	Παραπόταμος	Τρικάλων
Τσαροπλανά	Βασιλικό	Ιωαννίνων
Τσερβάρι	Ελαφότοπος	Ιωαννίνων
Τσερνέσι	Ελατοχώρι	Ιωαννίνων
Τσιάρα	Φωτάδα	Τρικάλων
Τσιάσι	Περιστέρα	Καλαμπάκας
Τσιότι	Φαρκαδόνα	Τρίκαλα
Τσούκα	Φωτεινό	Καλαμπάκας
Τύρνα	Ελάτη	Τρικάλων
Τύρναβος	–	Λάρισας
Τσαγκαράδα	–	Βόλου
Τροβάτο	–	Ευρυτανίας

Τσοτύλι	–	Κοζάνης
Τυφλοσέλι	Δροσοχώρι	Τρικάλων
Φάρσαλος	Φάρσαλα	Λάρισας
Υπάτη	–	Φθιώτιδας
Φιλιππούπολη ¹³⁸		
Φλωρέσι	Ανθοχώρι	Καρδίτσας
Χαλίκι	–	Τρικάλων
Χαλκίδα		
Χρύσο	–	Ευρυτανίας
Χερίγκοβο	Κέδρα	Ευρυτανίας
Χουτιάνα	–	Τρικάλων ¹³⁹

Δεν κατορθώσαμε, παρά την ερευνητική προσπάθεια, να προσδιορίσουμε τους τόπους καταγωγής Μόρσα, Κάψη Τυμφαίων, Πλαισίκι και Νάτζλα Ηπείρου, που αναγράφονται στα Μαθητολόγια.

1.10. Το διδακτικό και βοηθητικό προσωπικό

Με βάση τα πρακτικά του συλλόγου διδασκόντων του Γυμνασίου, όπου υπογράφουν οι εκπαιδευτικοί – σε μερικά μάλιστα και των τριών Ελληνικών σχολείων της πόλης – τις υπογραφές στα Μαθητολόγια και τους Γενικούς Ελέγχους, τα στοιχεία των σχετικών φακέλων στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και τα δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο, δημιουργήσαμε με δυσκολία έναν κατάλογο του εκπαιδευτικού προσωπικού για κάθε σχολείο:

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

Διδακτικό προσωπικό Γυμνασίου Τρικάλων

1881 – 1923

Σχολικό Έτος	Εκπαιδευτικοί (Ονοματεπώνυμο, ειδικότητα)
1881-82	Κ. Δαμηράλης, Γυμνασιάρχης Ευ. Εμμανουηλίδης, Μαθηματικός

¹³⁸ Προφανώς πρόκειται για τον προσφυγικό συνοικισμό της Λάρισας που δημιουργήθηκε μετά το 1906 από πρόσφυγες της Αν. Ρωμυλίας.

¹³⁹ Διαλυμένος οικισμός κοντά στη Γλυκομηλιά Καλαμπάκας

1882-83	Κ. Δαμηράλης, Γυμνασιάρχης Ν. Φαραντάτος, διδάκτωρ Φιλοσοφίας Μ. Δαράος, διδάκτωρ Φυσικής Α. Πασαπόρτης, Ιερών μαθημάτων
1883-84	Κ. Νεστορίδης, Γυμνασιάρχης Γ. Αποστολίδης Ν. Κλεινίας Π. Ιωαννίδης Γ. Προσαλέντης, Ιερών μαθημάτων Όθ. Γαλάτης, Μαθηματικός
1884-85	Κ. Νεστορίδης, Γυμνασιάρχης Γ. Γέγλες, Ιερών μαθημάτων Αθ. Βανάκος, διδάκτωρ Μαθηματικών Σπ. Προφαντόπουλος, διδάκτωρ Φιλοσοφίας Αλ. Λαμπίκης Ιω. Μιχαήλ Θ. Τσαούσης, Μαθηματικός
1885-86	Π. Παναγιωτίδης, Γυμνασιάρχης Θ. Τσαούσης, Μαθηματικός
1886-87	Κ. Φερτάκος, Γυμνασιάρχης Γ. Αποστολίδης
1887-88	Γ. Αποστολίδης, Γυμνασιάρχης Ιω. Γαλανός, Φιλολόγος Κρ. Αποστολίδης Κ. Λητοΐδης
1888-89	Γ. Αποστολίδης, Γυμνασιάρχης Θ. Τσαούσης, Μαθηματικός Π. Αγιοσαφίτης Ιω. Μιχαήλ
1889-90	Ελ. Κούσης, Γυμνασιάρχης Δ. Σαγκριώτης
1890-91	Π. Καρολίδης, Γυμνασιάρχης Δ. Δεδούσης, Μαθηματικός (αναπληρωτής)

1891-92	Ν. Πετρήs, Γυμνασιάρχης
1892-93	Π. Καρολίδης, Γυμνασιάρχης
1893-94	Δ. Γερολάζος, Γυμνασιάρχης
1894-95	Δ. Γερολάζος, Γυμνασιάρχης Ιω. Βαϊνόπουλος, Μαθηματικός
1895-97	Γ. Χατζηιωάννου, Γυμνασιάρχης Αθ. Βανάκος, διδάκτωρ Μαθηματικών Γ. Γαϊτάνος Ζ. Ζαχαριάδης
1898-99	Γ. Χατζηιωάννου, Γυμνασιάρχης Ιω. Ευαγγελίδης, Φιλολόγος Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος, διδάκτωρ Φιλοσοφίας Γ. Μιχαλόπουλος, Φιλολόγος Σ. Δραγάτσης, Γαλλικής γλώσσας Θ. Πολίτης, Μαθηματικός
1899-1900	Γ. Χατζηιωάννου, Γυμνασιάρχης Σ. Δραγάτσης, Γαλλικής γλώσσας Θ. Πολίτης, Μαθηματικός Ζ. Ζαχαριάδης Ιω. Βοϊατζής Μ. Κρίσπης Δ. Τσαούσης Αρ. Μίσιος Γ. Οικονόμος, Γυμναστήs
1900-01	Ν. Πετρήs, Γυμνασιάρχης Ζ. Ζαχαριάδης Σ. Δραγάτσης, Γαλλικής γλώσσας Ν. Φοίφας Ιω. Βαϊνόπουλος, Μαθηματικός Στ. Σαλλούστιος Γ. Οικονόμος, Γυμναστήs
1901-02	Ν. Δημόπουλος, Γυμνασιάρχης Σ. Δραγάτσης, Γαλλικής γλώσσας

	<p>Ν. Φοίφας Δ. Τσαούσης Ζ. Ζαχαριάδης Π. Σταγόπουλος Γ. Οικονόμος, Γυμναστής</p>
1902-03	<p>Δ. Γερολάζος, Γυμνασιάρχης Στ. Σαλλούστιος Ιω. Βαϊνόπουλος, Μαθηματικός Κ. Κέκκος Ζ. Ζαχαριάδης Γ. Οικονόμος, Γυμναστής</p>
1903-04	<p>Δ. Γερολάζος, Γυμνασιάρχης Ζ. Ζαχαριάδης Στ. Σαλλούστιος Ιω. Βαϊνόπουλος, Μαθηματικός Κ. Κέκκος Σ. Παπαγεωργίου Γ. Οικονόμος, Γυμναστής</p>
1904-05	<p>Γ. Χατζηγιάννου, Γυμνασιάρχης Ιω. Βαϊνόπουλος, Μαθηματικός Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Κ. Μέκιος Π. Πετρίδης Αλ. Καθάρειος Γ. Οικονόμος, Γυμναστής</p>
1905-06	<p>Β. Νικολαΐδης, Γυμνασιάρχης Ιω. Βαϊνόπουλος, Μαθηματικός Ζ. Ζαχαριάδης Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Κ. Μέκιος Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας Γ. Οικονόμος, Γυμναστής</p>
1906-07	<p>Ιω. Μιχαήλ, Γυμνασιάρχης</p>

	<p>Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Ιω. Βαϊνόπουλος, Μαθηματικός Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας Κ. Μέκιος Δ. Δεληγιάννης Γ. Οικονόμος, Γυμναστής</p>
1907-08	<p>Ιω. Μιχαήλ, Γυμνασιάρχης Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Ιω. Βαϊνόπουλος, Μαθηματικός Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας Κ. Μέκιος Δ. Δεληγιάννης Γ. Οικονόμος, Γυμναστής</p>
1908-09 και 1909-10	<p>Ιω. Μιχαήλ, Γυμνασιάρχης Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας Ιω. Βαϊνόπουλος, Μαθηματικός Ζ. Ζαχαριάδης</p>
1910-11	<p>Δ. Σακελλαρίου, Γυμνασιάρχης Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Ιω. Μιχαήλ Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας Ιω. Βαϊνόπουλος, Μαθηματικός Ζ. Ζαχαριάδης Ν. Καπετανόπουλος, Γυμναστής</p>
1911-12 και 1912-13	<p>Δ. Σακελλαρίου, Γυμνασιάρχης Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας Ν. Ιερομνήμων Κ. Μέκιος Ν. Μωραΐτης Ν. Καπετανόπουλος, Γυμναστής</p>
1913-14	<p>Δ. Γερολάζος, Γυμνασιάρχης</p>

	<p>Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας Ν. Ιερομνήμων Ιω. Σακελλαρίου Σ. Ζουζακίδης</p>
1914-15	<p>Δ. Γερολάζος, Γυμνασιάρχης (μέχρι τον Μάρτιο) Ν. Παπαδημητρίου, Γυμνασιάρχης Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Π. Πολυχρονίδης, Φιλολόγος Ιω. Σακελλαρίου Σ. Ζουζακίδης Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας Α. Ανδρεόπουλος Ν. Παραράς</p>
1915-16	<p>Ν. Παπαδημητρίου, Γυμνασιάρχης (μετατέθηκε) Ιω. Ρεντίφης, Γυμνασιάρχης (επιστρατεύτηκε) Ζ. Ζαχαριάδης, Γυμνασιάρχης Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Π. Πολυχρονίδης, Φιλολόγος Ιω. Σακελλαρίου Σ. Ζουζακίδης Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας Α. Ανδρεόπουλος Ν. Παραράς Στ. Ρίζος</p>
1916-17	<p>Ιω. Ρεντίφης, Γυμνασιάρχης Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Π. Πολυχρονίδης, Φιλολόγος Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας Α. Ανδρεόπουλος Ν. Παραράς Στ. Ρίζος Δ. Σταυρόπουλος</p>

	N. Καπετανόπουλος, Γυμναστής
1917-18	<p>Ιω. Ρεντίφης, Γυμνασιάρχης</p> <p>Γ. Ζούκης, Φιλολόγος</p> <p>Σπ. Εξαρχόπουλος, Φιλολόγος</p> <p>Θ. Βουγιούκας</p> <p>Δ. Σταυρόπουλος</p> <p>Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας</p> <p>Ι. Βάσσοι</p> <p>Αθ. Βαζούρας</p> <p>Α. Γεωργαντόπουλος</p> <p>Α. Λαζάρου</p> <p>N. Καπετανόπουλος, Γυμναστής</p>
1918-19	<p>Ιω. Ρεντίφης, Γυμνασιάρχης</p> <p>Γ. Ζούκης, Φιλολόγος</p> <p>Σπ. Εξαρχόπουλος, Φιλολόγος</p> <p>Π. Πολυχρονίδης, Φιλολόγος</p> <p>Θ. Βουγιούκας</p> <p>Δ. Σταυρόπουλος</p> <p>Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας</p> <p>Ιω. Σακελλαρίου</p> <p>Αθ. Στασινός</p> <p>N. Καπετανόπουλος, Γυμναστής</p>
1919-20 και 1920-21	<p>Ιω. Ρεντίφης, Γυμνασιάρχης</p> <p>Γ. Ζούκης, Φιλολόγος</p> <p>Σπ. Εξαρχόπουλος, Φιλολόγος</p> <p>Π. Πολυχρονίδης, Φιλολόγος</p> <p>Θ. Βουγιούκας</p> <p>Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας</p> <p>Ιω. Σακελλαρίου</p> <p>Αθ. Στασινός</p> <p>N. Καπετανόπουλος, Γυμναστής</p> <p>Δ. Ζούκης, Μουσικός (1920-21)</p>
1921-22	Αθ. Παπανικολάου, Γυμνασιάρχης (προσωρινά)

	<p>Δ. Λέφας, Γυμνασιάρχης (προσωρινά)</p> <p>Ι. Σταυρόπουλος, Γυμνασιάρχης (μετατέθηκε)</p> <p>Α. Κολυφέτης, Γυμνασιάρχης (από τον Δεκέμβριο)</p> <p>Αθ. Παπανικολάου, Φιλόλογος</p> <p>Σπ. Εξαρχόπουλος, Φιλόλογος</p> <p>Π. Πολυχρονίδης, Φιλόλογος</p> <p>Δ. Λύκας, Φιλόλογος</p> <p>Α. Πολυχρονάκης, Φιλόλογος</p> <p>Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας</p> <p>Π. Παναγόπουλος, Φυσικός</p> <p>Δ. Δημητριάδης</p> <p>Α. Λαλάκος, Μουσικός</p> <p>Ν. Καπετανόπουλος, Γυμναστής</p>
1922-23	<p>Ι. Σταυρόπουλος, Γυμνασιάρχης (μέχρι τον Νοέμβριο)</p> <p>Αθ. Παπανικολάου, Γυμνασιάρχης (μέχρι τον Απρίλιο)</p> <p>Ευ. Πάνος, Γυμνασιάρχης</p> <p>Αθ. Παπανικολάου, Φιλόλογος</p> <p>Σπ. Εξαρχόπουλος, Φιλόλογος</p> <p>Π. Πολυχρονίδης, Φιλόλογος</p> <p>Δ. Λύκας, Φιλόλογος</p> <p>Α. Πολυχρονάκης, Φιλόλογος</p> <p>Γ. Βαφεύς, Φιλόλογος</p> <p>Κ. Λεκουσιώτης, Μαθηματικός</p> <p>Χ. Κρίκης, Γαλλικής γλώσσας</p> <p>Π. Παναγόπουλος, Φυσικός</p> <p>Α. Λαλάκος, Μουσικός</p> <p>Ν. Καπετανόπουλος, Γυμναστής</p>

Πηγή: Γ.Α.Κ. Αθηνών, Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, Μαθητολόγια Γυμνασίου Τρικάλων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Διδακτικό προσωπικό Ελληνικών σχολείων Τρικάλων

1882 – 1923

Σχολικό Έτος	Α΄ Ελληνικό σχολείο	Β΄ Ελληνικό σχολείο
1882-83	Δ. Χρυσοχόος, Βοηθός	
1885-86	Σ. Ανεστόπουλος, Σχολάρχης	Α. Πασαπόρτης, Σχολάρχης
1889-90	Αθ. Παπανικολάου, Φιλολόγος Δ. Γεννηματάς Ιω. Νικαλαΐδης, Βοηθός Δ. Ππαζαχαρίου, Βοηθός	Σ. Ζουζακίδης, Σχολάρχης Ν. Δημάκης, Διδάσκαλος Λ. Αθανασόπουλος, Διδάσκαλος Κ. Γκιώκας, Βοηθός
1890-91	Αθ. Παπανικολάου, Σχολάρχης Σπ. Εξαρχόπουλος, Διδάσκαλος Αν. Παπαβασιλείου, Διδάσκαλος	Αν. Τσιλιμίγκρας, Σχολάρχης, διδάκτωρ Μαθηματικών Κ. Παπαϊωάννου, Ελληνοδιδάσκαλος Γ΄ τάξης Κ. Γκιώκας, Βοηθός
1891-92	Αν. Αναστασόπουλος, Σχολάρχης Κ. Παπαϊωάννου, Ελληνοδιδάσκαλος Αλ. Καθάρειος	Ν. Δημάκης, Σχολάρχης
1892-93	Ε. Σακελλαρίδης, Σχολάρχης	Σ. Ζουζακίδης, Σχολάρχης
1893-94	Ε. Σακελλαρίδης, Σχολάρχης	Σ. Ζουζακίδης, Σχολάρχης
1894-95	Α. Γρίβας, Σχολάρχης Κ. Ταμπαρόπουλος, Διδάσκαλος Ν. Σακελλαρόπουλος, Διδάσκαλος	Σ. Ζουζακίδης, Σχολάρχης
1895-96	Γ. Καραγιώργος, Σχολάρχης Κ. Παπαϊωάννου, Ελληνοδιδάσκαλος Στ. Δάλλας	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης
1896-97 έως 1898-99	Γ. Καραγιώργος, Σχολάρχης	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης
1899-1900	Ν. Σακελλαρόπουλος, Σχολάρχης Ι. Παρδάλης, Διδάσκαλος Κ. Ταμπαρόπουλος, Διδάσκαλος	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης

1900-01	Π. Σύρμος, Σχολάρχης	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης
1901-02 και 1902-03	Γ. Καραγιώργος, Σχολάρχης	Σ. Χατζόπουλος, Σχολάρχης
1903-04	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης Ι. Περδίκας, Διδάσκαλος Αρ. Μίσιος	Σ. Χατζόπουλος, Σχολάρχης
1904-05	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης	Σ. Χατζόπουλος, Σχολάρχης
1905-06	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης	Ευ. Καραγιώργος, Σχολάρχης
1906-07 και 1907-08	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης	Σ. Χατζόπουλος, Σχολάρχης
1908-09	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης	Σ. Χατζόπουλος, Σχολάρχης Αρ. Μίσιος, Διδάσκαλος
1909-10 και 1910-11	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης	Σ. Χατζόπουλος, Σχολάρχης
1911-12 έως 1913-14	Α. Πολυχρονάκης, Σχολάρχης Μ. Σκουντριδάκης, Διδάσκαλος	Σ. Χατζόπουλος, Σχολάρχης
1914-15	Δ. Δημητριάδης, Σχολάρχης	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης Κ. Παπαγεωργίου, Διδάσκαλος
1915-16	Κ. Ταμπαρόπουλος, Σχολάρχης Μ. Σκουντριδάκης, Διδάσκαλος	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης
1916-17	Γ. Ζούκης, Σχολάρχης Μ. Σκουντριδάκης, Διδάσκαλος	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης
1917-18	Γ. Ζούκης, Σχολάρχης Μ. Σκουντριδάκης, Διδάσκαλος Επ. Σακελλαρίδης, Διδάσκαλος	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης
1918-19 έως 1920-21	Επ. Σακελλαρίδης, Σχολάρχης Δ. Δημητριάδης, Διδάσκαλος	Ζ. Κιοσές, Σχολάρχης
1921-22	Επ. Σακελλαρίδης, Σχολάρχης	Κ. Ταμπαρόπουλος, Σχολάρχης

	Δ. Δημητριάδης, Διδάσκαλος	Κ. Παπαγεωργίου, Διδάσκαλος Β. Καλυβιώτης, Διδάσκαλος Π. Κυδωνόπουλος, Β΄θμιος καθηγητής
1922-23	Επ. Σακελλαρίδης, Σχολάρχης Δ. Δημητριάδης, Διδάσκαλος	Κ. Ταμπαρόπουλος, Σχολάρχης Κ. Παπαγεωργίου, Διδάσκαλος Β. Καλυβιώτης, Διδάσκαλος Π. Κυδωνόπουλος, Β΄θμιος καθηγητής

Πηγή: Γ.Α.Κ. Αθηνών, Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων Τρικάλων.

Στους Πίνακες 28 και 29 φαίνεται πως στα σχολεία των Τρικάλων διορίστηκαν και καθηγητές με αυξημένα προσόντα, κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπως ο διδάκτωρ Φιλοσοφίας Ν. Φαραντάτος το 1883, ο διδάκτωρ Φυσικής Μ. Δαράος την ίδια χρονιά, οι διδάκτορες Μαθηματικών Αθ. Βανάκος και Φιλοσοφίας Σπ. Προφαντόπουλος το 1884, ο Αν. Τσιλιμίγκρας, διδάκτωρ Μαθηματικών το 1890 και ο διδάκτωρ Φιλοσοφίας Αθ. Παπανικολάου το 1898. Ο τελευταίος ήταν ο μακροβιότερος λειτουργός μέσης εκπαίδευσης της πόλης των Τρικάλων, υπηρετώντας αρχικά στο Α΄ Ελληνικό σχολείο ως Σχολάρχης και κατόπιν στο Γυμνάσιο ως φιλόλογος, ενώ διετέλεσε και Γυμνασιάρχης για σύντομο χρονικό διάστημα το 1915-16, το 1921-22 και το 1922-23. Αξίζει να σημειωθεί ότι, βάσει των στοιχείων που έχουμε στη διάθεσή μας, καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, δεν υπηρέτησε καμία καθηγήτρια, ούτε στο Γυμνάσιο ούτε στα Ελληνικά σχολεία των Τρικάλων.

Λόγω έλλειψης διδακτικού προσωπικού, οι καθηγητές αναλάμβαναν να διδάξουν και μαθήματα που δεν ήταν της ειδικότητάς τους. Για πρώτη φορά κατανομή μαθημάτων καταγράφεται στο Βιβλίο Πράξεων του Γυμνασίου τον Σεπτέμβριο του 1904¹⁴⁰. Οι φιλόλογοι καλούνται να διδάξουν και Θρησκευτικά, Φυτολογία και Ζωολογία. Το 1906 οι φιλόλογοι θα διδάξουν επίσης Θρησκευτικά, ενώ ο καθηγητής Γαλλικών Ιστορία όλων των τάξεων, Φυτολογία και Ζωολογία¹⁴¹.

¹⁴⁰ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. β΄/3-9-1904.

¹⁴¹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. νε΄/25-9-1906.

Την επόμενη χρονιά στους φιλόλογους ανατίθενται Θρησκευτικά και Φυτολογία και στον Γαλλικών Ιστορία¹⁴², πράγμα που επαναλαμβάνεται σε κάθε διδακτικό έτος.

Το 1918-19 έγινε για πρώτη φορά κοινή συνεδρίαση του εκπαιδευτικού προσωπικού και των τριών σχολείων μέσης εκπαίδευσης¹⁴³, ύστερα από έγγραφη διαταγή του Γενικού Επιθεωρητή, «ίνα διανείμωσι τα διδακτικά μαθήματα και συντάξωσι τα ωρολόγια προγράμματα». Οι καθηγητές ανέλαβαν διδασκαλία και στα Ελληνικά σχολεία και για πρώτη φορά υπέγραψαν στο Βιβλίο Πράξεων του Γυμνασίου οι διδάσκαλοι. Το ίδιο συνέβη και την επόμενη χρονιά, οπότε ο Μαθηματικός του Γυμνασίου ορίστηκε να διδάξει Ιχνογραφία και Καλλιγραφία στα Ελληνικά¹⁴⁴, ενώ το σχολικό έτος 1920-21, για πρώτη φορά ο διδάσκαλος της Ωδικής Δ. Ζούκης δίδαξε Μουσική στο Γυμνάσιο¹⁴⁵.

Σε περίπτωση που θέση εκπαιδευτικού έμενε κενή, ελλείπει διορισμού αντικαταστάτη, ο σύλλογος του σχολείου συνεδρίαζε, «ίνα καθορίσωσι τους δυναμένους να αναλάβωσιν επί επιμισθίω διδασκαλίαν, προς αναπλήρωσιν ελλειπόντων εν τοις ενταύθα σχολείοις λειτουργών της εκπαιδευσεως»¹⁴⁶. Το υποχρεωτικό ωράριο διδασκαλίας για τον Γυμνασιάρχη ήταν 14 ώρες και για τους καθηγητές 20, για τους δευτεροβάθμιους καθηγητές και τους γυμναστές 24, ενώ για τον Σχολάρχη 24 ώρες και για τους διδάσκαλους 28.

Όσον αφορά τις απολαβές των καθηγητών και ελληνοδιδασκάλων, εντοπίσαμε στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στοιχεία για τα σχολικά έτη 1889-90 και 1890-91. Σύμφωνα με αυτά, ο μισθός του Σχολάρχη το 1889 ήταν 200 δρχ. και το 1890 250, των ελληνοδιδασκάλων 160 – 192 δρχ., ανάλογα με την τάξη τους, των Γυμνασιάρχων 350 – 370 δρχ., των καθηγητών 180 – 280 δρχ., ανάλογα με τον βαθμό τους, και των βοηθών 75δρχ. Στις 75 δρχ. κυμαινόταν και το επιμίσθιο για τη διάθεση των εκπαιδευτικών και σε άλλο σχολείο εκτός από αυτό στο οποίο υπηρετούσαν οργανικά.

Συχνό φαινόμενο, τέλος, ήταν οι υπηρεσιακές μεταβολές του διδακτικού προσωπικού, ακόμη και εν μέσω του σχολικού έτους. Στον παρακάτω πίνακα καταγράφονται οι διορισμοί, οι μεταθέσεις και οι απολύσεις καθηγητών και

¹⁴² Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ογ' /22-9-1907.

¹⁴³ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 95/19-1-1919.

¹⁴⁴ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 110/7-9-1919.

¹⁴⁵ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 147/10-9-1920.

¹⁴⁶ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 225/10-10-1922.

διδασκάλων, από το 1882 μέχρι το 1906. Δυστυχώς, στάθηκε αδύνατο να εντοπίσουμε στοιχεία για το υπόλοιπο χρονικό διάστημα της έρευνάς μας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

Διορισμοί – Υπηρεσιακές μεταβολές εκπαιδευτικών 1882 – 1906

Φεβρουάριος 1882	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο Μαθηματικός Ευ. Εμμανουηλίδης
Ιανουάριος 1883	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο Φιλολόγος Ν. Φαραντάτος και του ανατίθεται η διεύθυνση του Ελληνικού σχολείου
Ιανουάριος 1883	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο Φυσικός Μ. Δαράος στη θέση του Μαθηματικού Στ. Παπαδάκη που δεν παρουσιάστηκε στη θέση του
Μάρτιος 1883	Απολύεται ο βοηθός του Ελληνικού σχολείου Δ. Χρυσοχόος «ένεκα της παρ' αυτού χρήσεως απηγορευμένων ποινών προς τους μαθητάς»
Αύγουστος 1883	Αμοιβαία μετάθεση Μαθηματικών Μ. Δαράου του Γυμνασίου Τρικάλων και Όθ. Γαλάτη του Γυμνασίου Λευκάδας
Αύγουστος 1883	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Ιερών μαθημάτων Γ. Προσαλέντης αντί του μετατιθέμενου Α. Πασαπόρτη
Αύγουστος 1883	Μετατίθεται ο Γυμνασιάρχης Κ. Δαμηράλης και διορίζεται στη θέση του ο Κ. Νεστορίδης
Νοέμβριος 1883	Διατίθενται και στο Ελληνικό σχολείο για 2 ώρες την ημέρα, «άχρι του διορισμού του αναγκαιούντος προσωπικού», οι καθηγητές Γ. Αποστολίδης, Όθ. Γαλάτης, Ν. Κλεινίας, Γ. Προσαλέντης και Π. Ιωαννίδης
Αύγουστος 1884	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Ιερών μαθημάτων Γ. Γέγλες αντί του μετατιθέμενου Γ. Προσαλέντη
Αύγουστος 1884	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο Μαθηματικός Αθ. Βανάκος αντί του μετατιθέμενου Όθ. Γαλάτη
Αύγουστος 1884	Απολύεται ο καθηγητής Σ. Οικονόμου γιατί δεν παρουσιάστηκε στη θέση του. Αντί αυτού διορίζεται στο Γυμνάσιο ο Φιλολόγος Σπ. Προφαντόπουλος
Ιανουάριος 1885	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Ιω. Μιχαήλ αντί του

	μετατιθέμενου Αλ. Λαμπίκη
Ιούλιος 1885	Απολύεται ο Μαθηματικός Θ. Τσαούσης «δι' ασυμβίβαστον προς το αξίωμα αυτού διαγωγήν»
Αύγουστος 1885	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο Μαθηματικός Θ. Τσαούσης
Δεκέμβριος 1886	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Γ. Αποστολίδης ως προσωρινός αναπληρωτής του Σπ. Προφαντόπουλου
Αύγουστος 1886	Απολύεται προσωρινά ο Σχολάρχης Σ. Ανεστόπουλος
Αύγουστος 1887	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Ιω. Γαλανός «ο τελειοδίδακτος της Φιλοσοφίας εν τω φιλολογικώ τμήματι, διορισθείς το πρώτον Σχολάρχης τη 17 Ιανουαρίου 1878 και υπηρετήσας πλέον της οκταετίας»
Αύγουστος 1887	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Κρ. Αποστολίδης
Αύγουστος 1888	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο Μαθηματικός Θ. Τσαούσης αντί του Α. Πατρώνα που δεν αποδέχτηκε τον διορισμό
Αύγουστος 1888	Απολύονται οι καθηγητές του Γυμνασίου Κ. Λητοΐδης, Κρ. Αποστολίδης και Ιω. Γαλανός
Αύγουστος 1889	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Δ. Σαγκριώτης αντί του μετατιθέμενου Π. Αγιοσαφίτη
Μάρτιος 1889	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Ιω. Μιχαήλ
Φεβρουάριος 1889	Διορίζεται διδάσκαλος στο Α' Ελληνικό σχολείο ο Δ. Γεννηματάς
Δεκέμβριος 1890	Διορίζεται στο Γυμνάσιο αναπληρωτής καθηγητής Μαθηματικών ο Δ. Δεδούσης
Ιούλιος 1892	Απαλλάσσεται ο Γυμνασιάρχης Ν. Πετρή της «επί επιμισθίω ανατεθειμένης αυτώ διδασκαλίας του μαθήματος της γαλλικής γλώσσης εν τω Γυμνασίου»
Νοέμβριος 1894	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο Μαθηματικός Ιω. Βαϊνόπουλος αντί του απολυθέντα Θ. Τσαούση
Ιανουάριος 1895	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Ζ. Ζαχαριάδης αντί του Γ. Γαϊτάνου «απολυομένου ως εγκαταλιπόντος την θέσιν του»
Μάρτιος 1895	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο Μαθηματικός Αθ. Βανάκος αντί του απολυθέντα Ιω. Βαϊνόπουλου
Απρίλιος 1905	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Αλ. Καθάρειος αντί του

	μετατιθέμενου Π. Πετρίδη
Μάρτιος 1906	Διορίζεται στο Γυμνάσιο ο καθηγητής Γαλλικών Χ. Κρίκης
Οκτώβριος 1906	Διορίζεται Γυμνασιάρχης ο Ιω. Μιχαήλ αντί του Χ. Γιαννόπουλου που απαλλάσσεται για λόγους υγείας

Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Όσον αφορά το βοηθητικό προσωπικό, η πρώτη σχετική πληροφορία που εντοπίσαμε στο αρχείο των σχολείων ήταν στο Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής του Γυμνασίου, το σχολικό έτος 1900-01. Πρόκειται για τον επιστάτη Ιεοδά Νεγρήν, ο οποίος παραλάμβανε αρκετά αποδεικτικά αντί του κηδεμόνα των μαθητών, υπογράφοντας ως «ο επιστάτης του ενταύθα Γυμνασίου»¹⁴⁷. Το 1905-06 αποδεικτικά πολλών μαθητών παρέλαβε ο Δημήτριος Καλλιάρης, προφανώς επιστάτης κι αυτός του σχολείου¹⁴⁸. Σε δημοσίευμα της τοπικής εφημερίδας «Θάρρος»¹⁴⁹ και στο Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής του Γυμνασίου, τέλος, αναφέρεται το όνομα ενός ακόμη επιστάτη, του κ. Ντούτσου, ο οποίος διορίστηκε το 1911.

¹⁴⁷ Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής, σχολικό έτος 1900-1901.

¹⁴⁸ Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής, σχολικό έτος 1905-1906.

¹⁴⁹ Εφημερίδα «Θάρρος», 23/10/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΖΩΗ

2.1. Η αποστολή του σχολείου, η εκπαιδευτική πράξη και οι μετέχοντες σε αυτή

Το σχολείο, ως βασικός εκπαιδευτικός θεσμός, αποσκοπεί στη μετάδοση γνώσεων που συμβάλλουν στην καλλιέργεια ικανοτήτων και δεξιοτήτων των μαθητών, στην ανάπτυξη του γνωστικού, νοητικού και συναισθηματικού επιπέδου τους και εν γένει στη διαμόρφωση αυτόνομης και δημιουργικής προσωπικότητας, αλλά και στην κοινωνικοποίηση και κοινωνική ενσωμάτωση¹. Παράλληλα, ως δημιούργημα και θεσμικό στοιχείο της κάθε κοινωνίας, την αντανακλά και αναπαράγει το «κοινωνικό κατεστημένο», εφόσον η δομή, η οργάνωση, οι σκοποί και ο τρόπος λειτουργίας του συναρτώνται άμεσα και έμμεσα με το ισχύον κοινωνικοπολιτισμικό σύστημα².

Πρωτίστως, λοιπόν, με μαθησιακή και κοινωνικοποιητική αποστολή³, το σχολείο καλείται να πραγματώσει τους διδακτικούς, κοινωνικούς και παιδαγωγικούς σκοπούς του, τόσο στην ενδοσχολική όσο και στην εξωσχολική πραγματικότητα, υπό την καθοριστική επίδραση κοινωνικών, πολιτικών, ιδεολογικών και οικονομικών παραμέτρων, που διαμορφώνουν τους προσανατολισμούς του και την εκπαιδευτική καθημερινότητα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, προσδιορίζονται οι ρόλοι εκπαιδευτικών και μαθητών και συντελείται η εκπαιδευτική πράξη.

Ο χώρος, όπου πραγματώνεται η εκπαιδευτική πράξη, η βασική σχολική λειτουργία, είναι η σχολική τάξη. Τα μέλη της τάξης, οι μετέχοντες δηλαδή στην

¹ Βλ. περισσότερα Ιω. Πυργιωτάκης, *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*, Αθήνα 1998, σσ. 22-25 και Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, ό. π., σσ. 16-18.

² Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Χ. Κωνσταντίνου, «το σχολείο είναι ένα κοινωνικό δημιούργημα, που φέρει έκδηλα τα αποτυπώματα της ιστορίας, της πολιτικής, της οικονομίας, του πολιτισμού, της θρησκείας, της διοίκησης και γενικά όλα τα γνωρίσματα και τις ιδιαιτερότητες της κοινωνίας σε στενό και ευρύ πλαίσιο. Εκτός από το υπό ανάπτυξη άτομο, έχει ως κεντρικό σημείο άρθρωσης το κοινωνικό σύστημα, στο οποίο ανήκει θεσμικά και λειτουργικά». Βλ. Χ. Κωνσταντίνου, *Η αξιολόγηση της επίδοσης του μαθητή ως παιδαγωγική λογική και σχολική πρακτική*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σσ. 42-43.

³ Για τη μαθησιακή (τεχνική), κοινωνικοποιητική (ιδεολογική), επιλεκτική (αξιολογική) και κουστωδιακή λειτουργία του σχολείου βλ. αναλυτικά Χ. Κωνσταντίνου, ό.π., σσ. 46-48 και Α. Γκότοβος, *Η λογική του υπαρκτού σχολείου*, Gutenberg, Αθήνα 2003, σσ. 175-186.

εκπαιδευτική διαδικασία διδάσκοντες και μαθητές, έχουν επίγνωση του ρόλου τους, επιδιώκουν ο καθένας τους στόχους του, συμμετέχουν στο «κοινό ενέργημα», όπως χαρακτηρίζεται το μάθημα⁴, και διαμορφώνουν σχέσεις αλληλεπίδρασης, οικοδομώντας ένα σύστημα αρχών, κανόνων και αξιών. Πρόκειται για ένα κοινωνικό μόρφωμα, που αναπόφευκτα καθρεφτίζει την κοινωνική πραγματικότητα και το περιβάλλον μέσα στο οποίο υπάρχει.

Στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής πράξης και διαδικασίας βρίσκεται η μάθηση, η διδασκαλία της προκαθορισμένης σχολικής γνώσης. Αυτή αφορά, σε μεγάλο βαθμό, τον κόσμο του παρελθόντος και ουσιαστικά προπαρασκευάζει τον μαθητή να ζήσει αναδρομικά. Εφόσον η ζωή, ο κόσμος για τον οποίο προετοιμάζει το σχολείο, δεν μπορεί να μεταφερθεί αυτούσιος στην τάξη, μεταφέρεται η «σκιά» του, μέσα από περιγραφές, ερμηνείες και αξιολογήσεις. Υπό αυτή την έννοια, η σχολική γνώση μεταβιβάζεται ως «δείξη» του κόσμου και το σχολείο σημαίνει «προετοιμασία για τον κόσμο, χωρίς τον κόσμο», καθώς η εμπειρία που παρέχεται δεν είναι άμεση, αλλά διαμεσολαβημένη⁵: Ο εκπαιδευτικός περιορίζεται, κατά κανόνα, στη μεσολάβηση των έγκυρων και επίσημων, μετά από τον κρατικό έλεγχο, απεικονίσεων του κόσμου και έτσι μια εκδοχή της πραγματικότητας προβάλλεται στον μαθητή ως η πραγματικότητα στην οντολογική της διάσταση.

Όσον αφορά τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των σχολικών μηχανισμών, υποστηρίζεται ερευνητικά⁶ ότι το ελληνικό σχολείο ανέκαθεν χαρακτηριζόταν από συγκεντρωτισμό και ιεραρχική οργάνωση και επιτελούσε τον ρόλο του περισσότερο «ως ένας μηχανισμός παροχής στερεότυπων υπηρεσιών», με βασικά γνωρίσματα τον προσανατολισμό του στον κλασικισμό του ωρολόγιου προγράμματος, την πληθώρα της διδακτέας ύλης, την τυπολατρία και τη δυσκαμψία στην οργάνωση των σχολικών διαδικασιών, αναδεικνύοντας τον εκπαιδευτικό σε «κυρίαρχο παράγοντα εξουσίας και δύναμης στην επικοινωνιακή διαδικασία με τους μαθητές»⁷.

Η άσκηση και η διαχείριση εξουσίας από τους εκπαιδευτικούς αναφύονται αφενός από τη δόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος και αποβλέπουν στην απρόσκοπτη διεξαγωγή της εκπαιδευτικής διαδικασίας και αφετέρου από τις άτυπες

⁴ Για το μάθημα ως κοινό ενέργημα βλ. αναλυτικά Α. Γκότοβος, *ό. π.*, σσ. 105-106.

⁵ Α. Γκότοβος, *ό. π.*, σσ. 63 και 74-75.

⁶ Βλ. περισσότερο Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, *ό. π.*, σσ. 241-246.

⁷ Χ. Κωνσταντίνου, *ό. π.*, σσ. 45-46.

και τυπικές σχέσεις που διαμορφώνονται με τους εκπαιδευόμενους. Οι εξουσιαστικές σχέσεις, στο πλαίσιο του σχολείου και της τάξης, είναι κατά κανόνα διπολικές, με πρώτο πόλο τον εκπαιδευτικό, τον φυσικό ηγέτη της τάξης, που τυπικά και νόμιμα έχει τη δυνατότητα να ασκεί εξουσία, και δεύτερο πόλο τους μαθητές, τους αποδέκτες των εξουσιαστικών πρακτικών που μεθοδεύει το σχολείο⁸.

Ο εκπαιδευτικός⁹, εκτός από φορέας της σχολικής γνώσης, είναι αυτός που οριοθετεί τη λειτουργία της τάξης, μέσω της διαχείρισης του κώδικα κανόνων που τη διέπουν, προδιαγράφει το επικοινωνιακό κλίμα με τους μαθητές και δίνει το έναυσμα και τα ερεθίσματα για την εκπαιδευτική διαδικασία, την καθημερινή εκπαιδευτική πράξη. Προσωποποιεί, επιπλέον, για τους μαθητές το εκπαιδευτικό σύστημα και όλες τις δομικές και δυναμικές συσχετίσεις που αυτό παράγει.

Ο ρόλος του μαθητή, από την άλλη, επικεντρώνεται στην παρουσία του στο σχολείο, στη συμμετοχή στη διδασκαλία – μάθηση και στη συμμόρφωση στους σχολικούς κανόνες. Κατά τον Α. Γκότοβο, «ο ρόλος του μαθητή είναι το συμπλήρωμα του διδασκαλικού ρόλου: Ό,τι είναι υποχρέωση για τον εκπαιδευτικό είναι δικαίωμα γι' αυτόν και ό,τι είναι δικαίωμα για τον εκπαιδευτικό είναι υποχρέωση γι' αυτόν». Ωστόσο, ενώ οι ρόλοι δασκάλου – μαθητή είναι συμπληρωματικοί και οι υποχρεώσεις του ενός προσδιορίζουν τα δικαιώματα του άλλου, αυτό δε σημαίνει ότι είναι και συμμετρικοί. Πρόκειται, αναμφίλεκτα, για μια «ασύμμετρη κατανομή αρμοδιοτήτων (εξουσίας) ανάμεσα στον δάσκαλο και τον μαθητή»¹⁰. Επιπλέον, ο μαθητής αντιμετωπίζεται, βάσει των παιδαγωγικών και ιδεολογικών συνιστωσών της εποχής που εξετάζουμε, όχι ως παιδί, αλλά ως *homo unculus*, δηλαδή μικρογραφία του ενήλικα¹¹. Υπό αυτή την οπτική και τις παιδαγωγικές εκδοχές της ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας, εμφορούνται όλα τα διατάγματα και οι εγκύκλιοι που περιχαράκωνουν τη μαθητική ιδιότητα και οργανώνουν τη σχολική ζωή, όπως θα δούμε παρακάτω.

⁸ Α. Κυρίδης, *Η πειθαρχία στο σχολείο. Θεωρία και έρευνα*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 45.

⁹ Για τον ρόλο του εκπαιδευτικού βλ. Α. Γκότοβος, ό. π., σσ. 110-113, 127-130 και Α. Κυρίδης, ό. π., σσ. 46 και 55-56.

¹⁰ Παραδοσιακά ο ρόλος του μαθητή συνίσταται κυρίως σε υποχρεώσεις. Βλ. Α. Γκότοβος, ό. π., σ. 131. Περισσότερα για τον ρόλο του μαθητή σσ. 130-133.

¹¹ Χ. Νούτσος, «Οι παρομοιώσεις για το παιδί στη νεοελληνική παιδαγωγική», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας» (1-5/10/1984)*, τ. Β', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ. 452.

2.2. Η λειτουργία των σχολείων μέσης εκπαίδευσης

Το βασιλικό διάταγμα του 1836 «Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων», που θεμελίωσε την ελληνική μέση εκπαίδευση, και ο Εσωτερικός Κανονισμός των Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων του 1857 καθόρισαν την οργάνωση και λειτουργία των δευτεροβάθμιων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και οριοθέτησαν τη μαθητική και σχολική ζωή.

Το πρώτο διάταγμα προσδιόριζε τη διάρκεια του διδακτικού έτους, το ωράριο μαθημάτων, το ωρολόγιο πρόγραμμα, τη σύσταση του συλλόγου διδασκόντων, τον έλεγχο της λειτουργίας από επίσημους φορείς και τις επίσημες αργίες και καθιέρωνε τον υποχρεωτικό εκκλησιασμό των μαθητών¹².

Σύμφωνα με αυτό, λοιπόν, το σχολικό έτος, που διαιρούνταν σε δύο εξάμηνα, άρχιζε, μετά τις εισιτήριες και κατατακτήριες εξετάσεις, στις 3/15 Σεπτεμβρίου και έληγε στις 3/15 Ιουλίου. Η παράδοση των μαθημάτων – πρωινών και απογευματινών – ξεκινούσε το καλοκαίρι στις 7 π.μ. και στις 3 μ.μ., ενώ το χειμώνα στις 8 π.μ. και στις 2 μ.μ. Την Τετάρτη και το Σάββατο, μαθήματα γίνονταν μόνο το πρωί. Ύστερα από δίωρη παράδοση ακολουθούσε δεκάλεπτο διάλειμμα, ενώ από μονόωρη πεντάλεπτο, «επαρκές εις αναψυχήν των τε διδασκόντων και διδασκομένων»¹³. Εκτός από την Κυριακή, το σχολείο δε λειτουργούσε κατά τη διάρκεια των διακοπών και των επίσημων εορτών – αργιών¹⁴. Ωστόσο, κάθε Κυριακή οι μαθητές ήταν υποχρεωμένοι να εκκλησιάζονται.

Απαραίτητος για τη λειτουργία του σχολείου ήταν, φυσικά, ο σύλλογος των καθηγητών, ο οποίος απαρτιζόταν τουλάχιστον από πέντε εκπαιδευτικούς: έναν για τα μαθηματικά, δύο για τις «κλασικές γλώσσες», έναν για τα γαλλικά, την ιστορία και τη γεωγραφία και έναν για τη φυσική ιστορία, τη φυσικοχημεία, την ανθρωπολογία και τη φιλοσοφία. Το μάθημα των θρησκευτικών διδασκόταν είτε από κάποιον καθηγητή με τις απαραίτητες γνώσεις είτε από έναν μορφωμένο ιερέα.

Κάθε σχολείο τελούσε υπό την εποπτεία της Εφορείας, που συνεδρίαζε σε τακτά και έκτακτα διαστήματα για ζητήματα εύρυθμης λειτουργίας, ενώ καθιερωμένες ήταν οι επισκέψεις επιθεωρητών, συνήθως στο τέλος του σχολικού έτους, και επιτροπών διορισμένων από τη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών.

¹² Άρθρα 14, 17, 18, 46, 66, 76, 80 και 111. Βλ. αναλυτικά *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 31/12/1836, φ. 87, σσ. 460-471.

¹³ Κ. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α', ό. π., σ. 336.

¹⁴ Με το Β.Δ. «Περί σχολικών εορτών» το 1886 ορίστηκαν με σαφήνεια οι σχολικές αργίες. Βλ. Κ. Σοφιανός, ό. π., σ. 360.

Υπό αυτό το θεμελιώδες νομοθετικό καθεστώς, λειτούργησαν τα σχολεία των Τρικάλων καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, με κάποιες μικρές παρεκκλίσεις, όπως θα δούμε παρακάτω, λόγω ιδιαίτερων συνθηκών και με την έγκριση πάντα του αρμόδιου Υπουργείου. Οι πληροφορίες που συλλέξαμε προέρχονται κυρίως από το Βιβλίο Πράξεων του Γυμνασίου και, δευτερευόντως, από ανακοινώσεις και δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο.

Αναφορικά με τη λειτουργία, το πρώτο πρακτικό του συλλόγου διδασκόντων του Γυμνασίου που σώζεται είναι αυτό της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1898¹⁵, μετά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897: «Εν Τρικκάλοις σήμερον τη 3 Σεπτεμβρίου του 1898 συνελθόν ο σύλλογος των καθηγητών εν τω γραφείω του γυμνασίου υπό την προεδρίαν του γυμνασιάρχου εποιήσατο έναρξιν των εργασιών του σχολικού έτους 1898-1899».

Την έναρξη των εργασιών ακολουθούσαν οι εισιτήριες και κατατακτήριες εξετάσεις, καθώς επίσης και αυτές των μετεξεταστέων. Όσοι μαθητές απορρίπτονταν στις εισιτήριες εξετάσεις ήταν υποχρεωμένοι να επαναλάβουν τα μαθήματα της Γ' τάξης του Ελληνικού σχολείου, ώστε να θεμελιώσουν δικαίωμα επανεξέτασης για εισαγωγή στο Γυμνάσιο¹⁶. Οι επιτυχόντες εγγράφονταν στο σχολείο, καταβάλλοντας τα απαιτούμενα εκπαιδευτικά τέλη εντός συγκεκριμένης προθεσμίας.

Ωστόσο, υπήρχαν περιπτώσεις εκπρόθεσμης εγγραφής «δι' ένδειαν»¹⁷ ή ατελούς, για τον ίδιο λόγο, κατόπιν αίτησης των μαθητών «όπως απαλλαγώσι της καταβολής των νομίμων εκπαιδευτικών τελών», για την οποία αποφάσιζε ο σύλλογος των καθηγητών, λαμβάνοντας υπόψη την επιμέλεια και το ήθος των αιτούντων¹⁸. Το φαινόμενο αυτό δεν ήταν σπάνιο ούτε προκαλούσε εντύπωση, δεδομένων των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της περιόδου, με το χαμηλό βιοτικό επίπεδο, την εξαθλίωση των αγροτών – κολίγων, που αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού, και τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, που συνεπάγονταν και μεγάλο αριθμό ορφανών παιδιών.

Υπήρχε, επίσης, η δυνατότητα, με έγκριση του Υπουργείου Παιδείας, να παραταθεί η περίοδος εγγραφών, όπως συνέβη τον Σεπτέμβριο του 1913, όταν οι μαθητές που «κατά το έθος» παραθέριζαν στα ορεινά χωριά του νομού «δεν

¹⁵ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. α' /3-9-1898.

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιδ' /16-10-1898.

¹⁷ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιε' /10-10-1901.

¹⁸ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 116/15-9-1919.

ηδυνήθησαν εγκαίρως να εμφανισθώσιν προς εγγραφήν», λόγω κακοκαιρίας¹⁹, ή το 1919, οπότε προέκυψε το ίδιο πρόβλημα εξαιτίας της ευλογιάς και άλλων ασθενειών²⁰. Αν αναλογιστούμε τη μορφολογία της περιοχής, σε συνδυασμό με την έλλειψη συγκοινωνιακών υποδομών, που καθιστούσε τη σύνδεση πόλης – περιφέρειας δύσκολη και προβληματική, και την απουσία οργανωμένου υγειονομικού συστήματος, που συχνά είχε τραγικές συνέπειες, καταλαβαίνουμε ότι όντως οι συνθήκες αυτές αποτελούσαν παραμέτρους, οι οποίες λαμβάνονταν υπόψη, κατά την έναρξη της σχολικής χρονιάς.

Παράλληλα με τη διεξαγωγή των εξετάσεων, ο σύλλογος των καθηγητών προχωρούσε στην κατανομή μαθημάτων, «αναλόγως της ειδικότητος και του συμφέροντος της εκπαιδύσεως»²¹, όριζε τα διδασκόμενα βιβλία²² και καθόριζε «το ποσόν της καθ' εκάστην ημέραν διδακτέας ύλης εν εκάστω μαθήματι, ώστε οι μαθηταί να αποφεύγωσι την υπερκόπωση»²³. Εξέταζε, επίσης, τα δικαιολογητικά, που συνήθως υποβάλλονταν στην αρχή του σχολικού έτους, για απαλλαγή από τη γυμναστική λόγω χρόνιων παθήσεων, όπως αρθρίτιδα, πλευρίτιδα και καρδιακά νοσήματα, ασθενειών, όπως φυματίωση, ελώδης πυρετός και βρογχίτιδα, ισχιαλγίας, καταγμάτων, κήλης, συριγγίων, πολυουρίας και «νόσων επιτεινομένων εκ της γυμναστικής»²⁴.

Ο σύλλογος, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελούνταν από τον Γυμνασιάρχη και πέντε συνήθως καθηγητές. Κατά το σχολικό έτος 1898-1899, που είναι και το πρώτο με σωζόμενο αρχείο, στο Γυμνάσιο Τρικάλων υπηρετούσαν ο φιλόλογος Γ. Χατζηιωάννου ως διευθυντής, οι φιλόλογοι Ι. Ευαγγελίδης, Γ. Μιχαλόπουλος και Α. Παπανικολάου, ο καθηγητής γαλλικών Σ. Δραγάτσης και ο μαθηματικός Θ. Πολίτης²⁵.

Λόγω, όμως, των συχνών μεταθέσεων και υπηρεσιακών μεταβολών, ακόμη και κατά τη διάρκεια της χρονιάς, της ολιγορίας διορισμού ή αναπλήρωσης

¹⁹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ΙΣΤ'/16-9-1913.

²⁰ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 117/23-9-1919.

²¹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 90/22-10-1918.

²² Βλ. ενδεικτικά Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 91/22-10-1918. Επειδή τα βιβλία δε διανέμονταν δωρεάν, μαθητές και γονείς δυσανασχετούσαν, αν κάποιος καθηγητής τους υποχρέωνε να αγοράσουν επιπλέον βιβλία. Αυτό συνέβη με τον καθηγητή των γαλλικών το 1910, όταν επέβαλε στους μαθητές του Γυμνασίου την αγορά Γαλλικής μεθόδου, σύμφωνα με διαμαρτυρίες κηδεμόνων στον ανταποκριτή λαρσαϊκής εφημερίδας. Βλ. «*Πρωΐα Θεσσαλίας*», 6/2/1910, αρχείο Θ. Λώλη.

²³ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 129/28-10-1919.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιθ'/19-10-1901, πρ. κθ'/20-2-1902, πρ. 87/15-10-1903, πρ. ιγ'/22-9-1904, πρ. ριγ'/22-10-1911 και πρ.Κ'/10-1-1914.

²⁵ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. γ'/11-9-1898.

αποχωρούντος καθηγητή, αλλά και παρεμβάσεων πολιτικών προσώπων, ανέκυπταν ζητήματα έλλειψης προσωπικού και συνεπώς εύρυθμης λειτουργίας. Για παράδειγμα, το 1910 η θέση του απολυθέντα καθηγητή Μαθηματικών του Γυμνασίου έμεινε κενή για καιρό, με αποτέλεσμα οι μαθητές της Β΄ τάξης «να γυρίζουν στους δρόμους», σύμφωνα με καταγγελίες σε τοπική εφημερίδα²⁶, ενώ οι μαθητές διδάχτηκαν Λατινικά ως τα τέλη Δεκεμβρίου λόγω απόλυσης του καθηγητή²⁷. Το 1921 ο μαθηματικός του Γυμνασίου μετατέθηκε, χωρίς να παρουσιαστεί αντικαταστάτης, γεγονός που προκάλεσε αντιδράσεις και ειρωνικά σχόλια στον τοπικό τύπο: «Το Γυμνάσιον προ αμνημονεύτων χρόνων δεν έχει καθηγητή των Μαθηματικών, και οι αρμόδιοι...έδειξαν εξαιρετικό ενδιαφέρον διά το μουσικόν αίσθημα των μαθητών διά του διορισμού καθηγητού της Μουσικής! Όλα τα 'χει η Ζαφειρίτσα, φερετζές της έλειπε»²⁸. Την ίδια χρονιά ο Σχολάρχης Καλαμπάκας μετατέθηκε στα Τρίκαλα και ύστερα από έναν μήνα στον Πεντάλοφο Κοζάνης, γεγονός που οδήγησε στην παραίτησή του και σε διαμαρτυρίες γονέων και κηδεμόνων για τον «σπάνιο εκπαιδευτικό λειτουργό»²⁹. Τον Ιανουάριο του 1922 το σχολείο δεν είχε ούτε Γυμνασιάρχη ούτε μαθηματικό, αφού μετατέθηκαν αμέσως μετά την τοποθέτησή τους³⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάμειξης πολιτικών στη λειτουργία των σχολείων, αποτελεί η περίπτωση του Γυμνασιάρχη Νεστορίδη το 1884, ο οποίος σκέφτηκε «να υποβάλη εις το υπουργείον την παραίτησιν αυτού, μη εννοώντας να υποχωρήση εις τας παραλόγους αξιώσεις ενίων βουλευτών, οίτινες λέγεται μάλιστα ότι εξήτησαν παρά του υπουργείου την μετάθεσιν αυτού»³¹. Υπήρξε, τέλος, και μία περίπτωση αποχώρησης καθηγητή, εξαιτίας διαφωνίας με τους υπόλοιπους για τη μη αποβολή μαθητή, ο οποίος αρνήθηκε να επιστρέψει στα καθήκοντά του, παρά την αναστάτωση που προκλήθηκε στην τοπική κοινωνία και την παρέμβαση της Εφορείας³². Ανάλογα προβλήματα ομαλής λειτουργίας, βέβαια, αντιμετώπιζαν και τα Ελληνικά σχολεία, με τον αριθμό των διδασκάλων να μην επαρκεί για τους μαθητές.

Όσον αφορά τις σχέσεις εκπαιδευτικών – κοινωνίας, ήταν, σε γενικές γραμμές, καλές και συχνά δημοσιεύονταν στον τρικαλινό τύπο ευμενή σχόλια για την

²⁶ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 21/12/1910, φ. 1243, σ. 2.

²⁷ Ειδικός Έλεγχος Γυμνασίου, σχολικό έτος 1910-11.

²⁸ Εφημερίδα «Θάρρος», 18/12/1921, φ. 3556, σ. 1.

²⁹ Εφημερίδα «Θάρρος», 29/1/1921, φ. 3242, σ. 2, 5/2/1921, φ. 3249, σ. 1 και Εφημερίδα «Αναγέννησις», 8/2/1921, φ. 4073, σ. 1.

³⁰ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 9/1/1922, φ. 4353, σ. 1.

³¹ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 7/10/1884, φ. 44, σ. 3.

³² Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιε΄/19-11-1898.

ικανότητα, τον ζήλο και την «ευμέθοδον διδασκαλίαν» των «πολύ δοκίμων και λίαν επιδεξίων καθηγητών»³³, χάρη στους οποίους το Γυμνάσιο μπορούσε να «ανταποκρίνεται πληρέστατα εις τον προορισμόν του»³⁴. Χαρακτηριστικό είναι ένα ευχαριστήριο των γονέων το 1883 για την προσφορά Γυμνασιάρχη και Σχολάρχη: «Ευχαριστηθέντες εις άκρον εκ της διδασκαλίας και μορφώσεως των τέκνων ημών, καθήκον απαραίτητον θεωρούμεν ίνα απονείμωμεν...δημοσία την ευγνωμοσύνην ημών τω Γυμνασιάρχη κ. Κ. Δαμιράλη και τω Σχολάρχη κ. Ν. Φαραντάτω διά τον ακάματον ζήλον, ον επεδείξαντο προς ηθικήν και διανοητικήν ανάπτυξιν της νεολαίας»³⁵. Πολλοί από τους καθηγητές υπηρέτησαν για μεγάλο διάστημα στο σχολείο αυτό, με αποτέλεσμα να δεθούν με τον τόπο και τους ανθρώπους και να αισθανθούν την ανάγκη να τους αποχαιρετήσουν δημόσια, κατά την αποχώρησή τους, όπως έπραξε ο Σ. Δραγάτσης, που δίδαξε στο Γυμνάσιο της πόλης ως το 1902³⁶. Και οι Τρικαλινοί, όμως, αναγνώριζαν την προσφορά τους και τους εκτιμούσαν, γι' αυτό και οι υπηρεσιακές μεταβολές προκαλούσαν στην τοπική κοινωνία «λυπηράν εντύπωσιν»³⁷. Δεν έλειπαν, εντούτοις, και κάποιες περιπτώσεις δυσαρέσκειας μιας μερίδας της τοπικής κοινωνίας, όπως για παράδειγμα το 1885, όταν καθηγητής του Γυμνασίου «εξεφράσθη εις πρόσωπα τινά ότι άπαντες οι ενταύθα παρεπιδημούντες Ηπειρώται είναι καταχθόνιοι, ανόητοι, μασκαράδες και κουτοί»³⁸.

Η έναρξη των μαθημάτων καθιερώθηκε από τον Υπουργό Παιδείας Σ. Στάη το 1908 να γίνεται με τη Γιορτή της Σημιαίας, σκοπός της οποίας ήταν «η ανύψωσις του φρονήματος των μαθητών και η αγάπη προς το σύμβολον αυτό της πατρίδος»³⁹. Την ημέρα της γιορτής αργούσαν όλα τα σχολεία, οι μαθητές πήγαιναν «με εορτάσιμον περιβολήν εις τα σχολεία των», μετά την προσευχή ο Διευθυντής διάβαζε την «εν τη εγκυκλίω αναγραφομένην προσλαλιάν περί της σημασίας και αξίας του εθνικού συμβόλου», οριζόταν σημαιοφόρος «ο διακρινόμενος διά την χρηστότητα και επιμέλειαν μαθητής της ανωτέρας τάξεως» και η γιορτή τελείωνε με τον Εθνικό Ύμνο⁴⁰. Τα επόμενα χρόνια, επικράτησε να τελείται η γιορτή στην κεντρική

³³ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 7/11/1883, φ. 1172, σ. 3.

³⁴ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 23/11/1888, φ. 163, σ. 1.

³⁵ Εφημερίδα «Τρίκκαλα», 28/7/1883, φ. 14, σσ. 2-3.

³⁶ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 19/1/1902, φ. 388, σ. 3.

³⁷ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 10/8/1902, φ. 418, σ. 3.

³⁸ Εφημερίδα «Τρίκκαλα», 12/5/1885, φ. 68, σ. 4.

³⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 1/10/1910, φ. 1173, σ. 2.

⁴⁰ Εφημερίδα «Θάρρος», 12/10/1908, αρχείο Θ. Λ.ώλη.

πλατεία⁴¹, γεγονός που καταδεικνύει τη σημασία που απέδιδε η τοπική κοινωνία σε αυτή την τελετή και τις διαστάσεις που είχε λάβει.

Με κάθε επισημότητα, λοιπόν, ξεκινούσε η απαιτητική σχολική χρονιά, με τις πρωινές και απογευματινές παραδόσεις, το μάθημα του Σαββάτου, τη μηχανική αποστήθιση της διδαχθείσας ύλης, τον κυριακάτικο εκκλησιασμό, την αδιάλειπτη επίβλεψη της εκτέλεσης των μαθητικών καθηκόντων και την αυστηρή καθημερινή και εξαμηνιαία αξιολόγηση. Σημαντική ανάπαυλα «από την ζωή αυτήν του περιορισμού και της υπερβολικής μελέτης εις τους τέσσαρας τοίχους των εκπαιδευτικών κτιρίων» αποτελούσαν οι εκδρομές «εις μίαν εκ των πλησιεστέρων εξοχών της πόλεως». Χάρη σε αυτές, μπορούσαν οι μαθητές να περάσουν «μίαν ημέραν εντελώς φυσικής ζωής, να αναπνεύσουν, να αναλάβουν, να ζωογονηθούν, να αγαπήσουν το σχολείον»⁴², λησμονώντας για λίγο τις μαθητικές ασχολίες και «την κατηραμένην γραμματικήν, την Δαμόκλειον σπάθην διά τον μικρόκοσμον αυτόν»⁴³, όπως σχολίαζαν χαρακτηριστικά οι τοπικές εφημερίδες.

Εκτός από τις εκδρομές, σύντομη διακοπή της σχολικής ρουτίνας προσέφεραν οι επίσημες αργίες, όπως η γιορτή των τριών Ιεραρχών, η εθνική επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου, που γιορταζόταν με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια, καθώς επίσης και σημαντικά εθνικά και ιστορικά γεγονότα, όπως το εθνικό μνημόσυνο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ή η είσοδος του ελληνικού και συμμαχικού στόλου στην Κωνσταντινούπολη το 1918, που γιορτάστηκε με «ενθουσιασμόν ανάλογον προς το μέγα γεγονός της απελευθέρωσης της Κωνσταντινουπόλεως»⁴⁴.

Αστάθμητος παράγοντας, όσον αφορά την ομαλή λειτουργία των σχολείων της πόλης, στάθηκαν πολεμικά και πολιτικά γεγονότα, καιρικά φαινόμενα, πυρκαγιές, επιδημίες και λόγοι κτιριακής υποδομής. Πολλές φορές, κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, διακόπηκαν τα μαθήματα – για λίγες μέρες ή για πολλούς μήνες – άλλαξαν οι ημερομηνίες προαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων και παρατάθηκε το σχολικό έτος. Η προσωρινή διακοπή της διδασκαλίας αντανακλά τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Οι σοβαρές ελλείψεις σε όλους τους τομείς, σε συνδυασμό με την αδυναμία και ολιγωρία της πολιτείας, έδιναν τις συντεταγμένες ενός μεγάλου μέρους του κεφαλαίου της σχολικής λειτουργίας.

⁴¹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 65/24-10-1917.

⁴² Εφημερίδα «Θάρρος», 1/5/1922, φ. 3679, σ. 2.

⁴³ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 8/10/1910, φ. 1179, σ. 2.

⁴⁴ Εφημερίδα «Θάρρος», 29/10/1918, φ. 2450, σ. 2.

Ο πόλεμος του 1897 είχε ως συνέπεια τη δεκαεπτάμηνη διακοπή των μαθημάτων σε όλα τα σχολεία, τον πλήρη αποσυντονισμό μαθητών και εκπαιδευτικών και την αποδιοργάνωση των σχολικών μηχανισμών. Οι προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις του 1896-1897 αναβλήθηκαν, βάσει βασιλικού διατάγματος επ' αόριστον⁴⁵, για να γίνουν τελικά τον Σεπτέμβριο του 1898. Λόγω της μακράς αποχής από τα μαθήματα, όμως, οι προφορικές απαντήσεις και τα γραπτά δοκίμια των μαθητών ήταν «υπό πάσαν έποψιν αδοκιμώτατα», με αποτέλεσμα να απορριφθούν όλοι εκτός από έναν και όσους ήρθαν στο σχολείο με μετεγγραφή⁴⁶.

Ανωμαλίες στη ροή της σχολικής χρονιάς προκάλεσαν, επίσης, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α΄ Παγκόσμιος και η Μικρασιατική εκστρατεία, που επέφεραν επιτάξεις των σχολικών κτιρίων για την κάλυψη αναγκών στρατωνισμού⁴⁷, περίθαλψης τραυματιών⁴⁸ και προσωρινής στέγασης προσφύγων το 1922, αλλά και επιστράτευση μαθητών. Η έναρξη του σχολικού έτους καθυστερούσε, τα σχολεία μεταστεγάζονταν σε εκκλησίες, υπόγεια και κτίρια που δεν πληρούσαν καμία από τις απαιτούμενες προδιαγραφές ή συστεγάζονταν, λειτουργώντας με διπλές βάρδιες⁴⁹.

Την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, προβλήματα στη λειτουργία δημιούργησαν και τα πολιτικά – κομματικά πάθη, που προξένησαν αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις ανάμεσα σε καθηγητές και γονείς μαθητών, με τους τελευταίους να αποτελούν τους αποδέκτες της έντασης και του αρνητικού κλίματος και να γίνονται τα εξιλαστήρια θύματα, μέσω μη θεσμοθετημένων σχολικών κυρώσεων και χαμηλής βαθμολογίας. Δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις, που η κατάσταση οδηγήθηκε στα άκρα και επιλύθηκε στα δικαστήρια⁵⁰.

Το μεγαλύτερο ζήτημα, ωστόσο, ανέκυψε, όταν, σύμφωνα με καταγγελίες μαθητών και κηδεμόνων, ο Γυμνασιάρχης Ιω. Ρεντίφης υποχρέωσε τους μαθητές, αλλά και τις μαθήτριες, να πάρουν μέρος στο ανάθεμα κατά του Βενιζέλου, στις 17/12/1916, αφού προηγουμένως «περιήλθε τας τάξεις του Γυμνασίου και edίδαξε εις τους μαθητάς τι εστί ανάθεμα», απειλώντας να αποβάλει όσους δε συμμετείχαν. Επιπλέον, τις παραμονές της Εθνικής εορτής τους υποχρέωσε να μάθουν το τραγούδι

⁴⁵ Κ. Σοφιανός, ό. π., τ. Β΄, σ. 833.

⁴⁶ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ια΄/10-10-1898.

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά εφημερίδα «Θάρρος», 12/9/ 1917, φ. 2052, σ. 1.

⁴⁸ Εφημερίδα «Θάρρος», 13/10/1918, φ. 2434, σ. 2.

⁴⁹ Για ένα διάστημα, το 1918, το μόνο διδακτήριο που δεν είχε επιταχθεί ήταν το Β΄ Ελληνικό σχολείο, όπου γίνονταν τα μαθήματα όλων των σχολείων. Βλ. Εφημερίδα «Θάρρος», 9/2/1918, φ. 2198, σ.1.

⁵⁰ Το 1918, ένας καθηγητής «τσάκισε στο ξύλο», σύμφωνα με τις καταγγελίες, ένα μαθητή για πολιτικούς λόγους και η υπόθεση έφτασε στο δικαστήριο. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 21/1/1918, φ. 2179, σ. 2 και 5/5/1918, φ. 2277, σ. 1.

«Γ' αετού ο γυιος», το οποίο και έβαλλαν, ενώ απέβαλε, χωρίς απόφαση του συλλόγου, για τρεις μέρες τους μισούς μαθητές της Γ' τάξης, επειδή αρνήθηκαν να διδαχθούν το τραγούδι⁵¹. Τις καταγγελίες ακολούθησαν το ψήφισμα του Συλλόγου Φιλελευθέρων για απόλυση του Γυμνασιάρχη και η διενέργεια ανακρίσεων από τον επιθεωρητή της μέσης εκπαίδευσης⁵². Το θέμα έλαβε διαστάσεις σκανδάλου και απασχόλησε μερίδα του αθηναϊκού τύπου, ο Ιω. Ρεντίφης, όμως, παρέμεινε στη θέση του ως το 1921.

Τα καιρικά φαινόμενα προκάλεσαν και αυτά από αλλαγές στην ημερομηνία έναρξης των θερινών εξετάσεων μέχρι διακοπή της λειτουργίας του σχολείου. «Το απ' αρχής Μαΐου ενσκήψαν εν Τρικκάλοις αφόρητον θάλλπος και η αραίωσις του αριθμού των μαθητών, πολλών απερχομένων συν ταις οικογενείαις αυτών εις ήττον θερμά μέρη του νομού»⁵³, επιτάχυνε πολλές φορές την έναρξη των προαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων και επιβράδυνε ελαφρώς των συμπληρωματικών του Σεπτεμβρίου. Το Σεπτέμβριο, βέβαια, η ετήσια εμποροπανήγυρη ήταν ένας επιπρόσθετος λόγος τροποποίησης των ημερομηνιών διεξαγωγής των εξετάσεων⁵⁴.

Το δριμύ ψύχος κάποιων χειμωνιάτικων ημερών, σε συνδυασμό με την ελλιπή ή προβληματική υλικοτεχνική υποδομή, συνιστούσε άλλη μία αιτία για διακοπή της λειτουργίας των σχολείων. Με θερμοκρασίες υπό το μηδέν και ανεπαρκή θερμαντικά μέσα, δεν ήταν δυνατό να γίνει διδασκαλία σε κάποια από τα διδακτήρια⁵⁵. Επιπλέον, λόγω της ακαταλληλότητας των περισσότερων κτιρίων που μισθώνονταν για σχολεία, τα μαθήματα διακόπτονταν εν μέσω της χρονιάς και για επισκευές⁵⁶. Τα προβλήματα, ωστόσο, δεν σταματούσαν εκεί, καθώς μόνιμος σκόπελος για την εύρυθμη λειτουργία ήταν ο μεγάλος αριθμός μαθητών στις μικρές αίθουσες, που, ενίοτε, δεν επαρκούσαν για όλες τις τάξεις. Συχνά οι καθηγητές καλούνταν να αντεπεξέλθουν στη διδασκαλία «μιας λεγεώνας μαθητών»⁵⁷, γεγονός που καθιστούσε την αποτελεσματικότητά της μηδαμινή για τους περισσότερους από αυτούς. Η κατάσταση επιδεινώθηκε με την άφιξη του κύματος προσφύγων το 1922-1923, εφόσον, πέρα από τη στέγαση και

⁵¹ Εφημερίδα «Θάρρος», 21/10/1917, αρχείο Θ. Λώλη.

⁵² Εφημερίδα «Θάρρος», 24/10/1917, αρχείο Θ. Λώλη.

⁵³ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. πα'/15-5-1908.

⁵⁴ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιζ'/13-5-1899.

⁵⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 29/1/1911, φ. 1275, σ. 2.

⁵⁶ Εφημερίδα «Θάρρος», 6/12/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

⁵⁷ Σύμφωνα με τον οργανισμό των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης, ο ανώτατος αριθμός μαθητών σε μια τάξη ήταν 45, την ώρα που στην Ευρώπη ο αντίστοιχος αριθμός ήταν 25. Παρόλα αυτά, το 1921, στην Α' τάξη του Γυμνασίου Τρικάλων φοιτούσαν 159 μαθητές. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 17/10/1921, φ. 3497, σ. 1 και Γενικός Έλεγχος Γυμνασίου, σχολικό έτος 1921-1922.

περίθαλψή τους, έπρεπε να ληφθεί μέριμνα και για την εκπαίδευση των παιδιών τους. Ως λύση είχε προταθεί τότε «να ιδρυθή ιδιαίτερον σχολείον ειδικόν διά τα προσφυγόπουλα»⁵⁸, τα οποία, όμως, φοίτησαν κανονικά στα ήδη υπάρχοντα σχολεία. Το 1922-23 φοίτησαν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων οι πρώτοι πρόσφυγες μαθητές⁵⁹: ένα αγόρι στην Α΄ τάξη του Α΄ Ελληνικού σχολείου, εννιά αγόρια και ένα κορίτσι στην Α΄ τάξη του Β΄ Ελληνικού και τρία αγόρια στη Γ΄, ενώ στο Γυμνάσιο τρία αγόρια στην Α΄ τάξη. Οι οικογένειές τους προέρχονταν από τους Επιβάτες, προάστιο της Κωνσταντινούπολης, και το Εξάστερο, κομόπολη της Ανατολικής Θράκης.

Τις μεγαλύτερες καταστροφές στο μικρότερο χρονικό διάστημα προκάλεσε η βιβλικών διαστάσεων πλημμύρα τον Ιούνιο του 1907, που, μέσα σε λίγες ώρες, προξένησε τεράστιες υλικές ζημιές στα διδακτήρια και κατέστρεψε ολοσχερώς αυτό του Γυμνασίου. Ένας μήνας μαθημάτων χάθηκε, χωρίς ωστόσο να λυπηθούν οι μαθητές, οι οποίοι θεώρησαν την πλημμύρα «ευεργετική» γιατί διακόπηκαν τα μαθήματα, προκαλώντας έτσι χλευασμό σε βάρος τους από την αθηναϊκή εφημερίδα «Εμπρός»⁶⁰.

Τις ίδιες συνέπειες είχαν και οι συχνές πυρκαγιές, που ανάγκαζαν το Γυμνάσιο σε προσωρινή διακοπή λειτουργίας και αναζήτηση νέου οικήματος για μεταστέγαση. Και σε τούτη την περίπτωση, βέβαια, ενώ οι παραδόσεις σταματούσαν «προς μεγάλην ζημίαν των μαθητών», πολλοί από αυτούς «εώρταζαν και επανηγύριζαν την αργίαν αυτήν μη αναλογιζόμενοι την καθυστέρησιν την οποίαν θα υποστούν»⁶¹.

Ένας τελευταίος παράγοντας, που δυσχέραινε την ομαλή ροή της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ήταν οι μεταδοτικές ασθένειες και επιδημίες. Ελλείψει οργανωμένου συστήματος υγείας και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, καθώς επίσης ενημέρωσης για πρόληψη και αντιμετώπιση ασθενειών, ήταν λογικό να σημαίνει συναγερμός κάθε φορά που ενέσκηπτε κάποια επιδημία και να κλείνουν τα σχολεία, είτε προληπτικά για εμβολιασμό είτε για αποφυγή ευρύτερης μετάδοσης της ασθένειας και απολύμανση των διδακτηρίων. Η ευλογία και η μηνιγγίτιδα ήταν οι σοβαρότερες αρρώστιες που επέβαλλαν διακοπή των μαθημάτων, μέχρι το 1918-1919, που η ισπανική γρίπη θέρισε τους Τρικαλινούς, αναγκάζοντας το Υπουργείο να

⁵⁸ Εφημερίδα «Θάρρος», 12/10/1922, φ. 3800, σ. 1.

⁵⁹ Γενικός Έλεγχος σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων, σχολικό έτος 1922-1923.

⁶⁰ Εφημερίδα «Εμπρός», 8/6/1907, φ. 3820, σ. 1.

⁶¹ Εφημερίδα «Θάρρος», 12/1/1912, αρχείο Θ. Λώλη.

κλείσει τα σχολεία για εβδομάδες και να παρατείνει το χρόνο των μαθημάτων μέχρι το τέλος Ιουνίου του 1919⁶².

Η σχολική χρονιά τελείωνε με τις δημόσιες προφορικές και γραπτές εξετάσεις. Πριν την έναρξή τους, ο Γυμνασιάρχης εκφωνούσε λόγο, με τον οποίο ουσιαστικά λογοδοτούσε «επί των πεπραγμένων» του έτους και έδινε συμβουλές στους απολυθέντες και τους υπόλοιπους μαθητές. Ο πρώτος λόγος που δημοσιεύτηκε στον τοπικό τύπο ήταν του Γυμνασιάρχη Κ. Νεστορίδη, τον Ιούνιο του 1884⁶³. Ενώπιον του συλλόγου των καθηγητών, του Νομάρχη, του Δημάρχου, της Εφορείας υπό τον Μητροπολίτη Τρίκκης, του Ειρηνοδίκη και πολλών «φιλομούσων λογίων και εντίμων πολιτών» και μετά τις ευλογίες και ευχές του Αρχιερέα, ο Γυμνασιάρχης «απήγγειλε κατάλληλον λόγον». Κάνοντας απολογισμό της χρονιάς και αναφερόμενος στην καλλιέργεια του «πνευματικού αμπελώνα» που ανέθεσε στο σχολείο η πολιτεία, τόνισε ότι κατά τις ημέρες των εξετάσεων καταδεικνύεται αν οι καθηγητές επιτέλεσαν το καθήκον τους και «δικάζονται» οι κόποι και οι αγώνες μαθητών και καθηγητών.

Η λήξη των εργασιών του σχολικού έτους είχε λάβει από το 1912 διαστάσεις εορταστικής τελετής, ύστερα από την έκδοση σχετικής εγκυκλίου του Υπουργείου⁶⁴. Στην τελετή μπορούσαν να παραστούν, εκτός από τον σύλλογο διδασκόντων και τους μαθητές, οι γονείς και οι κηδεμόνες τους, οι τοπικές αρχές και όποιος άλλος επιθυμούσε.

2.3. Ο εσωτερικός κανονισμός των σχολείων

Με το βασιλικό διάταγμα της 19^{ης} Οκτωβρίου 1857, συντάχθηκε ο «Εσωτερικός Κανονισμός των Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων»⁶⁵, ο οποίος ουσιαστικά περιχαράκωνε τη μαθητική ιδιότητα, δημιουργώντας ένα πλέγμα υποχρεώσεων και απαγορεύσεων, και οριοθετούσε τη μαθητική ζωή, δίνοντας τις βασικές συντεταγμένες, τόσο της ενδοσχολικής όσο και της εξωσχολικής συμπεριφοράς και δραστηριότητας. Με κύριο άξονα αυτό το διάταγμα και υπουργικές εγκυκλίους, συμπληρωματικές αυτού, που ακολούθησαν, οργανώθηκε η

⁶² Εφημερίδα «Θάρρος», 7/11/1918, φ. 2468, σ. 2, 4/1/1919, φ. 2575, σ. 2 και 12/5/1919, φ. 2636, σ. 1.

⁶³ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 20/ 6/1884, φ. 1192, σ. 1, 3/7/1884, φ. 1193, σ. 1 και 10/7/1884, φ. 1194, σ. 1.

⁶⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 27/6/1912, φ. 1702, σ. 3 και «Θάρρος», 29/6/1912, αρχείο Θ. Λώλη.

⁶⁵ Βλ. αναλυτικά Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό. π., τ. Α', σσ. 157-160.

μέση εκπαίδευση αυταρχικά, σε μια προσπάθεια να ελέγχονται πλήρως οι μαθητές, οι εκκολαπτόμενοι ενεργοί πολίτες. Ο Ν. Νικητόπουλος, διευθυντής του αλληλοδιδασκτικού σχολείου του Ορφανοτροφείου της Αίγινας και στενός συνεργάτης του Καποδίστρια, είχε υποστηρίξει, ήδη από το 1826, ότι «εν σχολείον παρασταίνει συνεπτυγμένως έθνος ολόκληρον· διά τούτο πρέπει να είναι οργανισμένον οπωσούν κατά πολιτικό σύστημα ενός έθνους, όπου ο μαθητής να συνηθίζη μικρόθεν να διοική και να διοικείται κατά τους νόμους»⁶⁶.

Στο πρώτο άρθρο του διατάγματος του 1857 οριζόταν ότι κάθε μαθητής, με την εγγραφή του στο σχολείο, υποβαλλόταν «εκουσίως εις απάσας τας εκ των σχολικών νόμων πηγαζούσας υποχρεώσεις». Στα υπόλοιπα άρθρα αποσαφηνίζονταν οι μαθητικές υποχρεώσεις, που αφορούσαν τη συμπεριφορά απέναντι στους διδάσκοντες και τους συμμαθητές (άρθρ. 2-3 και 25-27), την τακτική φοίτηση (άρθρ. 5-6), την εμφάνιση (άρθρ. 9), τη στάση και διαγωγή στην τάξη (άρθρ. 12-21), τη συμπεριφορά εκτός σχολείου (άρθρ. 23) και τον εκκλησιασμό (άρθρ. 24). Ο Εσωτερικός Κανονισμός διαβαζόταν κατά την έναρξη του σχολικού έτους «εις επήκοον των μαθητών», ενώ υπήρχε αντίγραφό του «εν καταφανεί τόπω προς γνώσιν και οδηγίαν των μαθητών» (άρθρ. 32).

Ο μαθητής της μέσης εκπαίδευσης, ευγενής και σεμνός, έπρεπε να προσέρχεται στο σχολείο «καθαρός το σώμα και κόσμιος την ενδυμασίαν αποφεύγων πάντα περιττόν στολισμόν». Ωστόσο, πολλοί μαθητές ήταν «ανυπόδητοι και ρακένδυτοι»⁶⁷, ενώ, σύμφωνα με τον γιατρό που εμβολίασε τους μαθητές το 1919, «οι πλείστοι τούτων ήταν τελείως ακάθαρτοι και εις μερικούς εξ αυτών προστρίβων τον βραχίονά των διά να τους εμβολιάση έβγαζε λέπια»⁶⁸, πράγμα αναμενόμενο για μια φτωχή επαρχία σε μια εποχή χωρίς τις σημερινές ευκολίες και ανέσεις.

Η διδασκαλία ξεκινούσε μετά την ανάγνωση του ονομαστικού καταλόγου των μαθητών και την προσευχή. Κατά τη διάρκεια της παράδοσης, απαγορευόταν οποιαδήποτε αποδοκιμασία ή επιδοκιμασία των διδασκομένων και ο μαθητής όφειλε «να κρατή τας χείρας επί της άκρας των τραπεζών και να διατηρή ακαταπαύστως ευσήμονα στάσιν». Δεν επιτρεπόταν, επιπροσθέτως, να σηκώνεται, να κοιτά έξω από τα παράθυρα και να εξέρχεται από την τάξη, παρά μόνο σε περίπτωση μεγάλης

⁶⁶ Α. Δημαράς, «Από τις σχολικές στις μαθητικές κοινότητες: εξέλιξη ή παρεξήγηση ενός θεσμού;», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας» (1-5/10/1984)*, ό. π., σ. 499.

⁶⁷ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 10/12/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

⁶⁸ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 7/10/1919, φ. 2783, σ. 3.

ανάγκης και πάντα με την άδεια του καθηγητή. Ο διδάσκων, λοιπόν, ήταν το μόνο «υποκείμενο δράσης» στη σχολική αίθουσα, ενώ ο μαθητής περιοριζόταν σε εκτελεστικούς ρόλους ως «το αντικείμενο σε μια μη αμφίδρομη σχέση»⁶⁹.

Επειδή, τέλος, το σχολείο αποτελούσε μία μικρή κοινωνία, τη φροντίδα της οποίας «εν παντί τόπω και χρόνω» είχε αναθέσει ο νόμος στους εκπαιδευτικούς, οι μαθητές είχαν υποχρέωση, σύμφωνα με το άρθρο 23 του κανονισμού, «να φέρωνται ευτάκτως και κοσμίως ου μόνον εντός της σχολής, αλλά και εκτός αυτής», δείχνοντας τον απαραίτητο σεβασμό στους καθηγητές και εκπροσώπους των αρχών που συναντούσαν στον δρόμο.

Για να επιτευχθεί η εξωτερική ομοιομορφία του μαθητικού πληθυσμού, να ταυτιστεί η εμφάνιση με την ιδιότητα, να κατανοήσουν δηλαδή οι μαθητές τον ρόλο και τις υποχρεώσεις τους, και φυσικά για να είναι ευκολότερο το έργο της επιτήρησης και του ελέγχου τους, ορίστηκε, με υπουργική απόφαση και διάταγμα του 1876⁷⁰, η μαθητική αμφίεση, εντός και εκτός διδασκαστηρίων. Οι μαθητές των Ελληνικών σχολείων και των Γυμνασίων υποχρεώθηκαν έκτοτε να φορούν την εξής στολή: α) «ιμάτιον εξ ερέας μελανογλαύκου», β) «περισκελίδα (πανταλόνιον) εξ ερέας σιδηρόχρου μετ' επερραμμένης ταινίας μηλινόχρου, γ) πύλον (κασκέτον) κατά μεν το σχήμα όμοιον τω στρατιωτικώ, χρώματος δε μελανογλαύκου...φέρον εν τη κατά μέτωπον χώρα χιαστί διεσταυρομένους κλάδους ελαιίας και δάφνης, και εν μέσω αυτών υπέρ μεν το σημείον του συνδέσμου ή της επαφής γλαύκα, υπ' αυτό δε, τα του παιδευτηρίου αρχικά γράμματα», τα οποία αργότερα ορίστηκε να μπαίνουν «ένθεν και ένθεν του έμπροσθεν μέρους του ανεστραμμένου περιλαιμίου», και δ) «εν ώρα χειμώνος, μανδύαν εκ μελανογλαύκου παχειάς ερέας». Με την ομοιόμορφη αυτή ενδυμασία, οι μαθητές ήταν «μια μικρή στρατιά με τα πηλίκιά της, μ' επικεφαλής τους δασκάλους της και τον διευθυντή της»⁷¹, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο ποιητής Νίκος Παππάς, απόφοιτος του Γυμνασίου Τρικάλων.

Την εικόνα της ομοιομορφίας συμπλήρωσε, αργότερα, το υποχρεωτικό κούρεμα, και μάλιστα «με την ψιλή», των μαθητών. Το μέτρο αυτό που επέβαλε ο

⁶⁹ Με την ακριβή τοποθέτηση του μαθητικού σώματος στον χώρο, όχι μόνο εξασφαλιζόταν η τάξη, αλλά ελεγχόταν και πνευματικά ο μαθητής, γιατί η σωματική ακινησία υποθάλπει την πνευματική παθητικότητα, όπως υπογραμμίζει η Α. Κοντονή. Βλ. περισσότερα Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, ό. π., σσ. 103-104.

⁷⁰ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό. π., σσ. 224-226 και Κ. Σοφιάνος, ό. π., τ. Α', σ. 193. Πρώτος ο Καποδίστριας είχε επιβάλει την ομοιόμορφη ενδυμασία, στο Ορφανοτροφείο του Πόρου το 1828, αποτελούμενη από «μίαν φουστάνελαν, δύο υποκάμισα, δύο βρακία, εν ζευγάριον παπουκίων, εν φέσιον, μίαν καπόταν, και μίαν ζώνην». Βλ. Α. Δημαράς, ό. π., σ. 19.

⁷¹ Ν. Παππάς, *Ο Πρωτότοκος*, Καρανάσης, Αθήνα 1983, σ. 156.

Γυμνασιάρχης Τρικάλων το 1909 προκάλεσε την έντονη αντίδραση της μαθητιώσας νεολαίας, που έφτασε στο, παράτολμο για εκείνη την εποχή, σημείο να δημοσιεύσει επιστολή διαμαρτυρίας για την καταπάτηση, όπως δήλωνε, των δικαιωμάτων της: «Εσχάτως ο κ. Γυμνασιάρχης επέβαλεν εις ημάς να είμεθα εν χρω κεκαρμένοι. Το τοιούτον μέτρον εννοείται οποίαν αναστάτωσιν επέφερεν. Σας παρακαλούμεν θερμότατα υψώσατε φωνήν διαμαρτυρίας ουτωσί ασπλάγχως καταπατούμενα δικαιώματά μας. Ευγνωμονούμεν εκ των προτέρων άπαντες οι μαθηταί του Γυμνασίου Τρικάλων»⁷². Δυστυχώς για τους μαθητές, όμως, δεν εισακούστηκαν και το μέτρο αυτό, που σίγουρα δεν τους έκανε καλύτερους ή ηθικότερους, δεν αναιρέθηκε.

2.4. Ο εκκλησιασμός των μαθητών και η προσήλωση στα χριστιανικά ιδεώδη

Από την εποχή της επίσημης κρατικής θεμελίωσης της ελληνικής εκπαίδευσης και της σύστασης του αρμόδιου υπουργείου, αλλά και καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε, μία από τις συνιστώσες του προσανατολισμού και της στοχοθεσίας του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν πάντα η θρησκεία, τα ηθικοπλαστικά πρότυπά της και η προσήλωση στα χριστιανικά ιδανικά.

Τόσο κατά τα βυζαντινά χρόνια όσο και στη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας, η Εκκλησία αναμίχθηκε στα εκπαιδευτικά πράγματα και αναδείχθηκε και σε επίσημο φορέα της εκπαίδευσης, με ιερείς σε ρόλο δασκάλων και διδακτέα ύλη θρησκευτικού, ως επί το πλείστον, περιεχομένου⁷³. Με το ΙΑ΄ ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης του Άργους το 1829, η ηθική διαπαιδαγώγηση «διά της ιεράς Θρησκείας και της ορθής Παιδείας» κρίθηκε ως η πλέον κατάλληλη για «την κοινωνικήν και πολιτικήν επανόρθωσιν της Πατρίδος»⁷⁴. Δημιουργήθηκε έτσι ένα τρίπτυχο, που αποτέλεσε έκτοτε τον ακρογωνιαίο λίθο του εκπαιδευτικού οικοδομήματος.

Στο ίδιο πλαίσιο, με την εθνική και θρησκευτική ταυτότητα ως αφετηρία και σημείο αναφοράς, κινήθηκε η οργάνωση της παιδείας και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ακόμη και ο τίτλος του Υπουργείου «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως» ήταν δηλωτικός της στενής σχέσης ανάμεσα στους

⁷² Εφημερίδα «Θάρρος», 1/3/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

⁷³ Βλ. περισσότερα Κεφάλαιο 2, ενότητα «Η εκπαίδευση επί Οθωμανοκρατίας και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης».

⁷⁴ Α. Δημαράς, ό. π., σ. 24.

δύο θεσμούς. Και επρόκειτο για σχέση δυνατή, αφού υφίσταται μέχρι σήμερα, με το Υπουργείο να φέρει παραπλήσιο τίτλο.

Με το οργανωτικό διάταγμα της μέσης εκπαίδευσης το 1836 και συγκεκριμένα με τα άρθρα 14 και 76⁷⁵, καθιερώθηκε η πρωινή προσευχή και ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός των μαθητών: «Καθ' εκάστην καθημερινήν προηγείται της διδασκαλίας προσευχή συνισταμένη εις ύμνον ψαλλόμενον, είτε υφ' όλων ομού των μαθητών εις μίαν γενικήν αίθουσαν, είτε υφ' εκάστης τάξεως εις την ιδίαν αυτής αίθουσαν της παραδόσεως. Τας δε Κυριακάς και εορτάς χρεωστούν οι μαθηταί να παρευρίσκονται εις την θείαν λειτουργίαν εις προσδιωρισμένην τινά εκκλησίαν». Ορίστηκε, επίσης, ότι η «ανωτέρα» θρησκευτική διδασκαλία στο Γυμνάσιο έπρεπε να γίνεται από καθηγητή με αντίστοιχες γνώσεις ή από «πεπαιδευμένον ιερέα». Αξίζει να σημειωθεί πως τα θρησκευτικά είναι το μόνο μάθημα, στο οποίο γίνεται ιδιαίτερη μνεία και αφιερώνεται μία ολόκληρη παράγραφος. Οι μαθητές της μέσης εκπαίδευσης διδάσκονταν Ιερά Ιστορία και Κατήχηση, ενώ με διάταγμα του 1884⁷⁶ προστέθηκαν στα μαθήματα του Γυμνασίου η Λειτουργική και η Χριστιανική Ηθική. Τα άρθρα 11 και 24 του Εσωτερικού Κανονισμού των σχολείων του 1857⁷⁷ επαναλάμβαναν ουσιαστικά το περιεχόμενο των προαναφερθέντων: Οι μαθητές όφειλαν να προσεύχονται κάθε πρωί «μετ' ευλαβείας», να εκκλησιάζονται την Κυριακή και τις γιορτές και να «εκπληρούσι τακτικώς και άπαντα τα λοιπά θρησκευτικά αυτών καθήκοντα».

Ένα ακόμη βασιλικό διάταγμα «Περί εκκλησιασμού των μαθητών»⁷⁸, το 1900, αναφερόταν αναλυτικά στα μαθητικά θρησκευτικά καθήκοντα και τις συνέπειες της μη εκπλήρωσής τους: Κάθε Κυριακή, οι μαθητές ήταν υποχρεωμένοι να παρουσιαστούν στο σχολείο τους, όπου, αφού παρατάσσονταν από τον γυμναστή ή άλλο καθηγητή, γινόταν ανάγνωση του ονομαστικού καταλόγου και σημειώνονταν οι απόντες. Στη συνέχεια μετέβαιναν «εν τάξει εις την ωρισμένην Εκκλησίαν», υπό την επίβλεψη του γυμναστή, του Διευθυντή ή κάποιου άλλου καθηγητή. Ο μαθητής που απουσίαζε από τον εκκλησιασμό οκτώ φορές κατά τη διάρκεια του έτους δεν είχε δικαίωμα συμμετοχής στις εξετάσεις του Ιουνίου, ενώ όποιος συμπλήρωνε δώδεκα απουσίες αποκλειόταν και από αυτές του Σεπτεμβρίου. Η μη συμμόρφωση του

⁷⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 31/12/1836, φ. 87, σσ. 461 και 467.

⁷⁶ Α. Δημαράς, ό. π., 255.

⁷⁷ Ο.π., σσ. 158-159.

⁷⁸ Κ. Σοφιανός, ό. π., τ. Β', σ. 964.

μαθητή, λοιπόν, μπορούσε να του στερήσει τον προβιβασμό στην επόμενη τάξη, ακόμη και το πολυπόθητο απολυτήριο.

Προκειμένου να μην υποστούν αυτές τις συνέπειες, οι νεαροί μαθητές προτιμούσαν να υποστούν τον κυριακάτικο και εορταστικό εκκλησιασμό, χωρίς ωστόσο να τηρούν απαρέγκλιτα τις οδηγίες και υποδείξεις των καθηγητών τους, πράγμα λογικό για παιδιά σχολικής ηλικίας, που προφανώς προτιμούσαν το παιχνίδι, τη βόλτα ή την ξεκούραση από το Ευαγγέλιο και το κήρυγμα του ιερέα. Το αποτέλεσμα αυτής της «καταναγκαστικής εργασίας» ήταν τα σχόλια και οι επικρίσεις: «Μία διαρκής ακοσμία, ένας αέναος θόρυβος, μία ασυγχώρητος ανευλάβεια, μία νωχέλεια ασυγκίνητος. Οι μαθηταί και αι μαθήτριάι πηγαινοέρχονται διαρκώς, παίζουν, ασχημονούν, μπαινοβγαίνουν εις τας εκκλησίας, άνευ του ελαχίστου σεβασμού»⁷⁹, κατήγγελλε το «Θάρρος», ενώ η «Αναγέννησις» συμπλήρωνε πως «πλείστοι μαθηταί δεν κάνουν όπως πρέπει το σχήμα του σταυρού, παρά κινούν τας χείρας δεξιά και αριστερά χωρίς να φανερώνουν ότι σταυροκοπούνται»⁸⁰.

Με το πέρασμα του χρόνου, η διάταξη για «εν σώματι» μετάβαση των μαθητών φαίνεται πως ατόνησε και οι μαθητές πήγαιναν σε όποια εκκλησία ήθελε ο καθένας. Το γεγονός αυτό δυσαρέστησε την τοπική κοινωνία, «καθώς ο εν σώματι εκκλησιασμός είχε κάποιαν επιβολήν όχι μόνον διά τους μαθητάς αλλά και διά τον άλλον κόσμον»⁸¹, και προκάλεσε αρνητικά σχόλια, αφού κάθε Κυριακή, πριν ακόμη τελειώσει η λειτουργία, οι μαθητές περιφέρονταν στους δρόμους και τις πλατείες»⁸².

Το δικό της στίγμα, όσον αφορά τη σημασία που αποδιδόταν στα χριστιανικά ιδεώδη, έδινε και η σχολική αίθουσα, όπου δέσποζε, πέρα από την αυστηρή φιγούρα του εκπαιδευτικού, η εικόνα του Χριστού ή της Παναγίας, δίπλα σε αυτή του βασιλιά, και η οποία συνοδευόταν συχνά από παραγγέλματα, όπως «Τον Θεόν φοβού»⁸³. Ο μαθητής βρισκόταν, έτσι, πάντα υπό το άγρυπνο βλέμμα θρησκευτικής και κοσμικής εξουσίας.

⁷⁹ Εφημερίδα «Θάρρος», 29/3/1920, φ. 2951, σ. 1.

⁸⁰ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 6/3/1922, φ. 3094, σ. 1.

⁸¹ Εφημερίδα «Θάρρος», 16/11/1908, αρχείο Θ. Λ.ώλη.

⁸² Εφημερίδα «Θάρρος», 9/11/1909, αρχείο Θ. Λ.ώλη.

⁸³ Α. Δημαράς, ό. π., σ. 93.

2.5. Αυστηρότητα και στρατιωτική οργάνωση

Η μέση βαθμίδα της εκπαίδευσης, και κυρίως το Γυμνάσιο, ήταν ιδιαίτερου βαθμού δυσκολίας, όσον αφορά τη φοίτηση και την επιτυχή περάτωση των σπουδών. Την προσαρμογή των μαθητών, αλλά και όλη τη σχολική πορεία τους, επηρέαζε καθοριστικά η αυστηρότητα που χαρακτήριζε τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς. Η αυστηρότητα ήταν απαραίτητη, ως ένα σημείο βέβαια, για την κανονικοποίηση της μαθητικής συμπεριφοράς και τη χάραξη συμβατών ορίων προς διαφύλαξη της λειτουργικότητας του σχολείου και της αποτελεσματικότητας του εκπαιδευτικού έργου.

Εντούτοις, η σχολική πειθαρχία, το προπέτασμα της «υπερβολικωτάτης, ακατανοήτου, ακατανομάστου αυστηρότητας»⁸⁴, αποτελούσε στην ουσία «αμετάκλητο και εξοντωτικό περιορισμό της έκφρασης των μαθητών»⁸⁵. Την εποχή που εξετάζουμε, «όλοι οι μαθηταί διετέλουν υπό τον ζυγόν της διδασκαλικής ράβδου, ήτις ως Δαμόκλειος Σπάθη επεκρέματο υπέρ τας κεφαλάς και εθεωρούντο ασέβεια πάσα παρακοή εις τους διδασκάλους»⁸⁶.

Εκτός από τη συμπεριφορά των μαθητών, που ελεγχόταν με τις επαπειλούμενες κυρώσεις, η αυστηρότητα των καθηγητών επεκτεινόταν, και πολλές φορές μάλιστα εξαντλούνταν, στην αξιολόγηση και τη βαθμολογία στις εξετάσεις, με αποτέλεσμα «να ακούονται παράπονα κατά του συλλόγου των καθηγητών»⁸⁷, λόγω της «εις βαθμόν απελπιστικόν αυστηρότητος»⁸⁸, που είχε ως συνέπεια την απόρριψη ακόμη και της πλειοψηφίας των μαθητών⁸⁹. Ο στρατηγός Στ. Σαράφης, που φοίτησε στο Γυμνάσιο Τρικάλων, γράφει στις αναμνήσεις του: «Το γυμνάσιό μας ήταν ένα από τα αυστηρότερα γυμνάσια και γι' αυτό αρκετοί μαθητές έφευγαν και πήγαιναν σ' άλλα γυμνάσια, ακόμα και στο τούρκικο, όπως το Τσιοτίλι, η Κωνσταντινούπολη, όπου έπαιρναν ευκολώτερα απολυτήριο»⁹⁰.

Η οργάνωση της σχολικής καθημερινότητας, βάσει αυστηρών κανόνων και μέσα σε κλίμα φόβου, δε διέφερε και πολύ από τις μεθόδους και πρακτικές της

⁸⁴ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 17/6/1915, αρχείο Θ. Λ.ώλη.

⁸⁵ Α. Κυρίδης, ό. π., σ. 89.

⁸⁶ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 1/3/1909, αρχείο Θ. Λ.ώλη.

⁸⁷ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 14/6/1919, φ. 2669, σ. 1.

⁸⁸ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 28/9/1902, φ. 424, σσ. 1-2.

⁸⁹ Το 1915, για παράδειγμα, απορρίφθηκαν οι 45 από τους 81 μαθητές σε μία τάξη του Ελληνικού σχολείου και το «*Θάρρος*» διερωτάται αν «ή οι μαθηταί είναι ανεπίδεκτοι μαθήσεως ή οι διδάσκοντες είναι ανίκανοι να τους διδάξουν και τους μάθουν». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 17/6/1915, αρχείο Θ. Λ.ώλη.

⁹⁰ Σ. Σαράφης, *Άπαντα. Ιστορικές αναμνήσεις*, ό. π., σ. 22.

στρατιωτικής ζωής. Το πνεύμα του ευρωπαϊκού, ιδίως του γερμανικού, μιλιταρισμού κυριαρχούσε στον ελληνικό εκπαιδευτικό χώρο: «Αξιωματική αγωγή και τόνος σχεδόν στρατιωτικός κυριαρχούσι, ώστε να πιστεύη τις εισερχόμενος εις αίθουσαν διδασκαλίας ότι ευρίσκεται εις πεδίων στρατιωτικών ασκήσεων. Όλα έπρεπε να γίνωνται σαν να επρόκειτο να γίνη στρατιωτική επιθεώρησις»⁹¹.

Το στρατιωτικό πνεύμα ενισχύθηκε με την εισαγωγή στη μέση εκπαίδευση των στρατιωτικών ασκήσεων. Σύμφωνα με το διάταγμα του 1871 «Περί στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών»⁹², σκοπός του μαθήματος αυτού ήταν να προσφέρει «τη παιδευομένη νεότητι συν τη πνευματική αναπτύξει και την εις πολίτας ελευθέρους εμπρέπουσαν στρατιωτικήν άσκησιν και την εκ ταύτης σωματικήν ευεξίαν, ίνα και ούτω χρήσιμοι τη πατρίδι γίνωνται». Η διδασκαλία του ήταν υποχρεωτική για όλους τους μαθητές άνω των 14 ετών και επικεντρωνόταν σε αυτό που ενδιέφερε «τα μέγιστα την πολιτείαν», δηλαδή την καλή διαγωγή και την αποφυγή παρεκτροπών⁹³. Οι συμμετέχοντες εξετάζονταν και βαθμολογούνταν όπως και στα υπόλοιπα μαθήματα.

Το 1883, οι στρατιωτικές ασκήσεις κατοχυρώθηκαν με νόμο⁹⁴, «ως τακτικόν υποχρεωτικόν μάθημα», στα Γυμνάσια και στη Γ' τάξη των Ελληνικών σχολείων και «κατενοήθη πλέον ότι παιδεύεσθαι εστί στρατεύεσθαι»⁹⁵. Ο νόμος όριζε με σαφήνεια τον τρόπο βαθμολόγησης, με το βάρος να πέφτει αφενός «εις την δεξιότητα και επίδοσιν» και αφετέρου «εις την πειθαρχικήν διαγωγήν», τους όρους απαλλαγής από το μάθημα και τη στολή που έπρεπε να φορούν οι μαθητές κατά τη διεξαγωγή του, με εξαίρεση τους αποδεδειγμένα απόρους. Τονιζόταν, τέλος, και η ύπαρξη ποινών για «τους μη προσερχομένους τακτικώς, τους δεικνύοντας ασύγνωστον αδιαφορίαν και τους περιπίπτοντας εις αντιπειθαρχικά παραπτώματα κατά την ώραν των ασκήσεων».

Λόγω της φύσης του μαθήματος, της νοοτροπίας των αξιωματικών που το δίδασκαν και σίγουρα εξαιτίας προβλημάτων αυστηρότητας που ανέκυψαν κατά τη διεξαγωγή του, εγκύκλιος του 1885⁹⁶ έδινε διευκρινίσεις για τον «παιδαγωγικό σκοπό» της τιμωρίας, η οποία δεν έπρεπε να ξεπερνά το μέτρο, και τη γλώσσα που

⁹¹ Απόσπασμα από την Ιστορία της Παιδαγωγικής του Δ. Μωραΐτη. Βλ. Β. Χατζηβασιλείου, *Το σύστημα ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα*, ό. π., σ. 57.

⁹² Κ. Σοφιανός, ό. π., σ. 177.

⁹³ Εγ. 1235 Υ.ΕΔΕ. /25-3-1871. Βλ. Κ. Σοφιανός, ό. π., σ. 179.

⁹⁴ Ν. ΑΡΙΘ' «Περί εισαγωγής των στρατιωτικών ασκήσεων εις τα Γυμνάσια και Ελληνικά σχολεία». Βλ. Κ. Σοφιανός, ό. π., σ. 274.

⁹⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 23/12/1907, φ. 684, σ. 2.

⁹⁶ Ό. π., σ. 334.

όφειλαν να μεταχειρίζονται οι διδάσκοντες, ώστε να αποτελούν παράδειγμα για τους μαθητές.

Για τη σωστή στρατιωτική άσκηση των μαθητών ήταν απαραίτητη και η σχετική υλικοτεχνική υποδομή. Πριν ενοικιαστεί ως σχολείο κάποιο οίκημα ή κατά τη μεταστέγασή του, λαμβανόταν υπόψη η ύπαρξη αυλής, η οποία ήταν αναγκαία και «διά τα στρατιωτικά των μαθητών γυμνάσια»⁹⁷, εφόσον κάθε μαθητής έπρεπε να ρίξει, κατά τη διάρκεια της χρονιάς, 50 βολές «διά σχολικού τυφεκίου»⁹⁸. Επιπλέον, το Υπουργείο φρόντιζε για την προμήθεια των σχολείων με το κατάλληλο υλικό για τον εξοπλισμό των μαθητών, ώστε να διεξάγονται «λίαν επιτυχώς» και η εκπαίδευσή τους και οι δημόσιες εξετάσεις⁹⁹. Έτσι, μετά την ίδρυση σκοπευτηρίου το 1907, το Γυμνάσιο Τρικάλων εφοδιάστηκε το 1911 με 4 σχολικά όπλα, 1540 φυσίγγια και 257 χάρτινους στόχους¹⁰⁰, ενώ το 1918 ιδρύθηκε σχολικός γυμναστικός και σκοπευτικός σύλλογος, βάσει βασιλικού διατάγματος¹⁰¹.

Οι στρατιωτικές ασκήσεις στα Γυμνάσια και Ελληνικά σχολεία έτυχαν θερμής υποδοχής και γενικής αποδοχής από την τρικαλινή κοινωνία. Ίσως οι πολεμικές συγκρούσεις εκείνης της εποχής δικαιολογούν αυτή τη στάση ως προς την πρόωπη στρατιωτική εκπαίδευση. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι το σχετικό ενδιαφέρον δεν περιοριζόταν μόνο στη μέση εκπαίδευση, αφού είχαν γίνει προσπάθειες για την ίδρυση σκοπευτηρίου και στα Δημοτικά, καθώς και για τον εφοδιασμό τους με όπλα Φλόμπερ, «προς άσκησιν των μαθητών και ιδία των εκ της υποδούλου Ελλάδος οίτινες φοιτούν εις τα σχολεία»¹⁰².

2.6. Μαθητικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις

Με πρωτοβουλία των μαθητών και καθοδήγηση των εκπαιδευτικών, πραγματοποιούνταν, κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς και χωρίς να χάνονται διδακτικές ώρες, διάφορες εκδηλώσεις. Αυτές υλοποιούνταν συνήθως στο πλαίσιο μιας γιορτής ή με αφορμή κάποιο γεγονός με κοινωνικές προεκτάσεις και είχαν, τις περισσότερες φορές, φιλανθρωπικό σκοπό. Επρόκειτο κυρίως για θεατρικές παραστάσεις και εράνους.

⁹⁷ Εφημερίδα «*Φάρος του Ολύμπου*», 19/9/1884, φ. 1201, σ. 3.

⁹⁸ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 10/9/1910, φ. 1154, σ. 2.

⁹⁹ Εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 6/6/1887, φ. 123, σ. 2.

¹⁰⁰ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ρε' 7-7-1911.

¹⁰¹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 77/5-6-1918.

¹⁰² Εφημερίδα «*Θάρρος*», 18/10/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

Οι θεατρικές παραστάσεις του Γυμνασίου πραγματοποιούνταν υπό τις σκηνοθετικές οδηγίες και υποδείξεις των καθηγητών, με πρωταγωνιστές τους μαθητές και στους ανδρικούς και στους γυναικείους ρόλους¹⁰³, καταδεικνύοντας και με αυτόν τον τρόπο τους περιορισμούς και τις διακρίσεις σε βάρος των μαθητριών. Τις εκδηλώσεις αυτές, που τελούσαν υπό την αιγίδα της Νομαρχίας¹⁰⁴, φιλοξενούσαν συνήθως το Γυμναστήριο και τα μεγάλα καφενεία και εξοχικά κέντρα της πόλης, όπως το «Πανελλήνιον», το «Βασιλικόν», το «Πορτ Αρθούρ», που λειτουργούσαν και ως πολιτιστικοί πολυχώροι εκείνης της εποχής. Στα διαλείμματα των παραστάσεων «μανδολινάτα εκ των μαθητών» εκτελούσε «εκλεκτά μουσικά τεμάχια»¹⁰⁵, διασκεδάζοντας τους παρευρισκόμενους, ενώ μετά το τέλος κάποιων απαγγέλλονταν μονόλογοι¹⁰⁶.

Τα έργα που ανέβαζαν οι μαθητές στις καλλιτεχνικές εσπερίδες τους ήταν αποκλειστικά πατριωτικά, καθώς ήταν τα μόνα εγκεκριμένα και συνιστώμενα από το Υπουργείο, εφόσον «δίδασκαν» τους μαθητές και «εξύψωναν το φρόνημά τους»¹⁰⁷, ιδίως σε περιόδους εθνικών αναταράξεων και πολεμικών συγκρούσεων. Ανάμεσα σε αυτά που παίχτηκαν ήταν «Οι δύο λοχία» και «Ο Υψηλάντης»¹⁰⁸. Και ο σκοπός για τον οποίο διοργανώνονταν, άλλωστε, ήταν, εκτός από κοινωνικός, και πατριωτικός: υπέρ των απόρων οικογενειών των επιστράτων το 1917¹⁰⁹, υπέρ των προσφύγων «των εκ Μ. Ασίας, Μακεδονίας και Θράκης θυμάτων του βανδαλισμού Τούρκων και Βουλγάρων»¹¹⁰, υπέρ «των εξ Ανατολικής Μακεδονίας θυμάτων της βουλγαρικής θηριωδίας»¹¹¹ και υπέρ «των οικογενειών των εφέδρων του 1921»¹¹².

¹⁰³ Βλ. ενδεικτικά εφημερίδα «*Θάρρος*», 28/6/1919, φ. 2683, σ. 1. Όπως αναφέρει ο Μ. Χατζηγάκης, «Μεγάλη δυσκολία συναντούσαν λόγω της αυστηρότητας των ηθών, αυτοί που είχαν την πρωτοβουλία του ανεβάσματος θεατρικού έργου στην εξεύρεση κοπέλας για να υποδυθεί τον γυναικείο ρόλο του έργου. Επιστρατεύονταν, λοιπόν, διάφοροι καλλίμορφοι νεανίες που ανελάμβαναν τον γυναικείο ρόλο προς μεγάλο κέφι των θεατών, που παρ' όλων το μακιγιάζ διέκριναν το χνουδίζον μουστάκι της αρσενικής πρωταγωνίστριας. Μόνο δυο φορές καταρρώθηκε να ανεβασθεί έργο με θηλυκή πρωταγωνίστρια. Την πρώτη φορά που ανεβάσθηκαν «Οι δύο Λοχία», με πρωταγωνίστρια την Ευαγγελία, κόρη του μαέστρου Ζαχαρόπουλου, και τη δεύτερη φορά, όταν ανεβάσθηκε από συμπολίτες μας Ισραηλίτες το περίφημο έργο «Ιουδήθ» με πρωταγωνίστρια την ωραιότατη συμπολίτιδα Ωραιοζήλη Σιδηροπούλου...». Βλ. Μ. Χατζηγάκης, *Ηθογραφικά και πολιτικά. Ένα διαχρονικό οδοιπορικό*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1989, σ. 212.

¹⁰⁴ Οι παραστάσεις δίνονταν «υπό την προστασίαν του κ. Νομάρχου». Βλ. Εφημερίδα «*Θάρρος*», 28/12/1917, φ. 2157, σ. 2.

¹⁰⁵ Εφημερίδα «*Θάρρος*», ό. π.

¹⁰⁶ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 17/5/1921, φ. 4150, σ. 1.

¹⁰⁷ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 1/12/1917, φ. 2131, σ. 2.

¹⁰⁸ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 28/12/1917, φ. 2157, σ. 2 και 23/6/1919, φ. 2687, σ. 2.

¹⁰⁹ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 21/12/1917, φ. 2151, σ. 2.

¹¹⁰ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 28/12/1917, φ. 2157, σ. 2.

¹¹¹ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 7/12/1918, φ. 2491, σ. 2.

¹¹² Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 17/5/1921, φ. 4150, σ. 1.

Τα έσοδα των υπόλοιπων μαθητικών παραστάσεων διαθέτονταν είτε «προς ενίσχυσιν των πόρων του σχολικού ταμείου»¹¹³ και της υλικοτεχνικής υποδομής του σχολείου, λόγω των ισχών κρατικών επιχορηγήσεων, είτε υπέρ των απόρων μαθητών¹¹⁴, αποδεικνύοντας την ευαισθησία των μαθητών για τους πιο «αδύναμους» από αυτούς, αλλά και για τον χώρο, όπου περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της καθημερινότητάς τους.

Οι καλλιτεχνικές ανησυχίες των μαθητών προσέλκυαν πλήθος κόσμου, το «φιλόανθρωπον κοινόν» και όλη την «καλή κοινωνία» των Τρικάλων, δεδομένου ότι ήταν μια πρώτη τάξεως ευκαιρία για ψυχαγωγία, καθώς επίσης και γιατί τα πρόσωπα που συμμετείχαν στις ερασιτεχνικές ομάδες ήταν «λίαν ευφήμως γνωστά»¹¹⁵. Οι μαθητές, σε ρόλο «κοσμητόρων», «περιποιητικώτατοι υπεδέχοντο και έδιδαν θέσιν εις τους θεατάς»¹¹⁶. Τα έσοδα των παραστάσεων, κατά κανόνα, ήταν πολλά, ξεπερνώντας ακόμη και τις 1000 δραχμές¹¹⁷, ποσό πολύ μεγάλο και εντυπωσιακό για τα οικονομικά μεγέθη της εποχής.

Αξιέπαινη, «ανωτέρα παντός επαίνου» μάλιστα, ήταν η νεολαία του Γυμνασίου για τους εράνους και τις δωρεές της υπέρ αναξιοπαθόντων και ορφανών¹¹⁸, «διά την φανέλλαν και την κάλτσαν των στρατιωτών»¹¹⁹ και υπέρ του Ερυθρού Σταυρού¹²⁰, αποτελώντας παράδειγμα προς μίμηση για τους υπόλοιπους Τρικαλινούς. Στις μαθητικές προσφορές συμπεριλαμβάνονταν και τα έσοδα από τα κάλαντα που έψαλλαν κάθε χρόνο οι μαθητές και τα παρέδιδαν στον Γυμνασιάρχη¹²¹, ώστε να διατεθούν σε φιλανθρωπικούς σκοπούς και υπέρ κοινωφελών ιδρυμάτων.

Εκτός από την καλλιτεχνική δράση, κάποιοι μαθητές του Γυμνασίου ανέπτυξαν δραστηριότητα στον χώρο των γραμμάτων, δίνοντας διέξοδο στις πνευματικές τους ανησυχίες, μέσα από τη συγγραφή και δημοσίευση πεζών και ποιημάτων ή τη δημοσιογραφία, χρησιμοποιώντας κάποιες φορές ψευδώνυμο. Ο Α. Κουσκολέκας, ο Α. Χατζηγάκης, ο Σ. Ραδινός, ο Λ. Κλειδωνόπουλος, ο Α. Μάντζαρης και ο Ν. Παππός ήταν ανάμεσα σε αυτούς που ξεχώρισαν και

¹¹³ Εφημερίδα «Θάρρος», 23/6/1919, φ. 2678, σ. 2.

¹¹⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 15/12/1912, φ. 1238, σ. 2.

¹¹⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 17/5/1921, φ. 4150, σ. 1.

¹¹⁶ Εφημερίδα «Θάρρος», 30/6/1919, φ. 2685, σ. 2.

¹¹⁷ Για παράδειγμα, το 1918, τα έσοδα μιας παράστασης ανήλθαν σε 1060 δρχ., ποσό ιδιαίτερα μεγάλο, όταν το ψωμί είχε 55 λεπτά, τα σιτάρι 27 λεπτά και το λάδι 3,70 δρχ. η οκά. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 9/1/1918, φ. 2167, σ. 1.

¹¹⁸ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 24/3/1884, φ. 18, σ. 3.

¹¹⁹ Εφημερίδα «Θάρρος», 10/1/1919, φ. 2520, σ. 1.

¹²⁰ Εφημερίδα «Θάρρος», 3/6/1922, φ. 3711, σ. 2.

¹²¹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. πστ'/17-6-1909.

διακρίθηκαν αργότερα στα γράμματα και τις τέχνες ή άλλους τομείς¹²². Άλλοι, πάλι, μαθητές του Γυμνασίου, μαζί με έναν απόφοιτο του Ελληνικού σχολείου, ίδρυσαν τον φιλολογικό σύλλογο «Κοραής», στόχος του οποίου ήταν η πνευματική αφύπνιση των Τρικάλων¹²³. Φιλίτιμες προσπάθειες κατέβαλλε, τέλος, «μια παρέα από ανήσυχους μαθητές, καταπιεσμένη από την αυστηρότητα του Γυμνασιάρχη Ρεντίφη», για την έκδοση λογοτεχνικού περιοδικού με τον τίτλο «Θύελλα». Οι τρεις συμμαθητές «απεφάσισαν να στρέψουν τη ζωτικότητα τους προς πνευματικότερα επίπεδα, για ν' αποδείξουν έτσι στους δικούς τους και στον Γυμνασιάρχη τους ότι ήταν άξιοι μεγαλύτερης προσοχής και εκτιμήσεως από το Σχολείο τους»¹²⁴. Δυστυχώς, η κακοκαιρία και η μεγάλη χιονόπτωση ανέκοψαν τη νεανική ορμή και δεν επέτρεψαν την κυκλοφορία του πρώτου και μοναδικού φύλλου, που περιείχε διηγήματα, μυθιστορήματα, γνωμικά και λογοπαίγνια.

Οι γυμνασιόπαιδες ανέπτυξαν, τέλος, και περιβαλλοντική δράση, αποδεικνύοντας τα πολλά ενδιαφέροντα και την ευαισθητοποίησή τους σε διάφορα πεδία. Το 1916, λοιπόν, στο πλαίσιο της σχολικής «εορτής των δένδρων», όλοι οι μαθητές της μέσης εκπαίδευσης μετέβησαν «ηγουμένης της φιλαρμονικής μουσικής» στον λόφο του Προφήτη Ηλία, όπου και έγινε δενδροφύτευση υπό τις οδηγίες του νομογεωπόνου¹²⁵. Με την ενέργειά τους αυτή, συνεισέφεραν στη δημιουργία ενός σημαντικού πνεύμονα πρασίνου και ζωής για την πόλη των Τρικάλων.

2.7. Ο ελεύθερος χρόνος των μαθητών και η ζωή εκτός σχολείου

Η εξωσχολική ζωή των μαθητών ήταν κι αυτή ασφυκτικά ελεγχόμενη από το γράμμα του νόμου και το άγρυπνο βλέμμα εκπαιδευτικών, επιστατών και παιδονόμων. Με αυταρχικό πνεύμα, το Υπουργείο υπαγόρευε τον κύκλο των μαθητικών δραστηριοτήτων, ελέγχοντας απόλυτα όλες τις εκδηλώσεις της μαθητικής συμπεριφοράς. Ένα πλέγμα ρητών απαγορεύσεων οριοθετούσε το πεδίο της εξωσχολικής δράσης και ανέθετε στους καθηγητές «αστυνομικά» καθήκοντα.

Με απώτερο στόχο την εκπλήρωση της ηθικοπλαστικής αποστολής του σχολείου και τη διαφύλαξη της μαθητικής ηθικής, υπουργικές εγκύκλιοι και βασιλικά διατάγματα θέσπιζαν τη διαρκή επιτήρηση των μαθητών της μέσης εκπαίδευσης μετά

¹²² Α. Καρανάσιος, *Παλιά πνευματικά Τρίκαλα*, ό. π., σσ. 31, 35, 36, 47, 55, 58 και 66.

¹²³ Θ. Τριανταφύλλου, *Τα παλιά Τρίκαλα*, ό. π., τ. Α', σσ. 183-184.

¹²⁴ Μ. Χατζηγιάκης, ό. π., σσ. 135-136.

¹²⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 9/2/1916, φ. 2498, σ. 2.

τη λήξη των μαθημάτων και την τιμωρία οποιασδήποτε παρεκτροπής. Σχολείο, αλλά και κοινωνία, περιόριζαν την προσωπική ελευθερία και τις επιλογές των μαθητών για αυτόβουλη διάθεση του ελεύθερου χρόνου τους. Η μαθητική ιδιότητα κατέτρεχε και καταδυνάστευε ουσιαστικά την εξωσχολική ζωή τους.

Μετά την αόριστη αναφορά του διατάγματος του 1836 σε «κανονισμούς αναλόγους με τας ανάγκας των μαθητών και τας σχέσεις του τόπου ή του καταστήματος υποχρεούσας τους μαθητάς εις τήρησιν τακτικού τρόπου ζωής»¹²⁶, η εγκύκλιος του 1856 «Περί κανονισμού χρεών των επιστατών και υπηρετών»¹²⁷ επιφόρτιζε τους επιστάτες των σχολείων με τη συνεχή παρακολούθηση των μαθητών, ενώ ο Εσωτερικός Κανονισμός του 1857 έκανε τις πρώτες σαφείς αναφορές στους περιορισμούς της εξωσχολικής δραστηριότητας: Υποδείκνυε ως απαγορευμένα μέρη «καφενεία ή άλλα τοιούτου είδους δημόσια μέρη, ων η είσοδος δεν επιτρέπεται τοις νέοις» και αποσαφήνιζε ότι για την τιμωρία ενός μαθητή αρκούσε ακόμη και η μεταβίβαση της παρεκτροπής στον καθηγητή από κάποιον άλλο¹²⁸.

Τη Βίβλο της εξωσχολικής επιτήρησης, αστυνόμευσης κατ' ουσίαν, αποτέλεσε η εγκύκλιος του 1898 «Περί της εκτός των σχολείων επιτηρήσεως των μαθητών»¹²⁹. Ο Γυμνασιάρχης και ο Σχολάρχης, με περισσή εξουσία και τη συνδρομή της αστυνομίας, απέκτησαν δικαίωμα αιφνιδιαστικού ελέγχου στα σπίτια των μαθητών «των μη συνοικούντων μετά των γονέων των» οποιαδήποτε ώρα της ημέρας (άρθρ. 8), ενώ οι υπόλοιποι καθηγητές αναλάμβαναν, ανά δύο την εβδομάδα, την επιτήρηση των μαθητών, «ο μεν εις από μεσημβρίας μέχρι της 8ης εσπερινής, ο δε έτερος μετά την 8ην εσπερινήν και την πρωίαν μέχρι της ενάρξεως των μαθημάτων» (άρθρ. 9). Άλλωστε, θεωρούνταν ματαιοπονία να περιορίζονται οι καθηγητές μόνο στην «από καθέδρας διδασκαλίαν εννοιών και γραμματικών τύπων, όταν έξω των σχολικών εδράνων η αφροντισία και η εγκατάλειψις...τοιαύτην απεργάζεται την αναίρεσιν της καταβαλλομένης φιλοτίμου προσπαθείας των...»¹³⁰. Επιπλέον, ένας ή δύο αστυφύλακες ήταν εξουσιοδοτημένοι να «συντρέχουσι κατά τας οδηγίας του γυμνασιάρχου εις την επιτήρησιν των μαθητών» (άρθρ. 10). Στο δωδέκατο άρθρο διατυπώνονταν λιτά και απερίφραστα, σε στρατιωτικό τόνο, οι απαγορεύσεις, όσον αφορά τη συμπεριφορά, τις βόλτες και τα μέρη που

¹²⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 31/12/1836, φ. 87, σ. 471.

¹²⁷ Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσως*, ό. π., σ. 164.

¹²⁸ Α. Δημαράς, ό. π., σ. 159.

¹²⁹ Ό. π., τ. Β', σσ. 16-18.

¹³⁰ Απόσπασμα από εγκύκλιο του Νομάρχη Τρικάλων. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 22/1/1921, φ. 4056, σ. 1.

επισκέπτονταν οι μαθητές στον ελεύθερο χρόνο τους. Απαγορευόταν, λοιπόν, να περιφέρονται σε μέρη απαγορευμένα από τον σύλλογο, να τρέχουν ή να βαδίζουν φωνάζοντας, βρίζοντας και χειρονομώντας, να πετούν πέτρες, να συχνάζουν σε καφεενεία, οινοπωλεία και άλλα μέρη «υποδεικνυόμενα υπό του συλλόγου των διδασκόντων ως άσεμνα ή συντελούντα προς ηθικήν διαφθοράν ή επιβλαβή εις την υγείαν», να καπνίζουν, να «ραβδοφορούν» και να περιφέρονται στους δρόμους κατά την ώρα του μαθήματος ή «μετά την οριζομένην εσπερινήν ώραν», παρά μόνο αν υπήρχε απόλυτη ανάγκη και είχαν πάρει άδεια από τον διευθυντή ή τον κηδεμόνα τους.

Συνεπείς στις παραπάνω διατάξεις, οι Γυμνασιάρχες ζητούσαν εγγράφως από τον διοικητή της Μοιραρχίας Τρικάλων τη συνδρομή των αστυνομικών οργάνων «όπως επιβλέπωνται οι γυμνασιόπαιδες ίνα μη μετά την 8ην νυκτερινήν ώραν περιφέρονται εις τας οδούς ή ευρίσκονται εις τα καφεενεία, οινοπωλεία, και καφωδεία ή και άλλα απάδοντα προς την νεανικήν των ηλικία κέντρα»¹³¹. Προηγούνταν η συνεδρίαση του συλλόγου των καθηγητών «περί παιδονομικών μέτρων προς κανονικωτέραν λειτουργίαν του γυμνασίου», κατά την οποία συνήθως επαναλαμβάνονταν και συμπληρώνονταν οι απαγορεύσεις για τον ελεύθερο χρόνο και τις συναναστροφές των μαθητών. Ενδεικτικό του κλίματος της εποχής είναι ένα απόσπασμα από πρακτικό του 1919: «Απαγορεύεται τοις μαθηταίς, πλην των καφεενείων, πρακτορείων εφημερίδων, ζυθοπωλείων, οινοπωλείων και άλλων κέντρων μειούντων την αξιοπρέπειαν των μαθητών, να φοιτώσι προσέτι εις τα νυν αρξάμενα να λειτουργώσι θερινά κέντρα, ήτοι το καφεενείον Μαρούγγαινας και τα καφεενεία των μπαχτισιέδων, να περιφέρονται έξω της οικίας αυτών πέραν της 9 ώρας μ.μ., να παραμένωσι εν τοις ζαχαροπλαστείοις πλέον των 10 λεπτών άνευ κηδεμόνος, να περιφέρονται ανά τας οδούς άνευ εργασίας και να αναστρέφονται μετ' ανθρώπων, ων η ηθική υπόστασις είναι οπωσδήποτε επιλήψιμος. Επιτρέπεται δ' αυτοίς να μεταβαίνωσιν εις δημόσια θεάματα (κινηματογράφους και θέατρα) μόνον κατά την εσπέραν του Σαββάτου. Η επί των μαθητών επαγρύπνησις θα γίνηται υπό των καθηγητών, οίτινες εκ περιτροπής ανά δύο περιερχόμενοι την πόλιν θα επιβλέπωσι την ακριβή εφαρμογήν των ειρημένων μέτρων»¹³².

Εκτός από τον ζήλο και την άγρυπνη επίβλεψη των καθηγητών, όμως, που «περιέρχοντο τα καφεενεία ως ο Οδυσσεύς το στρατόπεδον εν Τροία» και

¹³¹ Εφημερίδα «Θάρρος», 11/10/1918, φ. 2432, σ. 1.

¹³² Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 102/5-5-1919.

νουθετούσαν όσους μαθητές «συνελλάμβανον εν τω καφενείω παίζοντας ή χαριεντιζομένους μετά Σειρήνων οθνείων», εξίσου σημαντική ήταν και η επιτήρηση των γονέων, που δεν έπρεπε να «αφήνωσι τους χαλινούς εκ των χειρών αυτών», αλλά και της πολιτείας, που όφειλε «να λαμβάνη πρόνοιαν περί των παρεκτροπών των μαθητών», ώστε να αποτραπεί «γιγαντιαία διαφθορά». Γι' αυτόν τον λόγο, είχε προταθεί από τον Γυμνασιάρχη Κ. Νεστορίδη το 1884 ο διορισμός από τον Δήμο «δύο επιμελητών χρηστών», με αρμοδιότητα την εξωσχολική επίβλεψη των μαθητών¹³³.

Αργός, λοιπόν, των εκπαιδευτικών στο δύσκολο έργο του ασίγαστου ελέγχου των εξωσχολικών δραστηριοτήτων των μαθητών, στάθηκαν οι δημοτικοί παιδονόμοι, τουλάχιστον στην αρχή, γιατί αργότερα και σύμφωνα με καταγγελτική εγκύκλιο του Νομάρχη προς τον Δήμαρχο, τον Διοικητή της Μοιραρχίας, τον Γυμνασιάρχη και τους Διευθυντές των Ελληνικών σχολείων, «η παιδονομία καθεύδει υπό Μανδραγόραν, μη επιδιώξασα τουλάχιστον να δικαιολογήση την ύπαρξιν της»¹³⁴. Στο ίδιο έγγραφο προτεινόταν η άμεση απόλυση «τυχόν ανικάνων παιδονόμων» και η πρόσληψη «των αρμοδιωτέρων προσώπων».

Στον ευκολότερο έλεγχο των μαθητών από τους παιδονόμους αποσκοπούσε υπουργική εγκύκλιος του 1919 για εφοδιασμό των πρώτων με «βιβλιάρια ταυτότητος». Η ανακοίνωση αυτού του μέτρου έτυχε «γενικής επιδοκιμασίας» στα Τρίκαλα, καθώς υπήρχε η πεποίθηση πως τα δελτία μαθητικής ταυτότητας, σε συνδυασμό με την πρόσληψη παιδονόμων με «όλα τα απαιτούμενα προσόντα», θα περιόριζαν το «κακό» και θα συγκρατούσαν τους μαθητές «από της παρεκτροπής»¹³⁵.

Ωστόσο, παρά τις απαγορεύσεις, τα μέτρα και τις συστάσεις, υπήρχαν μαθητές που κυκλοφορούσαν χωρίς τη μαθητική στολή, σύχναζαν σε καφενεία και άλλα απαγορευμένα μέρη, έπαιζαν χαρτιά, κάπνιζαν, κυκλοφορούσαν μετά την επιτρεπόμενη ώρα και είχαν επιλήψιμες συναναστροφές, όπως αποδεικνύεται από την επιβολή ποινών που είναι καταχωρημένες στο Βιβλίο Πράξεων του Γυμνασίου¹³⁶.

Μεγάλη χαρά για τους μαθητές ήταν το παιχνίδι. Κρυφτό, σβώλοι, κότσια, γουρούνα και καβάλες, αποτελούσαν βασικό κομμάτι – το καλύτερο – της καθημερινότητάς τους. Η πιο αγαπημένη και δημοφιλής δραστηριότητα των μαθητών στον ελεύθερο χρόνο τους, όμως, ήταν ο πετροπόλεμος, με το κυνήγι πουλιών με

¹³³ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 10/7/1884, φ. 1194, σ. 1.

¹³⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», ό. π.

¹³⁵ Εφημερίδα «Θάρρος», 20/12/1919, αρχείο Θ. Λώλη.

¹³⁶ Βλ. περισσότερα στο κεφάλαιο «Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις».

σφεντόνες να έπεται. Στις γειτονίες, στις πλατείες και στα υψώματα του Προφήτη Ηλία μαζεύονταν μαθητές κάθε ηλικίας και επιδίδονταν σε πετροπόλεμο, γεγονός που προκαλούσε διαμαρτυρίες κηδεμόνων και κατοίκων, ακόμη και των αρχών. Ο Στ. Σαράφης θυμάται πως «ο πετροπόλεμος είχε καταντήσει μια αρρώστια και πήρε τέτοια έκταση που στο τέλος έβγαιναν περιπολίες από έφιππους χωροφύλακες και μας κυνηγούσαν»¹³⁷. Ο Νομάρχης αναφέρθηκε εκτενώς στο ζήτημα της «βαρβάρου, αγρίας και αυτόχρημα εγκληματικής συνήθειας του μαθητικού κόσμου», σε εγκύκλιο που δημοσιεύτηκε στον τοπικό τύπο¹³⁸: «...Η εξακολούθησις του πετροπολέμου, εμφανίζουσα αγριότητα παιδικών ενστίκτων άτινα επιμελώς καλλιιεργεί, σκληρύνει την παιδικήν ψυχήν, γεννά εν ακαταρτίστω έτι παιδικώ πνεύματι τας ποταπωτέρας των ανθρωπίνων αδυναμιών, το αίσθημα του μίσους και της εκδικήσεως, παρακωλύει την ανάπτυξιν ευγενών αισθημάτων, υποθάλπει την προς απείθειαν ροπήν, καταδεικνύει ατελεσφόρητον την παίδευσιν προς διαμόρφωσιν χαρακτήρων, προσβάλλει αυτόν τον σύγχρονον πολιτισμόν». Οι μαθητές που συλλαμβάνονταν από τα αστυνομικά όργανα οδηγούνταν στο Πταισματοδικείο, όπου καταδικάζονταν συνήθως «εις 24ωρον κράτησιν» και εξέτιαν την ποινή τους «εις το κρατητήριο της Αστυνομίας»¹³⁹. Επειδή, όμως, οι μαθητές δε συνετίζονταν και συνέχιζαν το επικίνδυνο παιχνίδι τους, οι αστυνομικές αρχές έλαβαν επιπρόσθετα μέτρα προς πάταξη του φαινομένου, με εγκύκλιο που όριζε ότι «οσάκις συλλαμβάνονται μαθηταί εις τον πετροπόλεμον να εισάγονται και οι γονείς αυτών εις το Πταισματοδικείον» και καλούσε και τους εκπαιδευτικούς να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα¹⁴⁰.

Εκτός από τον πετροπόλεμο, οι μαθητές επιδίδονταν και σε κυνήγι πουλιών με λάστιχα, τις γνωστές σφεντόνες. Και αυτή η συνήθεια, ωστόσο, προκάλεσε προβλήματα και ζημιές και συνεπώς έντονες διαμαρτυρίες για ελλιπή επιτήρηση των παιδιών. Σύμφωνα με καταγγελία απόστρατου αντισυνταγματάρχη, μαθητές κατέστρεψαν «τους υαλοπίνακας και τας κεράμους των παλαιών και νέων στρατώνων και ως εκ της βροχής επήλθε σήψις εις την ξυλείαν και ήρχισαν να καταρρέουν οι παλαιοί στρατώνες», προξενώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ζημιά εκατό χιλιάδων δραχμών στο Δημόσιο¹⁴¹.

¹³⁷ Σ. Σαράφης, ό. π., σ. 14.

¹³⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», ό. π.

¹³⁹ Εφημερίδα «Θάρρος», 21/1/1922, 3586, σ. 1.

¹⁴⁰ Εφημερίδα «Θάρρος», 8/2/1923, 2907, σ. 2.

¹⁴¹ Εφημερίδα «Θάρρος», 25/9/1921, 3474, σ. 1.

Υγιής και κοινωνικά αποδεκτή εξωσχολική δραστηριότητα των μαθητών ήταν οι αθλοπαιδιές και η άθληση στο Γυμναστήριο του Γυμναστικού Συλλόγου, που μπορούσε «ν' αναπτύξει την φθισιώσαν ήδη νεολαίαν, την εν τοις καφενειίσις ενδαιτωμένην»¹⁴², κρατώντας τους μαθητές μακριά από άσκοπες και επιβλαβείς δραστηριότητες. Ωστόσο, κάποια στιγμή το 1908, η ασχολία των μαθητών με τη γυμναστική φαίνεται πως ενόχλησε τον Γυμνασιάρχη, ίσως γιατί θεώρησε ότι απέβαινε σε βάρος των μαθημάτων, και απαγόρευσε την εγγραφή και φοίτηση στο Γυμναστήριο, σύμφωνα με καταγγελίες στις τοπικές εφημερίδες. Η μη συμμόρφωση των μαθητών, μάλιστα, επέσειε «ποινή αποβολής»¹⁴³. Δύο μήνες περίπου αργότερα, «διά νέου τοιχοκολλήματος», ο Γυμνασιάρχης συνιστούσε τη γυμναστική και παρότρυνε τους μαθητές να συχνάζουν στο Γυμναστήριο, αφού, όπως σχολίαζε το «Θάρρος», «έπρεπε να ρηχθή η φωνή της διαμαρτυρίας διά να κατανοήση πόσον άδικον είχε»¹⁴⁴.

Εννοείται πως οι παραπάνω δραστηριότητες αφορούσαν τα αγόρια, δεδομένου ότι οι μαθήτριες υπόκειντο σε άλλους κοινωνικούς κανόνες, που τις ήθελαν να διαθέτουν τον ελεύθερο χρόνο τους αποκλειστικά στο σπίτι ή στην εκμάθηση γαλλικών και πιάνου, για τις πιο εύπορες από αυτές.

2.8. Διαμαρτυρίες και αντιδράσεις των μαθητών. Οι πρώτες στάσεις και απεργίες

Το άρθρο 28 του Εσωτερικού Κανονισμού του 1857¹⁴⁵ όριζε, προς αποτροπή μαθητικών κινητοποιήσεων και αντιδράσεων στο περιεχόμενό του, ότι «απαγορεύεται η μεταξύ μαθητών συνεννόησις προς σχηματισμόν φατρίας εφ' οιωδήποτε σκοπώ». Σε ορισμένες περιπτώσεις, εντούτοις, η αυταρχικότητα του σχολικού περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με το ατίθασο και παρορμητικό της εφηβικής ηλικίας, οδήγησαν σε παράβαση της διάταξης αυτής, σε διαμαρτυρίες μαθητών και κηδεμόνων και αντιδραστικές ενέργειες του μαθητικού πληθυσμού, πρωτοφανείς για τα κοινωνικά και ηθικά στεγανά της εποχής.

¹⁴² Από δημοσίευμα της εφημερίδας «Αναγέννησις», 22/4/1896. Βλ. Β. Περίγκος, *Αθλητική Ιστορία των Τρικάλων*, τ. Α', Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 30.

¹⁴³ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 25/10/1908, φ. 782, σ. 2.

¹⁴⁴ Εφημερίδα «Θάρρος», 2/1/1908, αρχείο Θ. Λώλη.

¹⁴⁵ Α. Δημαράς, ό. π., σ. 160.

Η πρώτη επαναστατική ενέργεια των μαθητών, που ξεπέρασαν «ακόμη και τους Αμερικανούς εις την πρόοδον και την εφευρετικότηταν», ήταν οι εκλογές που οργάνωσαν οι μαθητές το 1895 «προς ανάδειξιν νομίμων αντιπροσώπων», γεγονός «σχεδόν απίστευτον», που σχολιάστηκε και σε πρωτοσέλιδο αθηναϊκής εφημερίδας: «Η νεολαία των Τρικάλων από της νηπιώδους ηλικίας των 5 μέχρι της εφηβικής των 15, 16 και 17 ακόμη ετών, από υπερεξακόσια αποτελούμενη παιδιά, απεφάσισε να δράση όπως δρώσιν οι πολίται, να σχηματίση εν δεύτερον κράτος, μίαν μικράν αυτόνομον ομοσπονδιάν...»¹⁴⁶. Οι εκλογές έγιναν κατά τα πρότυπα των δημοτικών και εθνικών εκλογών, με κατάρτιση εκλογικών καταλόγων, ανακήρυξη υποψηφίων, εφορευτική επιτροπή, δικαστικούς αντιπροσώπους, κάλπες και σφαιρίδια, σφαιριοδότες, αλλά και αστυνομία, εν μέσω ζητωκραυγών και σε κλίμα απερίγραπτου ενθουσιασμού. Η επιθυμία των μαθητών για αυτενέργεια και αυτοδιοίκηση σχεδόν χλευάστηκε από την εφημερίδα «Ακρόπολις», που έκανε λόγο για «ψηφοφόρους άρτι απογαλακτισθέντας των μητρικών μαστών» και για νεολαία που «ενεργεί μετά τόσον κωμικής σοβαρότητος», ώστε να μην ξέρει κανείς αν πρέπει να γελάσει πολύ ή να κλάψει πολύ περισσότερο.

Το 1901 σημειώθηκε η πρώτη στάση των μαθητών του Γυμνασίου, η οποία καταγράφηκε στο Βιβλίο Πράξεων ως «πραξικόπημα»¹⁴⁷. Οι μαθητές της Δ' τάξης απείχαν από τις παραδόσεις, αποδοκιμάζοντας τον Γυμνασιάρχη και αντιδρώντας έτσι στον εσωτερικό κανονισμό του σχολείου και στην αυταρχικότητα που χαρακτήριζε τη λειτουργία του. Η σοβαρότητα του περιστατικού επέβαλε και τη συνεδρίαση της σχολικής Εφορείας, με την παρουσία Νομάρχη, Μητροπολίτη και εκπροσώπου του Δήμου. Το τίμημα γι' αυτή τη μαθητική εξέγερση ήταν η αποβολή της τάξης.

Είχαν προηγηθεί κινητοποιήσεις και αντιδράσεις σε πανελλήνιο επίπεδο, όπως για παράδειγμα η πρώτη μαθητική εξέγερση στο Κεντρικό Σχολείο της Αίγινας το 1831, «πράγμα πάντη απροσδόκητον...πνεύμα δηλαδή αταξίας και απειθείας εξαίφνης αναφανέν», με συνέπεια την αποβολή των μαθητών από όλα τα σχολεία της χώρας¹⁴⁸, τα «Σκιαδικά» στην Αθήνα το 1859, με επέμβαση της αστυνομίας,

¹⁴⁶ Εφημερίδα «Ακρόπολις», 18/5/1895, φ. 4765, σ. 1.

¹⁴⁷ Βλ. περισσότερα στην ενότητα «Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις».

¹⁴⁸ Α. Δημαράς, ό. π., σ. 30.

ξυλοδαρμούς και προσαγωγές μαθητών και πολιτών¹⁴⁹, και η στάση μαθητών στο Ναύπλιο το 1884, που οδήγησε στην καταδίκη τριών μαθητών σε φυλάκιση¹⁵⁰.

Τον Νοέμβριο του 1916 «άπαντες οι μαθηταί του Γυμνασίου εκήρυξαν απεργίαν από των μαθητικών θρανίων», υποβάλλοντας υπόμνημα στον σύλλογο των καθηγητών, με το οποίο ζητούσαν την αναστολή και μη εφαρμογή άρθρου βασιλικού διατάγματος που εισήγε «νέαν βαθμολογίαν αυστηροτάτην»¹⁵¹. Επρόκειτο για γενική απεργία σε όλο το κράτος, στην οποία συμμετείχαν και οι Τρικαλινοί μαθητές, ακολουθώντας το παράδειγμα των Γυμνασίων της Αθήνας, του Πειραιά και της Λάρισας.

Σε απεργία αποφάσισαν να προβούν οι μαθητές και το 1919, διαμαρτυρόμενοι για την παράταση των μαθημάτων μέχρι το τέλος Ιουνίου, ύστερα από σχετική διαταγή του Υπουργείου. Το γεγονός προκάλεσε αρνητικά σχόλια, αφού «θα είχε ως αντίκτυπον την απερίφραστον κατ' αυτών δυσμένειαν της κοινής γνώμης εκτός πάσης άλλης ηθικής ζημίας των», καθώς «τα βίαια μέσα και μάλιστα από μαθητών είναι εκδήλωσις νοσηράς καταστάσεως»¹⁵².

Δεν έλειπαν, βέβαια, και οι περιπτώσεις αποχής ή αντιδραστικών ενεργειών και για διαφορετικούς λόγους. Έτσι, τον Νοέμβριο του 1921 οι μαθητές της Δ' τάξης προχώρησαν σε αποχή από τα πρωινά μαθήματα γιατί «ησθάνοντο υπερβολικόν ψύχος δι' έλλειψιν θερμάνσεως της αιθούσης διδασκαλίας», ενέργεια όμως που θεωρήθηκε «καίρια προσβολή κατά της πειθαρχίας» και των σχολικών διατάξεων και είχε ως συνέπεια την ποινή της επίπληξης ενώπιον των διδασκόντων¹⁵³.

Σε γενικές γραμμές, η κοινωνία συμφωνούσε με το αυστηρό κλίμα και τους σχολικούς κανονισμούς, γι' αυτό και δεν ενέκρινε τις αντιδράσεις των μαθητών και τις μικρές επαναστάσεις τους, που διασάλευαν, έστω και για λίγο, την τάξη και την ηθική. Η μαθητική ανυπακοή, άλλωστε, ήταν προάγγελος κοινωνικής απείθειας και επαπειλούμενος διαταρακτικός παράγοντας της καθεστηκυίας τάξης.

¹⁴⁹ Ό.π., σσ. 160-164.

¹⁵⁰ Εφημερίδα «Ακρόπολις», 1/4/1884, φ. 773, σ. 4.

¹⁵¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 22/11/1916, φ. 2711, σ. 1 και «Θάρρος», 21/11/1916, αρχείο Θ. Λώλη.

¹⁵² Εφημερίδα «Θάρρος», 22/5/1919, φ. 2646, σ. 1.

¹⁵³ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 186/12-11-1921.

2.9. Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις

2.9.1. Διαγωγή

α) Κοινωνικές και ιδεολογικές παράμετροι

Ένα από τα στοιχεία που αξιολογούνταν ανέκαθεν στο σχολείο, πέρα από την επίδοση ενός μαθητή, ήταν και η διαγωγή του, δηλαδή η συμπεριφορά του¹⁵⁴ εντός και εκτός σχολικού περιβάλλοντος, και ο βαθμός αφομοίωσης και τήρησης των κανόνων που διέπουν τη σχολική ζωή. Το ζητούμενο ήταν πάντα η «προσήκουσα διαγωγή», η έμπρακτη συμμόρφωση αφενός προς τους κανόνες του σχολείου και αφετέρου προς τις ηθικές αρχές του κοινωνικού περιβάλλοντος¹⁵⁵, μέσω της πειθαρχίας και της επαπειλούμενης ποινής¹⁵⁶.

Ο χαρακτηρισμός της διαγωγής έχει τη βαρύτητά του, καθώς αποκτά αξιολογικό χαρακτήρα και έχει ανταποδοτική σημασία¹⁵⁷ για τον μαθητή: επιβράβευση σε περίπτωση καλής διαγωγής, τιμωρία, κατά κάποιο τρόπο, σε αντίθετη περίπτωση και πιστοποίηση της ικανότητας ή μη εμπέδωσης του σχολικού κανονισμού. Επιπλέον, ο βαθμός ενσωμάτωσης και προσαρμογής του μαθητή στους κανόνες και τις απαιτήσεις της σχολικής ζωής επιδρά στην εξέλιξή του και στη σχολική επιτυχία¹⁵⁸.

Όσον αφορά τα κριτήρια αξιολόγησης της διαγωγής, αυτά διαμορφώνονται βάσει των κανόνων που περιχαρακώνουν τη μαθητική ιδιότητα και, επιπλέον, βάσει γενικότερων κοινωνικών αρχών και προτύπων. Σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια, ελέγχονται και κρίνονται η συμπεριφορά των μαθητών εντός και εκτός σχολικού περιβάλλοντος, τόσο κατά τη διάρκεια του ημερήσιου προγράμματος όσο και κατά

¹⁵⁴ Εκτός από κάθε ψυχοκινητική δραστηριότητα, ο όρος συμπεριφορά προσδιορίζει επιπλέον αξιολογήσεις και εκτιμήσεις δραστηριοτήτων, οι οποίες βασίζονται στα αποδεκτά κοινωνικά πρότυπα δράσης (καλοί τρόποι) ή στον βαθμό προσαρμογής του υποκειμένου στο πλαίσιο που οριοθετείται κάθε φορά από τα παραπάνω ισχύοντα πρότυπα. Βλ. Γ. Δήμου, *Απόκλιση - Στιγματισμός, Αφομοιωτική Θεωρητική Προσέγγιση των Αποκλίσεων στο Σχολείο*, Gutenberg, Αθήνα 2003, σ. 18.

¹⁵⁵ Π.Δ. 104/1979, άρθρο 26 και Π.Δ. 294/1979, άρθρο 29. Βλ. Κ. Ζαφειριάδης και Αικ. Σουσαμίδου - Καραμπέρη, *Η διαγωγή των μαθητών...*, ό. π., 21.

¹⁵⁶ Η πειθαρχία και ο εξαναγκασμός ως μήτρες μάθησης και προσαρμογής στα ζητούμενα του σχολείου συνιστούν μια τακτική που οδηγεί στην εξωτερική υποταγή των μαθητών. Βλ. Μ. Καΐλα - Ε. Θεοδωρακοπούλου, *Ο εκπαιδευτικός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σ. 216.

¹⁵⁷ Μέσω της διαβάθμισης της διαγωγής, οι μαθητές ταξινομούνται σε κατηγορίες, η σημασία των οποίων εμπεριέχει και την έννοια της αξιολόγησης, παρόλο που περιορίζεται εντός της σχολικής ζωής. Η καλή διαγωγή επιβραβεύει τον μαθητή και την ικανότητα τήρησης των σχολικών κανόνων και ηθικών αρχών της κοινωνίας, ενώ, αντίθετα, η κακή συνιστά ένα είδος τιμωρίας και υποδηλώνει αδυναμία ή άρνηση ανταπόκρισης στους κανόνες και τις ηθικές αρχές σχολικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Κατ' επέκταση, αξιολογείται και η σχολική μονάδα σε σχέση με τον βαθμό επίτευξης των στόχων της αγωγής. Βλ. Κ. Ζαφειριάδης και Αικ. Σουσαμίδου - Καραμπέρη, ό. π., σ. 33.

¹⁵⁸ Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, ό. π., σ. 93.

την υπόλοιπη ημέρα, οι μεταξύ τους σχέσεις, οι σχέσεις με τους εκπαιδευτικούς και οι σχέσεις με τα άτομα του κοινωνικού περιβάλλοντος. Επίσης, λαμβάνεται υπόψη και ο τρόπος που αντιμετωπίζουν οι μαθητές την υλικοτεχνική υποδομή του σχολείου¹⁵⁹.

Ο μαθητής, λοιπόν, καλείται να μάθει να λειτουργεί μέσα στο πλαίσιο μιας «θεσμοποιημένης κοινωνικής πραγματικότητας»¹⁶⁰, όπως αυτή του σχολείου, όπου η κανονιστική οργάνωση έχει θεμελιωθεί a priori με αυστηρότητα, ερήμην μαθητών – εκπαιδευτικών, και οι μεταξύ τους σχέσεις αποτελούν μια εύθραυστη ισορροπία δυνάμεων, που στηρίζεται περισσότερο σε απαγορεύσεις¹⁶¹, όπως θα δούμε παρακάτω. Οι κανόνες, στους οποίους πρέπει να πειθαρχήσει ο μαθητής, διακρίνονται σε αυτούς που αφορούν τη λεγόμενη «ακαδημαϊκή μάθηση» και σε αυτούς που σχετίζονται με την «κοινωνική μάθηση»¹⁶². Εννοείται, βέβαια, ότι όλοι οι μαθητές δεν παρουσιάζουν ούτε την ίδια ικανότητα ούτε την ίδια θέληση οικειοποίησης του κανονιστικού κώδικα συμπεριφοράς του σχολείου.

Με βάση τον βαθμό αποδοχής και εφαρμογής των αρχών και διαδικασιών που επιβάλλει ο σχολικός μηχανισμός, οι μαθητές κατατάσσονται σε τρεις ομάδες¹⁶³. Στην πρώτη ανήκουν όσοι μαθητές έχουν αποδεχτεί την κανονιστική λειτουργία του σχολείου και νιώθουν ενοχές, όταν την παραβαίνουν. Στην δεύτερη ανήκουν αυτοί που έχουν εμπεδώσει τους κανόνες, αλλά αδυνατούν να τους τηρήσουν. Όσοι, τέλος, δεν έχουν κατανοήσει τις υποχρεώσεις τους και αρνούνται να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με αυτές, συνθέτουν την τρίτη ομάδα.

Ο έλεγχος της διαγωγής των μαθητών διενεργείται από τους εκπαιδευτικούς της κάθε σχολικής μονάδας. Καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε, οι εκπαιδευτικοί, χωρίς ιδιαίτερη επιστημονική κατάρτιση και γνώσεις παιδαγωγικής¹⁶⁴ ή ψυχολογίας, καλούνται να ασκήσουν παιδαγωγικό έλεγχο της συμπεριφοράς των μαθητών,

¹⁵⁹ Η μαθητική συμπεριφορά οργανώνεται και προσδιορίζεται στους εξής άξονες: α) χώρος, β) χρόνος, γ) πρόσωπα, δ) υλικοτεχνική υποδομή. Βλ. αναλυτικά Κ. Ζαφειριάδης και Αικ. Σουσαμίδου - Καραμπέρη, ό. π., σ. 21-22.

¹⁶⁰ Κ. Βρατσάλης, *Μάθηση και εκπαιδευτικές πρακτικές*, νήσος, Αθήνα 1996, σ. 122.

¹⁶¹ Γ. Ξανθάκου, Ν. Ανδρεαδάκης, Μ. Καΐλα, «Η λογική της σχολικής αποτυχίας: Μια “συμμετρική σχέση” ανάμεσα στην οικογένεια και το σχολείο», στο Μ. Καΐλα (επιμέλεια), *Η σχολική αποτυχία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 33.

¹⁶² Η «ακαδημαϊκή» σχετίζεται με τη διαδικασία της διδασκαλίας, ενώ η «κοινωνική» αφορά τη σχέση του μαθητή με τους «άλλους» και την αλληλεπίδραση με τον κοινωνικό περίγυρο. Βλ. αναλυτικά Αθ. Γκότοβος, *Παιδαγωγική Αλληλεπίδραση. Επικοινωνία και Κοινωνική Μάθηση στο Σχολείο*, Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα 1985, σσ. 75-77.

¹⁶³ Γ. Δήμου, ό. π., σσ. 232-233.

¹⁶⁴ Ως λύση, με διάταγμα του 1899, ιδρύθηκε παιδαγωγικό φροντιστήριο «προς πρακτικήν, παιδαγωγικήν και διδακτικήν άσκησιν των υποψηφίων λειτουργών της Μέσης Εκπαιδύσεως». Βλ. Κ. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς...*, ό. π. τ. Β', σ. 931.

έχοντας «εσωτερικευμένες στάσεις» και πρότυπα από πολύ παλιά, με γνώμονα έναν κώδικα ηθικής γραπτό ή άγραφο¹⁶⁵.

Βασικός στόχος του ελέγχου αυτού είναι η τήρηση της πειθαρχίας¹⁶⁶, με απώτερο σκοπό την αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών αξιών και της κυρίαρχης ιδεολογίας, καθώς επίσης και την ενσωμάτωση των μαθητών στον κοινωνικό ιστό και τους κοινωνικούς ρόλους που επιτάσσει η καθεστηκία τάξη¹⁶⁷. Η σχολική πειθαρχία, επομένως, έχει κοινωνικές ρίζες και προεκτάσεις, από τη στιγμή που οριοθετείται εντός ενός κοινωνικού μορφώματος, όπως είναι ο χώρος του σχολείου. Εν κατακλείδι, το σχολείο, σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, συνιστά ένα αυστηρά κανονιστικό περιβάλλον, πλήρως εναρμονισμένο με μια κοινωνία οργανωμένη σε ένα επίσης αυστηρά κανονιστικό πλαίσιο.

Η διαγωγή των μαθητών, με την αξιολόγηση και διαβάθμισή της¹⁶⁸, αντικατοπτρίζει αφενός τον βαθμό προσαρμογής του ατόμου στον ρόλο του μαθητή, όπως τον ορίζει και επιβάλλει η εκάστοτε κοινωνική και σχολική κουλτούρα, και αφετέρου τον βαθμό εξοικείωσης με ένα περιβάλλον διαφορετικό από το οικογενειακό, που διέπεται από υποχρεώσεις, οι οποίες συχνά το καθιστούν ακατανόητα πειστικό και εχθρικό¹⁶⁹. Όσο περισσότερο προσομοιάζει το πλέγμα αρχών και αξιών της οικογένειας με αυτό του σχολείου, τόσο πιο εύκολα εγκλιματίζεται το παιδί στο σχολικό περιβάλλον και έχει σίγουρα περισσότερες πιθανότητες να ανταποκριθεί στις αξιώσεις του, επιδεικνύοντας την προσήκουσα διαγωγή.

¹⁶⁵ Τα πρότυπα και οι επιδράσεις, όσον αφορά τη διαγωγή και τις κυρώσεις, προέρχονται από το Βυζάντιο και με φορέα την εκκλησία μεταδίδονται από γενιά σε γενιά. Βλ. Β. Χατζηβασιλείου, *Το σύστημα ποινών...*, ό. π., σσ. 92-93.

¹⁶⁶ Ο όρος (σχολική) πειθαρχία παραπέμπει στην «εξασφάλιση των προϋποθέσεων που επηρεάζουν την απρόσκοπτη εργασία και συνεργασία της τάξης και βοηθούν να πετύχει τους σκοπούς της». Βλ. Α. Καψάλης, *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 525.

¹⁶⁷ Ο Ε. Durkheim θεωρεί την πειθαρχία ως τον θεμελιώδη λίθο της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας με στόχο την κανονικοποίηση της συμπεριφοράς, βασικό στοιχείο της παραπάνω διαδικασίας. Συνιστά επίσης τον μηχανισμό στήριξης της κοινωνίας και το μέσο διατήρησης και αναπαραγωγής των κοινωνικών δομών. Επιπλέον, ο Μ. Foucault υποστηρίζει ότι η πειθαρχία συνδέεται άμεσα με την παραγωγή και άσκηση εξουσίας και εστιάζεται στην εξουσιαστική ενδυνάμωση της αστικής τάξης. Βλ. Α. Κυρίδης, *Η Πειθαρχία στο Σχολείο. Θεωρία και Έρευνα*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σσ. 14-15 και 18-19.

¹⁶⁸ Β.Δ. του 1912 διαβάθμιζε τη μαθητική διαγωγή ως εξής: κοσμιωτάτη, κοσμία, καλή, επίμορφος, κακή. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 29/5/1912, φ. 163, σ. 1041.

¹⁶⁹ Οι μαθητές υποχρεούνται να λειτουργήσουν σε ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από την υποχρεωτική φοίτηση, τη συστηματική εργασία, την αξιολόγηση πράξεων και επιδόσεων, την ισορροπία στις μεταξύ τους σχέσεις και τον κυρίαρχο ρόλο των εκπαιδευτικών. Πρέπει, λοιπόν, να μάθουν τη χρήση και τη λειτουργία αυτών των δεσμεύσεων που συνθέτουν τη νέα καθημερινή πραγματικότητα, ώστε να ανταποκριθούν, χωρίς αρνητικές συνέπειες, στον ρόλο τους. Βλ. Γ. Δήμου, ό. π., σσ. 150-151.

Εκτός από την κοινωνική ταυτότητα του μαθητή, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί από τον οικογενειακό περίγυρο, και τον φόβο των αρνητικών κυρώσεων, καθοριστικές παράμετροι για τη διαγωγή είναι η ιδιοσυγκρασία και η προσωπικότητά του¹⁷⁰, σε συνδυασμό πάντα με την «κοινωνική προσδοκία»¹⁷¹. Η τελευταία προσδιορίζει εννοιολογικά την αποδεκτή συμπεριφορά, η οποία προκύπτει από τις κοινωνικές συμβάσεις – κανόνες.

Αν, τώρα, η διαγωγή διαφέρει από το κοινωνικά αποδεκτό και διαφοροποιείται από την αναμενόμενη εκπλήρωση της κοινωνικής προσδοκίας, μέσω της παράβασης κάποιου σχολικού κανόνα, εκλαμβάνεται ως απόκλιση – αποκλίνουσα συμπεριφορά, παρέκκλιση, παρεκτροπή, παράβαση – παραβατική συμπεριφορά¹⁷². Τα μαθητικά παραπτώματα διακρίνονται σε πειθαρχικά, σχολικά και ηθικά¹⁷³ και αφορούν, αντίστοιχα, βιαιοπραγίες, αδικαιολόγητες απουσίες, αμέλεια και απρεπή συμπεριφορά. Όταν, λοιπόν, υπερβαίνονται τα όρια που θέτουν οι σχολικοί κανονισμοί, ως προς τη μαθησιακή διαδικασία, τη συμπεριφορά στην τάξη και τη γενικότερη συμπεριφορά εντός και εκτός σχολείου¹⁷⁴, και υπονομεύεται, κατά την κρίση των εκπαιδευτικών, η λειτουργία και η αποδοτικότητα του σχολικού μηχανισμού, δρομολογούνται οι προβλεπόμενες κυρώσεις. Αυτές δύνανται να οδηγήσουν και σε μείωση της διαγωγής ενός μαθητή, ύστερα από συνεδρίαση του συλλόγου διδασκόντων.

Στο σχολείο της περιόδου που μελετάμε, με τη στρατιωτική οργάνωση και πειθαρχία, η αποκλίνουσα συμπεριφορά τιμωρείται αυστηρά, με βάση τις παιδαγωγικές και ιδεολογικές συνιστώσες της εποχής. Η λεγόμενη «παλιά αγωγή» θεωρεί απαραίτητη την επιβολή ποινών, στις οποίες αναγνωρίζει «μορφωτικό» χαρακτήρα¹⁷⁵, ικανό να σωφρονίσει τους μαθητές και να τους προσανατολίσει εκ νέου προς τη χρηστοθήθεια και τη σεμνοπρεπή διαγωγή, αρετές, οι οποίες τονίζονται

¹⁷⁰ Ο Γ. Δήμου αναφέρει συγκεκριμένους ατομικούς παράγοντες, όπως τη βιολογική συγκρότηση και λειτουργία του μαθητή, τα στοιχεία της ταυτότητάς του, την κοινωνική του θέση, την προϋπάρχουσα αντίληψη γι' αυτόν, δηλαδή τη «δημόσια» ταυτότητά του και τη συγκρότηση και λειτουργία της προσωπικότητάς του. Βλ. αναλυτικά Γ. Δήμου, *ό. π.*, σσ. 170-178.

¹⁷¹ Α. Γκότοβος, *Απόκλιση και παρέμβαση στην εκπαίδευση. Το παράδειγμα του καπνίσματος στα Γυμνάσια και στα Λύκεια*, Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα 1988, σ. 28.

¹⁷² Α. Κυρίδης, *Η πειθαρχία στο σχολείο...*, *ό. π.*, σσ. 57-58 και Γ. Δήμου, *ό. π.*, σ. 39.

¹⁷³ Γ. Χαραλαμπίδης, *Γενική Παιδαγωγική*, Αθήνα 1983, σσ. 305-306.

¹⁷⁴ Η Δ. Σκαύδη κατηγοριοποιεί έτσι τα εξής «προβληματικά» στοιχεία της συμπεριφοράς των μαθητών: αρνητική στάση, αδιαφορία, απροσεξία, ανικανότητα, αυθάδεια, διακοπή μαθήματος, επιθετική και βίαιη συμπεριφορά, ακραία ή προκλητική συμπεριφορά, απουσίες και βωμολοχία. Βλ. Κ. Ζαφειριάδης και Αικ. Σουσαμίδου - Καραμπέρη, *ό. π.*, σ. 27.

¹⁷⁵ Χ. Φράγκος, *Ψυχοπαιδαγωγική*, Gutenberg, Αθήνα 1984, σ. 246.

σε όλα τα βασιλικά διατάγματα και τις υπουργικές εγκυκλίους που αναφέρονται στη μαθητική συμπεριφορά.

β) Νομοθετικό πλαίσιο

Στο διάταγμα του 1834, με το οποίο οργανώθηκε η στοιχειώδης εκπαίδευση, γίνεται αναφορά σε θεμελιώδεις ηθικές και κοινωνικές αρετές, όπως η «κοσμιότητα», η «ευταξία», η «επιμέλεια» και η «χρηστοθήθεια», ενώ την ευθύνη για την επιτήρηση της διαγωγής φέρει ο διδάσκαλος. Σε περίπτωση κακής διαγωγής, ο εκπαιδευτικός αναφέρει το γεγονός στους κηδεμόνες και ζητά τη σύμπραξή τους «προς αποτροπήν του μαθητού από ανοικείους διασκεδάσεις»¹⁷⁶. Στο οργανωτικό διάταγμα της μέσης εκπαίδευσης, αντίστοιχα, το 1836 γίνεται λόγος για «πειθαρχία», «ευταξία» και «επιμέλεια» και επιπλέον προβλέπεται ειδικό βιβλίο, όπου «ευσυνειδήτως» καταγράφεται από τον εκπαιδευτικό η διαγωγή κάθε μαθητή¹⁷⁷, ενώ το διάταγμα του 1857 ορίζει τις προϋποθέσεις της «χρηστής και σεμνοπρεπούς» μαθητικής διαγωγής¹⁷⁸. Ανάμεσα σε αυτές είναι η έγκαιρη προσέλευση στο σχολείο, η ανελλιπής φοίτηση, η καθαριότητα, η σωστή στάση στο θρανίο, η ησυχία, ο σεβασμός στους δασκάλους και τις αρχές της πολιτείας, η δέουσα προετοιμασία για τα μαθήματα και ο καθιερωμένος εκκλησιασμός. Επιπλέον, εγκύκλιος του 1859¹⁷⁹ επιφορτίζει και τους Νομάρχες με την επίβλεψη «της εις χρηστοθήθειαν εμπεδώσεως της σπουδαζούσης νεολαίας», ενώ άλλη, του 1898¹⁸⁰, καθορίζει, μέσω απαγορεύσεων, την εκτός σχολείου μαθητική συμπεριφορά. Βασιλικό διάταγμα του 1912, τέλος, ορίζει ως απαραίτητη προϋπόθεση για συμμετοχή στις εισιτήριες εξετάσεις για το Ελληνικό σχολείο και το Γυμνάσιο την «άμεμπτον» διαγωγή και απαγορεύει στον μαθητή, «τω κακήν διαγωγήν επιδειξαμένω», να συνεχίσει τη φοίτησή του στο σχολείο την επόμενη χρονιά¹⁸¹.

γ) Η διαγωγή των μαθητών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων

Στα δημόσια σχολεία μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων, σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, η διαγωγή των μαθητών ήταν και στα τρία σχολεία – τα δύο Ελληνικά και το Γυμνάσιο – εντός των προβλεπόμενων και επιθυμητών ορίων. Οι βασικές αρχές, με τις οποίες γαλουχούνταν τα παιδιά, και οι κανόνες που

¹⁷⁶ Άρθρα 19 και 20. Βλ. Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, τ.Α', ό. π., σ. 46.

¹⁷⁷ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 31/12/1836, φ. 87, σσ. 463-464.

¹⁷⁸ Α. Δημαράς, ό. π., σ. 157-160.

¹⁷⁹ Κ. Σοφιανός, ό. π., τ. Α', σ. 130.

¹⁸⁰ Β. Χατζηβασιλείου, ό. π., σσ. 54-55.

¹⁸¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 29/5/1912, φ. 163, σ. 1041.

περιχαράκωναν το ιδεολογικό πλαίσιο της ανατροφής τους, σε συνδυασμό με την αυστηρή λειτουργία του σχολείου, είχαν αποτέλεσμα, όσον αφορά την άμεπτη, ως επί το πλείστον, συμπεριφορά τους.

Σύμφωνα με τα στοιχεία από τα Βιβλία Γενικού Ελέγχου των τριών σχολείων που ερευνήσαμε¹⁸², η διαγωγή των μαθητών διαβαθμιζόταν, σε «επαινετή», αρχικά, που αργότερα αντικαταστάθηκε από το «κοσμιωτάτη», «χρηστή», «καλή», «αξία παραινέσεως», «απρεπή», «επίμομο» και «κακή». Οι χαρακτηρισμοί που υπερτερούν ποσοτικά είναι η «κοσμιωτάτη», πρωτίστως, και η «κοσμία», που ακολουθεί με μεγάλη διαφορά. Οι μαθητές που συνολικά όλα αυτά τα χρόνια από το 1890 ως το 1923 επέδειξαν μη προσήκουσα και επιλήψιμη διαγωγή ήταν ελάχιστοι.

Σε σύνολο 14.059 μαθητών που φοίτησαν στα δευτεροβάθμια σχολεία, μόνο 15 παρουσίασαν απόκλιση από τη ζητούμενη συμπεριφορά, δηλαδή το 0,11%. Συγκεκριμένα, από τους 4.026 μαθητές του Γυμνασίου, 3 είχαν διαγωγή «κακή», 6 «επίμομο», και 1 «αξία παραινέσεως», ενώ από τους 10.033 μαθητές των δύο Ελληνικών σχολείων 3 είχαν «κακή» διαγωγή και 2 «απρεπή». Οι περισσότεροι από τους μαθητές με αρνητικό χαρακτηρισμό της διαγωγής ήταν του Γυμνασίου. Φαίνεται, πως στους μικρότερους μαθητές των Ελληνικών σχολείων ο φόβος της επαπειλούμενης ποινής και του «στιγματισμού» ήταν πιο έντονος.

Η διαγωγή των μαθητών, λοιπόν, ήταν, σε γενικές γραμμές και πλην ελαχίστων εξαιρέσεων που απλώς επιβεβαίωναν τον κανόνα, η επιθυμητή, κατά τα πρότυπα της εποχής και βάσει των επιταγών κοινωνίας και πολιτείας, με διάυλο το σχολικό μηχανισμό.

2.9.2. Ποινές

α) Ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο

Η επιβολή ποινών, ως βασικός πυρήνας των σχολικών κυρώσεων, είναι συστατικό στοιχείο της σχολικής ζωής από τη γένεσή της. Εντάσσεται στο πλαίσιο των εκάστοτε εκπαιδευτικών σχεδιασμών και υπαγορεύεται, σε μεγάλο βαθμό, αφενός από τους σκοπούς της κάθε εκπαιδευτικής βαθμίδας και αφετέρου από τα παιδαγωγικά πρότυπα και τις παιδαγωγικές πρακτικές, που κατά καιρούς υιοθετούνται και προσαρμόζονται, επιτυχώς ή ανεπιτυχώς, στο ελληνικό

¹⁸² Χαρακτηρισμός της διαγωγής των μαθητών δεν υπήρχε στον Γενικό Έλεγχο του Α' Ελληνικού Σχολείου για τα έτη 1898-99 και 1901-02 και στον Γενικό Έλεγχο του Β' για το σχολικό έτος 1920-21.

εκπαιδευτικό σύστημα. Ωστόσο, ενώ το σύστημα ποινών θεσπίζεται από την πολιτεία, καθορίζεται αναμφισβήτητα από τους εκπαιδευτικούς που καλούνται να το διαχειριστούν, το σχολικό περιβάλλον και την κοινωνία, μικρογραφία της οποίας αποτελεί το σχολείο.

Η κανονιστική λειτουργία¹⁸³ της σχολικής ζωής, λοιπόν, ρυθμίζεται με νόμους, διατάγματα, εγκυκλίους και αποφάσεις του αρμόδιου υπουργείου και παράλληλα βρίσκεται σε άμεση αντιστοιχία με την κοινωνική πραγματικότητα, τις πολιτισμικές και ιδεολογικές συνιστώσες της εποχής. Οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη στοχοθεσία του εκπαιδευτικού συστήματος και κατ' επέκταση το εννοιολογικό περιεχόμενο και το ιδεολογικό υπόβαθρο του μηχανισμού ελέγχου της μαθητικής συμπεριφοράς, έκφραση του οποίου αποτελούν οι σχολικές κυρώσεις¹⁸⁴. Σε ένα περιβάλλον, εξάλλου, όπως το σχολείο και η τάξη, όπου κυριαρχούν οι εξουσιαστικές σχέσεις¹⁸⁵, με τον εκπαιδευτικό απόλυτο κυρίαρχο, οι ποινές είναι βασικό διαμορφωτικό στοιχείο αυτών των σχέσεων. Υπό αυτό το πρίσμα, η ποινή έχει την έννοια «κάθε δυσάρεστη εμπειρία που επιβάλλει ένα πρόσωπο εξουσίας σε ένα ιεραρχικά κατώτερο άτομο, σαν αποτέλεσμα ανεπιθύμητης συμπεριφοράς»¹⁸⁶.

Το σύστημα ποινών, καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην υπακοή σε κανόνες και τύπους, στην αυστηρή πειθαρχία και στην πλήρη υποταγή στο καθήκον. Οι μαθητές πρέπει να μάθουν να υπακούουν, ώστε ως πολίτες να ασπάζονται ευκολότερα τις κυρίαρχες ιδέες και επιταγές της άρχουσας

¹⁸³ Το σχολείο επιβάλλει στους μαθητές υποχρεώσεις και κανόνες, βάσει των οποίων πρέπει να ρυθμίζεται και η συμπεριφορά τους, ώστε να αποφύγουν τις αρνητικές κυρώσεις. Οι υποχρεώσεις αυτές είτε επιβάλλονται από τον επίσημο σχολικό κανονισμό και το τυπικό δίκαιο είτε διαμορφώνονται από τις άμεσες ή έμμεσες παρεμβάσεις του κοινωνικού περίγυρου -γονείς, αυτοδιοίκηση- που έχουν ως απόρροια αντιλήψεις και πρακτικές, στις οποίες αποδίδεται ο χαρακτήρας του εθίμου και του δικαίου. Βλ. αναλυτικά Γ. Δήμου, ό. π., σσ. 164-167. Ο Α. Γκότοβος υποστηρίζει, επιπλέον, ότι ο κανόνας είναι ένα μήνυμα που διατυπώνεται έτσι, ώστε, άμεσα ή έμμεσα, να παραπέμπει στις συνέπειες που έχει η μη τήρησή του και να ορίζει το πλαίσιο, εντός του οποίου μια συμπεριφορά εκλαμβάνεται ως μη κανονική. Για τα χαρακτηριστικά του κανόνα - μηνύματος βλ. Α. Γκότοβος, ό. π., σσ. 37-42.

¹⁸⁴ Όπως τονίζουν χαρακτηριστικά ο Κ. Ζαφειριάδης και η Αικ. Σουσαμίδου - Καραμπέρη, «ο εκπαιδευτικός οργανισμός είναι ο μηχανισμός με τον οποίο ασκείται ο έλεγχος των νέων ατόμων, ενώ η αξιολόγηση της επίδοσης και ο έλεγχος της διαγωγής των μαθητών είναι εργαλεία, που χρησιμοποιούνται συμπληρωματικά, με την ίδια όμως αποτελεσματικότητα. Οι σχολικοί κανόνες, λοιπόν, και η σκοπιμότητα που αποδίδεται από το εκπαιδευτικό σύστημα και την κοινωνία στις σχολικές κυρώσεις και στη διαγωγή των μαθητών βρίσκονται σε άμεση αντιστοιχία με το πολιτισμικό περιβάλλον και την ιδεολογία (κοινωνική, πολιτική, οικονομική). Βλ. Κ. Ζαφειριάδη και Αικ. Σουσαμίδου - Καραμπέρη, ό. π., σ. 13.

¹⁸⁵ Οι σχέσεις εξουσίας στην τάξη είναι διπολικές, με πρώτο πόλο τον εκπαιδευτικό που ασκεί εξουσία και δεύτερο τους μαθητές, τους αποδέκτες των εξουσιαστικών πρακτικών. Βλ. Α. Κυρίδης, ό. π., σ. 45.

¹⁸⁶ Η. Μαρσαγγούρας, *Οργάνωση και διεύθυνση της σχολικής τάξης*, Γρηγόρης, Αθήνα 1998, σ. 159.

τάξης. Ζητούμενο, επομένως, της επιβολής κυρώσεων εκείνη την εποχή είναι, πρωτίστως, η ηθική διαπαιδαγώγηση μέσω των ηθικοπλαστικών προτύπων της ιστορίας και της θρησκείας και όχι η προαγωγή της μάθησης. Η ποινή έχει συχνά την έννοια της τιμωρίας ή της εκδίκησης, δεδομένου ότι η διαχείριση και επιβολή της επαφίεται στους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι δεν είχαν ιδιαίτερη επιστημονική ή παιδαγωγική κατάρτιση.

Παρά το γεγονός ότι οι σκοποί της εκπαίδευσης επαναπροσδιορίζονται κατά καιρούς, υπάρχουν κάποιοι βασικοί άξονες, που συνιστούν σταθερές αξίες σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε: Η τάξη και η πειθαρχία, η ομοιομορφία, τα χριστιανικά ιδανικά, ο συντηρητισμός και το πνεύμα αστυνόμευσης προς περιφρούρηση και διατήρησή τους, αποτελούν βασικές παραμέτρους του πλέγματος στόχων και σκοπών της εκπαιδευτικής διαδικασίας, καθώς και του κώδικα κυρώσεων, και παραμένουν αναλλοίωτες στο πέρασμα του χρόνου.

β) Νομοθετικό πλαίσιο

Στα βασιλικά διατάγματα του 1834 και του 1836, που αποτέλεσαν τον θεμέλιο λίθο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, είναι σαφείς οι αναφορές στη διαγωγή των μαθητών και στην ευθύνη του εκπαιδευτικού σχετικά με αυτήν, ενώ παράλληλα μπορεί να ανιχνευτεί και η ιδεολογία που διέπει τόσο τον έλεγχο της διαγωγής όσο και τον κώδικα ποινών. Στο διάταγμα του 1834 «για την οργάνωση των δημοτικών σχολείων», και συγκεκριμένα στα άρθρα 19 και 20¹⁸⁷, ορίζεται ότι : «Έκαστος διδάσκαλος είναι υπεύθυνος περί της κοσμιότητας και ευταξίας της σχολής του και χρεωστεί να επαγρυπνή εις την επιμέλειαν και χρηστοθήειαν των μαθητών του. Επ' αυτό τούτω έχει εντός της σχολής απεριόριστον την επ' αυτών επιτήρησιν, και δικαίωμα να ανταμείβη και να τιμωρή αναλόγως (άρθρ. 19). Εκτός τούτου χρεωστεί ο διδάσκαλος να επαγρυπνή εις την διαγωγήν των μαθητών του και εντός και εκτός της σχολής (άρθρ. 20)». Αναλυτικότερα οι ποινές στη στοιχειώδη εκπαίδευση παρουσιάζονται στον «Οδηγό της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου» του Ι. Κοκκώνη (1864)¹⁸⁸. Στα άρθρα 53 και 109 του διατάγματος του 1836 «Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων»¹⁸⁹, από την άλλη, γίνεται

¹⁸⁷ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό. π. τ. Α', σ. 46.

¹⁸⁸ Προβλεπόμενες ποινές ήταν η ορθοστασία με το πρόσωπο προς τον τοίχο, η γονυκλισία, το ποινικό παράσημο με αναγραφή του σφάλματος, γραφή και ανάγνωση κατά την ώρα της ανάπαυσης, η κράτηση στο σχολείο, η καταγραφή στο κατάστιχο των τιμωρουμένων και η σύσταση κληρωτού ή αιρετού δικαστηρίου για τα «βαρέα αμαρτήματα». Βλ. Β. Χατζηβασιλείου, ό. π., σσ. 44-48.

¹⁸⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 31/12/1836, φ. 87, σ. 464 και Α. Δημαράς, ό. π., σ. 64.

αναφορά στην ύπαρξη κανόνων και ποινών για τους μαθητές της μέσης εκπαίδευσης: «Έκαστος διδάσκαλος είναι υπεύθυνος διά την πειθαρχίαν ή ευταξίαν της τάξεώς του...έχει επομένως το δικαίωμα να διανέμη καταλλήλους αμοιβάς, να δίδη πατρικάς συμβουλάς, και να επιβάλλη ποινάς» (άρθρ. 53). «Ο γυμνασιάρχης συνεννοούμενος μετά των λοιπών καθηγητών θέλει συντάττει κανονισμούς αναλόγους με τας ανάγκας των μαθητών, και τας σχέσεις του τόπου ή του καταστήματος υποχρεούσας δε τους μαθητάς εις τήρησιν τακτικού τρόπου ζωής, και θέλει τους εφαρμόζει λαβών την έγκρισιν της επί των Εκκλησιαστικών Γραμματείας» (άρθρ. 109). Προς αποσαφήνιση αυτού του άρθρου και ελλείψει πλήρων εσωτερικών κανονισμών στα σχολεία, με διάταγμα του 1857 διαμορφώνεται ο «Εσωτερικός Κανονισμός των Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων»¹⁹⁰. Εκεί διατυπώνονται ρητά οι υποχρεώσεις των μαθητών (άρθρ. 2 – 24), η μη τήρηση των οποίων επιφέρει κυρώσεις: «Τιμωρείται πάσα αιτία, βία, ύβρις ή λαιμοψυχία, πας χλευασμός ή κακοήθης αστεϊσμός μαθητού προς μαθητήν (άρθρ. 25). Το ψεύδος και η συκοφαντία αυστηρότατα τιμωρούνται (άρθρ. 26). Οι υποπεσόντες εις εγκλήματα ή πταίσματα τιμωρούμενα υπό του ποινικού νόμου καταμηνύονται υπό των προϊσταμένων της σχολής εις την αρμοδίαν αρχήν (άρθρ. 31)». Ως ποινές ορίζονται η κράτηση στο σχολείο, η προσωρινή αποβολή, η οριστική αποβολή και η απομάκρυνση από όλα τα σχολεία, για πολύ σοβαρά παραπτώματα¹⁹¹.

Προς αποφυγή επιπλέον ποινών, οι μαθητές είναι υποχρεωμένοι να φορούν τη μαθητική στολή «εντός και εκτός των διδαστηρίων καθ' όλον διαρκώς τον χρόνον»¹⁹², καθώς επίσης «να εκκλησιάζονται καθ' εκάστην Κυριακήν ή άλλην εορτάσιμον ημέραν»¹⁹³. Σε τελική ανάλυση, η στρατιωτική πειθαρχία και η τυφλή υπακοή στο γράμμα του σχολικού νόμου ήταν η μόνη οδός για την αποφυγή αρνητικών επιπτώσεων.

Ο έλεγχος και η αξιολόγηση της συμπεριφοράς των μαθητών είναι έργο των εκπαιδευτικών και των προϊσταμένων τους, που συγκεντρώνοντας στο πρόσωπό τους εκτελεστικές και δικαστικές εξουσίες, αποφασίζουν για την αναγκαιότητα ή μη επιβολής, το είδος και το μέγεθος της ποινής. Και εκτός σχολείου, όμως, προβλέπονται για τους εκπαιδευτικούς καθήκοντα αστυνόμευσης των μαθητών, ακόμη και με συνδρομή της αστυνομίας, εφόσον οι κυρώσεις ισχύουν και για την εξωσχολική ζωή. Αρωγοί των διευθυντών και εκπαιδευτικών στο δύσκολο έργο της

¹⁹⁰ Α. Δημαράς, ό. π., σσ. 157-160.

¹⁹¹ Β. Χατζηβασιλείου, ό. π., σ. 71.

¹⁹² Α. Δημαράς, ό. π., σ. 225.

¹⁹³ Α. Δημαράς, ό. π., σ. 159.

επιτήρησης στέκονται οι επιστάτες των σχολείων, που, με την υπουργική εγκύκλιο του 1856 «Περί κανονισμού χρεών των επιστατών και υπηρετών»¹⁹⁴, αναλαμβάνουν την παρακολούθηση των μαθητών, την καταγγελία στον διευθυντή κάθε αποκλίνουσας συμπεριφοράς, όπως επίσης και την φροντίδα «περί της ακριβούς και απροσωπολήπτου εκτελέσεως των επιβαλλομένων ποινών». Αργότερα, εμφανίζονται οι παιδονόμοι¹⁹⁵, οι οποίοι προσλαμβάνονται αρχικά από το σχολείο, ύστερα από συνεννόηση διδακτικού προσωπικού και σχολικής εφορείας, και, έναντι μισθού, επιβλέπουν τους μαθητές στην εξωσχολική ζωή τους. Η ύπαρξη και η αποστολή τους δε, τυγχάνουν ευρείας αποδοχής από την κοινωνία «διά την πρόοδον και διαγωγήν» των παιδιών¹⁹⁶.

Πέρα από τις θεσμοθετημένες ποινές που προαναφέρθηκαν, αυτές δηλαδή που υποδεικνύει η επίσημη κρατική εκπαιδευτική πολιτική, υπάρχουν και οι μη θεσμοθετημένες, που επιβάλλονται με προσωπική ευθύνη ή αυθαιρεσία των εκπαιδευτικών¹⁹⁷, και είναι και οι πιο σκληρές. Τράβηγμα αυτιών, χειροδικία, μαστίγωση, ραβδισμός, εμπυτισμός, φάλαγγα και ασιτία αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής παιδαγωγικής, συνθέτοντας μία «βάρβαρη παιδονομία»¹⁹⁸, με την ανοχή και στήριξη των γονέων και της κοινωνίας της εποχής, ένθερμων οπαδών των ρητών «ο μη δαρείς ου παιδεύεται» και «όπου δεν πίπτει λόγος, πίπτει ράβδος». Η κατάχρηση αυτών των ποινών είναι τόσο μεγάλη, ώστε το Υπουργείο αναγκάζεται να απαγορεύσει την εφαρμογή τους με επανειλημμένες διαταγές¹⁹⁹ και να προβεί ακόμη και σε απολύσεις, προκειμένου να γίνει κατανοητό ότι «ουχί ο της ποινής ο φόβος αλλά η αγάπη και το προς τον διδάσκαλον σέβας αποτρέπει του κακού τον μαθητήν»²⁰⁰. Γιατί, πράγματι, το μόνο που κατορθώνει «το βάρβαρον των τιμωριών» είναι να γεννά στην ψυχή των μαθητών «το μίσος και την απέχθειαν προς το

¹⁹⁴ Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσως...*, ό. π., σ. 164.

¹⁹⁵ Συνήθως προτιμούνταν οι συνταξιούχοι χωροφύλακες. Βλ. Θ. Τριανταφύλλου, *Τα παλιά Τρίκαλα...*, ό. π., σ. 112.

¹⁹⁶ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 17/2/1922, φ. 3091, σ. 1.

¹⁹⁷ Θεωρητικά οι ποινές, για να είναι αποτελεσματικές, πρέπει να ενεργούν μάλλον στο ηθικό παρά στο σώμα και να είναι τέτοιας μορφής, ώστε να διαπαιδαγωγούν τους μαθητές κι όχι να τους μειώνουν ενώπιον των υπολοίπων ή να τους εξευτελίζουν. Ωστόσο, η σχολική παιδαγωγική εκείνης της εποχής επέβαλλε και ποινές σωματικού σφραγισμού, ξένες προς τις οδηγίες του Υπουργείου. Βλ. Β. Χατζηβασιλείου, ό. π., σ. 73.

¹⁹⁸ Κύρια χαρακτηριστικά της ήταν ο απόλυτος έλεγχος των μαθητών και οι σωματικές κακώσεις. Οι επιπτώσεις στη φοίτηση ήταν τραγικές, αφού 9 στους 10 μαθητές εγκατέλειπαν το σχολείο στα πρώτα 2-3 χρόνια. Βλ. Κ. Ζαφειριάδης και Αικ. Σουσαμίδου - Καραμπέρη, ό. π., σ. 56.

¹⁹⁹ Χ. Λέφας, ό. π., σ. 162. Υπουργική εγκύκλιος το 1854 απαγόρευσε «την κτηνώδη διά της χειρός προσβολήν» και απειλούσε τους εκπαιδευτικούς με «παραδειγματική τιμωρία», εάν συνέχιζαν να τιμωρούν «είτε διά ράβδου είτε διά χειρός». Βλ. Α. Δημαράς, ό. π., σσ. 124-125.

²⁰⁰ Σ. Τζουμελέας - Π. Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσή μας...*, ό. π., σ. 45.

σχολείον, τον φόβον και την αποστροφήν προς τον διδάσκαλον»²⁰¹. Δε λείπουν, βέβαια, και περιπτώσεις αντίδρασης και καταγγελίας ποινών, κυρίως μη θεσμοθετημένων, από τους κηδεμόνες, όπως συνέβη το 1921 με το «άδικον ξυλοκόπημα των μαθητών της Δ΄ τάξεως του Γυμνασίου»²⁰².

Ποινές επιβάλλονται και στα σχολεία θηλέων, με στόχο την αναγκαία πειθαρχία και τάξη, αλλά και την αποβολή ιδιοτροπιών, πράγμα επιθυμητό για μια καλή μέλλουσα σύζυγο. Για να επιτευχθεί αυτό, όμως, πρέπει «να μη δεσμεύονται αι χείρες των διδασκάλων», γι' αυτό και στις αρχές του 20^{ού} αιώνα ζητείται από τους συντηρητικούς κύκλους να καταργηθεί η απαγόρευση των σωματικών ποινών²⁰³.

γ) Συμπεράσματα από τη μελέτη της επιβολής ποινών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων

Το σύστημα ποινών, με το εννοιολογικό περιεχόμενο και το ιδεολογικό υπόβαθρο που σκιαγραφήσαμε προηγουμένως, ίσχυε και στα σχολεία των Τρικάλων. Η τρικαλινή κοινωνία είχε, εξάλλου, κι αυτή την ίδια νοοτροπία, τις ίδιες αντιλήψεις περί διαπαιδαγώγησης, τα ίδια αντανακλαστικά και στερεότυπα συμπεριφοράς με αυτά της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας, την περίοδο που εξετάζουμε. Ήταν μια κοινωνία συντηρητική, προσηλωμένη στα χριστιανικά ιδεώδη και την αυστηρή ηθική εκείνης της εποχής. Για τη διατήρηση της τάξης και της ηθικής αυτής ήταν απαραίτητος ο κοινωνικός έλεγχος, μεγάλο μέρος του οποίου διεξαγόταν στο σχολείο, μέσω της εμπέδωσης της σημασίας των αρχών της υπακοής και της πειθαρχίας. Προς αυτή την κατεύθυνση ήταν προσανατολισμένη και η λογική της επιβολής κυρώσεων στους μαθητές.

Πληροφορίες για το σύστημα ποινών παρέχουν το Βιβλίο Πράξεων, στο οποίο καταγράφονται όλες οι θεσμοθετημένες ποινές, ο Ειδικός και ο Γενικός Έλεγχος κάθε σχολείου. Συγκεκριμένα, στο Βιβλίο Πράξεων αναφέρονται το όνομα του μαθητή, η τάξη στην οποία φοιτά, το είδος και το μέγεθος της ποινής και φυσικά η αιτιολογία της. Στην παρούσα έρευνα τα στοιχεία προέρχονται κυρίως από το Βιβλίο Πράξεων του Γυμνασίου, το μόνο που σώζεται, από το σχολικό έτος 1898-1899 και εξής, όσον αφορά τα δευτεροβάθμια σχολεία της πόλης. Ορισμένες περιπτώσεις ποινών έχουν καταγραφεί και στον Γενικό και Ειδικό Έλεγχο των Ελληνικών σχολείων. Όπως θα δούμε παρακάτω, κάποιες από τις ποινές και τις αιτίες τους δημοσιεύτηκαν και

²⁰¹ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 23/12/1884, φ. 50, σ. 1.

²⁰² Εφημερίδα «Αναγέννησις», 20/2/1921, φ. 4085, σ. 1.

²⁰³ Α. Δημαράς και Β. Βασιλού - Παπαγεωργίου, *Από το κοντόλι στον υπολογιστή*, ό. π., σ. 51.

σχολιάστηκαν στον τοπικό και αθηναϊκό τύπο, είτε λόγω του μεγέθους της ποινής και της σοβαρότητας του παραπτώματος είτε λόγω των διαστάσεων που πήρε το όλο θέμα στην τοπική κοινωνία.

Στις τρικαλινές εφημερίδες αλιεύσαμε επίσης και, ελάχιστα δυστυχώς, στοιχεία σχετικά με κυρώσεις στα Ελληνικά σχολεία. Χαρακτηριστική είναι η «υπόθεση της αφαιρέσεως τετραδίων εκ του Α΄ ενταύθα Ελληνικού σχολείου», η οποία οδήγησε σε δίκη μαθητών το Μάρτιο του 1918²⁰⁴. Κατόπιν ένστασης του δικηγόρου υπεράσπισης, η δίκη αναβλήθηκε, ενώ από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δε γνωρίζουμε την εξέλιξη της υπόθεσης.

Με βάση, λοιπόν, τα πρακτικά του Γυμνασίου και τα λιγοστά στοιχεία για τα Ελληνικά, καταλήξαμε στα εξής συμπεράσματα:

1. Ο αριθμός των μαθητών που τιμωρήθηκε για παραβατική και αποκλίνουσα συμπεριφορά είναι πολύ μικρός. Για την ακρίβεια είναι ελάχιστος ο αριθμός των τιμωρηθέντων μαθητών κάθε σχολικού έτους στο σύνολο του αριθμού των μαθητών της τάξης και γενικά στο σύνολο των μαθητών και των τεσσάρων τάξεων του Γυμνασίου. Έτσι, από το 1898-1899 ως το 1922-1923 υπέστησαν, συνολικά, κυρώσεις για κάποιο παράπτωμα μόλις 20 μαθητές της Α΄ τάξης, 44 της Β΄, 46 της Γ΄ και 17 της Δ΄, σε σύνολο 4.026 μαθητών. Προφανώς στη συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών είχε γίνει βίωμα η υπακοή και η πειθαρχία, αφού οι «αρετές» αυτές απαιτούνταν επίσης στην οικογένεια και συνιστούσαν πολύτιμο και αναγκαίο εφόδιο για ένταξη και επιβίωση στην κοινωνία. Ήταν απαραίτητες αφενός στο οικογενειακό περιβάλλον, όπου όλα τα μέλη του έπρεπε να υποτάσσονται στη βούληση του πατέρα – αρχηγού. Αυτός είχε τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο και η ανυπακοή απέναντί του είχε αρνητικές συνέπειες. Ένα παιδί, λοιπόν, που έχει μάθει να υπακούει στο σπίτι και γνωρίζει τις συνέπειες της απόκλισης από αυτή τη συμπεριφορά, είναι λογικό να είναι υπάκουο και πειθαρχημένο και στο σχολείο. Σε μια κοινωνία με αυστηρά ήθη, αφετέρου, ήταν δύσκολο να ενσωματωθεί όποιος δε ρύθμιζε τη ζωή και τη συμπεριφορά του με βάση το δόγμα της τάξης και της ηθικής. Ο πειθαρχημένος μαθητής, συνεπώς, ήταν ο κοινωνικά αποδεκτός εκκολλητόμενος πολίτης. Ο φόβος του μεγέθους της ποινής, τέλος, φαίνεται πως δρούσε ανασταλτικά.
2. Συνολικά, όλα αυτά τα χρόνια, οι περισσότεροι μαθητές που επέδειξαν παραβατική και αποκλίνουσα συμπεριφορά φοιτούσαν στη Γ΄ τάξη (46) και τη Β΄ (44), ενώ οι

²⁰⁴ Θ. Λώλης, *Στον ναό της Θέμιδας. Ο δικηγορικός σύλλογος Τρικάλων και δικηγορικά δρώμενα 128 χρόνων*, Γένεσις, Τρίκαλα 2013, σ. 113.

λιγότεροι στη Δ' (17) και στην Α' (20). Πιθανή ερμηνεία για το θέμα αυτό αποτελεί το γεγονός ότι οι μαθητές της Α' τάξης είναι συνήθως πιο συγκρατημένοι και συνεσταλμένοι σε ένα καινούριο σχολείο και ξένο γι' αυτούς περιβάλλον και χρειάζονται κάποιο χρονικό διάστημα μέχρι να εγκλιματιστούν. Οι μαθητές της Δ' τάξης, από την άλλη, οι τελειόφοιτοι, επιθυμούν το απολυτήριο και, κουρασμένοι από την τετράχρονη αυστηρότητα και τις δύσκολες εξετάσεις, σίγουρα δεν επιζητούν περαιτέρω παραμονή στο σχολείο και καθυστέρηση κτήσης του απολυτηρίου. Επίσης, οι περισσότεροι είχαν λόγους, κυρίως οικονομικούς, να αναζητήσουν την τύχη τους στην αγορά εργασίας, δεδομένου ότι η Θεσσαλία δεν ανήκε στις πλούσιες περιοχές της χώρας. Οι μαθητές της Β' και της Γ' τάξης, λοιπόν, ήταν ίσως πιο επιρρεπείς στα παραπτώματα, καθώς δεν υπάγονταν στις δύο προηγούμενες περιπτώσεις.

Αναμφισβήτητα, βέβαια, παίζουν ρόλο η ιδιοσυγκρασία και ο χαρακτήρας του κάθε παιδιού, η ηλικία του, η οικογενειακή του κατάσταση, οι κοινωνικές και μορφωτικές καταβολές του. Θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να συσχετίσουμε με την επιβολή ποινών στοιχεία από τα μαθητολόγια – ηλικία, επίδοση, οικογενειακή κατάσταση, επάγγελμα πατέρα – και επιπλέον να εξετάσουμε την αποτελεσματικότητα των κυρώσεων: Πόσοι υπέπεσαν ξανά και πόσες φορές στο ίδιο παράπτωμα ή διέπραξαν κάποιο άλλο. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, ξεπερνά τα όρια της παρούσας μελέτης και αποτελεί αντικείμενο άλλης, εξειδικευμένης έρευνας.

3. Αντίθετα με τον πολύ μικρό αριθμό παραβατών, το μέγεθος της ποινής είναι υπερβολικό και συχνά εξοντωτικό. Κυμαίνεται από την επίπληξη μέχρι την οριστική απομάκρυνση από το σχολείο, η οποία χρειαζόταν επικύρωση από το αρμόδιο Υπουργείο. Αναλυτικά η κλίμακα των ποινών περιελάμβανε τις εξής:

α) Επίπληξη

Συχνά συνοδευόταν από «γραφική εργασία» και ήταν η πιο ελαφριά ποινή. Ενδεικτικά, τον Μάρτιο του 1908 ο σύλλογος των καθηγητών τιμώρησε δύο μαθητές της Γ' τάξης «δι' επιπλήξεως και γραφικής εργασίας ορισθησομένης υπό του κ. γυμνασιάρχου» λόγω «αταξιών εκτός σχολείου χώραν εν χαρτοπαιγνίω λαβουσών»²⁰⁵.

²⁰⁵ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. π'/31-3-1908.

β) Αντιγραφή

Συνήθως ήταν συνοδευτική ποινή της αποβολής, κατά την οποία ο μαθητής ήταν υποχρεωμένος «να προσαγάγη αντίγραφα των διδαχθησομένων μαθημάτων»²⁰⁶.

γ) Κράτηση

Ο τιμωρημένος μαθητής κρατούνταν στο σχολείο μετά το πέρας των μαθημάτων, υπό την επίβλεψη κάποιου καθηγητή ή του επιστάτη. Η διάρκεια της κράτησης ποίκιλλε ανάλογα με τη σοβαρότητα του παραπτώματος: τριήμερο για κυκλοφορία εντός σχολείου «άνευ της κεκανονισμένης μαθητικής στολής» ή για κάπνισμα²⁰⁷, εβδομαδιαία λόγω άρνησης κατάθεσης στον Γυμνασιάρχη «εκ κακώς εννοουμένης συμμαθητικής αλληλεγγύης» ύστερα από περιστατικό ανάρμοστης συμπεριφοράς στην τάξη²⁰⁸, ακόμη και δεκαπενθήμερη, ως συμπληρωματική ποινή μετά τη λήξη αποβολής, όπως συνέβη με μαθητή της Β΄ τάξης το 1902, που εξύβρισε τον Σχολάρχη του Α΄ Ελληνικού Σχολείου²⁰⁹.

δ) Αποβολή

Ήταν η πιο συνηθισμένη από τις σχολικές κυρώσεις και ο πιο συχνός τρόπος έκφρασης του υπερβάλλοντος ζήλου των καθηγητών, όσον αφορά την εκτέλεση του καθήκοντος της επιτήρησης και του ελέγχου των μαθητών. Πολύ συχνά γινόταν κατάχρηση της διάρκειας επιβολής της, η οποία ξεκινούσε από λίγες μέρες, για να φτάσει μήνες ολόκληρους, έως και τη «διά παντός αποβολή», την κορωνίδα των ποινών. Πιστεύοντας ο σύλλογος των καθηγητών πως με τις βαριές ποινές θα νουθετούσε τους μαθητές, εξαντλούσε κάθε αυστηρότητα, ακόμη κι όταν ουσιαστικά δεν υπήρχε παράπτωμα, πιθανόν για να αποτρέψει τη διάπραξή του στο μέλλον. Υπό αυτή τη λογική, μάλλον, επιβλήθηκε το 1904 αποβολή 4 ημερών σε μαθητή της Α΄ τάξης «θεώμενον χαρτοπαικτούντα»²¹⁰.

Γενικά, οι ποινές 5, 10, 15 και 20 ημερών θεωρούνταν μικρές και επιεικείς²¹¹ και μαζί με τις μηνιαίες ήταν οι πιο συνηθισμένες. Η μικρότερη αποβολή ήταν η τριήμερη που επιβλήθηκε, για παράδειγμα, το 1918 σε μαθητή της Δ΄ τάξης, επειδή δε χαιρέτησε στον δρόμο έναν καθηγητή και «προσηνέχθη αυθαδώς εν τω γραφείω

²⁰⁶ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ρνβ΄/9-5-1913.

²⁰⁷ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιδ΄/22-4-1900.

²⁰⁸ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. κα΄/16-5-1905.

²⁰⁹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. κη΄/5-2-1902.

²¹⁰ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 90/24-2-1904.

²¹¹ «...ο σύλλογος επέβαλεν εις αυτόν επιεικώς την ποινήν δεκαπενθημέρου αποβολής». Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιγ΄/21-2-1900. Στην πρ. ρ΄/20-5-1911, μαθητής της Γ΄ τάξης τιμωρείται «επιεικώς δι' εικοσαήμερου από του γυμνασίου αποβολής».

του γυμνασίου»²¹². Με ολιγοήμερη αποβολή τιμωρούνταν κι όσοι εκφράζονταν αισχρά και ανήθικα προς τους συμμαθητές τους, όπως ένας μαθητής της Α΄ τάξης, που του επιβλήθηκε πενήμερη αποβολή «διά ανήθικον διαγωγήν»²¹³. Βέβαια, όταν ο αποδέκτης απρεπούς φρασεολογίας ήταν κάποιος καθηγητής, η ποινή εννοείται ότι αυξανόταν κατά πολύ και ξεπερνούσε τον μήνα²¹⁴.

Επιβάλλονταν, όμως, και πολύμηνες αποβολές, όπως πεντάμηνη ή εξάμηνη, κυρίως για χαρτοπαιξία και για προσβολή καθηγητών, για οποιοδήποτε σοβαρό θέμα δηλαδή, που «άπτεται της δράσεως άπαντος του γυμνασιακού συλλόγου»²¹⁵. Η αυστηρότητα της ποινής έφτανε μέχρι την ετήσια αποβολή, όταν επρόκειτο για «μεγίστην ασέβειαν προς το σχολείον και τους καθηγητάς αυτού»²¹⁶ και εξαντλούνταν στη «διά παντός αποβολή» για ζητήματα ηθικής, θανάσιμο αμάρτημα για την εποχή, ή για πρόκληση επικίνδυνων σωματικών βλαβών. Έτσι, μαθητής της Γ΄ τάξης αποβλήθηκε οριστικά «διά άσεμνον και σκανδαλώδη διαγωγήν», επειδή σε καφωδέιο «συνεχόρευε ασέμνως μετά τινος εταίρας και προεκάλεσε την αγανάκτησιν πάντων των θαμώνων, διότι υπερέβη και αυτάς τας εταίρας κατά την ανηθικότητα»²¹⁷. Άλλος μαθητής τιμωρήθηκε με την ίδια ποινή λόγω «διά λιθοβολισμού» τραυματισμού καθηγητή²¹⁸. Υπήρξε, επίσης, και μία περίπτωση μαθητή που ήρθε στο Γυμνάσιο με μετεγγραφή από σχολείο των Πατρών με πλαστά χαρτιά και, αφού καταγγέλθηκε στο Πλημμελειοδικείο για απάτη, αποβλήθηκε και «διεγράφη οριστικώς εκ του μαθητολογίου ως μηδέποτε εγγραφείς»²¹⁹. Μαθητής της Α΄ τάξης, τέλος, αποβλήθηκε και οδηγήθηκε και στον εισαγγελέα του Πλημμελειοδικείου με την κατηγορία ότι παραβίασε το συρτάρι όπου φυλάσσονταν τα γραπτά των εξετάσεων και αλλοίωσε τους βαθμούς του, έχοντας ως συνεργάτες πέντε μαθητές της Β΄ τάξης²²⁰.

Όσον αφορά το Α΄ Ελληνικό σχολείο, δύο μαθητές αποβλήθηκαν διά παντός. Ο πρώτος το 1910, διότι «έφερε μεθ' εαυτού περιστροφον και επυροβόλησεν εξ

²¹² Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 94/10-1-1918.

²¹³ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 104/15-5-1919.

²¹⁴ Μαθητής αποβλήθηκε για 40 ημέρες «ως εκστομίσαντος βαρυτάτην φράσιν κατά του γυμναστού». Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. πα΄/20-11-1909.

²¹⁵ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. στ΄/20-6-1901 και πρ. π΄/31-3-1908. Τα «σκάνδαλα» χαρτοπαιξίας και η βιμηνη αποβολή σχολιάστηκαν και στην εφημερίδα «Αναγέννησις», 5/4/1908, φ. 702, σ. 2.

²¹⁶ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. θ΄/10^{ος} 1898.

²¹⁷ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 106/22-5-1919.

²¹⁸ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. κγ΄/14-5-1914.

²¹⁹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. κβ΄/29-6-1900.

²²⁰ Ειδικός Έλεγχος Γυμνασίου, σχολικό έτος 1916-1917.

απροσεξίας εντός της αιθούσης»²²¹. Στη δεύτερη περίπτωση, μαθητής της Α΄ τάξης «απεβλήθη διαρκώς από του σχολείου», έχοντας διαγωγή κακή²²². Το 1910, τέλος, μαθητές του ίδιου σχολείου, αφού ανακρίθηκαν από τον πταισματοδίκη, οδηγήθηκαν σε δίκη «επί εξαφανίσει δημοσίων εγγράφων», ύστερα από κλοπή²²³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η «επ' αόριστον μέχρι νεωτέρας απόφασης» αποβολή μιας ολόκληρης τάξης του Γυμνασίου το 1901²²⁴. Συγκεκριμένα, οι μαθητές της Δ΄ τάξης προέβησαν σε στάση, «πραξικόπημα» όπως αποκαλείται η πράξη τους αυτή στη συνεδρίαση της Εφορείας των σχολείων δημόσιας εκπαίδευσης, διαμαρτυρόμενοι ουσιαστικά για την αυστηρότητα και την καταπίεση στο σχολείο, «μετά φωνών και κρότων», «απειλητικοί και χειρονομούντες», «μαινόμενοι και κραυγάζοντες», «ανατρέψαντες την έδραν και τα θρανία». Λόγω της σοβαρότητας της κατάστασης συνεδρίασε η Εφορεία²²⁵ υπό την προεδρία του Νομάρχη και με συμμετοχή του Μητροπολίτη, εκπροσώπου του Δήμου και του συλλόγου των καθηγητών. Τα μέλη της Εφορείας, μετά την έκθεση των γεγονότων και την απολογία των μαθητών, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι κανένας σοβαρός λόγος δεν υπήρξε γι' αυτή την πράξη διαμαρτυρίας, παρά μόνο η εύκολη, η «αταλαίπωρος» απόκτηση απολυτηρίου. Δεν αναγνώρισαν κανένα ελαφρυντικό στους μαθητές και παρέβλεψαν τον αυστηρό κανονισμό του σχολείου, την ασφυκτική επιτήρηση των μαθητών μέσα και έξω από το σχολείο, την υποχρεωτική μαθητική στολή και το κούρεμα, την αυταρχικότητα των καθηγητών και τις εξοντωτικές ποινές. Επομένως, το σκεπτικό της Εφορείας, με γνώμονα το καθήκον χάρη της αλήθειας, της τάξης και της ευπείθειας του ηθικού βίου, και το συμπέρασμά της ήταν τουλάχιστον υποκριτικά. Οι διαστάσεις, μάλιστα, που πήρε αυτό το πρωτοφανές, για τα δεδομένα της εποχής, γεγονός ήταν τόσο μεγάλες που σχολιάστηκε ακόμη και στον αθηναϊκό τύπο²²⁶.

²²¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 19/3/1910, φ. 1008, σ. 2.

²²² Η πληροφορία προέρχεται από τον Γενικό Έλεγχο και όχι από το Βιβλίο Πράξεων, γι' αυτό και δε διευκρινίζεται η αιτία. Βλ. Γενικός Έλεγχος Α΄ Ελληνικού Σχολείου, σχολικό έτος 1915-1916.

²²³ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 16/2/1910, φ. 979, σ. 2 και 19/6/1910, φ. 1081, σ. 2.

²²⁴ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιστ' /11-10-1901 και πρ. ιζ' /14-10-1901.

²²⁵ Σύμφωνα με το άρθρ. 48 του διατάγματος του 1836, σε «δυσχερείς περιπτώσεις πειθαρχίας» συνερχόταν η Εφορεία για τη διευθέτησή τους. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 31/12/1836, φ. 87, σ. 463.

²²⁶ «Οι μαθηταί του Γυμνασίου απεδοκίμασαν ποδοκροτήσαντες και εξέβαλον του γυμνασίου τον γυμνασιάρχην και σύσσωμοι απήλθον του γυμνασίου μεταβάντες προς τους πολιτευομένους, παραπονούμενοι κατά της συμπεριφοράς του της αποτόμου και υβριστικής». Βλ. εφημερίδα «Ακρόπολις», 11/10/1901, φ. 7046, σ. 2.

Με δεκαπενθήμερη αποβολή για τους πρωταίτιους και πενθήμερη για τους υπόλοιπους – πλην τεσσάρων – μαθητές της Γ΄ τάξης, έληξε άλλη μία στάση των μαθητών, το 1910, οι οποίοι «απεχώρησαν των παραδόσεων», αξιώνοντας προφορικά και εγγράφως την ανάκληση ποινής συμμαθητή τους που θεώρησαν άδικη²²⁷. Το γεγονός πήρε έκταση και η «Αναγέννησις» την επομένη έκανε λόγο για «απεργία» των μαθητών²²⁸.

ε) Μείωση διαγωγής

Μερικές φορές κάποιο παράπτωμα τιμωρούνταν με μείωση της διαγωγής, ποινή υπολογίσιμη εκείνο τον καιρό. Επίσης, ήταν συμπληρωματική άλλης ποινής, κυρίως της αποβολής. Το 1914, για παράδειγμα, η διαγωγή τεσσάρων μαθητών της Γ΄ τάξης που αποπειράθηκαν να αντιγράψουν στις εξετάσεις, μειώθηκε, χαρακτηριζόμενη «επίμορφος»²²⁹.

στ) Στέρηση δικαιώματος εξετάσεων

Από τις πιο σοβαρές κυρώσεις ήταν ο αποκλεισμός από τις εξετάσεις και η συνακόλουθη πολλές φορές υποχρέωση να επαναλάβει ο μαθητής την ίδια τάξη. Τέτοια ποινή επέσειαν οι απουσίες από τα μαθήματα συνολικά ή σε κάποιο συγκεκριμένα. Για παράδειγμα, το 1890-91 αποκλείστηκαν δύο μαθητές του Β΄ Ελληνικού σχολείου «ως έχοντες πλείους των 20 απουσιών εις τα μαθηματικά»²³⁰ και το 1906-07 δύο μαθητές που είχαν 100 και 125 απουσίες συνολικά²³¹. Επίσης, η ίδια ποινή επιβαλλόταν και για βαριά, σύμφωνα με τα μέτρα και σταθμά της εποχής, παραπτώματα, με χαρακτηριστικότερο τις αδικαιολόγητες απουσίες από τον υποχρεωτικό, όπως προαναφέρθηκε, κυριακάτικο ή εορταστικό εκκλησιασμό. Μαθητής της Β΄ τάξης του Α΄ Ελληνικού σχολείου, λοιπόν, «απεκλείσθη λόγω απουσιών εκκλησιασμού» από τις εξετάσεις²³², αποδεικνύοντας πόσο σημαντικό έρεισμα ήταν για την τότε ηθική και κοινωνική τάξη τα χριστιανικά ιδεώδη. Αποκλεισμό από τις εξετάσεις συνεπαγόταν, τέλος, και η αντιγραφή σε κάποιο μάθημα²³³.

4. Η ποινή, εκτός από μέσο σωφρονισμού του τιμωρούμενου μαθητή, είχε και την έννοια του παραδειγματισμού για τους υπόλοιπους, του εκφοβισμού ουσιαστικά,

²²⁷ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 96/24-11-1910.

²²⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 24/11/1910, φ. 1220, σ. 2.

²²⁹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ΛΒ΄/15-6-1914.

²³⁰ Ειδικός Έλεγχος Β΄ Ελληνικού σχολείου, σχολικό έτος 1890-1891.

²³¹ Ειδικός Έλεγχος Β΄ Ελληνικού σχολείου, σχολικό έτος 1906-1907.

²³² Γενικός Έλεγχος Α΄ Ελληνικού Σχολείου, σχολικό έτος 1900-1901.

²³³ Ειδικός Έλεγχος Γυμνασίου, σχολικό έτος 1898-1899.

πράγμα που τονίζεται σε πολλές πράξεις του συλλόγου καθηγητών. Στόχος η διατήρηση της σχολικής τάξης και πειθαρχίας, η αποφυγή «διαφθοράς» και άλλων μαθητών του Γυμνασίου, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά σε πρακτικό του 1907²³⁴.

5. Οι αιτίες των ποινών ήταν διάφορες, σχετίζονταν, όμως, άμεσα, πέρα από τους σχολικούς κανονισμούς που αφορούσαν φοίτηση και συμπεριφορά στην τάξη, με το τι ήταν κοινωνικά και ηθικά αποδεκτό και τι όχι. Γι' αυτό και οι περισσότερες κυρώσεις ήταν συνέπεια της εξωσχολικής παρουσίας και δραστηριότητας των μαθητών.

Τη βασικότερη αιτία ποινών συνιστούσε η χαρτοπαιξία – σε 36 περιπτώσεις –, γενικότερη «μάστιγα» της εποχής, που ταλάνιζε την τρικαλινή κοινωνία και απασχολούσε συχνά τον τοπικό τύπο. Ήταν ένας από τους κλασικούς τρόπους διασκέδασης, με δυσάρεστες οικονομικές συνέπειες για πολλούς, και κοινωνικά απορριπτέος και καταδικαστέος, πόσο μάλλον για μαθητές. Έτσι, συχνά «οι μαθηταί αντί να διαθέτωσι τον καιρόν των εις τας μελέτας, καταγίνονται εις την χαρτοπαιξίαν»²³⁵, γεγονός που αποτελούσε «κόκκινο πανί» για τον κώδικα ηθικής της εποχής και επέφερε μεγάλες ποινές, που ξεπερνούσαν ακόμη και τον μήνα²³⁶.

Δεύτερη αιτία ήταν, σε 30 περιπτώσεις, η αναιδής συμπεριφορά απέναντι στους καθηγητές. Οι ποινές κυμαίνονταν από μία εβδομάδα, «δι' απρεπή συμπεριφοράν την ώραν της διδασκαλίας»²³⁷, μέχρι και πέντε μήνες, για ασέβεια προς τον καθηγητή και διάδοση «διαβολών σχετιζομένων προς την εκπλήρωσιν των καθηγητικών αυτού καθηκόντων»²³⁸.

Ακολουθεί η παράβαση σχολικής εντολής, σε 21 περιπτώσεις. Στις περισσότερες από αυτές η παραβατική συμπεριφορά αφορούσε αταξίες κατά τη διάρκεια του μαθήματος²³⁹, ενώ σε κάποιες αναφέρεται αόριστα «παραβάντες σχολικήν εντολήν»²⁴⁰. Σε πρακτικό του 1910, ωστόσο, διευκρινίζεται εντολή που

²³⁴ «...γίνεται δ' ούτω σκάνδαλον προς διαφθοράν και άλλων του Γυμνασίου μαθητών, συνελθών ο Σύλλογος και συσκεψάμενος περί τιμωρίας αυτού προς παραδειγματισμόν...». Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ΟΣΤ'/3-10-1907.

²³⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 1/10/1910, φ. 1173, σ. 2.

²³⁶ Επιβλήθηκε ποινή 40 ημερών σε μαθητή της Α' τάξης, διότι «εχαρτοπαίκεται μετ' άλλων διεφθαρμένων νέων εν υπαίθρῳ, εξοχικούς μέρεσι και τισι αποκρύφοις τρώγλαις». Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιε'/8-12-1904. Επίσης, μαθητές της Β' τάξης τιμωρήθηκαν με μηνιαία αποβολή, «χαρτοπαικτούντες εν καφενειῳ». Βλ. πρ. 93/15-3-1904.

²³⁷ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιβ'/7-2-1899.

²³⁸ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. στ'/20-6-1901.

²³⁹ «ατακτούντος εν τη παραδόσει», «ατακτήσαντος πολλάκις εν τη παραδόσει» και «αμοιβαία αταξία» ήταν οι συχνότερες αιτίες ολιγοήμερων ποινών. Βλ. ενδεικτικά Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ΝΘ'/15-12-1906, πρ. ΞΓ'/26-3-1907 και πρ. πα'/22-4-1909.

²⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιζ'/18-3-1905.

αφορά τη ρητή απαγόρευση συμμετοχής σε δημόσιο χορό της πόλης²⁴¹. Επρόκειτο για χορό υπέρ των φυλακισμένων, όπως πληροφορούμαστε από την «Αναγέννηση», που φιλοξένησε στις σελίδες της την ομαδική αποβολή των μαθητών που πήραν μέρος στη φιλανθρωπική εκδήλωση²⁴².

Η παραμονή σε καφεενία και σφαιριστήρια – 17 και 5 περιπτώσεις αντίστοιχα – έπεται στον κατάλογο των αιτιών. Το να συχνάζει ένας μαθητής σε μέρη μη εγκεκριμένα από τον σύλλογο των καθηγητών, έπληττε τη δημόσια εικόνα του σχολείου και διασάλευε την ηθική τάξη. Οι ποινές κυμαίνονταν από πέντε ημέρες, «διά την ανάρμοστον συμπεριφοράν»²⁴³, έως ένα μήνα, όταν ο μαθητής δεν εννοούσε να συνεντιστεί και συνέχιζε «φοιτών αναιδημόνως προ των ομμάτων της κοινωνίας απάσης εις καφενεία, φορών το του μαθητού πηλήκιον»²⁴⁴.

Για αντιγραφή στις γραπτές εξετάσεις υπήρξε τιμωρία σε 7 περιπτώσεις, που αφορούσαν και αυτόν που επιχείρησε την αντιγραφή²⁴⁵ αλλά και αυτόν που βοήθησε κάποιον συμμαθητή του²⁴⁶.

Σε 7 περιπτώσεις επιβλήθηκαν ποινές για άσκοπη περιφορά στους δρόμους²⁴⁷, η οποία ενίοτε συνοδευόταν από τραγούδι ²⁴⁸ ή παρενόχληση κοριτσιών, όπως συνέβη σε 3 περιπτώσεις, γεγονός που καθιστούσε το αμάρτημα βαρύτερο, ιδίως δε όταν επρόκειτο για κόρη γνωστής αστικής οικογένειας²⁴⁹.

Οι διαπληκτισμοί, αφενός μεταξύ μαθητών και αφετέρου μεταξύ μαθητών και πολιτών, επέφεραν ποινές σε 6 και 3 περιπτώσεις αντίστοιχα. Οι διαπληκτισμοί μεταξύ μαθητών λάμβαναν χώρα είτε στο σχολείο είτε εκτός αυτού και δεν περιορίζονταν σε φραστική αντιπαράθεση, αλλά συχνά κατέληγαν σε χειροδικία²⁵⁰. Οι διαπληκτισμοί με πολίτες σε δημόσιο χώρο και κοινή θέα, που έδιναν λαβή για

²⁴¹ Η παράβασή της είχε ως συνέπεια την πενήμερη αποβολή 19 μαθητών. Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. πβ'/26-2-1910.

²⁴² Εφημερίδα «Αναγέννησις», 27/2/1910, φ. 990, σ. 2.

²⁴³ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 74/14-4-1918.

²⁴⁴ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ΞΕ'/12-4-1907.

²⁴⁵ Επιβλήθηκε μηνιαία αποβολή σε μαθητή που έκλεψε τα γραπτά δοκίμια, εξαφάνισε το δικό του και αντέγραψε από άλλο γραπτό. Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιδ'/1-12-1904.

²⁴⁶ Επιβλήθηκε 4ήμερη αποβολή σε μαθητή «ως βοηθών τον παρακείμενον». Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 73/31-3-1918.

²⁴⁷ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιστ'/9-2-1905 και πρ. ΞΒ'/23-3-1907.

²⁴⁸ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 105/22-5-1919.

²⁴⁹ Ίσως γι' αυτό αναφέρεται το όνομα της μαθήτριας μόνο σε μία από τις τρεις περιπτώσεις. Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 56/31-1-1917.

²⁵⁰ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. κ'/3-11-1901.

αρνητικά σχόλια σε βάρος του σχολείου και δημοσιεύονταν και στον τοπικό τύπο, τιμωρούνταν ως ανάρμοστη συμπεριφορά με αποβολή μέχρι και 20 ημερών²⁵¹.

Σε δύο μαθητές επιβλήθηκε ποινή κράτησης ή ολιγοήμερης αποβολής για κάπνισμα εκτός σχολείου, σε ζαχαροπλαστείο και στο θέατρο²⁵², ενώ σε δύο πιο τολμηρούς για κάπνισμα «εντός της αιθούσης διδασκαλίας κατά το διάλειμμα του μαθήματος»²⁵³.

Σε μία περίπτωση, τέλος, τιμωρήθηκε μαθητής με εβδομαδιαία αποβολή για παράβαση του εσωτερικού κανονισμού, διότι «αδικαιολογήτως απουσίασεν επί πλείονας των 5 ημερών», παρά τις νουθεσίες «περί κοσμιότητας και τακτικής φοιτήσεως»²⁵⁴, και σε άλλη μία με οριστική διαγραφή για απάτη και πλαστοπροσωπία, όπως ήδη αναφέρθηκε.

6. Ενίοτε αναγνωρίζονταν και ελαφρυντικά, προφανώς ανάλογα με το παράπτωμα και τον μαθητή που το διέπραττε. Οι παράμετροι, λοιπόν, που λαμβάνονταν υπόψη και συνεκτιμούνταν σε κάποιες από τις αποφάσεις του συλλόγου καθηγητών ήταν:

α) Η μεταμέλεια

Η συναίσθηση του σφάλματος και η έκφραση συγγνώμης από πλευράς του μαθητή είχε ως συνέπεια την επιείκεια των καθηγητών²⁵⁵.

β) Η καλή διαγωγή

Η «άμεμπτος» διαγωγή ορισμένων μαθητών ήταν άλλος ένας ανασταλτικός παράγοντας στην επιβολή μεγάλης ποινής²⁵⁶.

γ) Η μη διάπραξη άλλων παραπτωμάτων.

Ο πρότερος έντιμος σχολικός βίος συνυπολογιζόταν, όταν κάποιος μαθητής επεδείκνυε για πρώτη φορά αποκλίνουσα ή παραβατική συμπεριφορά. Έτσι, «το πρώτον υποπεσών εις το παράπτωμα»²⁵⁷ λειτουργούσε ως ελαφρυντικό, ανάλογα, βέβαια, με την περίπτωση.

7. Η αποτελεσματικότητα της επιβολής κυρώσεων και ο σωφρονισμός των μαθητών τίθενται εν αμφιβόλω, αφού στο Βιβλίο Πράξεων είναι καταγεγραμμένες αρκετές

²⁵¹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ριδ'/11-1-1912 και εφημερίδα «Αναγέννησις», 11/1/1912, φ. 1584, σ. 3.

²⁵² Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιδ'/22-4-1900 και πρ. 68/15-11-1917.

²⁵³ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 97/29-1-1919.

²⁵⁴ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 95/14-4-1904.

²⁵⁵ «Ο σύλλογος...απεφάσισεν ομοφώνως, λαβόν υπ' όψει, ότι μεταμεληθείς...προσήλθεν και εζήτησεν συγγνώμην, να τιμωρήση αυτόν επιεικώς δι' εικοσαήμερου αποβολής». Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ρ'/20-5-1911.

²⁵⁶ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. γ'/6-6-1915.

²⁵⁷ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 75/15-5-1918 και πρ. 98/5-2-1919.

περιπτώσεις υποτροπής. Είναι λογικό, εξάλλου, ένας μαθητής που αντιμετωπίζεται αρνητικά, να αντιδρά εκ νέου και να δημιουργείται έτσι ένα «αρνητικά προσδιορισμένο πλαίσιο κοινωνικής αλληλεπίδρασης» μεταξύ μαθητή και εκπαιδευτικού²⁵⁸. Είναι, επίσης, επόμενο να εκφυλίζονται οι κυρώσεις και να ακυρώνεται ουσιαστικά η αποτελεσματικότητά τους, όταν επαναλαμβάνονται κατά τρόπο στερεότυπο²⁵⁹. Η υποτροπή αυτή αφορούσε είτε τη διάπραξη του ίδιου παραπτώματος, όπως παραμονή σε καφεενία, χαρτοπαιξία και αταξίες, από μαθητή «επανειλημμένως παραινθέντος αλλ' ουδέ κατ' ελάχιστον διορθωθέντος»²⁶⁰ και «καθ' υποτροπήν τιμωρουμένου»²⁶¹ είτε διαφορετικού²⁶².

8. Δεν υπήρχε ρητή και προκαθορισμένη αντιστοιχία παραπτώματος – ποινής. Η αποκλίνουσα συμπεριφορά δεν αξιολογούνταν πάντα με τον ίδιο τρόπο, γι' αυτό και για το ίδιο παράπτωμα δεν επιβαλλόταν πάντα η ίδια ποινή. Έπαιζαν σίγουρα ρόλο ο τιμωρούμενος μαθητής, η γενικότερη εικόνα και το ποιόν του, ο Γυμνασιάρχης και η σύνθεση του συλλόγου καθηγητών, καθώς επίσης και οι τυχόν προεκτάσεις και ο αντίκτυπος του ολισθήματος έξω από το σχολείο. Για παράδειγμα, η παραμονή σε καφεενείο τιμωρήθηκε διαφορετικά σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις: στην πρώτη με 15 ημέρες αποβολή, στη δεύτερη με μηνιαία και στην τρίτη με 4 ημέρες αποβολή²⁶³.

9. Ο συσχετισμός αιτιών – ποινών και η ιεράρχησή τους γινόταν οπωσδήποτε βάσει του ηθικού, κοινωνικού και ιδεολογικού πλέγματος της εποχής. Αυτές οι συντεταγμένες επηρέαζαν και ουσιαστικά καθόριζαν τον κώδικα των σχολικών κυρώσεων. Γι' αυτό, εκτός από την υπακοή και την πειθαρχία, δινόταν μεγάλη σημασία και στον σεβασμό απέναντι στις αρχές και αξίες της κοινωνίας, κύτταρο της οποίας αποτελούσε ο χώρος του σχολείου. Αυτές οι αρχές και αξίες συνιστούσαν αναπόσπαστο μέρος της διδασκαλίας και φορέας τους ήταν το εκπαιδευτικό προσωπικό. Ο σεβασμός στους καθηγητές, συνεπώς, υποδήλωνε σεβασμό των θεμελιωδών αρχών της τότε κοινωνίας. Έτσι εξηγούνται ίσως η πεντάμηνη αποβολή

²⁵⁸ Η αρνητική αντιμετώπιση ενός μαθητή σηματοδοτεί μια κατάσταση κοινωνικής αλληλεπίδρασης αρνητικού χαρακτήρα, υποστηρίζει ο Γ. Δήμου, την οποία συνθέτουν η διαδικασία κατάταξης του μαθητή στους αποκλίνοντες και τα αρνητικά μέτρα που χρησιμοποιεί ο εκπαιδευτικός ή ο κοινωνικός περίγυρος για την αντιμετώπιση της απόκλισης. Βλ. Γ. Δήμου, ό. π., σσ. 194-201.

²⁵⁹ Γ. Δήμου, ό. π., σ. 206.

²⁶⁰ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ΕΓ' /26-5-1907 και πρ. 92/15-3-1904.

²⁶¹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ΕΔ' /2-4-1907.

²⁶² Ενδεικτικά, μαθητής που τιμωρήθηκε για απρεπή συμπεριφορά, αργότερα τιμωρήθηκε για παραμονή σε καφεενείο. Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιβ' /7-2-1899 και πρ. ιζ' /31-5-1900. Άλλος μαθητής αποβλήθηκε για κάπνισμα στο θέατρο και την επόμενη μέρα για άσκοπη περιφορά στους δρόμους χωρίς το μαθητικό πηλήκιο. Βλ. πρ. 68/15-11-1917 και πρ. 69/16-11-1917.

²⁶³ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιγ' /21-2-1900, πρ. ιζ' /31-5-1900 και πρ. 90/24-2-1904.

για ασέβεια σε καθηγητή και η 40ήμερη για βαρύτατη φράση κατά του γυμναστή, σε σχέση με τη μηνιαία αποβολή μαθητή, ο οποίος «παραπείσας τον επιστάτην έλαβε τα εις τον οίκον του κ. καθηγητού μεταφερόμενα γραπτά δοκίμια...και εξαφανίσας το υπ' αυτού γραφέν, αντέγραψε είτα εκ του συμμαθητού του»²⁶⁴.

10. Μεγάλη σημασία δινόταν στη δημόσια εικόνα του σχολείου, στο «φαίνεσθαι», στη θετική εντύπωση που έπρεπε να προκαλεί ο μηχανισμός της εκπαίδευσης. Οποιοδήποτε συμβάν, λοιπόν, έπληττε ή κατέρριπτε το «γόητρον του γυμνασίου» επέφερε και ανάλογες ποινές²⁶⁵.

11. Οι αποφάσεις του συλλόγου λαμβάνονταν «ομοφώνως» ή «ομοθύμως»²⁶⁶, εκτός από μία περίπτωση, κατά την οποία ο σύλλογος καθηγητών απέβαλε μαθητή «κατά πλειοψηφίαν, μειοψηφίσαντος ενός καθηγητή», που πρότεινε και άλλη ποινή²⁶⁷.

12. Πέρα από τις θεσμοθετημένες ποινές, υιοθετούνται και πρακτικές σωφρονισμού μη θεσμοθετημένες, οι οποίες φυσικά δεν καταγράφονταν στο Βιβλίο Πράξεων. Μόνο σε ένα πρακτικό του 1917 γίνεται έμμεση αναφορά σε μία από αυτές τις κυρώσεις, τη χειροδικία: Καθηγητής διαφώνησε με την προτεινόμενη ποινή, κατά τη συνεδρίαση του συλλόγου, γιατί έκρινε ότι ο μαθητής κατέβαλε «ζωηρά προσπάθεια να αμυνθεί κατά της προσπαθείας του καθηγητού να τον δείρη»²⁶⁸. Μία ακόμη αναφορά έγινε, το 1909, σε τοπική εφημερίδα, κατά τον σχολιασμό της 40ήμερης αποβολής μαθητή για απρεπή φράση στον γυμναστή, ο οποίος «ηναγκάσθη να ραπίση» τον μαθητή²⁶⁹. Η επιλογή του ρήματος «ηναγκάσθη» υποδηλώνει και τη στάση της κοινωνίας απέναντι στις μη θεσμοθετημένες ποινές, που αποτελούσαν κομμάτι της καθημερινής σχολικής παιδαγωγικής και πρακτικής συνετισμού.

13. Το όλο κλίμα του σχολείου, με τον αυστηρό εσωτερικό κανονισμό, την ομοιόμορφη στολή, τους καθηγητές σε ρόλο παιδονόμου, τον διαρκή έλεγχο της συμπεριφοράς των μαθητών, τις άτεγκτες ποινές και σκληρές τιμωρίες, και η στρατιωτική, ουσιαστικά, οργάνωση της σχολικής ζωής ήταν λογικό να προκαλούν αισθήματα δυσαρέσκειας και δυσφορίας στους νεαρούς μαθητές. Δεν θεωρούνταν φυσικό, ωστόσο, να εκφράζονται εύκολα αυτά τα αισθήματα ούτε ήταν αποδεκτό, στο πλαίσιο μιας συντηρητικής και θρησκόληπτης κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, υπήρξαν τρεις περιπτώσεις αντίδρασης στην υπερβολική αυστηρότητα και

²⁶⁴ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. στ'/20-6-1901, πρ. πα'/20-11-1909 και πρ. ιδ'/1-12-1904.

²⁶⁵ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ιγ'/21-2-1900.

²⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ΡΙΗ'/28-4-1912 και πρ. ΞΕ'/12-4-1907.

²⁶⁷ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 71/11-12-1917.

²⁶⁸ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, ό. π.

²⁶⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 21/11/1909, φ. 896, σ. 3.

αδιαλλαξία των καθηγητών και συγχρόνως εκτόνωσης της καταπίεσης που υφίστατο ο μαθητικός πληθυσμός. Αν συνδυάσουμε τις προαναφερθείσες συνθήκες με την ηλικία των μαθητών, δηλαδή την εκ φύσεως αντισυμβατική και αντιδραστική εφηβεία και πρώτη νεότητα, τα χαρακτηριστικά των οποίων καμιά απειλή ποινής δεν μπορεί να εξαλείψει, παρά μόνο να τιθασεύσει, αυτή η αντίδραση δεν πρέπει να μας ξενίζει. Επίσης, στις δύο από τις τρεις περιπτώσεις η αντίδραση ήταν ομαδική, γεγονός που διευκόλυνε την εκδήλωση και συμμετοχή των μαθητών, όπως συμβαίνει και σήμερα.

Η πρώτη στάση των μαθητών σημειώθηκε τον Οκτώβριο του 1901 και επρόκειτο για διαμαρτυρία της Δ' τάξης κατά του αυστηρού και ανελαστικού κώδικα λειτουργίας του σχολείου. Ήταν δε τόσο δυναμική, που έληξε μόνο μετά την ειδοποίηση της αστυνομίας και τον φόβο της σύλληψης²⁷⁰.

Για δεύτερη φορά αντέδρασαν ομαδικά οι μαθητές της Γ' τάξης, τον Νοέμβριο του 1910, ύστερα από την άδικη, κατά την κρίση τους, αποβολή συμμαθητή τους. Εκφράζοντας την αγανάκτησή τους για την τιμωρία και την αλληλεγγύη τους προς τον συμμαθητή τους, προέβησαν αφενός σε αποχώρηση από τις παραδόσεις και αφετέρου σε προφορικό και έγγραφο αίτημα ανάκλησης της ποινής. Επιπλέον, σύμφωνα με δημοσίευμα σε τοπική εφημερίδα, έστειλαν τηλεγράφημα και στον Υπουργό²⁷¹.

Υπήρξε, τέλος, και μία περίπτωση έκφρασης δυσaráσκειας δύο μαθητών, μέσω άρθρων σε εφημερίδα, για κάποιον καθηγητή, δραστηριότητα απαγορευμένη, όμως, κατά τον εσωτερικό κανονισμό του σχολείου²⁷².

2.10. Η αξιολόγηση των μαθητών

α) Ορισμός και παράμετροι αξιολόγησης

Ένας σημαντικός παράγοντας, που συνιστά δείκτη των γνωστικών δεξιοτήτων του μαθητή και του βαθμού αφομοίωσης της σχολικής γνώσης και παράλληλα καθορίζει την πορεία της φοίτησής του, είναι η επίδοση²⁷³ στα διδασκόμενα

²⁷⁰ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 1στ'/11-10-1901.

²⁷¹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 96/24-11-1910 και εφημερίδα «Αναγέννησις», 24/11/1910, φ. 1220, σ. 2.

²⁷² Οι δύο μαθητές της Β' και Γ' τάξης έστειλαν κείμενα στην εφημερίδα «Πρωινή». Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. Ξ'/31-1-1907.

²⁷³ Η επίδοση χρησιμοποιήθηκε κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα ως έννοια και σύμβολο της χειραφέτησης των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων έναντι του κληρονομικού δικαίωματος στις κοινωνικές θέσεις

μαθήματα. Η επίδοση είναι μέρος της σχολικής αξιολόγησης, «της συστηματικής διαδικασίας που καθορίζει την έκταση που έχουν επιτευχθεί οι στόχοι της διδασκαλίας»²⁷⁴, και εκφράζεται ποσοτικά και ποιοτικά μέσω της βαθμολογίας και των χαρακτηρισμών της. Ωστόσο, ο μαθητής δεν αξιολογείται μόνο τυπικά²⁷⁵. Ανεξάρτητα από τα τυπικά κριτήρια – βαθμούς και εξετάσεις – αξιολογείται καθημερινά σύμφωνα και με τις «ισχύουσες νόρμες σχολικού και κοινωνικού ελέγχου»²⁷⁶.

Με βάση παιδαγωγικά και θεσμικά κριτήρια, που έχουν σαφώς κοινωνικό έρεισμα, η βαθμολογία θεωρείται ως *de facto* διάγνωση των δυνατοτήτων του μαθητή και αντιμετωπίζεται ως δόγμα ικανό να «προφητεύσει» το μέλλον του²⁷⁷. Παιδαγωγικοί και κοινωνικοί λόγοι²⁷⁸ καθιστούν αναγκαία την ύπαρξη αξιολογικής κλίμακας, όσον αφορά την επίδοση, τόσο για τον μαθητή και την οικογένειά του όσο και για τον διδάσκοντα αλλά και την πολιτεία, που διαμορφώνει και ελέγχει το εκπαιδευτικό σύστημα.

Από παιδαγωγικής άποψης, ο μαθητής που καταβάλλει προσπάθεια για την απόκτηση γνώσεων, χρειάζεται ενημέρωση ως προς το αποτέλεσμα των προσπαθειών του, η οποία λειτουργεί, επιπλέον, και ως ενισχυτικό μαθησιακό κίνητρο, αλλά και ως βοηθητικό μέσο διαμόρφωσης προσωπικής αντίληψης για το επίπεδο γνώσεων και ικανοτήτων, καθώς και λήψης αποφάσεων, σχετικών με την επιλογή σπουδών και επαγγέλματος. Με την αξιολόγηση της επίδοσης ενημερώνονται, επίσης, οι

και εξελίχθηκε έτσι σε ένα πρόγραμμα κοινωνικής μεταρρύθμισης. Το αποτέλεσμα ήταν να καθιερωθεί ο όρος ως φαινομενικά προοδευτική και αντικειμενική αρχή πολιτικής νομιμοποίησης. Βλ. Η.-W. Prahι, «Η λειτουργική σημασία των εξετάσεων στην εκπαίδευση και την εκπαιδευτική πράξη», στο Σ. Χιωτάκης (επιμέλεια), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και βαθμών στο σχολείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999, σσ. 15-16.

²⁷⁴ Ε. Ταρατόρη - Τσαλκατίδου, *Η αξιολόγηση της σχολικής επίδοσης του μαθητή*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 10.

²⁷⁵ Για τις άτυπες μορφές αξιολόγησης βλ. Γ. Μαυρογιώργος, «Συμμετοχή των μαθητών στο μάθημα, άτυπες μορφές αξιολόγησης και κοινωνική διάκριση στο δημοτικό σχολείο», στο Σ. Χιωτάκης (επιμέλεια), *ό. π.*, σσ. 28-33.

²⁷⁶ Σ. Χιωτάκης, «Κατάργηση εξετάσεων και βαθμών στο δημοτικό σχολείο: προσδοκίες και πραγματικότητα», στο Σ. Χιωτάκης (επιμέλεια), *ό. π.*, σ. 48. Αναλυτικά για τις «νόρμες αναφοράς» στην αξιολόγηση του μαθητή βλ. σσ. 70-74.

²⁷⁷ Γ. Ξανθάκου - Ν. Ανδρεαδάκης - Μ. Καΐλα, «Η λογική της σχολικής αποτυχίας: Μια “συμμετρική σχέση” ανάμεσα στην οικογένεια και το σχολείο», στο Μ. Καΐλα (επιμέλεια), *Η σχολική αποτυχία. Από την «Οικογένεια» του Σχολείου στο «Σχολείο» της Οικογένειας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 48.

²⁷⁸ Για τις απόψεις των Reuchlin, Σμυρλή, Φράγκου, Davies, Κασσωτάκη, Fassina και Petit βλ. Αναλυτικά Μ. Κασσωτάκης, *Η αξιολόγηση της επίδοσης των μαθητών. Μέσα - Μέθοδοι - Προβλήματα - Προοπτικές*, Γρηγόρης, Αθήνα 2010, σσ. 39-44. Για τις απόψεις των Durkheim, Weber, Bourdieu και Passeron βλ. Θ. Μυλωνάς, «Η κοινωνική ανάγκη ελέγχου της “ροής” του μαθητικού πληθυσμού προς τις ανώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης και η εξέλιξη της βαθμολογικής κλίμακας στην Ελλάδα», στο Σ. Χιωτάκης (επιμέλεια), *ό. π.*, σσ. 284-286.

κηδεμόνες του μαθητή για την πρόοδό του, ενώ η ενημέρωση αυτή συνιστά, παράλληλα, έναν σημαντικό παράγοντα για τη συνεργασία σχολείου – οικογένειας. Όσον αφορά τον διδάσκοντα, από την άλλη, ο συστηματικός έλεγχος της επίδοσης βοηθά στην αποτίμηση των αποτελεσμάτων των δικών του προσπαθειών στο πλαίσιο της διδακτικής διαδικασίας. Από την αξιολόγηση της μαθητικής επίδοσης, τέλος, προκύπτουν σημαντικά στοιχεία για την καταλληλότητα και αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων, των διδακτικών μεθόδων και των σχολικών εγχειριδίων, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν από τους αρμόδιους φορείς για τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος.

Από κοινωνικής άποψης, η αξιολογική κλίμακα της σχολικής επίδοσης διαφοροποιεί τα άτομα μέσα στο κοινωνικό σύνολο, με βάση τη μόρφωση, και διασφαλίζει την κοινωνική αξιοκρατία. Το σύστημα αξιολόγησης επιτρέπει στην κοινωνία να ελέγχει και να επιλέγει τα άτομα που πρόκειται να καταλάβουν θέσεις στον δημόσιο τομέα. Το σχολείο, λοιπόν, ως δημιουργήμα και αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας, είναι ο «εξουσιοδοτημένος και νομιμοποιημένος θεσμός», ο οποίος, μονοπωλιακά, παρέχει τη δυνατότητα «για επαγγελματική κατάρτιση και κοινωνική αποκατάσταση, ανάλογα με την επίδοση του καθενός»²⁷⁹, πετώντας «την ήρα από το στάρι» και μεταγράφοντας τα κοινωνικά κριτήρια σε σχολικά, στο πλαίσιο ενός «κοινωνικού παιχνιδιού», όπου καθένας θα πάρει τη θέση που του αξίζει»²⁸⁰.

Στον αντίποδα αυτής της θεώρησης της μαθητικής αξιολόγησης, υπάρχει και μια άλλη, αρνητική, που αμφισβητεί αφενός την αναγκαιότητά της και αφετέρου την αντικειμενικότητα και τη δίκαιη εφαρμογή της. Οι θιασώτες αυτής της αρνητικής θέσης υποστηρίζουν ότι, υπό την πίεση της αξιολόγησης της επίδοσης, η ουσιαστική αποστολή του σχολείου διαστρέφεται και ταυτίζεται τελικά με την καλλιέργεια ενός αμείλικτου ανταγωνισμού και με την υπερτροφία της απομνημόνευσης σε βάρος της κριτικής ικανότητας και των δημιουργικών δυνάμεων του ατόμου²⁸¹. Επιπλέον, οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες διαφοροποιούν την

²⁷⁹ Χ. Κωνσταντίνου, *Η Αξιολόγηση της Επίδοσης του Μαθητή ως Παιδαγωγική Λογική και Σχολική Πρακτική*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 38.

²⁸⁰ Σύμφωνα με τους Γ. Ξανθάκου, Ν. Ανδρεαδάκη και Μ. Καΐλα, η σχολική μηχανή συντηρείται και λειτουργεί με αφετηρία και προορισμό τη γνωστική διάσταση της μάθησης και την κοινωνική αγωγή των μαθητών, ενώ, παράλληλα, τροφοδοτείται από ένα σύστημα αξιολόγησης που επισημοποιεί προς τα έξω τον θεσμό. Υπό αυτό το πρίσμα, το σχολείο αξιολογεί, διαφοροποιεί και «παιδεύει» σύμφωνα με τις αρχές της σύνεσης, της εργατικότητας και την «αρμόζουσα», κατά τα κοινωνικά δεδομένα, οικογενειακή αγωγή. Όσα παιδιά αντιμετωπίζουν το σχολείο και τη λογική του με βάση αυτά τα πρότυπα, ανταμείβονται ανάλογα. Βλ. Γ. Ξανθάκου - Ν. Ανδρεαδάκης - Μ. Καΐλα, ό. π., σσ. 34-35.

²⁸¹ Βλ. αναλυτικά Μ. Κασσωτάκης, ό. π., σσ. 45-51.

κοινωνικοποίηση των μαθητών και συνεπώς την επίδοσή τους, καθώς αυτή δεν είναι ατομική υπόθεση, αλλά «απόρροια διαπλοκής πολλών παραγόντων»²⁸². Έτσι, η σχολική επίδοση δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της νοημοσύνης και των ικανοτήτων του ατόμου, εφόσον επηρεάζεται άμεσα από την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειας, το μορφωτικό επίπεδο των γονιών, τον βαθμό αυτοεκτίμησης και φιλοδοξίας του κάθε μαθητή, τα κίνητρό του για υψηλή επίδοση, τη συμπεριφορά και τις προσδοκίες του εκπαιδευτικού, τη μεθόδευση της διδασκαλίας και της εξέτασης²⁸³.

Επομένως, η διαδικασία οικειοποίησης της σχολικής γνώσης και ο βαθμός αφομοίωσής της δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από το άτομο – μαθητή, από τη στιγμή που, κατά την είσοδό του στο σχολείο, κάθε μαθητής έχει το δικό του «ιστορικό μάθησης»²⁸⁴. Αυτό διαμορφώνεται από τις ατομικές ιδιαιτερότητες, που ανάγονται στις κληρονομικές προδιαθέσεις, και από τις εμπειρίες μάθησης, που οφείλονται στα ερεθίσματα που δέχεται μέσα στην οικογένεια και το ευρύτερο περιβάλλον. Η διαδικασία της μάθησης, λοιπόν, δεν είναι μια διαδικασία παρθενογένεσης, αφού, όπως αναφέρθηκε, προϋποθέτει και έχει ως αφετηρία τις προηγούμενες γνώσεις του μαθητή, τις ήδη κεκτημένες, τις λεγόμενες «νεκρές γνώσεις»²⁸⁵.

Η διεύρυνση του γνωστικού πεδίου με την κατάκτηση της νέας σχολικής γνώσης συναρτάται, επίσης, με τα κίνητρα του μαθητή για μάθηση²⁸⁶, τις αιτίες δηλαδή που παρακινούν το άτομο να επιδιώξει κάτι, και διακρίνονται σε εσωτερικά και εξωτερικά. Τα εσωτερικά σχετίζονται με την προσωπική ικανοποίηση, τη χαρά της επιτυχίας, την κατάκτηση της πνευματικής κορυφής, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αμοιβή, ενώ τα εξωτερικά συνδέονται με την αποφυγή τιμωρίας και την προσδοκία οφέλους. Ωστόσο, η εξάρτηση από εξωτερικά κίνητρα και η αποδυνάμωση των εσωτερικών δεν προάγουν τη μάθηση ούτε την κριτική και δημιουργική σκέψη, καθώς ο μαθητής εστιάζει στην εξασφάλιση μιας καλής επίδοσης, με στόχο τον έπαινο ή έστω την αποφυγή τιμωρίας.

Όσον αφορά την εκτίμηση και αξιολόγηση της σχολικής επίδοσης, αυτή στηρίζεται αποκλειστικά στα αποτελέσματα των κάθε είδους εξεταστικών

²⁸² Χ. Κωνσταντίνου, ό. π., σ. 25.

²⁸³ Ζ. Παπαναούμ - Τζίκα, *Η αξιολόγηση της σχολικής επίδοσης: δυνατότητες και όρια*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 25-26.

²⁸⁴ Γ. Βρεττός - Α. Καγάλης, *Αναλυτικά Προγράμματα*, Art of Text, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 95-96.

²⁸⁵ Κ. Βρατσάλης, *Μάθηση και Εκπαιδευτικές πρακτικές*, νήσος, Αθήνα 1996, σ. 115.

²⁸⁶ Βλ. αναλυτικά Γ. Φιλίππου - Κ. Χρίστου, «Συναισθηματικός τομέας, αριθμοφοβία και διδασκαλία των μαθηματικών», στο Μ. Καΐλα (επιμέλεια), *Η σχολική αποτυχία...*, ό. π., σσ. 105-107.

διαδικασιών²⁸⁷ και το αποτέλεσμά της εντάσσεται σε μια αξιολογική κλίμακα, βάσει της οποίας ιεραρχούνται οι μαθητές σε αυτούς με άριστη, πολύ καλή, καλή, μέτρια και κακή επίδοση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι εξετάσεις και οι βαθμοί γίνονται αυτοσκοπός.

Ο θεσμός των εξετάσεων είναι, σε διεθνές επίπεδο, η πιο παλιά και διαδεδομένη μέθοδος αξιολόγησης της επίδοσης των μαθητών. Ουσιαστικό ρόλο απέκτησαν οι εξετάσεις από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν έγιναν κριτήριο κοινωνικής ανόδου, ανοίγοντας τον δρόμο για την κατάληψη υψηλών θέσεων²⁸⁸. Για όσο διάστημα, λοιπόν, το σχολείο δε συνδεόταν με το κοινωνικό σύστημα της επαγγελματικής απασχόλησης, ο θεσμός των εξετάσεων δεν είχε καμιά ιδιαίτερη βαρύτητα. Οι εξετάσεις καθιερώθηκαν θεσμικά, όταν ανέκυψε η ανάγκη θεσμικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων για συγκεκριμένες επαγγελματικές και κοινωνικές θέσεις όσων είχαν τα απαραίτητα προσόντα²⁸⁹. Έκτοτε, η αξιολόγηση ταυτίζεται με την εξέταση και τη βαθμολογία και διακρίνεται σε συνεχή και αποσπασματική ή στιγμιαία²⁹⁰. Η συνεχής αξιολόγηση περιλαμβάνει τις γραπτές και προφορικές εξεταστικές δοκιμασίες, στις οποίες υποβάλλονται οι μαθητές σε όλη τη διάρκεια της μαθησιακής διαδικασίας, ενώ στην αποσπασματική ή στιγμιαία εντάσσονται οι ανακεφαλαιωτικές, προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις.

β) Νομοθετικό πλαίσιο

Στο διάταγμα του 1836 για την οργάνωση της μέσης εκπαίδευσης ορίζονται οι πρώτες θεσμικές προδιαγραφές της σχολικής αξιολόγησης²⁹¹. Η επίδοση των μαθητών προσδιορίζεται από τις «σημειώσεις περί επιμελείας και προόδου», οι οποίες διαιρούνται σε έξι κατηγορίες – «κάλλιστα», «καλώς», «σχεδόν καλώς»,

²⁸⁷ Δεν υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ της προσπάθειας του μαθητή, των συνθηκών μάθησης που διαμεσολαβούν και του βαθμού επίδοσής του. Ο Χ. Κωνσταντίνου υποστηρίζει ότι ο βαθμός μόνος του δεν αποτελεί αξιόπιστη πληροφορία για την αξιολόγηση της μαθητικής επίδοσης, αν δε ληφθεί υπόψη το θεσμικό, διδακτικό και κοινωνικό πλέγμα, κάτω από το οποίο πραγματώθηκε η επίδοση. Βλ. Χ. Κωνσταντίνου, ό. π., σσ. 28-30.

²⁸⁸ Ζ. Παπαναούμ - Τζίκια, ό. π., 23. Οι εξετάσεις εμφανίστηκαν στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της Ευρώπης με τη δημιουργία των Πανεπιστημίων κατά τον 12^ο και 13^ο αιώνα και πολύ αργότερα, κατά τον 19^ο και 20^ο, επεκτάθηκαν και στις μεσαίες και κατώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες που διαμορφώθηκαν στο μεταξύ. Βλ. Σ. Χιωτάκης, ό. π., σ. 50.

²⁸⁹ Χ. Κωνσταντίνου, ό. π., σσ. 73-74. Στην Ευρώπη, η καθιέρωση των εξετάσεων στη δομή της εκπαίδευσης άρχισε να γίνεται στο πλαίσιο της επιστημονικής επαγγελματικοποίησης (professionalisation), μιας διαδικασίας που μετέβαλε, σταδιακά, το προσωπικό - κληρονομικό δικαίωμα άσκησης της οικονομικοκοινωνικής και της πολιτικής εξουσίας σε επιστημονική εξειδίκευση και επάγγελμα. Βλ. Σ. Χιωτάκης, ό. π.

²⁹⁰ Η κατηγοριοποίηση αυτή της αξιολόγησης έγινε από τους Noiset και Caverni το 1977. Βλ. αναλυτικά Μ. Κασσωτάκης, ό. π., σσ. 24-26 και Χ. Κωνσταντίνου, ό. π., σσ. 16-17.

²⁹¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 31/12/1836, φ. 87, σσ. 461- 469.

«μετρίως», «μετριώτατα» και «κακώς» – και υποκαθιστούν τους μεταγενέστερους βαθμούς (άρθρ. 31). Ο έλεγχος της προόδου των μαθητών διενεργείται μέσω των «εγγράφων γυμνασμάτων» (άρθρ. 93), ενώ τη μεγαλύτερη βαρύτητα έχουν οι εξετάσεις. Η εξέταση του δεύτερου εξαμήνου, ενώπιον εκπαιδευτικών, σχολικής εφορείας και γονέων ή επιτρόπων των μαθητών, προφορική και γραπτή, στην ύλη όλων των μαθημάτων, είναι συγχρόνως και «γενική εξέτασις δι' όλον το έτος» (άρθρ. 24 και 91), μετά από την οποία απονέμονται βραβεία στους αριστεύσαντες κάθε τάξης (άρθρ. 29). Για να διασφαλιστεί η αμεροληψία, τα θέματα επιλέγονται από την εφορεία (άρθρ. 26), που αποτελείται από τον διοικητή – νομάρχη, έπαρχο ή δήμαρχο, ελλείψει των προηγουμένων – ως πρόεδρο, έναν «παιδευμένον» κληρικό ή έναν δημόσιο υπάλληλο, τον δήμαρχο και δύο δημότες (άρθρ. 43), ενώ ο εξεταζόμενος μαθητής προσδιορίζεται «διά κλήρου».

Εκτός από αμερόληπτες, όμως, οι εξετάσεις έπρεπε να είναι και αυστηρές, ιδίως οι απολυτήριες του Γυμνασίου, διότι, σύμφωνα με υπουργική εγκύκλιο του 1857, «εκ της αυστηρότητος της απολυτηρίου δοκιμασίας εξαρτάται κατά μέγα μέρος η πρόοδος των επιστημών και των γραμμάτων» και εμποδίζεται «η εις τας ανωτέρας κοινωνικάς βαθμίδας άνοδος των ημιμαθών»²⁹². Επίσημα και με θεσμική κατοχύρωση, λοιπόν, το σχολείο αξιολογεί, επιλέγει και κατανέμει τους μαθητές στην κοινωνική ιεραρχία, βάσει κριτηρίων που θεσπίζει η άρχουσα τάξη, η οποία και διαμορφώνει την εκπαιδευτική πολιτική, και καθορίζει τη θέση των μαθητών ως μελλοντικών πολιτών²⁹³. Εξίσου αυστηρές έπρεπε να είναι και οι εισιτήριες εξετάσεις για το Γυμνάσιο.

Για να εξασφαλιστεί η καλύτερη δυνατή διεξαγωγή των εξετάσεων και δεδομένου ότι, λόγω του υψηλού ποσοστού αναλφαβητισμού, η παρουσία της Εφορείας είχε μάλλον συμβολικό χαρακτήρα, το 1875 ανατίθεται επίσημα στον σύλλογο των καθηγητών και ελληνοδιδασκάλων η επιλογή της εξεταστέας ύλης για κάθε μαθητή και εγκαινιάζεται η «διά δελτίων κατά κλήρον» εξέταση²⁹⁴. Επιπλέον, με το πολυσέλιδο διάταγμα του 1884 «Περί εγγραφής και εξετάσεως μαθητών εν τοις εκπαιδευτηρίοις της Μέσης Εκπαιδευσεως»²⁹⁵ ρυθμίζονται όλα τα επιμέρους ζητήματα των εξετάσεων και η εξάβαθμη λεκτική κλίμακα αξιολόγησης γίνεται

²⁹² Εγ. 3654 Υ. ΕΔΕ./11-6-1857 στο Κ. Σοφινός, *Το νομικό καθεστώς...*, ό. π., τ. Α', σ. 114.

²⁹³ Ι. Πυργιωτάκης, *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*, Αθήνα 1998, σ. 135.

²⁹⁴ Χ. Νούτσος, «Οι παρομοιώσεις για το παιδί στη νεοελληνική παιδαγωγική», ό. π., σσ. 49-53.

²⁹⁵ Θ. Μυλωνάς, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης...*, ό. π., σσ. 267-276 και Θ. Μυλωνάς «Η κοινωνική ανάγκη ελέγχου της “ροής” του μαθητικού πληθυσμού...», ό. π., σσ. 295-296.

δεκάβαθμη αριθμητική: «άριστα» 10, «πάνυ καλώς» 9 και 8, «καλώς» 7 και 6, «σχεδόν καλώς» 5, «μετρίως» 4 και 3, «μετριώτατα» 2 και 1 και «κακώς» 0. Ως βάση ορίζεται το 5.

Όσον αφορά τον ολικό βαθμό προόδου, εξάγεται από τον μέσο όρο των «μερικών βαθμών» του πρώτου και δεύτερου εξαμήνου, που σημειώνονται στον Ειδικό Έλεγχο, και αυτών των γραπτών γενικών εξετάσεων. Ο βαθμός αυτός αναγράφεται στον Γενικό Έλεγχο, ολογράφως και αριθμητικώς, όπως επίσης και στο ενδεικτικό ή απολυτήριο²⁹⁶.

γ) Οι εξετάσεις στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων

Καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, η σπουδαιότητα των εξετάσεων παρέμεινε σταθερά μεγάλη. Ο τοπικός τύπος κάλυπτε κάθε φορά το καθοριστικής σημασίας για τη μαθητική ζωή γεγονός, το οποίο αποτελούσε, παράλληλα, και μέγα κοινωνικό γεγονός. Νομάρχης, αρχιερείς, δήμαρχος και πλήθος «εκλεκτού κόσμου» παρακολουθούσαν τις δημόσιες εξετάσεις, που, χάρη στους «ευδοκίμους καρπούς της διδασκαλίας» και στον «ζήλον των μαθητών», άφηναν συνήθως άριστες εντυπώσεις, «ανωτέρας των προσδοκιών»²⁹⁷. Στις τοπικές εφημερίδες δημοσιεύονταν αναλυτικά για κάθε σχολείο και τάξη τα αποτελέσματα των γενικών εξετάσεων²⁹⁸, την έκδοση των οποίων ανέμεναν οι μαθητές «με την ευκόλως νοουμένην αδημονίαν»²⁹⁹.

Παρά την ευρύτερη αποδοχή του θεσμού των εξετάσεων, όμως, και της απαιτούμενης αυστηρότητας κατά τη διεξαγωγή τους, δεν έλειπαν, κατά καιρούς, τα παράπονα και οι διαμαρτυρίες, τόσο των μαθητών όσο και των γονιών τους. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τη δυσαρέσκεια των απορριφθέντων του Σεπτεμβρίου του 1902 «κατά της σκληρότητας και εις βαθμόν απελπιστικόν αυστηρότητας Γυμνασιάρχου και καθηγητών»³⁰⁰, τη διαμαρτυρία για την απόρριψη πολλών μαθητών στις εισαγωγικές εξετάσεις του Γυμνασίου την ίδια χρονιά, κατά τις οποίες «τόση αυστηρότης και τόση άνισος απονομή δικαιοσύνης ουδέποτε ανεμένετο»³⁰¹, και την αναφορά των κηδεμόνων των απορριφθέντων μαθητών, το 1912, στον Υπουργό Παιδείας, με την οποία ζητούσαν την αποστολή επιθεωρητή για την

²⁹⁶ Κ. Σοφιανός, ό. π., τ. Β', σ. 765.

²⁹⁷ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 16/6/1885, φ. 68, σ. 2.

²⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά εφημερίδα «Θάρρος», 6/6/1918, φ. 2309, σ. 2 και 7/7/1919, φ. 2692, σ. 1.

²⁹⁹ Εφημερίδα «Θάρρος», 3/7/1919, φ. 2688, σ. 1.

³⁰⁰ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 28/9/1902, φ. 424, σσ. 1-2.

³⁰¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 3/10/1902, φ. 425, σ. 3.

επανεξέταση των γραπτών και των βαθμών των ελέγχων³⁰². Επιπλέον, κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, καταγγέλθηκαν «πρωτοφανή και πρωτάκουστα πράγματα λαβόντα χώραν εις το Γυμνάσιον», όπως η απόρριψη των περισσότερων μαθητών της Α΄ τάξης το 1917 από καθηγητή με φιλοβασιλικά φρονήματα, ώστε, σύμφωνα με τις καταγγελίες, να απορριφθούν μαθητές, οι πατέρες των οποίων ήταν Βενιζελικοί³⁰³.

Το άτεγκτο σύστημα εισαγωγικών και προαγωγικών εξετάσεων διαφοροποιήθηκε σε τρεις περιπτώσεις, στη διάρκεια της ταραγμένης περιόδου 1918-22. Συγκεκριμένα, το 1918 δεν έγιναν εξετάσεις και εκδόθηκαν αποτελέσματα βάσει της βαθμολογίας των μαθητών και διαγωνισμάτων σε όλα τα μαθήματα τον Μάιο³⁰⁴. Με έκτακτο βασιλικό διάταγμα, τον Σεπτέμβριο του 1921, όσοι είχαν απολυτήριο Δημοτικού σχολείου γράφτηκαν στα Ελληνικά χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις, ενώ το ίδιο συνέβη και με την εισαγωγή αποφοίτων Ελληνικών σχολείων στο Γυμνάσιο³⁰⁵. Στη δεύτερη περίπτωση, στους απορριφθέντες του σχολικού έτους 1921-22 δόθηκε, με διαταγή του Υπουργείου Παιδείας, το δικαίωμα να επανεξετασθούν³⁰⁶.

δ) Συμπεράσματα από την έρευνα της επίδοσης των μαθητών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων

Μελετώντας τον Γενικό και Ειδικό Έλεγχο των σχολείων μέσης βαθμίδας της πόλης των Τρικάλων, διαπιστώσαμε αφενός την αυστηρότητα στη βαθμολογία και αφετέρου τη σχέση επίδοσης και κοινωνικής διαφοροποίησης των μαθητών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 31

α) Μαθητές μέσης εκπαίδευσης που βαθμολογήθηκαν με «άριστα» 1890-1923

Σχολικός έτος	Α΄ Ελληνικό σχολείο	Β΄ Ελληνικό σχολείο	Γυμνάσιο*
1890-91	1/168 (0,59%)	-	-
1895-96	4/93 (4,3%)	-	-
1912-13	3/136 (2,2%)	-	-
1913-14	1/162 (0,62%)	-	-
1916-17	2/247 (0,81%)	-	-

³⁰² Εφημερίδα «Αναγέννησις», 29/6/1912, φ. 1704, σ. 3 και 6/7/1912, φ. 1710, σ. 3.

³⁰³ Εφημερίδα «Θάρρος», 14/7/1917, φ. 1993, σ. 2.

³⁰⁴ Εφημερίδα «Θάρρος», 6/5/1918, φ. 2278, σ. 1.

³⁰⁵ Εφημερίδα «Θάρρος», 9/9/1921, φ. 3458, σ. 1.

³⁰⁶ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 9/9/1922, φ. 3264, σ. 1.

1918-19	-	-	1/283 (0,35%)
Σύνολο	11/5.166 (0,21%)	0/4.867	1/4.026 (0,02%)

β) Μαθητές μέσης εκπαίδευσης που βαθμολογήθηκαν με «λίαν ή πάνυ καλώς»

1890-1923

Α' Ελληνικό σχολείο	Β' Ελληνικό σχολείο	Γυμνάσιο	Σύνολο σχολείων
183/5.166	219/4.867	410/4.049	816/14.059
3,54%	4,5%	10,12%	5,8%

γ) Μαθητές μέσης εκπαίδευσης που βαθμολογήθηκαν με «καλώς» και «σχεδόν καλώς»

1890-1923

Βαθμολογία	Α' Ελληνικό σχολείο	Β' Ελληνικό σχολείο	Γυμνάσιο	Σύνολο σχολείων
Καλώς	2.234/5.166	1.869/4.867	2.348/4.026	6.451/14.059
	43,24%	38,4%	58,32%	45,88%
Σχεδόν Καλώς	1.021/5.166	957/4.867	356/4.026	2.334/14.059
	19,76%	19,66%	8,84%	16,6%

*Αρχεία του Γυμνασίου σώζονται από το 1898-99.

Πηγή: Γενικοί Έλεγχοι σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

Από τον παραπάνω πίνακα γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι τα δευτεροβάθμια σχολεία, και ειδικά το Γυμνάσιο, ήταν σχολεία απαιτητικά, με ιδιαίτερο βαθμό δυσκολίας, όσον αφορά τις σπουδές σε αυτά. Απευθύνονταν δε σε μαθητές που ήταν διατεθειμένοι να προσπαθήσουν σκληρά, προκειμένου να προαχθούν, τόσο από τη μία τάξη στην άλλη όσο και από τον κατώτερο κύκλο σπουδών στον ανώτερο, αλλά και να διακριθούν με βάση την επίδοσή τους. Η βαθμολογία, εξαιρετικά αυστηρή και συγκρατημένη, ακόμη και στο μάθημα της γυμναστικής, διαμόρφωνε ένα συγκεκριμένο αξιολογικό πλαίσιο, το οποίο αναδείκνυε ελάχιστους «άριστους» και λίγους «πολύ καλούς» μαθητές, ενώ, παράλληλα, συνιστούσε μια επιλεκτική πρακτική, μια πάγια μέθοδο διάκρισης σε καλούς – ικανούς – πειθαρχημένους και κακούς – ανίκανους – απείθαρχους στις διδακτικές και σχολικές επιταγές μαθητές.

Στον κατώτερο κύκλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 11 μόνο είναι οι περιπτώσεις που μαθητές βαθμολογήθηκαν με «άριστα», σε 5 από τις οποίες με 10 σε όλα τα μαθήματα. Πρόκειται για μαθητές του Α' Ελληνικού σχολείου, αφού στο Β' κανείς δεν άγγιξε το «άριστα», σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Το γεγονός αυτό

καταδεικνύει το στοιχείο της υποκειμενικότητας, που διέπει τη διαδικασία της αξιολόγησης, αλλά και τον βαθμό αυστηρότητας στην κρίση και τη βαθμολόγηση, που χαρακτηρίζει κάποιους διδάσκοντες ή ολόκληρο τον σύλλογο και αποτελεί ενδεχομένως «γραμμή» του σχολείου, ενώ συναρτάται σίγουρα και προς τις ικανότητες των μαθητών. Στον ανώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης, από την άλλη, μόλις ένας μαθητής, γιος μηχανικού από τη Λευκάδα, διακρίθηκε για την «άριστη» επίδοσή του, πράγμα που αποδεικνύει τον μεγάλο βαθμό δυσκολίας των γυμνασιακών σπουδών, σε συνδυασμό πάντα με την ανελαστική αξιολόγηση. Πρόκειται για τον 14χρονο Πέτρο Μαργέλη, μαθητή της Α΄ τάξης, που βαθμολογήθηκε με 9 στα Μαθηματικά, τη Φυσική και τη Γυμναστική και 10 στα Θρησκευτικά, τα Ελληνικά, τα Λατινικά, τα Γαλλικά και την Ιστορία.

Όσον αφορά την αμέσως κατώτερη βαθμολογική κλίμακα, ένα μικρό ποσοστό μαθητών των Ελληνικών σχολείων, της τάξης του 3,54% για το Α΄ Ελληνικό και 4,5% για το Β΄, βαθμολογήθηκε με «λίαν καλώς» ή «πάνυ καλώς». Πολύ λίγοι μαθητές, λοιπόν, κατόρθωσαν να πετύχουν υψηλή επίδοση, στοιχείο ενδεικτικό μιας απαιτητικής σχολικής πραγματικότητας, με βαρύ διδακτικό – γνωστικό φορτίο. Το στρατιωτικό σχολικό κλίμα, ο κυρίαρχος κλασικισμός, η διδακτική μέθοδος που είχε ως έρεισμα τη στείρα απομνημόνευση και η γλώσσα διδασκαλίας δεν επέτρεπαν στους μαθητές να αντεπεξέλθουν πλήρως και έθεταν φραγμούς στην επίδοσή τους.

Η εικόνα της αντίστοιχης επίδοσης στο Γυμνάσιο είναι σαφώς καλύτερη, με ποσοστό «λίαν καλής» βαθμολογίας περισσότερο από διπλάσιο, σε σύγκριση με αυτό των Ελληνικών σχολείων. Το 10,12% των πολύ καλών μαθητών είναι σίγουρα κύμα των γνωστικών δεξιοτήτων και της ατομικής κουλτούρας τους, αλλά ταυτόχρονα ενισχύει την άποψη ότι στο Γυμνάσιο φοιτούσαν μαθητές που, κατά βάση, είχαν ως στόχο το απολυτήριο και τη συνέχιση των σπουδών τους στο Πανεπιστήμιο, επιζητώντας κοινωνική ανέλιξη και αυξημένες πιθανότητες ευδόκιμης επαγγελματικής σταδιοδρομίας. Το ποσοστό αυτό μπορεί να φαίνεται μικρό, αν λάβουμε υπόψη, όμως, τις συνθήκες που προαναφέραμε, τότε μάλλον θεωρείται σημαντικό.

Η πλειοψηφία των μαθητών προαγόταν ή απολυόταν, και στους δύο κύκλους της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με τον χαρακτηρισμό «καλώς», που, για τα δεδομένα της εποχής, συνιστούσε όχι απλώς αξιοπρεπή, αλλά αξιόπαινη επίδοση. Το ποσοστό των μαθητών είναι και πάλι υψηλότερο στο Γυμνάσιο, όπου περισσότεροι από τους μισούς προβιβάστηκαν στην επόμενη τάξη και περάτωσαν τις σπουδές τους

ως «καλοί» μαθητές. Ως προς την ερμηνεία αυτού του φαινομένου, πέρα από τις ατομικές ικανότητες και το γεγονός ότι η καλή επίδοση αποτελούσε εχέγγυο για επιτυχή φοίτηση στη μέση εκπαίδευση, δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε και την «ηθική του καθήκοντος»³⁰⁷, την υποχρέωση, με την οποία γαλουχούνταν τα παιδιά, να κάνουν πράγματα γιατί «πρέπει», συμμορφούμενα προς τις κοινωνικές επιταγές.

Με βάση τον πίνακα, διαπιστώνουμε, τέλος, ότι μία υπολογίσιμη μερίδα μαθητών είτε απορριπτόταν κατά τις γενικές εξετάσεις ή τις συμπληρωματικές του Σεπτεμβρίου, οπότε και εξετάζονταν εκ νέου οι απορριφθέντες του Ιουνίου, οι γνωστοί μετεξεταστέοι, είτε διέκοπτε τη φοίτηση. Αξίζει να προσθέσουμε ότι η μη προσέλευση στις εξετάσεις, ακόμη και της γυμναστικής, χωρίς δικαιολογητικό απουσίας ισοδυναμούσε με γενική απόρριψη και επανάληψη της τάξης³⁰⁸. Επίσης, αποκλείονταν μαθητές από τις εξετάσεις λόγω απουσιών στον εβδομαδιαίο υποχρεωτικό εκκλησιασμό³⁰⁹.

Το θέμα της σχολικής αποτυχίας σχετίζεται άμεσα, εκτός από τις γνωστικές δεξιότητες, με τους αξιολογικούς προσανατολισμούς και τα κίνητρα επιτυχίας που είχε ή δεν είχε ο μαθητής, με τις μορφωτικές δυνατότητες που του παρείχε το περιβάλλον του, καθώς και με το γεγονός ότι το εκπαιδευτικό σύστημα ήταν αδιαφοροποίητο³¹⁰. Αντί δηλαδή να λαμβάνει υπόψη την ανομοιογένεια στο επίπεδο των διδασκόμενων και τις ελλείψεις κάποιων από αυτούς, τις αντιπαρερχόταν, επιφορτίζοντάς τους με εργασίες και υποχρεώσεις, όπως αυτές των καλών μαθητών, στις οποίες, όμως, δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν. Πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι καθοριστικός ήταν και ο ρόλος του εκπαιδευτικού, κυρίως όσον αφορά την αντιμετώπιση των αδύναμων μαθητών. Η κατηγοριοποίηση και ένταξη των μαθητών στο δίπολο καλός – κακός μαθητής και ιδίως η αρνητική κρίση του καθηγητή ωθούσαν τους διδασκόμενους να προσαρμοστούν στην εικόνα που πρόβαλλε ο διδάσκων και να πορευτούν, τελικά, με γνώμονα αυτή. Επομένως, οι αποφάσεις του σχολείου σχετικά με τις μαθησιακές ικανότητες του κάθε παιδιού προσδιόριζαν το

³⁰⁷ Πρόκειται για το πάγιο ηθικό σύστοιχο «η εργασία από καθαρό καθήκον», το οποίο ήταν αποκομμένο από την παιδική ψυχολογία, από τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα του παιδιού, αλλά και από τις συνθήκες που γεννούν και διαμορφώνουν τη διδακτική πράξη, καθώς όλα γίνονται γιατί «πρέπει». Βλ. Μ. Καΐλα - Ε. Θεοδωροπούλου, *Ο Εκπαιδευτικός...*, ό. π., σ. 216.

³⁰⁸ Γενικός Έλεγχος Β' Ελληνικού σχολείου, σχολικά έτη 1903-1904 και 1904-1905.

³⁰⁹ Γενικός Έλεγχος Β' Ελληνικού σχολείου, σχολικό έτος 1900-1901.

³¹⁰ Βλ. αναλυτικά Ι. Πυργιωτάκης, ό. π., σσ. 143-144.

είδος και την ποιότητα της εκπαίδευσης που αυτό λάμβανε και, μέσω αυτών, τη σχολική του πορεία³¹¹.

ΠΙΝΑΚΑΣ 32

Κοινωνική προέλευση μαθητών μέσης εκπαίδευσης που βαθμολογήθηκαν με «άριστα» και «λίαν καλώς» 1898-1923

Επαγγελματική κατηγορία	Α' Ελληνικό σχολείο		Β' Ελληνικό σχολείο		Γυμνάσιο		Σύνολο σχολείων
	«Άριστα»	«Λίαν καλώς»	«Άριστα»	«Λίαν καλώς»	«Άριστα»	«Λίαν καλώς»	
Αγροτικός τομέας	1 (9,09%)	43 (23,5%)	-	50 (22,83%)	-	93 (22,68%)	187 (22,61%)
Βιοτεχνία	1 (9,09%)	14 (7,65%)	-	26 (11,87%)	-	30 (7,32%)	71 (8,58%)
Δημόσιες υπηρεσίες και ελεύθερα επαγγέλματα	4 (36,36%)	45 (24,6%)	-	65 (29,68%)	1	124 (30,24%)	239 (28,9%)
Εμπόριο και μεταφορές	3 (27,27%)	54 (29,51%)	-	43 (19,63%)	-	90 (21,95%)	190 (22,97%)
Ορφανοί	2 (18,18%)	22 (12,02%)	-	31 (14,15%)	-	68 (16,58%)	123 (14,87%)
Υψηλό εισόδημα	-	5 (2,73%)	-	4 (1,83%)	-	5 (1,22%)	14 (1,69%)

Πηγή: Γενικοί Έλεγχοι σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

Με βάση τον παραπάνω πίνακα, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε την κοινωνική προέλευση των αριστούχων μαθητών και να προσδιορίσουμε τον βαθμό, στον οποίο η αξιολόγηση της επίδοσης των μαθητών αποτελούσε έναν έμμεσο τρόπο «κοινωνικής επιλογής»³¹², κατά πόσο δηλαδή το κοινωνικό – οικονομικό περιβάλλον των μαθητών επηρέαζε τη σχολική τους απόδοση. Περιοριζόμαστε δε σε αυτή τη μερίδα μαθητών, με κριτήριο το γεγονός ότι η δυσκολία των δευτεροβάθμιων σπουδών και το αυστηρό, αυταρχικό θα λέγαμε, πλαίσιο της αξιολόγησης καθιστά το μαθητικό αριστείο σπουδαίο επίτευγμα. Αυτό, βέβαια, σε καμία περίπτωση δε σημαίνει ότι υποτιμούμε τις υπόλοιπες επιδόσεις.

³¹¹ Ο. π., σ. 139.

³¹² Μ. Κασσωτάκης, ό.π., σ. 51. Για τον κοινωνικό έλεγχο βλ. επίσης Γ. Δήμου, *Απόκλιση - Στιγματισμός*, ό.π., σσ. 167-168 και Θ. Μυλωνάς, «Η κοινωνική ανάγκη ελέγχου της ροής του μαθητικού πληθυσμού...», ό. π., σσ. 278-281.

Για την προσέγγιση της κοινωνικής προέλευσης των μαθητών, στηριχθήκαμε στο μόνο στοιχείο που μας προσέφεραν τα Μαθητολόγια των σχολείων κι αυτό είναι η επαγγελματική κατηγορία στην οποία ανήκε ο κηδεμόνας του καθενός.

Είναι φανερό ότι οι κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες εκπροσωπούνται άνισα, πράγμα λογικό, εφόσον καθεμιά από αυτές αντιμετωπίζει διαφορετικά το ζήτημα της εκπαίδευσης και τη σημασία μιας πολύ καλής επίδοσης ως παράγοντα εξασφάλισης ευνοϊκότερων προοπτικών για το σχολικό και επαγγελματικό μέλλον. Δημιουργεί, επομένως, ανάλογα κίνητρα, ενισχύει σε διαφορετικό βαθμό τις προσπάθειες του παιδιού και του καλλιιεργεί διαφορετικές φιλοδοξίες.

Οι περισσότεροι από τους μαθητές που βαθμολογήθηκαν με «άριστα» προέρχονταν από οικογένειες δημοσίων υπαλλήλων, ελεύθερων επαγγελματιών και εμπόρων, από περιβάλλον δηλαδή είτε με μορφωτικό επίπεδο και σπουδές είτε με οικονομική άνεση, που επέτρεπε και ενίσχυε την εκπαίδευση των παιδιών. Δύο από τους μαθητές ήταν ορφανοί, γεγονός που εμποδίζει την εξαγωγή συμπερασμάτων γι' αυτούς. Μικρότερη είναι η εκπροσώπηση αγροτών και βιοτεχνών – εργατών, ωστόσο το εύρος του δείγματος δεν μας επιτρέπει να κάνουμε περαιτέρω συσχετισμούς δυνάμεων.

Αντίθετα, το δείγμα των μαθητών που βαθμολογήθηκαν με «λίαν καλώς» δίνει μια πιο ξεκάθαρη εικόνα της σχέσης των μεταβλητών της επίδοσης και της κοινωνικής προέλευσης. Αναδεικνύει, επίσης, σαφέστερα τον βαθμό, στον οποίο το κοινωνικοπολιτιστικό και οικονομικό περιβάλλον επηρεάζει τη σχολική επίδοση.

Στον κατώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης η εκπροσώπηση των κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων διαφοροποιείται από σχολείο σε σχολείο. Έτσι, στο Α' Ελληνικό το 29,51% των μαθητών που είχαν πολύ καλή επίδοση ήταν παιδιά εμπόρων που γνώριζαν ότι όσο υψηλότερο επίπεδο γνώσεων είχαν τόσο καλύτερα θα μπορούσαν να διαχειριστούν την, έστω και υποτυπώδη, οικογενειακή επιχείρηση ή τόσο περισσότερες πιθανότητες είχαν να σταδιοδρομήσουν κάπου αλλού. Με μικρή σχετικά διαφορά ακολουθούσαν τα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών, δηλαδή καθηγητών, γιατρών, δικηγόρων και στρατιωτικών, και, τέλος, τα παιδιά αγροτών. Με σημαντικό ποσοστό εκπροσωπούσαν οι ορφανοί μαθητές και με 7,65% οι βιοτέχνες, εργάτες και τεχνίτες. Στο Β' Ελληνικό, από την άλλη, η πλειοψηφία των πολύ καλών βαθμών ανήκει στα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών με ποσοστό 29,68%. Τα αγροτόπαιδα

έπονται με 22,83% και στην τρίτη θέση εκπροσωπείται η κατηγορία των εμπόρων. Και σε αυτό το σχολείο το ποσοστό ορφανών είναι μεγάλο.

Στο Γυμνάσιο, στην πρώτη θέση βρίσκονται οι μαθητές αστικής προέλευσης, που ανήκαν σε οικογένειες δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών, με υψηλότερο ποσοστό από ό,τι στα Ελληνικά σχολεία, ενώ στη δεύτερη τα παιδιά αγροτών, γεωργών και κτηματικών κυρίως. Ακολουθούσαν οι γόνοι εμπόρων. Πολλοί ορφανοί, περισσότεροι από αυτούς στον κατώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης, είχαν πετύχει υψηλή επίδοση, αφήνοντας πίσω τους, με μεγάλη διαφορά, τα παιδιά κάθε είδους τεχνιτών και εργατών.

Τρεις είναι, λοιπόν, οι κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, που ηγούνταν στην κούρσα της σχολικής επίδοσης. Πρόκειται αφενός για ανθρώπους με πνευματικό και μορφωτικό επίπεδο, που εμφυσούσαν στα παιδιά τους αγάπη για τη γνώση και τόνιζαν την ανάγκη απόκτησής της ή τους παρείχαν τα οικονομικά μέσα, ώστε να ολοκληρώσουν επιτυχώς τις σπουδές τους και να έχουν μια άνετη ζωή. Αφετέρου πρόκειται για ανθρώπους χωρίς μόρφωση και οικονομική επιφάνεια, που εργαζόνταν σκληρά για την επιβίωσή τους και το παράδειγμά τους ωθούσε τα παιδιά τους σε τάσεις «απελευθέρωσης από τις δουλειές της χειρωνακτικής εργασίας»³¹³. Ενώ, λοιπόν, τα παιδιά από προνομιούχα κοινωνικά στρώματα, ενδεχομένως, θεωρούν τις δευτεροβάθμιας σπουδές αυτονόητες και την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο φυσική κατάληξη της σχολικής τους πορείας, για τα παιδιά των μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων, πρωτίστως των αγροτών και δευτερευόντως των εργατών, οι σπουδές είναι ενσυνείδητη επιλογή και αποτελεί ατομική κατάκτηση ενός δύσκολου επιτεύγματος³¹⁴.

Από τη μελέτη των δεδομένων της επίδοσης διαπιστώνουμε την αναπαραγωγή της ταξικής διαστρωμάτωσης της κοινωνίας και την ύπαρξη μιας «κοινωνικής ειμαρμένης», που εκ των προτέρων, από τη γέννηση ακόμη του ατόμου, προδιαγράφει το σχολικό του μέλλον³¹⁵. Ωστόσο, υπάρχει πάντα και η λαμπρή εξαίρεση, στην προκειμένη περίπτωση τα παιδιά αγροτών, αλλά και εργατών ή τεχνιτών, που επιζητούν τη διάκριση στην εκπαιδευτική κλίμακα, θεωρώντας την απαραίτητη προϋπόθεση κοινωνικής ανέλιξης και επαγγελματικής εξασφάλισης.

³¹³ Το επιτυχές πέρασμα αυτών των παιδιών από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση συνιστά, σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά, τομή σε σχέση με το αγροτικό περιβάλλον και αποκτά συμβολικό χαρακτήρα: Η μόρφωση συμβολίζει την απελευθέρωσή τους από τα δεσμά της σκληρής αγροτικής εργασίας. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 426.

³¹⁴ Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης...*, ό. π., σ. 165.

³¹⁵ Α. Φραγκουδάκη, ό. π., σ. 42.

Παρατηρούμε, επίσης, ότι τη μικρότερη εκπροσώπηση είχαν και στα τρία σχολεία οι τραπεζίτες, οι βιομήχανοι και οι μεγαλογαιοκτήμονες, αφενός γιατί συνιστούσαν τη μικρότερη επαγγελματική κατηγορία και αφετέρου γιατί τα παιδιά τους είχαν εξασφαλισμένο επαγγελματικό και οικονομικό μέλλον. Υπάρχει, επιπλέον, και το ενδεχόμενο να φοιτούσαν τα παιδιά τους σε ιδιωτικό σχολείο των Τρικάλων ή άλλης πόλης.

Όσον αφορά τους ορφανούς μαθητές, τέλος, που ο μεγάλος αριθμός τους οφείλεται στις δύσκολες συνθήκες και το χαμηλό βιοτικό επίπεδο της περιόδου που εξετάζουμε, μια καλή μόρφωση αποτελούσε γι' αυτούς, πέρα από προσωπική ικανοποίηση κι επιβεβαίωση, ένα σημαντικό επαγγελματικό εφόδιο ως αντιστάθμισμα στην απουσία πατρικής προστασίας ή βοήθειας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 33

Γεωγραφική προέλευση μαθητών μέσης εκπαίδευσης που βαθμολογήθηκαν με «άριστα» και «λίαν καλώς» 1890-1923

Τόπος	Α' Ελληνικό Σχολείο		Β' Ελληνικό Σχολείο		Γυμνάσιο	
	«άριστα»	«λίαν καλώς»	«άριστα»	«λίαν καλώς»	«άριστα»	«λίαν καλώς»
Τρίκαλα	5 (45,45%)	99 (54,1%)	-	118 (53,9%)	-	229 (55,85%)
Ορεινά χωριά νομού	4 (36,36%)	36 (19,67%)	-	47 (21,46%)	-	70 (17,07%)
Πεδινά χωριά νομού	-	18 (9,84%)	-	13 (5,94%)	-	51 (12,44%)
Περιοχές εκτός νομού*	2 (18,18%)	30 (7,32%)	-	41 (18,72%)	1	62 (15,12%)

*Εδώ εντάξαμε και τα χωριά της Καρδίτσας, παρόλο που από το 1899 ως το 1909 η επαρχία Καρδίτσας υπαγόταν στον νομό Τρικάλων.

Πηγή: Γενικοί Έλεγχος σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

Ο παραπάνω πίνακας αποτυπώνει ξεκάθαρα το αναμενόμενο: Ο κύριος όγκος των καλύτερων μαθητών μέσης εκπαίδευσης καταγόταν από την πόλη των Τρικάλων. Πάνω από τους μισούς μαθητές ήταν Τρικαλινοί, αρκετοί από τα χωριά του νομού, ενώ διακρίθηκε κι ένα υπολογίσιμο ποσοστό μαθητών εκτός νομού.

Είναι λογικό να υπερισχύουν τα Τρίκαλα, αφού ήταν η έδρα των σχολείων του αστικού κέντρου του νομού και η πλειοψηφία των μαθητών προερχόταν από την πόλη. Άλλωστε, ήταν πιο εύκολο να φοιτήσουν στα δευτεροβάθμια σχολεία ντόπιοι, εφόσον οι ελλείψεις στη συγκοινωνία δεν τα καθιστούσαν προσβάσιμα για όλα τα

παιδιά της τρικαλινής περιφέρειας ούτε οι οικονομικές συνθήκες τους επέτρεπαν να νοικιάσουν δωμάτιο στην πόλη, ώστε να παρακολουθήσουν τα μαθήματα. Οι ντόπιοι είχαν επίσης τη δυνατότητα να κάνουν ιδιαίτερα και φροντιστηριακά μαθήματα, προκειμένου να βελτιώσουν τις επιδόσεις τους.

Όσον αφορά τα χωριά του νομού, εκείνα που ανέδειξαν τους περισσότερους καλούς μαθητές ήταν τα ορεινά, και μάλιστα τα βλαχοχώρια Κρανιά, Δραγοβίσι και Καστανιά. Πρόωρα αστικοποιημένες περιοχές, χάρη στις εμπορικές επαφές με το εσωτερικό και το εξωτερικό, έδιναν ιδιαίτερο βάρος στη μόρφωση, είτε για να βελτιώσουν τις εμπορικές επιδόσεις, συνεπεία των καλών σχολικών, είτε για να προσφέρουν στα παιδιά τους διεξόδους και ευνοϊκότερες επαγγελματικές προοπτικές. Διαχειμάζαν, λοιπόν, οι γονείς στα Τρίκαλα, συνδυάζοντας τη δική τους δουλειά με τα σχολεία των παιδιών, κατά το ρητό «το τερπνόν μετά του ωφελίμου». Υπήρχαν, όμως, και μαθητές από φτωχές και απομακρυσμένες ορεινές περιοχές, οι οποίοι θεωρούσαν την καλή επίδοση διαβατήριο για το απολυτήριο και «κοινωνικό προσόν», που αύξανε τις πιθανότητες διείσδυσης στη δημόσια διοίκηση και τα ελεύθερα επαγγέλματα³¹⁶, με λίγα λόγια μέσο διαφυγής κι ελπίδας για ένα ευοίωνο μέλλον.

Οι καλοί μαθητές που κατάγονταν από περιοχές εκτός νομού ανήκαν κυρίως σε οικογένειες δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών ή εμπόρων, που για επαγγελματικούς λόγους είχαν εγκατασταθεί προσωρινά στα Τρίκαλα, και διέθεταν το υπόβαθρο για πολύ καλές επιδόσεις. Προέρχονταν από διάφορα μέρη, όπως από την επαρχία Καρδίτσας, τη Λάρισα, τον Βόλο, το Μέτσοβο, τα Γιάννενα, την Αθήνα, το Αίγιο, τη Χαλκίδα, το Ναύπλιο, ακόμη και από νησιά.

³¹⁶ Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 208.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ

3.1. Το κλίμα της εποχής και η επίδρασή του στη φοίτηση των κοριτσιών

Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στα Τρίκαλα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, διέγραψε πορεία ανάλογη με του υπόλοιπου ελληνικού κράτους και πλήρως εναρμονισμένη με τις αντιλήψεις για τη φύση και τον προορισμό της γυναίκας. Η ολιγωρία της πολιτείας, η απαγόρευση της φοίτησης στα σχολεία των αγοριών και «αι πατροπαράδοτοι προλήψεις, παριστώσαι την εκπαίδευσιν του γυναικειού φύλου ασυμβίβαστον προς την αυστηρότητα των αρχαίων ηθών», οι οποίες αποτελούσαν αποτρεπτικό παράγοντα για πολλούς γονείς και περιόριζαν «τα κοράσια εις τας οικιακάς και αγροτικές εργασίας»¹, όριζαν το πλαίσιο της κατάστασης της γυναικείας εκπαίδευσης και έθεταν τα όριά της.

Σε μία ανδροκρατούμενη κοινωνία αυστηρών ηθών και κανόνων, που καθόριζαν τη συμπεριφορά κάθε φύλου, οριοθετούσαν τις δραστηριότητές του και υπαγόρευαν συγκεκριμένα έμφυλα πρότυπα, ο ρόλος και ο προορισμός της γυναίκας δεν μπορούσαν παρά να είναι προδιαγεγραμμένοι. Η στοιχειώδης εκπαίδευση θεωρούνταν αρκετή, αφού ως πρωταρχικό μέλημα των Τρικαλινών προβαλλόταν «η μέριμνα και φροντίδα πώς να καταστήσουν τον οίκον των παράδεισον ευτυχίας» για τον άντρα², εφόσον η οικογενειακή εστία ήταν ο προορισμός των γυναικών³.

Περιορισμένη, λοιπόν, η Τρικαλινή στα του οίκου, γινόταν κοινωνός άτυπης εκπαίδευσης στο πλαίσιο της οικογένειας⁴, με βασικό άξονα το τρίπτυχο του

¹ Α. Αυγερινός, Εκπαιδεύσεις εν Ελλάδι, *περιοδικό Πανδώρα*, τ. 21^{ος}, τεύχος 491, 1870, σ. 251.

² Εφημερίδα «*Θάρρος*», 18/9/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

³ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 26/9/1909, φ. 839, σ. 2.

⁴ Άτυποι θεσμοί εκπαίδευσης είναι η οικογένεια, οι καθημερινές συναναστροφές, ο χώρος εργασίας, η γειτονιά, ο δημόσιος χώρος και κάθε είδους οργανώσεις, ενώ τυπικοί τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, οι δημόσιοι δηλαδή και ιδιωτικοί σχολικοί μηχανισμοί. Βλ. Π. Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία...*, ό.π., σσ. 18-20.

γυναικείου προτύπου «σύζυγος σώφρων, μήτηρ αγαθή και οικοδέσποινα αξιόλογος»⁵. Η φοίτηση στο σχολείο, ακόμη και στο Δημοτικό, ήταν για πολλούς γονείς περιττή, παρά τις μηνύσεις και τα πρόστιμα που τους επιβάλλονταν⁶. Το γεγονός της περιορισμένης φοίτησης των κοριτσιών και οι αντιλήψεις της εποχής για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης γενικότερα εξηγούνται, ως ένα βαθμό, και από τα αριθμητικά δεδομένα, όσον αφορά τον εγγράμματο πληθυσμό της περιοχής. Σύμφωνα με την απογραφή του 1907, το ποσοστό των εγγραμμάτων στην επαρχία Τρικάλων ήταν μόλις 24,75% και συγκεκριμένα 40,26% για τους άντρες και 7,65% για τις γυναίκες⁷. Στην απογραφή του 1920 το ποσοστό των εγγραμμάτων αυξήθηκε στο 37,46% , με των αντρών να φτάνει στο 57,21% και των γυναικών να αγγίζει το 16,36%⁸. Στον Δήμο Τρικκαίων, ωστόσο, τα ποσοστά ήταν σαφώς πολύ υψηλότερα, πράγμα λογικό και αναμενόμενο για το αστικό, οικονομικό και διοικητικό κέντρο της περιοχής. Το ποσοστό εγγράμματων αντρών το 1920 άγγιξε το 71,71% και των γυναικών το 37,84%⁹. Σε πανελλαδικό επίπεδο, από την άλλη, τα ποσοστά εγγράμματων αντρών και γυναικών το 1907 ήταν 49,79% και 17,45% αντίστοιχα, ενώ το 1920 το 56,16% των αντρών και το 26,13% των γυναικών δήλωσαν εγγράμματοι¹⁰.

Δεν ήταν παράξενο, επομένως, οι αγράμματοι στην πλειοψηφία τους γονείς να αδιαφορούν για τη μόρφωση των παιδιών τους. Δεδομένης, επίσης, της σαφώς διαφορετικής αντιμετώπισης της εκπαίδευσης των κοριτσιών εκ μέρους των γονέων, αλλά και της μηδενικής δυνατότητας αξιοποίησής της για επαγγελματική αποκατάσταση ή κοινωνική άνοδο, όπως συνέβαινε στην περίπτωση των αγοριών, η διείσδυση του σχολικού δικτύου στον γυναικείο πληθυσμό των Τρικάλων ήταν, αναμφίλεκτα, περιορισμένη. Το 1907 τα εγγράμματα κορίτσια ηλικίας 6-10 ετών στην επαρχία Τρικάλων ήταν 402 (10,08%) έναντι 1.329 αγοριών (32,86%), στην

⁵ Σύμφωνα με άρθρο Τρικαλινής, οι τρεις αυτές λέξεις ισοδυναμούσαν με τη λέξη «δημιουργός της ευδαιμονίας του κόσμου». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 1/1/1907, φ. 643, σ. 2.

⁶ «Εις το ενταύθα Παισματοδικεῖον εκδικάζονται σήμερον μηνύσεις διδασκαλισσών εναντίον γονέων, οι οποίοι δεν απέστειλαν τα κορίτσια τους εις τα σχολεία, ως έχουν υποχρέωση εκ του Συντάγματος». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 22/6/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

⁷ Υπουργείο Εσωτερικών, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1909, σ. 136.

⁸ Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920...*, ό. π., σ. 216.

⁹ Ό. π., σ. 232.

¹⁰ Υπουργείο Εσωτερικών, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, ό. π., σ. 156 και Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920*, Γενικά στατιστικά αποτελέσματα, Αθήνα 1929, σσ. νη' - νθ'.

ηλικιακή ομάδα 11-15 γνώριζαν γράμματα 514 κορίτσια (15,58%) έναντι 2.162 αγοριών (61,02%), ενώ στις ηλικίες 16-20 413 κορίτσια (12,36%) ήταν εγγράμματα έναντι 1458 αγοριών (52,58%)¹¹. Το 1920 η εικόνα της γυναικείας εκπαίδευσης ήταν καλύτερη, αφού το 16,12% των κοριτσιών ηλικίας 5-9 ετών ήταν εγγράμματο, το ποσοστό έφτανε το 30,93% για τις ηλικίες 10-14 και στο 28,41% για τις ηλικίες 15-19, τη στιγμή που τα ποσοστά για τις ίδιες ηλικιακές ομάδες των αγοριών ήταν 34,87%, 74,92% και 76,47% αντίστοιχα¹².

Παράγοντες που επηρέασαν θετικά και προώθησαν τη φοίτηση των κοριτσιών ήταν αφενός οι προσπάθειες των φιλελεύθερων διανοούμενων της γενιάς του 1880, που ζητούσαν ίσες ευκαιρίες για όλους στη μόρφωση¹³ και εκφράστηκαν στα νομοσχέδια Μίληση (1877), Θεοτόκη (1889), Ευταξία (1899) και Στάη (1908), και αφετέρου οι απόπειρες χειραφέτησης των γυναικών με πρωτεργάτριες τις Κ. Κεχαγιά, Κ. Παρρέν και Αικ. Λασκαρίδου, μέσω σωματείων, όπως ο Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως (1872) και η Ένωσις των Ελληνίδων (1897), και εντύπων, όπως η Εφημερίς των Κυριών¹⁴. Η τρικαλινή κοινωνία επηρεάστηκε από τον απόηχο των μεταρρυθμιστικών σχεδίων, που έμειναν ωστόσο στα χαρτιά, και από τις απαρχές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος¹⁵, σε συνδυασμό με το ανανεωτικό πνεύμα στο πλαίσιο του εξαστισμού της ελληνικής κοινωνίας.

Όσο περισσότερο διαδιδόταν η αστική ιδεολογία, τόσο εντεινόταν και το ενδιαφέρον για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, το οποίο εκδηλώθηκε έμπρακτα με τη σύσταση ανώτερων τάξεων, δηλαδή Γ΄ Ελληνικού και Α΄ Γυμνασίου, στο δημοσυντήρητο Παρθεναγωγείο το 1907 και το 1911. Μέχρι τότε τα κορίτσια φοιτούσαν στα δημοτικά θηλέων και στα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία των Τρικάλων ή άλλων πόλεων, καθώς και στο Αρσάκειο της Λάρισας. Υπό την επίδραση των ευρωπαϊκών εξελίξεων, η ευρύτερη μόρφωση των κοριτσιών αναδείχθηκε σε αίτημα των φορέων της αστικής τάξης και, εφόσον δε δόθηκε λύση από την πολιτεία, άρχισε να παρατηρείται και στα Τρίκαλα το φαινόμενο της «παράνομης» εγγραφής μαθητριών στα δημόσια σχολεία αρρένων, με την ανοχή του Υπουργείου Παιδείας,

¹¹ Υπουργείο Εσωτερικών, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, ό. π., σσ. 342-343.

¹² Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή του Πληθυσμού...*, τ. II, ό. π., σ. 54.

¹³ Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση...*, ό. π., σ. 50.

¹⁴ Π. Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία...*, ό. π., σ. 167.

¹⁵ Το 1910 μερίδα Τρικαλινών έκανε τη μικρή της «επανάσταση», ζητώντας να μην περιορίζονται οι γυναίκες κατά τον εκκλησιασμό στον γυναικωνίτη. Η εφημερίδα «Αναγέννησις» σχολίασε το γεγονός σε δημοσίευμα υπό τον τίτλο «Τρικαλινά σωφράζεται». Βλ. «Αναγέννησις», 30/3/1910, φ. 1016, σ. 1.

έως ότου ιδρύθηκαν τα πρώτα Ελληνικά και Γυμνάσια θηλέων. Στα Τρίκαλα το Γυμνάσιο θηλέων ιδρύθηκε το 1939¹⁶.

Βασικός σταθμός σε αυτή τη μακρά πορεία υπήρξε το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο, γι' αυτό και κρίνουμε σκόπιμο να κάνουμε μία σύντομη αναδρομή στην ίδρυση και λειτουργία του.

3.2. Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο

Παρθεναγωγείο στα Τρίκαλα λειτούργησε από το 1860-1861, στο πλαίσιο της προσπάθειας για «αναμόρφωσιν και φωτισμόν των κορασίων» της πόλης. Η «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως επιτροπή», αναγνωρίζοντας το θεσμικό κενό που υπήρχε αναφορικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών και κατανοώντας την «μεγίστην ανάγκην» για μόρφωσή τους, αποφάσισε τη μίσθωση δασκάλας, απόφοιτης του Παρθεναγωγείου των Αθηνών, που να έχει «άπαντα τα προσόντα της διδασκαλίσσης», η οποία υπογράφηκε τον Νοέμβριο του 1860¹⁷.

Το σχολείο, που συστάθηκε με μέριμνα της δημοτικής αρχής και τη συνδρομή των Ιερών Μονών Δουσίκου και Στεφάνου και αρκετών φιλόμουσων Τρικαλινών, στεγάστηκε σε οίκημα στο Βαρούσι. Ήταν ένα πέτρινο κτίριο με μία μεγάλη αίθουσα και μία μικρή, που χτίστηκε στον περίβολο των Αγίων Αναργύρων. Στην κτιτορική επιγραφή του, η οποία παραμένει έως σήμερα εντοιχισμένη σε μαρμαρίνη πλάκα έξω από τον ναό, αναγράφεται η ημερομηνία κτίσης – 24 Μαρτίου 1861 –, αφού πρώτα αποδίδεται η προσήκουσα «εύκλεια» σε όσους συνέδραμαν γι' αυτήν¹⁸.

Η φοίτηση στο Παρθεναγωγείο απαιτούσε δίδακτρα, γεγονός που καθιστούσε την πρόσβαση σε αυτό ευκολότερη για τις κόρες των εύπορων Τρικαλινών. Διδάσκονταν τα στοιχειώδη μαθήματα και, επιπλέον, πρακτικά μαθήματα, που ως στόχο είχαν την εμπέδωση του ρόλου της γυναίκας και την καλύτερη δυνατή απόδοση της μελλοντικής συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας, δηλαδή την «εκπλήρωση του γυναικείου προορισμού», που παρουσιαζόταν ως φυσική

¹⁶ 2^ο ΕΠΑΛ Τρικάλων, *Φωτογραφήματα. Αναμνήσεις από τα Γυμνάσια και Λύκεια της πόλης των Τρικάλων*, Τρίκαλα 2009, σ. 93.

¹⁷ Με πληρεξούσιο της επιτροπής, ο Κ. Κρίτσας, κάτοικος Λαμίας, μεσολάβησε για τη μίσθωση της Ελ. Παυλίδου «επί εν έτος», με μηνιαίο μισθό 120 δρχ., «εκτός των κανονισμένων διδάκτρων», και παραχώρηση κατοικίας «άνευ πληρωμής ενοικίου». Βλ. Γ. Δημητρίου, « Η μίσθωση μιας δασκάλας για το Παρθεναγωγείο Τρικάλων...», ό. π., σσ. 173-176.

¹⁸ «ΕΥΚΛΕΙΑΝ ΠΡΟΣΗΚΕΙ ΔΟΥΝΑΙ ΤΟΙΣ ΤΟΥ ΕΝ ΤΡΙΚΚΗ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΣΥΝΔΡΑΜΟΥΣΙ ... ». Το οίκημα κατεδαφίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως επικίνδυνο, αφού δεν υπήρξε ενδιαφέρον για τη συντήρησή του. Βλ. Αικ. Κωστοπούλου - Μπαλαμώτη, *Η συνοικία Βαρούσι...*, ό. π., σσ. 24-25.

νομοτέλεια¹⁹. Η κοινωνία της εποχής δεν απαιτούσε, άλλωστε, «παρά των Παρθεναγωγείων γυναίκας λογίας», αλλά γυναίκες σώφρονες, εγκρατείς και ενάρετες²⁰.

Το 1907 προστέθηκε έβδομη «ανωτέρα τάξις», που αντιστοιχούσε στην τελευταία τάξη του Ελληνικού σχολείου, με τα απαραίτητα, βέβαια, μαθήματα για την εκπαίδευση της σωστής Ελληνίδας, όπως οικοκυρικά και χειροτεχνήματα. Τις 17 μαθήτριες που γράφτηκαν στην τάξη αυτή, δίδασκαν οι Σχολάρχες Ταμπαρόπουλος και Κιοσές, ενώ το μάθημα των εργοχείρων παρέδιδε η Ευ. Παπαστεφάνου²¹.

Την ίδια περίπου εποχή, συναντάμε στο Αρσάκειο της Λάρισας και λίγες Τρικαλινές. Τέσσερις κόρες εύπορων, προφανώς, οικογενειών φοιτούσαν στο σχολείο αυτό, το οποίο προετοίμαζε διδασκάλισσες, έχοντας μάλιστα πολύ καλή φήμη, λόγω των αποτελεσμάτων των απολυτήριων εξετάσεων²². Σιγά – σιγά, λοιπόν, άρχισε να επιδεικνύεται ενδιαφέρον από τους Τρικαλινούς για την «ανώτερη» μόρφωση των κοριτσιών και, καθώς αυτή δεν παρέχόταν στα Τρίκαλα, την αναζητούσαν σε άλλες πόλεις. Αυτό το γεγονός, ωστόσο, δε συνεπάγεται ότι η μόρφωση ήταν και αυτοσκοπός. Οι ανερχόμενοι αστοί επιδίωκαν να παρέχουν στις κόρες τους την εκπαίδευση και μουσική παιδεία²³ που άρμοζε στην κοινωνική τάξη τους, κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, προσφέροντάς τους συνάμα όλα τα εχέγγυα για κοινωνική αναγνώριση και έναν καλό γάμο.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η αίτηση που υποβλήθηκε στο δημοτικό συμβούλιο το 1911 για σύσταση στο Παρθεναγωγείο και όγδοης τάξης, αντίστοιχης της Α΄ γυμνασιακής. Η εφημερίδα «Αναγέννησις», σχολιάζοντας το γεγονός αυτό και αφού τάχθηκε υπέρ της δημιουργίας όγδοης τάξης, υποστήριξε πως καλό θα ήταν να μπορούν και τα κορίτσια «να αποπερατώσουν όλες τα τάξεις του Γυμνασίου», στην περίπτωση, όμως, που το επέτρεπαν τα οικονομικά του Δήμου. Και καταλήγει, τονίζοντας ότι, όταν η πόλη στερείται δρόμων και έχει άλλες «σπουδαίες» ανάγκες, η σύσταση γυμνασιακών τάξεων για τα κορίτσια είναι «λυπηρά θυσία»²⁴.

¹⁹ Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...*, ό. π., σ. 18.

²⁰ Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό. π., σ. 81.

²¹ Εφημερίδα «Θάρρος», 5/10/1908, αρχείο Θ. Λώλη.

²² Εφημερίδα «Θάρρος», 5/11/1909, αρχείο Θ. Λώλη.

²³ Όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα προσλάμβαναν μουσικοδιδασκάλους, ενώ υπάρχουν μαρτυρίες για κόρες μεγαλοαστών που στις αρχές του 20^{ου} αιώνα φοιτούσαν σε ωδεία των Αθηνών. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Μια σερενάτα στον Ληθαίο...*, ό. π., σ. 17.

²⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 8/7/1911, φ. 1412, σ. 3.

Τελικά, λειτούργησε και όγδοη τάξη στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο, που περιελάμβανε πλέον και «την τελευταίαν τάξιν του Ελληνικού σχολείου και την Α΄ Γυμνασιακήν», συνιστώντας ένα σχολείο απαραίτητο «εις πολυάνθρωπον πόλιν», η σημασία του οποίου δεν ήταν δυνατό «να εύρη κατακριτάς», σύμφωνα με δημοσίευμα του «Θάρρους»²⁵. Το ίδιο δημοσίευμα, ωστόσο, απέναντι στη σημασία της ύπαρξης και λειτουργίας του Ανώτερου Παρθεναγωγείου, αντιπαραθέτει τα τρωτά σημεία του. Κατά τον συντάκτη, το σχολείο «μένει άνευ ενιαίας διευθύνσεως και εποπτείας, λειτουργεί αμεθόδως και παρά τας σχολικὰς διατάξεις, άνευ προγράμματος και άνευ της προσηκούσης επιβλέψεως και επιτηρήσεως», γι' αυτό και είχε μόνο 15 μαθήτριες. Η απουσία μαθημάτων, «χρησίμων εις κορασίδας», όπως χειροτεχνία, μουσική, κοπτική, πλαστική, ήταν επιβλαβής, καθώς αποπροσανατόλιζε τα κορίτσια από την «καλή και ελληνοπρεπή συμπεριφορά» και από τον «πραγματικό πολιτισμό» που «εξημερώνει» τα ήθη και απομακρύνει κάθε «επικίνδυνο κοινωνικό μόλυσμα». Τον Δεκέμβριο του 1911 το Υπουργείο Παιδείας έκρινε ελλιπές το πρόγραμμα μαθημάτων της έβδομης και όγδοης τάξης και έδωσε εντολή να συμπληρωθεί, ώστε οι μαθήτριες να μορφώνονται, όπως ακριβώς προέβλεπε το σχετικό διάταγμα²⁶.

Την προβληματική λειτουργία του Παρθεναγωγείου είχε παρατηρήσει ήδη από το 1869 και ο Δωρόθεος Σχολάριος, ο οποίος, σε επιστολή του προς τους Τρικαλινούς το 1869, τόνιζε την «απόλυτον ανάγκην δύο καλών αλληλοδιδασκτικών Σχολείων, ενός καλού Παρθεναγωγείου και ενός Γυμνασίου μετά του Ελληνικού σχολείου», για τη συντήρηση των οποίων απαιτούνταν, ανάμεσα στα άλλα, «και δαπάνη όπου, όπως και όσον δει, εν παντί και πάντοτε προηγουμένης της παιδείας»²⁷.

Τα προβλήματα του Παρθεναγωγείου, λοιπόν, είχαν κυρίως οικονομική βάση, εφόσον, για την καλή και εύρυθμη λειτουργία του, ήταν απαραίτητες οι πιστώσεις του Δήμου. Δεν πρέπει, επίσης, να παραβλέψουμε το γεγονός πως πολλοί γονείς προτιμούσαν να στέλνουν τις κόρες τους στο Γυμνάσιο ή τα Αρσάκεια της Λάρισας και άλλων πόλεων. Υπό αυτές τις συνθήκες, το δημοσυντήρητο Παρθεναγωγείο σταμάτησε να λειτουργεί το 1914²⁸, εφόσον δε στάθηκε δυνατή η αναβάθμισή του. Εξάλλου, Βασιλικό Διάταγμα του ίδιου έτους όριζε ότι «των μέχρι τούδε λειτουργούντων ανωτέρων Παρθεναγωγείων, αι μεν δύο ανώτεραι τάξεις

²⁵ Εφημερίδα «Θάρρος», 16/4/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

²⁶ Εφημερίδα «Θάρρος», 8/12/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

²⁷ Δωρόθεος Σχολάριος, *Έργα και Ημέραι...*, ό. π., σ. 438.

²⁸ Εφημερίδα «Θάρρος», 24/12/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

καταργούνται, αι δε εξ κατώτεροι διατηρούνται, αποτελούσαι πλήρες δημοτικόν σχολείον»²⁹.

3.3. Οι πρώτες «παράνομες» εγγραφές μαθητριών στα δημόσια σχολεία μέσης εκπαίδευσης

Με το πέρασμα του χρόνου και καθώς η Ελλάδα επιδίωκε να συμβαδίσει με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, αποδεικνύοντας παράλληλα ότι ήταν ένα σύγχρονο αστικό κράτος, ανέκυψε και το ζήτημα της ισότητας στη γνώση. Οι γυναίκες άρχισαν να διεκδικούν πρόσβαση στην ανώτερη μόρφωση ως εφελτήριο πλέον για επαγγελματική διέξοδο, την οποία δεν μπορούσαν να προσφέρουν τα Παρθεναγωγεία. Μόνο η φοίτηση στη μέση βαθμίδα, δηλαδή στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των αγοριών, παρείχε τη δυνατότητα της επαγγελματικής αποκατάστασης. Καθώς, λοιπόν, η τρικαλινή κοινωνία μεταλλάσσεται και οι πατροπαράδοτες αντιλήψεις για τη γυναίκα και τον προορισμό της σιγά – σιγά αναθεωρούνται, οι πρώτες «παράνομες» εγγραφές στα Ελληνικά σχολεία και το Γυμνάσιο εντάσσονται στην προσπάθεια, κυρίως των αστικών στρωμάτων, για ενσωμάτωση στη νέα κοινωνική πραγματικότητα.

Με βάση τα αρχεία των σχολείων που σώζονται από το 1890, για πρώτη φορά εμφανίστηκε μαθήτρια σε δημόσιο σχολείο μέσης εκπαίδευσης το σχολικό έτος 1899-1900 και μάλιστα στο Γυμνάσιο. Πρόκειται για την Ιφιγένεια Γκίκα, ορφανή (κόρη Νομάρχη), η οποία πήρε απολυτήριο το 1903 με βαθμό «καλώς» και στη συνέχεια σπούδασε Γαλλική Φιλολογία³⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι στον Γενικό Έλεγχο δίπλα στο ονοματεπώνυμό της υπάρχει μέσα σε παρένθεση, η λέξη «μαθήτρια». Τόσο περίεργο, πρωτοφανές για την ακρίβεια, ήταν να φοιτά κορίτσι στο Γυμνάσιο εκείνη την εποχή, που θεωρήθηκε απαραίτητο να διευκρινιστεί, να τονιστεί ουσιαστικά, αυτό το γεγονός. Στον κατώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης, οι πρώτες μαθήτριες εμφανίστηκαν το σχολικό έτος 1901-1902. Η Παρασκευή Δημητρίου, ορφανή, φοίτησε στην Α΄ τάξη του Ελληνικού Σχολείου και η Φανή Γκαΐλλα, κόρη υποδηματοποιού, στη Β΄. Και οι δύο πήραν απολυτήριο με «σχεδόν καλώς» και «καλώς» αντίστοιχα³¹.

²⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 11/9/1914, φ. 255, σ. 1378.

³⁰ Γενικός Έλεγχος Γυμνασίου, σχολικά έτη 1899-1900 και 1902-1903.

³¹ Γενικός Έλεγχος Α΄ Ελληνικού Σχολείου, σχολικά έτη 1901-1902, 1902-1903, 1903-1904.

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

Αριθμός μαθητριών Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίου Τρικάλων
1899-1923

Σχολικό Έτος	Α' τάξη Ελληνικού	Β' τάξη Ελληνικού	Γ' τάξη Ελληνικού	Α' τάξη Γυμνασίου	Β' τάξη Γυμνασίου	Γ' τάξη Γυμνασίου	Δ' τάξη Γυμνασίου	Ποσοστό φοίτησης κοριτσιών
1899-1900				1				0,39%
1900-1901					1			0,32%
1901-1902	1	1				1		0,84%
1902-1903	3	1	2				1	1,89%
1903-1904	1	7	4					2,62%
1904-1905			5					1,06%
1905-1906			2					0,45%
1906-1907			4					1,04%
1907-1908			5	1				1,58%
1908-1909				1				0,25%
1909-1910				1	1			0,51%
1910-1911								
1911-1912			1			1		0,48%
1912-1913	2	4					1	1,74%
1913-1914	8	5	3					3,75%
1914-1915	6	8	27	2		1		8,92%
1915-1916	2	4	3	6	2			2,72%
1916-1917	4	5	1	3	7	2		3,05%
1917-1918	3	6	7	2	4	6	2	3,74%
1918-1919	1	7	14	3	4	5	5	5,14%
1919-1920	3	3	7	5	2	3	3	3,94%
1920-1921	17	4	5	8	5	2	2	6,17%
1921-1922	31	18	3	5	7	6	1	7,81%
1922-1923	27	31	15	2	8	6	6	12,73%
Σύνολο	109	104	108	40	41	33	21	3,71%

Πηγή: Γενικός Έλεγχος σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

Όπως φαίνεται από τον πίνακα, η φοίτηση κοριτσιών στα Ελληνικά σχολεία, κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα και μέχρι το 1912-1913, κυμάνθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα και μόνο το 1903-1904 ο αριθμός τους ξεπέρασε τις 10. Επίσης, δεν παρατηρείται σταθερή φοίτηση και στις τρεις τάξεις, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός μαθητριών εμφανίζεται στη Γ' τάξη. Από το σχολικό έτος 1913-1914 κι έπειτα είναι

εμφανής η ενίσχυση της φοίτησης, καθώς και η σταθερή παρουσία μαθητριών σε όλες τις τάξεις των δύο Ελληνικών σχολείων της πόλης.

Η φοίτηση των κοριτσιών στο Γυμνάσιο κινήθηκε σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα, ιδιαίτερα ως το 1912-1913, οπότε, με εξαίρεση το 1909-1910, τις χρονιές που υπήρχαν κορίτσια στο σχολείο, μία μαθήτρια φοιτούσε σε μία από τις γυμνασιακές τάξεις, στην Α΄ στις περισσότερες περιπτώσεις. Ήταν, άλλωστε, σπουδαίο επίτευγμα να εισέλθει, έστω και ένα κορίτσι, σε ένα τόσο δύσκολο σχολείο όσο το Γυμνάσιο, και μάλιστα εκείνα τα χρόνια, που οι στερεοτυπικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις για τη μέση γυναικεία εκπαίδευση δεν είχαν ακόμη καμφθεί. Μόλις το 1916-1917 ο αριθμός των μαθητριών ξεπέρασε τις 10 και άλλαξε η κατάσταση, με καταγραφή ελαφρώς ανοδικής τάσης και σταθερής φοίτησης σε όλες τις τάξεις. Συνολικά, ο μεγαλύτερος αριθμός κοριτσιών παρατηρείται στην Α΄ τάξη (40) και ο μικρότερος στη Δ΄ (21). Αυτή η κλιμάκωση της φοίτησης είναι ενδεικτική του βαθμού δυσκολίας των γυμνασιακών σπουδών και κυρίως της περάτωσής τους. Αξιοσημείωτο είναι, τέλος, το γεγονός ότι, καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, δε φοίτησε διψήφιος αριθμός κοριτσιών σε καμία τάξη, με τη μεγαλύτερη συμμετοχή στο μαθητικό δυναμικό τάξης να παρατηρείται το 1920-1921, οπότε 8 κοπέλες παρακολουθούσαν τα μαθήματα της Α΄ τάξης και το 1922-1923 τα μαθήματα της Β΄.

Γενικά, η φοίτηση των κοριτσιών στα δημόσια σχολεία μέσης εκπαίδευσης κυμάνθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα, ειδικά ως το 1912-1913, περίοδο κατά την οποία το ποσοστό της δεν ξεπέρασε το 1% τις περισσότερες χρονιές. Το ποσοστό ενισχύθηκε από το 1913-1914 και εξής, με αποκορύφωμα το τελευταίο σχολικό έτος της εξεταζόμενης περιόδου, οπότε και έφτασε το 12,73%. Συνολικά, στα δευτεροβάθμια σχολεία της πόλης φοίτησαν 456 κορίτσια ηλικίας 9-17 χρονών, σε σύνολο 12.274 μαθητών, ποσοστό που άγγιζε μόλις το 3,71%. Σε καμία ελληνική περιοχή τα ποσοστά φοίτησης δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλά, αφού το ιδεολογικό και κοινωνικό πλέγμα που προσδιόριζε τη θέση και τον ρόλο της γυναίκας ήταν το ίδιο παντού. Έτσι, η παρουσία κοριτσιών στα δευτεροβάθμια ιδρύματα το 1910 αντιστοιχούσε στο 4,04% του συνόλου των μαθητών³². Τα αριθμητικά δεδομένα αντικατοπτρίζουν, πέρα από τα κοινωνικά στερεότυπα, τη «λειτουργική πλευρά της εκπαίδευσης μέσα στη διαδικασία του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας»³³, σε

³² Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 425.

³³ Ο. π.

μα κοινωνία, όπου η κατάληψη θέσεων που προϋπέθεταν έστω και ελάχιστη εκπαίδευση αποτελούσε ανδρικό μονοπώλιο.

Όσον αφορά τη διάρκεια της φοίτησης στα Ελληνικά σχολεία και το Γυμνάσιο, καθώς και τη συνέχεια των σπουδών μετά τον κατώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης στον ανώτερο, αλλά και την ολοκλήρωσή τους, ο παρακάτω πίνακας είναι ενδεικτικός: Το 23,36% των μαθητριών που φοίτησαν στα Ελληνικά σχολεία έλαβε απολυτήριο, ενώ στο Γυμνάσιο το ποσοστό των κοριτσιών που κατόρθωσαν να περατώσουν επιτυχώς τις σπουδές τους ήταν μόλις 14,8%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

Εξέλιξη της φοίτησης των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση

1902-1923

Σχολικό έτος	Μαθήτριες που πήραν απολυτήριο Ελληνικού	Μαθήτριες που εισήχθησαν στο Γυμνάσιο	Μαθήτριες στη Δ' τάξη	Μαθήτριες που πήραν απολυτήριο Γυμνασίου
1902-1903	2		1	1
1903-1904	3			
1904-1905	3			
1905-1906				
1906-1907	3			
1907-1908	3	1		
1908-1909		1		
1909-1910		1		
1910-1911				
1911-1912				
1912-1913			1	1
1913-1914	3			
1914-1915	12	2		
1915-1916	3	6		
1916-1917	1	3		
1917-1918	6	2	2	2
1918-1919	10	3	5	5
1919-1920	5	5	3	3
1920-1921	4	8	2	2
1921-1922	3	5	1	1
1922-1923	14	2	6	5
Σύνολο	75	39	21	20

Πηγή: Γενικός Έλεγχος σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

Όσες μαθήτριες, από την άλλη, κατόρθωσαν να φτάσουν ως τη Δ΄ τάξη του Γυμνασίου, γιατί οι «διαρροές» ήταν σύνηθες φαινόμενο, ήταν προφανώς κατασταλαγμένες και αποφασισμένες, όσον αφορά το εύρος των σπουδών τους. Μόνο αυτές, άλλωστε, θα μπορούσαν να αντεπεξέλθουν στον βαθμό δυσκολίας της φοίτησης στο Γυμνάσιο. Το απολυτήριο άνοιγε νέους ορίζοντες και αποτελούσε εφαλτήριο για ενεργή συμμετοχή στην κοινωνική και κυρίως στην επαγγελματική ζωή. Μετά το 1918, «δεσποινίδες με γνώσεις Γυμνασίου» προσλαμβάνονταν σε θέσεις Γραφείου³⁴, ενώ όσες είχαν απολυτήριο είχαν καλύτερες προοπτικές και μπορούσαν να συμμετέχουν και σε διαγωνισμούς δημοσίων υπηρεσιών³⁵. Με εξαίρεση μία μαθήτρια, το 1922-1923, που «απεφοίτησε», όλες οι μαθήτριες που φοίτησαν στην τελευταία τάξη του Γυμνασίου πήραν απολυτήριο, κερδίζοντας το μεγαλύτερο «στοίχημα» και αποδεικνύοντας τις ικανότητες των γυναικών, όταν τους παρέχονται οι ανάλογες δυνατότητες.

Από την επεξεργασία των αρχείων των σχολείων προέκυψε ότι από τις 108 μαθήτριες που φοίτησαν συνολικά στη Γ΄ τάξη των Ελληνικών πήραν απολυτήριο οι 75. Επίσης, κατά το α΄ μισό της εξεταζόμενης περιόδου, ελάχιστες από τις μαθήτριες που έλαβαν απολυτήριο Ελληνικού σχολείου εισήχθησαν στο Γυμνάσιο. Συγκεκριμένα, από τις 17 μαθήτριες μόνο 3 συνέχισαν στον ανώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης. Και στο υπόλοιπο της περιόδου, όμως, με εξαίρεση τα σχολικά έτη 1915-16, 1916-17, 1920-21 και 1921-22, κατά τα οποία εισήχθησαν στο Γυμνάσιο κόρες αξιωματικών κυρίως και υπαλλήλων που βρέθηκαν στην πόλη για υπηρεσιακούς λόγους, οι μαθήτριες που φοίτησαν στην Α΄ Γυμνασίου ήταν πολύ λίγες. Οι περισσότερες «απερρίφθησαν κατά τας εισιτηρίους εξετάσεις», ενώ οι υπόλοιπες ολοκλήρωσαν τις δευτεροβάθμιες σπουδές τους με το απολυτήριο του Ελληνικού σχολείου. Οι πολύ δύσκολες εισαγωγικές εξετάσεις για το Γυμνάσιο, η υποχρέωση μιας απορριφθείσας σε αυτές μαθήτριας να επαναλάβει την τελευταία τάξη του Ελληνικού, αν ήθελε να συμμετάσχει ξανά σε αυτές, και οι αντιλήψεις για τη γυναίκα έθεταν φραγμό στις γυμνασιακές σπουδές και καθιστούσαν το απολυτήριο του κατώτερου δευτεροβάθμιου κύκλου υπεραρκετό για μία κοπέλα.

³⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 8/6/1922, φ. 3174, σ. 1.

³⁵ Εφημερίδα «Θάρρος», 4/7/1919, φ. 2689, σ. 1.

3.4. Η φοίτηση των κοριτσιών σε σχέση με τη γεωγραφική τους προέλευση

Στα δημόσια δευτεροβάθμια σχολεία των Τρικάλων φοίτησαν συνολικά, από το 1899 ως το 1923, 321 κορίτσια στα δύο Ελληνικά σχολεία της πόλης και 135 στο Γυμνάσιο. Από την επεξεργασία των αρχειακών δεδομένων διαπιστώσαμε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητριών καταγόταν από τα Τρίκαλα, δηλαδή την έδρα του σχολείου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

Φοίτηση κοριτσιών στα δευτεροβάθμια σχολεία των Τρικάλων σε σχέση με τη γεωγραφική τους προέλευση 1901-1923

Σχολεία	Αριθμός μαθητριών	Μαθήτριες καταγόμενες από τα Τρίκαλα	Μαθήτριες καταγόμενες εκτός πόλης, αλλά εντός Νομού Τρικάλων	Μαθήτριες καταγόμενες από άλλες περιοχές
Ελληνικά	321	274	3	44
Γυμνάσιο	135	110	2	23
Σύνολο	456	384	5	67

Πηγή: Γενικός Έλεγχος σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

Όπως φαίνεται και στον παραπάνω πίνακα, οι 384 από τις 456 μαθήτριες που φοίτησαν συνολικά στα δευτεροβάθμια σχολεία της πόλης, με ποσοστό 84,2%, ήταν ντόπιες, ενώ το 15,8% των κοριτσιών καταγόταν από άλλες περιοχές, κυρίως εκτός νομού. Επομένως, οι μαθήτριες που κατάγονταν από την έδρα του σχολείου είχαν πολύ περισσότερες πιθανότητες φοίτησης. Η απόσταση της κατοικίας από το σχολείο ήταν μία σοβαρή παράμετρος, που καθόριζε την «εκπαιδευτική απόφαση» των γονιών για τα κορίτσια. Για τις Τρικαλινές, όμως, δεν ετίθετο τέτοιο ζήτημα, καθώς η πρόσβαση στο σχολείο ήταν εύκολη.

Το γεγονός ότι μόνο 5 μαθήτριες κατάγονταν από περιοχές εκτός πόλης, αλλά εντός νομού, επιβεβαιώνει αυτό που αναφέραμε προηγουμένως. Η δύσκολη έως αδύνατη πρόσβαση στο σχολείο καθιστούσε απαγορευτική τη φοίτηση. Οι μεγάλες, λόγω έλλειψης συγκοινωνιακών υποδομών και μέσων, αποστάσεις και η υποχρέωση των κοριτσιών να εγκαταλείψουν το πατρικό σπίτι και να νοικιάσουν δωμάτιο στην πόλη, προκειμένου να εγγραφούν στο σχολείο, ήταν αποτρεπτικοί παράγοντες. Όσον

αφορά τις πέντε αυτές περιπτώσεις, πρόκειται για κόρες κτηματικών από το Μουζάκι και την Καστανιά, εμπόρου από την Καρδίτσα³⁶, ιερέα από τη Σμόλια και υπαλλήλου από την Καλαμπάκα, που, προφανώς λόγω της εργασίας τους, είχαν εγκατασταθεί στα Τρίκαλα.

Οι υπόλοιπες μαθήτριες, οι εκτός νομού, κατάγονταν σχεδόν όλες από περιοχές και αστικά κέντρα, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονταν μακριά, όπως ο Βόλος, η Λάρισα, η Κάρυστος, η Χαλκίδα, η Λαμία, η Λειβαδιά, το Καρπενήσι, οι Σέρρες, η Πάρος, η Κρήτη, η Ιθάκη, το Ληξούρι, το Μέτσοβο, τα Γρεβενά, η Καρδίτσα, η Άμφισσα, και επίσης από τον Τύρναβο, τον Προυσό Ευρυτανίας, την Αβδέλλα Γρεβενών και το Ζαγόρι. Η πλειοψηφία των γονιών τους ήταν στρατιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι, κυρίως καθηγητές, οι οποίοι για υπηρεσιακούς λόγους εγκαθίσταντο προσωρινά στην πόλη, μέχρι την επόμενη μετάθεσή τους. Μία μαθήτρια, τέλος, το 1922-23 ήταν από το Εξάστερο της Αν. Θράκης, παιδί προσφύγων, που εγκαταστάθηκαν στα Τρίκαλα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

3.5. Η φοίτηση των κοριτσιών σε σχέση με την κοινωνική τους προέλευση

Για την εξέταση της κοινωνικής προέλευσης των μαθητριών στηριχθήκαμε στο επάγγελμα του πατέρα, το οποίο αναγράφεται στα Μαθητολόγια των σχολείων. Η επαγγελματική τους ταυτότητα αποτελεί τη μοναδική ένδειξη που διαθέτουμε για τον προσδιορισμό της κοινωνικής καταγωγής των κοριτσιών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

Κοινωνική Προέλευση μαθητριών με βάση το επάγγελμα του πατέρα τους 1899-1923

Σχολικό Έτος	Δημόσιοι Υπάλληλοι και Ελεύθερα Επαγγέλματα					Έμποροι και μεταφορείς	Βιοτέχνες και εργάτες	Αγροτικός τομέας	Υψηλό εισόδημα	Ορφανές
	Δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι	Στρατιωτικοί	Γιατροί	Δικηγόροι Δικαστικοί	Κληρικοί					
1899-1900										1
1900-1901										1
1901-1902							1			2

³⁶ Η περιφέρεια της Καρδίτσας υπαγόταν στον νομό Τρικάλων, εκτός από την περίοδο 1899-1909.

1902-1903	1		1	1			1	1		2
1903-1904*	2		2	1			2	1		2
1904-1905		1	1					1		2
1905-1906		1								1
1906-1907						1				3
1907-1908						1		2		3
1908-1909										1
1909-1910										2
1910-1911										
1911-1912										2
1912-1913	2	1					1	1		2
1913-1914	3	2	3	1		1	2			4
1914-1915	5	6	3	2		7	7	3		11
1915-1916	2	6	1	1		1	1			5
1916-1917	3	8	2			2	3	2		2
1917-1918	8	9	4			2	3		1	3
1918-1919	6	6	2	4	1	10	3		2	5
1919-1920	3	4	3	2		4	2	1	2	5
1920-1921	5	7	3	4		9	4	2	2	7
1921-1922	14	7	3	4	2	22	4	3	1	11
1922-1923	19	12	3	4	1	29	8	4	2	13
Σύνολο	73	70	31	24	4	89	42	21	10	90

*Για 2 μαθήτριες δεν υπήρχαν στοιχεία.

Πηγή: Γενικός Έλεγχος σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων.

Είναι φανερό ότι πολλά από τα κορίτσια που φοίτησαν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης ήταν ορφανά, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να σχηματίσουμε εικόνα για την κοινωνική προέλευσή τους. Μπορούμε, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι τα κορίτσια αυτά είτε ανήκαν σε οικογένειες με πνευματικό και οικονομικό υπόβαθρο, οπότε ούτως ή άλλως θα φοιτούσαν στο σχολείο, είτε προέρχονταν από οικογένειες φτωχές ή δεν είχαν συγγενείς α' βαθμού, οπότε η ανώτερη μόρφωση ήταν γι' αυτές τις κοπέλες ένα είδος ασφαλιστικής δικλίδας κι ένα σημαντικό εφόδιο βιοπορισμού. Οι περισσότερες ορφανές φοίτησαν στα Ελληνικά σχολεία και μόνο 27 στο Γυμνάσιο. Οι υπόλοιπες μαθήτριες κατάγονταν, κατά πλειονότητα, από οικογένειες εκπαιδευτικών, αξιωματικών³⁷, γιατρών, δικηγόρων και δικαστικών, από μια κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία δηλαδή σημαντικού πνευματικού και οικονομικού επιπέδου, που συνιστούσε ενισχυτικό παράγοντα για τη φοίτηση των

³⁷ Τα Τρίκαλα, που ως το 1912 ήταν παραμεθόριος περιοχή, ήταν έδρα στρατιωτικής μεραρχίας, γι' αυτό και υπήρχαν στην πόλη πολλοί στρατιωτικοί και αξιωματικοί, ντόπιοι και ξένοι.

κοριτσιών. Επίσης, τραπεζίτες και αργυραμοιβοί και, προς το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, έμποροι και ελεύθεροι επαγγελματίες με αξιόλογη οικονομική επιφάνεια, φρόντιζαν για την όσο το δυνατόν καλύτερη μόρφωση των κορών τους.

Ο αγροτικός χώρος εκπροσωπείται, κυρίως στο β' μισό της περιόδου, από κορίτσια κτηματιών και κτηματικών και όχι γεωργών ή κτηνοτρόφων, οι οποίοι προφανώς θεωρούσαν πιο χρήσιμη την παρουσία και βοήθεια των κοριτσιών στις οικιακές και αγροτικές εργασίες.

Με εξαίρεση τις ορφανές, οι μαθήτριες των Ελληνικών σχολείων προέρχονταν κυρίως από οικογένειες εκπαιδευτικών, εμπόρων, καταστηματαρχών, αξιωματικών και γιατρών, ενώ όσες φοίτησαν στο Γυμνάσιο, και ιδίως στις δύο τελευταίες τάξεις, ήταν κόρες αξιωματικών, καθηγητών και γιατρών.

Εν κατακλείδι, η φοίτηση των κοριτσιών στα δευτεροβάθμια σχολεία εξαρτιόταν άμεσα από την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία στην οποία ανήκαν. Η δυνατότητα πρόσβασης στη μέση εκπαίδευση, αλλά και η πορεία σε αυτή ήταν συνάρτηση του πνευματικού και οικονομικού υπόβαθρου της οικογένειας, το οποίο καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τη δεκτικότητα των γονιών, όσον αφορά την αναγκαιότητα και την έκταση των σπουδών των κοριτσιών. Όπως φάνηκε, η συντριπτική πλειοψηφία των κοριτσιών που παρακολούθησαν μαθήματα μέσης εκπαίδευσης προερχόταν από οικογένειες που ασχολούνταν με αστικά επαγγέλματα, στο αστικό κέντρο μιας ευρύτερης, κατά βάση αγροτικής, περιφέρειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ (1881-1922)

4.1. Ιδιωτικά σχολεία

Η ιδιωτική εκπαίδευση εμφανίστηκε στα Τρίκαλα, όπως και στις υπόλοιπες ελληνικές περιοχές, ως απόρροια αφενός της ανεπάρκειας του δημόσιου σχολικού δικτύου και της συνακόλουθης απαίτησης των εύπορων κοινωνικών στρωμάτων για καλύτερη μόρφωση των παιδιών τους και αφετέρου της ανυπαρξίας δημόσιας μέσης εκπαίδευσης για τα κορίτσια. Παρά τις ευνοϊκές, θεωρητικά, προϋποθέσεις, η ιδιωτική πρωτοβουλία σε καμία περίπτωση δε μονοπώλησε την τρικαλινή εκπαίδευση των αγοριών και η δυναμική της υπήρξε περιορισμένη.

Οι παράμετροι που καθόρισαν την πορεία της ήταν κυρίως η οικονομική κατάσταση των Τρικαλινών, που καθιστούσε την ιδιωτική εκπαίδευση «πολυτέλεια» για τους περισσότερους, και η γενικότερη αντίληψη για τη σημασία και αναγκαιότητα της μόρφωσης, ειδικά για τα κορίτσια. Επιπλέον, ανασταλτικό, ως έναν βαθμό, παράγοντα συνιστούσε και το γεγονός ότι στην πόλη των Τρικάλων λειτουργούσαν πλήρη Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσιο, καλύπτοντας, από αυτήν την άποψη τουλάχιστον, τις εκπαιδευτικές ανάγκες της περιοχής. Υπό αυτές τις συνθήκες, ιδρύθηκαν ελάχιστα ιδιωτικά σχολεία, με μικρή διάρκεια λειτουργίας τα περισσότερα. Εξάιρεση αποτέλεσαν το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο «Ο Πλάτων» και η Αστική Σχολή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

Ιδιωτικά Σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης

1900-1901		1910-11	
Νομοί	Αριθμός Ιδιωτικών	Νομοί	Αριθμός Ιδιωτικών
Αττικής και Βοιωτίας	9	Αττικής και Βοιωτίας	22
Αχαΐας και Ήλιδος	1	Αχαΐας και Ήλιδος	2
Κερκύρας	1	Ευβοίας	1
Κεφαλληνίας	1	Ζακύνθου	1
Λαρίσης	2	Κερκύρας	1

Μεσσηνίας	1	Κεφαλληνίας	2
Τρικόλων	1	Κυκλάδων	4
		Λαρίσης	4
		Μεσσηνίας	2
		Τρικόλων	1

Πηγή: Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911, Αθήνα 1912

Όπως φαίνεται από τον πίνακα, ο ρυθμός ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης στα Τρίκαλα δεν παρουσίασε καμία μεταβολή στην πρώτη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα, αν και στο διάστημα αυτό λειτούργησαν και άλλα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, σύμφωνα με δημοσιεύματα και αγγελίες στις τοπικές εφημερίδες. Επίσης, με εξαίρεση την Αττικοβοιωτία, η εικόνα της ιδιωτικής εκπαίδευσης είναι σχεδόν ίδια σε όλους τους νομούς το 1900. Δέκα χρόνια μετά, τα σχολεία έχουν αυξηθεί σε όλες τις περιοχές, εκτός από τα Τρίκαλα και την Κέρκυρα. Όσον αφορά τη Θεσσαλία, τα Τρίκαλα υπολείπονται έναντι της Λάρισας και του Βόλου, γεγονός που εξηγείται από τα διαφορετικά οικονομικά μεγέθη και τον βαθμό αστικοποίησης των θεσσαλικών πόλεων.

Καθώς δε στάθηκε δυνατό να εντοπίσουμε το αρχείο κάποιου από αυτά τα σχολεία, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε την πορεία τους με βάση τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε, πρωτίστως από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και τον τοπικό τύπο και δευτερευόντως από τα Μαθητολόγια των δημοσίων σχολείων. Τα στοιχεία αυτά αφορούν την ίδρυση και λειτουργία τους, τη στέγαση, τα προγράμματα σπουδών και τη μέθοδο διδασκαλίας, το διδακτικό προσωπικό και την κοινωνική προέλευση των μαθητών.

α) Ίδρυση και λειτουργία σχολείων

Τα πρώτα χρόνια μετά την ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό, άρχισαν να καταβάλλονται και οι πρώτες προσπάθειες από ιδιώτες, κυρίως εκπαιδευτικούς που υπηρετούσαν προηγουμένως σε δημόσια σχολεία, για τη σύσταση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης. Σχεδόν όλα ιδρύθηκαν στην πόλη των Τρικόλων, πράγμα λογικό, εφόσον ήταν το αστικό και οικονομικό κέντρο της τρικαλινής περιφέρειας.

Ως βασικός σκοπός τους προβαλλόταν η κάλυψη των ελλείψεων των δημοσίων σχολείων, «διότι δεν επαρκούσιν ούτε γίνεται τόσον κανονική και επιτυχής

η διδασκαλία, όπως απεδείχθη ότι γίνεται εις τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, ακολουθήσαντα τους νεωτερισμούς, οίτινες απήλλαξαν τους μαθητάς και κατέστησαν αυτούς εμμανείς, όπως συχνάζουν εις το σχολείον»¹. Σημαντικό κίνητρο, ωστόσο, αποτελούσε και το προσωπικό συμφέρον του ιδρυτή, καθώς το ιδιωτικό σχολείο ήταν μια επιχείρηση και ο ίδιος «οιονεί έμπορος κερδοσκοπών επί τοις παντοίοις ψιμυθίοις της παιδείας», όπως αναφέρει χαρακτηριστικό απόσπασμα κριτικής στον τοπικό τύπο για την ιδιωτική εκπαίδευση². Η ιδιωτική πρωτοβουλία στήριζε τις ελπίδες της για ευδοκίμηση των σχολείων στους «εφιεμένους αληθούς εκπαιδύσεως»³, κατηγορία μαθητών που ουσιαστικά υποδηλώνει τους γόνους εύπορων Τρικαλινών.

Τα ιδιωτικά σχολεία ιδρύονταν με υπουργική έγκριση και η απόφαση χορήγησης άδειας δημοσιεύταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Την άμεση επιτήρησή τους είχε ο Γυμνασιάρχης του Γυμνασίου Τρικάλων. Η εποπτεία των Γυμνασιάρχων, όμως, όπως και των γενικών επιθεωρητών, ήταν συνήθως τυπική και αφορούσε κυρίως τον έλεγχο των Μαθητολογίων και των τίτλων εγγραφής, καθώς επίσης και την επικύρωση των ενδεικτικών προαγωγής⁴. Αυτό το γεγονός προκαλούσε συχνά αντιδράσεις στην τοπική κοινωνία, ακόμη και καταγγελίες για «ενδεικτικά και απολυτήρια παράνομα και με λίαν εξογκωμένους βαθμούς» και για λήψη διδάκτρων από μαθητές μη «εγγεγραμμένους εν τω μαθητολογίω»⁵. Γι' αυτό και αναδείχτηκε σε πάγιο αίτημα «ο αυστηρός έλεγχος και η διηνεκής επιτήρησις των ανωτέρων αρχών»⁶, ώστε να ελεγχθεί η κατάσταση των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων και η τήρηση των κεκανονισμένων, «ιδίως όσον αφορά εις την κατάταξιν και προαγωγήν των μαθητών»⁷, όπως όριζε υπουργική εγκύκλιος, ύστερα από καταγγελίες.

Όσον αφορά τη λειτουργία των ιδιωτικών σχολείων, το άρθρο 115 του διατάγματος του 1836 όριζε ότι «ο οργανισμός αυτός χρεωστεί να είναι κατά πάντα ομοιόμορφος με τον των Ελληνικών σχολείων του κράτους και τον των αντιστοιχουσών τάξεων του Γυμνασίου, τόσον ως προς τον αριθμόν, όσο και τας

¹ Εφημερίδα «Τρίκκαλα», 28/7/1883, φ. 11, σ. 2.

² Εφημερίδα «Οι Εργάται», 6/9/1885, φ. 76, σ. 2.

³ Από την αναγγελία ίδρυσης ιδιωτικού σχολείου. Βλ. εφημερίδα «Οι Εργάται», 16/6/1885, φ. 68, σ. 3.

⁴ Σ. Τζουμελέας - Π. Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσή μας...*, ό. π., σ. 120-126 και *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 19/12/1891, φ. 358, σ. 1309.

⁵ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 12/10/1886, φ. 105, σ. 2.

⁶ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 6/9/1885, φ. 76, σ. 2.

⁷ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 21/6/1884, φ. 45, σ. 3.

απαιτούμενας απ' αυτόν ιδιότητας και προς την διάταξιν των μαθημάτων και των διδακτικών βιβλίων»⁸. Τα ιδιωτικά σχολεία, λοιπόν, έπρεπε να ακολουθούν το πρόγραμμα μαθημάτων των δημοσίων, οι εξετάσεις διενεργούνταν, όπως και στα δημόσια, υπό την εποπτεία και ενεργό συμμετοχή του Γυμνασιάρχου⁹ και τα διπλώματα που χορηγούσαν ήταν ισάξια με των δημοσίων¹⁰. Ήταν επίσης υποχρεωμένα να προσλαμβάνουν εκπαιδευτικούς με τα τυπικά και νόμιμα προσόντα. Σε διαφορετική περίπτωση, μπορούσε να αρθεί η άδεια λειτουργίας τους, όπως συνέβη το 1892 με το εκπαιδευτήριο «Ο Πλάτων»¹¹, και να επαναχορηγηθεί αργότερα.

Υπό αυτό το καθεστώς, ιδρύθηκαν στα Τρίκαλα ιδιωτικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης, αρρένων και θηλέων, που έφεραν τον τίτλο «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο», «Λύκειο», «Ανώτερο Παρθεναγωγείο», «Σχολή». Τρία από αυτά είχαν και επωνυμία, «Ο Πλάτων», «Άγιος Σπυρίδων» και «Αθηνά», όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω. Με βάση τα φύλλα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως και διάσπαρτες πληροφορίες από τον τοπικό τύπο, στην πόλη συστάθηκαν τα εξής σχολεία: Ιδιωτικόν Εκπαιδευτήριον «Ο Πλάτων» (1883)¹², το οποίο λειτούργησε αρχικά ως «Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον» και αργότερα προστέθηκαν γυμνασιακές τάξεις¹³, το Ιδιωτικό Λύκειο «Άγιος Σπυρίδων» (1903)¹⁴, το Ιδιωτικό Λύκειο «Αθηνά», το Ιδιωτικό Λύκειο Ν. Δημάκη (προ του 1907)¹⁵ και η Αστική Σχολή Θηλέων (1914)¹⁶, με τη συνεργασία Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και Δήμου Τρικκαίων. Στο Μαθητολόγιο του Α' Ελληνικού σχολείου και κατά τα σχολικά έτη 1894-95, 1900-01 και 1901-02 έχουμε έξι περιπτώσεις μετεγγραφής μαθητών από το «Ιδιωτικό Τρικάλων», χωρίς να αναφέρεται άλλη προσωνυμία του σχολείου. Το πιθανότερο είναι ο συντάκτης της

⁸ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό. π., τ. Α', σ. 64.

⁹ Ο εποπτεύων γυμνασιάρχης ενέκρινε το πρόγραμμα, προϊστάτο της κλήρωσης των θεμάτων, πρότεινα τα αδιδάκτα κείμενα και υπέβαλλε πόρισμα στο Υπουργείο. Από το αρθρ. 67 του Β.Δ., «Περί εξετάσεων εν τοις γυμνασίοις και τοις ελληνικοίς σχολείοις». Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 27/5/1912, φ. 163, σ. 1041.

¹⁰ «Παρέχουσι πίστιν μόνον αν ώσι προσεπικυρωμένα υπό του εποπτεύοντος αυτά γυμνασιάρχου». Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 29/5/1912, φ. 163, σ. 1040.

¹¹ «Αίρεται η κεχορηγημένη τω Β. Βαμβέτσω άδεια συστάσεως ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου εν Τρικκάλοις, αποτελουμένου εξ ελληνικού σχολείου και γυμνασίου, ένεκα ελλείψεως προσωπικού έχοντος τα νόμιμα προσόντα». Βλ. Υπουργικές Αποφάσεις υπ. αριθ. 486 και 487, 11-1-1892, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 11/1/1892, φ. 10, σ. 31.

¹² Εφημερίδα «*Φάρος του Ολύμπου*», 22/12/1883, φ. 1178, σ. 4.

¹³ Υ.Α. 3393 Υ. ΕΔΕ./11-6-1885, ΦΕΚ 147/13-6-1885 (Β'). Βλ. Κ. Σοφινός, *Το νομικό καθεστώς...*, ό. π., τ. Α', σ. 325.

¹⁴ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 19/1/1908, φ. 688, σ. 2.

¹⁵ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 23/6/1907, φ. 660, σ. 3.

¹⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*. 11/9/1914, φ. 255, σ. 1376.

πράξης μετεγγραφής να παρέλειπε την αναγραφή του ονόματος του ιδιωτικού σχολείου, καθώς ο συναγωνισμός της εποχής, λογικά, καθιστούσε απαραίτητη την επωνυμία. Μάλλον, λοιπόν, πρόκειται για ένα από τα τέσσερα προαναφερθέντα ιδιωτικά λύκεια. Φέρεται, επίσης, βάσει δηλώσεων και ανακοινώσεων στις τρικαλινές εφημερίδες, να ιδρύθηκαν το Ιδιωτικό Παρθεναγωγείο Μ. Δημητριάδου (1884)¹⁷, το Ανώτερο Παρθεναγωγείο Κ. Ταμπαρόπουλου (1903)¹⁸, και το Ιδιωτικό Παρθεναγωγείο Α. Παπαδόπουλου με πλήρες Ελληνικό σχολείο (1903)¹⁹.

Εντοπίσαμε και δύο αποφάσεις χορήγησης άδειας για ίδρυση δημοτικού, καθώς επίσης και πλήρους Ελληνικού σχολείου αρρένων και θηλέων, οι οποίες, λίγο μετά την έκδοσή τους, αναιρέθηκαν. Η πρώτη αφορούσε τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια Γ. Μονδελιάνου και «ανεκλήθη ως μη εκτελεσθείσα», ύστερα από τηλεγραφική αναφορά του Νομάρχη²⁰, και η δεύτερη τα σχολεία του Θ. Καβράκου, η οποία ήρθη, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις²¹.

Παράλληλα με τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης, ιδρύθηκαν και ιδιωτικά δημοτικά, όπως το δημοτικό σχολείο του Αστ. Γεωργιάδη το 1883²², το δημοτικό θηλέων του Β. Βαμβέτσου, διευθυντή του εκπαιδευτηρίου «Ο Πλάτων» (1885)²³, και το σχολείο του Φ. Παπαδόπουλου (1889)²⁴. Λειτουργήσε, επίσης, και το Νηπιαγωγείο της Θ. Παπαδοπούλου (1902), όπου διδασκόταν και η Γαλλική «πρακτικώς»²⁵.

Όσον αφορά τη διάρκεια λειτουργίας των ιδιωτικών σχολείων, είναι δύσκολο, ελλείψει αρχείων, να προσδιοριστεί. Οι διάσπαρτες, και συγκεχυμένες συχνά, πληροφορίες από την περιδιάβαση στις τοπικές εφημερίδες μόνο υποθέσεις μας επιτρέπουν κάνουμε. Εκτιμάμε, λοιπόν, ότι τα περισσότερα από αυτά διέγραψαν σύντομη πορεία, καθώς δε μαρτυρείται η παρουσία τους σε βάθος χρόνου.

¹⁷ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 10/9/1884, φ. 1201, σ. 2.

¹⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 7/6/1903, φ. 459, σ. 2.

¹⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 5/7/1903, φ. 463, σ. 2.

²⁰ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 30/10/1891, φ. 302, σ. 1095 και 11/11/1891, φ. 316, σ. 1160.

²¹ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 5/12/1891, φ. 342, σ. 1260 και 27/2/1892, φ. 59, σ. 196.

²² Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 19/2/1883, φ. 61, σ. 358.

²³ Υ.Α. 13523 Υ.ΕΔΕ./25-6-1885, ΦΕΚ 163/27-6-1885 (Β'). Βλ. Κ. Σοφιανός, ό. π., σ. 326. Στο σχολείο αυτό λειτουργούσε, ήδη από το 1883, η ανώτερα τάξη του δημοτικού για αγόρια. Βλ. εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 22/12/1883, φ. 1178, σ. 4.

²⁴ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 10/2/1889, φ. 36, σ. 123. Το σχολείο αυτό φαίνεται πως λειτουργήσε στα εκπαιδευτήρια Βαμβέτσου: «Εις το διευθυνόμενον υπό του κ. Β. Βαμβέτσου ιδιωτικό ενταύθα εκπαιδευτήριον «Ο Πλάτων» συνιστάται και δημοτικόν σχολείον υπό τον κ. Φώτιον Παπαδόπουλον». Βλ. εφημερίδα «Οι Εργάται», 16/12/188, φ. 172, σ. 4.

²⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 12/10/1902, φ. 426, 2. 4.

β) Στέγαση – υποδομή σχολείων

Και για τη στέγαση των ιδιωτικών σχολείων οι πληροφορίες είναι ελάχιστες και προέρχονται από τον τύπο της εποχής. Ο τόπος στέγασης δεν αναφερόταν πάντα και, όταν αυτό συνέβαινε, ήταν είτε στην αναγγελία της ίδρυσης του εκπαιδευτηρίου είτε στην ανακοίνωση μεταφοράς του σε άλλο χώρο.

Τα ιδιωτικά σχολεία στεγάζονταν σε μισθωμένα κτίρια, που δεν ήταν, βέβαια, προορισμένα για σχολεία, αλλά φρόντιζαν οι ιδιοκτήτες να είναι τουλάχιστον κατάλληλα, ώστε να ανταποκρίνονται στις σχολικές ανάγκες και να πληρούν τις προϋποθέσεις που όριζε το άρθρο 4 της σχετικής υπουργικής εγκυκλίου του 1871²⁶: «Το οικοδόμημα, όπου πρόκειται να ιδρυθή το διδακτήριον, πρέπει να είναι ου μόνον στερεόν, αλλά και καταλλήλως τοποθετημένον, εις μέρος δηλονότι ευάερον και αθόρυβον, να μη κείται δεν πλησίον άλλου σχολείου είτε δημοσίου είτε ιδιοσυντηρήτου, να έχη δε και την απαιτουμένην ευρυχωρίαν...όπως διδάσκονται ούτοι (οι μαθητές) αστενοχωρήτως». Έπρεπε, επιπλέον, να βρίσκεται μακριά από χώρους που, ενδεχομένως, θα επηρέαζαν αρνητικά την ηθική διάπλαση των παιδιών, όρος που ίσχυε και για τα δημόσια σχολικά κτίρια²⁷.

Οι ιδιοκτήτες, λοιπόν, επιδίωκαν να μισθώσουν κτίρια με αυτές τις προδιαγραφές, ώστε να προσελκύουν και περισσότερους μαθητές. Μία οικία «ευρύχωρη, ευήλια, ευάερη»²⁸ θεωρούνταν από τις πλέον ενδεδειγμένες για σχολική στέγη, όπως επίσης και μία «νεόδμητη»²⁹, χωρίς σοβαρά προβλήματα που ανακύπτουν με την πάροδο του χρόνου, λόγω πολυχρησίας ή ελλιπούς υποδομής. Έτσι, «περατουμένων μικρών τινών επισκευών και διαρρυθμίσεων»³⁰ και με την προμήθεια του απαραίτητου εξοπλισμού, «θρανίων, ωραίων διέδρων συμφώνως με τον τύπον του υπουργείου, επίπλων και των άλλων χρεωδών της εγκαταστάσεως»³¹, καθώς και των αναγκαίων οργάνων φυσικής, μαθηματικών και ζωολογίας³², το διδακτήριο ήταν έτοιμο. Παρόλα αυτά, ήταν σύνηθες φαινόμενο η μεταφορά ενός

²⁶ Εγκύκλιος του Υπουργού Παιδείας προς τους Νομάρχες και Επάρχους, 15/9/1871. Βλ. Α. Δημαράς, ό. π., τ. Α', σ. 211.

²⁷ Ε. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια...*, ό. π., σ. 66.

²⁸ Από αγγελία - διαφήμιση του Λυκείου «Άγιος Σπυρίδων». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 19/1/1908, φ. 688, σ. 2.

²⁹ Από δημοσίευμα για την Αστική Σχολή Θηλέων. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 22/6/1912, αρχείο Θ. Λώλη.

³⁰ Εφημερίδα «Θάρρος», ό. π.

³¹ Από δημοσίευμα για την Αστική Σχολή Θηλέων. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 6/11/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

³² Από γνωστοποίηση του εκπαιδευτηρίου «Ο Πλάτων». Βλ. εφημερίδα «Πρόοδος», 3/10/1886, φ. 12, σ. 1.

σχολείου σε άλλο χώρο μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, χωρίς να διευκρινίζονται οι λόγοι³³.

Αξιοσημείωτο είναι, τέλος, το γεγονός ότι σε μία περίπτωση ιδιωτικού σχολείου παραχωρήθηκε από τον Δήμο δωρεάν οίκημα για τη στέγασή του, για δύο χρόνια. Το δημοτικό συμβούλιο προέβη στην παραχώρηση οικήματος στο ιδιωτικό του Β. Βαμβέτσου «Ο Πλάτων», ως αναγνώριση της προσφοράς του και «υπό ευγενών αισθημάτων εμφορούμενον»³⁴.

γ) Προγράμματα και μέθοδος διδασκαλίας

Τα προγράμματα μαθημάτων και τα βιβλία των ιδιωτικών σχολείων έπρεπε να είναι ίδια με αυτά των δημοσίων, «ως κελεύει ο νόμος»³⁵, ώστε οι μαθητές των ιδιωτικών να εκπαιδεύονται, «απεκδεχόμενοι εκ τούτων τους καρπούς της διδασκαλίας ομοίους και κατ' ουδέν υστερούντας εκείνων, ους αποφέρουσι τα δημόσια εκπαιδευτήρια»³⁶.

Στα σχολεία θηλέων ο προσανατολισμός ήταν διαφορετικός, αλλά σαφής. Βασική επιδίωξη τους ήταν η προετοιμασία των μαθητριών για τα οικογενειακά, συζυγικά και μητρικά καθήκοντα. Τα διδασκόμενα μαθήματα απέβλεπαν, επομένως, στο να «τας καταστήσουν τελειότερας Ελληνίδας μητέρας», ενώ στο πρόγραμμα υπήρχαν «και τεχνικά μαθήματα διά την μόρφωσιν τελείας Ελληνίδος οικοκυράς»³⁷. Διδάσκονταν, λοιπόν, ανάμεσα στα άλλα, χειροτεχνία, οικιακή οικονομία και οικιακή παιδαγωγική, καθώς και υγιεινή. Στο πρόγραμμα προσέδιδε ευρωπαϊκό αέρα η διδασκαλία των Γαλλικών και της μουσικής. Αργότερα, το 1919, προστέθηκαν νέα μαθήματα, όπως καταστιχογραφία, διπλογραφία και λογιστική, ώστε «να κέκτηνται αι απόφοιτοι τα προσόντα ταμιών και λογιστών εις διάφορα γραφεία»³⁸, ενόψει της δειλής εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Όσον αφορά τη διδακτική μέθοδο, ήταν σύνηθες στις ανακοινώσεις στον τύπο να τονίζεται και να προβάλλεται «το ευμέθοδον περί την διδασκαλίαν κατά το νέον

³³ Αναφέρουμε ενδεικτικά: «...ποιείται γνωστόν ότι το Ιδιωτικόν Παρθεναγωγείον (Β. Βαμβέτσου) μετεφέρθη εις την οικίαν του δημάρχου Καλαμπάκας, Ιωάν. Καλαμπάκα...». Βλ. εφημερίδα «Πρόοδος», ό. π. Επίσης, «...το ιδιωτικόν Λύκειον του κ. Αγ. Παπαδοπούλου μετεφέρθη εν τη οικία της κ. Φ. Σακελλαρίδου...». Βλ. εφημερίδα, «Αναγέννησις», 19/1/1908, φ. 688, σ. 2.

³⁴ Εφημερίδα «Πρόοδος», ό. π., σ. 2.

³⁵ Από την υπουργική εγκύκλιο της 15^{ης} Σεπτεμβρίου 1884. Βλ. Α. Δημαράς, ό. π., σ. 261.

³⁶ Ό. π.

³⁷ Από το πρόγραμμα της Αστικής Σχολής Θηλέων. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 23/11/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

³⁸ Εφημερίδα «Θάρρος», 27/9/1919, φ. 2773, σ. 1.

σύστημα³⁹», ο «αξιόλογος τρόπος του διδάσκειν»⁴⁰, η «εμπειρία» και η εφαρμογή της «νέας διδακτικής μεθόδου, της εκ Γερμανίας φερθείσης»⁴¹.

δ) Διδακτικό προσωπικό

Στα ιδιωτικά σχολεία προσλαμβάνονταν δημοδιδάσκαλοι, ελληνοδιδάσκαλοι και καθηγητές των τρικαλινών δημοσίων σχολείων, με ωράριο που δεν ξεπερνούσε τις 12 ώρες την εβδομάδα⁴², ενώ στα σχολεία των θηλέων δίδασκαν και πτυχιούχοι δασκάλες. Σε καμία περίπτωση δεν επιτρεπόταν να διδάξει σε ιδιωτικό εκπαιδευτήριο ο εποπτεύων αυτό Γυμνασιάρχης ή ο αναπληρωτής του⁴³. Ως βοηθοί μπορούσαν, τέλος, να προσληφθούν και απόφοιτοι Γυμνασίου, σύμφωνα με θέσπισμα του 1863⁴⁴, όπως συνέβη στο εκπαιδευτήριο «Ο Πλάτων» το 1888⁴⁵.

Εφόσον καθοριστικός παράγοντας για επιτυχημένη πορεία του σχολείου ήταν οι διδάσκοντες σε αυτό, ο ιδιοκτήτης μεριμνούσε ιδιαίτερα για την επιλογή τους. Βασικά κριτήρια ήταν η εμπειρία και καταξίωση, καθώς οι υποψήφιοι έπρεπε να είναι «ευδόκιμοι και δεδοκιμασμένοι διδάσκαλοι»⁴⁶, η ευσυνειδησία, «λόγω τε και έργω» στην εκπλήρωση των διδακτικών καθηκόντων⁴⁷, η αποδεδειγμένη επιμέλεια⁴⁸ και φυσικά το ήθος⁴⁹.

Σημαντική παράμετρος, επιπλέον, ήταν ο διευθυντής του σχολείου. Η προσωπικότητα και οι ικανότητές του συνέβαλλαν, σε μεγάλο βαθμό, στην ανοδική πορεία και διάκριση του εκπαιδευτηρίου. Ο πιο επιτυχημένος διευθυντής και διδάσκων ιδιωτικού σχολείου στα Τρίκαλα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ήταν ο Β. Βαμβέτσος, «γνωστός επί ικανότητι και άκρα δραστηριότητι και επιμελεία»⁵⁰.

³⁹ Εφημερίδα «Τρίκαλα», 28/7/1883, φ. 11, σ. 2.

⁴⁰ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 10/9/1884, φ. 1201, σ. 2.

⁴¹ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 11/10/1883, φ. 2, σ. 4.

⁴² Κ. Σοφιανός, ό. π., τ. Α', σ. 176.

⁴³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 13/9/1900, φ. 217, σ. 897 και άρθρο 67 Β.Δ. «Περί εξετάσεων εν τοις γυμνασίοις και τοις ελληνικοίς σχολείοις», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 29/5/1912, φ. 163, σ. 1041.

⁴⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 21/10/1863, φ. 37, σ. 199.

⁴⁵ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 23/11/1888, φ. 163, σ. 2.

⁴⁶ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 6/9/1885, φ. 76, σ. 1.

⁴⁷ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 16/6/1885, φ. 68, σ. 3.

⁴⁸ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 11/10/1883, φ. 2, σ. 4.

⁴⁹ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 10/9/1884, φ. 1201, σ. 2.

⁵⁰ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 11/10/1883, φ. 2, σ. 4.

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

Διδακτικό προσωπικό ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης Τρικάλων

Όνοματεπώνυμο	Ιδιότητα - Ειδικότητα	Ιδιωτικό σχολείο όπου δίδαξε
Αθανασιάδης	Πρώην Σχολάρχης	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Αναστασόπουλος	Μαθηματικά	Αστική Σχολή
Αποστολίδης Γ.	Καθηγητής Γυμνασίου	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Βαμβέτσος Β.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Βάσσος Γ.	Φυσιογνωστικά, Γεωγραφία	Αστική Σχολή
Βενιέρης Ιω.	Σχολάρχης	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Βογιατζή Ευ.	Χειροτεχνία	Αστική Σχολή
Βραχνός Ν.	Καθηγητής Γυμνασίου	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Γέγλης Γ.	Καθηγητής Γυμνασίου	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Γκίκα Ιφ.	Καθηγήτρια Γαλλικών	Αστική Σχολή
Δημάκης Ν.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ιδιωτικό Λύκειο
Δημητριάδου Μ.	Διδασκάλισσα (Ελληνικά και Γαλλικά)	Ιδιωτικό Παρθεναγωγείο Βαμβέτσου
Ζουζακίδης Σ.	Καθηγητής (Ελληνικά και Ιστορία)	Αστική Σχολή
Κανά Θ.	Καθηγήτρια Γαλλικών	Αστική Σχολή
Καπετανόπουλος Ν.	Γυμναστής	Αστική Σχολή
Κοντίδου Αικ.	Διδασκάλισσα (Ελληνικά και Γαλλικά)	Αστική Σχολή
Λαλάκος Α.	Μουσικός	Αστική Σχολή
Λαμπίκης Α.	Καθηγητής Γυμνασίου	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Λιβαδά Μ.	Παιδαγωγικά	Αστική Σχολή
Λουκάκου Στ.	Διδασκάλισσα	Αστική Σχολή
Λύκας Δ.	Καθηγητής (Φιλολογος)	Αστική Σχολή
Μαντινειός Γ.	Καθηγητής (Φυσικομαθηματικά)	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Παναγόπουλος Π.	Καθηγητής (Φυσικοϊστορικά)	Αστική Σχολή
Παπαδόπουλος Α.	Καθηγητής	Ιδιωτικό Λύκειο "Άγιος Σπυρίδων"
Παπαδόπουλος Φ.	Δημοδιδάσκαλος	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Παπαδοπούλου Θ.	Διδασκάλισσα (Ελληνικά	Ιδιωτικό Λύκειο "Άγιος Σπυρίδων"

	και Γαλλικά)	
Παππαγεωργίου Ι.	Νομαρχιακός δημοδιδάσκαλος	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Πολυχρονάκος Αρ.	Καθηγητής (Ελληνικά)	Αστική Σχολή
Πολυχρονίδης Π.	Καθηγητής (Θρησκευτικά, Ιστορία)	Αστική Σχολή
Προφαντόπουλος Σ.	Καθηγητής Γυμνασίου	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Σακελλαρίδης Επ.	Καθηγητής Γυμνασίου (Φιλολόγος)	Αστική Σχολή
Σουτσήρη	Μουσικός	Αστική Σχολή
Σπετσιέρη Ν.	Μουσικός	Αστική Σχολή
Σχοινιάς Χ.	Βοηθός (απόφοιτος Γυμνασίου)	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"
Χατζηχρήστου Π.	Καθηγητής (Θρησκευτικά)	Αστική Σχολή
Ψιμόπουλος Δ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο "Ο Πλάτων"

Πηγή: Γ.Α.Κ., Εφημερίδες «Οι Εργάται», «Φάρος του Ολύμπου», «Πρόοδος», «Θάρος», «Αναγέννησις».

ε) Κοινωνική προέλευση μαθητών – μαθητριών

Η απουσία αρχείων των ιδιωτικών σχολείων της εξεταζόμενης περιόδου κατέστησε αδύνατο τον ακριβή προσδιορισμό του μαθητικού δυναμικού και μας περιόρισε στη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων και κρίσεων για την κοινωνική προέλευση των μαθητών και μαθητριών.

Δεδομένου ότι τα σχολεία λειτούργησαν στο οικονομικό κέντρο του νομού, εκεί όπου ζούσαν τα ανερχόμενα αστικά στρώματα, και ότι προϋπόθεση για τη φοίτηση σε αυτά ήταν η καταβολή υψηλών, βάσει των οικονομικών μεγεθών της εποχής, διδάκτρων⁵¹, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι μαθητές προέρχονταν από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Όσοι, λοιπόν, «έτυχε να γεννηθώσιν υπό ευπόρων ή διακρινομένων επί τη κοινωνική αυτών θέσει ατόμων»⁵² είχαν εύκολη

⁵¹ Τα δίδακτρα για τους τρόφιμους στο ιδιωτικό «Ο Πλάτων» ήταν 75 δρχ. τον μήνα, ενώ για τους εξωτερικούς μαθητές κυμαίνονταν από 6-16 δρχ., ανάλογα με την τάξη. Βλ. εφημερίδα «Πρόοδος», 16/7/1886, φ. 1, σ. 4. Το 1902 το κρέας είχε 1,40 δρχ. η οκά (Εφημερίδα «Αναγέννησις», 27/4/1902, φ. 402, σ. 1), ενώ το 1903 το σιτάρι είχε 5,50-6 δρχ το κιλό και το ψωμί 45 λεπτά η οκά (Εφημερίδα «Αναγέννησις», 26/7/1903, φ. 466, σ. 3). Το 1911 το καλαμπόκι είχε 17 λεπτά, τα φασόλια 28, το κασέρι 3,10 δρχ., το βούτυρο 5,30 δρχ. και οι πατάτες 28 λεπτά (Εφημερίδα «Αναγέννησις», 1/11/1911, φ. 1515, σ. 3).

⁵² Εφημερίδα «Οι Εργάται», 6/9/1885, φ. 76, σ. 2.

πρόσβαση στην ιδιωτική εκπαίδευση. Υπήρχε, ωστόσο, και η περίπτωση να δεχτεί κάποιο σχολείο «τους πραγματικούς απόρους δωρεάν», όπως το ιδιωτικό του Β. Βαμβέτσου⁵³, ή να χορηγήσει ο Δήμος πίστωση «προς εγγραφήν απόρων μαθητριών»⁵⁴.

Τα μόνα στοιχεία που εντοπίσαμε για την κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση των οικογενειών των μαθητών προέρχονται από το Βιβλίο Πράξεων και τα Μαθητολόγια των Ελληνικών σχολείων και του Γυμνασίου. Πρόκειται για μαθητές και μαθήτριες των ιδιωτικών «Ο Πλάτων», «Άγιος Σπυρίδων» και «Αθηνά», που μετεγγράφησαν στα δημόσια σχολεία. Η προέλευση των 28 μαθητών και 3 μαθητριών, που μετακινήθηκαν από την ιδιωτική στη δημόσια εκπαίδευση, καλύπτει όλο σχεδόν το φάσμα των επαγγελμάτων της εποχής. Υπερτερούν οι κτηματίες (7) και οι έμποροι (6) στο μεγαλύτερο ποσοστό. Τρεις μαθητές ήταν ορφανοί, τρεις είχαν πατέρα υπάλληλο, δύο γεωργό, δύο ιερέα, ένας τραπεζίτη, ένας αξιωματικό, ένας φαρμακοποιό, ένας σκυτοτόμο (κατασκευαστή δερμάτων ειδών), ένας αρτοποιό, ένας εργολάβο, ένας κτηνοτρόφο και ένας οينوπνευματοποιό. Φυσικά το δείγμα είναι μικρό και δεν επιτρέπει καμία ιδιαίτερη επεξεργασία ή διεξαγωγή περαιτέρω συμπερασμάτων ή έστω εκτιμήσεων.

4.1.1. Ιδιωτικά σχολεία αρρένων

α) Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο «Ο Πλάτων»

Πρόκειται για το παλιότερο και μακροβιότερο ιδιωτικό σχολείο αρρένων. Ιδιοκτήτης και διευθυντής ήταν ο Βασίλειος Βαμβέτσος, ελληνοδιδάσκαλος στο Ελληνικό σχολείο της πόλης, και μάλιστα «εις των καλών, του οποίου η δόκιμος διδασκαλία, επιμέλεια και ηθική συμπεριφορά»⁵⁵ ήταν αποδεδειγμένες, βάσει των αποτελεσμάτων των εξετάσεων του σχολείου. Ο εν λόγω εκπαιδευτικός απολύθηκε, όταν αρνήθηκε να ικανοποιήσει απαίτηση βουλευτή⁵⁶, ή, κατ' άλλους, παραιτήθηκε⁵⁷ και ανήγγειλε τον Ιούλιο του 1883 τη σύσταση ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου «πλήρους κατά το νέον σύστημα»⁵⁸.

⁵³ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 1/1/1884, φ. 1179, σ. 4.

⁵⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 3/10/1922, φ. 3286, σ. 2.

⁵⁵ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 22/12/1883, φ. 1178, σ. 4.

⁵⁶ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 16/10/1883, φ. 3, σ. 5.

⁵⁷ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», ό. π.

⁵⁸ Εφημερίδα «Τρίκκαλα», 28/7/1883, φ. 11, σ. 2.

Αρχικά, λειτούργησε με υπουργική άδεια ως «ελληνικόν εκπαιδευτήριον, περιλαμβάνον την ανωτέραν τάξιν του Δημοτικού, την πρακτικήν και μέσην εκπαίδευσιν», έχοντας τα ίδια «δικαιώματα και προσόντα» με τα δημόσια σχολεία, και δίδακτρα προπληρωτέα⁵⁹. Η άδεια σύστασής του δημοσιεύτηκε αργότερα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως⁶⁰, ενώ το 1886 λειτούργησαν και οι δύο κατώτερες γυμνασιακές τάξεις⁶¹. Ο διευθυντής του μερίμνησε και για τη μόρφωση των κοριτσιών, ιδρύοντας ιδιωτικό Παρθεναγωγείο. Το 1888, με τη σύσταση και δημοτικού σχολείου⁶², το εκπαιδευτήριο «Ο Πλάτων» κάλυπτε όλο το φάσμα της εκπαίδευσης. Η άδεια λειτουργίας του ανακλήθηκε το 1892 λόγω έλλειψης εκπαιδευτικού προσωπικού, για να χορηγηθεί αργότερα εκ νέου, ύστερα από αίτηση του Β. Βαμβέτσου και γνωμάτευση του εποπτεύοντος Γυμνασιάρχη. Το 1894 είναι το «εν και μόνον ιδιωτικόν εκπαιδευτήριον», με τρεις τάξεις και 50 μαθητές, που υπάγεται στην εποπτεία του Γυμνασιάρχη Τρικάλων Δ. Γερολάζου, σύμφωνα με την αναφορά που απέστειλε ο τελευταίος στο αρμόδιο Υπουργείο⁶³.

Σύμφωνα με τον κανονισμό του σχολείου⁶⁴, που δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 1886 στην εφημερίδα «Πρόοδος», ιδιοκτησίας του Β. Βαμβέτσου, «η διάπλασις της νεότητος, ίδια εχούσης δι' αγωγής στοιχεία και συμφώνου προς τας χρείας της ημετέρας κοινωνίας και προς την πρόοδον των φώτων» ήταν ο κύριος σκοπός του. Η στοιχειώδης και εγκύκλιος παιδεία, που παρεχόταν στο προπαιδευτικό τμήμα, το ελληνικό σχολείο και τις δύο γυμνασιακές τάξεις, αποσκοπούσε αφενός στην καλύτερη δυνατή προετοιμασία των μαθητών για ανώτερες σπουδές και αφετέρου στην εκπαίδευση «διά τους εις τον κοινωνικόν βίον αποχωρούντας».

Οι μαθητές του σχολείου διακρίνονταν στους τρόφιμους ή εσωτερικούς, που για δίδακτρα και τροφεία κατέβαλλαν 75 φράγκα μηνιαίως⁶⁵, και τους εξωτερικούς, που προπλήρωναν 6 φράγκα για την ανώτερη τάξη του Δημοτικού και την Α' του

⁵⁹ Για την ανωτέρα τάξη του δημοτικού τα δίδακτρα ήταν 3 δρχ. τον μήνα και για τις 3 τάξεις του Ελληνικού 6, 8 και 10 δρχ. αντίστοιχα. Από τον κανονισμό του 1883. Βλ. εφημερίδα «*Φάρος του Ολύμπου*» ό. π.

⁶⁰ Στο ΦΕΚ 147/13-6-1885 για την Α' τάξη και στο ΦΕΚ 189/14-7-1887 για τις Β' και Γ' τάξεις

⁶¹ ΦΕΚ 251/3-11-1894. Βλ. Κ. Σοφιανός, ό. π., τ. Β', σ. 673.

⁶² Εφημερίδα «*Οι Εργάται*», 16/12/1888, φ. 172, σ. 4.

⁶³ Γενικά Αρχεία του Κράτους, έγγραφο 26^{ης} Μαρτίου 1894.

⁶⁴ Εφημερίδα «*Πρόοδος*», 16/7/1886, φ. 1, σσ. 3-4.

⁶⁵ «Ούτοι διαιτώνται εν η οικία κατοικεί ο Διευθυντής, όστις δεν θα παύηται επαγρυπνών και επιμελούμενος περί τε τας κατ' ιδίαν σπουδάς και την διδασκαλίαν των τροφίμων και περί την δίαιταν και τον βίον αυτών καθόλου, καθ' ον τύπον παρέχει αυτό εύκοσμος και υγιαίνουσα ελληνική τε άμα και χριστιανική οικογένεια». Από τον κανονισμό του 1886. Βλ. εφημερίδα «*Πρόοδος*» ό. π.

Ελληνικού, 8 για τη Β', 10 για τη Γ' και 16 για τις δύο τάξεις του Γυμνασίου. Οι άποροι μαθητές γίνονται δεκτοί δωρεάν⁶⁶.

Το διδακτικό προσωπικό του σχολείου αποτελούνταν από καθηγητές του Γυμνασίου Τρικάλων και ελληνοδιδασκάλους, καθώς κι από έναν νομαρχιακό δημοδιδάσκαλο και έναν απόφοιτο του Γυμνασίου ως βοηθό. Συγκεκριμένα το 1894, στο σχολείο εργάζονταν ο Δ. Ψιμόπουλος, τριτοβάθμιος ελληνοδιδάσκαλος και τέως Σχολάρχης του Ελληνικού σχολείου Καρδίτσας, ο Κ. Ταμπαρόπουλος, τριτοβάθμιος ελληνοδιδάσκαλος του Α' Ελληνικού σχολείου της πόλης και ο Β. Βαμβέτσος⁶⁷. Όλοι οι εκπαιδευτικοί θεωρούνταν «δεδοκιμασμένης ικανότητας και ηθικής διδάσκαλοι»⁶⁸. Ήταν επίσης γνώστες της συνδιδασκτικής μεθόδου και, με βάση το «βέλτιστον παιδαγωγικόν σύστημα», επιδίωκαν για τους μαθητές τους όχι μόνο τη μεταλαμπάδευση γνώσεων αλλά και την κατάκτηση της ηθικής «ως την βάσιν πάσης κατ' άνθρωπον αρετής», σύμφωνα με τις προσδοκίες γονέων και κοινωνίας⁶⁹.

Το σχολείο ήταν άρτια εξοπλισμένο, με υλικοτεχνική υποδομή που περιελάμβανε όλα τα απαραίτητα όργανα φυσικής, πρακτικής γεωμετρίας και ζωολογίας, «άνευ των οποίων ξηρά και επίμοχθα τοις μαθηταίς καθίστανται»⁷⁰, με θετικό αντίκτυπο στη διδασκαλία και στα αποτελέσματα των εξετάσεων. Δημοσιεύματα της εποχής κάνουν λόγο για «άριστα» αποτελέσματα στις δημόσιες εξετάσεις ενώπιον «μεστού και εκλεκτού ακροατηρίου»⁷¹, γεγονός που συνέβαλε, σε συνδυασμό με τη δραστηριότητα διευθυντή και διδασκόντων, στη διάκριση του σχολείου και στην απόκτηση πανθεσσαλικής φήμης.

Στο τέλος κάθε σχολικής χρονιάς και πριν τις εξετάσεις, ο Β. Βαμβέτσος εκφωνούσε λόγο ενώπιον μαθητών, κηδεμόνων και λοιπών προσκεκλημένων, εν είδει απολογισμού. Στον πρώτο του λόγο το 1884⁷² αναφέρθηκε αρχικά στον σκοπό της συγκέντρωσης και της δημόσιας εξέτασης των μαθητών: «Ϊδού πάντες προσερχόμεθα μετά θάρρους, ίνα δημόσια δώμεν λόγον των πράξεων ημών, οι μεν ως παιδεύσαντες, οι δε ως παιδευθέντες. Σήμερον αδεκάστως θέλουσι μετρηθή οι πόνοι αμφοτέρων! Οι μεν διδάσκοντες παρουσιάζουσι τους βλαστούς υμών, ους ούτοι εμόρφωσαν, οι δε μαθηταί έρχονται ίνα διακοινώσωσι όσα πνευματικά προϊόντα εκτήσαντο εκ της

⁶⁶ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 22/12/1883, φ. 1178, σ. 4.

⁶⁷ Γενικά Αρχεία του Κράτους, ό. π.

⁶⁸ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 22/11/1884, φ. 48, σ. 3, και 23/11/1888, φ. 163, σ. 2.

⁶⁹ Εφημερίδα «Πρόδος», ό. π.

⁷⁰ Εφημερίδα «Πρόδος», 3/10/1886, φ. 12, σ. 1.

⁷¹ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 3/6/1884, φ. 28, σ. 3.

⁷² Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 30/7/1884, φ. 1195, σ. 1.

διδασκαλίας. Και οι ακροαταί συνήλθετε πάντες, ίνα ίδητε και κρίνετε περί του ποιού διδασκόντων και διδασκομένων». Στη συνέχεια, αναφέρθηκε γενικά στον θεσμό του σχολείου, «του σπουδαιοτάτου παράγοντα ευνομουμένης πολιτείας, του φάρου προς αποφυγήν των σκωπέλων, του αητητήτου όπλου εν τη σταδιοδρομία των εθνών, του οργάνου δι' ου πραγματούται ο ύψιστος του ανθρώπου προορισμός, η πραγμάτωσις του αγαθού».

Σε αναγνώριση της παρεχόμενης εκπαίδευσης στο σχολείο αυτό και προς διατήρησή του, όπως συνέβαινε και σε άλλες πόλεις, ο Δήμος Τρικκαίων ψήφισε πίστωση 600 δρχ. και παραχώρησε οίκημα για τη στέγαση του εκπαιδευτηρίου για δύο χρόνια⁷³. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την έντονη αντίδραση της εφημερίδας «Οι Εργάται», που σε εκτενές δημοσίευσμά της⁷⁴ έκανε λόγο για ευνοϊκή αντιμετώπιση «κέντρου αμαθείας» και «ιδρύματος επιβλαβούς», την ώρα που δημόσιο δημοτικό σχολείο στεγαζόταν σε «υγρά και δυσώδη» υπόγεια και εργάτες στην υπηρεσία της καθαριότητας του Δήμου παρέμεναν απλήρωτοι «ελλείψει χρημάτων».

Παρά τις καταγγελίες της ίδιας εφημερίδας για «αργυρολογία» και παράνομα πιστοποιητικά σπουδών⁷⁵, το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο μακροημέρευσε και συνέχισε να λειτουργεί, τουλάχιστον ως το 1916-1917, οπότε και μαρτυρούνται για τελευταία φορά μετεγγραφέντες μαθητές στο Γυμνάσιο⁷⁶. Επιπλέον, το 1921-1922 «στα παλιά ιδιωτικά σχολεία του Βαμβέτσου, πλάι απ' το Κουρσούμ Τζαμί» στεγαζόταν πλέον το Γυμνάσιο⁷⁷.

β) Ιδιωτικό Λύκειο «Άγιος Σπυρίδων»

Ιδρύθηκε το 1903 από τον καθηγητή Α. Παπαδόπουλο και λειτούργησε τουλάχιστον ως το 1908-1909, σύμφωνα με αγγελία σε τοπική εφημερίδα⁷⁸. Περισσότερα στοιχεία δε στάθηκε δυνατό να εντοπίσουμε, εκτός του ότι το σχολικό έτος 1907-08 ένας μαθητής με ενδεικτικό σπουδών από το Λύκειο αυτό γράφτηκε στο Β' Ελληνικό σχολείο⁷⁹.

⁷³ Εφημερίδα «Πρόοδος», ό. π., σ. 2 και Μ. Κλιάφα, *Τα του Δήμου εν δήμω. Το χρονικό του Δήμου Τρικκαίων (1883-1959)*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα - Αθήνα 2007, σ. 18.

⁷⁴ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 29/9/1886, φ. 104, σ. 2.

⁷⁵ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 11/9/1886, φ. 103, σ. 3 και 12/10/1886, φ. 105, σ. 2.

⁷⁶ Μαθητολόγιο Γυμνασίου, σχολικό έτος 1916-1917.

⁷⁷ Ν. Παππάς, *Ο Πρωτότοκος...* ό. π., σ. 155.

⁷⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 19/1/1908, φ. 688, σ. 2.

⁷⁹ Μαθητολόγιο Β' Ελληνικού σχολείου, σχολικό έτος 1907-1908.

γ) Ιδιωτικό Λύκειο «Αθηνά»

Στο αρχείο της Ιεράς Μητρόπολης «Τρίκκης και Σταγών» εντοπίσαμε απολυτήριο Δημοτικού σχολείου, προσαρτημένο στο ιδιωτικό Λύκειο «Αθηνά», του σχολικού έτους 1904-05, υπογεγραμμένο από τον δημοδιδάσκαλο Δ. Σύλλα. Επίσης, παρατηρήσαμε εγγραφές και μετεγγραφές μαθητών και μαθητριών από το ιδιωτικό Λύκειο «Αθηνά» στα δημόσια σχολεία της πόλης. Συγκεκριμένα, κατά το σχολικό έτος 1906-07 πέντε μαθητές μετεγγράφησαν στο Β΄ Ελληνικό σχολείο και τρεις στο Γυμνάσιο, το 1907-08 τέσσερα αγόρια και δύο κορίτσια στο Β΄ Ελληνικό σχολείο, το 1908-09 ένας μαθητής στο Β΄ Ελληνικό σχολείο και το 1915-16 ένας μαθητής στο Γυμνάσιο. Από τη σχετική έρευνα, ωστόσο, δεν προέκυψαν στοιχεία για την ίδρυσή του ούτε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ούτε στον τοπικό τύπο.

δ) Ιδιωτικό Λύκειο Ν. Δημάκη

Κατά το 1907 λειτουργούσε στην πόλη άλλο ένα ιδιωτικό Λύκειο με διευθυντή τον ελληνοδιδάσκαλο Ν. Δημάκη. Στο τέλος του σχολικού έτους ο εν λόγω εκπαιδευτικός εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη ως υποδιευθυντής του Ελληνογαλλικού Λυκείου Χατζηχρήστου⁸⁰.

4.1.2. Ιδιωτικά σχολεία θηλέων

α) Ανώτερο Παρθενγωγείο Κ. Ταμπαρόπουλου

Το 1903 ανακοινώθηκε σε τοπική εφημερίδα η πρόθεση σύστασης ανώτερου Παρθενγωγείου, «με διδασκαλίαν πλουσίαν, ανατροφήν δε και εκπαίδευσιν ευρωπαϊκήν», από τον ελληνοδιδάσκαλο Κ. Ταμπαρόπουλο, που αποχώρησε από τη δημόσια υπηρεσία και ήταν γνωστός «διά τας υγιεστάτας και αυστηροτάτων ηθών αρχάς του», καθώς και για τη μεθοδικότητά του⁸¹. Δεν εντοπίσαμε, κατά την έρευνά μας, άλλα στοιχεία για την προαναγγελθείσα λειτουργία.

β) Ιδιωτικό Παρθενγωγείο Α. Παπαδόπουλου

Την ίδια χρονιά δημοσιεύτηκε άλλη μια ανακοίνωση σύστασης ιδιωτικού Παρθενγωγείου, από τον Α. Παπαδόπουλο, που θα περιελάμβανε νηπιαγωγείο, δημοτικό και πλήρες ελληνικό σχολείο και θα το στελέχωνε προσωπικό «εκλεκτόν εκ καθηγητών και ελληνοδιδασκάλων, υπό την μητρικήν επίβλεψιν και διεύθυνσιν της κ.

⁸⁰ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 23/6/1907, φ. 660, σ. 2 και 18/8/1907, φ. 667, σ. 3.

⁸¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 7/6/1903, φ. 459, σ. 2.

Θ. Παπαδοπούλου»⁸². Ούτε και γι' αυτό το σχολείο εντοπίσαμε άλλα στοιχεία. Ίσως λειτούργησε μαζί με το Λύκειο «Άγιος Σπυρίδων» που επίσης ίδρυσε ο Α. Παπαδόπουλος.

γ) Αστική Σχολή Θηλέων

Με το Β.Δ. «Περί χορηγίας αδειάς εις την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν ιδρύσεως αστικών σχολείων»⁸³ δίνεται η δυνατότητα να καλυφθεί το θεσμικό κενό, που υπήρχε επί 78 χρόνια μετά την οργάνωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των αγοριών, υπό ιδιωτικό, βέβαια, καθεστώς. Επρόκειτο για τριτάξια σχολεία, που αποσκοπούσαν στην παροχή συμπληρωματικής μόρφωσης σε όσα κορίτσια είχαν αποφοιτήσει από πλήρη – εξατάξια δημοτικά σχολεία⁸⁴. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία προχώρησε στη σύσταση Αστικών Σχολών Θηλέων στην Αθήνα, την Πάτρα, την Τρίπολη, την Κέρκυρα, τη Λαμία, τη Λάρισα και τα Τρίκαλα⁸⁵.

Η Αστική Σχολή ιδρύθηκε με τη συνεργασία του Δήμου Τρικκαίων⁸⁶, ο οποίος παραχώρησε κατάλληλο οίκημα για τη στέγασή της⁸⁷ και ανέλαβε την κάλυψη τυχόν οικονομικών ελλειμμάτων⁸⁸, πέρα από την παροχή ετήσιας οικονομικής ενίσχυσης, ύψους 5.000 δρχ.⁸⁹. Τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία εκπροσωπούσε τοπική επιτροπή με πρόεδρο τον Α. Αβέρωφ⁹⁰, η οποία ενημέρωνε την Εταιρεία για όποιο θέμα προέκυπτε και μεσολαβούσε για την επίλυσή του.

Στην Αστική Σχολή, «το μόνον ανώτερον και ειδικόν σχολείον θηλέων», είχαν την ευκαιρία οι Τρικαλινές αφενός να μορφωθούν «ως θήλεα και ως Ελληνίδες, διά να γίνουν οικοκυραί και μητέρες»⁹¹ και αφετέρου να αποκτήσουν εφόδια για επαγγελματική αποκατάσταση, εφόσον το πρόγραμμα μαθημάτων προνοούσε «διά

⁸² Εφημερίδα «Αναγέννησις», 5/7/1903, φ. 463, σ. 2.

⁸³ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 11/9/1914, φ. 255, σ. 1376.

⁸⁴ Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης...*, ό. π., τ. Α', σ. 63.

⁸⁵ Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...*, ό. π., σ. 179.

⁸⁶ Ο δήμαρχος Π. Χατζηγάκης είχε προτείνει, τον Μάιο του 1914, την ίδρυση Αρσακείου στα Τρίκαλα με τη συνδρομή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Η πρόταση αυτή έγινε δεκτή από το δημοτικό συμβούλιο, που ψήφισε και ετήσια πίστωση 7.000 δρχ. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 21/5/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

⁸⁷ Στεγάστηκε στην οικία Σακελλαρίου στη σημερινή οδό Αμαλίας. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 22/6/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

⁸⁸ Ι. Κανδήλα, «Η συμβολή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην εκπαίδευση των κοριτσιών των Τρικάλων: Αστική Σχολή και Ανώτερο Παρθενγωγείο (1914-1931)», *Τρικαλινά*, τ. 29^{ος}, Τρίκαλα 2009, σ. 263.

⁸⁹ Εφημερίδα «Θάρρος», 22/6/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

⁹⁰ Εφημερίδα «Θάρρος», ό. π.

⁹¹ Εφημερίδα «Θάρρος», 16/9/1922, φ. 3774, σ. 1.

τον τοιούτον καταρτισμόν των θηλέων»⁹². Παράλληλα, δινόταν η δυνατότητα να μη συμφοιτούν τα κορίτσια με τα αγόρια, αφού, όπως ανέφερε δημοσίευμα που απηχεί πλήρως τις απόψεις εκείνης της εποχής για τη γυναικεία εκπαίδευση, «είναι σκοπιμώτερον ν' απομακρύνωνται από τους μαθητάς αι μαθήτριάι· οι λόγοι είναι ευνόητοι και μάλιστα, προκειμένου περί περιβάλλοντος όπως το της πόλεώς μας, εις το οποίον η ανάπτυξις ακόμη δεν έφτασε μέχρι του σημείου εις ο έφτασαν άλλαι κοινωνίαι και από τας οποίας άλλως ελλείπουν τα ήθη και αι αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας»⁹³.

Δικαίωμα εγγραφής στην Α' τάξη είχαν οι απόφοιτοι πλήρους Δημοτικού ή όσες είχαν ενδεικτικό Β' τάξης Ελληνικού σχολείου, στη Β' τάξη οι απόφοιτοι Ελληνικού και όσες είχαν απορριφθεί στις εισιτήριες εξετάσεις του Γυμνασίου, ενώ στη Γ' τάξη αυτές που διέθεταν ενδεικτικό Α' τάξης Γυμνασίου⁹⁴. Το απολυτήριο της Αστικής Σχολής ισοδυναμούσε με ενδεικτικό της Β' τάξης του Γυμνασίου και παρείχε τη δυνατότητα στις αποφοίτους να εισαχθούν, ύστερα από εξετάσεις, στην Α' τάξη Διδασκαλείου ή σε άλλη επαγγελματική σχολή⁹⁵.

Για όλους αυτούς τους λόγους ως τα τέλη Οκτωβρίου του 1914 είχαν γραφτεί πάνω από 30 μαθήτριες⁹⁶ στο σχολείο, το οποίο λειτούργησε αρχικά με μία τάξη, ενώ τον Ιούνιο του 1916 αποφοίτησαν οι πρώτες έντεκα μαθήτριες, που είχαν καταταχθεί το 1914 στη Β' τάξη⁹⁷.

Ανασταλτικοί παράγοντες για την εγγραφή στη Σχολή ήταν, πρωτίστως, τα δίδακτρα, που καθιστούσαν τη φοίτηση σε αυτή προνόμιο των εύπορων Τρικαλινών, καθώς ορίστηκαν, αρχικά, στις 12, 13 και 14 δρχ. τον μήνα για τις τρεις τάξεις αντίστοιχα και μετά από διαμαρτυρίες μειώθηκαν στις 10 δρχ.⁹⁸, και επιπλέον το γεγονός ότι δε λειτουργούσαν όλες οι τάξεις. Ο συνδυασμός αυτών των παραμέτρων εμπόδιζε την «ανωτέρα» μόρφωση και «ηθικοπλαστική διαμόρφωση» των κοριτσιών

⁹² Εφημερίδα «Θάρρος», 30/10/1914, αρχείο Θ. Λώλη. Ενδεικτικά, παραθέτουμε αγγελία του 1922: «Ζητείται δεσποινίς, απόφοιτος τουλάχιστον Β' τάξεως αστικής προς εκμάθησιν γραφομηχανής επ' αμοιβής». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 12/10/1922, φ. 3800, σ. 1.

⁹³ Εφημερίδα «Θάρρος», 21/12/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

⁹⁴ Εφημερίδα «Θάρρος», 14/9/1922, φ. 3772, σ. 2.

⁹⁵ Δ. Αντωνίου, ό. π.

⁹⁶ Εφημερίδα «Θάρρος», 25/10/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

⁹⁷ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 17/6/1916, φ. 2602, σ. 1.

⁹⁸ Εφημερίδα «Θάρρος» 23/11/1914 και 4/12/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

όλων των τάξεων⁹⁹. Ύστερα από την υποβολή στον Δήμο σχετικού αιτήματος, το δημοτικό συμβούλιο ενέκρινε κονδύλι για την εγγραφή απόρων μαθητριών¹⁰⁰.

Στην Αστική Σχολή δίδασκαν ελληνοδιδάσκαλοι και καθηγητές του Γυμνασίου με επιμίσθιο, ενώ τη διευθύντρια διορίζε το διοικητικό συμβούλιο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας¹⁰¹. Πρώτη διευθύντρια της Σχολής ήταν η Αικ. Κοντίδου (1914-1917) και στη συνέχεια ανέλαβαν η Στ. Λουκάκου (1917-1921)¹⁰², η Μ. Λιβαδά, η Θ. Κανά και η Ζ. Τζαμαρέλλα. Το ωρολόγιο πρόγραμμα περιελάμβανε Θρησκευτικά, Ελληνικά, Ιστορία, Γεωμετρία, Φυσικοϊστορικά, Ανθρωπολογία και Υγιεινή, Φυσικοχημεία, Μαθηματικά, Οικιακή Οικονομία και Οικιακή Παιδαγωγική, Ιχνογραφία, Καλλιγραφία, Χειροτεχνία, Ωδική, Γυμναστική και Γαλλικά¹⁰³, ενώ το 1919 προστέθηκαν Άλγεβρα, Καταστιχογραφία, Διπλογραφία και Λογιστική¹⁰⁴. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα Γαλλικά, γλώσσα του συρμού της εποχής και ένδειξη ευρωπαϊκής παιδείας, διδάσκονταν 5 ώρες την εβδομάδα, ενώ τα Ελληνικά 8 ή 9 και τα υπόλοιπα μαθήματα από 1 έως 3 ώρες.

Καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της, η Αστική Σχολή επέδειξε πλούσια δραστηριότητα με σχολικές γιορτές, που περιελάμβαναν απαγγελίες ποιημάτων, δραματοποίηση αποσπασμάτων πατριωτικών και άλλων ηθικοπλαστικών έργων, μουσική και τραγούδια με τη συνοδεία πιάνου, οπερέτες, ελληνικούς χορούς, έκθεση εργοχείρων και προσφορά χειροποίητων εδεσμάτων και γλυκισμάτων¹⁰⁵. Οι γιορτές αυτές αποτελούσαν σημαντικό γεγονός για την τρικαλινή κοινωνία, κοσμούσαν τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων και προσέλκυαν πλήθος κόσμου, ενώ στόχος τους ήταν η προβολή της δουλειάς που γινόταν στο σχολείο, καθώς επίσης και η επίδειξη της ηθικής και πνευματικής προσφοράς τους.

Αν και το κύρος των σπουδών ήταν μεγάλο, γεγονός που επιβεβαιώνει και η δημόσια έκφραση συγχαρητηρίων στις προαχθείσες, μετά τις εξετάσεις, μαθήτριες

⁹⁹ Εφημερίδα «Θάρρος», 5/6/1918, φ. 2308, σ. 1.

¹⁰⁰ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 3/10/1922, φ. 3286, σ. 2.

¹⁰¹ Ι. Κανδήλα, ό. π., σ. 264.

¹⁰² Η Στ. Λουκάκου πρότεινε, χωρίς ανταπόκριση, το 1917 τη σύσταση νηπιαγωγείου στην Αστική Σχολή, ώστε αφενός να αντιμετωπιστεί η «πολυγλωσσία μεταξύ των κοινωνικών τάξεων» και αφετέρου να μάθουν οι μαθήτριες καλύτερα την Ελληνική γλώσσα και σωστούς τρόπους, καθώς η νηπιακή ηλικία θεωρούνταν η πλέον ενδεδειγμένη. Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 23/10/1917, φ. 2092, σ. 2.

¹⁰³ Εφημερίδα «Θάρρος», 23/11/1914, αρχείο Θ. Λώλη.

¹⁰⁴ Εφημερίδα «Θάρρος», 27/9/1919, φ. 2773, σ. 1.

¹⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά εφημερίδα «Θάρρος», 2/3/1918, φ.2219, σ. 1, 4/6/1918, φ. 2307, σ. 1 και 8/2/1920, φ. 2903, σ. 1.

στον τοπικό τύπο¹⁰⁶, η λειτουργία της Σχολής παρουσίασε προβλήματα. Ο αριθμός των μαθητριών άρχισε σταδιακά να μειώνεται, καθώς πολλά κορίτσια φοιτούσαν πλέον στο Γυμνάσιο ή, για βιοποριστικούς λόγους, διέκοπταν τις σπουδές και αναζητούσαν εργασία. Επιπλέον, δημιουργήθηκαν ελλείμματα στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, με συνέπεια να κλείσει κάποια από τα σχολεία της¹⁰⁷.

Η Αστική Σχολή Θηλέων λειτούργησε ως το 1929, οπότε μετατράπηκε σε Ανώτερο Παρθεναγωγείο, σύμφωνα με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση¹⁰⁸. Η προσφορά στη γυναικεία μέση εκπαίδευση και την τοπική κοινωνία, κατ' επέκταση, υπήρξε μεγάλη και αδιαμφισβήτητη. Άνοιξε τον δρόμο στην απόκτηση «ανώτερης» μόρφωσης για όσα κορίτσια μπορούσαν να φοιτήσουν σε αυτή και βοήθησε στη δειλή ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

4.2. Κατ' οίκον διδασκαλία

Η ιδιαίτερη αυτή μορφή ιδιωτικής εκπαίδευσης δεν ήταν καθόλου διαδεδομένη στην τρικαλινή εκπαιδευτική πραγματικότητα και αποτελούσε ασυνήθιστη πρακτική, ακόμη και για τους πιο εύπορους Τρικαλινούς. Από την έρευνά μας στο Βιβλίο Πράξεων του Γυμνασίου, προέκυψε μία μόλις περίπτωση «κατ' ιδίαν» διδαχθέντος μαθητή, κατά το σχολικό έτος 1904-1905.

Ο εν λόγω μαθητής είχε φοιτήσει το 1903-1904 στη Β' γυμνασιακή τάξη ιδιωτικού Λυκείου στην Αθήνα και την επόμενη χρονιά επανέλαβε κατ' οίκον τα μαθήματα της ίδιας τάξης με τους καθηγητές του Γυμνασίου Τρικάλων¹⁰⁹. Προέκυψε κώλυμα, όμως, με τη διαδικασία κατατακτικών εξετάσεων, καθώς αυτές θα διενεργούνταν από τους καθηγητές που τον είχαν διδάξει και στο σχολείο όπου εκείνοι υπηρετούσαν¹¹⁰. Ο σύλλογος των καθηγητών απευθύνθηκε στο Υπουργείο, που τους παρέπεμψε στο Β.Δ. της 12^{ης} Σεπτεμβρίου του 1900. Σύμφωνα με αυτό, «όταν πάντες οι καθηγηταί του γυμνασίου κωλύονται να μετάσχωσι των κατατακτικῶν εξετάσεων, τότε αι εξετάσεις αὐταὶ γίνονται υπ' αὐτῶν μεν τούτων των καθηγητῶν, βαθμολογεί δ' ὅμως εν ἐκάστῳ μαθήματι μόνος ο γυμνασιάρχης,

¹⁰⁶ Αναφέρουμε ενδεικτικά την εξής δημοσίευση: «Συγχαίρω εγκαρδίως τον κ. Κ. Ζιώζιαν επί τη αρίστη επιτυχία της θυγατρὸς του Ευτέρπης, μαθητρίας της Α' τάξεως της Αστικής Σχολῆς, εἰς τὰς προαγωγικὰς εξετάσεις και εὐχομαι εἰς αὐτὴν καλὴν πρόοδον». Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 11/6/1922, φ. 3177, σ. 1.

¹⁰⁷ Ι. Κανδήλα, ὁ. π., σσ. 267-268.

¹⁰⁸ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης...*, ὁ. π., σ.σ. 151-152.

¹⁰⁹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 10^η/12-5-1905.

¹¹⁰ Άρθρο 63 Β.Δ. 28^{ης} Αυγούστου 1897. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 28/8/1897, φ. 122, σ. 332.

ενώπιον του οποίου γίνονται αι εξετάσεις αυτά»¹¹¹. Κατ' αυτόν τον τρόπο διευθετήθηκε το θέμα και μπόρεσε ο μαθητής να εξεταστεί προφορικά και γραπτά.

4.3. Ιδιαίτερα μαθήματα και φροντιστήρια

Ο βαθμός δυσκολίας των δευτεροβάθμιων σπουδών, ιδιαίτερα των γυμνασιακών, με το ανελαστικό σύστημα εξαμηνιαίων εξετάσεων, την απαιτητική ύλη και την αυστηρή αξιολόγηση από τους καθηγητές, αλλά και οι εισιτήριες εξετάσεις ως προϋπόθεση για τη φοίτηση στο Γυμνάσιο, είχαν ως συνέπεια την εμφάνιση των λεγόμενων «προγυμναστών». Η ευδοκίμηση και καθιέρωσή τους ως μέρος της εκπαιδευτικής διαδικασίας εδραζόταν αφενός στην ανάγκη «προπόνησης και διαρκούς προπαρασκευής» των μαθητών για τις εισιτήριες εξετάσεις, ώστε «όσα γνωρίζουν να συγκρατούν πάντοτε πρόσφατα»¹¹² και αφετέρου στην επιθυμία κάποιων για συμπλήρωση της τυχόν ελλιπούς σχολικής διδασκαλίας¹¹³.

Είναι γεγονός ότι τα σχολεία εκείνης της περιόδου αντιμετώπιζαν πολλά λειτουργικά προβλήματα. Δημοσιεύματα στις εφημερίδες αναφέρονταν συχνά στην «αθλιεστάτην κατάστασιν» της εκπαίδευσης, λόγω της έλλειψης προσωπικού και της «πληθώρας μαθητών» σε ακατάλληλα κτίρια, με αποτέλεσμα η διδασκαλία να μη γίνεται «απροσκόπτως και ανθρωπίνως» και οι μαθητές να παρακολουθούν ακόμη και όρθιοι¹¹⁴. Επιπλέον, χαρακτήριζαν «ασθένεια» του Υπουργείου Παιδείας τις συνεχείς μεταθέσεις καθηγητών, πολλές φορές πριν καν παρουσιαστούν σε ένα σχολείο¹¹⁵, που είχαν ως συνέπεια, ελλείψει εκπαιδευτικών, «να περιφέρονται οι μαθηταί εις τους δρόμους»¹¹⁶. Δεν ήταν παράξενο, τέλος, να αργούν να αντικατασταθούν καθηγητές που παραιτούνταν ή απολύονταν¹¹⁷.

Υπό αυτές τις συνθήκες, γνωστές και εύπορες τρικαλινές οικογένειες, προσλάμβαναν δασκάλους και καθηγητές, για να κάνουν ιδιαίτερα μαθήματα στα παιδιά τους¹¹⁸. Οπωσδήποτε, θα υπήρχαν και μικρομεσαίες οικογένειες διατεθειμένες

¹¹¹ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. κβ'/31-5-1905 και *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 13/9/1900, φ. 217, σ. 897.

¹¹² Εφημερίδα «*Θάρρος*», 27/6/1915, αρχείο Θ. Λώλη.

¹¹³ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 13/5/1921, φ. 3340, σ. 2.

¹¹⁴ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 9/10/1921, φ. 4282, σ. 1.

¹¹⁵ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 9/1/1922, φ. 43053, σ. 1.

¹¹⁶ Εφημερίδα «*Φάρος του Ολύμπου*», 19/10/1883, φ. 1169, σ. 2.

¹¹⁷ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 8/12/1910, φ. 1232, σ. 2. και 21/10/1910, φ. 1243, σ. 2.

¹¹⁸ Ο γνωστός ποιητής Ν. Παππάς στο βιβλίου του «Ο Πρωτότοκος» αναφέρει πως έκανε καθημερινό «ιδιωτικό φροντιστήριο», για να δώσει εισαγωγικές εξετάσεις από το Σχολαρχείο για το Γυμνάσιο. Βλ. Ν Παππάς, *ο Πρωτότοκος*, ό. π., σσ. 90-91.

να υποστούν θυσίες, προκειμένου να προσφέρουν ιδιαίτερα μαθήματα στα παιδιά τους, καθώς το απολυτήριο Γυμνασίου ήταν ένα καλό εφόδιο για καλύτερες προοπτικές στην αγορά εργασίας και δεδομένου ότι η γκάμμα προγυμναστών και διδασκτρων ήταν μεγάλη.

Από τις πρώτες αγγελίες για ιδιαίτερα, αν όχι η πρώτη, είναι αυτή που δημοσιεύτηκε το 1884 στην εφημερίδα «Οι Εργάται» και αφορούσε την παράδοση μαθημάτων του Σχολαρχείου, «επί μετρία αμοιβή», από μαθητή της Γ' τάξης του Γυμνασίου¹¹⁹.

Ιδιαίτερα μαθήματα παρέδιδαν:

- α) Μαθητές, συνήθως τελειόφοιτοι Γυμνασίου, αναλάμβαναν «παραδόσεις κατ' οίκον αντί μετρίας αμοιβής»¹²⁰ με σκοπό να καλύψουν μέρος των εξόδων για τις δικές τους σπουδές και να ελαφρύνουν τον οικογενειακό προϋπολογισμό.
- β) Φοιτητές, επίσης, αναλάμβαναν προγυμνάσεις μαθητών, κυρίως ενόψει εξετάσεων¹²¹, επιδιώκοντας να περατώσουν τις σπουδές τους και να καλύψουν καθημερινά μικροέξοδα.
- γ) Διδάσκαλοι και καθηγητές, σίγουρα με περισσότερο κύρος από τους προηγούμενους, παρέδιδαν μαθήματα στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης και προετοιμάζαν, με θερινά μαθήματα, απόφοιτους Σχολαρχείου για τις εισαγωγικές εξετάσεις στο Γυμνάσιο και μετεξεταστέους¹²².
- δ) Διευθυντές ιδιωτικών σχολείων, τέλος, αναλάμβαναν και «κατ' οίκον ιδιαιτέρας παραδόσεις»¹²³, πέρα από τα μαθήματα στο εκπαιδευτήριό τους, προφανώς προς ενίσχυση των απολαβών τους.

¹¹⁹ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 22/11/1884, φ. 48, σ. 4.

¹²⁰ Βλ. ενδεικτικά εφημερίδα «Αναγέννησις», 19/4/1902, φ. 401, σ. 3.

¹²¹ Αναφέρουμε ενδεικτικά: «Προγυμνάσεις διά τε τα ελληνικά και τα μαθηματικά αναλαμβάνει εν τη πόλει μας ο τελειόφοιτος της Φιλολογίας κ. Γ. Κακάβας, τον οποίον και συνιστώμεν εις τους κηδεμόνας». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 27/6/1915, αρχείο Θ. Λώλη.

¹²² Ενδεικτικά αναφέρουμε: «Ο ελληνοδιδάσκαλος κ. Σαουντριδάκης αναλαμβάνει από 1^{ης} Ιουλίου να προετοιμάση μαθητάς εις επιτυχή εισιτήριον γυμνασιακήν εξέτασιν...». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 28/6/1908, φ. 712, σ. 3. «Ο πολύπειρος διδάσκαλος κ. Χονδρομήτρος αναλαμβάνει ιδιαιτέρας παραδόσεις εις μαθητάς διά το Γυμνάσιον και το Ελληνικόν». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 16/6/1921, φ. 3374, σ. 1. «Ο καθηγητής κ. Γ. Ζούκης αναλαμβάνει την διδασκαλίαν μαθητών προοριζομένων δι' εισιτήριον εις το Γυμνάσιον εξέτασιν ή και μαθητών του Γυμνασίου επιθυμούντων να συμπληρώσουν την ελλειπή διδασκαλίαν του λήξαντος σχολικού έτους». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 13/5/1921, φ. 3340, σ. 2.

¹²³ «Ο κ. Ν. Δημάκης, διευθυντής ιδιωτικού Λυκείου, αναλαμβάνει κατ' οίκον ιδιαιτέρας παραδόσεις εις μαθητάς μέλλοντας να υποστώσι τας κατά Σεπτέμβριον γενικάς εξετάσεις επί μετρίοις διδάκτροις». Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 23/6/1907, φ. 660, σ. 3. Το 1902 ιδιαίτερα παρέδιδε και ο Ά. Παπαδόπουλος, διευθυντής της Σχολής Νεωτέρων Γλωσσών. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 12/10/1902, φ. 426, σ. 4.

Εκτός από τους άνδρες προγυμναστές, μετά το 1920 άρχισαν να δημοσιεύουν αγγελίες για ιδιαίτερα μαθήματα και γυναίκες. Τον Μάιο του 1921, πρώτη η δημοδιδασκάλισσα Σοφία Σαΐτη ανακοίνωσε σε τοπική εφημερίδα την παράδοση μαθημάτων «εν τη οικία της εις μαθητριάς και μαθητάς των δημοτικών και ελληνικών σχολείων»¹²⁴.

Στις περισσότερες αγγελίες τονίζονται οι αρετές και τα προσόντα όσων παραδίδουν μαθήματα. Προβάλλονται, λοιπόν, η «επιμέλεια και χρηστότητα ηθών»¹²⁵, ο «τέλειος καταρτισμός»¹²⁶, η μεγάλη πείρα¹²⁷ και η «μεθοδικότης της διδασκαλίας»¹²⁸, που, σε συνδυασμό με τη μέτρια αμοιβή, έχουν ως στόχο να προσελκύσουν όσο το δυνατόν περισσότερους μαθητές.

Τα μαθήματα παραδίδονταν κατ' οίκον, εκτός από περιπτώσεις ομαδικών μαθημάτων, που γίνονταν είτε στα σχολεία είτε στα πρώτα φροντιστήρια. Τον Ιούνιο του 1908 δημοσιεύτηκε αγγελία για θερινά μαθήματα στο Α' Δημοτικό σχολείο για μαθητές και «απολυθέντες οίτινες οφείλουσι να υποστώσι την εισιτήριον εν τοις Ελληνικοίς Σχολείοις δοκιμασίαν», με ελάχιστα δίδακτρα¹²⁹. Τέτοια μαθήματα ενισχυτικής διδασκαλίας και προπαρασκευής για τις εξετάσεις παραδίδονταν σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, στο Α' και στο Δ' Δημοτικό σχολείο¹³⁰, σε μαθητές Δημοτικών και Ελληνικών σχολείων.

Παράλληλα, άρχισαν να εμφανίζονται και τα πρώτα φροντιστήρια. Το 1899 ιδρύθηκε η Σχολή Γαλλικής Γλώσσης του Χ. Κρίκκη, καθηγητή του Γυμνασίου, η οποία συνέχισε να προσφέρει τις υπηρεσίες της τουλάχιστον ως το 1908, έναντι 10 δρχ. τον μήνα για τριήμερη διδασκαλία σε εβδομαδιαία βάση¹³¹, ενώ το 1902 λειτουργούσε και η Σχολή Νεωτέρων Γλωσσών του Α. Παπαδόπουλου, όπου διδάσκονταν γαλλικά, ιταλικά και γερμανικά σε μαθητές και μαθήτριες, με δίδακτρα 10 δρχ. τον μήνα ή 25 το τρίμηνο. Προσφέρονταν επίσης και κατ' οίκον παραδόσεις με 15 δρχ. την εβδομάδα ή 25 δρχ. τον μήνα¹³². Το 1885 είχε ανακοινωθεί η πρόθεση σύστασης ιδιωτικής σχολής από τον Θ. Μυριανθόπουλο για τη διδασκαλία της γαλλικής, ελληνικής και λατινικής γλώσσας «υπό την φιλολογικήν και πρακτικήν

¹²⁴ Εφημερίδα «Θάρρος», 27/5/1921, φ. 3354, σ. 2.

¹²⁵ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 22/11/1884, φ. 48, σ. 4.

¹²⁶ Εφημερίδα «Θάρρος», 27/6/1915, αρχείο Θ. Λώλη.

¹²⁷ Εφημερίδα «Θάρρος», 16/6/1921, φ. 3374, σ. 1.

¹²⁸ Εφημερίδα «Θάρρος», 12/6/1921, φ. 3370, σ. 1.

¹²⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 7/6/1908, φ. 710, σ. 3.

¹³⁰ Εφημερίδα «Θάρρος», 5/6/1921, φ. 3363, σ. 2.

¹³¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 7/9/1902, φ. 422, σ. 3 και 17/11/1907, φ. 679, σ. 3.

¹³² Εφημερίδα «Αναγέννησις», 12/10/1902, φ. 426, σ. 4.

αυτών έποψιν»¹³³, δεν εντοπίσαμε, όμως, άλλες πληροφορίες γι' αυτήν. Οι ξένες γλώσσες, και ειδικά τα γαλλικά, θεωρούνταν ένδειξη ευρωπαϊκής παιδείας και κοινωνικής ανωτερότητας από τους ανερχόμενους αστούς, που φρόντιζαν να περιλαμβάνονται στη μόρφωση των αγοριών αλλά και των κοριτσιών τους.

Ο όρος «φροντιστήριο», ωστόσο, εμφανίστηκε για πρώτη φορά στον τύπο το 1906, οπότε και λειτούργησε το Νομικόν Φροντιστήριο του Χ. Γκίκα, «αριστούχου διδάκτορος» της Νομικής. Η πιο περιζήτητη σχολή εκείνη την εποχή αποδεικνύεται ότι ήταν και απαιτητική, λόγω ύλης και εξετάσεων, ενώ, επιπροσθέτως, είχε αρχίσει να λειτουργεί και ο ανταγωνισμός μεταξύ των φοιτητών ως προς τις καλύτερες προοπτικές μελλοντικής αποκατάστασης. Την ίδια εποχή, εξάλλου, υπήρχαν ήδη πολλά νομικά φροντιστήρια στην Αθήνα¹³⁴. Το συγκεκριμένο φροντιστήριο, λοιπόν, αναλάμβανε τη βοήθεια και καλύτερη κατάρτιση των φοιτητών, με «διδασκαλία σαφή και ευμέθοδο, βασιζομένη επί συγγραμμάτων ημεδαπών τε και αλλοδαπών»¹³⁵.

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι στα Τρίκαλα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, υπήρχε ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό δίκτυο, παράλληλο με το δημόσιο και συνιστάμενο από ιδιωτικά σχολεία, προγυμναστής και φροντιστήρια, που κάλυπταν όλο το φάσμα της εκπαίδευσης, από την πρωτοβάθμια μέχρι και την τριτοβάθμια. Θεωρητικά απευθυνόταν σε όλους, ουσιαστικά, όμως, ήταν εύκολα προσβάσιμο μόνο σε όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν το αντίτιμο. Εξάιρεση αποτελούσαν οι αποδεδειγμένα άποροι, όπου αυτοί γίνονταν δωρεάν δεκτοί.

¹³³ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 16/6/1885, φ. 68, σ. 3.

¹³⁴ Λ. Τσίλογλου, *Τα φροντιστήρια στην Ελλάδα...*, ό. π., σσ. 51-56.

¹³⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 15/9/1907, φ. 671, σ. 3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΥΛΙΚΟΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

5.1. Στέγαση

Η δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας, όχι μόνο την εποχή της απαρχής της ιστορικής της πορείας ως ανεξάρτητου βασιλείου, αλλά και καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, με την πολιτική των δανείων, την πτώχευση του 1893, τον διεθνή οικονομικό έλεγχο που επιβλήθηκε μετά τον πόλεμο του 1897, τους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, δεν άφηνε περιθώρια χρηματοδότησης της εκπαίδευσης. Οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες ενός κράτους, «που μόνιμα υπέφερε από δημοσιονομική δυσπραγία» και, συνεπώς, αδυνατούσε «να εξασφαλίσει τις υλικές προϋποθέσεις ενός σχολικού δικτύου που θα εξυπηρετούσε την αναπαραγωγή ενός οικονομικού και κοινωνικού χώρου πολύ ευρύτερου από το ίδιο το κράτος» είχαν αντίκτυπο στην υλικοτεχνική υποδομή των σχολικών μηχανισμών¹. Έτσι, δημόσια διδακτήρια δεν υπήρχαν και ο εξοπλισμός τους ήταν υποτυπώδης. Οι ισχυροί κρατικοί προϋπολογισμοί κάλυπταν, στην καλύτερη των περιπτώσεων, τις τρέχουσες εκπαιδευτικές ανάγκες, πρωτίστως μισθούς και συντάξεις εκπαιδευτικών και μισθώματα κτιρίων², ενώ μεγάλο μέρος της χρηματοδότησης του σχολικού δικτύου αναλήφθηκε από Έλληνες αστούς του εξωτερικού, τους γνωστούς εθνικούς ευεργέτες³.

Η τρικαλινή εκπαιδευτική πραγματικότητα δε διέφερε από την υπόλοιπη ελληνική. Τόσο το Γυμνάσιο όσο και τα δύο Ελληνικά σχολεία της πόλης, αντιμετώπιζαν το ίδιο βασικό πρόβλημα, αυτό της έλλειψης διδακτηρίων, και αναγκάζονταν σε συνεχείς μεταστεγάσεις σε ιδιωτικά, νοικιασμένα και ακατάλληλα, ως επί το πλείστον, οικήματα. Σε πολλά από αυτά δεν υπήρχαν ούτε χώροι υγιεινής και οι μαθητές ικανοποιούσαν τις φυσικές τους ανάγκες «εις τα στενά της

¹ Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 485.

² «Μέγα μέρος των κυβερνητικών δαπανών καταβροχθίζει το διδόμενον ενόικιον δι' οικοδομήματα, χρησιμεύοντα ως σχολεία...». Απόσπασμα από ανάλυση κρατικού προϋπολογισμού. Βλ. Α. Ανδρέου, *Κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση...*, ό. π., σ. 120.

³ Μέχρι το 1890 οι δωρεές των ομογενών ξεπερνούσαν κατά πολύ τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Παιδείας, ενώ ακόμα και το 1907 οι ιδιωτικές χορηγίες κάλυπταν το 1/3 περίπου των τρεχόντων αναγκών των Γυμνασίων (259.000 επί 767.000 δρχ.). Βλ. Κ. Τσουκαλάς, ό. π., σσ. 488-489.

γειτονιάς»⁴. Παρόμοια εικόνα παρουσίαζε και η στοιχειώδης βαθμίδα της εκπαίδευσης, με τον Δήμο να αδυνατεί να καλύψει επαρκώς τις τρέχουσες ανάγκες των πρωτοβάθμιων σχολείων, αφού δεν το επέτρεπαν οι προϋπολογισμοί⁵.

Η επιλογή του οικήματος, όπου θα στεγαζόταν το κάθε σχολείο, γινόταν ύστερα από μειοδοτική δημοπρασία⁶ και αφού η αρμόδια επιτροπή ενέκρινε την καταλληλότητα των προσφερομένων οικιών. Σύμφωνα με την υπουργική εγκύκλιο «διά τας μισθώσεις σχολείων»⁷, το υποψήφιο προς ενοικίαση κτίριο έπρεπε «να μη γειτνιαζή με συλλογές στασίμων υδάτων, ακαθαρσίας και τα τοιαύτα και να είνε ει δυνατόν πανταχόθεν ελεύθερον, εις έκαστον μαθητήν να αναλογή εμβαδόν 0,90 τετρ. μέτρων και χώρος αέρος 4 κυβ. μέτρων», να είναι φωτεινό, φρεσκοβαμμένο και να έχει αποχωρητήρια «μεθ' υδραυλικού σίφωνος καλώς λειτουργούντος, ούτως ώστε να αποφεύγηται η ανάδυσις δυσοσμίας». Ο νόμος όριζε, τέλος, ότι το ενοίκιο δεν έπρεπε να υπερβαίνει τις 140 δρχ. μηνιαίως⁸. Τα πρακτικά της δημοπρασίας υποβάλλονταν στο Υπουργείο Παιδείας και αυτό έδινε την οριστική έγκριση. Δεν έλειπαν, ωστόσο, και οι περιπτώσεις ακύρωσης μιας δημοπρασίας και επανάληψής της⁹, αλλά και ολιγορίας από πλευράς Υπουργείου, όπως συνέβη μετά την πυρκαγιά του 1912, οπότε και πέρασαν τρεις μήνες, χωρίς να ληφθεί μέριμνα για ενοικίαση κτιρίου¹⁰.

Οι σοβαρές ελλείψεις και η ακαταλληλότητα των διδακτηρίων διήρκεσαν για δεκαετίες, παρά τις συνεχείς επισημάνσεις του προβλήματος και της προβολής του μέσω του τοπικού τύπου, αλλά και τις εκκλήσεις προς το Υπουργείο για επίλυσή του: «Εις αθλιεστάτην αληθώς κατάστασιν ευρίσκεται η εκπαίδευσις εις την περιφέρειάν μας...Υπάρχει ανεπάρκεια και του μόλις αναγκαίου διά την εγκατάστασιν των μαθητών χώρου. Οι νεαροί μαθηταί αναγκάζονται ούτω και όρθιοι να

⁴ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 23-9-1921, φ. 3472, σ. 1.

⁵ Ενδεικτικά, το 1903 τα έσοδα του Δήμου ανέρχονταν σε 303.470 δρχ. από τις οποίες οι 99.168 προορίζονταν για την εκπαίδευση, ενώ το 1908 τα έξοδα υπολογίζονταν σε 276.000 δρχ. επί 305.000 δρχ. που ήταν τα έσοδα. Βλ. εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 14/12/1902, φ. 433, σ. 2 και 3/11/1907, φ. 677, σ. 2.

⁶ Η εφημερίδα «*Θάρρος*» αναφέρεται σε μια σχετική δημοπρασία στις 13/8/1911: «Υπό της επιτροπής εκ των προσφερθεισών οικιών είχαν εγκριθή ως κατάλληλοι αι των κ. Χατζοπούλου, Ραδινού και Βαμβέτσου. Παραδόξως η μειοδοσία υπερέβη παν όριον γενομένου πρωτοφανούς διαγωνισμού. Η δημοπρασία κατεκυρώθη επ' ονόματι του κ. Βαμβέτσου προσφέροντος την οικίαν του αντί ενοικίου 67 δρχ. μηνιαίως». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 13/8/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

⁷ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 4/7/1912, φ. 1708, σ. 3.

⁸ Εφημερίδα «*Θάρρος*», 16/11/1916, αρχείο Θ. Λώλη.

⁹ «Διαταχθείσης της επαναλήψεως της δημοπρασίας διά την ενοικίασιν οικίας χρησιμοποιηθησαμένης ως Γυμνάσιον ενεκρίθησαν την φοράν ταύτην μόνον αι οικία του κ. Ραδινού. Ενοικιάσθη άνευ συναγωνισμού η οικία του κ. Ραδινού προς 100 δρχ. μηνιαίως». Βλ. εφημερίδα «*Θάρρος*», 6/9/1911, αρχείο Θ. Λώλη.

¹⁰ Εφημερίδα «*Αναγέννησις*», 10/4/1912, φ. 1666, σ. 3.

παρακολουθούν την διδασκαλία και να υφίστανται τον κίνδυνον της ευχερούς ματαδόσεως μολυσματικών νοσημάτων. Το Υπουργείον Παιδείας πρέπει να σπεύση να βελτιώση την αθλιεστάτην αυτήν κατάστασιν...»¹¹.

Για να έχουμε μια εικόνα του κτιριακού προβλήματος της μέσης εκπαίδευσης στα Τρίκαλα, παραθέτουμε ένα απόσπασμα δημοσιεύματος της εφημερίδας «Θάρρος», που εκθέτει με γλαφυρό τρόπο την κατάσταση, σαράντα ολόκληρα χρόνια μετά την απελευθέρωση: «Στοιχειωδεστάτην έλλειψιν έχει η πόλις μας και εις τα διδακτήρια όλων των σχολείων. Ως επί το πλείστον ως διδακτήρια χρησιμοποιούνται οικίαι ιδιωτικά επί ενοικίω. Ως είναι δ' ευνόητον τα τοιαύτα καταστήματα δεν πληρούν τους όρους ενός σχολείου και κατά πρώτον λόγον από υγιεινής απόψεως. Αι χρησιμοποιούμεναι διά την διδασκαλίαν αίθουσαι είναι μικραί και στιβάζονται εις τα επίσης κακότεχνα ως επί το πλείστον θρανία, πλείσται δεκάδες και εκατοντάδες πολλάκις μαθητών. Και μόλα ταύτα, επί σειράν τόσων δεκαετηρίδων τώρα από της απελευθερώσεως της Θεσσαλίας δεν κατωρθώθη να αποκτήσωμεν ούτε διά την στοιχειώδη εκπαίδευσιν εκπαιδευτήρια και τα τέκνα του λαού φθείρουν την υγιάν των εις τας τρώγλας εκείνας». Παρακάτω, ο συντάκτης αναφέρεται στην ετήσια δαπάνη του δήμου και του δημοσίου για ενοίκια σχολείων, που ανέρχεται σε 10 – 12 χιλιάδες δραχμές, και προτείνει τη σύναψη ειδικού δανείου για την ανέγερση διδακτηρίων. Και συνεχίζει: «Εις το Γυμνάσιον φοιτούν κατ' έτος 350 – 400 μαθηταί. Δεν είναι δυνατόν να νοηθή διδασκαλία με 100 περίπου μαθητάς εις εκάστην τάξιν. Είναι απαραίτητος η σύστασις και δευτέρου γυμνασίου, αν θέλωμεν διά να μανθάνουν τα παιδιά μας γράμματα...». Την ίδια επισήμανση κάνει ο αρθρογράφος και για τα Ελληνικά σχολεία: «Εις την πόλιν μας λειτουργούν μόνον δύο Ελληνικά σχολεία, όσα δηλαδή και προ 10ετίας, όποτε ο πληθυσμός της πόλεως ανήρχετο σε 6.000 κατοίκους...Εις τας τρεις τάξεις των σχολείων τούτων φοιτούν περί τους 300 – 350 μαθητάς. Με 100 – 120 μαθητάς εις εκάστην τάξιν φαντάζεται κανείς τι διδασκαλία εμπορεί να γίνει και ποία επίβλεψις είνε δυνατόν να ασκηθή. Είναι αναπόφευκτος ανάγκη να συσταθούν δύο εισέτι Ελληνικά σχολεία διά να εξαρκέσουν εις τας ανάγκας της πόλεως και της εκπαιδευτικής περιοχής της»¹².

Κατά την έρευνα, αποκομίσαμε πληροφορίες για τα διδακτήρια, κυρίως από τον τοπικό τύπο και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, αφού δε βρέθηκαν πλήρη στοιχεία στέγασης και λειτουργίας των σχολείων. Οι πληροφορίες αυτές αφορούν την

¹¹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 9/10/1921, φ. 4282, σ. 1.

¹² Εφημερίδα «Θάρρος», 29/1/1922, φ. 3594 σ. 1.

περιπλάνηση του Γυμνασίου μέχρι την εγκατάστασή του σε ιδιόκτητο κτίριο και την ακαταλληλότητα γενικά όλων των οικημάτων όπου στεγάζονταν τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της πόλης. Ελάχιστα στοιχεία για τα Ελληνικά σχολεία ανιχνεύσαμε, τέλος, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Λίγους μήνες μετά την απελευθέρωση και την προσάρτηση της Θεσσαλίας, στην πόλη των Τρικάλων λειτουργεί Γυμνάσιο, γεγονός σημαντικό για τα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής εκείνης, όχι μόνο για την πόλη, αλλά για όλη την ευρύτερη περιοχή της δυτικής Θεσσαλίας, με δεδομένο ότι η περιοχή Καρδίτσας αποτελούσε ενιαίο νομό με τα Τρίκαλα μέχρι το 1944 (εκτός της περιόδου 1899-1909) και στην πόλη της Καρδίτσας ιδρύθηκε δημοσυντήρητο Γυμνάσιο το 1888¹³. Το «εν Τρικάλους Γυμνάσιον», λοιπόν, είναι το μοναδικό σχολικό ίδρυμα της ανώτερης βαθμίδας της μέσης εκπαίδευσης μέχρι το 1939, που ιδρύεται το Γυμνάσιο Θηλέων. Το σχολικό έτος 1951-52, οι μαθητές ξεπερνούν τους 1300 και αναγκαστικά ιδρύεται το Β΄ Γυμνάσιο Αρρένων με Β.Δ. στις 13/2/1952, ενώ από το 1948 λειτουργεί η Δημόσια Εμπορική Σχολή, το μετέπειτα Οικονομικό Γυμνάσιο¹⁴. Στην κατώτερη βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης, λειτουργεί, ήδη από την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, το Α΄ Ελληνικό σχολείο, ενώ το 1889 ιδρύεται το Β΄ και το 1922 το Γ΄.

Χωρίς δικό του οίκημα διδασκαλίας, το Γυμνάσιο αρχίζει την πορεία του μέσα στον χρόνο το 1882, στεγαζόμενο σε νοικιασμένα κτίρια, τα οποία δε διέθεταν τις κατάλληλες υποδομές, ώστε να εξασφαλίζουν ομαλές εκπαιδευτικές συνθήκες. Αρχικά, στεγάστηκε από το 1882 ως το 1883 στο οίκημα των εμπόρων αδελφών Μαράβα, κοντά στην Αγία Φανερωμένη. Το κτίριο αυτό σε καμία περίπτωση δεν πληρούσε τις προδιαγραφές σχολικού διδακτηρίου, γεγονός που σχολιάστηκε στον τοπικό τύπο: «Σπουδαία έλλειψις του Γυμνασίου υπάρχει και η στενότης του καταστήματος, διότι τα δωμάτια των παραδόσεων είνε αρκούντως στενόχωρα και δεν χωρούσι τους μαθητάς, διά δε την τετάρτην τάξιν δεν υπάρχει δωμάτιον. Διά τούτο πρέπει να ληφθή περί τούτου η δέουσα πρόνοια»¹⁵.

Το 1883-1884 στεγάστηκε στο σπίτι του Χατζή Εφέντη στον συνοικισμό Πλάτανος, παρά την πλατεία παλιού Δεσποτικού ή Μακαρίου. Επρόκειτο, όμως, για

¹³ Για τα σχολεία που ιδρύθηκαν στα Τρίκαλα βλ. κεφάλαιο «Η δημόσια μέση εκπαίδευση στα Τρίκαλα (1881-1923)», ενότητα 2.

¹⁴ Π. Παπαχαλαράμπους, «Το Β΄ Γυμνάσιο Αρρένων. 34 χρόνια από την ίδρυσή του», *Τρικαλινό Ημερολόγιο* 1987, σσ. 189-190.

¹⁵ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 19/10/1883, φ. 1169, σ. 2.

οίκημα ακατάλληλο, με «στενά και ψυχρά δωμάτια και το μικρόν της αυλής», γι' αυτό η Εφορεία του σχολείου συνέστησε μεταστέγαση και υπέδειξε στον Γυμνασιάρχη την οικία του Κιουτσούκ Ιμέρ Βέη, «ήτις και αυλή έχει μεγίστην ήτις θα χρησιμεύση διά τα στρατιωτικά των μαθητών γυμνάσια και δωμάτια ευρύχωρα»¹⁶.

Από το 1884 ως το 1888, λοιπόν, λειτούργησε στο σπίτι του προαναφερθέντος Τούρκου. Το 1888, δυστυχώς, μεγάλη πυρκαγιά κατέστρεψε το οίκημα και «δεν απέμεινεν εκ του όλου καταστήματος του Γυμνασίου ή οι τρεις τοίχοι αυτού. Τα έπιπλα του Γυμνασίου, τα βιβλία, τα εργαλεία της φυσικής και τα λοιπά σκεύη κατεστράφησαν άπαντα»¹⁷.

Το 1889 μεταφέρθηκε στην οικία Βλαχόμπεη, επί της οδού Ασκληπιού, και παρέμεινε εκεί ως το 1891, οπότε το Γυμνάσιο κήκε για δεύτερη φορά. Μετά την πυρόληση διασκορπίστηκε μέχρι τις εξετάσεις σε διάφορα οικήματα, για να εγκατασταθεί κοντά στον Άγιο Αθανάσιο, στο σπίτι του Αθανασίου Σαράφη, πατέρα του Στέφανου Σαράφη, μέχρι το 1896¹⁸.

Επόμενοι σταθμοί της στεγαστικής περιπλάνησης του Γυμνασίου ήταν η οικία Κ. Χατζηγάκη (1896-1901 και 1906-1907), η οικία Ραδινού (1901-1906 και 1907-1911) και μετά την πυρκαγιά στις αρχές του 1912 «επί τι διάστημα το Δημοτικόν σχολείον του Αγ. Κωνσταντίνου»¹⁹. Ακολούθησαν το οίκημα κληρονόμων Χατζηπέτρου (μέχρι το 1916), το οίκημα ιδιοκτησίας Μπαλιάκου (1916-1917) και το οίκημα Βαμβέτσου κοντά στη γέφυρα της Γούρνας και δίπλα στο τζαμί Μεχμέτ Αγά, όπου και παρέμεινε ως το 1954-1955. Έκτοτε, στεγάστηκε σε δημόσιο νεόκτιστο διδακτήριο, στο τέρμα της οδού Κονδύλη²⁰.

Αξίζει να σημειωθεί πως ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μέση εκπαίδευση και τη στέγαση του Γυμνασίου Τρικάλων επέδειξε ο ηγούμενος της Μονής Αγίου Στεφάνου Κωνστάντιος, ο οποίος άφησε στον Δήμο Τρικκαίων την περιουσία του, ύψους 100.000 δραχμών, με τον όρο να ανεγείρει μεγάλο Γυμνάσιο²¹. Εκτενές δημοσίευμα της εφημερίδας «Θάρος» τον Δεκέμβριο του 1919 αναφέρει ότι «ο αιδίδιος ηγούμενος Κωνστάντιος αποθανών εκληροδότησεν υπέρ του Γυμνασίου Τρικκάλων

¹⁶ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 19/9/1884, φ. 1201 σ. 3.

¹⁷ Εφημερίδα «Οι Εργάται», 5/7/1888, φ. 145, σ. 1.

¹⁸ Στ. Σαράφης, *Άπαντα. Ιστορικές Αναμνήσεις*, ό. π., σ. 12.

¹⁹ Αικ. Κωστοπούλου - Μπαλαμώτη, «Το εν Τρικκάλους Γυμνάσιον (1881-1994)», ό. π., σ. 109 και εφημερίδα «Αναγέννησις», 6/9/1911, φ. 1461, σ. 3.

²⁰ Αικ. Κωστοπούλου - Μπαλαμώτη, ό. π., σσ. 118 και 121 και Θ. Τριανταφύλλου, *Τα παλιά Τρίκαλα...*, ό. π., σσ. 100-101.

²¹ Εφημερίδα «Πανθεσσαλική», 7/6/1900. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σεϊφουλλάχ...*, ό. π., τ. Α', σ. 153.

70 χιλ. δραχμάς, με τον σκοπόν να διατεθούν διά την ανέγερσιν Γυμνασίου ή διά την βελτίωσιν της καταστάσεως του απαιρητήτου εκπαιδευτικού σχολείου. Παραδόξως όμως το ηγουμενοσυμβούλιον της Μονής Αγίου Στεφάνου δι' αναφοράς του προς το Υπουργείον της Παιδείας ήγειρεν αξιώσεις επί των κληροδοτηθέντων χρημάτων... Η επιμονή του συμβουλίου θα φέρη προσκόμματα εις τα σχέδια του Υπουργείου, το οποίον είναι διατεθειμένον να διαθέση εκτός του ποσού του κληροδοτήματος και 100 χιλ. δραχμάς και ούτω να προβή εις την ανέγερσιν Γυμνασίου εν τη πόλει μας, το οποίον θα είναι από τα τελειότερα εκπαιδευτήρια του κράτους...»²². Δυστυχώς, η ανέγερση διδακτηρίου για το Γυμνάσιο καθυστέρησε για τρεις και πλέον δεκαετίες.

Σχεδόν όλα τα κτίρια που φιλοξένησαν τους μαθητές του Γυμνασίου ήταν ακατάλληλα από άποψη χώρου, τοποθεσίας και υγιεινής: «Καταγώγια μεταβληθέντα εις οικήματα»²³, στη μέση της αγοράς και κοντά σε καφενεία²⁴, μικρά και χωρίς προαύλιο²⁵, «υγρά και ανήλια δωμάτια υπογείου» χρησίμευαν συνήθως «ως διδακτήρια διά τους μετ' ολίγον ακαδημαϊκούς πολίτας»²⁶. Η ακαταλληλότητα των κτιρίων οφειλόταν, σε μεγάλο βαθμό, «εις το γλίσχρον του παρεχομένου υπό του δημοσίου μισθώματος», καθώς απαιτούνταν «μίσθωμα τουλάχιστον 200 δρχ. κατά μήνα προς ενοικίασιν Γυμνασίου ανταποκρινομένου εις στοιχειώδεις υποχρεώσεις της υγιεινής και ευπρεπείας της σπουδαζούσης νεολαίας»²⁷. Λόγω της ανεπάρκειας των υποδομών, ήταν συχνό φαινόμενο οι επισκευές του κτιρίου, πριν τη λειτουργία του σχολείου, αλλά και κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους, οπότε και διακόπτονταν τα μαθήματα, «μέχρις αποπερατώσεως των επισκευών»²⁸. Δυστυχώς, δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις, που οι κακοτεχνίες και η παλαιότητα του οικήματος προκάλεσαν ακόμη και τη μερική ή ολοκληρωτική καταστροφή του²⁹.

Εκτός από την ακαταλληλότητα των μισθωμένων κτιρίων, άλλη μία αιτία μεταστέγασης του Γυμνασίου ήταν και οι πυρκαγιές του διδακτηρίου του. Το 1912 μία μεγάλη πυρκαγιά, η τρίτη κατά σειρά, το κατέστρεψε ολοσχερώς: «Λίθοι, πλίνθοι και κέραμοι ατάκτως ερριμένα είναι η κατάσταση μετά την αποτέφρωσιν. Τοσαύτη

²² Εφημερίδα «Θάρρος», 3/12/1919, αρχείο Θ. Λώλη.

²³ Εφημερίδα «Θάρρος», 9/2/1918, φ. 2198, σ. 1.

²⁴ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 27/4/1912, φ. 1681, σ. 3.

²⁵ Εφημερίδα «Θάρρος», 16/11/1916, αρχείο Θ. Λώλη.

²⁶ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 10/4/1912, φ. 1666, σ. 3.

²⁷ Εφημερίδα «Θάρρος», 16/11/1916, αρχείο Θ. Λώλη.

²⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 25/11/1911, φ. 1540, σ. 3.

²⁹ «Η πυρκαγιά εγεννήθη προφανώς εκ των σωλήνων της σόμπας εις το σημείον καθ' ο διήρχοντο εκ του τοίχου, όστις ήτο εκ παλαιάς κατασκευής εκ τσατά...». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», 12/1/1912, αρχείο Θ. Λώλη.

ήτο η μανία του πυρός, ώστε δεν αφήκε τίποτε άλλο παρά τοίχον ενός μέτρου περίπου του λοιπού κτιρίου κατακρημνισθέντος εξ ολοκλήρου»³⁰. Οι πυρκαγιές αποδόθηκαν από τον τοπικό τύπο σε εμπρησμούς³¹, ίσως μαθητών, ως μια μορφή εκδίκησης για την αυταρχική συμπεριφορά Γυμνασιάρχη και καθηγητών, τις αυστηρές ποινές που επέβαλλαν και τη χαμηλή βαθμολογία.

Επιπλέον, και τα ακραία καιρικά φαινόμενα είχαν επιπτώσεις, όσον αφορά το στεγαστικό ζήτημα, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την καταστρεπτική πλημμύρα του 1907, κατά την οποία «το Γυμνάσιον κατέπεσεν εκ θεμελίων»³² και μεταβλήθηκε σε ερείπια. Ο τότε Γυμνασιάρχης Ιω. Μιχαήλ, επιζητώντας άμεση λύση για το κτιριακό ζήτημα, απέστειλε τηλεγράφημα στον Υπουργό Παιδείας: «Ληθαίου εκχειλίσαντος και υδάτων αυτού κατακλυσάντων την πόλιν, Γυμνασιακού δε κτιρίου καταρρεύσαντος θρανία επιπλέει. Στοπ. Τι ποιητέον; Στοπ»³³. Ο υπερβάλλον ζήλος του, ωστόσο, σχολιάστηκε αρνητικά από μερίδα του τύπου³⁴, που θεώρησε δευτερεύουσας σημασίας το θέμα, μπροστά στις ανθρώπινες απώλειες και το μέγεθος της καταστροφής.

Όσον αφορά τα Ελληνικά σχολεία της πόλης, τα μόνα στοιχεία που εντοπίσαμε προέρχονται από τις σχετικές εκθέσεις των Σχολαρχών το 1890³⁵. Το Α' Ελληνικό συστεγαζόταν με το Γυμνάσιο, ενώ το Β' Ελληνικό στεγαζόταν στο οίκημα του Ν. Μπεκόπουλου έναντι 60 δρχ. τον μήνα. Το συγκεκριμένο διδακτήριο αποτελούνταν από τέσσερα δωμάτια στον όροφο, που χρησίμευαν ως αίθουσες διδασκαλίας και γραφείο, και τρία μικρότερα στο ισόγειο, ακατάλληλα για διδασκαλία. Ο χώρος των τάξεων μόλις επαρκούσε για τον αριθμό των μαθητών, ενώ «το οίκημα κείμενον επί θέσεως υψηλής και εκτεθειμένον εις τας πνοάς των ανέμων καθίσταται λίαν ψυχρόν, η δε επισκευή αυτού παρουσιάζει ελλείψεις, δι' ας εκάστοτε εφιστώμεν την προσοχήν του ιδιοκτήτου», ανέφερε χαρακτηριστικά ο Σχολάρχης.

³⁰ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 13/1/1912, φ. 1586, σ. 3.

³¹ «Μέχρι τούδε είναι το τρίτον Γυμνάσιον που καίγεται εις τα Τρίκαλα, εκ συμπτώσεως αυτήν την φοράν διότι τα δύο άλλα προηγούμενα είχαν εμπρησθή...». Βλ. εφημερίδα «Θάρρος», ό.π. «Περί των αιτίων της πυρκαϊάς διάφορον έκαστος γνώμην εκφέρει. Είπον τινες ότι το πυρ ετέθη επίτηδες υπό των μαθητών, δι' ους τα αποτελέσματα των εξετάσεων δεν ήταν ευνοϊκά...». Βλ. εφημερίδα «Οι Εργάται», 5/7/1888, φ. 145, σ. 1.

³² Εφημερίδα «Εμπρός», 6/6/1907, φ. 3819, σ. 1.

³³ Μ. Χατζηγάκης, *Ηθιογραφικά και πολιτικά*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1989, σ. 168.

³⁴ «Και ως ειρωνεία μέσα εις την συντελεσθείσαν καταστροφήν, έρχεται το τηλεγράφημα του γυμνασιάρχου Τρικάλων, ο οποίος αγγέλων την κατάρρευσιν του Γυμνασίου ζητεί οδηγίας περί του πού πρέπει να στεγασθούν οι μαθηταί διά να επαναληφθούν ταχέως τα μαθήματα επικειμένων των εξετάσεων». Βλ. εφημερίδα «Εμπρός», ό.π.

³⁵ *Γενικά Αρχεία του Κράτους*, ετήσιες αναφορές Σχολαρχών, αναφορά Σχολάρχη Α. Τσιλιμίγκρα.

Επιπρόσθετα προβλήματα στέγασης και λειτουργίας όλων των σχολείων ανέκυψαν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, όταν επιτάχθηκαν τα διδακτήρια για τις ανάγκες του στρατού. Ως λύση ανάγκης προκρίθηκε η συστεγάση των σχολείων. Έτσι, το σχολικό έτος 1917-1918 το Γυμνάσιο συστεγάστηκε με το Α΄ και το Β΄ Ελληνικό σχολείο: Το πρωί (8-11π.μ. και 11π.μ.-2μ.μ.) λειτουργούσαν τα δύο Ελληνικά και το απόγευμα το Γυμνάσιο³⁶, γεγονός που προκάλεσε πολλές αντιδράσεις και διαμαρτυρίες γονέων και εκπαιδευτικών. Η τοπική εφημερίδα «Θάρρος» απηύθυνε έκκληση στους ευπορότερους γονείς να μεριμνήσουν «να ανοικιάσουν ίδιον οίκημα διά το Γυμνάσιον, όπως εγένετο εις Βόλον και αλλαχού...»³⁷.

Η κτιριακή και υλικοτεχνική υποδομή ήταν παρόμοια και στα υπόλοιπα σχολεία του νομού. Στην Καλαμπάκα, για παράδειγμα, το δημοσυντήρητο Ελληνικό σχολείο μέχρι το 1890 βρισκόταν σε τόσο άθλια κατάσταση, που «εκηρύχθη ετοιμόρροπον υπό του επιθεωρήσαντος αυτό, παραγγελία του Υπουργείου, νομομηχανικού»³⁸. Το Ελληνικό σχολείο του Ζάρκου στεγαζόταν την ίδια χρονιά σε «κατάλληλο» οίκημα, ιδιοκτησίας της εκκλησίας, το οποίο όμως δε διέθετε «τας προς την διδαχὴν ανάγκας» και, όπως ανέφερε στη σχετική έκθεση ο υπογράφων βοηθός εκπαιδευτικός, «ελλείπουσι χάρται γεωγραφικοί, μαυροπίνακες, μαθητολόγιον, έλεγχοι κ.λπ.»³⁹, τα στοιχειώδη δηλαδή για τη διδασκαλία. Εξαίρεση αποτελούσε την ίδια χρονική περίοδο το μονοτάξιο Ελληνικό σχολείο του Μουζακίου, το οποίο, μισθωμένο έναντι 15 δρχ. μηνιαίως, βρισκόταν σε «αρίστη» κατάσταση⁴⁰.

Και στις γειτονικές πόλεις η εικόνα των διδακτηρίων δεν είναι διαφορετική. Το Ελληνικό σχολείο της Άρτας, μια μισθωμένη οικία τεσσάρων μικρών δωματίων, στερούνταν πινάκων και γεωγραφικών χαρτών, «απολύτως χρησίμων τοις μαθηταίς», αλλά και θρανίων, «ώστε οι πλείστοι των μαθητών είναι αναγκασμένοι να κάθονται οκλαδόν χαμαί»⁴¹.

³⁶ Εφημερίδα «Θάρρος», 15/10/1917, φ. 2085, σ. 1.

³⁷ Εφημερίδα «Θάρρος», 22/4/1918, φ. 2180, σ. 1

³⁸ *Γενικά Αρχεία του Κράτους*, αναφορά Σχολάρχη Ιω. Βενιέρη, 1890.

³⁹ *Γενικά Αρχεία του Κράτους*, αναφορά βοηθού Γ. Ιατρού, 1890.

⁴⁰ *Γενικά Αρχεία του Κράτους*, αναφορά βοηθού φοιτητή Κ. Στεργιόπουλου, 1890.

⁴¹ *Γενικά Αρχεία του Κράτους*, αναφορά Σχολάρχη Ν. Αμβράζη, 19/11/1890.

5.2. Έπιπλα και σκεύη του Γυμνασίου

Όπως προαναφέραμε, η οικονομική δυσπραγία του κράτους δεν άφηνε μεγάλα περιθώρια χρηματοδότησης των σχολικών μηχανισμών. Συνεπώς, η ισχνή συνδρομή του κρατικού προϋπολογισμού δεν επέτρεπε τον επαρκή εξοπλισμό των σχολείων με έπιπλα, σκεύη και εποπτικά μέσα διδασκαλίας, απαραίτητα για την παράδοση των μαθημάτων και τη διαδικασία μετάδοσης γνώσεων. Στα σχολεία της πόλης των Τρικάλων, και κυρίως στο Γυμνάσιο, οι ευγενείς χορηγίες εύπορων και φιλόμουσων Τρικαλινών και η συνεισφορά των μαθητών μέσω εράνων, καλλιτεχνικών εκδηλώσεων και των παραδοσιακών καλάντων, ενίσχυαν τον εφοδιασμό των σχολείων με εκπαιδευτικό υλικό, έπιπλα και θερμαντικά μέσα, όπως θα δούμε παρακάτω.

Η πρώτη αναφορά στην κατάσταση της υλικοτεχνικής υποδομής του Γυμνασίου γίνεται στον λόγο που εκφώνησε ο Γυμνασιάρχης Κ. Νεστορίδης τον Ιούνιο του 1884, κατά την έναρξη των δημόσιων προφορικών εξετάσεων: «Εφροντίσαμεν και αντικαταστήσαμεν τα σαθρά και άθλια θρανία διά νέων στερεών και κομψών. Κατωρθώσαμεν να κατασκευασθώσι τρεις βιβλιοθήκαι, να διορθωθώσιν αι έδραι, να κατασκευασθώσι πίνακες και το υπουργείον ενέκρινε την αγοράν μιας δωδεκάδος καρεκλών...ηγοράσαμεν νέον ύφασμα και εκαλύψαμεν την ασχημίαν του ανακλίντρου (καναπέ) και των προσκεφαλαίων. Ανηρτήσαμεν...τον έξω της θύρας πίνακα και κατεσκευάσαμεν σημαίαν διά τας εθνικάς και βασιλικάς εορτάς»⁴².

Στο Βιβλίο Υλικού του Γυμνασίου, όπου καταγραφόταν ο εκάστοτε εξοπλισμός του, τον Αύγουστο του 1899 υπάρχουν καταχωρημένα τα εξής:

- i) 43 θρανία τετράεδρα και 15 τρίεδρα, από τα οποία «εφθάρησαν 30 και εκ των υπολειμμάτων διωρθώθη και επεσκευάσθη το πάτωμα του σχολείου», όπως αναφέρεται στη στήλη των παρατηρήσεων.
- ii) μία βούρτσα ενδυμάτων, έν ερμάριον μ. 2 x 1,40 και 18 αναρτήρες ων έκαστος έχει θέσεις 8 ή 9⁴³.

Στο βιβλίο Πράξεων του Γυμνασίου, στις 30 Αυγούστου 1900⁴⁴, ο Γυμνασιάρχης Γ. Χατζηγιάννου παραδίδει στον αρχαιότερο καθηγητή Ζ. Ζαχαριάδη τα υπάρχοντα έπιπλα και σκεύη του σχολείου, που ήταν τα παρακάτω:

- i) 36 καινούργια θρανία «εις αρίστην κατάστασιν»,

⁴² Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 3/7/1884, φ. 1193, σ. 1.

⁴³ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1898-1899.

⁴⁴ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, Πρακτικόν παραδόσεως και λήψεως του γραφείου και αρχείου του Γυμνασίου Τρικάλων, 30-8-1900.

- ii) 4 έδρες διδασκαλίας «μετά των σχετικών βάσεων εις αρίστην κατάστασιν»,
- iii) 6 μαυροπίνακες «εις αρίστην κατάστασιν»,
- iv) 10 καθίσματα «Βιέννης» και 4 εγχώρια,
- v) 2 τραπέζια γραφείου «μετ' επικαλύμματος»,
- vi) 1 ρολόι τοίχου,
- vii) 1 μικρή βιβλιοθήκη «υαλόφρακτος μετ' ερμαρίου κάτωθι»,
- viii) 2 κουδούνια,
- ix) 1 μελανοδοχείο «μετά των χρειωδών»,
- x) 2 σημαίες,
- xi) 5 «πύραυνοι» (μαγκάλια),
- xii) 80 φανοί «εκ λευκοσιδήρου μετά ισαρίθμων κοντών»,
- xiii) 6 εικόνες ηρώων της Εθνικής Παλιγγενεσίας,
- xiv) 4 χάρτες, 1 γωνιόμετρο, 1 βερνιέρος (συσκευή μέτρησης γωνιών) και
- xv) 74 βιβλία της βιβλιοθήκης του Γυμνασίου.

Ο σχολικός εξοπλισμός ενίοτε συμπληρωνόταν από δωρεές πολιτών, όπως στην περίπτωση των εγχώριων καθισμάτων, που ήταν «δώρον του κ. Τριανταφύλλου Γαλάνη», ή από χρήσιμα αντικείμενα που βρέθηκαν εγκαταλειμμένα, όπως το ρολόι τοίχου, το οποίο «ευρέθη μετά την αποχώρησιν των Τούρκων», προφανώς ύστερα από την κατοχή ενός έτους που ακολούθησε τον πόλεμο του 1897. Επίσης, αξιόλογη ήταν και η προσφορά των μαθητών του σχολείου. Αυτοί αγόρασαν τις εικόνες των ηρώων του 1821, αξίας 6 δραχμών, και κατασκεύασαν τις δύο σημαίες. Επρόκειτο για μία από μάλλινο ύφασμα με χρυσές παρυφές αξίας 45 δραχμών και μία «εκ μετάξης και αργυρών παρυφών» αξίας 120 δραχμών.

Στη στήλη των παρατηρήσεων του Βιβλίου Υλικού σημειώνεται ότι, από τα παραπάνω έπιπλα και όργανα, καταστράφηκαν από φωτιά εννιά θρανία, δύο βάθρα των εδρών διδασκαλίας, ένα κάθισμα Βιέννης, τρία εγχώρια καθίσματα, οι πύραυνοι, οι φανοί και το κουδούνι του γραφείου.

Το 1906 ο εξοπλισμός συμπληρώθηκε με:

- i) «εν καινουργές πύραυνον του γραφείου» αξίας 3 δραχμών, που αγοράστηκε «εκ του περισσεύματος της προς θέρμανσιν του γυμνασίου χορηγηθείσης πιστώσεως»,
- ii) «δύο καινουργή επικαλύμματα των τραπεζών του γραφείου εριούχα χρώματος πρασίνου» αξίας 28 δραχμών, που αγοράστηκαν «εξ εράνου των μαθητών του γυμνασίου»,

iii) μια «ψήκτρα» (βούρτσα για καθαρισμό ρούχων, υποδημάτων κ.λπ.) γραφείου αξίας 2,5 δραχμών και

iv) «εν μαλανοδοχείον μέλαν» αξίας 2,5 δραχμών κι αυτά ύστερα από έρανο των μαθητών⁴⁵.

Στις 28 Ιουνίου 1907, μετά την καταστρεπτική πλημμύρα που έπληξε την πόλη, ο Γυμνασιάρχης Ιω. Μιχαήλ, με την ΞΖ' πράξη, κατέγραψε και παρέδωσε το διασωθέν αρχείο του Γυμνασίου, το οποίο αποτελούνταν από τη σφραγίδα, το Μαθητολόγιο, τον Γενικό και Ειδικό Έλεγχο, το Βιβλίο Πιστοποιητικών, το Βιβλίο Πράξεων, το Βιβλίο Υλικού, το Πρωτόκολλο, ένα κουδούνι, το ρολόι τοίχου, τρία επικαλύμματα τραπεζών τσόχινα, μία ψήκτρα, δύο μελανοδοχεία, τους ελέγχους διδαχθείσας ύλης, το Λεξικό Ν. Ι. Καλλιχόρου και τρεις τόμους βιβλίων, του Ισοκράτη, τα Ελληνικά και τα Απομνημονεύματα του Ξενοφώντα. Ο υπόλοιπος εξοπλισμός του σχολείου καταστράφηκε μαζί με το διδακτήριο: «Τα δε θρανία (36 τον αριθμόν), αι τέσσαρες έδραι, τρεις τράπεζαι, δέκα καθίσματα (Βιέννης) και δύο παλαιά και άπαντα τα όργανα της Γυμναστικής ευρίσκονται (εν γνώσει του σεβ. Υπουργείου) εν τω ηρειπωμένω κτιρίω του Γυμνασίου, ως και η βιβλιοθήκη μετά των βιβλίων απάντων»⁴⁶.

Το 1908 προστέθηκαν στη σχολική περιουσία «εις νεότευκτος σκίμπους (καναπές) εκ ξύλου οξύας ψιαθόπλεκτος» αξίας 35 δραχμών, με πίστωση του Υπουργείου», και «δύο καινουργείς σημαίαι, εκ χρημάτων των ψαλάντων τα κάλανδα μαθητών»⁴⁷.

Το 1910 και το 1911 το σχολείο εφοδιάστηκε με θερμάστρες. «Μία σιδηρά θερμάστρα μετά των σωλήνων της εγκατεστημένη εν τω γραφείω» αγόρασε ο Γυμνασιάρχης Δ. Σακελλαρίου «αντί 26 δραχμών του γυμνασίου» και άλλες δύο, μία για τη Β' και μία για την Α' τάξη, ύστερα από έρανο των μαθητών⁴⁸.

Το 1912, κατά τη μεγάλη πυρκαγιά του Γυμνασίου, πολίτες και χωροφύλακες, αφού δεν μπόρεσαν να περιορίσουν τη φωτιά, γιατί «το όλον του οικοδομήματος ήτο παλαιόν ξύλινον», προσπάθησαν να περισώσουν τα έπιπλα και το αρχείο του σχολείου. Έτσι, «πάντα τα θρανία, αι έδραι, οι πίνακες...ως και τινα παράθυρα εσώθησαν και μετεφέρθησαν εις το Γυμναστήριον. Το αρχείον ολόκληρον, τα μαθητολόγια και διάφορα βιβλία μετεφέρθησαν εις την επί της απέναντι πλευράς

⁴⁵ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1906-1907.

⁴⁶ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ΞΖ'/28-6-1907.

⁴⁷ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1907-1908.

⁴⁸ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1910-1911.

οικίαν του Δημάρχου κ. Κανούτα, όπου και φυλάσσονται»⁴⁹. «Προς αναπλήρωσιν των καέντων κατά την συμβάσαν πυρκαϊάν κατά Ιανουάριον», έφτασαν δέκα θρανία τρίεδρα μήκους 1,50 μ. και αξίας 150 δραχμών, δύο βάθρα εδρών διδασκαλίας αξίας 20 δραχμών και «εις οκρίβας μελανοπίνακος» 7,50 δραχμών⁵⁰.

Τέσσερα χρόνια αργότερα στον εξοπλισμό προστέθηκαν δέκα θρανία μήκους 2 περίπου μέτρων από εγχώρια ξυλεία αξίας 300 δραχμών, «κατασκευασμένα ουχί συμφώνως προς τον υπό της υπηρεσίας του υπουργείου εγκεκριμένον τύπον, αλλά προς τύπον παρεμφερή περίπου», ενώ τρία θρανία κοινά αξίας 80 δραχμών «ηγοράσθησαν δι' εράνου των μαθητών»⁵¹.

Το πρόβλημα της θέρμανσης φαίνεται πως ήταν μεγάλο και αποτελούσε άμεση προτεραιότητα, όσον αφορά τις σχολικές δαπάνες. Οι ιδιαίτερα χαμηλές θερμοκρασίες κάποιων ετών, άλλωστε, απαιτούσαν αποδοτική θέρμανση, ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις, που «ένεκεν του υπερβάλλοντος ψύχους δεν εγένοντο διδασκαλίας»⁵². Έτσι, το 1918 και το 1919 αγοράστηκαν με χρήματα του σχολικού ταμείου «πέντε πύραυνοι προς χρήσιν του γυμνασίου» αξίας 65 δραχμών, καθώς και «δυο θερμάστραι μετά σωλήνων, συρμάτων και στηριγμάτων των σωλήνων, δυο ζύστραι, τέσσαρες πυράγραι (μασιές, τσιμπίδες) και τέσσαρα στρώματα θερμαστρών» αξίας 560 δραχμών⁵³.

Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το 1923, στο Βιβλίο Υλικού βρίσκουμε καταχωρημένα:

- i) πιεστήριον απορροφητικού χάρτου αξίας 7,50 δραχμών,
- ii) χαρτοφυλάκιον γραφείου (sores-main) αξίας 25 δραχμών,
- iii) ένα σκεπάρνι,
- iv) δύο εικόνες των βασιλέων Γεωργίου και Όλγας «πλαισιωμένα»,
- v) μία εικόν του Παύλου Μελά πλαισιωμένη,
- vi) μία εικόν του Πετρουλάκη πλαισιωμένη (πεσόντος εις τους Βαλκανικούς πολέμους καθηγητού της γυμναστικής του Γυμνασίου),
- vii) 15 δίδρα θρανία μεγέθους 4, 5 και 6 αξίας 4.200δραχμών,
- viii) 15 δίδρα θρανία μεγέθους 5 και 6 αξίας 4.500 δραχμών,
- ix) κάλαθοι αγρήστων αξίας 20 δραχμών,

⁴⁹ Εφημερίδα «Θάρρος», 13/1/1912, αρχείο Θ. Λώλη.

⁵⁰ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1911-1912.

⁵¹ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1915-1916.

⁵² Ενδεικτικά, στις 10/1/1903 το θερμόμετρο έδειξε -14 °C, ενώ στις 28/1/1911 -9,6 ° C. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 11/1/1903, φ. 437, σ. 2 και 29/1/1911, φ. 1275, σ. 2.

⁵³ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1918-1919.

- x) δύο ποτήρια ύδατος,
- xi) μία κλειδωνιά της εξωθύρας αξίας 12,50 δραχμών και μία εσωθύρας, ίσης αξίας,
- xii) νιπτήρ αξίας 35 δραχμών, μία λεκάνη αξίας 35 δραχμών, δύο προσόψια αξίας 40 δραχμών, καταβρεχτήρ αξίας 25 δραχμών και εν φαράσι 6 δραχμών⁵⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατοχή πολεμικού υλικού. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, είχαν εισαχθεί στα Γυμνάσια και τα Ελληνικά σχολεία οι στρατιωτικές ασκήσεις ως υποχρεωτικό μάθημα, σύμφωνα με τον νόμο ΑΡΙΘ' του 1883⁵⁵, οπότε έπρεπε να υπάρχει σε κάθε σχολείο και ο ανάλογος εξοπλισμός. Το 1910, όπως φαίνεται στο Βιβλίο Υλικού, το Γυμνάσιο ήταν εξοπλισμένο με τέσσερα σχολικά όπλα, τέσσερις καθαριστικές ράβδους, τέσσερα φιαλίδια ελαίου, τέσσερα κυτία αντισκωριακής αλοιφής, 5.000 φυσίγγια και 500 χάρτινους στόχους⁵⁶, όλα τα απαιτούμενα δηλαδή για την εκπαίδευση των μαθητών. Ο ίδιος εξοπλισμός αναφέρεται και στο Βιβλίο Πράξεων τον Ιούλιο του 1911⁵⁷. Το γεγονός των στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών και της κατοχής του απαραίτητου εξοπλισμού για την εκτέλεσή τους, τύγχανε ευρύτερης αποδοχής, γι' αυτό και ο τοπικός τύπος ενημέρωνε για τον σχετικό εφοδιασμό του σχολείου. Για παράδειγμα, τον Δεκέμβριο του 1910 πληροφορεί για την προμήθεια τεσσάρων όπλων Μάνλιγερ, «ίνα εξασκηθώσιν αι ανώτεραι τάξεις εις την σκοποβολήν»⁵⁸. Για τον σκοπό αυτό, εξάλλου, είχε ιδρυθεί στην πόλη και Σκοπευτήριο το 1907⁵⁹.

Την παραγμένη περίοδο του Εθνικού Διχασμού, το πολεμικό υλικό του Γυμνασίου αποτέλεσε στόχο κλοπής. Συγκεκριμένα, στις 30 Σεπτεμβρίου 1917, ο Γυμνασιάρχης ενημερώνει το Βιβλίο Υλικού για την κλοπή δύο όπλων. Το γεγονός γνωστοποιείται στον Γενικό Επιθεωρητή, με το υπ' αρ. 95/91 έγγραφο, και υποβάλλεται μήνυση στον εισαγγελέα Πλημμελειοδικών Τρικάλων «επί κλοπή» κατά των μαθητών Γ. Κλαπανάρα, Ν. Κλαπανάρα και Γ. Κωστοπούλου, με το υπ' αρ. 100/96, 5/9/1917 έγγραφο⁶⁰.

⁵⁴ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος, 1922-1923.

⁵⁵ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, τ. Α', ό. π., σ. 250.

⁵⁶ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος, 1910-1911.

⁵⁷ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ρε' /7-7-1911.

⁵⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 18/12/1910, φ. 1241, σ. 2.

⁵⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 23/12/1907, φ. 684, σ. 2.

⁶⁰ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος, 1917-1918.

5.3. Γυμναστικά όργανα

Ο Γυμνασιάρχης Κ. Νεστορίδης στον λόγο που εκφώνησε πριν την έναρξη των εξετάσεων τον Ιούνιο του 1884, αναφέρθηκε και στα όργανα γυμναστικής, και συγκεκριμένα στην κατασκευή, «τη εκουσία συνεισφορά των μαθητών», δύο μονόζυγων και δύο δίζυγων για την άσκηση των μαθητών, την οποία χαρακτήρισε «εκ των ων άνευ εις την υγείαν, διότι το πνεύμα έχει ανάγκην ανακουφίσεως»⁶¹, σύμφωνα με το ρητό «νους υγιής εν σώματι υγείη».

Εκτός από αυτή την πρώτη μαρτυρία, στο Βιβλίο Υλικού του Γυμνασίου είναι καταγεγραμμένα όλα τα όργανα, με τα οποία ασκούνταν οι μαθητές στο μάθημα της γυμναστικής. Το 1899 καταχωρήθηκαν, με την υπογραφή του γυμναστή Γ. Οικονόμου, «εξήκοντα ζεύγη κορυνών, εξήκοντα ζεύγη αλτήρων, πενήκοντα εννέα σιδηραί ράβδοι και πενήκοντα κοντοί». Στη στήλη των παρατηρήσεων σημειώνεται ότι οι 50 κοντοί δόθηκαν στο Α' Ελληνικό σχολείο, «κατά την επί τούτω απόδειξιν του Σχολάρχου Παναγιώτου Σύρμου». Επίσης, πληροφορούμαστε ότι «67 ζεύγη αλτήρων, 88 κορυνών, 69 σιδηραί ράβδοι και 45 ξύλινοι, ευρισκόμενα εν των υπογείω του καέντος Γυμνασίου κατεστράφησαν» και προφανώς προς αντικατάσταση αυτών αγοράστηκαν τα προαναφερθέντα⁶².

Οι μαθητές γυμνάζονταν στο γυμναστήριο, το οποίο υπήρχε από το 1898 στο προαύλιο του σχολείου, όπως αναφέρεται στο Βιβλίο Υλικού. Το γυμναστήριο αυτό, σημαντικός χώρος για την άσκηση των παιδιών, κατασκευάστηκε «φιλοτιμία των Τρικκαίων και εκ της συνεισφοράς των μαθητών αντί δραχμών 375» και αποτελούνταν «εκ δύο διζύγων, δύο μονοζύγων, δύο κλιμάκων και μίας γεφύρας μετά δύο τραπεζών και ζεύγη κρίκων»⁶³. Με το πέρασμα του χρόνου, όμως, το γυμναστήριο αυτό προφανώς καταστράφηκε. Το 1910 ο Γυμνασιάρχης Δ. Σακελλαρίου ενημέρωσε το Βιβλίο Υλικού πως, όταν παρέλαβε το Γυμνάσιο, οι μαθητές γυμνάζονταν «εν τω παρακειμένω του γυμνασίου γυμναστηρίω του Γυμναστικού Συλλόγου»⁶⁴. Φαίνεται ότι «το γυμναστήριον τούτο είχε φθαρή ότε μετεκομίσθη το γυμνάσιον εις το οίκημα εν ω νυν είνε εγκατεστημένον»⁶⁵.

⁶¹ Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 3/7/1884, φ. 1193, σ. 1.

⁶² Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1899-1900.

⁶³ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1899-1900.

⁶⁴ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1910-1911.

⁶⁵ Αυτό επιβεβαιώνεται και από την πράξη παράδοσης-παραλαβής αρχείου και υλικού του Γυμνασίου, το 1910, όταν παραλαμβάνει ο Γυμνασιάρχης Δ. Σακελλαρίου από τον καθηγητή Κ. Ζ. Ζαχαριάδη και δεν αναφέρεται το γυμναστήριο. Βλ. Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. 90 /13-9-1910.

5.4. Βιβλία και υλικό του μετεωρολογικού σταθμού Τρικάλων

Στο Γυμνάσιο Τρικάλων ανήκε και ο μετεωρολογικός σταθμός της πόλης με βαρόμετρο, βροχόμετρο, ανεμοσκόπιο και τα υπόλοιπα απαραίτητα σκεύη και όργανα για τις μετεωρολογικές παρατηρήσεις. Στο Βιβλίο Υλικού του Γυμνασίου, καθώς και στο πρακτικό παράδοσης – παραλαβής αρχείου και υλικού του σχολικού έτους 1906-1907⁶⁶, αναφέρεται αναλυτικά ο εξοπλισμός του μετεωρολογικού σταθμού:

- i) εν βιβλίον καθαρόν καταχωρίσεως παρατηρήσεων,
- ii) δύο πρόχειρα βιβλία παρατηρήσεων,
- iii) εν μελανοδοχείον μετά δύο γραφίδων και εν ποτήριον ύδατος,
- iv) πέντε μηνιαία δελτία,
- v) πέντε δελτία σεισμού,
- vi) δύο δελτία βλαστήσεως,
- vii) εις κλωβός πεπαλαιωμένος,
- viii) δύο θερμόμετρα ξηρού και υγρού αέρος,
- ix) εν μεγαστοβάθμιον Peters αριθ. 282 και εν ελαχιστοβάθμιον Boulan αριθ.1397,
- x) εις κοντός μακρύς μετά ταινίας προς δείξιν των ανέμων,
- xi) εν βροχόμετρον Boulan αριθ. 157 μετά των αναγκαιούντων προς τοποθέτησιν,
- xii) εν βιβλίον «έργον μιας εικοσιπενταετίας» (1890-1915),
- xiii) 15 βιβλία παρατηρήσεων καταιγίδων και θυελλών,
- xiv) δύο πρακτικά Μετεωρολογία Δ. Αιγινήτου, εξ ων η μεν α', η δε β' εκδόσεως,
- xv) πέντε πίνακες αναγωγών παρατηρήσεων πεπαλαιωμένοι,
- xvi) εν βαρόμετρον Βενου αρ.407 (εφθαρμένον),
- xvii) μία πινακίς και ξυλίνη θήκη του βαρομέτρου,
- xviii) εν στήριγμα των ακροβαθμίων προσκεκολλημένον τω κλωβώ,
- xix) μία μεταλλίνη θήκη των θερμομέτρων ξηρού και υγρού και
- xx) πέντε τόμοι των «Annales de l' observa toire national» από του δευτέρου μέχρι του έκτου, του πρώτου μη υπάρχοντος⁶⁷.

Στις 31 Μαρτίου 1918 ο Διευθυντής του Εθνικού Αστεροσκοπείου Αθηνών παρέδωσε όλο τον εξοπλισμό του μετεωρολογικού σταθμού Τρικάλων στον δάσκαλο του Β' Ελληνικού σχολείου Κωνσταντίνο Παπαγεωργίου, ο οποίος είχε διοριστεί έμμισθος διευθυντής του σταθμού από τον Ιανουάριο του 1918. Αυτός στη συνέχεια

⁶⁶ Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου, πρ. ΝΗ/9-11-1906.

⁶⁷ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1906-1907.

με έγγραφο γνωστοποίησε στον Γυμνασιάρχη την παραλαβή του υλικού του σταθμού⁶⁸.

5.5. Βιβλία σχολικής επιτροπής

Στο Βιβλίο Υλικού υπάρχουν, επίσης, καταγεγραμμένα και τα βιβλία της σχολικής επιτροπής, που αφορούν τα πρακτικά των συνεδριάσεών της, τα έγγραφά της και το σχολικό ταμείο:

- i) Βιβλίο Πράξεων της σχολικής επιτροπής του Γυμνασίου (από τις 29 Αυγούστου 1918),
- ii) Βιβλίο Εσόδων και Εξόδων του σχολικού ταμείου του Γυμνασίου (από τον Σεπτέμβριο του 1918),
- iii) Βιβλίο διπλότυπων εισπράξεων του σχολικού ταμείου,
- iv) Βιβλίο χρηματικών ενταλμάτων του σχολικού ταμείου,
- v) Βιβλίο καθημερινό του σχολικού ταμείου και
- vi) Βιβλίο εισερχομένων και εξερχομένων εγγράφων της σχολικής επιτροπής⁶⁹.

5.6. Εποπτικά μέσα διδασκαλίας

Παρά τα πενιχρά οικονομικά μέσα, το Γυμνάσιο των Τρικάλων διέθετε αξιόλογα για την εποχή εκείνη εποπτικά μέσα διδασκαλίας, σημαντικά βοηθητικά εργαλεία για τη διευκόλυνση του διδακτικού έργου των εκπαιδευτικών και τη βελτίωση του μαθησιακού αποτελέσματος. Χάρτες, πίνακες, εικόνες, όργανα μαθηματικών, φυσικής και χημείας και υλικά για πειράματα καθιστούσαν αποτελεσματικότερη τη διδασκαλία, δραστηριοποιώντας τα κίνητρα μάθησης και αναβαθμίζοντας, παράλληλα, την εκπαιδευτική πρακτική. Διαφορετικά ερεθίσματα αύξαναν τα αισθητηριακά κανάλια, διασπούσαν τη μονοτονία της βερμπαλιστικής μετάδοσης πληροφοριών⁷⁰ και βοηθούσαν στην κατανόηση και απομνημόνευση των νέων γνώσεων, συμβάλλοντας, επιπλέον, στην αυτενέργεια των μαθητών⁷¹. Σύμφωνα με εκτιμήσεις σημερινών εκπαιδευτικών, όσον αφορά τη φυσική και τη χημεία, ο σχετικός εξοπλισμός εκείνης της εποχής δεν υστερούσε σε τίποτα, συγκρινόμενος με

⁶⁸ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, 25/6/1918.

⁶⁹ Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου, σχολικό έτος 1918-1919.

⁷⁰ Α. Παπαδάκη, *Η αρχή της εποπτείας και τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας*, <http://users.sch.gr>.

⁷¹ Β. Πάσχος, *Σχεδιασμός και οργάνωση της διδασκαλίας*, www.alfavita.gr.

αυτών των σύγχρονων σχολείων. Ανά διδακτικό αντικείμενο υπάρχουν καταχωρημένα στο Βιβλίο Υλικού τα εξής εποπτικά μέσα:

Γεωγραφία

- i) τα δύο ημισφαίρια (δύο χάρτες), δώρο του καθηγητή Ζαχαριάδη,
- ii) η Νέα Ελλάδα (4 χάρται δι' εράνου μαθητών),
- iii) χάρτης της Ασιατικής Τουρκίας,
- iv) πίναξ Μακεδονίας, Ιλλυρίας, Ηπείρου και
- v) χάρτης της Ευρώπης.

Ιστορία

- i) χάρτης της Νέας και Αρχαίας Ιταλίας, δι' εράνου των μαθητών,
- ii) εθνική εικόν 25^{ης} Μαρτίου 1821,
- iii) Η αναγέννησις της Ελλάδος – πολύτιμος συλλογή εικόνων ιστορικών και
- iv) εικόνες Πατριάρχη Γρηγορίου, Οδ. Ανδρούτσου, Αλ. Υψηλάντη, Α. Μιαούλη, Κ. Κανάρη, Γ. Καραϊσκάκη, Ρήγα Φεραίου.
- iv) χάρτης του πανευρωπαϊκού πολέμου,

Φυσική

- i) ορυκτολογική συλλογή «εν κιβωτίω»,
- ii) ανατομικός πίνακας «εγκέφαλος, ους, οφθαλμός»,
- iii) σκελετός ανθρώπου,
- iv) πίνακας μυών ανθρώπινου σώματος, πίνακας ανατομίας κεφαλής ανθρώπου,
- v) ανατομία οφθαλμών, ανατομία ωτός,
- vi) ηχητικοί σωλήνες,
- vii) υδραντλία, υδραυλικόν πιεστήριον,
- viii) πρίσμα, αμφίκυρτοι και αμφίκοιλοι φακοί – είδωλα αυτών,
- ix) αεραντλία, θερμόμετρο, εκκρεμές, ωρολόγιον,
- x) σύρτες, έμβολα και κύλινδροι ατμομηχανής,
- xi) κάτοπτρα επίπεδα και τεμνόμενα «κατ' ορθήν» - Νόμος φωτομετρίας
- xii) κοίλα κάτοπτρα, «πλάστιγξ», «στατήρ»,
- xiii) τροχαλία, βαρούλκο, γερανός, μικροσκόπιο,
- xiv) ακουστικά τηλεφώνου, μηχανήματα Mors,
- xv) μηχανή σιδηροδρόμου, ατμομηχανή,
- xvi) φάσμα ηλιακό, εργοστάσιο φωταερίου,
- xvii) πίνακας συσκευής απόδειξης νόμου παλλομένων χορδών,
- xviii) σύνθεση δυνάμεων, θεωρία οφθαλμού όσον αφορά σχηματισμό ειδώλου.

Το 1883 από την τοπική εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου» πληροφορούμαστε ότι «εν τω ενταύθα Γυμνασίω εκομίσθη πλουσία συλλογή οργάνων της φυσικής εκ Παρισίων σταλείσα»⁷², σπουδαίο απόκτημα για το σχολείο.

Χημεία

Φιάλες, ράβδοι, δοκιμαστικοί σωλήνες, πόματα, λεκάνες, μέταλλα και οξέα, υλικά απαραίτητα για τη διεξαγωγή πειραμάτων, αποτελούσαν τον εξοπλισμό του σχολικού χημείου. Αναλυτικά, τα υλικά αυτά ήταν τα παρακάτω: 2 ογκομετρικά φιάλαι των 300 και μία των 100 ml, 2 ράβδοι υάλινοι, 1 υδροβλεψύς, 6 δοκιμαστικοί σωλήνες με εν στήριγμα αυτών, 6 κοιναί φιάλαι αντιδραστηρίων άνευ εσμερισμένων πωμάτων, 6 φιαλίδια περιέχοντα διάφορα αντιδραστήρια υπό κρυσταλλίνη μορφήν, 5μ. σωλήνες καουτσούκ, 6 σφαιρικά φιάλαι ζέσεως, 6 σφαιρικά φιάλαι αποστάξεως, 6 φιάλαι ευρύστομοι με εσμερισμένον πώμα, 5 φιάλαι Noulf, 1 κώδων υάλινος 130 x 30 mm και εις 210 x 155 mm, 4 χωνία υάλινα, 4 κέρατα υάλινα, 2 κύλινδροι υάλινοι προς ξήρανσιν αερίων, 6 κύλινδροι προς συλλογήν αερίων, 1 συσκευή Kipp των 500, 2 κάψαι πορσελάνης των 11,5, 2 κάψαι σιδηραί emailles των 12, 2 σιδηρά στηρίγματα, 1 πένσα των 12, 1 χωνευτήριον πορσελάνης των 12 με πώμα, 1 λίμα στρογγυλή, 1 τριπητήρ πωμάτων, 1 μαγνήτης, 1 λύχνος οιοπνεύματος, 1 ιγδίων πορσελάνης των 500, 50 φύλλα, διηθητικός χάρτης 44 x 44, 1 λεκάνη υαλίνη οιοπνευματική, 500 πόματα φελλού, 6 ποτήρια ζέσεως, 2 θερμόμετρα 250° και διάφορες ποσότητες οξέων, μετάλλων και άλλων υλικών σε gr, όπως χλωρικών κάλιον, υπεροξειδίων μαγγανίου, θεικόν οξύ, πυρογαλλικόν οξύ, υδροχλωρικόν οξύ, νιερικόν οξύ, οξαλικόν οξύ, φωσφόρος ερυθρός, μεταλλικόν κάλιον, φωσφόρος, ρινίσματα σιδήρου, διχρωμικόν κάλιον, οξεικόν κάλιον, οξεικός μόλυβδος, οξεικόν νάτριον, νιερικόν αμμώνιον, θεικόν νάτριον, ανθρακικόν νάτριον, αιθήρ, τερεβινθέλαιον, χλωριούχον ασβέστιον, φύλλα ψευδαργύρου, τεμόνια ψευδαργύρου, ηλιοτρόπιον στερεόν, διάλυσις καυστικού καλίου, πλάκες ψευδαργύρου και χαλκού, αμμωνία, ψήγματα σιδήρου και χαλκού, θεικόν ασβέστιον, θεικός χαλκός, ζωικός άνθραξ, θειούχος σίδηρος, μεταλλικόν μαγνήσιον, άμυλον, βενζόλιον, σταφυλοσάκχαρον και γλυκερίνη.

⁷² Εφημερίδα «Φάρος του Ολύμπου», 20/5/1883, φ. 1164, σ. 3.

5.7. Βιβλιοθήκη

Το 1883 «εκομίσθησαν διά την βιβλιοθήκην του Γυμνασίου τέσσαρα κιβώτια περιέχοντα τριακοσίους περίπου τόμους βιβλίων φιλολογικών κατά το πλείστον, τα οποία εστάλησαν παρά της εν Αθήναις Εθνικής Βιβλιοθήκης»⁷³ και έτσι το σχολείο απέκτησε μία αξιόλογη συλλογή κλασικών έργων μεγάλων συγγραφέων. Η σχολική βιβλιοθήκη εμπλουτίστηκε αργότερα με βιβλία που αγοράστηκαν με χρήματα του σχολικού ταμείου, με δωρεές εκδοτών και φιλόμουσων πολιτών, αλλά και μαθητών, καθώς ελάχιστα στάλθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας.

Τη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου, πέρα από τα σχολικά εγχειρίδια, κοσμούσαν έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, λεξικά, βιβλία ιστορικού και θρησκευτικού περιεχομένου κυρίως, λογοτεχνικά, παιδαγωγικά και φιλοσοφικά. Από το περιεχόμενό της ενδεικτικά αναφέρουμε:

Λεξικά, Γραμματικές

Δίτομο «Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης» του Ανέστη Κωνσταντινίδη (Αθήνα 1904), «δώρο των μαθητών του Γυμνασίου ψαλάντων τα κάλανδα τη παραμονή του νέου έτους 1909», «Λεξικόν Ερμηνευτικόν» του Βερναρδάκη (Αθήνα 1908), «Λεξικόν Ελληνικής Γλώσσης» του Ν. Καλλίχορου (Αθήνα 1899), Γαλλοελληνικόν Λεξικόν (1908), Γραμματική Ομήρου (Γ. Ζηκίδης, Αθήνα 1889).

Σχολικά βιβλία

Ξενοφώντος Ελληνικά, Κύρου Παιδεία, Λυσίου Λόγοι, Θουκυδίδου Ιστορίες, Ισοκράτους Λόγοι, Ηροδότου Ιστορίες, Ομήρου Οδύσσεια, Ξενοφώντος Απομνημονεύματα, Δημοσθένους Λόγοι (Δωρεά του εκδότη Μιχ. Σαλίβερου).

Θρησκευτικά

Χρηστομάθεια Ελληνική (Θ. Φαρμακίδης, Αθήνα 1837), Φωτίου Επιστολαί και δύο αυτού πονήματα (Ι. Βαλέτης, Λονδίνο 1864), Ορθοδόξων Ελλήνων θεολογικά γραφαί τέσσαρες (Κ. Σιμωνίδης, Λονδίνο 1859), Θεωρία χριστιανικά και ψυχωφελείς νοθεσΐαι (Αδ. Κοραΐς, Αθήνα 1837), Ο προτεσταντισμός και αι ασχημΐαι του (Ν. Αμπράζης, Αθήνα 1876), Σύνοψις κατηχητική ιεράς ιστορίας (Μ. Αποστολίδης, Αθήνα 1837), Έκθεσις διετής των ορθοδόξων σχολείων της Χΐου 1905-1907.

⁷³ Ο. π.

Ιστορικά

Ευτροπίου Επιτομή της Ρωμαϊκής Ιστορίας (Νεόφυτος Δούκας, Βιέννη 1807), Γλώσσαι και έθνη της Ευρώπης (Ι. Βοϊκτσής, Αθήνα 1899), Χέρτσμπεργκ Ιστορία εργατικών επαναστάσεων (Π. Καρολίδης, Αθήνα 1917), Αι Βουλγαρικάι ωμότητες εν Ανατ. Μακεδονία και Θράκη (Αθήνα 1914), Πολεμικαί εικόνες 1897 (Π. Βρυζάκης, Αθήνα 1904).

Λογοτεχνικά, φιλοσοφικά, παιδαγωγικά, διάφορα

Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη (Κ. Σάθας, Βενετία 1872), Εκλεκτά ποιήματα Πούσκιν (μετάφραση Χ. Βουλοδήμος, Οδησσός 1888), Αγωγή του πολίτη (Μιχ. Βολονάκη, Αθήνα 1918), Ιστορία της Φιλοσοφίας (Ν. Κοτζιάς, Αθήνα 1876), Φρειδερίκου Νίτσε Η Γέννησις της Τραγωδίας (Ν. Καζαντζάκης, Αθήνα 1912), Χέγκελ Λογική (Π. Γρατσιάτος, Αθήνα 1914), Αι νέαι ιδέαι του Α. Binet περί του παιδιού (Χ. Λέφας, Αθήνα 1911), Η παιδεία μας και η γλώσσα της (Μ. Τριανταφυλλίδης, Αθήνα 1919), Γλωσσικά ζητήματα (Γ. Χατζιδάκις, Αθήνα 1901), Αρχαιολογικό Δελτίο (1915-1918), Επιστημονική Επετηρίδα του Εθνικού Πανεπιστημίου (1902-1912), Πολυσπόρια και χόρτα διάφορα (Μ. Κρίσπης, Κεφαλληνία 1879), Φλαβίου Αρριανού τα σωζόμενα (Θεμ. Ολύμπιος, Πάτρα 1885), Λουκιανού Σαμοσατέως Διάλογοι (Κ. Βαρδαλάχος, Βουκουρέστιον 1834), Ανθολογία κοινωφελών γνώσεων (Δ. Άνσελμος, Αθήνα 1837), Πατρική συμβουλή προς τη θυγατέρα μου (Ι. Καμπέ, μετάφραση Α. Ρ. Ραγκαβή, Αθήνα 1838), Πρακτική Μετεωρολογία (Δ. Αιγινήτης, Αθήνα 1909).

Δυστυχώς, κανένας τόμος από τα βιβλία που διέθετε η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου δε σώζεται σήμερα. Οι συνεχείς μεταστεγάσεις, οι απανωτές πυρκαγιές και η μεγάλη πλημμύρα του 1907, φαίνεται πως είναι οι αιτίες της καταστροφής των πολύτιμων εκδόσεων της εποχής εκείνης, που για μας σήμερα θα αποτελούσαν σημαντικά κειμήλια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ

Το σχολείο, ως εκπαιδευτικός θεσμός, συνδέεται άμεσα με την κοινωνία, στο πλαίσιο της οποίας λειτουργεί και αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της. Υπάρχει συνεπώς εκ των πραγμάτων μια στενή, αμφίδρομη και διαρκής σχέση αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης κοινωνίας – σχολείου.

Η κοινωνία με τους διάφορους φορείς της, τους εμπορικούς, οικονομικούς, αθλητικούς και συνδικαλιστικούς οργανισμούς και συλλόγους, την εκκλησία, την τοπική αυτοδιοίκηση, τον στρατό και τα μέσα ενημέρωσης, επηρεάζει τη λειτουργία και τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης. Η πολιτιστική παράδοση και οι ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες ενός τόπου σχετίζονται, επίσης, άμεσα με τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς.

Το σχολείο, καθώς συντελεί ενεργά και αποφασιστικά στην ψυχική αλλά και σωματική ανάπτυξη των μαθητών, τους δίνει την ευκαιρία να αναπτύξουν δεξιότητες, τους προσφέρει γνώσεις, αξίες και εφόδια για να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της ζωής και επηρεάζει άμεσα την κοινωνική πραγματικότητα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Ά. Φραγκουδάκη, «το σχολείο διαμορφώνει τις νεότερες γενιές ώστε να ενταχθούν στην κοινωνία, δηλαδή να αποκτήσουν τη συναίσθηση συμμετοχής στο εθνικό σύνολο, να ενταχθούν στο οικονομικό σύστημα οργάνωσης και καταμερισμού της εργασίας και να συμμετέχουν στο πολιτικό σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας»¹.

Τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης της πόλης των Τρικάλων, τα Ελληνικά του κατώτερου κύκλου σπουδών και το Γυμνάσιο του ανώτερου, το μοναδικό δημόσιο ίδρυμα δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στη δυτική Θεσσαλία ως το 1889, είναι αυτά που φιλοξενούν έναν μεγάλο αριθμό μαθητών, διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό τον χαρακτήρα τους και τροφοδοτούν την κοινωνία με πρόσωπα που θα σταδιοδρομήσουν σε διάφορους τομείς – οικονομικό, στρατιωτικό, πολιτιστικό, πολιτικό – και θα συμβάλλουν, θετικά ή και αρνητικά, στην εξέλιξή τους.

¹ Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης...*, ό. π., σ. 17.

Αρκετοί από τους αποφοίτους διέπρεψαν σε τομείς της δημόσιας ζωής ή συνέβαλαν ως επιχειρηματίες στην οικονομική ζωή και την ανάπτυξη όχι μόνο της πόλης, αλλά και της ευρύτερης περιοχής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο Ιωάννης Μάτης, πρόεδρος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Τρικάλων και για αρκετά χρόνια δήμαρχος Τρικκαίων, ο αλευροβιομήχανος Ιωάννης Ματσόπουλος, που δώρισε όλη την περιουσία του στον δήμο Τρικκαίων και ο Μύλος του αποτελεί σήμερα σημαντικό χώρο αναψυχής και ποικίλων πολιτιστικών δραστηριοτήτων, και ο Θεόδωρος Κλιάφας, του οποίου το παλιό εργοστάσιο, αφού μετατράπηκε σε «Κέντρο Ιστορίας και Πολιτισμού», είναι σπουδαία στέγη πολιτισμού στο κέντρο της πόλης των Τρικάλων.

Στον στρατιωτικό τομέα σταδιοδρόμησαν ο Χρήστος Καβράκος, ο οποίος ως στρατιωτικός διοικητής Αθηνών συνέδεσε το όνομά του με την παράδοση της πρωτεύουσας στους Γερμανούς κατακτητές, και ο στρατηγός Στέφανος Σαράφης, που κατά τη διάρκεια της κατοχής αναδείχτηκε σε στρατιωτικό ηγέτη του Ε.Α.Μ. – Ε.Λ.Α.Σ. και σύμβολο της Αντίστασης.

Ως άνθρωποι των γραμμάτων διακρίθηκαν η πρώτη μαθήτρια του «εν Τρικκάλους Γυμνασίου» Ιφιγένεια Γκίκα – Κοπάδη, οι ποιητές Χρήστος Τσαπάλας και Δημήτριος Αργυρόπουλος, γνωστός με το ψευδώνυμο Κλαύδιος Μαρκίνας, ο Νίκος Παππάς, ο μετέπειτα Γυμνασιάρχης Γεώργιος Παπαγεωργίου (με το ψευδώνυμο Εράλδου), ο οποίος αγωνίστηκε για την μετονομασία της πόλης των Τρικάλων σε Τρίκη, και ο νομικός και λόγιος Αλέξανδρος Χατζηγάκης.

Στον χώρο της πολιτικής διέγραψαν αξιόλογη πορεία ο Χρίστος Καρράς και ο Απόστολος Παγκούτσος, που αγωνίστηκαν για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών ως πρωτεργάτες του αγροτικού κινήματος, ο Νικόλαος Έξαρχος, ο οποίος διετέλεσε και υπουργός Μεταφορών το 1950, Βορείου Ελλάδος το 1963, Δημοσίας Τάξεως το 1964 και Κοινωνικής Πρόνοιας το 1965², και ο στρατιωτικός Σόλων Γκίκας, υπουργός Δημοσίων Έργων το 1958 και Δημοσίας Τάξεως το 1974.

Το Γυμνάσιο ανέδειξε, επίσης, επιστήμονες, όπως τον νομομαθή και πολιτικό Αλέξανδρο Βαμβέτσο, τους γιατρούς – λογοτέχνες, Λεωνίδα Μακρή, Αχιλλέα Καρανάσιο και Φώτη Παπανικολάου, ο οποίος, παράλληλα με την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος, πρωταγωνίστησε στους αγώνες των αγροτών.

² Θ. Τριανταφύλλου, *Τα παλιά Τρίκαλα. Αναμνήσεις και ιστορήματα*, τ. Β', Τρίκαλα 1977, σ. 31.

Απόφοιτος του Γυμνασίου ήταν και ο Λεωνίδας Κλειδωνόπουλος, εκδότης και διευθυντής της εφημερίδας «Θάρρος», ο οποίος αρθρογραφούσε υπερασπιζόμενος τα συμφέροντα του τόπου και ασκώντας κριτική στην εξουσία³.

Επιλέξαμε, με βάση τα στοιχεία που συλλέξαμε κατά την παρούσα έρευνα και ασφαλώς με υποκειμενικά κριτήρια, να σκιαγραφήσουμε μερικά πρόσωπα, μαθητές της συγκεκριμένης περιόδου (1881-1923), που, αποφοιτώντας από τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης της πόλης των Τρικάλων, δραστηριοποιήθηκαν είτε στον ιδιωτικό είτε στον δημόσιο τομέα, διακρίθηκαν και επηρέασαν αποφασιστικά καταστάσεις και πτυχές όχι μόνο της τοπικής, αλλά και της ελληνικής γενικότερα κοινωνίας και ιστορίας.

6.1. Ιφιγένεια Γκίκα – Κοπάδη (1888-;)

Η Ιφιγένεια Γκίκα γεννήθηκε στα Τρίκαλα το 1888. Στον Γενικό Έλεγχο και το Μαθητολόγιο του Γυμνασίου, εμφανίζεται το σχολικό έτος 1898-99 ως η πρώτη μαθήτριά του «εν Τρικάλους Γυμνασίου», από το οποίο αποφοίτησε το 1903 με χαρακτηρισμό επίδοσης «καλώς». Στη στήλη «επάγγελμα πατρός», αναγράφεται «ορφανή», ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι δίπλα από το ονοματεπώνυμό της στον Γενικό Έλεγχο σημειώνεται μέσα σε παρένθεση η λέξη «μαθήτριά», αφού το γεγονός της φοίτησης προφανώς προκαλούσε έκπληξη, καθώς τα χρόνια εκείνα η φοίτηση των κοριτσιών στο Γυμνάσιο ήταν σχεδόν απαγορευτική.

Σπούδασε στη Γαλλία και ως πτυχιούχος της γαλλικής γλώσσας δίδαξε στην Αστική Σχολή Τρικάλων και στο Αρσάκειο Αθηνών. Παρακολούθησε μαθήματα φιλολογίας στη Σορβόνη και αγγλικών στο Maghifical College. Εγκαταστάθηκε στην Αμερική, όπου διετέλεσε πρόεδρος συλλόγων και σωματείων της ομογένειας⁴.

Εξέδωσε ποιητικές συλλογές και έκανε πολλές μεταφράσεις, ενώ ασχολούνταν και με τη μουσική και συμμετείχε σε συναυλίες, «καλλύνοντας διά της μετοχής της σπανίας μουσικής απολαύσεις»⁵. Ο Τρικαλινός ποιητής Ηλίας Κεφάλας, αξιολογώντας μια αθησαύριστη ποιητική συλλογή της Ιφιγένειας Γκίκα, τη «Γιούλια», η οποία εκδόθηκε το 1912 στο τυπογραφείο της τοπικής εφημερίδας «Αναγέννησις», γράφει: «Τα ποιήματα της Ιφιγένειας Γκίκα εμφορούνται από την αγάπη και τον σεβασμό προς τον θεό, με συνεχείς αυξομειώσεις στις εσωτερικές τους

³ Θ. Λώλη, *Τα εν-Τύπω των Τρικάλων...*, ό. π., σ. 286.

⁴ «Πνευματικά Τρίκαλα», έκδοση Δήμου Τρικκαίων, Τρίκαλα 1970, σ. 85.

⁵ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 14/4/1911, φ. 1336, σ. 2.

εντάσεις χάρις στις μικρές και ανεπαίσθητες ερωτικές νύξεις. Η κατασκευή τους ξεδιπλώνεται με χάρη και ναρκισσισμό, σημάδι πως το σημασιολογικό τους υπόβαθρο επηρεάζει και κατευθύνει τη γενική εκφραστική τους συμπεριφορά»⁶.

Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό ποίημα από την προαναφερθείσα συλλογή:

Άκου τι άγρια που ο βοριάς φυσά
Και πώς το έρημο δεντρί αναταράζει
Άκου και την καρδιά μου πώς βογγά
και πώς στενάζει...

Επλάκωσε χειμώνας το μικρό δεντρί
ετίναξε τα φύλλα του ένα προς ένα
και τώρα πώς λυγίζει αντικρύ
και τα κλωνάρια άδεια γυμνωμένα...

Και στην καρδιά μου ήρθε χειμωνιά
και τίναξε τα όνειρα ένα – ένα
και τώρα πόσο κλαίει και σπαρταρά
για περασμένα...

Και σμίγουνε τον πόνο τους μαζί
και κλαιν την περασμένη τη ζωή τους
και κάμουνε μια αρμονία θλιβερή
τα βογγητά και οι κρυφοί λυγμοί τους.

Και ο διαβάτης που στο δέντρο προσπερνά
κι ακούει το βογγητό κι ανατριχιάζει
νιώθει θαρρείς πως έτσι η καρδιά
μόνο στενάζει....

Η Ιφιγένεια Γκίκα, πολύπλευρο ταλέντο, αρθρογραφούσε επιπλέον και στον τοπικό τύπο, ενώ μετέφραζε και έργα Γάλλων συγγραφέων, που δημοσιεύονταν σε

⁶ Η. Κεφάλας, «Τα Γιούλια». Μια αθησαύριστη ποιητική συλλογή της Ιφιγένειας Γκίκα», *Τρικαλινά*, τ. 13^{ος}, Τρίκαλα 1993, σ. 353.

συνέχειες⁷. Ανάμεσα στα άρθρα της, που κατά καιρούς φιλοξενούσαν οι τρικαλινές εφημερίδες, ξεχωρίσαμε αυτό που συνέταξε με αφορμή τη φυλάκιση πέντε σουφραζετών στην Αγγλία, το 1909. Το άρθρο αυτό αφενός προκαλεί εντύπωση για τις απόψεις περί γυναικών μιας κοπέλας που φοίτησε «παράνομα» στο Γυμνάσιο, κόντρα στις προκαταλήψεις και το κατεστημένο της εποχής, και αφετέρου αποδεικνύει την ισχύ των κοινωνικών στερεοτύπων και τις απαρασάλευτες πεποιθήσεις για τον ρόλο και τα δικαιώματα των γυναικών. Έγραφε, λοιπόν, μεταξύ άλλων: «Διατί αι ανταρτικάί αυταί ιδέαι να καταλαμβάνωσιν εξ' εφόδου μερικά γυναικεία κεφάλια; Τι προς ημάς αι ψήφοι και των ανδρών τα δικαιώματα; Τι θα ωφεληθή η γυναίκα εάν απολαύση του αγαθού της ψήφου; Διά να εγκαταλίπη την οικογενειακήν εστίαν, εν η και μόνον η αληθής ευτυχία; Πάσα ζωή δυναμένη να βασιλεύση διά των θελγήτρων της, απαξιοί να κατέλθη εις τους γελοίους αυτούς αγώνας και να διαμφισβητή δικαιώματα τα οποία θα την απομακρύνωσι της οικογενειακής εστίας και του προορισμού της»⁸. Κατά την περίοδο του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, τέλος, συμμετείχε σε φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, τα έσοδα των οποίων διετίθεντο «υπέρ των απόρων οικογενειών των επιστράτων»⁹.

6.2. Στέφανος Σαράφης (1890-1957)

Μια σημαντική προσωπικότητα, γνωστή όχι μόνο στο πανελλήνιο, αλλά κι έξω από τα σύνορά μας, είναι αναμφισβήτητα ο Στέφανος Σαράφης. Γεννήθηκε στα Τρίκαλα και αποφοίτησε από το Γυμνάσιο Τρικάλων το 1907. Στο βιβλίο του «Ιστορικές Αναμνήσεις» γράφει: «Γεννήθηκα στις 26-10-1890 στα Τρίκαλα της Θεσσαλίας. Ο πατέρας μου ήταν έμπορος και ο παππούς μου σαράφης κι όπως τον φωνάζανε Θανασό Σαράφη του 'μεινε σαν επώνυμο... Η γιαγιά μου Γραμμαίτω ήταν από το χωριό Γράλιστα (Ελληνόπυργος Καρδίτσας), ο παππούς μου Δ. Κουσκουλέκας καταγόταν από το χωριό Στεφανιάδα Αργιθέας»¹⁰.

Ο Σαράφης ήταν μια εξέχουσα στρατιωτική και πολιτική φυσιογνωμία του τόπου, σε μια δύσκολη και κρίσιμη ιστορική περίοδο. Εγκατέλειψε τις σπουδές στη Νομική και κατατάχτηκε εθελοντής στον στρατό με τον βαθμό του λοχία. Συμμετείχε

⁷ Ενδεικτικά, αναφέρουμε το έργο του Γ. Οννέ «Ο τελευταίος έρωσ», που δημοσιεύτηκε στην «Αναγέννηση» το 1909. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 28/9/1909, φ. 841, σ. 4.

⁸ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 26/9/1909, φ. 839, σσ. 1-2.

⁹ Εφημερίδα «Αναγέννησις», 15/2/1916, φ. 2504, σ. 1.

¹⁰ Σ. Σαράφης, *Ιστορικές αναμνήσεις*, ό. π., σ. 11.

στους Βαλκανικούς πολέμους και τη Μικρασιατική εκστρατεία. Κατά τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο, εκτοπίστηκε στη Μήλο από το δικτατορικό καθεστώς του Ι. Μεταξά και η αίτησή του για συμμετοχή στον πόλεμο απορρίφθηκε. Στην κατοχή, ως συνταγματάρχης, προσχώρησε στον Ε.Λ.Α.Σ., υποστηρίζοντας πως πρέπει να υπάρχει μια ανταρτική οργάνωση με βάση το Ε.Α.Μ. για αποφυγή εμφύλιων περιπετειών. «Αρνήθηκα να πάω να κάνω δικό μου αντάρτικο. Ανακοίνωσα τις σκέψεις μου, που είχα πει και στους συντρόφους μου, ότι πρέπει να υπάρχει μια οργάνωση με βάση το Ε.Α.Μ., όπου να συνεργαστούν και συγχωνευτούν όλες οι οργανώσεις, ότι έτσι θα εξυπηρετούνταν καλύτερα ο συμμαχικός αγώνας, θα αποφεύγονταν ο εμφύλιος πόλεμος και θα μπαίναμε ομαλά στην απελευθέρωση και για τον σκοπό αυτό ήμουν έτοιμος να βοηθήσω, αναλαμβάνοντας υπηρεσία στον Ε.Λ.Α.Σ.»¹¹. Με τη συγκρότηση του Γενικού Στρατηγείου, ανέλαβε στρατιωτικός αρχηγός και αποτελεί σήμερα σύμβολο της Εθνικής Αντίστασης κατά των Γερμανών κατακτητών.

Στις 12 Φεβρουαρίου 1945, συμμετείχε στην αντιπροσωπεία του Ε.Α.Μ., ως στρατιωτικός σύμβουλος, και μαζί με τους Γιώργο Σιάντο (γ.γ. Κ.Κ.Ε.), Ηλία Τσιριμώκο (γ.γ. Ε.Λ.Δ.) και Δημήτρη Παρτσαλίδη (γ.γ. Κ.Ε.ΕΑΜ) υπέγραψε τη γνωστή συμφωνία της Βάρκιζας με την κυβέρνηση Πλαστήρα.

Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας υπέστη διωγμούς και εξορίες. Στις εκλογές του 1957 εκλέχτηκε βουλευτής της Ε.Δ.Α. Σκοτώθηκε στον Άλιμο από αυτοκίνητο της αμερικανικής στρατιωτικής αποστολής. Το τροχαίο αυτό θεωρήθηκε τότε από την Αριστερά (Ε.Δ.Α.) στοχευμένη δολοφονία¹². Η επίσημη ανακοίνωση του θανάτου του στρατηγού έγινε το απόγευμα της ίδιας ημέρας από τη Διοικούσα Επιτροπή της Ε.Δ.Α.: «Ο τιμημένος αρχηγός του Ε.Λ.Α.Σ., ο συνεπής και γενναίος αγωνιστής του λαού εφονεύθη από αμερικανικό αυτοκίνητο...Ο Στέφανος Σαράφης εξέφραζε είτε σαν στρατιώτης είτε σαν ηγέτης την ψυχή του έθνους...Οι συνθήκες του θανάτου του ξαναφέρνουν στην πιο οδυνηρή επικαιρότητα το απαράδεκτον πλέον καθεστώς της ετεροδικίας...Το εθνικό αίσθημα αξιώνει την άμεση κατάργηση του ατιμωτικού αυτού καθεστώτος»¹³.

Ο Λευτέρης Γ. Σκαμπαρίνας, υπασπιστής του στρατηγού Σαράφη στον Ε.Λ.Α.Σ., γράφει: «...μέσα στη ρευστότητα σκέψεων, θεωριών και αξιών της σημερινής εποχής...ορθώνεται ακλόνητο το αδαμάντινο ήθος, η μέχρι θανάτου

¹¹ Σ. Σαράφης, *Ο Ε.Λ.Α.Σ., Επικαιρότητα*, Αθήνα 1980, σ. 78.

¹² Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Ε', Πατάκης, Αθήνα 1997, σ. 136.

¹³ Εφημερίδα «Αυγή», 1/6/1957. Βλ. www.rizospastis.gr.

φιλοπατρία, η ανυποχώρητη υψηλοφροσύνη και το μεγαλειώδες έργο του Στρατηγού Στέφανου Σαράφη, ιδιαίτερα ως Αρχιστρατήγου του Ε.Λ.Α.Σ., στα πιο δύσκολα και καταλυτικά χρόνια της εχθρικής τριπλής φασιστικής κατοχής»¹⁴.

Ο Σ. Σαράφης αποτύπωσε τις αναμνήσεις και τα στρατιωτικά βιώματά του στα εξής έργα: «Ιστορικές Αναμνήσεις», «Ο Ε.Λ.Α.Σ.» και «Μετά τη Βάρκιζα». Φίλοι και αντίπαλοι αναγνωρίζουν την ευθύτητα και αντικειμενικότητα στο έργο του.

Στην κεντρική πλατεία των Τρικάλων, ο δήμος Τρικκαίων, τιμώντας στο πρόσωπό του την Αντίσταση του ελληνικού λαού κατά της γερμανικής κατοχής, έστησε τιμητικό ανδριάντα.

6.3. Αλέξανδρος Βαμβέτσος (1890-1971)

Νομομαθής και πολιτικός, ήταν γιος του Βασιλείου Βαμβέτσου, δασκάλου και ιδρυτή του ιδιωτικού σχολείου Τρικάλων, «Ο Πλάτων». Αποφοίτησε από το Γυμνάσιο Τρικάλων σε ηλικία μόλις 14 ετών και φοίτησε στη Νομική του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διδάκτορας το 1907, σπούδασε στις μεγάλες νομικές σχολές της Γερμανίας.

Αναμίχθηκε στην πολιτική και χρημάτισε υπαρχηγός του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων του Ι. Μεταξά και του Εθνικού Κόμματος του Ν. Ζέρβα. Εκλέχτηκε τρεις φορές βουλευτής Τρικάλων, το 1932, το 1936 και το 1946. Το 1949 ίδρυσε το κόμμα της «Τρίτης Καταστάσεως», το οποίο, όμως, δεν ευδοκίμησε. Στις εκλογές του 1950, ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος απέτυχε να εκλεγεί στα Τρίκαλα και με επιστολή του, που εκφράζει την πικρία του, αναγγέλλει την οριστική αποχώρηση από την πολιτική σκηνή: «Εκφράζω την πλήρη ευγνωμοσύνην προς τους αγαπητούς συνυποψηφίους μου, αγωνισθέντας σκληρόν αγώνα υπέρ αρχών Τρίτης Καταστάσεως και προς τους ολίγους εκλεκτούς φίλους, οι οποίοι επίστευσαν εις αυτάς, ιδίως τους υποβληθέντας εις θυσίας διά την διεξαγωγήν του εκλογικού αγώνος. Βαθείαν όμως αισθάνομαι ευγνωμοσύνην προς τους καταψηφίσαντάς με εθνικόφρονας εκλογείς...διότι μου επιτρέπουν να αφοσιωθώ εις τον ιδιωτικόν βίον, από τον οποίον πεπλανημένη αντίληψις περί της ωριμότητος των Ελλήνων πολιτών με είχεν απομακρύνει, καταστρέψασά με υλικώς και στερήσασά με και αυτής της οικογενειακής ζωής. Οι συμπολίται μου θα απαλλαγούν επί τέλους αναξίου εκπροσώπου των και θα ικανοποιηθούν διότι οι νέοι εκλεκτοί των θα λαμπρύνουν και

¹⁴ Λ. Γ. Σκαμπαρίνας, «Στρατηγός Στέφανος Σαράφης», *Τρικαλινό Ημερολόγιο 1986*, σ. 331.

την Βουλήν και την περιφέρειαν. Διατηρώ εφεξής μόνον καθαρώς φιλικούς δεσμούς προς αγαπητούς πιστούς φίλους, διακόπτων πάντα δεσμόν προς την περιφέρειαν, η οποία έδωσε άπαξ έτι απόδειξιν των αισθημάτων φθόνου και αγνωμοσύνης που την κατέχουν...»¹⁵.

Έγραψε νομικά συγγράμματα και εξέδιδε στην Αθήνα τις εφημερίδες Ελεύθερο φρόνημα (1924) και Τόλμη (1956-57). Διετέλεσε Διευθυντής της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (1912-14), Νομάρχης Φλώρινας (1915-16) και καθηγητής του Εμπορικού Δικαίου στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (1921-23)¹⁶.

Ο Ιωάννης Μάτης, πρώην δήμαρχος Τρικκαίων, καταθέτει για τον συντοπίτη νομομαθή: «Ήταν η κορυφή της νομικής επιστήμης. Του είχα αναθέσει την υπόθεση της ζωαγοράς, η οποία χάθηκε για άγνωστους λόγους. Τις παραμονές όμως της έκδοσης της σχετικής απόφασης, ο Βαμβέτσος είχε δημοσιεύσει το άρθρο, “Αυτοκτόνησε ο Άρειος Πάγος”...Πιστεύω πως επηρέασε αρνητικά γιατί έθιγε τους Αρεοπαγίτες. Ο Βαμβέτσος...είναι μια νομική δόξα. Η πολιτική δικονομία, ο εμπορικός και οι άλλοι ποινικοί κώδικες πέρασαν απ’ τα χέρια του και χαράχτηκαν απ’ τη νομική του σκέψη». Ο Χρήστος Λύτρας, πρώην πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Τρικάλων, αναφέρει: «Έγραψε νομικές μονογραφίες, όπως “Εισαγωγή στο ελληνικό εκκλησιαστικό δίκαιο των ορθοδόξων στο Άγιο Όρος και η ελληνική πολιτική”, “Η συνταγματική μεταρρύθμιση”, “Η λύσις της κοινωνίας” κι άλλες. Εκεί όμως που διακρίθηκε ήταν η άσκηση του δικηγορικού λειτουργήματος στα Ανώτατα Δικαστήρια, όπου οι αγορεύσεις του ήταν περισπούδαστοι με βάθος και νομική σαφήνεια, σε τρόπο ώστε να θεωρείται ο πρύτανις των δικηγόρων»¹⁷. Τις ικανότητές του εξήρε, τέλος, και ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, πολιτικός αντίπαλός του, όταν ο Βαμβέτσος ήταν βουλευτής στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή και πρόεδρος της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, λέγοντας πως η επιτροπή «εγένετο διά να λάμψη το άστρον του Βαμβέτσου»¹⁸.

¹⁵ Εφημερίδα «Θάρρος», 8/3/1950, φ. 162, σ. 2.

¹⁶ *Θεσσαλικά Χρονικά*, έκτακτη έκδοση, Αθήνα 1965, σ. 53 και Μ. Δ. Καρασή, «Αλέξανδρος Βαμβέτσος - Γεώργιος Μητσόπουλος: δυο κορυφαίοι Τρικαλινοί νομομαθείς», *Τρικαλινά*, τ. 26^{ος}, Τρίκαλα 2006, σσ. 335-336.

¹⁷ Θ. Λώλης, «*Τρικαλινό τρίπτυχο*», Γένεσις, Τρίκαλα 2013, σσ. 12-13.

¹⁸ Ευ. Π. Φωτιάδης, «Δικανικαί προσωπικότητες», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 11^{ος}, Αθήνα 1976, σ. 510.

6.4. Απόστολος Παγκούτσος (1891-1968)

Ο Απόστολος Παγκούτσος είναι ο πολιτικός που το όνομά του συνδέθηκε αφενός με τους αγώνες του αγροτικού κόσμου και αφετέρου με τη μελανή περίοδο της νεότερης πολιτικής ιστορίας του τόπου μας, τη λεγόμενη «Αποστασία» ή «Ιουλιανά», περίοδο που πολιτικοί αναλυτές και ιστορικοί θεώρησαν ως αρχή του τέλους της μοναρχίας και προάγγελο της στρατιωτικής δικτατορίας.

Γεννήθηκε στο Ριζαριό Τρικάλων το 1891. Υπήρξε από τα ηγετικά στελέχη του αγροτικού κινήματος και αγωνίστηκε για τα συμφέροντα των αγροτικού κόσμου. Ίδρυσε τον Αγροτικό Σύλλογο Τρικάλων – Καλαμπάκας, του οποίου τα μέλη συνεισέφεραν σε είδος αγροτικά προϊόντα. Συμμετείχε, επίσης, στα αιματηρά γεγονότα της αγροτικής λαϊκής εξέγερσης του 1925 μπροστά στη νομαρχία Τρικάλων, με κύριο αίτημα την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, και τραυματίστηκε σοβαρά κατά την επέμβαση του στρατού¹⁹.

Ο Απ. Παγκούτσος άφησε εποχή προπολεμικά με το εκλογικό σύνθημα «λαγοπόδαρο», με το οποίο εννοούσε τη συνολική διαγραφή των αγροτικών χρεών, καθώς το λαγοπόδαρο χρησίμευε ως σφουγγάρι στον μαυροπίνακα των σχολείων. Σε κάθε προεκλογική περίοδο και στα αγροτικά συλλαλητήρια κυριαρχούσε η φράση «όλα με το λαγοπόδαρο», που «ενθουσίαζε αφάνταστα τους αγρότες έτσι όπως ήτανε καταχρεωμένοι ως τον λαιμό στους διάφορους ιδιώτες τοκογλύφους»²⁰.

Το 1936 εκλέχτηκε βουλευτής στη Γ' Αναθεωρητική Βουλή και στις εκλογές του 1961, 1963 και 1964 με το κόμμα της «Ένωσης Κέντρου»²¹. Το 1965, εποχή πολιτικής ανωμαλίας της νεότερης ιστορίας μας, έντονων πολιτικών αντιπαραθέσεων, συνταγματικών εκτροπών και της ευθείας παρέμβασης του Παλατιού στις πολιτικές εξελίξεις, τάχθηκε με το μέρος των λεγόμενων «αποστατών» βουλευτών. Με την ανάμειξη του βασιλιά στις πολιτικές εξελίξεις και την παραίτηση της εκλεγμένης κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου, ο Απ. Παγκούτσος «αποστάτησε» και η ανταμοιβή του, κατά τους πολιτικούς αναλυτές της περιόδου εκείνης, ήταν η ανάληψη υπουργικού αξιώματος. Από τις 17 Σεπτεμβρίου μέχρι τις 21 Δεκεμβρίου 1966 διετέλεσε υπουργός στην κυβέρνηση Στέφ. Στεφανόπουλου. Πέθανε το 1968.

¹⁹ Λ. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους 1881-1993*, ό. π., σ. 265.

²⁰ Θ. Τριανταφύλλου, ό. π., σ. 47.

²¹ Θ. Τριανταφύλλου, ό. π., σ. 35.

6.5. Θεόδωρος Κλιάφας (1889-1961)

Παιδί κτηνοτροφικής οικογένειας, γεννήθηκε το 1889 στην Κρανιά Ασπροποτάμου. Φοίτησε στο «εν Τρικάλους Γυμνάσιον» και την Εμπορική Σχολή Βόλου, από όπου αποφοίτησε το 1910. Ασχολήθηκε με το εμπόριο, αλλά ο επιχειρηματικός του νους τον οδήγησε στην ίδρυση του πρώτου Παγοποιείου – Ψυγείου στην πόλη των Τρικάλων το 1926. Ένα χρόνο αργότερα, το 1927, δημιούργησε μονάδα παραγωγής αναψυκτικών²².

Τη δεκαετία του 1970 η ακμάζουσα βιομηχανία θα μεταφερθεί εκτός πόλεως, σε νέο εργοστάσιο σύγχρονων προδιαγραφών. Η επιχείρηση του Θεόδωρου Κλιάφα, είναι μια σημαντική μονάδα παραγωγής και οικονομικής αναφοράς, που συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Το εργατικό δυναμικό, άνδρες και γυναίκες, σύμφωνα και με τις μαρτυρίες των ίδιων των εργαζομένων στην εταιρεία, δουλεύει σε έναν χώρο με ανθρώπινες συνθήκες εργασίας, ικανοποιητικής αμοιβής και εργοδοτικής κατανόησης.

Το παλιό βιομηχανικό συγκρότημα του 1926, στη συμβολή των οδών Ομήρου και Θεμιστοκλέους, μετατράπηκε από τους διαχειριστές της εταιρείας, τον μηχανολόγο – ηλεκτρολόγο Κώστα Κλιάφα, γιο του Θεόδωρου, και τη σύζυγό του Μαρούλα Κλιάφα, γνωστή συγγραφέα, σε πολυδύναμο Πολιτιστικό Κέντρο, διατηρώντας την αρχιτεκτονική του μορφή και μέρος του εξοπλισμού του²³. Το «Κέντρο Ιστορίας και Πολιτισμού» της εταιρείας Κλιάφα, που λειτουργεί από το 2003, είναι μια εστία πολιτισμού και σημαντικό σημείο αναφοράς της πόλης. Η παιδική και εφηβική βιβλιοθήκη, η αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, το παραδοσιακό τυπογραφείο, το αρχείο τοπικών εφημερίδων και το παλιό μηχανοστάσιο του Παγοποιείου – Ψυγείου συνθέτουν ένα ενεργό πολιτιστικό κέντρο ποικίλων εκδηλώσεων και ένα μουσείο τοπικής ιστορίας. Η αφιλοκερδής αυτή χορηγία της εταιρείας Κλιάφα προς την τρικαλινή κοινωνία – και όχι μόνο – είναι σπάνια περίπτωση κοινωνικής προσφοράς, ανιδιοτέλειας και ευεργεσίας του επιχειρηματικού κόσμου.

²² Μ. Κλιάφα, *Η επιχειρηματικότητα στα Τρίκαλα...*, ό. π., σ. 145.

²³ Μ. Κλιάφα, ό. π., σ. 148.

6.6. Αχιλλέας Καρανάσιος (1904-1982)

Ανήκει αναμφισβήτητα στο σύνολο των προσώπων εκείνων της πόλης, που πάσχισαν ανιδιοτελώς για την πολιτιστική και πνευματική πρόοδό της, και άφησε σίγουρα τα ίχνη της πολύμοχθης δράσης και προσφοράς του στην τρικαλινή κοινωνία.

Καταγόμενος από το Γαρδίκι, γεννήθηκε στα Τρίκαλα το 1904. Οδοντίατρος στο επάγγελμα, εργάστηκε στη Λάρισα και στα Τρίκαλα. Πάνω από μισό αιώνα, παράλληλα με την επαγγελματική του ενασχόληση, «...ίδρυε φιλολογικούς συλλόγους, δημιουργούσε εκδρομικά σωματεία, οργάνωσε χίλιες εκδρομές και τριακόσιες διαλέξεις, εξέδιδε περιοδικά και εφημερίδες...οργάνωσε επιστημονικά και φυσιολατρικά συνέδρια και έστησε ανδριάντες (Χριστόδουλου Χατζηπέτρου, Κλαύδιου Μαρκίνα, Αλέκου Χατζηγάκη)...»²⁴.

Το 1945, με μια ομάδα προοδευτικών ανθρώπων, ίδρυσε στην πόλη των Τρικάλων τον «Εκδρομικό και Μορφωτικό Όμιλο Τρικάλων» (Ε.Μ.Ο.Τ.), «με κύριους σκοπούς την πνευματική και καλλιτεχνική ανάταση και την σωματική διάπλαση του πληθυσμού της έδρας του ομίλου και της επαρχίας»²⁵. Πρώτος πρόεδρος και ψυχή του συλλόγου, ο Αχιλλέας Καρανάσιος συνέβαλε στην πνευματική κίνηση και πρόοδο της τρικαλινής κοινωνίας με ποικίλες εκδηλώσεις, μουσικοφιλολογικές βραδιές, φιλολογικά μνημόσυνα, εκθέσεις, θεατρικές παραστάσεις και εκδρομές, ενώ έχτισε, μέσα από τον Ε.Μ.Ο.Τ., και ορεινό καταφύγιο στον Κόζιακα.

Ασχολήθηκε, επίσης, με την έκδοση περιοδικών και τη συγγραφή βιβλίων. Το 1930 εξέδωσε το περιοδικό «Θεσσαλικά Γράμματα» και από το 1947 το περιοδικό «Μετέωρα», γνωστό στο ευρύ ελληνικό κοινό, καθώς και τα βιβλία «Παλιά Πνευματικά Τρίκαλα» (1956), «Μεγάλοι Ευεργέτες Τρικάλων» (1978) και «Ιστορικά – Λαογραφικά. Παραδόσεις Γαρδικίου Αθαμάνων» (1979).

Για πολλά χρόνια, διοργάνωσε και παρήγε ένα τεράστιο πνευματικό και εκπολιτιστικό έργο στην πόλη των Τρικάλων. «Ο Αχ. Καρανάσιος, που πάσχισε πάνω από σαράντα χρόνια, για τη δημιουργία της πνευματικής και πολιτιστικής κίνησης των Τρικάλων, που ίδρυσε τον καταξιωμένο και βραβευμένο απ' την Ακαδημία Αθηνών Ε.Μ.Ο.Τ. και που μεγάλωσε τα πνευματικά σύνορα του τόπου του...πρόσφερε υπηρεσίες που ξεφεύγουν από την κλίμακα της ατομικής

²⁴ Θ. Λώλης, ό. π., σ. 106.

²⁵ Θ. Τριανταφύλλου, *Τα παλιά Τρίκαλα...*, τ. Α', ό. π., σ. 186.

ανάλωσης...», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Δημ. Κόκκινος²⁶. Για τη συνολική προσφορά του, τιμήθηκε στα Ανάκτορα το 1967 από τον ανώτατο τότε άρχοντα με τον Χρυσό Σταυρό του Τάγματος του Φοίνικα και από την Ακαδημία Αθηνών²⁷.

6.7. Λεωνίδας Μακρής (1897-1977)

Γεννήθηκε στην Αθαμανία (Μουτσιάρα) Ασπροποτάμου το 1897. Σε ηλικία 22 ετών αποφοίτησε από την Ιατρική του Πανεπιστήμιου Αθηνών με «άριστα». Διετέλεσε πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου Τρικάλων και της Φιλαρχαίου Εταιρείας «Τρίκινη». Έλαβε μέρος στην Μικρασιατική εκστρατεία, όπου τραυματίστηκε, και στον ελληνοϊταλικό πόλεμο.

«Υπήρξε μια σπουδαία προσωπικότητα των Τρικάλων, που θα μπορούσε κανείς να τον χαρακτηρίσει ιατροφιλόσοφο. Γιατί παράλληλα με την επιστήμη του Ασκληπιάδη, την οποία υπηρέτησε επί μισό και πλέον αιώνα, αναδείχθηκε σε έναν σπουδαίο άνθρωπο του πνεύματος και θερμό φίλο της τέχνης... Τον διέκρινε και ένα πηγαίο χιούμορ με το οποίο αντιμετώπιζε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής. Χαρακτηριστικό είναι ένα από τα βιβλία του, το “Τι είδε και τι άκουσε ένας γιατρός”, όπου μεταφέρει τη χιουμοριστική πλευρά του ιατρικού του έργου»²⁸, σημειώνει ο Θ. Λώλης.

Ο Λ. Μακρής, άνθρωπος με πολυσχιδή δραστηριότητα, υπήρξε και ερασιτέχνης λογοτέχνης και λαογράφος. Έγραψε τα βιβλία «Ήθη και Έθιμα της Αθαμανίας» (1956), «Για να Γελάν οι πικραμένοι» (1958) και «Ταξιδεύοντας» (1969).

Η διάθεσή του για προσφορά στο κοινωνικό σύνολο και η αγάπη για τον τόπο του αποδεικνύονται με τη διαθήκη του. Πέθανε το 1977 και διέθεσε την περιουσία του, με ιδιόχειρη διαθήκη, στη δημιουργία κοινωφελούς ιδρύματος για φιλανθρωπικούς και πολιτιστικούς σκοπούς: «Προς κοινωφελών σκοπών, επιθυμώ όπως συσταθή και λειτουργήση ίδρυμα αυτοτελές υπό την ονομασίαν «Ίδρυμα Λεωνίδα Κ. Μακρή, Ιατρού»²⁹.

²⁶ Δ. Γ. Κόκκινος, «Αχιλλέας Καρανάσιος», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 362-363, Ιωάννινα 1982, σ. 452.

²⁷ Β. Ι. Στεργιόπουλος, *Ιστορικά-Λαογραφικά. Παραδόσεις Γαρδικίου Αθαμάνων*, Τρίκαλα 1979, σσ. 115-116.

²⁸ Θ. Λώλης, *Εν Τρικάλαις*, Γένεσις, Τρίκαλα 2003, σ. 243.

²⁹ Α. Καρανάσιος, *Μεγάλοι Ευεργέτες Τρικάλων*, Τρίκαλα 1978, σσ. 58-59.

Ο Αθανάσιος Τριγώνης, γιατρός και πρώην δήμαρχος Τρικκαίων, υποστηρίζει για τον Λ. Μακρή: «...Ήταν ένας άνθρωπος ειλικρινής και τίμιος, που αφειδώλευτα ξόδεψε τη ζωή του, φροντίζοντας να βοηθήσει τους συνανθρώπους του, φροντίζοντας να καλυτερεύσει τη ζωή των πασχόντων και δυστυχησμένων, φροντίζοντας μέσα από συλλογικά όργανα, είτε της επιστήμης του είτε της κοινωνίας, να ανεβάσει το κοινωνικό επίπεδο του τόπου, φροντίζοντας με κάθε τρόπο γενικώς να προάγει και την επιστήμη που τόσο πιστά και ευαίσθητα υπηρετούσε, αλλά και γενικότερα το κοινωνικό σύνολο...»³⁰.

Το Ίδρυμα Μακρή, που στεγάζεται στο αναπαλαιωμένο νεοκλασικό σπίτι του γιατρού, είναι σήμερα μία εστία πολιτισμού στο κέντρο των Τρικάλων, καθώς επίσης χρηματοδότης εκδόσεων και εκδηλώσεων. Επιπλέον, έχει παραχωρήσει τη δωρεάν χρήση διώροφου οικήματος στον σύλλογο ατόμων με ειδικές ανάγκες «ΕΛΠΙΔΑ».

6.8. Νίκος Παππάς (1906-1997)

«Ο Νίκος Παππάς συγκαταλέγεται μεταξύ των πιο εκλεκτών ποιητών της γενιάς του, που ανδρώθηκε στον μεσοπόλεμο και χάρισε στην ελληνική ποίηση ανανεωτική φρεσκάδα και γνήσια μηνύματα ανθρωπιάς. Ύμνησε με περισσή δύναμη τα αισθήματα της κοινωνικής αλληλεγγύης, ενώ με τους στίχους του έδωσε συνεχείς μάχες για αξιοπρέπεια και ελευθερία. Παράλληλα, υπήρξε μια λυρική ιδιοσυγκρασία, που διέσωσε με μοναδικό πάθος τα νατουραλιστικά βουρκώματα της γενέθλιας γης»³¹.

Γεννήθηκε στα Τρίκαλα το 1906 και αποφοίτησε από το Γυμνάσιο Τρικάλων το 1923. Σπούδασε Νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη Γερμανία και άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου. Πρωτοεμφανίστηκε στα γράμματα το 1928, με τη δημοσίευση ποιημάτων στο περιοδικό «Νέα Εστία», και το 1930 κυκλοφόρησε η πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο «Μάταια λόγια». Ακολούθησαν οι συλλογές «Αιχμάλωτοι Άγγελοι» (1939), «Το αίμα των αθώων» (1944), «Η τετράχρονη νύχτα» (1946), «Τα παραμύθια του υπνοβάτη» (1948), «12 και 5'» (1959), «Τα χέρια» (1963), «Το ηρωικό τριαντάφυλλο» (1964), «Η Πατρίδα μου» (1979), «Τελευταίο ταξίδι» (1985) και το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα «Ο Πρωτότοκος» (1983). Τιμήθηκε δύο φορές με κρατικό βραβείο ποίησης, το 1959 με το Β' βραβείο και το

³⁰ Θ. Λώλης, ό. π., σ. 23.

³¹ Η. Κεφάλας, *Νίκος Παππάς, «εκ νέου»*, Γαβρηλίδης, Αθήνα 2002, σ. 12.

1964 με το Α'. Μετέφρασε έργα των Μπρέχτ, Ρίλκε, Απολλινέρ και άλλων, ενώ δικά του μεταφράστηκαν σε πολλές ξένες γλώσσες³². Δημοσίευσε, επίσης, πολλά αισθητικά – κριτικά δοκίμια, για τα οποία ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Μητσάκης γράφει: «Ξεχωριστή μνεία αισθάνομαι υποχρεωμένος να κάνω για τα πολύ σημαντικά κι ελάχιστα γνωστά αισθητικά δοκίμια του Νίκου Παππά, που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα “Καθημερινή” κατά το χρονικό διάστημα 1935-1940»³³. Τη διετία 1931-1932 εξέδιδε το περιοδικό «Επαρχία».

Με περισσή ευαισθησία αναφέρεται, στο μυθιστόρημά του «Ο πρωτότοκος», στα γυμνασιακά χρόνια και την ιδιαίτερη πατρίδα του: «Στις τελευταίες τάξεις του Γυμνασίου, τα Τρίκαλα μύριζαν αλλιώς. Ήταν ο Μάης, μεθυσμένος κι ο ίδιος απ' τη λευκή πλημμύρα της ακακίας, ο δρόμος ολόκληρος προς τη Λάρισα και προπαντός ο άλλος ο μικρός, ο παλιωμένος απ' τα πολλά μας βήματα, που έβγαζε στον Σταθμό, που έδιναν αυτή τη ρομαντική ταραχή μας; Μπορεί, δεν ξέρω τίποτα ... Μύριζαν τα Τρίκαλα. Μύριζε κι ο Μάης. Μύριζαν οι μικροί και μεγάλοι δρόμοι. Προπαντός μύριζαν οι ακακίες και τα δεκάξι χρόνια μας. Αναστατωμένο το αίμα μας. Μελλοντική βεβαιότητα τροφοδοτούσε το κορμί μας. Κόκκινο και αψύ αίμα μάς ψήλωνε, μάς έδενε σε σταθερές κορμοστασιές, όπως ακριβώς και το θεσσαλικό χώμα έθρεψε και ψήλωσε τα σιτάρια του»³⁴. Σε αυτό το σημείο παραθέτουμε και ένα μικρό απόσπασμα από το συνθετικό ποίημα του Νίκου Παππά, «Η Πατρίδα μου», όπου με έντονο λυρισμό και νοσταλγική διάθεση, αναφέρεται στα Τρίκαλα της νιότης του:

Έχω μια μικρή πατρίδα...
Μέσα στην καρδιά μου
μια μικρή πατρίδα.
Έχω μια πατρίδα
ιδρωμένη από το μόχθο της
αναθρεμμένη με Χριστούγεννα και Πασχαλιές
χωράφια, σαν ολάνοιχτα τετράδια
ποτάμια, τα βαθειά λιμάνια του καημού μας,

³² Θ. Νημάς, «Νεκρολογίες. Νίκος Δ. Παππάς (Τρίκαλα 1906 - Αθήνα 1997)», *Τρικαλινά*, τ. 17^{ος}, Τρίκαλα 1997, σσ. 507-509.

³³ Ν. Δ. Παππάς, «Αισθητικά – Κριτικά (Δοκίμια)», *Τρικαλινά*, τ. 7^{ος}, Τρίκαλα 1987, σ. 267.

³⁴ Ν. Παππάς, *Ο Πρωτότοκος*, ό. π., σ. 12.

Ν. Παππάς είναι ποιητής κλάσεως. Νεότροπος κι αληθινός, πείθει και με τους καινούργιους τρόπους της ποίησής του»³⁶.

6.9. Χρίστος Καρράς (1871-1966)

Ο Χρίστος Καρράς γεννήθηκε στη Μποχούνιστα – το σημερινό Μεγαλοχώρι – το 1871 από φτωχούς αγρότες. Σπούδασε στο Διδασκαλείο της Λάρισας και διορίστηκε δάσκαλος στα Τρίκαλα. Είναι χαρακτηριστική περίπτωση εκπαιδευτικού που, νιώθοντας και ζώντας από κοντά τη δυστυχημένη ζωή των αγροτών κολίγων του τρικαλινού κάμπου, εγκατέλειψε τη δουλειά του³⁷ και αναδείχτηκε πρωτοπόρος του αγροτικού κινήματος, «μια αληθινή προδρομική φυσιογνωμία»³⁸.

Το 1906 μαζί με άλλους Τρικαλινούς πρωταγωνίστησε στην ίδρυση του «Γεωργικού Συνδέσμου Τρικάλων», με σκοπό την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών υπέρ των αγροτών. Τη μέρα της ίδρυσης του Συνδέσμου, είναι ο κύριος ομιλητής και εξηγεί στους αγρότες τον σκοπό του Γεωργικού Συλλόγου. Ένα μήνα πριν από τα αιματηρά γεγονότα στο Κιλελέρ, στις 6 Μαρτίου 1910, ο Γεωργικός Σύνδεσμος διοργάνωσε συλλαλητήριο στα Τρίκαλα, όπου αποφασίστηκε η συνέχιση του αγώνα για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και ο Χ. Καρράς ήταν πάλι ομιλητής μαζί με τον πρόεδρο του συλλόγου Γ. Σπυρόπουλο, όπως επίσης και στις 2 Μαΐου 1910, στο μνημόσυνο για τους νεκρούς του Κιλελέρ³⁹.

Ασχολήθηκε ενεργά και με την πολιτική και εκλέχτηκε πέντε φορές βουλευτής, από το 1910 μέχρι το 1923. Το 1910, στη διπλή Αναθεωρητική Βουλή, εκλέχτηκε βουλευτής του αγροτικού συνδυασμού μαζί με όλους τους άλλους υποψήφιους Τρικάλων, Καλαμπάκας, Καρδίτσας και πέτυχαν την ψήφιση νόμου απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών της Θεσσαλίας. Η εμφάνισή τους στη Βουλή, με πολύχρωμες επαρχιώτικες φάτσες και ενδυμασίες, φαίνεται πως έκανε ιδιαίτερη αίσθηση και ο Γιώργος Σουρής στον «Ρωμηό» του σατιρίζει:

Φασουλής: «Μήπως είδες στη βουλή
τον Καρρά,

³⁶ Κ. Παππάς, «Ο Νίκος Παππάς (1906-)», *Τρικαλινό Ημερολόγιο 1992*, σ. 70.

³⁷ Σύμφωνα με δημοσίευμα σε τοπική εφημερίδα, ο Χ. Καρράς απολύθηκε από το Εποπτικό Συμβούλιο με εισήγηση του επιθεωρητή, χωρίς επιβολή των προηγούμενων πειθαρχικών ποινών του προστίμου και της προσωρινής παύσης. Βλ. εφημερίδα «Αναγέννησις», 6/7/1902, φ. 412, σ. 2.

³⁸ Θ. Τριανταφύλλου, *Τα παλιά Τρίκαλα...*, ό. π., τ. Β', σ. 32.

³⁹ Λ. Αρσενίου, ό. π., σ.179.

το Σπυρόπουλο τον μυταρά
ή κανέναν άλλο μασκαρά;».

Περικλέτος: «Όχι! Είδα τον Θεοδωράκη μας
τον Φίλιο».

Φασουλής: «Α! Αυτόν βάλε φαινικό οξύ
κι άστονε στον ήλιο...»!⁴⁰

Κατά τη συζήτηση στη Βουλή, στις 16,17,18 και 19 Μάρτη 1911, του άρθρου 17 του Συντάγματος, το οποίο όριζε ότι «ουδείς στερείται της ιδιοκτησίας αυτού, ει μη διά δημοσίαν ανάγκη προσηκόντως αποδεδειγμένην, ότε και όπως ο νόμος διατάσσει...», ο Χ. Καρράς μαζί με τον Γ. Σπυρόπουλο και τον Δ. Μπούσδρα, ως εκπρόσωποι των Θεσσαλών βουλευτών, κατέθεσαν την εξής τροπολογία: «Ειδικός νόμος θέλει κανονίση τα της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών προς δημιουργίαν εν αυτοίς μικρών ιδιοκτησιών». Η πρόταση αυτή προκάλεσε τριήμερη συζήτηση με δωδεκάωρες συνεδριάσεις. Τελικά, η Βουλή αντικατέστησε τη φράση «δημοσία ανάγκη» με τη φράση «δημοσία ωφέλεια» και αποφάνθηκε πως «ουδέν υπάρχει συνταγματικόν κώλυμα κατά της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως των Θεσσαλικών τσιφλικιών προς αποκατάστασιν των ακτημόνων γεωργών»⁴¹.

6.10. Ιωάννης Ματσόπουλος (1887-1978)

Ηπειρώτης από την Ελάτη Ζαγορίου, αναζήτησε καλύτερη μοίρα στα Τρίκαλα, όπως κι άλλοι συμπατριώτες του από την τουρκοκρατούμενη τότε και φτωχή Ήπειρο. Εγκαταστάθηκε στην πόλη, φιλοξενούμενος από συγγενείς, φοίτησε στο Γυμνάσιο και μπήκε έφηβος στον επαγγελματικό στίβο, για να αναρριχηθεί σύντομα και να εξελιχθεί σε σπουδαίο επιχειρηματία και διακεκριμένο πολίτη.

Ο πρώην δήμαρχος Τρικκαίων Κ. Παπαστεργίου γράφει χαρακτηριστικά για τον Ιω. Ματσόπουλο: «Μέγας ευεργέτης της πόλης των Τρικάλων, προσηνής ως άνθρωπος και μελίχιος χαρακτήρας, κατάφερε να έχει μόνο φίλους σε όλα τα κοινωνικά στρώματα...Επαλήθευσε τον κανόνα που θέλει όλους τους μεγάλους δωρητές και εθνικούς ευεργέτες να έλκουν την καταγωγή τους από την εύανδρο Ήπειρο. Ήρθε μικρός στην πόλη μας, το 1895, σε ηλικία 8 χρονών, από τη γενέτειρα

⁴⁰ Μ. Χατζηγάκης, *Ηθολογικά και Πολιτικά*, ό. π., σ. 305.

⁴¹ Ε. Κουφογιάννης, «Το αγροτικό κίνημα στη Δυτική Θεσσαλία και η συμβολή των Μ. Καλυβίων (1906-1926)», *Τρικαλινά*, τ. 26^{ος}, Τρίκαλα 2006, σ. 313.

του την Ελάτη Ιωαννίνων... Συνέχισε τις εγκύκλιες σπουδές στο Γυμνάσιο Τρικάλων. Σε ηλικία 16 χρόνων μπήκε στη βιοπάλη, εργαζόμενος ως αλευρεργάτης στην «Γ. Αγαθοκλής και Σία», της οποίας σημαντικός μέτοχος ήταν ο θείος του Δ. Ματσόπουλος. Από το 1914, που διαλύθηκε η παραπάνω εταιρεία, ο Ιω. Ματσόπουλος, ορεξάτος νέος, επιδόθηκε με μεγάλη επιτυχία στο ελεύθερο σιτεμπόριο. Μυαλό ανοιχτό, αντοχή ατσάλινη, βούληση ακατάβλητη, κατάφερε να γίνει κυρίαρχος στον τομέα της αλευρεμπορίας, αφού έγιναν κύριοι του ομώνυμου μύλου μαζί με τα αδέρφια του. Πέραν από την καθ' αυτήν δουλειά του, αναδείχτηκε ταυτόχρονα και σημαντικός κοινωνικός παράγοντας. Υπήρξε πρόεδρος του ΠΚΠΙΑ Τρικάλων... και του τρικαλινού τμήματος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού»⁴².

Την εικόνα του μεγάλου Τρικαλινού ευεργέτη συμπληρώνει ο παλαίμαχος δημοσιογράφος και συγγραφέας Θύμιος Γρ. Λώλης: «Ένας πραγματικός ευπατρίδης υπήρξε στη ζωή του ο Ιωάννης Ματσόπουλος, που εξελίχτηκε σε μεγάλο ευεργέτη της πόλης, μετά τον θάνατό του, καθώς με τη διαθήκη του άφησε όλη την τεράστια ακίνητη περιουσία του στον δήμο. Αξίζει μία, λακωνική έστω, σκιαγράφιση της προσωπικότητας και της δράσης του, από τότε που ξεκίνησε την επαγγελματική του σταδιοδρομία σαν απλός υπάλληλος, μέχρι που η εργατικότητα, η τιμιότητα και το δημιουργικό του πνεύμα τον ανέβασαν στο βάθρο του επιτυχημένου επιχειρηματία, αλλά και του διακεκριμένου πολίτη, που μαζί με την οικονομική επιφάνεια κατόρθωνε να γίνεται και κοινωνικός παράγοντας, με ιδιαίτερη πρόσβαση σε χώρους ευαίσθητης ανθρώπινης προσφοράς»⁴³.

Με την ιδιόχειρη διαθήκη του, στις 17-7-1977, κληροδότησε την περιουσία του και τον περίφημο Μύλο του στον Δήμο, «...διά να γίνει πνεύμων της πόλης, λόγω πολλαπλών πλεονεκτημάτων... Έχει ωραιότητα τοποθεσίαν... ιστορικήν και αρχαιολογικήν αξίαν...»⁴⁴. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη χειρονομία αυτή του Ιω. Ματσόπουλου υπήρξε καθοριστική και η συμβολή του πρώην δημάρχου της πόλης Κ. Παπαστεργίου, προσωπικού του φίλου.

Ο Δήμος Τρικκαίων, με την 29/1-4-1978 απόφασή του, εκτιμώντας την γενναιόδωρη πράξη του Ιω. Ματσόπουλου να αφήσει στην πόλη το σπουδαιότερο και ουσιαστικότερο κληροδότημα από συστάσεως του Δήμου, τον ανακήρυξε «Μεγάλο

⁴² Κ. Παπαστεργίου, Ιωάννης Ματσόπουλος. Μέγας Ευεργέτης της πόλης των Τρικάλων, περιοδικό του δήμου Τρικκαίων «Τα εν δήμω», Ιούνιος 2004, σ. 56.

⁴³ Θ. Λώλης, Μια σύντομη σκιαγράφιση. Ιωάννης Ματσόπουλος: ο ευπατρίδης και ευεργέτης, περιοδικό Δήμου Τρικκαίων «Τα εν δήμω», ό. π., σ. 58.

⁴⁴ Αρχείο πρώην δημάρχου Τρικκαίων Κ. Παπαστεργίου.

Ευεργέτη της Πόλεως»⁴⁵. Ο Μύλος του Ματσόπουλου, είναι αναμφισβήτητα ένας σπουδαίος «πνεύμονας» της πόλης, σημείο αναφοράς και σημαντική εστία πολιτιστικών εκδηλώσεων. Εκεί στεγάζονται το Δημοτικό Θέατρο, το Κέντρο Έρευνας και Καλλιτεχνικής Δημιουργίας «Βασίλης Τσιτσάνης», το Εργαστήριο Τέχνης του Δήμου και κινηματογράφος.

6.11. Χρήστος Καβράκος (1882-1944)

Γεννήθηκε στα Τρίκαλα το 1882. Ακολούθησε στρατιωτική σταδιοδρομία ως εθελοντής αρχικά στη Σχολή Μονίμων Υπαξιωματικών, φτάνοντας μέχρι τον βαθμό του αντιστράτηγου το 1942, οπότε και αποστρατεύτηκε. Διακρίθηκε στους Βαλκανικούς πολέμους και στη Μικρασιατική εκστρατεία, τιμηθείς με πολλά μετάλλια και παράσημα. Κατά τη διάρκεια των αιματηρών και βίαιων γεγονότων των «Δεκεμβριανών», συνελήφθη από την Ο.Π.Λ.Α., βασανίστηκε και εκτελέστηκε το 1944. Στην πόλη των Τρικάλων, το στρατόπεδο όπου στεγάζεται σήμερα η Σ.Μ.Υ. – έδρα του 5^{ου} Συντάγματος, του οποίου υπήρξε διοικητής – μετονομάστηκε σε στρατόπεδο «Στρατηγού Χρήστου Καβράκου».

Ο στρατιωτικός Χρ. Καβράκος συνέδεσε το όνομα και τη δράση του με δύο σημαντικά γεγονότα του τόπου μας. Το πρώτο αφορά το «Τρικαλινό Κιλελέρ», τα αιματηρά επεισόδια που σημειώθηκαν στις 2 Φεβρουαρίου 1925. Ως διοικητής του 5^{ου} Συντάγματος στα Τρίκαλα, κι ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη αγροτική – λαϊκή εξέγερση, κλήθηκε να επιβάλει την τάξη. Οι εξεγερμένοι διαδηλωτές που πολιορκούσαν τη Νομαρχία, ανάμεσα στα άλλα αιτήματα τους, διεκδικούσαν και «άμεσον απαλλοτριώσιν μοναστηριακών κτημάτων, τσιφλικίων αυτοκαλλιεργουμένων, χωρίς αποζημιώσιν εις ακτήμονας εφένδρους και παροχήν γεωργικών εργαλείων, σπόρου, λιπασμάτων»⁴⁶. Όταν ο νομάρχης αρνήθηκε να δεχτεί επιτροπή τους, κατέλαβαν τη Νομαρχία. Η βίαιη επέμβαση του στρατού είχε τραγικές συνέπειες. Αν όχι με εντολή του Χρ. Καβράκου, σίγουρα όμως με δική του ευθύνη, η διαδήλωση βάφτηκε στο αίμα, με 7 νεκρούς και πάνω από 25 τραυματίες⁴⁷.

Το δεύτερο γεγονός που βαραίνει τον Χρήστο Καβράκο, στρατιωτικό διοικητή τότε των Αθηνών, είναι η παράδοση της πόλης στους Γερμανούς

⁴⁵ Κ. Παπαστεργίου, *Κληροδοτήματα, ευεργέτες και δωρητές*, Τρίκαλα 2007, σ. 41.

⁴⁶ Χ. Βραχνιάρης, *Η αγροτική λαϊκή εξέγερση του 1925 στα Τρίκαλα*, Πανόραμα, Αθήνα 1978, σ. 75.

⁴⁷ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σεΐφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη...*, ό. π., τ. Γ', σσ. 214-215, Λ. Αρσενίου, ό. π., σ. 265 και Χ. Βραχνιάρης, ό. π., σσ. 78-79.

κατακτητές. «Στη διασταύρωση των λεωφόρων Κηφισίας και Αλεξάνδρας στους Αμπελόκηπους, μια επίσημη ελληνική αντιπροσωπεία που την αποτελούσαν ο στρατιωτικός διοικητής Χρήστος Καβράκος, οι δήμαρχοι Αθηνών και Περαιώς Αμβρόσιος Πλυτάς και Μιχάλης Μανούσκος, ο νομάρχης Αττικοβοιωτίας Κωνσταντίνος Πετζόπουλος και ο συνταγματάρχης Κανελλόπουλος ως διερμηνέας, στο καφενείο «Παρθενών» παρέδωσε τα «κλειδιά» της Αθήνας, στον συνταγματάρχη Χέρμαν φον Στέφεν. Σ' ένα καφενείο, πάνω σε ένα μαρμάρινο τραπεζάκι υπογράφηκε το πρωτόκολλο παραδόσεως της πόλεως, στις 10.30 το πρωί», αναφέρει ο δημοσιογράφος και ιστορικός συγγραφέας Σ. Γρηγοριάδης⁴⁸. Αξίζει να σημειώσουμε πως ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσάνθος αρνήθηκε να παραστεί στην παράδοση της πόλης στους κατακτητές.

⁴⁸ Σ. Γρηγοριάδης, *Τα φοβερά ντοκουμέντα, Εποποιΐα και Κατάρρευση. Από την Αλβανία στην Κατοχή*, Αθήνα 1976, σ. 180.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΣΥΝΟΨΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα μελέτη, βασισμένη στο πλούσιο αρχειακό υλικό του Γυμνασίου και των τριών Ελληνικών σχολείων της πόλης των Τρικάλων, παρουσιάζει για πρώτη φορά σημαντικά στοιχεία της τοπικής εκπαιδευτικής ιστορίας, που δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά, και φωτίζει, στο μέτρο του δυνατού, κάποιες άγνωστες μέχρι σήμερα πτυχές της τρικαλινής μέσης εκπαίδευσης.

Τα Τρίκαλα, πόλη με οικονομική, πολιτιστική και πνευματική παράδοση, η σημαντικότερη της Δυτικής Θεσσαλίας κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, αναπτύχθηκαν αργά και σταθερά. Γεωργική και κτηνοτροφική περιοχή, κέντρο εμπορίου αγροτικών, γαλακτοκομικών και δασικών προϊόντων, με βιοτεχνίες κατεργασίας δερμάτων, καπνεργοστάσια, αλευροποιία και ζαχαροποιία, αποτέλεσε επιπλέον πόλο έλξης και τόπο εγκατάστασης για οικονομικούς μετανάστες και πρόσφυγες της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας, τόσο για επαγγελματικούς λόγους όσο και για αποφυγή τουρκικών πιέσεων και στρατολογίας. Την ομαλή της κοινωνικο – οικονομική πορεία διατάραξαν ο πόλεμος του 1897 με τις καταστρεπτικές του συνέπειες, η πλημμύρα του 1907 και ο Εθνικός Διχασμός (1915-22). Με καθυστέρηση μισού σχεδόν αιώνα, η πόλη προσπάθησε, μετά την απελευθέρωση, να εκσυγχρονιστεί και να αστικοποιηθεί, σύμφωνα με τα νέα ευρωπαϊκά και εθνικά δεδομένα.

Μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης κοινωνικής, οικονομικής και πνευματικής κινητικότητας, εντάσσεται και η προσπάθεια για ανόρθωση της παιδείας και ανάπτυξη του σχολικού δικτύου και των δύο βαθμίδων, με τη συνδρομή φιλόμουσων εύπορων πολιτών και φωτισμένων ιεραρχών, όπως ο Δωρόθεος Σχολάριος. Ήδη από τον 16ο αι. λειτουργούσε στα Τρίκαλα η περίφημη Σχολή Τρίκκης, με πολύτιμους αρωγούς τις ιερές μονές Δουσίκου και Μετεώρων. Την περίοδο της απελευθέρωσης, τις εκπαιδευτικές ανάγκες της πόλης καλούνταν να καλύψουν δύο αλληλοδιδακτικά σχολεία, ένα Ελληνικό, ένα Παρθεναγωγείο, ένα Ισραηλίτικο και ένα Τούρκικο σχολείο.

Η μελέτη και ανάλυση του πρωτογενούς αρχειακού υλικού έδωσε απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν εξ αρχής. Το πρώτο αφορούσε το πώς

λειτούργησε η μέση εκπαίδευση. Το δευτεροβάθμιο σχολικό δίκτυο των Τρικάλων οικοδομήθηκε μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας και εξαπλώθηκε σταδιακά σε όλη την τρικαλινή περιφέρεια, με τα πενιχρά οικονομικά του κράτους και την πολύτιμη συνδρομή ιδιωτών. Καταλυτικός παράγοντας στην προώθηση της εκπαίδευσης στάθηκε η ίδρυση, λίγους μήνες μετά την ένταξη της περιοχής στον εθνικό κορμό, του «εν Τρικάλους» Γυμνασίου, του μοναδικού Γυμνασίου στη Δυτική Θεσσαλία μέχρι το 1889, οπότε και λειτούργησε το δημοσυντήρητο Γυμνάσιο Καρδίτσας. Στον κατώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης, το Β΄ Ελληνικό σχολείο, που ιδρύθηκε το 1889, κάλυψε τις αυξημένες ανάγκες της πόλης, αφού το Α΄ Ελληνικό, που λειτουργούσε από την εποχή της Οθωμανοκρατίας, δεν μπορούσε να φιλοξενήσει τον μεγάλο αριθμό των μαθητών. Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το 1922, ιδρύθηκε και Γ΄ Ελληνικό σχολείο.

Η μέση εκπαίδευση στα Τρίκαλα κατά την περίοδο 1881-1922 διέγραψε πορεία ανάλογη με αυτή του υπόλοιπου ελληνικού κράτους. Αντιμέτωπise τα ίδια προβλήματα στην υλικοτεχνική υποδομή και λειτουργία των διδακτηρίων, λόγω της δεινής οικονομικής θέσης της χώρας και της συνακόλουθης ανεπαρκούς κρατικής χρηματοδότησης, αντικατοπτρίζοντας τη γενικότερη εικόνα της εκπαιδευτικής διαδικασίας εκείνης της εποχής. Μιας εκπαιδευτικής διαδικασίας που επιδεινώθηκε δραματικά με τον πόλεμο του 1897 και την πολύμηνη τουρκική κατοχή, τους Βαλκανικούς πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο, τον Εθνικό Διχασμό και τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Όσον αφορά τους παράγοντες που επηρέαζαν τη φοίτηση και συνιστούν το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, διαπιστώσαμε ότι ήταν αρκετοί, ώστε, παρά την ικανοποιητική, για τα ελλαδικά δεδομένα, αναλογία σχολείων – κατοίκων, τα ποσοστά φοίτησης στη μέση εκπαίδευση κυμάνθηκαν σε χαμηλά επίπεδα, σε σύγκριση με άλλες περιοχές της χώρας. Οι ιδεολογικές αγκυλώσεις της εποχής, οι απόψεις για τη χρησιμότητα της εκπαίδευσης, τα έμφυλα στερεότυπα, η φτώχεια, οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες, τα ακριβά εκπαιδευτικά τέλη, η παιδική εργασία για την ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος, το σύννηθες φαινόμενο της ανάληψης ρόλου προστάτη της οικογένειας από τα αγόρια, οι μεγάλες αποστάσεις των χωριών από την πόλη, σε συνδυασμό με το ανύπαρκτο συγκοινωνιακό δίκτυο, οι στρατιωτικές συγκρούσεις και η επιστράτευση μαθητών ήταν παράγοντες που επηρέαζαν άμεσα και καθοριστικά την πρόσβαση στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης, ενώ συχνά υπαγόρευαν την εγκατάλειψη των σπουδών. Η ανάγνωση

των σχετικών πινάκων μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι η φοίτηση των μαθητών μειώθηκε ιδίως την περίοδο 1905-1907, όταν εντάθηκε το μεταναστευτικό ρεύμα προς την Αμερική, και τις παραγμένες περιόδους πριν και μετά τον πόλεμο του 1897 και από το 1914 ως το 1922.

Μελετώντας το αρχείο των σχολείων και τα δημοσιεύματα του Τύπου της εποχής, σχηματίζουμε σαφή εικόνα της σχολικής ζωής της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου. Αν αναλογιστούμε ότι χαρακτηριστικό γνώρισμα και βασικό δομικό στοιχείο του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν η εξουσιαστική σχέση διδακτικού προσωπικού – μαθητών, δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση το γεγονός ότι η οργάνωση της σχολικής καθημερινότητας ήταν βασισμένη σε αυστηρούς κανόνες και επαπειλούμενες κυρώσεις, που δε διέφεραν και πολύ από τις μεθόδους και πρακτικές της στρατιωτικής ζωής. Ο εσωτερικός κανονισμός, ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός και οι στρατιωτικές ασκήσεις είναι ενδεικτικά στοιχεία της αυστηρότητας και του κλίματος που επικρατούσε στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης των Τρικάλων. Ο ελεύθερος χρόνος των μαθητών ήταν κι αυτός ασφυκτικά ελεγχόμενος από το άγριο βλέμμα των εκπαιδευτικών, επιστατών και παιδονόμων, ενώ συχνά οι Γυμνασιάρχες ζητούσαν και τη συνδρομή των αστυνομικών οργάνων για την επίβλεψη των μαθητών μετά τις οκτώ το βράδυ.

Ο αυταρχισμός, οι απαγορεύσεις και οι αυστηρές τιμωρίες είχαν, κατά καιρούς, ως αποτέλεσμα τις αντιδράσεις και τις διαμαρτυρίες των μαθητών. Η πρώτη επαναστατική πράξη ήταν η οργάνωση εκλογών το 1895 «προς ανάδειξιν νομίμων αντιπροσώπων». Ακολούθησαν στάσεις και απεργίες, τις οποίες η τοπική κοινωνία δεν ενέκρινε, αφού αντέβαιναν στο αυστηρό κλίμα και τη στρατιωτική πειθαρχία του σχολείου. Η ομαλή λειτουργία των σχολείων διαταρασσόταν, όμως, και από πολεμικά και πολιτικά γεγονότα, καιρικά φαινόμενα, πυρκαγιές και επιδημίες. Ο πόλεμος του 1897, για παράδειγμα, είχε ως συνέπεια την δεκαεπτάμηνη διακοπή των μαθημάτων και άρα την πλήρη αποδιοργάνωση της σχολικής ζωής.

Όσον αφορά το ερευνητικό ερώτημα για την κοινωνική προέλευση των μαθητών και τον ρόλο που έπαιζε στη φοίτηση και επίδοση των μαθητών, στηριζόμενοι στο επάγγελμα του πατέρα, το μοναδικό σχετικό στοιχείο που παρέχουν τα Μαθητολόγια, διαπιστώσαμε ότι υπερισχύει η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία των αγροτοκτηνοτρόφων. Κι αυτό δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση σε μια καθαρά γεωργοκτηνοτροφική περιοχή του θεσσαλικού κάμπου. Το ποσοστό, όμως, αυτό δεν είναι υψηλό σε σχέση με τον ενεργό πληθυσμό αυτής της κατηγορίας, πράγμα λογικό,

αφού το μορφωτικό επίπεδο και οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες έθεταν φραγμούς στη φοίτηση των παιδιών στη μέση εκπαίδευση. Αντίθετα, οι υπόλοιπες επαγγελματικές ομάδες, και κυρίως των δημοσίων υπαλλήλων και των εμπόρων, υπερεκπροσωπούνται. Σε μια ιδιαίτερη κατηγορία του μαθητικού δυναμικού, τέλος, με σημαντικό ποσοστό εκπροσώπησης, αναδείχτηκαν οι ορφανοί μαθητές. Δυστυχώς, όμως, δεν έχουμε στοιχεία για την κοινωνικο – οικονομική τους προέλευση και μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε.

Γίνεται αντιληπτό από τους σχετικούς Πίνακες ότι τα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, και ειδικά το Γυμνάσιο, ήταν απαιτητικά και ότι, με το αυστηρό σύστημα των εισιτηρίων και ενδοσχολικών εξετάσεων και την αυστηρή βαθμολογία, απευθύνονταν σε μαθητές που ήταν διατεθειμένοι να προσπαθήσουν σκληρά και να μοχθήσουν, προκειμένου να προαχθούν και να πάρουν απολυτήριο. Ο βαθμός «άριστα» σπανίζει και χαρακτηρίζει μαθητές που προέρχονται από οικογένειες δημοσίων υπαλλήλων, ελεύθερων επαγγελματιών και εμπόρων, από περιβάλλον δηλαδή είτε με μορφωτικό επίπεδο είτε με οικονομική άνεση.

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η πρόσβαση των κοινωνικών στρωμάτων στη μέση εκπαίδευση δεν ήταν ισοδύναμη, ούτε υπήρχαν «ίσες ευκαιρίες». Οι ευνοημένοι οικονομικά και κοινωνικά είχαν οπωσδήποτε το πλεονέκτημα της ευκολότερης πρόσβασης στη μέση εκπαίδευση. Επαληθεύεται, επομένως, η θεωρία ότι το σχολείο συμβάλλει στην αναπαραγωγή των κοινωνικών δομών, ανισοτήτων και ταξικών διακρίσεων και δίνεται έτσι απάντηση στο ερευνητικό ερώτημα σχετικά με την παροχή εκπαίδευσης με ταξικό πρόσημο.

Το πόσο επηρέαζε η γεωγραφική προέλευση των μαθητών την εγγραφή και τη φοίτηση στα σχολεία, ήταν ένα ακόμη ερευνητικό ερώτημα που απαντήθηκε. Το μεγαλύτερο μέρος του μαθητικού πληθυσμού προερχόταν, όπως ήταν αναμενόμενο, από την πόλη των Τρικάλων, δεδομένου ότι η πρόσβαση στα σχολεία ήταν ευκολότερη για το αστικό κέντρο και δύσκολη έως αδύνατη για την περιφέρεια. Στην κατώτερη βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης, οι περισσότεροι μαθητές εκτός πόλης προέρχονταν από τα ορεινά χωριά του νομού, αφήνοντας πίσω τα χωριά του κάμπου. Επιπλέον, είναι εντυπωσιακό ότι ο αριθμός των μαθητών από την Κρανιά, βλαχοχώρι του Ασπροποτάμου, είναι μεγάλος, σε σύγκριση με τα άλλα ορεινά και πεδινά χωριά. Στην ανώτερη βαθμίδα, το Γυμνάσιο, ο συσχετισμός ανατρέπεται και προηγούνται στη μαθητική εκπροσώπηση τα χωριά του κάμπου. Φαίνεται πως οι γονείς των ορεινών μαθητών αρκούσαν στο απολυτήριο του Ελληνικού σχολείου, θεωρώντας το

επαρκές επαγγελματικό εφόδιο, αναλογιζόμενοι, βέβαια, και τις δυσβάστακτες οικονομικές επιβαρύνσεις.

Ο ρόλος του φύλου ως προς την πρόσβαση στην εκπαίδευση, ήταν ένα σημαντικό ερευνητικό ερώτημα. Από την έρευνα προέκυψε ότι η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών κατά την εξεταζόμενη περίοδο, διέγραψε πορεία ανάλογη με του υπόλοιπου ελληνικού κράτους και πλήρως εναρμονισμένη με τις αντιλήψεις για τη φύση και τον προορισμό της γυναίκας. Η περιορισμένη φοίτηση των κοριτσιών και οι αντιλήψεις της εποχής εξηγούνται, ως έναν βαθμό, και από τα μεγάλα ποσοστά αγραμματοσύνης των γονιών. Βασικός σταθμός στην εκπαίδευση των κοριτσιών υπήρξε το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο, το οποίο λειτούργησε από το 1860-61. Το 1907 και το 1911, μάλιστα, συστάθηκαν ανώτερες τάξεις, καθώς εντεινόταν το ενδιαφέρον για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, αποτέλεσμα των ίσων ευκαιριών στη μόρφωση που διακήρυτταν οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της γενιάς του 1880. Καθώς η τρικαλινή κοινωνία μεταλλασσόταν και οι αντιλήψεις για τον προορισμό της γυναίκας αναθεωρούνταν, άρχισαν και οι πρώτες «παράνομες» εγγραφές στη μέση εκπαίδευση.

Με βάση τα αρχεία των σχολείων, η πρώτη μαθήτρια εμφανίζεται το σχολικό έτος 1899-1900. Απολύθηκε το 1903 με βαθμό «καλώς» και στη συνέχεια σπούδασε Γαλλική Φιλολογία. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία που ερευνήσαμε, η φοίτηση των κοριτσιών ήταν περιορισμένη και κυμάνθηκε σε χαμηλά επίπεδα, με τη συντριπτική τους πλειοψηφία να κατάγεται από την πόλη των Τρικάλων. Το γεγονός, τέλος, ότι πολλά από τα κορίτσια που φοίτησαν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης ήταν ορφανά, δε μας επιτρέπει να σχηματίσουμε πλήρη εικόνα για την κοινωνικο – οικονομική τους προέλευση. Με εξαίρεση, λοιπόν, τις ορφανές μαθήτριες, οι υπόλοιπες ήταν παιδιά εκπαιδευτικών, εμπόρων, γιατρών και στρατιωτικών.

Στον αντίποδα της δημόσιας, η ιδιωτική εκπαίδευση εμφανίστηκε στα Τρίκαλα, όπως και στις υπόλοιπες ελληνικές περιοχές, ως απόρροια του κενού που άφηνε η επίσημη εκπαίδευση, κυρίως των κοριτσιών, και ως αίτημα των εύπορων κοινωνικών στρωμάτων για καλύτερη μόρφωση των παιδιών τους. Παρά το γεγονός ότι στην πόλη λειτουργούσαν πλήρη Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσιο, που κάλυπταν τις εκπαιδευτικές ανάγκες της περιοχής, ιδρύθηκαν ιδιωτικά σχολεία μικρής διάρκειας λειτουργίας, με εξαίρεση το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο «Ο Πλάτων» και την Αστική Σχολή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Στα Τρίκαλα, λοιπόν, υπήρχε ιδιωτικό εκπαιδευτικό δίκτυο, παράλληλα με το δημόσιο, συνιστάμενο από ιδιωτικά

σχολεία, «προγυμναστές» και φροντιστήρια, που κάλυπτε ολόκληρο το φάσμα της εκπαίδευσης. Θεωρητικά απευθυνόταν σε όλους, αλλά προσβάσιμο ήταν μόνο στους οικονομικά ισχυρούς.

Κατά την έρευνα διαπιστώσαμε, επίσης, ότι οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες του κράτους είχαν αντίκτυπο τόσο στη στελέχωση όσο και στην υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων. Η εικόνα των τρικαλινών Ελληνικών σχολείων και του Γυμνασίου αντανακλά τη γενικότερη εκπαιδευτική πραγματικότητα: ελλείψεις εκπαιδευτικών και διδακτηρίων, συνεχείς μετακινήσεις σε μισθωμένα και ακατάλληλα οικήματα. Πληροφορίες για το προσωπικό και τα διδακτήρια αποκομίσαμε από το Βιβλίο Πράξεων του Γυμνασίου, τα Γ.Α.Κ. και κυρίως από τον τοπικό τύπο, αφού δεν βρέθηκαν πλήρη στοιχεία στέγασης και λειτουργίας των σχολείων. Οι πληροφορίες αφορούν διορισμούς, μεταθέσεις, την ακαταλληλότητα όλων των κτιρίων όπου στεγάζονταν τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης της πόλης και τη στεγαστική περιπλάνηση του Γυμνασίου.

Ο εξοπλισμός των διδακτηρίων σε έπιπλα και σκεύη δεν ήταν επαρκής, γι' αυτό και συχνά συνέδραμαν με δωρεές οι πολίτες και οι μαθητές με εράνους. Παρά τα πενιχρά οικονομικά μέσα, ωστόσο, το Γυμνάσιο διέθετε την εποχή εκείνη αξιόλογα μέσα διδασκαλίας: Χάρτες, πίνακες, όργανα μαθηματικών και εποπτικό υλικό φυσικής και χημείας, που σύμφωνα με σημερινές εκτιμήσεις εκπαιδευτικών, δεν υστερούσε σε τίποτα, συγκρινόμενο με αυτό των σύγχρονων σχολείων. Επίσης, η σχολική βιβλιοθήκη του Γυμνασίου διέθετε, πέρα από τα σχολικά εγχειρίδια, λεξικά, βιβλία λογοτεχνικού, ιστορικού, παιδαγωγικού και φιλοσοφικού περιεχομένου. Δυστυχώς, κανένας τόμος από αυτά τα βιβλία δε σώζεται σήμερα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατοχή πολεμικού υλικού για τη στρατιωτική εκπαίδευση των μαθητών, ακόμη και των Ελληνικών σχολείων, σε μια εποχή που οι πόλεμοι δεν έλειπαν και δινόταν μεγάλη βαρύτητα στη στρατιωτική πειθαρχία.

Εκτός της ακαταλληλότητας των κατά καιρούς μισθωμένων οικημάτων και την έλλειψη καθηγητών, αιτίες όπως οι συχνές πυρκαγιές, η καταστρεπτική πλημμύρα του 1907, όταν το Γυμνάσιο «κατέπεσε εκ θεμελίων», και οι επιτάξεις των διδακτηρίων κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στην ομαλή λειτουργία των σχολείων.

Τέλος, πρέπει να τονίσουμε ότι η μέση εκπαίδευση των Τρικάλων τροφοδότησε όχι μόνο την τρικαλινή, αλλά γενικότερα την ελληνική κοινωνία, με ανθρώπους που διακρίθηκαν σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής. Με βάση τα

στοιχεία που συλλέξαμε κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας, επιλέξαμε με υποκειμενικά κριτήρια και σκιαγραφήσαμε με ιδιαίτερη αναφορά μερικά πρόσωπα, μαθητές της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου (1881-1922), που, αποφοιτώντας από το «εν Τρικάλους Γυμνάσιον», ακολούθησαν πανεπιστημιακές σπουδές και στη συνέχεια δραστηριοποιήθηκαν σε διάφορους τομείς: Επιχειρηματίες που συνέβαλαν στην οικονομική ζωή και ανάπτυξη της πόλης και της ευρύτερης περιοχής, όπως ο Θεόδωρος Κλιάφας και ο Ιωάννης Ματσόπουλος, ανθρώπους της επιστήμης και των γραμμάτων, όπως ο ποιητής Νίκος Παππάς, ο νομομαθής και πολιτικός Αλέξανδρος Βαμβέτσος, οι γιατροί – λογοτέχνες Λεωνίδας Μακρής και Αχιλλέας Καρανάσιος, και στρατιωτικούς, όπως ο Στέφανος Σαράφης, που στην Κατοχή αναδείχτηκε στρατιωτικός ηγέτης του Ε.Α.Μ. – Ε.Λ.Α.Σ. και σύμβολο της Εθνικής Αντίστασης.

Τα αποτελέσματα της μελέτης καταδεικνύουν την αμφίδρομη σχέση εκπαίδευσης – κοινωνίας, την έντονη αλληλεπίδρασή τους, και απαντούν στο σχετικό ερευνητικό ερώτημα.. Αφενός το πόσο η εκπαίδευση επηρέαζε την κοινωνία, τις δομές, τα χαρακτηριστικά της, μέσω των αποφοίτων και του ρόλου που διαδραμάτιζαν στα κοινωνικά πράγματα, αλλά και μέσω της διάχυσης των σχολικών γνώσεων που μετέβαλλαν τις αντιλήψεις για τον ρόλο και τη σημασία του σχολείου και αποτελούσαν εφαλτήριο κοινωνικής ανέλιξης. Αφετέρου το πώς η κοινωνία ασκούσε επιρροή στην εκπαίδευση, καθορίζοντας στόχους και βασικά χαρακτηριστικά της, μέσα από αρχές και ιδεώδη που ήταν κοινωνικά αποδεκτά, όπως τα κλασικά και χριστιανικά. Επιπλέον, το σχολείο, από τότε ακόμη, είχε την τάση να αναπαράγει τις κοινωνικές δομές και την κυρίαρχη ιδεολογία κάθε εποχής, δηλαδή την ιδεολογία της εξουσίας, που διαμορφώνει τη δομή και τα χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος και την ιδεολογία της κυρίαρχης αστικής τάξης που ασκούσε και την εξουσία.

Ολοκληρώνοντας αυτή τη διατριβή, είναι σημαντικό να τονίσουμε το γεγονός ότι μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για περαιτέρω έρευνα από άλλους μελετητές, καθώς από την προσέγγιση και ανάλυση των εκπαιδευτικών αρχείων προκύπτουν μελλοντικές ερευνητικές προτάσεις. Θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ασχοληθεί κανείς διεξοδικά με τους Εβραίους μαθητές που φοίτησαν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης, αλλά και στο δικό τους σχολείο που λειτούργησε για κάποια χρόνια στα Τρίκαλα. Εξίσου ενδιαφέρον θα ήταν να αφιερώσει χρόνο ένας ερευνητής στους πολλούς Βλάχους μαθητές, κυρίως των ορεινών χωριών, που διακρίνονταν και για τις πολύ καλές επιδόσεις τους. Τέλος, θα μπορούσε να γίνει έρευνα και για τους πρώτους

πρόσφυγες μαθητές, που εγκαταστάθηκαν στην πόλη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και να μελετηθεί η πορεία της φοίτησής τους και η ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αρχείο Ι. Μ. Τρίκκης και Σταγών

Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Α΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1892-93 έως το 1922-23

Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Β΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1892-93 έως το 1922-23

Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Γ΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων το σχολικό έτος 1922-23

Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Γυμνασίου από το σχολικό έτος 1898-99 έως το 1922-23

Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1898-99 έως το 1922-23

Βιβλίο Υλικού Γυμνασίου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1898-99 έως το 1922-23

Γενικά Αρχεία του Κράτους/Γ.Α.Κ. Αθηνών

Γενικός Έλεγχος Α΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1892-93 έως το 1922-23

Γενικός Έλεγχος Β΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1892-93 έως το 1922-23

Γενικός Έλεγχος Γ΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων το σχολικό έτος 1922-23

Γενικός Έλεγχος Γυμνασίου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1898-99 έως το 1922-23

Ειδικός Έλεγχος Α΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1892-93 έως το 1922-23

Ειδικός Έλεγχος Β΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1892-93 έως το 1922-23

Ειδικός Έλεγχος Γ΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων το σχολικό έτος 1922-23

Ειδικός Έλεγχος Γυμνασίου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1898-99 έως το 1922-23

Μαθητολόγιο Α΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1890-91 έως το 1922-23

Μαθητολόγιο Β΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1890-91 έως το 1922-23

Μαθητολόγιο Γ΄ Ελληνικού σχολείου Τρικάλων το σχολικό έτος 1922-23

Μαθητολόγιο Γυμνασίου Τρικάλων από το σχολικό έτος 1898-99 έως το 1922-23

2. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ

Βιομηχανική απογραφή του 1920, <http://dlib.statistics.gr>

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920*, Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1929.

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920*, τ. II, Στατιστικά Αποτελέσματα διά την Θεσσαλίαν και Άρταν, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1929.

Στατιστική της Γεωργίας του 1911, <http://dlib.statistics.gr>

Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1909.

Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, τμήμα Γ΄, Γραφείον Στατιστικής, *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911*, Αθήνα 1912.

3. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

«Αιών» Αθηνών

«Ακρόπολις» Αθηνών

«Αναγέννησις» Τρικάλων
«Ανατολικός Αστήρ» Κωνσταντινούπολης
«ΕΜΠΡΟΣ» Αθηνών
«Εφημερίς της Κυβερνήσεως»
«Εφημερίς των Κυριών» Αθηνών
«Θάρρος» Τρικάλων
«Θεσσαλία» Βόλου
«Εργάται» Τρικάλων
«Πρόοδος» Τρικάλων
«Σατανάς» Τρικάλων
«Τρίκκαλα» Τρικάλων
«Φάρος του Ολύμπου» Τρικάλων

4. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

«Αντιτετράδια της εκπαίδευσης»
«Η Τρίκη»
«Θέσεις»
Ισραηλιτικό περιοδικό «Χρονικά»
«Πανδώρα»
Περιοδικό Δήμου Τρικκαίων «Τα εν δήμω»

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνόγλωσση

Babinger Von H. Franz, «Moschee und Grabmal des Osman – Schah zu Trikkala. Ein Werk des Baumeisters Sinan», *Τρικαλινά*, τ. 7^{ος}, Τρίκαλα 1987.

Beldiceanu Nicoara, «Ένα πρακτικό για την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας των Τρικάλων του 1497» (μετάφραση Σ. Παναγιώτου), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 26^{ος}, Λάρισα 1994.

Bickford – Smith R.A.H., *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α΄* (μετάφραση Λ. Παπαδάκη), Octavision, Αθήνα 2008.

Cocerell Charles, «Στα Τρίκαλα και στην Καλαμπάκα του 1814» (μετάφραση Στ. Σπανός), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 30^{ος}, Λάρισα 1996.

Cohen Louis – Manion Lawrence, *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας* (μετάφραση Χ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου), Μεταίχμιο, Αθήνα 1994.

Creswell John, *Εκπαιδευτική έρευνα* (μετάφραση Ν. Κουβαράκου), Έλλην, Αθήνα 2011.

Gardner Howard, *Πώς το παιδί αντιλαμβάνεται τον κόσμο. Μέθοδοι διδασκαλίας σε αρμονία με τους τρόπους σκέψης του παιδιού*, Διάδραση, Αθήνα 2011.

Goodell Thomas Dwight, «Ένα ταξίδι στη Θεσσαλία του 1897» (μετάφραση Β. Αργυρούλης), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 31^{ος}, Λάρισα 1997.

Habicht Christian, «Ο H.G. Lolling στη Θεσσαλία (1882)» (μετάφραση Γ. Παπασωτηρίου), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 57^{ος}, Λάρισα 2010.

Hild Friedrich, Koder Johannes, Σπανός Κώστας, Αγραφιώτης Δημήτρης, «Βυζαντινή Θεσσαλία», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 12^{ος}, Λάρισα 1987.

Jolliffe R.T., «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1817» (μετάφραση Β. Αργυρούλης), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 32^{ος}, Λάρισα 1997.

Lawless Richard, «Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Οθωμανοκρατία (μετάφραση ΦΙΛΟΣ)», *Τρικαλινά*, τ. 1^{ος}, Τρίκαλα 1981 (ανατύπωση 1996).

Leake W.M., «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1809» (μετάφραση Γ. Καραϊσκού), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 29^{ος}, Λάρισα 1996.

Martin Olivier, *Η ανάλυση ποσοτικών δεδομένων* (μετάφραση Η. Αθανασιάδης), Τόπος, Αθήνα 2008.

Mason Jennifer, *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (μετάφραση Ε. Δημητριάδου), Πεδίο, Αθήνα 2011.

Monceau Paul, «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1887» (μετάφραση Η.-P. Corrieu), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 36^{ος}, Λάρισα 1999.

Philippson Alfred, *Θεσσαλία και Ήπειρος. Ταξίδια και εξερευνήσεις στην Βόρεια Ελλάδα*, Δέσποινα Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2014.

Prahl Hans – Werner, «Η λειτουργική σημασία των εξετάσεων στην εκπαίδευση και την εκπαιδευτική πράξη», στο Χιωτάκης Στέλιος (επιμέλεια), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και βαθμών στο σχολείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999.

Robson Colin, *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσον για τους κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*, Gutenberg, Αθήνα 2007.

Sivignon Michel, «Spatial Differentiation in Thessaly 1881-1914», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (9-11 Νοεμβρίου 2006)*, τ. 2^{ος}, Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2008.

Sivignon Michel, «Η δημογραφική και οικονομική εξέλιξη της Θεσσαλίας (1881-1940)», (μετάφραση Ζ. Πουλιάννα – Φ. Παπαχρήστου), *Τρικαλινά*, τ. 2^{ος}, Τρίκαλα 1982.

Αγγέλης Βαγγέλης, «Η επανάσταση της Θεσσαλίας του 1878», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 14^{ος}, Αθήνα 1982.

Αγγέλου Άλκης, «Η εκπαίδευση», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

- Αγγέλου Άλκης, *Το κρυφό σχολειό. Το χρονικό ενός μύθου*, Εστία, Αθήνα 1997.
- Αγραφιώτου – Ζαχοπούλου Πέρσα, *Σχολεία της Θεσσαλονίκης*, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1997.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Εξαρση και κρίση. Η οικονομία της περιόδου 1909-1922», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 6^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.
- Αδάμου Ιωάννης, «Τα Τρίκαλα μέσα από τα ανέκδοτα αρχεία του Ελληνικού Προξενείου Ελασσόνας (1882-1912)», *Τρικαλινά*, τ. 15^{ος}, Τρίκαλα 1995.
- Αθανασιάδης Χάρης, *Δάσκαλοι και εκπαιδευτικός δημοτικισμός. Το περιοδικό Αυγή (1923-1925)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001.
- Αθανασιάδης Χάρης, *Η αξιολόγηση στην εκπαίδευση. Ποιος, ποιον και γιατί*, Σαββάλας, Αθήνα 2002.
- Αθανασίου Λεωνίδα, «Η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού στο σχολείο: δυσκολίες – προϋποθέσεις – προοπτικές», στο Χιωτάκης Στέλιος (επιμέλεια), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και βαθμών στο σχολείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999.
- Αλλαμανή Έφη, «Θεσσαλία», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977.
- Αναγνωστόπουλος Κωνσταντίνος, «Κουτσόβλαχοι – Ελληνόβλαχοι της Ελληνικής χερσονήσου», *Τρικαλινά*, τ. 9^{ος}, Τρίκαλα 1989.
- Ανδρέου Αποστόλης, *Ιδιωτική Εκπαίδευση. Προσανατολισμός, διάρκειες και τομές (Ιστορική προσέγγιση)*, περιοδικό *Θέσεις*, τ. 20, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1987.
- Ανδρέου Αποστόλης, *Κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση (1849-1880)*, περιοδικό *Θέσεις*, τ. 18, Ιανουάριος – Μάρτιος 1987.
- Ανδρέου Αποστόλης, *Σχέδια νόμου για την εκπαίδευση 1870-1880*, περιοδικό *Θέσεις*, τ. 26, Ιανουάριος – Μάρτιος 1989.

Αντωνίου Αντώνης – Μπρέγιαννη Κατερίνα, «Η Θεσσαλία από την αυγή του 20^{ού} αιώνα έως την επιβολή της Μεταξικής δικτατορίας. Πτυχές ιδεολογικών και κοινωνικών συγκρούσεων», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Αντωνίου Αντώνης – Σακκής Δημήτρης, «Θεσσαλικό αγροτικό ζήτημα. Η πορεία των κινητοποιήσεων», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Αντωνίου Αντώνης, «Δημοσιονομικές επιπτώσεις της ένωσης της Θεσσαλίας με την Ελλάδα», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (9-11 Νοεμβρίου 2006)*, τ. 2^{ος}, Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2008.

Αντωνίου Αντώνης, «Το αγροτικό κίνημα στα Τρίκαλα κατά την περίοδο της κορύφωσης των αγροτικών κινητοποιήσεων το 1910», *Τρικαλινά*, τ. 24^{ος}, Τρίκαλα 2004.

Αντωνίου Δαβίδ, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α΄, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987.

Αντωνίου Δαβίδ, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Β΄, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1988.

Αντωνίου Δαβίδ, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Γ΄, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1989.

Ανώνυμος, *Αρσάκειον Παρθεναγωγείον*, περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 10^{ος}, τεύχος 224 (1859).

Ανώνυμος, *Εκπαίδευσις εν Ελλάδι*, περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 19^{ος}, τεύχος 449 (1868).

Ανώνυμος, «*Λύκειον εν Αθήναις*», περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 7^{ος}, τεύχος 156 (1856).

Αρσενίου Λάζαρος, «*Η Θεσσαλία στην Οθωμανοκρατία*», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1984.

Αρσενίου Λάζαρος, «*Κοινωνικές ομάδες κατοίκων του Ν. Τρικάλων*», *Τρικαλινά*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988.

Αρσενίου Λάζαρος, «Πρωτοποριακές βιοτεχνίες στη Δ. Θεσσαλία πριν από τη βιομηχανική ανάπτυξη», *Τρικαλινά*, τ. 10^{ος}, Τρίκαλα 1990.

Αρσενίου Λάζαρος, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους 1881-1993*, Δωδώνη, Τρίκαλα 1994.

Αρώνη – Τσίγλη Καίτη, «Το αγροτικό ζήτημα. Θεσσαλία – Νέες χώρες 1909-1922», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 6^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Αρώνη – Τσίγλη Καίτη, «Το αγροτικό ζήτημα. Κοινωνικοί αγώνες στην ελληνική ύπαιθρο», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 5^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Ασπρέας Γεώργιος, «Ο πόλεμος του '97», *Θεσσαλία – αφιέρωμα επιθεωρήσεως Ηώς*, Αθήνα 1966.

Αυγερινός Ανδρέας, «Εκπαιδευσis εν Ελλάδι», περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 21^{ος}, τεύχος 491 (1870).

Βαϊκούση Έμη, «Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18^{ος} – 19^{ος} αιώνας). Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας», τ. Α', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986.

Βακαλόπουλος Απόστολος, «Η Δ. Θεσσαλία στα 1830», *Τρικαλινά*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988.

Βακαλόπουλος Απόστολος, «Η Νεοελληνική Θεσσαλία», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 14^{ος}, Αθήνα 1982.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 1983.

Βαλέτας Γεώργιος, «Η συμβολή της Θεσσαλίας στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Θεσσαλικά Χρονικά*, Αθήνα 1965.

Βάμβουκας Μιχάλης, *Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και Μεθοδολογία*, Γρηγόρης, Αθήνα 1991.

Βάμβουκας Μιχάλης – Ανδρεαδάκης Νικόλαος, *Οδηγός για την εκπόνηση και τη σύνταξη γραπτής ερευνητικής εργασίας*, Διάδραση, Αθήνα 2011.

Βάμβουκας Μιχάλης – Τρούλης Γιώργος, «Οι στάσεις των δασκάλων απέναντι στην αξιολόγηση των μαθητών», στο Χιωτάκης Στέλιος (επιμέλεια), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και βαθμών στο σχολείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999.

Βαρελάς Λάμπρος, «Η υπηρέτρια, τα ακάθαρτα νερά και τα Τρίκαλα, ήτοι πώς αθηναϊκά έντυπα αντιμετώπισαν την πλημμύρα στα Τρίκαλα το 1907», *Τρικαλινά*, τ. 13^{ος}, Τρίκαλα 1993.

Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση της φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011.

Βέλκος Γρηγόριος, «Ο πρώην Λαρίσης Δωρόθεος Σχολάριος ιδρυτής σχολείων στην Πορταριά, Σωζοαγαθούπολη και Τρίκαλα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 62^{ος}, Λάρισα 2012.

Βενουζίου Ιάκωβος, «Ισραηλιτική κοινότητα Τρικάλων», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 2002-03.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τ. Α', Ίκαρος, Αθήνα 1970.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τ. Β', Ίκαρος, Αθήνα 1970.

Βερβενιώτη Τασούλα, «Η αναδιευθέτηση του χώρου και του χρόνου των νεών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου από τη σκοπιά των κοριτσιών», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Οι χρόνοι της Ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και την νεότητας»*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1998.

Βλυτσάκης Κωνσταντίνος, *Σύντομος Ιστορία της πόλεως Τρικκάλων*, Τυπογραφείο Α. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1892.

Βογιατζής Φώτης, «Το θέατρο σκιών στα Τρίκαλα», *Τρικαλινά*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988.

Βογιατζής Φώτης, «Το θέατρο στα Τρίκαλα (1881-1984)», *Τρικαλινά*, τ. 5^{ος}, Τρίκαλα 1985.

Βοΐλας Ιωάννης, «Ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός και το έργο του», *Τρικαλινά*, τ. 9^{ος}, Τρίκαλα 1989.

- Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Ε΄, Πατάκης, Αθήνα 1997.
- Βρατσάλης Κώστας, *Μάθηση και εκπαιδευτικές πρακτικές*, νήσος, Αθήνα 1996.
- Βραχνιάρης Χρίστος, *Η αγροτική λαϊκή εξέγερση του 1925 στα Τρίκαλα*, Πανόραμα, Αθήνα 1978.
- Βρεττός Γιάννης – Καψάλης Αχιλλέας, *Αναλυτικά Προγράμματα*, Art of Text, Θεσσαλονίκη 1994.
- Γαβριηλίδης Βλάσης, *Ανά την Θεσσαλίαν, Έλλα*, Λάρισα 1998.
- Γαλανοπούλου – Σενδουκά Στέλλα και Κοντσιώτου Ελένη, «Γεωργία και πολιτισμός στη Θεσσαλία: Βίοι παράλληλοι», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (9-11 Νοεμβρίου 2006)*, τ. 2^ο, Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2008.
- Γελαδάκη Σόνια, *Η νομοθεσία περί σχολικών βιβλίων τον 19^ο αιώνα: η καποδιστριακή περίοδος*, www.alfavita.gr.
- Γιαννούλης Νικόλαος, «Για τα τσιφλίκια και πώς δημιουργήθηκαν», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, τ. 11^ο, Τρίκαλα 1987.
- Γιαννούλης Νικόλαος, «Η αγροτική εξέγερση στη Σκλάταινα (Ρίζωμα) Τρικάλων το 1881», *Τρικαλινά*, τ. 16^ο, Τρίκαλα 1996.
- Γιαννούλης Νικόλαος, «Οι παλιότερες συνοικίες της πόλης μας», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, τ. 9^ο, Τρίκαλα 1985.
- Γιαννούλης Νικόλαος, «Τα Τρίκαλα κατά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881)», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, τ. 8^ο, Τρίκαλα 1984.
- Γιαννούλης Νικόλαος, «Το Βαρούσι», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, τ. 11^ο, Τρίκαλα 1987.
- Γιαννούλης Νικόλαος, *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980.
- Γιαννούλης Νικόλαος, «Σχολείο στα Τρίκαλα στην Οθωμανοκρατία και ο Δωρόθεος Σχολάριος», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 5^ο, Λάρισα 1983.
- Γκιόλιας Μάρκος, «Αγροτική οικονομία και κτηνοτροφία στην αρχαία Θεσσαλία», *Τρικαλινά*, τ. 8^ο, Τρίκαλα 1988.

Γκότοβος Αθανάσιος, *Απόκλιση και παρέμβαση στην εκπαίδευση, Σύγχρονη Εκπαίδευση*, Αθήνα 1988.

Γκότοβος Αθανάσιος, *Η λογική του υπαρκτικού σχολείου*, Gutenberg, Αθήνα 2003.

Γκότοβος Αθανάσιος, *Παιδαγωγική Αλληλεπίδραση. Επικοινωνία και Κοινωνική Μάθηση στο Σχολείο*, Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα 1985.

Γκότοβος Αθανάσιος, *Παράδοση και γλώσσα στο σχολείο. Προβλήματα νομιμότητας των γλωσσικών μεταρρυθμίσεων στη νεοελληνική εκπαίδευση*, Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1991.

Γληνός Δημήτρης, *Το κύμα της αγραματωσύνης (άρθρο στο περιοδικό Νέος Δρόμος, 12/1928-2/1929)*, www.alfavita.gr.

Γοργοπέτας Σωτήρης, «Αρχοντικά και νεοκλασικά κτίρια των Τρικάλων», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 2002-2003.

Γουγουλάκη – Ζιώζια Ευαγγελία, «Αξιοσημείωτα ιστορικά γεγονότα και άλλα συμβάντα στην περιοχή Τρικάλων κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, όπως μαρτυρούνται από διάφορες ενθυμήσεις», *Τρικαλινά*, τ. 13^{ος}, Τρίκαλα 1993.

Γουγουλάκη Έφη, «Η Δωροθέα Σχολή των Τρικάλων (1876-1976)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 8^{ος}, Λάρισα 1985.

Γουγουλάκη Έφη, *Περίπατοι στα Τρίκαλα του χθες και...του σήμερα*, Κόσμος Πρες, Τρίκαλα 1985.

Γουργιώτη Λένα, «Η διαμόρφωση των κοινωνιών στη Θεσσαλία κατά τα νεότερα ιστορικά χρόνια», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (9-11 Νοεμβρίου 2006)*, τ. 2^{ος}, Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2008.

Γούσιος Δημήτρης, *Η σύγχρονη Θεσσαλία*, στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α', Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Γρηγοριάδης Σόλων, *Τα φοβερά ντοκουμέντα. Εποποιΐα και Κατάρρευση. Από την Αλβανία στην Κατοχή*, Αθήνα 1976.

Γρόλλιος Γιώργος, *Σκοποί και προγράμματα σπουδών των Διδασκαλείων Δημοτικής Εκπαίδευσης*, www.alfavita.gr.

- Δαράκη Πέπη, *Το όραμα της ισοτιμίας της γυναίκας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.
- Δεληγιάννη Βασιλική, Ζιώγου – Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Εκπαίδευση και φύλο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999.
- Δερτιλής Γιώργος, *Παιδεία και Ιστορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- 2^ο ΕΠΑ.Λ. Τρικάλων, *Φωτογραφήματα. Αναμνήσεις από τα Γυμνάσια και τα Λύκεια της πόλης των Τρικάλων*, Τρίκαλα 2009.
- Δημαράς Αλέξης και Βασιλού – Παπαγεωργίου Βάσω, *Από το κοντύλι στον υπολογιστή*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
- Δημαράς Αλέξης, «Από τις σχολικές στις μαθητικές κοινότητες: εξέλιξη ή παρεξήγηση ενός θεσμού;», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, τ. Β΄, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986.
- Δημαράς Αλέξης, «Εκπαίδευση 1830-1871. Η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 4^ο, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Δημαράς Αλέξης, «Εκπαίδευση 1833-1881», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977.
- Δημαράς Αλέξης, «Εκπαίδευση 1882-1913», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977.
- Δημαράς Αλέξης, «Η εκπαίδευση 1871-1909, Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 5^ο, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Δημαράς Αλέξης, «Η εκπαίδευση 1909-1922. Μεγάλα εκσυγχρονιστικά σχέδια και αντιδράσεις», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 6^ο, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, τ. Α΄ 1821-1894, Εκδοτική Ερμής, Αθήνα 1987.
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, τ. Β΄ 1895-1967, Εκδοτική Ερμής, Αθήνα 1987.
- Δημαράς Αλέξης, *Η συγκριτική προσέγγιση στην Ιστορία της Εκπαίδευσης*, www.alfavita.gr.

Δημητρακόπουλος Φώτης, «Δωρόθεος Σχολάριος: ο ποιήσας και διδάξας», *Τρικαλινά*, τ. 9^{ος}, Τρίκαλα 1989.

Δημητρακόπουλος Φώτης, «Σχολεία Τρικάλων στα μέσα του 16^{ου} αιώνα και η παιδεία του Αρσενίου Ελασσόνο», *Τρικαλινά*, τ. 5^{ος}, Τρίκαλα 1985.

Δημητρίου Γιώργος, «Η μίσθωση μιας δασκάλας για το Παρθεναγωγείο των Τρικάλων (2.11.1860)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 62^{ος}, Λάρισα 2012.

Δημητρίου Μηνάς, «Ο σχολικός αθλητισμός κατά την οθωμανική περίοδο (1833-1862). Ανατομία μιας ατελούς απόπειρας μεταφύτευσης του γερμανικού γυμναστικού συστήματος», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Οι χρόνοι της Ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και την νεότητας»*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1998.

Δήμος Τρικκαίων, *Πνευματικά Τρίκαλα*, Τρίκαλα 1970.

Δήμου Γιώργος, *Απόκλιση – Στιγματισμός. Αφομοιωτική Θεωρητική Προσέγγιση των Αποκλίσεων στο Σχολείο*, Gutenberg, Αθήνα 2003.

Δωρόθεος Σχολάριος, *Έργα και Ημέραι*, τυπογραφείο Γ. Καρυοφύλλη, Αθήνα 1877.

Ελεγκίτου Ελένη – Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Εγχειρίδια Οικιακής Οικονομίας: παλιές και νέες εκδοχές των γυναικείων καθηκόντων», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, τ. Β', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986.

Ελεγκίτου Ελένη – Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα (1830-1929)*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987.

Ευαγγελίδης Τρύφων, *Η παιδεία επί Οθωμανοκρατίας*, τ. Α', Πουρνάρας, Αθήνα 2009.

Ευαγγελίδης Τρύφων, *Η παιδεία επί Οθωμανοκρατίας*, τ. Β', Πουρνάρας, Αθήνα 2009.

Ευαγγελόπουλος Σπύρος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, τ. Α' Δανιάς, Αθήνα 1987.

Ευαγγελόπουλος Σπύρος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, τ. Β', Δανιάς, Αθήνα 1989.

Ζάραγκας Χαρίλαος, *Ψυχοκινητική Αγωγή*, Ατραπός, Αθήνα 2007.

Ζαφειριάδης Κυριακός και Σουσαμίδου – Καραμπέρη Αικατερίνη, *Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2004.

Ζέγκερ Ίμογκεν, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία* (μετάφραση Τ. Μαστοράκη), Μπουκουμάνης, Αθήνα 1977.

Ζιάκας Γεώργιος, «Η παιδεία στην Τρίκινη (Τρίκαλα) και στη γύρω περιοχή κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, τ. 16^{ος}, Τρίκαλα 1994-1995.

Ζίλσκι Γκέρχαρντ, *Κριτική της αντιαυταρχικής αγωγής* (μετάφραση Μ. Χατζηγιάννη), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988.

Ζιώγου – Καραστεργίου Σιδηρούλα, «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας: στόχοι Παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19^ο αιώνα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, τ. Β', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986.

Ζιώγου – Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986.

Ηλιού Φίλιππος, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20^ο αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

Θεοφιλίδης Χρήστος, *Η συγγραφή επιστημονικής εργασίας*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2013.

Ισηγόνης Αντώνιος, *Ιστορία της Παιδείας*, Αθήνα 1974.

Ιωαννίδου – Μπιτσιάδου Γεωργία, «Απόψεις σχετικά με το αγροτικό καθεστώς στη Θεσσαλία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», *Τρικαλινά*, τ. 7^{ος}, Τρίκαλα 1987.

Καζαμίας Ανδρέας, Κασσωτάκης Μιχάλης, Κλάδης Διονύσης, «Προβληματισμοί γύρω από τη βασική κατάρτιση του διδακτικού προσωπικού της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», στο Καζαμίας Ανδρέας – Κασσωτάκης Μιχάλης, *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995.

Καΐλα Μαρία – Θεοδοροπούλου Έλενα, *Ο Εκπαιδευτικός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

Καΐλα Μαρία, Πολεμικός Νικήτας, Ξανθάκου Γιώτα, *Η σχολική φοβία. Η Αλίκη στο χώρο της Οικογένειας και του Σχολείου*, τ. Α΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

Καλαφάτη Ελένη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929)*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1988.

Καλούσιος Δημήτριος, «Η παιδεία στα Τρίκαλα κατά το β΄ μισό του 19^{ου} αιώνα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 40^{ος}, Λάρισα 2001.

Καλούσιος Δημήτριος, *Ο Κώδικας της Τρίκκης 1688-1857*, Λάρισα 2005-2007.

Κανδήλα Ιουλία, «Η εκπαίδευση στη Θεσσαλία από το 1881 έως το 1929», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Κανδήλα Ιουλία, «Η συμβολή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην εκπαίδευση των κοριτσιών των Τρικάλων: Αστική Σχολή και Ανώτερο Παρθεναγωγείο (1914-1931)», *Τρικαλινά*, τ. 29^{ος}, Τρίκαλα 2009.

Καραγάτσης Μ., *Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1989.

Καραγεώργος Δημήτρης, *Μεθοδολογία έρευνας στις επιστήμες της αγωγής*, Σαββάλας, Αθήνα 2002.

Καραγιαννόπουλος Ιωάννης, *Εισαγωγή στην Τεχνική της Επιστημονικής Ιστορικής Εργασίας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Καραδήμου – Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις της Θεσσαλίας στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Καραθανάσης Αθανάσιος, «Τρικαλινοί έμποροι στις παραδουνάβιες ηγεμονίες (ΙΗ΄ - ΙΘ΄ αι.)», *Τρικαλινά*, τ. 14^{ος}, Τρίκαλα 1994.

Καρανάσιος Αχιλλέας, *Μεγάλοι Ευεργέτες Τρικάλων*, Τρίκαλα 1978.

Καρανάσιος Αχιλλέας, *Παλιά πνευματικά Τρίκαλα*, Τρίκαλα 1965.

Καράσης Μαριανός, «Αλέξανδρος Βαμβέτσος – Γεώργιος Μητσόπουλος: δύο κορυφαίοι Τρικαλινοί νομομαθείς», *Τρικαλινά*, τ. 26^{ος}, Τρίκαλα 2006.

Καρασίμος Παναγιώτης, *Τα σχολεία μας 1898-1997 (Ιστορικοκοινωνιολογική προσέγγιση)*, Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1998.

Καρδαμίτση – Αδάμη Μάρω, «Ο αστικός χώρος 1871-1909. Πολεοδομία - Αρχιτεκτονική», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 5^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Καρναβά Πολυξένη, «Το Διδασκαλείο της Θεσσαλίας (1882-1907)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 47^{ος}, Λάρισα 2005.

Κασσωτάκης Μιχάλης, «Η αξιολόγηση των μαθητών: Ένα χρόνιο πρόβλημα της ελληνικής εκπαίδευσης», στο Καζαμιάς Ανδρέας – Κασσωτάκης Μιχάλης, *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995.

Κασσωτάκης Μιχάλης, *Η αξιολόγηση της επίδοσης των μαθητών. Μέσα – Μέθοδοι – Προβλήματα – Προοπτικές*, Γρηγόρης, Αθήνα 2010.

Κασσωτάκης Μιχάλης, Παπαγγελή – Βουλιουρή Δέσποινα, «Οι διαδικασίες μετάβασης από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: Η διαχρονική τους εξέλιξη και τα προβλήματά τους», στο Καζαμιάς Ανδρέας – Κασσωτάκης Μιχάλης, *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995.

Κάτσικας Χρήστος – Αθανασίου Χρυσάνθη, «Σχολείο, Γλώσσα και κοινωνική ανισότητα», περιοδικό *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τ. 12, Φθινόπωρο 1990, www.antitetradia.gr.

Κάτσικας Χρήστος – Θεριανός Κώστας, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, Σαββάλας, Αθήνα 2007.

Κάτσικας Χρήστος, Θεριανός Κώστας, Τσιριγώτης Θανάσης, Καββαδίας Γιώργος, *Η αξιολόγηση στην εκπαίδευση*, Λιβάνης, Αθήνα 2007.

Κατσόγιαννος Νεκτάριος, «Οι παλιοί κινηματογράφοι (σινεμά) και τα άλλα θεάματα της πόλεως», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 1992.

Κατσόγιαννος Νεκτάριος, *Τα παραδοσιακά επαγγέλματα στα Τρίκαλα*, Τρίκαλα 1994.

Κατσόγιαννος Νεκτάριος, *Τα Τρίκαλα και οι συνοικισμοί τους*, Εκδόσεις Καρατάσιου, Λάρισα 1992.

Κατσόγιαννος Νεκτάριος, *Τωρινά και περασμένα και τα παλιά στέκια των Τρικάλων*, τ. Α΄, Τρίκαλα 1998.

Κατσόγιαννος Νεκτάριος, *Τωρινά και περασμένα και τα παλιά στέκια των Τρικάλων*, τ. Β΄, Τρίκαλα 2000.

Καψάλης Αχιλλέας, *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989.

Κεκές Ιωάννης, *Μεθοδολογία επιστημονικής εργασίας*, Ατραπός, Αθήνα 2004.

Κεφάλας Ηλίας, «"Τα Γιούλια". Μια αθησαύριστη ποιητική συλλογή της Ιφιγένειας Γκίκα», *Τρικαλινά*, τ. 13^{ος}, Τρίκαλα 1993.

Κεφάλας Ηλίας, *Νίκος Παππάς «εκ νέου»*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2002.

Κλειδωνόπουλος Γεώργιος, «Βαρούσι, η πολιτιστική μας ταυτότητα», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 2002-2003.

Κλιάφα Μαρούλα, *Άνθρωποι του μόχθου*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007.

Κλιάφα Μαρούλα, *Η επιχειρηματικότητα στα Τρίκαλα (1881-1960). Μια παραγνωρισμένη ιστορία*, Degiorgio, Τρίκαλα 2010.

Κλιάφα Μαρούλα, *Θεσσαλία 1881-1981. Εκατό χρόνια ζωής*, Κέδρος, Αθήνα 1983.

Κλιάφα Μαρούλα, *Μια σερενάτα στο Αθηαίο. Η μουσική κίνηση στα Τρίκαλα (1881-1965)*, Κέδρος, Αθήνα 2003.

Κλιάφα Μαρούλα, «Ο Μύλος Αγαθοκλή (Ματσόπουλου). Η πρώτη βιομηχανική επένδυση στα Τρίκαλα», *Τρικαλινά*, τ. 29^{ος}, Τρίκαλα 2009.

Κλιάφα Μαρούλα, *Σιωπηλές Φωνές. Μαρτυρίες Θεσσαλών για τον 20^ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

Κλιάφα Μαρούλα, *Τα του Δήμου εν Δήμω. Το χρονικό του Δήμου Τρικκαίων 1883-1959*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα - Αθήνα 2007.

Κλιάφα Μαρούλα, «Το εργατικό κίνημα στα Τρίκαλα (1900-1960)», *Τρικαλινά*, τ. 23^{ος}, Τρίκαλα 2003.

Κλιάφα Μαρούλα, *Τρίκαλα. Από τον Σεϊφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον τύπο της εποχής*, τ. Α', Κέδρος, Αθήνα 1996.

Κλιάφα Μαρούλα, *Τρίκαλα. Από τον Σεϊφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον τύπο της εποχής*, τ. Β', Κέδρος, Αθήνα 1998.

Κλιάφα Μαρούλα, *Τρίκαλα. Από τον Σεϊφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον τύπο της εποχής*, τ. Γ', Κέδρος, Αθήνα 2000.

Κόκκινος Δημοσθένης, «Αχιλλέας Καρανάσιος», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 362-363, Ιωάννινα 1982.

Κόκκωνας Γιάννης, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834)*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1997.

Κονταξή Αναστασία, «Προσφυγικές εγκαταστάσεις στον Θεσσαλικό χώρο στις αρχές του 20^{ού} αι.», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α', Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Κοντονή Άννα, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Κριτική, Αθήνα 1997.

Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1975.

Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1973.

Κοσμάς Δημήτρης, *Το Α' Γυμνάσιο Θηλέων Θεσσαλονίκης*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

Κούκου Ελένη, «Η παιδεία από το 1821-1831», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

Κουκουλές Γιώργος, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Εισαγωγή στην Παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία, 1870-1922*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1997.

Κουλούρη Χριστίνα, *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία (1834-1914)*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1988.

Κουμπάρου Χρυσάνθη – Λουζιώτης Βασίλης, *Σχολικά βιβλία*, www.alfavita.gr .

Κουσκούρη Πολυτίμη, «Περί της των κορασίων ανατροφής», περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 4^{ος}, τεύχος 80 (1853).

Κουφογιάννης Ευθύμιος, «Ο Γεωργικός Σύνδεσμος Τρικάλων και το αγροτικό κίνημα», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, τ. 22^{ος}, Τρίκαλα 2006-2007.

Κουφογιάννης Ευθύμιος, «Το αγροτικό κίνημα στη Δυτική Θεσσαλία και η συμβολή των Μ. Καλυβίων (1906-1926)», *Τρικαλινά*, τ. 26^{ος}, Τρίκαλα 2006.

Κουφογιάννης Ευθύμιος, «Τρεις Μεγαλοκαλυβιώτες πρωταγωνιστές του Αγροτικού Κινήματος στη Θεσσαλία στις αρχές του 20^{ού} αιώνα», *Τρικαλινά*, τ. 24^{ος}, Τρίκαλα 2004.

Κρεμμυδάς Βασίλης, «Τα μαθητολόγια ως πηγή κοινωνικής ιστορίας. Ένα δείγμα: Κωνσταντινούπολη 1884-1891», Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών, *Πρακτικά επιστημονικού Συνεδρίου Πόλη και Παιδεία «Ουκ εισέτι εάλω και εάν εάλω η Πόλις»*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Για την εκπαίδευση. Πραγματικότητες και προοπτικές*, Γνώση, Αθήνα 1990.

Κρητικός Θεόδωρος, «Το Πανεπιστήμιο. Η εξέλιξη του θεσμού 1871-1911», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 5^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Κυπριανός Παντελής – Μαναριώτης Χρήστος, *Παιδαγωγικά και ιδεολογία: Αντιλήψεις και διαμάχες για την πρόσβαση στο σχολείο στην Ελλάδα (1880-2000)*, www.alfavita.gr .

Κυπριανός Παντελής, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Κυριαζή Νότα, *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

Κυριαζόπουλος Παναγιώτης, Σαμαντά – Ρούντη Ειρήνη, *Μεθοδολογία έρευνας εκπόνησης διπλωματικών εργασιών*, Σύγχρονη Εκδοτική, Αθήνα 2011.

Κυριακίδης Επαμεινώνδας, «Η προσάρτηση της Θεσσαλίας», *Αφιέρωμα Επιθεωρήσεως Ηώς*, Αθήνα 1966.

Κυρίδης Αργύρης, *Η Πειθαρχία στο Σχολείο. Θεωρία και Έρευνα*, Gutenberg, Αθήνα 2006.

Κωνσταντίνου Χαράλαμπος, *Η Αξιολόγηση της Επίδοσης του Μαθητή ως Παιδαγωγική Λογική και Σχολική Πρακτική*, Gutenberg, Αθήνα 2007.

Κωστόπουλος Ηλίας, «Η εθνική συνείδηση των Βλάχων και ο ρόλος τους στη συγκρότηση του Νέου Ελληνισμού», *Τρικαλινά*, τ. 10^{ος}, Τρίκαλα 1990.

Κωστόπουλος Ηλίας, «Οι Βλάχοι», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1984.

Κωστόπουλος Ηλίας, Τα δημοτικά σχολεία της πόλης μας, *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 1985.

Κωστοπούλου – Μπαλαμώτη Αικατερίνη, *Η συνοικία Βαρούσι από τον 17^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1987.

Κωστοπούλου – Μπαλαμώτη Αικατερίνη, «Το εν Τρικκάλους Γυμνάσιον (1881-1944)», *Τρικαλινά*, τ. 10^{ος}, Τρίκαλα 1990.

Λαδιάς Χρίστος, «Η οικονομική ανάπτυξη των Τρικάλων στον 20^ό αιώνα», *Τρικαλινά*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988.

Λαζάρου Αχιλλέας, «Η διπλωματική πλευρά της απελευθερώσεως της Θεσσαλίας το 1881», *Τρικαλινά*, τ. 1^{ος}, Τρίκαλα 1981 (ανατύπωση 1996).

Λαζάρου Αχιλλέας, «Η Θεσσαλία από τις αρχές της ως το 1881», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 14^{ος}, Αθήνα 1982.

Λαζάρου Αχιλλέας, «Η παιδεία της περιφέρειας Ελασσόνας στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας», *Αφιέρωμα Επιθεωρήσεως Ηώς*, έτος 9^ο, 1966.

- Λαζάρου Αχιλλέας, «Τρικαλίται Βλάχου», *Τρικαλινά*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988.
- Λαμπράκη Δήμητρα, «1881-1961. Παιδεία», *Θεσσαλικά Χρονικά*, Αθήνα 1965.
- Λαπαθιώτη Ελένη, «Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Οθωμανοκρατία (1453-1821)», *Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης. Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ο.Ι.Ε.Λ.Ε.*, Αθήνα 1980.
- Λάππας Κώστας, «Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων (1770-1821)», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 2^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Λάππας Κώστας, «Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεσμικό πλαίσιο, οργάνωση, ιδεολογική λειτουργία», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 4^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Λατινόπουλος Περικλής, *Τα πρώτα βήματα στην έρευνα. Ένας χρηστικός οδηγός για νέους ερευνητές*, Κριτική, Αθήνα 2010.
- Λάτρης Ιωάννης, «Γυναικεία εκπαίδευσις», περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 15^{ος}, τεύχος 360 (1865).
- Λέκκα Φωτεινή, «Η βιομηχανία στη Θεσσαλία (1881-1940). Μια πρώτη συνολική καταγραφή», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.
- Λέκκα Φωτεινή, «Μεταποιητικές επιχειρήσεις στη Θεσσαλία», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Β΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.
- Λέκκα Φωτεινή, «Νέες καλλιέργειες στα Ζωγράφεια κτήματα της Δ. Θεσσαλίας: το ρύζι, το τεύτλο και το βαμβάκι», *Τρικαλινά*, τ. 24^{ος}, Τρίκαλα 2004.
- Λέκκας Ευθύμιος, «Το γεωπεριβαλλοντολογικό πλαίσιο του Ν. Τρικάλων», *Τρικαλινά*, τ. 14^{ος}, Τρίκαλα 1994.
- Λέφας Χριστόδουλος, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα 1942.
- Λιάπης Κώστας, «Οι Εβραίοι στη Θεσσαλομαγνησία», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 40^{ος}, Λάρισα 2001.
- Λυδάκη Άννα, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2012.

Λώλης Θύμιος, *Εν Τρικάλους...ή μια παλιννόστηση μέσα από μαρτυρίες, χρονογραφήματα και φωτογραφίες*, Γένεσις, Τρίκαλα 2003.

Λώλης Θύμιος, «Μια σύντομη σκιαγράφηση. Ιωάννης Ματσόπουλος: ο ευπατρίδης και ευεργέτης», περιοδικό Δήμου Τρικκαίων *Τα εν δήμω*, Ιούνιος 2004.

Λώλης Θύμιος, *Οι νομάρχες των Τρικάλων και το «Νομαρχιλίκι» τους. Απ' την απελευθέρωση μέχρι σήμερα*, Γένεσις, Τρίκαλα 2006.

Λώλης Θύμιος, *Στο ναό της Θέμιδας. Ο δικηγορικός σύλλογος Τρικάλων και δικαστικά δρώμενα 128 χρόνων*, Γένεσις, Τρίκαλα 2013.

Λώλης Θύμιος, *Τα εν – Τύπω των Τρικάλων 1881-2006: ιστορία 125 χρόνων*, Γένεσις, Τρίκαλα 2006.

Λώλης Θύμιος, *Το Βαρούσι. Μύθοι – Μνήμες – Μαρτυρίες*, Γένεσις, Τρίκαλα 2005.

Λώλης Θύμιος, *Τρικαλινό τρίπτυχο*, Γένεσις, Τρίκαλα 2013.

Μάνος Δημήτρης, *Ταξικός διαχωρισμός και εκπαίδευση*, www.alfavita.gr.

Μαντζανά Κρυσταλλία, «Τα μνημεία της μεταβυζαντινής περιόδου στην περιοχή Τρικάλων», *Πρακτικά Συνεδρίου «Τοπικός πολιτισμός και Εκπαίδευση (23-25/11/2006)*, Γένεσις, Τρίκαλα 2009.

Μάρκου Γιώργος, «Η εκπαίδευση σε μια πολυπολιτισμική Ελλάδα», στο Καζαμίας Ανδρέας – Κασσωτάκης Μιχάλης, *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995.

Μασούρας Γιώργος, «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Δ. Γλήνου», *Περιοδικό Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τ. 11, καλοκαίρι 1990, www.antitetradia.gr.

Ματσαγγούρας Ηλίας, *Οργάνωση και διεύθυνση της σχολικής τάξης*, Γρηγόρης, Αθήνα 1998.

Ματσαγγούρας Ηλίας, «Στοχαστικοκριτικός δάσκαλος: Αίτημα του καιρού μας», στο Καζαμίας Ανδρέας – Κασσωτάκης Μιχάλης, *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995.

Μαυρογιώργος Γιώργος, «'Συμμετοχή' των μαθητών στο μάθημα, άτυπες μορφές αξιολόγησης και κοινωνική διάκριση στο δημοτικό σχολείο», στο Χιωτάκης Στέλιος (επιμέλεια), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και βαθμών στο σχολείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999.

Μηλιός Γιάννης, *Εκπαίδευση και εξουσία*, Κριτική, Αθήνα 1993.

Μηλίτση – Νίκα Αναστασία, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910)*, Γ.Α.Κ./Αρχαία Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2004.

Μητρογιαννοπούλου Αγγελική, *Πρακτικός οδηγός στην επιστημονική έρευνα*, Κλειδάριθμος, Αθήνα 2005.

Μητροπούλου Βασιλική, *Υποδείγματα συγγραφής εργασιών και βιβλιογραφίας*, Μέθεξις, Θεσσαλονίκη 2009.

Μιχαλακόπουλος Γεώργιος, *Κοινωνιολογία και εκπαίδευση. Προσεγγίσεις στην κοινωνιολογική διερεύνηση της εκπαίδευσης και της εκπαιδευτικής πράξης*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1990.

Μοσκόφ Κωστής, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1985.

Μουγογιάννης Γιάννης, «Επενδυτικές προσπάθειες στη Θεσσαλία. Η Προνομιούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας 1882-1899», *Αρχαίο Θεσσαλικών Μελετών*, τ. 8^{ος}, Βόλος 1988.

Μουγογιάννης Γιάννης, «Η παιδεία στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 5^{ος}, Λάρισα 1983.

Μουγογιάννης Γιάννης, «Οι θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι 1884-1984. Οικονομικές και κοινωνικές προσεγγίσεις», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 7^{ος}, Λάρισα 1984.

Μουγογιάννης Γιάννης, «Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία», *Αρχαίο Θεσσαλικών Μελετών*, τ. Ζ', Βόλος 1985.

Μουζάκη Αφέντρα, *Εμποροπανηγύρεις – το εμπόριο της περιπλάνησης*, www.argolikivivliothiki.gr.

Μουτσόπουλος Νίκος, «Το τζαμί του Οσμάν – Σαχ στα Τρίκαλα», *Τρικαλινά*, τ. 7^{ος}, Τρίκαλα 1987.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα – Ελεγκμίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987.

Μπάκας Θωμάς, «Η δημιουργικότητα στο σχεδιασμό των αλλαγών στη λήψη αποφάσεων και την εισαγωγή καινοτομιών στην εκπαίδευση», *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης* (ΕΛΛ.Ι. Ε. Π. ΕΚ.), 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα: «Κριτική, Δημιουργική, Διαλεκτική Σκέψη στην Εκπαίδευση: Θεωρία και Πράξη», Αθήνα, 13-14 Μαΐου 2006, σσ. 228-233.

Μπάκας Θωμάς, «Οι αλλαγές και οι αντιστάσεις στην εκπαίδευση», *Παιδαγωγική – Θεωρία και Πράξη*, τ. 3, Ιωάννινα, Σεπτέμβριος 2009, σσ. 47-56.

Μπαλαμώτη Φανή, «Η πλημμύρα του Ληθαίου το 1907 από μian άλλη θεώρηση», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 1991.

Μπαλαμώτη Φανή, «Τρικαλινά εργαστήρια και συντεχνίες κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα. Η πυρκαγιά του 1818», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 20^{ός}, Λάρισα 1991.

Μπαλτά Σοφία, «*Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην αρθογραφία των παιδαγωγικών περιοδικών. Από το παρελθόν στο παρόν: το παράδειγμα δύο μεταρρυθμίσεων (1917 και 1997)*», www.alfavita.gr.

Μπαμπούνης Χάρης, «Έρευνα στο Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 13^{ος}, Αθήνα 1980.

Μπαρούτας Κώστας, «Για την αισθητική και τον πολιτισμό των Τρικάλων», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 2002-2003.

Μπαρούτας Κώστας, *Η αισθητική των Τρικάλων*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2012.

Μπίχτα Κατερίνα, «Η εβραϊκή κοινότητα των Τρικάλων τον 16^ο αιώνα και οι ασχολίες των μελών της», *Τρικαλινά*, τ. 17^{ος}, Τρίκαλα 1997.

Μπονώτης Σπύρος, «Ο Ασκληπιός και το Ασκληπιείο Τρίκκης», *Τρικαλινά*, τ. 10^{ος}, Τρίκαλα 1990.

- Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Gutenberg, Αθήνα 2002.
- Μπουζάκης Σήφης, *Το οδοιπορικό της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής απασχόλησης του Έλληνα δασκάλου*, www.alfavita.gr.
- Μπουνόβας Γιάννης, *Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Κοζάνη 1880-1940*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1997.
- Μπουρδάρα Καλλιόπη, «Η οικονομική δραστηριότητα της Ελληνίδας στο Βυζάντιο και στην Οθωμανοκρατία. Η γυναικεία συντεχνία των Τρικάλων», *Τρικαλινά*, τ. 6^{ος}, Τρίκαλα 1986.
- Μπουρλιάσκος Βασίλειος, *Πώς γράφεται μια επιστημονική εργασία*, Διόνικος, Αθήνα 2010.
- Μπουτζουβή Αλέκα, «Γυναικείο κίνημα. Όψεις και δράσεις 1909-1922», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 6^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Μυλωνάς Αριστείδης, «Το αγροτικό κίνημα στη Θεσσαλία και ειδικότερα στα Τρίκαλα», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 2002-2003.
- Μυλωνάς Θεόδωρος, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς. Η Μέση Εκπαίδευση στο χωριό και στην πόλη*, Gutenberg, Αθήνα 2004.
- Μυλωνάς Θεόδωρος, «Η κοινωνική ανάγκη ελέγχου “ροής” του μαθητικού πληθυσμού προς τις ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης και η εξέλιξη της βαθμολογικής κλίμακας στην Ελλάδα», στο Χιωτάκης Στέλιος (επιμέλεια), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και βαθμών στο σχολείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999.
- Μυλωνάς Θεόδωρος, «Ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης: Λύση ή παράλυση;», στο Καζαμιάς Ανδρέας – Κασσωτάκης Μιχάλης, *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995.
- Μυλωνάς Θεόδωρος, *Κοινωνιολογία της Ελληνικής εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 1998.
- Μυλωνάς Θεόδωρος, *Τα Τρίκαλα τη διετία 1884-1885*, «συλλογές», Αθήνα – Μεσολόγιο 2011.

Μωυσής Ραφαήλ, «Ασέρ Μωυσής: “Τα Τρίκαλα με γαλούχησαν...η Ιερουσαλήμ με ετίμησε” – Η ζωή και η δράση ενός Τρικαλινού Εβραίου», *Τρικαλινά*, τ. 30^{ος}, Τρίκαλα 2010.

Νάτσιος Δημήτριος, «Η περιοχή των Τρικάλων στον τύπο της Λαμίας 1856-1881», *Τρικαλινά*, τ. 23^{ος}, Τρίκαλα 2003.

Νημάς Θεόδωρος, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1995.

Νημάς Θεόδωρος, «Η εξέλιξη του πληθυσμού στον Νομό Τρικάλων από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα», *Τρικαλινά*, τ. 31^{ος}, Τρίκαλα 2011.

Νημάς Θεόδωρος, «Η συμβολή των μονών Δουσίκου και Μετεώρων στην ανάπτυξη της παιδείας στην περιοχή Τρικάλων κατά την Οθωμανοκρατία», *Τρικαλινά*, τ. 14^{ος}, Τρίκαλα 1994.

Νημάς Θεόδωρος, «Νεκρολογίες. Νίκος Δ. Παππάς (Τρίκαλα 1906 – Αθήνα 1997)», *Τρικαλινά*, τ. 17^{ος}, Τρίκαλα 1997.

Νημάς Θεόδωρος, *Ο Β΄ Κώδικας Τρίκης ή Κώδικας Βαρλαάμ αρ. 287*, Τρίκαλα 2013.

Νημάς Θεόδωρος, «Τα απελευθερωτικά κινήματα στη Θεσσαλία κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Νημάς Θεόδωρος, *Τρίκαλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα – Πίνδος – Χάσια*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987.

Νικολάου Γεώργιος, «Η κατάσταση στην περιοχή Τρικάλων τη δεκαετία 1867-1877 με βάση ανέκδοτα έγγραφα του γαλλικού προξενικού πρακτορείου Λάρισας και του υποπροξενείου Βόλου», *Τρικαλινά*, τ. 23^{ος}, Τρίκαλα 2003.

Νούτσος Παναγιώτης, *Οδηγός ερευνητικής μεθοδολογίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

Νούτσος Χαράλαμπος, *Ιδεολογία και Εκπαιδευτική πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.

Νούτσος Χαράλαμπος, *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*, Ο πολίτης, Αθήνα 1990.

Νούτσος Χαράλαμπος, «Οι παρομοιώσεις για το παιδί στη νεοελληνική παιδαγωγική», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, τ. Β', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986.

Νούτσος Χαράλαμπος, *Προτείνω την απόλυσιν. Η ιδεολογία της καθηγητικής ευθύνης τον 19^ο αιώνα στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.

Ντουντουλάκης Κώστας, «Οι δάσκαλοι στους κοινωνικούς αγώνες και στην εθνική – λαϊκή αντίσταση», περιοδικό *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*, τ. 60-61 χειμώνας – άνοιξη 2002, www.antitetradia.gr.

Ντούτσος Δημήτριος, *Η σχολική υγιεινή στην Ελλάδα (1864-1913)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2008.

Ξανθάκου Γιώτα, Ανδρεαδάκης Νίκος, Καϊλα Μαρία, «Η λογική της σχολικής αποτυχίας: μια 'συμμετρική σχέση' ανάμεσα στην οικογένεια και το σχολείο», στο Καϊλα Μαρία (επιμέλεια), *Η σχολική αποτυχία. Από την «Οικογένεια» του Σχολείου στο «Σχολείο» της Οικογένειας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

Ξανθάκου Γιώτα, Ανδρεαδάκης Νίκος, Καϊλα Μαρία, «Στάσεις μαθητών απέναντι στις διαδικασίες βαθμολογίας – ιεράρχησης μέσα στο σχολικό μηχανισμό», στο Χιωτάκης Στέλιος (επιμέλεια), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και βαθμών στο σχολείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999.

Ξανθάκου Γιώτα, *Η δημιουργικότητα στο σχολείο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

Ξωχέλλης Παναγιώτης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική: θεμελιώδη προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010.

Ξωχέλλης Παναγιώτης, *Παιδαγωγική του σχολείου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002.

Παλιούρας Δημήτριος, «Η νεότερη αρχιτεκτονική κληρονομιά της Θεσσαλίας από τα μέσα του 19^{ου} ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (9-11 Νοεμβρίου 2006)*, τ. 2^{ος}, Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2008.

Παλιούρας Δημήτριος, «Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική στη Θεσσαλία», στο συλλογικό έργο «Θεσσαλία», τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας, *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19^ο προς τον 20^ο αιώνα*, Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα 1999.

Πάνος Βασίλης, *1881 Η απελευθέρωση της Θεσσαλίας. Η αναχώρηση των Οθωμανών. Μύθος ή πραγματικότητα*; Αγαπώ την πόλιν, Τρίκαλα 2005

Πάνος Βασίλης, *Η πλημμύρα του Ληθαίου 1907. Το ποτάμι της οργής*, Αγαπώ την πόλιν, Τρίκαλα 2008.

Πάνος Βασίλης, *Τρίκαλα 23 Αυγούστου 1881. Το χρονικό της προσάρτησης*, Αγαπώ την πόλιν, Τρίκαλα 2005.

Πανταζής Σπύρος – Ζάραγκας Χαρίλαος, *Ανάγνωση και νοητικές εικόνες. Ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση*, Ατραπός, Αθήνα 2006.

Πανταζής Σπύρος – Σακελλαρίου Μαρία, *Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Θεωρία και πράξη*, <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr>.

Πανταζής Σπύρος – Σακελλαρίου Μαρία, *Προσχολική Παιδαγωγική. Προβληματισμοί – Προτάσεις*, Ατραπός, Αθήνα 2005.

Πανταζής Σπύρος, Σακελλαρίου Μαρία, Μπάκας Θωμάς, «Σκέψεις και συναισθήματα των παιδιών κατά τη μετάβασή τους από το νηπιαγωγείο στο δημοτικό σχολείο», *Παιδαγωγική – Θεωρία και Πράξη*, τ. 3, Ιωάννινα, Σεπτέμβριος 2009, σσ. 20-30.

Παπαγεωργίου Γιώργος, «Η Θεσσαλία. Πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες 1833-1881», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 4^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Παπαγεωργίου Γιώργος, «*Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος} -20^{ός} αιώνας)*», Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986.

Παπαγεωργίου Γιώργος, «*Η μαθητεία στις συντεχνίες κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας*», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*», τ. Β΄, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986.

Παπαδάκη Αντωνία, *Η αρχή της εποπτείας και τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας*, <http://users.sch.gr>.

Παπαδάκη Λυδία, «Η εκπαίδευση 1871-1909. Τα ελληνικά σχολεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 5^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Παπαζήσης Δημήτριος, «Η απελευθέρωση των Τρικάλων», περιοδικό *Η Τρίκκη*, Αθήνα 1977.

Παπαζήσης Δημήτριος, «Η πλημμύρα των Τρικάλων», περιοδικό *Η Τρίκκη*, Αθήνα 1977.

Παπαζήσης Δημήτριος, «Σχολή Τρίκκης και διδάξαντες», περιοδικό *Η Τρίκκη*, Αθήνα 1977.

Παπαθανάση – Μουσιοπούλου Καλλιόπη, «Η συμβολή των Τρικάλων στον Μακεδονικό Αγώνα 1905-1908», *Τρικαλινά*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988.

Παπαϊωάννου Απόστολος, «Από την ιστορία της παιδείας: Χειρόγραφη παράδοση και διδακτική πράξη (16^{ος} – 19^{ος} αιώνας)», *Πρακτικά Συνεδρίου «Τοπικός πολιτισμός και Εκπαίδευση (23-25/11/2006)*, Γένεσις, Τρίκαλα 2009.

Παπαϊωάννου Απόστολος, Ελληνικά Παλαιότυπα στις μονές Προφήτη Ηλία και Πατέρων Ζίτσας (Ιωαννίνων), *Ο Εραμιστής*, τ. 14^{ος}, Αθήνα 1977.

Παπαϊωάννου Απόστολος, *Η διδασκαλία της Ιστορίας. Η Ιστορία “της μακράς διάρκειας”*, Ιωάννινα 2002.

Παπακωνσταντίνου Παναγιώτης, *Εκπαιδευτικό έργο και αξιολόγηση στο σχολείο*, Έκφραση, Αθήνα 1993.

Παπακωνσταντίνου Παναγιώτης, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία Έρευνας των Επιστημών της Αγωγής*, Αθήνα 1990.

Παπαναούμ – Τζίκα Ζωή, *Η αξιολόγηση της σχολικής επίδοσης: δυνατότητες και όρια*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1985.

Παπανδρέου Απόστολος, *Η τραγωδία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1985.

Παπάνης Ευστράτιος, *Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2011.

Παπανικολάου Αθανάσιος, *Λυρικά Πάρεργα*, Τύποις Ληθαίου, Τρίκαλα 1910.

Παπαστεργίου Κωνσταντίνος, Ιωάννης Ματσόπουλος. Μέγας ευεργέτης της πόλης των Τρικάλων, περιοδικό του Δήμου Τρικκαίων «*Τα εν δήμω*», Ιούνιος 2004.

Παπαστεργίου Κωνσταντίνος, *Κληροδοτήματα, Ευεργέτες και Δωρητές*, Τρίκαλα 2007.

Παπασωτηρίου Ιωάννης, «Επαρχία Τρικάλων και επαρχία Καλαμπάκας», *Τρικαλινά*, τ. 7^{ος}, Τρίκαλα 1987.

Παπασωτηρίου Ιωάννης, *Ιστορικά Τρικάλων*, Ε.Μ.Ο.Τ., Τρίκαλα 1964.

Παπαχαράλαμπος Παναγιώτης, «Το Β΄ Γυμνάσιο Αρρένων: 34 χρόνια από την ίδρυσή του», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 1987.

Παππαδόπουλος Γεώργιος, «Περί γυναικός και Ελληνίδος», περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 17^{ος}, τεύχη 388 και 389 (1866).

Παππαδόπουλος Γεώργιος, «Περί της εν Ελλάδι δημοσίας εκπαιδεύσεως», περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 15^{ος}, τεύχος 342 (1864).

Παππαδόπουλος Γεώργιος, «Περί των προγενεστέρων Ελληνικών σχολείων», περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 8^{ος}, τεύχος 176 (1857).

Παππάς Κώστας, «Ο Νίκος Παππάς (1906-)», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 1992.

Παππάς Νίκος, «Αισθητικά – Κριτικά (δοκίμια)», *Τρικαλινά*, τ. 7^{ος}, Τρίκαλα 1987.

Παππάς Νίκος, *Ο πρωτότοκος*, Καρανάσης, Αθήνα 1983.

Παρασκευόπουλος Ιωάννης, *Μεθοδολογία Επιστημονικής Έρευνας*, τ. Α, Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1993.

Πάσχος Βασίλης, *Σχεδιασμός και οργάνωση της διδασκαλίας*, www.alfavita.gr.

Πατρώνης Βασίλης, «Οι γαιοκτημονικές σχέσεις στη Θεσσαλία, 1881-1910: Από την προσάρτηση στο Κιλελέρ», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (9-11 Νοεμβρίου 2006)*, τ. 2^{ος}, Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2008.

Πάτσιου Βίκυ, «Η “Διάπλασις των παιδων” και οι προσανατολισμοί της νεότητας: η επιθυμία και η ανάγκη (1879-1922)», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, τ. Β΄, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986.

Περίγκος Βασίλης, *Αθλητική Ιστορία των Τρικάλων*, τ. Α΄, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.

Πετράκης Μιχάλης, *Η σύνταξη της πτυχιακής διατριβής*, Εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα 2006.

Πολέζε Χριστίνα, *Η Θεσσαλία με τη γραφίδα των περιηγητών από την αρχαιότητα έως το 1937*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2012.

Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.

Πολυχρόπουλος Πάνος, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Αγωγής*, Αθήνα 1978.

Πουλιαντζάς Νίκος, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

Πρασά Αννίτα, «Η εκπροσώπηση της Θεσσαλίας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Πρόντζας Ευάγγελος, «Η οικονομία της Θεσσαλίας. Από ενσωματωμένη περιοχή σε σύγχρονη περιφέρεια του ελληνικού κράτους», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Πυργιωτάκης Ιωάννης, *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.

Πυργιωτάκης Ιωάννης, *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*, Αθήνα 1998.

Ράπτης Παναγιώτης, *Όψεις και ζητήματα της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας*, Γρηγόρης, Αθήνα 2011.

Ραφαηλίδης Βασίλης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του Νεοελληνικού κράτους 1830-1974*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1993.

Ρεπούση Μαρία, «Το φύλο των γυναικών. Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 5^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Ρηγίνος Μιχάλης, «Μορφές παιδικής εργασίας στην Ελληνική βιομηχανία – βιοτεχνία 1909-1936», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, τ. Β΄, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1986.

Ρήγος Άλκης, *Ευαγγελιακά: μια αιματηρή και αντιδραστική φοιτητική εξέγερση*, www.alfavita.gr.

Σακελλαρίου Μαρία, *Εισαγωγή στη Διδακτική της Κοινωνικής και Παιδαγωγικής Εργασίας του Νηπιαγωγείου*, Ατραπός, Αθήνα 2002.

Σακκής Δημήτρης, *Η θέση του παιδιού στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα: Κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική θεώρηση*, www.paideias-apanthisma.blogspot.gr.

Σαράφης Στέφανος, *Άπαντα. Ιστορικές αναμνήσεις*, τ. Β΄, Σύγχρονο Βιβλίο, Αθήνα 1964.

Σαράφης Στέφανος, *Ο ΕΛΑΣ*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1980.

Σαρίπολος Νικόλαος, «Περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαιδεύσεως», περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 16^{ος}, τεύχη 364 και 369 (1865).

Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Σίδερης Θωμάς, *Το απουσιολόγιο του χρόνου. Οι άνθρωποι και τα σχολεία τους*, Γκιούρδας, Αθήνα 2010.

Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β΄, Αθήνα 1973.

Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ΄, Αθήνα 1975.

Σκαμπαρίνας Λευτέρης, «Στρατηγός Στέφανος Σαράφης», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 1986.

Σολομών Ιωσήφ, «Η αρχιτεκτονική της αξιολόγησης: μια κοινωνιολογική προσέγγιση του σχολικού χώρου ως μηχανισμού αξιολόγησης», στο Χιωτάκης Στέλιος

(επιμέλεια), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και βαθμών στο σχολείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999.

Σούλης Γεώργιος, «Η Θεσσαλική Βλαχία», (μετάφραση Ν. Ντεσλή), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 15^{ος}, Λάρισα 1989.

Σούτσος Δημήτρης, «Οι σκληροί και μακροχρόνιοι αγώνες των Θεσσαλών για τη λευτεριά τους», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 14^{ος}, Αθήνα 1982.

Σοφιανός Κώστας, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900)*, τ. Α', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1988.

Σοφιανός Κώστας, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900)*, τ. Β', Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1988.

Σπανός Βασίλης, «Η επαναλειτουργία της Σχολής Τρίκκης (1857)», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 2002-03.

Σπανός Βασίλης, «Μία επιστολή Τρικαλινών προς τον Πατριάρχη υπέρ του διοικητή της περιοχής τους (1842)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 32^{ος}, Λάρισα 1997.

Σπανός Κώστας, «Η ίδρυση των πρώτων σχολείων της Θεσσαλίας στα Τρίκαλα και την Ελασσόνα», *Πρακτικά Συνεδρίου «Τοπικός πολιτισμός και Εκπαίδευση (23-25/11/2006)*, Γένεσις, Τρίκαλα 2009.

Σπανός Κώστας, «Ο Επίσκοπος Δωρόθεος Σχολάριος ιδρυτής του σχολείου στο Αμάραντο της Καλαμπάκας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 5^{ος}, Λάρισα 1983.

Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα, «Ιδεολογικές διαδρομές. Η πνευματική ζωή και η εθνική ολοκλήρωση», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, τ. 6^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Σταυρόπουλος Κωνσταντίνος, «Τα Τρίκαλα του 1889», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, τ. 11^{ος}, Τρίκαλα 1987.

Στεργιόπουλος Βασίλης, *Ιστορικά – Λαογραφικά. Παραδόσεις Γαρδικίου Αθαμάνων*, Τρίκαλα 1979.

Στεργιόπουλος Δημήτριος, «Δύο έργα του Σινάν Πασά στα Τρίκαλα», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 1991.

Στρογγύλης Γιάννης, «Το αγροτικόν ζήτημα και η συνεταιριστική ανάπτυξη της Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Χρονικά*, Αθήνα 1965.

Συμεωνίδης Χαράλαμπος, «Η προέλευση και η εξάπλωση του γεωγραφικού όρου “Τρίκαλα”», *Τρικαλινά*, τ. 3^{ος}, Τρίκαλα 1983.

Σφήκα – Θεοδοσίου Αγγελική, «Η ένταξη της Θεσσαλίας στο Ελληνικό κράτος (1878-1881)», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Σωτήρης Γεώργιος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1974.

Ταρατόρη – Τσαλκατίδου Ελένη, *Η αξιολόγηση της σχολικής επίδοσης του μαθητή*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007.

Τεντολούρης Ιωάννης – Τεντολούρη Λαμπρινή, «Τα μαθητολόγια και οι Γενικοί Έλεγχοι των Δημοτικών Σχολείων του Ν. Τρικάλων (1900-1950). Ιστορικά και κοινωνικά στοιχεία», *Τρικαλινά*, τ. 25^{ος}, Τρίκαλα 2005.

Τερζής Νίκος, *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993.

Τερζής Νίκος, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998.

Τζάνη Μαρία, *Σχολική επιτυχία: ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, Γρηγόρης, Αθήνα 1983.

Τζάρτζας Γιώργος, *Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο στην υπηρεσία της πειθαρχημένης κοινωνίας*, www.alfavita.gr.

Τζαφάλιας Αθανάσιος, «Ασκληπιείο Τρίκκης: Μύθος ή πραγματικότητα», *Τρικαλινά*, τ. 8^{ος}, Τρίκαλα 1988.

Τζουμελέας Σ.Γ. – Παναγόπουλος Π.Δ., *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Δημητράκος, Αθήνα 1933.

Τίγκα Τούλα, «Το ποτάμι», *Τρικαλινά*, τ. 6^{ος}, Τρίκαλα 1986.

Γλούπας Τάκης, Κλιάφα Μαρούλα, Τσαπάλα – Βαρδούλη Φανή, *Στο Βαρούσι*, Γνώση, Αθήνα 1988.

Τομανάς Κώστας, *Τα σχολεία της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1997.

Τουλιάτος Σπύρος, «Από την επανάσταση του 1821 μέχρι την περίοδο κυβέρνησης Βενιζέλου (1821-1928)», *Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης. Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ο.Ι.Ε.Λ.Ε.*, Αθήνα 1980.

Τριανταφύλλου Θεολόγης, *Τα παλιά Τρίκαλα. Αναμνήσεις και Ιστορήματα*, τ. Α', Τρίκαλα 1976.

Τριανταφύλλου Θεολόγης, *Τα παλιά Τρίκαλα. Αναμνήσεις και Ιστορήματα*, τ. Β', Τρίκαλα 1977.

Τσαλκατίδης Θέμης, Τσαλκατίδου Μαρίνα, Ταρατόρη – Τσαλκατίδου Ελένη, *Επιστημονική τεχνολογία*, Ατραπός, Αθήνα 2007.

Τσαπάλα – Βαρδούλη Φανή, «Τρίκαλα, αρχιτεκτονική και μνημεία στους νεότερους χρόνους», *Πρακτικά Συνεδρίου «Τοπικός πολιτισμός και Εκπαίδευση (23-25/11/2006)*, Γένεσις, Τρίκαλα 2009.

Τσιαγκλής Δημήτρης, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», *Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης. Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ο.Ι.Ε.Λ.Ε.*, Αθήνα 1980.

Τσιάλος Στέφανος – Στέφος Γιάννης, *Απόψεις του Δ. Γλήνου για τον δάσκαλο*, www.alfavita.gr.

Τσίλογλου Λευτέρης, *Τα φροντιστήρια στην Ελλάδα. Η ιστορία και οι άνθρωποι*, τ. Α' 1860-1940, Κέδρος, Αθήνα 2007.

Τσιπλητάρης Αθανάσιος – Μπαμπάλης Θωμάς, *Δέκα παραδείγματα μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας*, Ατραπός, Αθήνα 2006.

Τσιώλης Γιώργος, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Κριτική, Αθήνα 2014.

Τσολάκης Παναγιώτης, «Το οθωμανικό διοικητήριο Τρικάλων», *Τρικαλινά*, τ. 29^{ος}, Τρίκαλα 2009.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895. Εκπαίδευση», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Το Θεσσαλικό πρόβλημα», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977.

Φιλίππου Γιώργος - Χρίστου Κώστας, «Συναισθηματικός τομέας, αριθμοφοβία και διδασκαλία των Μαθηματικών», στο Καϊλα Μαρία (επιμέλεια), *Η σχολική αποτυχία. Από την «Οικογένεια» του Σχολείου στο «Σχολείο» της Οικογένειας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987.

Φουρναράκη Ελένη, «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Οι χρόνοι της Ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και την νεότητας»*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1998.

Φράγκος Θεόδωρος, «Η προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 14^{ος}, Αθήνα 1982.

Φράγκος Χρήστος, *Ψυχοπαιδαγωγική*, Gutenberg, Αθήνα 1984.

Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Κέδρος, Αθήνα 2004.

Φραγκουδάκη Άννα, «Η κοινωνική ανισότητα στο σχολείο». *Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης. Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ο.Ι.Ε.Α.Ε.*, Αθήνα 1980.

Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1985.

Φρεζής Ραφαήλ, «Οι ισραηλιτικές κοινότητες της Θεσσαλίας», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τ. 14^{ος}, Βόλος 2005.

Φρέιρε Πάουλο, *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*, Κέδρος, Αθήνα 2009.

Φωτιάδης Ευάγγελος, «Δικανικά προσωπικότητες», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 11^{ος}, Αθήνα 1976.

Φωτιάδης Κωνσταντίνος, *Η παιδεία στον Πόντο (1682-1922)*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007.

Φωτιάδης Κωνσταντίνος, *Ο Ελληνισμός του Εύξεινου Πόντου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

Φωτιάδης Κωνσταντίνος (συλλογικό έργο), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία*, Μίλητος, Αθήνα 2009.

Φωτιάδης Κώστας (επιμέλεια) συλλογικό έργο, *Η Μικρασιατική Καταστροφή Αφηγήσεις, μελετήματα, ντοκουμέντα*, εκδόσεις Καλοκάθη, Αθήνα 2008.

Χαραλαμπόπουλος Γιάννης, *Γενική Παιδαγωγική*, Αθήνα 1983.

Χαραλάμπους Δημήτριος, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987.

Χαστάογλου Βίλμα, «Θεσσαλικές πόλεις: Μεσαιωνικές κληρονομίες και νεοελληνική πολεοδομία μετά το 1881», *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (9-11 Νοεμβρίου 2006)*, τ. 2^{ος}, Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2008.

Χαστάογλου Βίλμα, «Οι Θεσσαλικές πόλεις πριν και μετά το 1881. Η παραδοσιακή πόλη και ο πολεοδομικός εκσυγχρονισμός της», στο συλλογικό έργο «*Θεσσαλία*», τ. Α', Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

Χατζηβασιλείου Βασίλης, *Το σύστημα ποινών στην Ελληνική εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.

Χατζηγάκης Αλέξανδρος, «Η παιδεία στ' Ασπροπόταμο Πίνδου Τρικάλων», *Θεσσαλικά Χρονικά*, Αθήνα 1965.

Χατζηγάκης Μιχάλης, *Ηθογραφικά και Πολιτικά. Ένα διαχρονικό Οδοιπορικό*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1989.

Χατζημάνου Δήμητρα, «Πνευματικοί δεσμοί στη Θεσσαλία. Στοιχεία για την εκπαίδευση στα Τρίκαλα από το αρχείο Τυρνάβου (1786-1842)», *Τρικαλινά*, τ. 17^{ος}, Τρίκαλα 1997.

Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1990.

Χατζηφώτης Ι. Μ., *Το γλωσσικό μας ζήτημα*, Μίνωας, Αθήνα 1972.

Χιωτάκης Στέλιος, «Κατάργηση εξετάσεων και βαθμών στο δημοτικό σχολείο: προσδοκίες και πραγματικότητα», στο Χιωτάκης Στέλιος (επιμέλεια), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και βαθμών στο σχολείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999.

Χιώτης Νικόλαος, «Οι αγώνες των Μεγαλοκαλυβιωτών για την απαλλοτρίωση της αγροτικής γης», *Τρικαλινό Ημερολόγιο*, Τρίκαλα 1991.

Χριστόπουλος Χρήστος, «Περί της δημοσίας εκπαιδεύσεως εν Ελλάδι», περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 7^{ος}, τεύχος 168 (1857).

Ψυρούκης Νίκος, *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1918-1923. Η Εγγύς Ανατολή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο*, Αργαίον - Κουκίδα, Αθήνα 2000.

Ψυχάρης Γιάννης, *Το ταξίδι μου*, Εστία, Αθήνα 1993.

B. Ξενόγλωσση

Anweiler Oskar, *Bildungssysteme in Europa*, Beltz, Weinheim 1976

Anweiler Oskar, *Bildungssysteme in Europa. Reihe Pädagogik*, Beltz, Weinheim 2009.

Anweiler Oskar, Boos – Nünning Ursula u.a., *Bildungssysteme in Europa. Entwicklung und Struktur des Bildungswesens in zehn Ländern*, Beltz, Weinheim 1996.

Apple Michael, *Ideology and Curriculum*, Routledge, London 1975.

Bell Judith, *Doing your research project*, Open University Press, Maidenhead, Berkshire 1993.

Bloom Benjamin, *Human Characteristics and School Learning*, McGraw-Hill, New York 1983.

- Böhm Winfried, *Maria Montessori*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2010.
- Bourdieu Pierre, Passeron Jean – Claude, *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage Publications, London 1990.
- Brown George, *Human Teaching for Human Learning: Introduction to Confluent Education*, Gestalt Journal Pr., 1990
- Burgerstein Leo, *Schulhygiene*, Teubner, Leipzig 1906.
- Burgess Robert, *Issues in Educational Research. Qualitative Methods*, Falmer Press, London 1985.
- Burgess Robert, *Strategies of Educational Research: Qualitative Methods*, Falmer Press, London 1985.
- Burgess Robert, *The Ethics of Educational Research*, Routledge, London 1989.
- Burns Robert, *Self-Concept Development and Education*, Holt, Rinehart and Winston, London 1982.
- Buswell Carol, “Pedagogic Change and Social Change”, *British Journal of Sociology of Education*, vol. 1, 1980 – issue 3, <https://doi.org/10.1080/0142569800010304>.
- Caplow Theodore, *Elementary Sociology*, Prentice Hall, New York 1971.
- Claessens Dieter, *Familie und Wertesystem*, Duncker & Humblot, Berlin 1979.
- Cohen Louis, Manion Lawrence, Morrison Keith, *Research Methods in Education*, Routledge, London 2007.
- Compayré Gabriel, *The History of Pedagogy* (translation W.H. Payne), Swan Sonnenschein & Co.,Lim., London 1900.
- Cosin B.R., *School and Society*, Routledge & Kegan Paul, London 1971.
- Danner Helmut, *Methoden geisteswissenschaftlicher Pädagogik*, UTB, Stuttgart 2006.
- Delamont Sara, *Interaction in the Classroom*, Routledge, London 1983.
- Deutsch Morton – Krauss Robert, *Theories in social psychology*, Basic Books, New York 1965.

- Dewey John, *Experience and Education*, Simon & Schuster, New York 1997.
- Dewey John, *The school and society*, Cosimo Classics, New York 2008.
- Douglas J.W.B., *The Home and the School*, Panther Books, London 1971.
- Dunleavy Patrick, *Authoring a PhD Thesis: How to Plan, Draft, Write and Finish a Doctoral Dissertation*, Palgrave Macmillan, London 2006.
- Ebel Robert, "What are schools for?", *Phi Delta Kappan*, 54, 1972, 3-7.
- Edmond About, *Greece and the Greeks of the Present Day*, Dix, Edwards, New York 1857.
- Eggleston John, *Teacher Decision – Making in the Classroom*, Routledge, London 1979.
- Eggleston John, *The Sociology of the School Curriculum*, Routledge, London 1977.
- Elliott John, *Action Research for Educational Change*, Open University Press 1991.
- Entwistle Harold, *Child Centered Education*, Methuen, London 1970.
- Erikson Erik, *Kindheit und Gesellschaft*, Klett-Cotta, Stuttgart 1999.
- Fend Helmut, *Sozialisierung und Erziehung*, Beltz, Weinheim 1976.
- Flanders Ned, *Analyzing Teaching Behavior*, Addison-Wesley, Boston 1970.
- Fox Robert, "Curriculum Development with a Purpose", *Theory into Practice*, October 1962, pp. 202-207, <https://doi.org/10.1080/00405846209541809>.
- Freire Paulo, *Cultural Action for Freedom*, Harvard Education Press 2000.
- Freire Paulo, *The Politics of Education: Culture, Power and Liberation*, Bergin & Garvey 1985.
- Gaudig Hugo, *Die Schule der Selbsttätigkeit*, Bad Heilbrunn 1963.
- Gholson Barry, *The cognitive-developmental basis of human learning*, Academic Press 1980.

Giroux Henry, *Theory and Resistance in Education: Towards a Pedagogy for the Opposition*, Bloomsbury Academic, 2001.

Goffman Erving, "Symbols of Class Status", *The British Journal of Sociology*, 2, 1951, pp. 294-304.

Goodlad John, *A Place Called School*, McGraw Hill, New York 2004.

Grace Gerald, *Role Conflict and the Teacher*, Routledge, London 1972.

Habermas Jürgen, *Erkenntnis und Interesse*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1973.

Hurn Christopher, *The Limits and Possibilities of Schooling*, Pearson, London 1992.

Jackson Philip, *Life in Classrooms*, Holt Rinehart & Winston, New York 1968.

Karabel Jerome – Halsey A.H., *Power and Ideology in Education*, Oxford University Press 1977.

LaRossa Ralph, Writing and Reviewing Manuscripts in the Multidimensional World of Qualitative Research, *Journal of Marriage and Family*, 74(4), 643-659 (2012), <https://doi:10.1111/j.1741-3737.2012.00978.x>.

Levitas Maurice, *Marxist Perspectives in the Sociology of Education*, Routledge, London 1974.

Manning Peter K. & Cullum-Swan Betsy, Narrative, Content and Semiotic Analysis. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *Handbook of Qualitative Research*, pp. 463-477, Sage Publications, 1994.

Mason Jennifer, *Qualitative Researching*, Sage Publications, London 2002.

McArdle Paul., Wiegersma Auke, Gilvarry Eilish, Kolte Birgitta, McCarthy Sherri, Fitzgerald Michael, ... & Quensel Stephan, European adolescent substance use: the roles of family structure, function and gender, *Addiction*, 97, 329-336 (2002), http://share.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root2/2002/Euroadsuu/McArdle_2002_Addiction.pdf.

Merton Robert, *Social Theory and Social Structure*, Free Press, New York 1968.

Milgram Stanley, *Obedience to Authority*, Harper Perennial Modern Classics, New York 2009.

Mollenhauer Klaus, *Theorien zum Erziehungsprozess*, Beltz, Weinheim 1973.

Montessori Maria, *Das kreative Kind*, Herder, Freiburg 2002.

Murphy Raymond – Denis Ann, *Sociological Theories of Education*, McGraw-Hill Ryerson, New York 1979.

Nash Roy, *Classrooms observed: The teacher's perception and the pupil's performance*, Routledge, London 1973.

Orna Elizabeth – Stevens Graham, *Managing information for research*, Open University Press, 1995.

Orna Elizabeth – Stevens Graham, *Managing information for research: Practical Help in Researching, Writing and Designing Dissertations*, Open University Press, 2009.

Parsons Talcott, *The Structure of Social Action*, Free Press, New York 1967.

Punton John, "Nervous Disorders of Children: Their Relation to School Life and Work", *American Medicine*, 13, February 1907, pp. 79-86.

Reid Ivan, *Sociological Perspectives on School and Education*, Open Books, London 1978.

Rickover Hyman, *Education and Freedom*, Dutton, New York 1959.

Robinson Saul, "A Conceptual Structure of Curriculum Development", *Comparative Education*, vol.5, 1969-issue3, pp.21-234, <https://doi.org/10.1080/0305006690050303>

Selltiz Claire, *Research Methods in Social Relations*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1979.

Sharp Rachel, Green Anthony, Lewis Jacqueline, *Education and Social Control*, Routledge, London 1975.

Smith, Charles P., Content Analysis and Narrative Analysis. In H. T. Reis & C. M. Judd (Eds.), *Handbook of Research Methods in Social and personality psychology*, pp. 313-335, Cambridge University Press, 2000.

Tomlinson Stephen, "From Rousseau to Evolutionism: Herbert Spencer on the Science of Education", *History of Education*, vol. 25, n. 3, September 1996, pp. 235-254.

Tropp Asher, *The school teachers*, Greenwood Press, Westport CT 1977.

Verma Gajendra – Mallick Kanka, *Researching Education. Perspectives and Techniques*, Routledge, London 1998.

Walker Stephen – Barton Len, *Changing Policies, Changing Teachers: New Directions for Schooling?*, Open University Press 1987.

Whitehead Alfred, *The Aims of Education and other essays*, Free Press, New York 1967.